

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 1, ТОМ 17, 2026

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 1, ТОМ 17, 2026

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 1, ТОМ 17, 2026

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1, VOL 17, 2026

2026

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 1, ТОМ 17, 2026**

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

**Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты**

**Редакция мен
баспагер мекен
жайы:**

**Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010**

**Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010**

**Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының
кандидаты, PhD (Тарих), қауымдастырылған профессор, Р.Б.
Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші
ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD (Шығыстану),
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас
директорының стратегиялық даму және халықаралық
байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

**«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 1, ТОМ 17, 2026**

Главный редактор:

Масимханұлы Дүкен, доктор филологических наук,
профессор, генеральный директор Института востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенович, кандидат
исторических наук, PhD (История), асс. проф., ведущий научный
сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сағыныш Копеновна, PhD
(Востоковедение), заместитель генерального директора по
стратегическому развитию и международным связям Института
востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 1, VOL 17, 2026

Chief Editor;

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, Prof., General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smağūlov Bolat, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Ass. Prof., Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, PhD (Oriental Studies), Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57219569812, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымд. проф., Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57221562721, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7372-2763>

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, PhD (Шығыстану), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан), [Scopus ID: 57209224699](https://orcid.org/0000-0001-9746-8387), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-8387>

Техникалық редактор:

Кудьяров Бабурубек Базарбайұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Қоғаммен байланыс және баспасөз орталығының баспасөз хатшысы (Алматы, Қазақстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3423-0900>

Редакция алқасының мүшелері:

Муминов Аширбек Курбанович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнері және мәдениеті ғылыми-зерттеу орталығының (IRCICA) аға ғылыми қызметкері (Стамбұл, Түркия), Scopus ID: 56409722900, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>

Каримова Рисалат-Биби Усманқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Ұйғыртану орталығының басшысы (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57190953702, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-9034>

Ким Герман Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Азиятану институтының директоры (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Мұқаметханұлы Нәбижан, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану институты (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57209855457, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>

Кожирова Светлана Басиевна, саяси ғылымдардың докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-6676>

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, экономика ғылымдарының докторы, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4352-0482>

Сарқытқан Қастер, география ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD (Шығыстану), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің зерттеуші-доценті (Алматы, Қазақстан), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>

Аликберов Аликбер Калабекович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының директоры (Мәскеу, Ресей), Scopus ID: 57195373436, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2894-2767>

Липкин Михаил Аркадьевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының Әлем тарихы институтының профессоры (Мәскеу, Ресей), Scopus ID: 52963864400

Бюлент Аксой, профессор, Гази университетінің Білім беру факультеті (Анкара, Түркия), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7181-8008>

Иштван Вашари, доктор, профессор, Лоранд Етвеш университетінің түркі филологиясы кафедрасы (Будапешт, Мажарстан), Scopus ID: 52963864400

Нобуо Мисава, профессор, Азия мәдениетін зерттеу институтының әлеуметтік және мәдени зерттеулер бөлімінің ғылыми қызметкері (Токио, Жапония), Scopus ID: 80328640, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0000-0001-5644-2834>

Фу Хунцзун, ғылым докторы, профессор, Шыңжаң университетінің профессоры (Үрімші, Қытай), Scopus ID: 52963864400

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ұлттық археологиялық ғылым орталығының аға ғылыми қызметкері (Ташкент, Өзбекстан), Scopus ID: 55392988500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0009-0001-6718-9819>

Мария Шуппе, Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының директоры (Париж, Франция), Scopus ID: 52963864400

Елена Ордуна Носито, профессор, Комплутенсе университетінің филология факультетінің декан орынбасары (Мадрид, Испания), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4296-0045>

Юлай Шамилоглу, доктор, профессор, Висконсин университетінің профессоры (Мэдисон, АҚШ), Scopus ID: 52963864400

Нуриева Фануза Шакуровна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан (Еділ бойы) Федералды университетінің профессоры (Қазан, Ресей), Scopus ID: 52963864400 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9957-9734>

Турай Атабаки, PhD, Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, Нидерланд Корольдік өнер және ғылым академиясы (Амстердам, Нидерланды), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3625-9618>

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57219569812, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф., ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, к (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57221562721, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7372-2763>

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, PhD (Востоковедение), заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: [57209224699](https://orcid.org/0000-0001-9746-8387), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-8387>

Технический редактор:

Кудьяров Бабурбек Базарбайұлы, пресс-секретарь Центра по связям с общественностью и издательству Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3423-0900>

Члены редколлегии:

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры (IRCICA) (Стамбул, Турция), Scopus ID: 56409722900, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57190953702, ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Ким Герман Николаевич, доктор исторических наук, профессор, директор Института азиатских исследований Казахского национального университета имени аль-Фараби, (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Мукаметханулы Набижан, доктор исторических наук, профессор кафедры китаеведения факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57209855457, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>

Кожирова Светлана Басиевна, доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-6676>

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, доктор экономических наук, доцент, заместитель директора по научной работе Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4352-0482>

Саркыткан Кастер, кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>

Батырхан Болатбек Шаденович, PhD (Востоковедение), доцент-исследователь, Казахского национального университета им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>

Аликберов Аликбер Калабекович, доктор исторических наук, профессор, директор Института востоковедения РАН (Москва, Россия), Scopus ID: 57195373436, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2894-2767>

Липкин Михаил Аркадьевич, доктор исторических наук, профессор, профессор Института всемирной истории РАН (Москва, Россия), Scopus ID: 52963864400

Бюлент Аксой, профессор, факультет образования Университета Гази (Анкара, Турция), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7181-8008>

Иштван Васари, доктор, профессор, кафедра тюркской филологии Университета Лоранд Етвеш (Будапешт, Венгрия), Scopus ID: 52963864400

Нобуо Мисава, профессор, научный сотрудник факультета социальных и культурных исследований Института изучения азиатских культур (Токио, Япония), Scopus ID: 80328640, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0000-0001-5644-2834>

Фу Хунцзунь, доктор наук, профессор, профессор Синьцзянского университета (Урумчи, Китай), Scopus ID: 52963864400

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Национального археологического научного центра Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан), Scopus ID: 55392988500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0009-0001-6718-9819>

Мария Шунпе, директор Национального центра научных исследований (Париж, Франция), Scopus ID: 52963864400

Елена Ордуна Носито, профессор, заместитель декана факультета филологии Университета Комплутенсе (Мадрид, Испания), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4296-0045>

Юлай Шамилоглу, доктор, профессор Университета Висконсина (Мэдисон, США), Scopus ID: 52963864400

Нуриева Фануза Шакуровна, доктор филологических наук, профессор, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета (Казань, Россия), Scopus ID: 52963864400 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9957-9734>

Тураи Атабаки, PhD, профессор Международного института социальной истории, Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3625-9618>

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, Doctor of Philology, Professor, Director General, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57219569812, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9326-1303>

Science Editor:

Smağūlov Bolat, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor, Lead Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57221562721, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7372-2763>

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, PhD (Oriental Studies), Deputy Director, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), [Scopus ID: 57209224699](https://orcid.org/0000-0001-9746-8387), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-8387>

Technical editor:

Kudyarov Baburbek, Centre for public affairs and publishing, Press Secretary (Almaty, Kazakhstan), ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3423-0900>

Members of the Editorial Board:

Muminov Ashirbek Kurbanovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) (Istanbul, Turkey), Scopus ID: 56409722900, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Head of the Uyghur Studies Center, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57190953702, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-9034>

Kim German Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Asian Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: 0000-0003-4742-1040

Mukametkhanuly Nabijan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Sinology, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57209855457, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0460-3197>

Kozhirova Svetlana Basievna, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-6676>

Duysen Galymzhan Mustakhimuly, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Deputy Director for Science, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 23389974500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4352-0482>

Sarkytkan Kaster, Candidate of Geographical Sciences, Leading Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2270-4549>

Batyrkhan Bolatbek, PhD (Oriental Studies), Professor/Researcher, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), Scopus ID: 57213146106, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>

Alikberov Alikber K., Doctor of Historical Sciences, Professor, Researcher, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia), Scopus ID: 57195373436, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2894-2767>

Lipkin Mikhail A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Institute of World History, Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia), Scopus ID: 52963864400

Bülent Aksoy, Professor, Faculty of Education, Gazi University (Ankara, Turkey), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7181-8008>

Istvan Vasary, Doctor, Professor, Department of Turkic Philology, Eötvös Loránd University, Institute of Oriental Studies (Budapest, Hungary), Scopus ID: 52963864400

Nobuo Misawa, Researcher, Faculty of Social and Cultural Studies, Institute for the Study of Asian Cultures (Tokyo, Japan), SCOPUS ID: 80328640, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0000-0001-5644-2834>

Fu Hongzun, Professor, Xinjiang University, Doctor (Ürümqi, China), Scopus ID: 52963864400

Babadzhanov Bakhtiyar M., Doctor of Historical Sciences, Professor Senior Researcher, National Archaeology Center, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan), Scopus ID: 55392988500, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-6294>, <https://orcid.org/0009-0001-6718-9819>

Maria Sczuppe, Director, National Center for Scientific Research (Paris, France), Scopus ID: 52963864400

Elena Orduna Nosito, Professor, Vice-Dean of the Faculty of Philology, Complutense University (Madrid, Spain), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4296-0045>

Yulay Shamiloglu, Doctor, Professor, Emeritus Professor, University of Wisconsin (Madison, USA), Scopus ID: 52963864400

Nurieva Fanuza Shakurovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Doctor of Philology (Kazan, Russia), Scopus ID: 52963864400 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9957-9734>

Touraj Atabaki, Professor, International Institute of Social History, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, PhD (Amsterdam, Netherlands), Scopus ID: 52963864400, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3625-9618>

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	18
Дүкен Мәсімханұлы: Қазақстандағы шығыстанудың институционалдық дамуы және стратегиялық маңызы. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 30 жылдығына орай Бас директор Дүкен Мәсімханұлымен сұхбат (ағылшын тілінде).....	21
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Қыдырбекұлы Д.Б., Байдаров Е.Ұ.	
<i>Ауғанстан: пұштын халқының этногенезі.....</i>	28
Жеңіс Ж.Ж., Жұматай С.	
<i>Х–ХІV ғасырлардағы Иранның мұнаралы кесенелерінің түркілерден шыққандығы туралы мәселе жөнінде.....</i>	45
Арзыкулов А.А., Сериккалиева А.Е.	
<i>ҚХР қауіпсіздік тұжырымдамаларының өзгерісі.....</i>	57
Есбосынов Е.З	
<i>Осман империясы дәуіріндегі әлеуметтік – қоғамдық күш: ахилер бірлестігі – ахизм феномені.....</i>	67
Досымова М.К.	
<i>Брест-Литовск бітімінің Шығыс Анадолы аймағында іске асырылуы.....</i>	84
Шығыс елдерімен қарым-қатынас	
Мармонтова Т.В., Шукыжанова А.Н.	
<i>Транзиттік маршруттан экономикалық коридорға дейін: «Орта дәліз» Қазақстан мен Қытай өзара әрекеттестігін қайта түсінудің факторы ретінде.....</i>	96
Кайранбаев Н.С., Зубайер А.Ал., Қудайбергенова Р.Е.	
<i>БАӘ-нің ғылымды дамыту бойынша мемлекеттік саясаты.....</i>	112
Табынбаева З.С., Белгожа Е.Қ., Ужкенов Е. М.	
<i>Жаркент шекарасындағы ағаш сәулет символикасы арқылы Қазақстан, Ресей және Қытай арасындағы өзара әрекеттестік диалогы.....</i>	124
Рүстем К.М., Қожахметов Б.Б., Рустемова А.М.	
<i>Қазақстан мен Түркияның жоғарғы білім саласындағы ынтымақтастық мәселесінің зерделенуі.....</i>	141
Қайсар Қ., Ахапов Е.А.	
<i>Жапонияның электр көліктерге стратегиялық көшуі: Қазақстан үшін тәжірибе мен мүмкіндіктер.....</i>	156
Алтысбай Д.Т., Сауданбекова Ш.Т.	
<i>Жапон және қазақ білім беру жүйелерінің мәдени негіздері: дәстүр мен инновациялар арасындағы тепе-теңдік.....</i>	173
Ли Сяоо	
<i>Қазіргі заманғы экономикадағы стартап-бастамалар: Қазақстан мен Қытайдың тәжірибесі.....</i>	188
Шығыстық деректану және түркология	
Ғабитханұлы Қ., Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А.	
<i>ХІ ғасыр түркі кеңістігінің топонимдік моделі: «Диуани лұғат ат-түрк» (І том) материалдары негізінде.....</i>	196
Дюсенов Б., Амирбекова С., Пилтан Ю.	
<i>М.Ж. Көпейұлының «Рисала-йи жана’из» трактаты: кодикология,</i>	

атрибуция, сыни мәтін.....	221
Сабыр М.Б., Болатова А.А.	
Орта түркі дәуіріндегі тілдік үдерістер және «Орта азиялық тәпсір» жазба ескерткіші.....	236
Палтөре Ы.М., Омарбекова Ж.Т.	
Қазақстанның көптілді қолжазба мұрасы: мәдени жады, білім беру каноны және араб-парсы-шағатай мәтіндерінің трансформациялық айналымы (Орталық ғылыми кітапхана қоры негізінде).....	247
Молотова Г.М.	
Ауызша дереккөздердегі «қыпшақ» этнонимінің шығу тегі туралы мәліметтер.....	265
Малиева Н.А., Шадкам З.	
Шығыс медицинасының зерттелуі: батыс деректері негізінде.....	273
Сарқытқан Қ. Әмірбекова С.К., Құрманбаева Қ.С.	
Адамзат тарихы мен өркениетін зерттеудегі карталардың маңызы: Ежелгі Мысыр және Месопотамия карталарын салыстыра зерттеу.....	285
Шығыс елдерінің дүниетанымы	
Ахмедова Л.Ф.	
Шыңғыс Айтматовтың романдарындағы шығыстық сарындар, әлеуметтік-саяси орта және адам трагедиясы.....	299
Смагулова С. Р., Абжаппарова Б. Ж.	
Орталық Азия жастарында «корей арманының» қалыптасуы.....	312
Орта Азия елдері: тарихы мен мәдениеті	
Аяган Б.Г., Буканова Р.Г.	
Профессор Ахмет-Заки Уәлиди (Валиди) Тоғанның көне түркілер тарихын зерттеуге қосқан үлесі мәселелері бойынша.....	325
Бүркітбаева Ш. Д., Токсеитова А.Е.	
Қазақ және түрік жер-су атауларындағы түс атауларының семантикалық функционалдық ерекшеліктері.....	341
Монтанай Э.Ә.	
Ұлттық киім мәдени артефакт ретінде: лингвомәдени дискурстағы репрезентациясы.....	359
Омаров Е.М., Омарова У.А., Шашиденова Ф.М.	
Шато түркілері – «жозалған» жат этносы: «Қытайдың бес династиясы»...	374
Жұбатова Б.Н., Ахметбекова А.К.	
Шығыс жазба дәстүрі контексіндегі ескі қазақ жазба әдеби тілі.....	387
Рысбекова А.Б., Әбиденқызы А.	
Қаңлы этнонимінің шығу тегі мен тарихи мәні.....	407

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие.....	18
Дукен Масимханулы: Институциональное развитие и стратегическое значение востоковедения в Казахстане. Интервью с Генеральным директором Дукеном Масимханулы по случаю 30-летия Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (на английском языке).....	21
История и культура стран Востока	
Қыдырбекұлы Д.Б., Байдаров Е.Ұ.	
<i>Афганистан: этногенез пуштунского народа.....</i>	<i>28</i>
Женис Ж.Ж., Жуматай С.	
<i>К вопросу о тюркском происхождении башенных мавзолеев Ирана в X – XIV вв.....</i>	<i>45</i>
Арзыкулов А.А., Сериккалиева А.Е.	
<i>Изменение концепций безопасности КНР.....</i>	<i>57</i>
Есбосынов Е.З	
<i>Социальная и общественная сила в эпоху Османской империи: братство ахи – феномен ахизма.....</i>	<i>67</i>
Досымова М.К.	
<i>Реализация Брест-Литовского договора в Восточной Анатолии.....</i>	<i>84</i>
Страны Востока в международных отношениях	
Мармонтова Т.В., Шукыжанова А.Н.	
<i>От транзитного маршрута к экономическому коридору: «Срединный коридор» как фактор переосмысления взаимодействия Казахстана и Китая.....</i>	<i>96</i>
Кайранбаев Н.С., Зубайер А.Ал., Кудайбергенова Р.Е.	
<i>Государственная политика ОАЭ в развитии науки.....</i>	<i>112</i>
Табынбаева З.С., Белгожа Е.К., Ужкенов Е. М.	
<i>Диалог взаимодействия Казахстана, России, Китая через символику деревянного зодчества в приграничном городе Жаркенте.....</i>	<i>124</i>
Рустем К.М., Кожакметов Б.Б., Рустемова А.М.	
<i>Исследование сотрудничества Казахстана и Турции в области высшего образования.....</i>	<i>141</i>
Кайсар К., Ахапов Е.А.	
<i>Стратегический переход Японии на электромобили: опыт и возможности для Казахстана.....</i>	<i>156</i>
Алтысбай Д.Т., Сауданбекова Ш.Т.	
<i>Культурные основы японской и казахской систем образования: баланс между традициями и инновациями.....</i>	<i>173</i>
Ли Сяоао	
<i>Стартап-инициативы в современной экономике: опыт Казахстана и Китая...</i>	<i>188</i>
Источниковедение Востока и тюркология	
Габитханулы Қ, Масимханулы Д., Абиденқызы А.	
<i>Топонимическая модель тюркского пространства XI века: на материале I тома «Диван лугат ат-тюрк».....</i>	<i>196</i>
Дюсенов Б., Амирбекова С., Пилтан Ю.	
<i>Трактат М.Ж. Копеева «Рисала-йи жсанайиз»: кодикология, атрибуция, критический текст.....</i>	<i>221</i>

Сабыр М.Б., Болатова А.А.

Языковые процессы в среднетюркский период и письменный памятник «Среднеазиатский тафсир»..... 236

Палторе Ы.М., Омарбекова Ж.Т.

Многоязычное рукописное наследие Казахстана: культурная память, формирование образовательного канона и текстуальная трансмиссия арабских, персидских и чагатайских традиций (на базе фондов Центральной научной библиотеки)..... 247

Молотова Г.М.

Сведения о происхождении этнонима «кипчак» в устных источниках..... 265

Малиева Н.А., Шадкам З.

Изучение восточной медицины: на основе западных источников..... 273

Саркытқан К. Амирбекова С.К., Курманбаева К.С.

Значение карт в изучении истории и цивилизации человечества: сравнительное исследование карт Древнего Египта и Месопотамии..... 285

Мировоззрение стран Востока

Ахмедова Л.Ф.

Восточные мотивы, социально-политическая среда и человеческая трагедия в романах Чингиза Айтматова..... 299

Смагулова С. Р., Абжаппарова Б. Ж.

Формирование «корейской мечты» у молодежи Центральной Азии..... 312

Страны Средней Азии: история и культура

Аяган Б.Г., Буканова Р.Г.

К проблеме вклада профессора Ахмет-Заки Валиди (Уалиди) Тогана в изучение истории древних тюрков..... 325

Буркитбаева Ш. Д., Токсеитова А.Е.

Семантико-функциональные особенности цветообозначений в гидронимах и топонимах казахского и турецкого языков..... 341

Монтанай Э.А.

Национальный костюм как культурный артефакт: репрезентация в лингвокультурном дискурсе..... 359

Омаров Е.М., Омарова У.А., Шашиденова Ф.М.

Тюрки-шато – «исчезнувший» этнос жат: «пять династий Китая»..... 374

Джубатова Б.Н., Ахметбекова А.К.

Староказахский письменный язык в контексте письменной традиции Востока..... 387

Рысбекова А.Б., Абиденкызы А.

Происхождение этнонима «канглы» и его историческое значение..... 407

CONTENT

Foreward	18
Duken Massimkhanuly: Institutional Development and Strategic Importance of Oriental Studies in Kazakhstan. Interview with the Director General, Duken Massimkhanuly, on the occasion of the 30 th anniversary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies.....	21
History and culture of the Eastern countries	
Khidirbekughli D.B., Baidarov E.U. <i>Afghanistan: ethnogenesis of the Pashtu people</i>	28
Zhenis Zh.Zh., Zhumatay S. <i>About Turkic origins of Iranian tower mausoleum in X-XIV centuries</i>	45
Arzikulov A.A., Serikkaliyeva A.E. <i>Change of security concepts of the PRC</i>	57
Yesbossynov Ye. <i>Social and public power in the Ottoman era: the ahi brotherhood – a phenomenon of Akhism</i>	67
Dossymova M.K. <i>The Implementation of the Treaty of Brest-Litovsk in Eastern Anatolia</i>	84
Eastern Countries in International Relations	
Marmontova T.V., Shukyzhanova A.N. <i>From a transit route to an economic corridor: the Middle corridor as a factor in rethinking Kazakhstan – China interaction</i>	96
Kairanbayev N.S., Zubayer A. Al., Kudaibergenova R.Ye. <i>The UAE government's policy for scientific development</i>	112
Tabynbaeva Z.S., Belgozha Y.K., Uzhkenov E.M. <i>Intercultural dialogue, history, relationships, Kazakhstan, Russia, China, wooden architecture of Zharkent</i>	124
Rustem K., Kozhakhmetov B., Rustemova A. <i>An analysis of Kazakhstan-Turkey cooperation in the field higher education</i>	141
Kaisar K., Akhapov Y.A. <i>Japan's strategic transition to electric vehicles: experience and opportunities for Kazakhstan</i>	156
Alpysbay D.T., Saudanbekova Sh.T. <i>Cultural foundations of the Japanese and Kazakh education systems: the balance between tradition and innovation</i>	173
Li Xiaobao <i>Startup initiatives in the current economy: the experience of Kazakhstan and China</i>	188
Source Studies of the East and Turkology	
Gabitkhanuly K., Massimkhanuly D., Abidenkyzy A. <i>The toponymic model of the eleventh-century Turkic world: based on the materials of volume i of Dīwān Lughāt al-Turk</i>	196
Dyussenov B., Amirbekova S.K., Piltan Y. <i>M.ZH. Kopeuly's treatise Risala-yi Janāyiz: codicology, attribution, and critical text</i>	221
Sabyr M.B., Bolatova A.A. <i>Language processes in the Middle Turkish period and the written monument</i>	

«Central Asian Tafsir».....	236
Paltore Y., Omarbekova Zh.	
The multilingual manuscript heritage of Kazakhstan: cultural memory, educational canon, and the transformational circulation of Arabic, Persian and Chagatai texts (based on the collection of the Central scientific library).....	247
Молотова Г.М.	
Сведения о происхождении этнонима «кипчак» в устных источниках.....	265
Maliyeva N.A., Shadkam Z.	
The study of Eastern medicine: based on Western sources.....	273
Sarkytan K., Amirbekova S.K., Kurmanbayeva K.S.	
The significance of maps in the study of human history and civilization: a comparative study of the maps of Ancient Egypt and Mesopotamia.....	285
Worldview of the Eastern countries	
Ahmedova L.F.	
Eastern motives, socio-political environment and human tragedy in the novels of Chingiz Aitmatov.....	299
Smagulova S.R., Abzhapparova B.Zh.	
The formation of the «Korean dream» among Central Asian youth.....	312
Central Asian countries: history and culture	
Ayagan B.G., Bukanova R.G.	
On the contribution of professor Akhmet-Zaki Walidi (Validi) Togan to the study of ancient Turks' history.....	325
Burkitbayeva Sh.D., Toxeitova A.E.	
Semantic and functional peculiarities of color terms in Kazakh and Turkish place names.....	341
Montanay E.A.	
National costume as a cultural artifact: representation within linguocultural discourse.....	359
Omarov E.M., Omarova U.A., Shamshidenova F.M.	
Turkey-shato – ethnos «Zhat»: «Five Dynasties of China».....	374
Jubatova B.N., Akhmetbekova A.K.	
Old Kazakh written language in the context of the written tradition of the East.....	387
Rysbekova A.B., Abidenkyzy A.	
The origin of the ethnonym «Kangly» and its historical significance.....	407

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика. Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024 жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal «Kazakhstan Oriental Studies» in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly

Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philological Sciences, Professor

Duken Massimkhanuly: Institutional Development and Strategic Importance of Oriental Studies in Kazakhstan

Interview with General Director Duken Massimkhanuly on the occasion of the 30th anniversary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

This year marks the 30th anniversary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Founded in 1996, during the first years of Kazakhstan's independence when diplomatic relations with Eastern countries were just beginning to develop, the institute has today become one of the leading research centers in the field of Oriental studies not only in Kazakhstan but also across the CIS and Central Asia. We spoke with the institute's General Director, Doctor of Philology, Professor, and well-known Sinologist Duken Massimkhanuly about the thirty-year journey of the institute, the strategic importance of science, and its future plans.

– Duken Massimkhanuly, the Institute of Oriental Studies will celebrate its 30th anniversary this year. Congratulations! What kind of scientific path has the institute gone through during these three decades?

– Yes, our institute is a direct product of our Independence. On November 11, 1996, the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies was officially established by Resolution №1369 of the Government of the Republic of Kazakhstan. At that time, the young state faced two important tasks: to scientifically study diplomatic relations with Eastern countries; to research historical sources related to Kazakhstan preserved in foreign archives and introduce them into academic circulation. Our institute was created to fulfill precisely these tasks, and I can confidently say that we have been carrying them out at a very high level.

Over the past thirty years, the institute has consistently adhered to these directions. Of course, the beginning of any endeavor is never easy, and the first years were not easy for the young institute either. During that period, the National Academy of Sciences in Kazakhstan was dissolved, funding for science stopped, and the situation of scientists became extremely difficult. Nevertheless, our scholars did not stop their research work even in those challenging times. Fortunately, after Kassym-Jomart Tokayev came to power, particularly since 2022, funding for science has significantly increased, and a system has been introduced that provides stable salaries for scientists. As a result, compared to 2020, the institute's budget has increased several times between 2023 and 2026. This is certainly a clear step taken by a state that values, supports, and protects science, as well as the result of the collective efforts of our team.

Over the past 30 years, the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies has become one of the leading centers of Oriental studies in Kazakhstan, forming a solid scientific school and creating an important platform for studying national history and cultural heritage. Within the framework of fundamental and applied research programs, the institute's scholars have implemented more than 100 major scientific projects aimed at developing the documentary base of national history. These projects have introduced new sources related to the history, culture, diplomatic relations, religious history, and spiritual heritage of Kazakhstan into academic circulation.

In addition, within the framework of state programs such as "Cultural Heritage," "People in the Stream of History," "Seven Facets of the Great Steppe," "Archive-2025," and "Independence Above All," the institute's scholars have identified numerous written sources, rare manuscripts, and historical documents preserved in foreign archives and libraries and brought copies of them to Kazakhstan.

To systematically study the history and culture of the Great Steppe, the institute established an "Archaeographic Association", and "the Eastern Archaeographic Expedition" is actively conducting research. Around 100 books have been published within scientific series such as

“Cultural Heritage”, “Kazakhstani Oriental Studies Research”, “Kazakhstan and the Countries of the East”, “History and Culture of the Great Steppe”, and “Epigraphic Monuments of Kazakhstan”.

One of our major achievements in recent years is the launch of the institute’s trilingual website. The electronic academic journal “Kazakhstan Oriental Studies” (2024) is hosted on this platform and is included in the list of scientific publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Science and Higher Education of the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan. Although the journal has been published for only two years, it has already gained recognition in both national and international academic communities. Today, both foreign and domestic scholars in Oriental studies regularly publish high-quality research articles in the journal.

Another indicator of the institute’s international recognition is the UNESCO “Science and Spirituality” Chair (UNITWIN Network), which has been operating at the institute since 2002.

In recent years, the institute’s scientific potential has risen significantly at the international level. A clear indication of this progress is the establishment of partnerships and the signing of memoranda of cooperation with prominent research centers and historic academic institutions in a number of countries, including the Vatican, Italy, Hungary, France, Germany, and other European states, as well as Turkey, China, Japan, Iran, Korea, and Mongolia. The Institute of Oriental Studies has also been recognized in the Go to Think Tank Index Report, compiled by the University of Pennsylvania (USA), which ranks global analytical centers. In this ranking, the institute was listed among the leading research centers in the Central Asia and Caucasus region and was included among the world’s top 800 analytical institutions. Nevertheless, there remain many new milestones to achieve and higher peaks to reach.

Thus, over the past 30 years, the Institute of Oriental Studies has made a substantial contribution to the revival of national historical consciousness, the study of written heritage in Eastern languages, and the analysis of political, economic, historical, and cultural relations between Kazakhstan and the countries of the East. The institute’s research activities are not limited to academic inquiry alone; they have also developed into an important scholarly school dedicated to preserving Kazakhstan’s cultural and civilizational heritage and promoting it within the international academic community. During these three decades, the institute has helped restore many previously unexplored or neglected pages of national history. As a result of domestic and international field expeditions, as well as archaeographic research missions, numerous valuable sources have been collected, introduced into scholarly circulation, and used as the basis for new academic studies. In addition, the institute has actively contributed to state strategic research by analyzing global political processes, assessing international developments, and providing expert analytical recommendations to governmental institutions and policy-makers.

– Next, let us turn to the nature and historical development of Oriental Studies. Could you share your thoughts on the emergence of this field, its spread within the global academic community, its institutionalization in universities and research institutions, and its main characteristics?

– If we consider the East as a collection of great civilizations, then Oriental Studies can be understood as a field that investigates entire civilizations. More specifically, Oriental Studies is a multidisciplinary field that comprehensively examines the languages, history, economy, religion, philosophy, and culture of the peoples of Asia and North Africa. Within this broad field there are numerous specialized branches, including Egyptology, Arab studies, Iranian studies, Turkic studies, Chinese studies, Japanese studies, and Indian studies, among others. Thus, Oriental Studies is not a single discipline but rather a complex aggregation of dozens of scholarly directions.

Its origins can be traced back to the eighteenth century, when European scholars discovered the linguistic relationship between Sanskrit and European languages. This discovery later contributed to the emergence of comparative linguistics. It also revealed historical connections between European and Indian civilizations, led to the development of the Indo-European language

theory, and laid the foundations for modern linguistics. In this sense, the roots of Oriental Studies are closely connected to the development of linguistic research.

Over time, various branches of Oriental Studies began to emerge. For instance, Napoleon's expedition played an important role in transforming Oriental Studies into a scientific discipline. In 1798, Napoleon brought more than 150 scholars with him on his military expedition to Egypt. These scholars conducted extensive research on Egyptian history, the Arabic language, archaeological monuments, and local culture. As a result of these studies, the monumental multi-volume work "Description de l'Égypte" was published. This publication gave a powerful impetus to the development of Oriental Studies and significantly expanded its academic influence.

The introduction of Oriental Studies into higher education was closely connected with the establishment of language departments in universities. In Europe, Oriental Studies initially emerged through academic chairs created to teach Eastern languages. For example, a chair of Hebrew was established at the University of Cambridge in 1540, a chair of Arabic in 1643, and a chair of Oriental languages at the University of Oxford in 1546. In other words, the earliest form of Oriental Studies took shape primarily as philological research.

In Kazakhstan, during the years 1989-1991, the Faculty of Oriental Studies was established at al-Farabi Kazakh National University, where training of specialists began in such fields as Arab studies, Iranian studies, Turkic studies, Chinese studies, and Japanese studies. Today, young specialists in Oriental Studies are trained at several institutions of higher education, including al-Farabi Kazakh National University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, the Ablai Khan University of International Relations and World Languages, and Nazarbayev University.

Global Oriental Studies has had a significant influence on the development of modern social sciences. Research conducted within this field contributed to the emergence and advancement of such disciplines as comparative history, comparative linguistics, and cultural anthropology. Therefore, Oriental Studies should not be viewed merely as a regional field of research, but rather as a major scholarly direction that has significantly shaped the development of the humanities.

Like many scientific fields, Oriental Studies has gone through several stages of transformation. One notable moment occurred in the twentieth century when the discipline became the subject of critical reassessment. In 1978, Edward Said's influential work *Orientalism* introduced a new perspective on the field. According to Said, some Western scholarship about the East had been closely connected with colonial policies, meaning that knowledge about the East sometimes served as an instrument for reinforcing Western dominance. As a result, many universities replaced the term "Oriental Studies" with alternative designations such as "Asian Studies" or "Middle Eastern Studies." In the contemporary period, Oriental Studies has moved away from one-sided perspectives and increasingly focuses on intercultural integration, dialogue between civilizations, and multidimensional analysis of historical sources.

– As a well-known scholar of Chinese studies, you have extensively researched Chinese literature and culture, as well as the historical relations between our two countries. It is widely acknowledged that literature plays a crucial role in understanding the worldview and identity of a nation. In this regard, your literary translations from Chinese into Kazakh hold particular significance. How would you assess the current relations between Kazakhstan and China in general? In which areas of cooperation between the two countries do you see the greatest potential for future development?

– Relations between Kazakhstan and China have deep historical roots and are multifaceted and promising. The two countries are connected not only by geographical proximity but also by centuries-old civilizational, cultural, and trade ties. Interaction that began during the era of the Great Silk Road continues today in a new form. Currently, cooperation between Kazakhstan and China has risen to the level of a strategic partnership and continues to develop steadily in the political, economic, and cultural spheres.

Trade relations are expanding, trade turnover is increasing, and demand for transit and industrial cooperation is growing.

From the political and diplomatic perspective, in 2025 in Astana the leaders of the two countries, Kassym-Jomart Tokayev and Xi Jinping, agreed to strengthen trade and economic cooperation, expand cooperation between law-enforcement and defense institutions, and intensify joint actions against terrorism, separatism, and extremism.

In terms of trade and investment dynamics, according to data from the General Administration of Customs of China, trade turnover in 2022 amounted to 31.2 billion US dollars. In 2023, the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan reported a figure of 41 billion dollars. According to Chinese customs statistics, trade turnover reached 43.82 billion dollars in 2024, and from January to November 2025 it amounted to 43.8 billion dollars (including 26.5 billion dollars in Chinese exports and 17.3 billion dollars in imports from Kazakhstan).

Energy resources and metals occupy an important place in the structure of exports, while machinery and electronics dominate imports. In 2025, when the Caspian route faced certain risks, Kazakhstan used the Atasu-Alashankou pipeline as an additional diversification route toward China. From the perspective of transport and logistics infrastructure, the World Bank considers the so-called “Middle Corridor” route through China-Kazakhstan railway crossings to the Aktau port and further across the Caspian Sea to Europe.

We must clearly understand that the main opportunity in relations with China for Kazakhstan lies in transit potential. However, infrastructure and the speed of customs procedures still remain relatively weak points. Current work is focused on digital and humanitarian integration, including the development of “smart borders” and customs data exchange systems that aim to accelerate trade procedures. In the field of education, branches of Chinese universities, HSK centers, and dual-degree programs are being established.

Despite the active development of relations between Kazakhstan and China, there are also certain risks and challenges. According to data from the Carnegie Endowment for International Peace CAB, in 2022-2023 approximately 70.5 percent of Kazakhstan’s population had a negative perception of China, which complicates the “social acceptance” of certain projects. According to the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, in 2025 China accounted for 19.2 percent of Kazakhstan’s exports and 29.2 percent of its imports. In the environmental sphere, a joint commission monitors the quality of water in transboundary rivers.

In my opinion, one of the most important directions of cooperation between the two countries is cultural and humanitarian interaction. Literature and culture are among the most reliable bridges that bring peoples closer together and foster mutual understanding. Chinese literature represents a vast world with deep philosophical and historical traditions. Similarly, Kazakh literature reflects the worldview and spiritual values of nomadic civilization. Therefore, translating, researching, and promoting the literary heritage of both peoples is an important way of strengthening spiritual dialogue between them.

Opportunities between Kazakhstan and China are not limited to culture alone. There is also significant potential in education and science. Today, universities and research centers of the two countries are expanding academic exchange, conducting joint research, and developing fields such as Oriental studies, Chinese studies, and regional studies. This process will further deepen mutual understanding between the two countries in the future.

Overall, relations between Kazakhstan and China should not be limited only to economic or political interests but should also be based on cultural and civilizational dialogue. Cooperation built on mutual respect and understanding will undoubtedly have a positive impact on the future of both peoples.

– Since you assumed leadership of the institute, significant qualitative growth and modernization have been observed in its scientific and organizational activities. Today,

scientific institutions must effectively use digital technologies, international academic communication, and information platforms alongside traditional research work. In this context, what results have been achieved in modernizing the institute's scientific infrastructure and strengthening its academic reputation?

– In recent years, the rapid development of science and technology has placed new demands and responsibilities on research institutions. During the Soviet period, scientific institutes were mainly limited to conducting academic research. Today, however, research centers must not only carry out studies but also integrate into the global scientific community, implement digital technologies, disseminate scientific results to society, and develop scientific diplomacy. Over the past six years since I became director, we have undertaken comprehensive efforts to modernize the institute's activities. These include revising research methodologies, expanding interdisciplinary approaches, increasing researchers' activity, and strengthening the institute's international image.

First of all, the institute's research activities have reached a new qualitative level. In the past five years dozens of projects have been implemented within the framework of program-targeted and grant funding. Between 2020 and 2023 several major projects were carried out under state assignments and grant programs. As a result, more than twenty monographs and hundreds of scientific articles and analytical works were published both in Kazakhstan and abroad. In 2020 alone, the Institute's researchers published more than twenty scholarly works, including articles indexed in international academic databases. This indicator demonstrates the significant strengthening of the Institute's scientific capacity and its active integration into the global academic community.

The second important direction has been the digitalization of science and the creation of databases. Within the framework of the "Archive-2025" state program, institute scholars have been identifying, analyzing, and digitizing historical documents related to Kazakhstan and the Great Steppe preserved in foreign archives and libraries. These efforts have introduced many new archival materials, manuscripts, and historical documents into academic circulation. These efforts not only contribute to new scholarly discoveries but also enable the development of a modern digital infrastructure for the preservation of historical heritage.

Thirdly, the Institute's international academic cooperation has expanded significantly. Over the past five years, the Institute has established partnerships with leading research centers around the world. In particular, cooperative ties have been formed with the Toyo Bunko State Archive and Tokyo University of Foreign Studies in Japan; Shanghai University, Shaanxi University, Wuhan University, and Peking University in China; the First Historical Archives of the PRC; the Chinese Academy of Humanities and Social Sciences; Allameh Tabataba'i University in Iran; the International Islamic University Islamabad in Pakistan; the Azerbaijan National Academy of Sciences; as well as Sapienza University of Rome in Italy, the Vatican Apostolic Archive and the Vatican Library, and leading universities and major research centers in Turkey, Russia, Kyrgyzstan, and Mongolia. These agreements have made it possible to implement international research projects and to organize joint expeditions and academic conferences.

Fourthly, the Institute has also been actively engaged in promoting scientific diplomacy and the development of public scholarship. In recent years, the Institute has organized international conferences, academic seminars, summer schools, and roundtable discussions, thereby presenting its research outcomes to the broader scholarly community. For example, international conferences have been held on topics such as "The History and Culture of the Great Steppe," "Kazakhstan and the Countries of the East," and "New Kazakhstan and the Eastern World." These events have contributed to promoting Kazakhstan's Oriental Studies scholarship at the international level.

Fifthly, the Institute places particular emphasis on the training of academic personnel. In cooperation with al-Farabi Kazakh National University, the Institute implements master's and doctoral programs and systematically engages in the training of young scholars. As a result, several

master's and doctoral dissertations have been defended in recent years, contributing to the emergence of a new generation of researchers.

In conclusion, in recent years the Institute of Oriental Studies has evolved from a traditional research institution into a multifaceted scientific center adapted to the demands of the modern era. It can therefore be confidently stated that, while preserving its own scholarly traditions, the Institute has successfully secured its place within the new technological and informational landscape in the context of globalization.

A particularly noteworthy point is that between 2020 and 2026, the institute carried out highly active work. Dozens of targeted funding programs were implemented, including major projects such as “Kazakhstan’s Foreign Policy in Eastern Countries”, “Turkological Sources and Research in China”, “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on Materials from the Vatican and Western European Countries”, and “Traditions and Culture of Post-Golden Horde Societies”.

During these three years, our scholars published 105 scientific works, 13 of which were monographs and collections of research papers. The number of published scientific articles reached 175, including 20 in SCOPUS and Web of Science databases and 33 in foreign scientific journals. At international conferences, 221 presentations were delivered. The institute’s scientific bulletin, “Kazakhstan Oriental Studies”, was included in the list of significant journals approved by the Ministry of Science and Higher Education in 2024.

Currently, the institute employs 87 staff members, with an average age of 48.3. Among them are 14 Doctors of Science, 24 Candidates of Science, and 10 PhD holders. Twelve doctoral students are pursuing their studies in the field of “Oriental Studies”. This clearly demonstrates that the institute’s human resource potential is being renewed and strengthened year by year.

– **You mentioned cooperation with the Vatican archives. What historical discoveries have these studies revealed?**

– This is one of the most significant events in our 30-year history. During his state visit to the Vatican in 2021, President K.K. Tokayev reached an agreement with the Pope on providing copies of archival documents related to the history of the Kazakh people. In May 2022, I, as the Director General, made a special visit to the Vatican, where the Institute of Oriental Studies and the leadership of the Vatican Apostolic Archives and Apostolic Library signed a memorandum of cooperation.

Under the memorandum, Kazakh scholars were granted free access to rare historical manuscripts preserved in the Vatican. In this context, a scientific project titled “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Valuable Materials from the Vatican and Western European Countries” was developed. Since 2024, institute researchers have conducted several scientific trips to the Vatican archives and library, identifying and beginning to analyze about 40 significant documentary sources.

These documents include correspondence between rulers of medieval Turkic khanates and the Popes, records of European travelers, and materials on diplomatic and trade relations. The most important conclusion is that the Vatican archives recognized the Turkic peoples not merely as a military force, but as a civilization with a developed economy, rich culture, and deeply rooted traditions. This discovery provides a new perspective for studying our history.

– **What is your view on the strategic importance of Oriental Studies? Why is it relevant for the state today?**

– Every branch of science arises from a certain necessity. While the natural sciences bring prosperity and improve the quality of life for humanity, the humanities seek answers to questions such as “Who were we yesterday, who are we today, and what will our future be?” In Oriental Studies, beyond its general humanitarian character, “the strategic dimension” takes a primary place.

For the two and a half centuries preceding independence, the Kazakh people had no direct diplomatic relations with Eastern countries. Five to six generations grew up largely disconnected from concepts such as “China,” “the Islamic world,” and “Central Asia.” After gaining independence, establishing diplomatic relations with these countries, studying their history, culture, mentality, and domestic and foreign policies became an urgent priority. The Institute of Oriental Studies was established to fill this gap, and over the past 30 years, it has fulfilled this mission with distinction.

For example, Kazakhstan shares a common border of about 1,750 km with China, a country of immense population. Analyzing and monitoring both China’s overt and covert objectives, its strategic initiatives such as “the Belt and Road” Initiative and “the Chinese Dream”, is a prerequisite for maintaining friendship, regional stability, and national security. Similarly, a solid scientific foundation is needed for engagement with the Islamic world, Central Asia, and South Asian countries. In short, revitalizing Oriental Studies is essential for the smooth development of friendly relations with Eastern countries, strengthening the state’s national security, correctly organizing trade, economic, and cultural-humanitarian ties, and bringing historical sources in Eastern languages into scientific circulation.

– On the 30th anniversary of the Institute, what future plans and projects are you aiming to implement? Could you also comment on the prospects of Oriental Studies and the key challenges facing Kazakh science in general?

– There are no small or trivial topics in the Institute’s future projects. The era itself, the fate of the nation, and the future of our people set new tasks for us every day.

We will continue to deepen archival research that began with the Vatican, Japan, and Western European sources. In Japanese archives, letters of Alash leaders, records of Japanese travelers and researchers about Central Asia, as well as documents in old Turkic, Uyghur, Chagatai, and Mongolian languages are preserved – all of these valuable materials are planned to be brought into scientific circulation.

We will also further intensify research on China, Iran, Arab countries, and South and Southeast Asian states. In an increasingly complex geopolitical environment, a deep understanding of Eastern countries is a strategic necessity for the state.

A major focus of our upcoming work will be the development of scientific personnel. The absence of a dissertation council within the Institute hinders our young researchers pursuing doctoral studies from timely defending their dissertations. In the near future, with support from the Ministry, we plan to establish a dissertation council at the Institute. We also plan to train young specialists in collaboration with foreign leading research centers. Expanding our international scientific connections is another priority.

In short, the multi-faceted activities of the Institute of Oriental Studies will continue to yield results year after year. As the state evaluates and adequately funds science, scholars’ opportunities and engagement will grow. We can only express gratitude to our veteran researchers who built the Institute from scratch and established its scientific schools. I am confident that in the coming years, our team will be strengthened by highly qualified young scientists, taking Kazakh Oriental Studies to even higher achievements.

– Thank you very much for this extensive and meaningful interview, Duken Massimkhanuly! We wish the Institute new achievements on its anniversary!

Interview conducted by: *Bagdat Duysenov*

*¹Қыдырбекұлы Д.Б. ²Байдаров Е.Ұ.

¹ Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

² ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹doulatbek3@hotmail.com, ²erkinbaydarov@gmail.com

АУҒАНСТАН: ПҰШТЫН ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОГЕНЕЗИ

Аңдатпа. Бұл мақалада көшпенді пұштын халқының этнос және ұлт ретінде қалыптасуы туралы айтылады. Зерттеудің жаңалығына пұштындардың көшпенді түркі халықтарымен ортақ шығу тегі талдау арқылы табылады. Талдау әр түрлі дереккөздерді салыстыру арқылы жүзеге асырылады, олар ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі әр кезеңдегі авторлардың тарихи мәліметтері де, сол дәуірдегі ақындардың әдеби шығармалары да болуы мүмкін. Бұл зерттеудің мақсаты қазіргі Ауғанстан мен Пәкістан территориясының ұлан-ғайыр кеңістігіндегі әртүрлі көшпелі және отырықшы халықтардың ғасырлар бойы қалыптасқан қабаттарын, сондай-ақ олардың көп этникалық мемлекеттерді (Дели сұлтандығы, Хәтәк бектігі, Дүррани империясы және т.б.) құруын анықтау болып табылады. Бұл мемлекеттер Орталық және Оңтүстік Азия, сондай-ақ Таяу және Орта Шығыс елдерінің өзара әрекеттесу жағдайында (Парсыға қарсы күресте) маңызды геосаяси рөл атқарғаны деп көрсетіледі. Зерттеудің міндеттеріне пұштындар ежелгі сақтардың ұрпақтары болып табылады. Олардың көптеген ежелгі мемлекеттер құруына (Ахемени, Македон, Кушан империялары) қатысқаны, орта ғасырлық мемлекеттердің (Ғазнауи, Моңғол және Ұлы Моғол империялар) құрамына кіруі, Орталық және Оңтүстік Азия аймақтарында осы замандардағы дәнекерлік рөлін анықтау. Мақаланың мақсаты – ежелгі дәуірдегі, орта ғасырлардағы және жаңа замандағы ауған көшпелілерінің қалыптасуын зерттеу. Мақалада негізінде тарихи фактілер мен географиялық факторлардың әсерін анықтауға мүмкіндік беретін мәтіндік және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады. Мақалада келтірілген нәтижелер авторларға ауған көшпелілерінің тайпалық құрылымы мен тұрмысы ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мақалада келтірілген материал авторларға ауған көшпелілерінің тайпалық өмір салтының барлық принциптерін пайдалануды көздейтін соғыс және сауда жүргізудің ғасырлар бойы қалыптасқан стратегиясы болғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Ол принциптерде дипломатия және басқа саяси әдістерді қолдана отырып, сыртқы жауларға қарсы қорғаныс және шабуыл жасағаны айтылады.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен болашағы» (№ BR 31714763) атты іргелі ғылыми зерттеу шеңберінде даярланған.

Кілт сөздер: Ауған тарихы, Ауған мемлекеті, Кәбіл, пұштын тайпалары, Пуштунвали, сақ тайпалары, Тұран, түркі тайпалары, шежіре.

Кіріспе

Қазіргі Ауғанстан ұлт және мемлекет болып XVIII ғасырдан бастап қалыптасқан. Бірақ ауған тарихы көне заманнан келе жатқанына күман жоқ. Солтүстік Ауғанстанда Бахтар (Бактрия) және оңтүстігінде Гандһара атты ежелгі өркениеттер болғаны белгілі. Бұл екі өркениет көне арийлердің ұрпақтары қолымен құрылған. Арийлер б.з.б. 3000 жылдары қазіргі Иран мен Үндістан жерлеріне қоныстанғаны белгілі. Ғасырлар бойы көптеген жаулаушылар Ауғанстан арқылы өтті, соның нәтижесінде елдің этникалық әртүрлілігі «көптүстілікке» ие болып, бұл өз кезегінде ауған халқының, ең алдымен пуштундардың этногенезіне зор ықпал етті. Әртүрлі туыстас тайпалардан құралған пуштундар Жаңа дәуірде Ауғанстанның мемлекет ретінде қалыптасуын айқындаған этникалық маркерге айналды.

Пуштундар «пуштунвали» идеологиясы арқылы елдің дамуын елеулі дәрежеде анықтап келеді.

Соңғы онжылдықтардағы (1990-2020) оқиғалар Ауғанстан тарихының сан аулан қайшылықтар тоғысқан күрделі үдеріс екенін тағы да көрсетті. Оның негезінде елдің этникалық көптүрлілігі, сондай-ақ өркениеттер мен әлемдік және аймақтық державалардың геосаяси мүдделері тоғысқан стратегиялық орналасуы жатыр. Бұл державалардың әрқайсысының Ауғанстанға қатысты өз мақсат-мүдделері бар.

1979 жылғы желтоқсаннан бері Ауғанстанда болған Кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті (КӘШК) 1989 жылы шығарылғаннан кейін басталған азаматтық соғыс елдің болашағына қатысты этникалық келіспеушіліктердің кең ауқымын көзғады; этностардың, олардың мәдениеттері мен мүдделерінің (саяси, экономикалық және т.б.) мемлекетті дамытудағы рөлі туралы пікірталастарды күшейтті. Нәтижесінде 1978 жылғы Сәуір революциясына дейін айтарлықтай жаңғырту нәтижелеріне көл жеткізген ел 1919 жылы Ұлыбританиядан тәуелсіздік алғанға дейінгі кезең деңгейіне кері шегінді.

«Талибан» көзғалысының Ауғанстанның саяси жүйесіне қайта оралуы, Ауғанстан Ислам Әмірлігінің жариялануы, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастық орнату арқылы саяси және экономикалық даму үдерістері Ауғанстанның саяси тарихын оның этникалық тарихы тұрғысынан зерттеуге деген қызығушылықты арттырады (Massimkhanuly, Abidenkyzy, Darbay, 2025). Ойткені дәл осы қыр елдің бүгіні мен болашағын түсінудің кілті болып табылады, ал Ауғанстан тарихы әрі мәдени тұрғыдан Орталық Азия елдеріне жақын. Бұл, әсіресе, 2010–жылдардағы «Араб көктемі» Солтүстік Африка мен Таяу Шығыс елдеріне әкелген бейберекетті ескерсек, айрықша маңызды (Әмірбекова, Байдаров, 2025).

Орталық және Өңтүстік Азия елдерінің осындай тарихи-мәдени өзара байланыстылығы мақала авторларының назарын аударып, колжетімді дереккөздер негізінде пуштундардың этникалық шығу тегіне талдау жасауға негіз болды. Пуштундар (Талибан арқылы) Ауғанстандағы мемлекеттік құрылысқа, бейбітшілік орнатуға, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттерімен достық қатынастар қалыптастыруға және бірлескен көлік-логистикалық, экономикалық және мәдени-гуманитарлық жобаларды жүзеге асыруға тікелей ықпал етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақаланы жазу барысында пұштын халқының қалыптасуына қатысты аспектілерді (этногенез, көші-қон, қоныстану және т.б.) тікелей немесе жанама түрде қарастыратын әртүрлі авторлардың негізгі басылымдары пайдаланылды. Материалды жинау және оны түсіндіру барысында, ең алдымен, нақты бір тарихи кезеңдегі белгілі бір этнологиялық процестер мен құбылыстарға әсер ететін аспектілерді (тілдік, географиялық, мәдени және т.б.) қарастыруды көздейтін *салыстырмалы талдау әдісі* қолданылды. Бұл жоғарыда айтылған аспектілерді ескере отырып, олардың дамуы мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда әртүрлі дереккөздерді (саяхат жазбалары, тарих кітаптары, зерттеу монографиялары және т.б.) қарастыратын *мәтіндік талдау* да қолданылады.

Әдістеме тақырып бойынша зерттеу дәрежесімен байланысты. Кеңестік және посткеңестік тарих ғылымында Ауғанстан тарихымен тікелей А. Снесарев (Снесарев, 1921), И. Рейснер (Рейснер, 1959), В. Массон, В. Ромодин (Массон, Ромодин, 1965), С. Шумов, А. Андреев (Шумов, Андреев, 2002), Коргун В.Г. (Коргун, 2004), т.б. шұғылданатын.

Мысалы, А.Х. Бабаходжаев ХХ ғасырдың басындағы Ауғанстанның әлеуметтік тарихы жөнінде очерктер жазса (Бабаходжаев, 1975а), ал М.А. Бабаходжаев ХІХ ғасырдың соңындағы Ауғанстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихына арналған очерктер жариялады (М. Бабаходжаев, 1975b). Ал Ю. Ганковский, А. Полищук, М. Слинкин 1747 жылы тәуелсіз Ауған мемлекеті құрылған кезден бастап 1977 жылға дейінгі, яғни ұлтық-демократиялық революция қарсаңы мен Ауғанстан Демократиялық Республикасының құрылуына дейінгі кезенді қамти отырып, Ауғанстан Қарулы күштерінің тарихына назар

аударды (Гонковский, Полищук, Слинкин, 1985). Ауғанстанның әлеуметтік, әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихы очерктерде де, Ауғанстан Қарулы күштерінің тарихында да пуштундар орталық орын алады.

Ауғанстан мен Пәкістан пуштундарына өз еңбегін ресейлік шығыстануші В. Белокриницкий арнаған (Белокриницкий, 2002).

Батыс шығыстануында Ауғанстан тақырыбы терең және кең зерттелген, сонымен британ (Гамильтон, 1908), американ (Wilber, 1962; Barfield, 2010; 2012), неміс (Steul, 1981; Жехак, 1989), француз және т.б. ғалымдарымен ұсынылған. Ауғанстанның өзінде Мұхаммед Әли (Али, 1930), Бинава Абдурауф (Әбдурауф, 1948), Сейід Қасым Риштиа (Риштия, 1957), Мир Ғұлам Мұхаммед Ғұбар (Губар, 1959), Уәли Шаһ (Шах, 1960), Абдулхай Хабиби (Хабиби, 1969), Сейід әд-дін Хошими (Хошими, 1980) және т.б. ғалымдар болған.

Қазақстанда ирантанушы ғалымдар ауған мәселелеріне жанама түрде ғана тоқталатын – Л. Рүстемов (Рүстемов, 1989), Т. Бейсембиев (Бейсембиев, 1987; Бейсембиев, 2002), К. Пищулина (Пищулина, 1977). Н. Оңдасынов (Оңдасынов, 1974) пен Ж. Байжұмин (Байжұмин, 2012) лингвистикалық аспектілерін көбірек қарастырған. Е. Байдаров (Байдаров, 2013), С. Әкімбеков (Акимбеков, 2015), Д. Қыдырбекұлы (Қыдырбекұлы, 2025) ең алдымен ауған тарихының саяси аспектілеріне маңыз беретін.

Талқылау

Б.з.б. 2000 жылдары арийлер екі топқа бөлінді. Ол батыс жақтағы ирандықтар және шығыстағы үндіарийлер. Ежелгі арийлер қай тілдік топқа жатқаны әлігі күнге дейін не даулы не белгісіз болуда. Еуропалық ғалымдар арийлерді үндіирандық не үндіеуропалық десе, түркітанушылар оларды түркі тобына жатқызады. Арийлер бүкіл Еуразия континентіндегі халықтарға әсер еткені белгілі. Қазіргі күні үндіеуропалық тобына кіретін герман, роман, славян, балт, иран және үнді халықтарында өзара ұқсас сөздері болғаны анық. Бірақ оларға ежелгі түркілер ықпал еткенін тарихта айтылмайды. Таяу Шығыста мекендеген шумер (Месопотамия), киммериялық (Кіші Азия), гиксос (Мысыр) халықтарының түбі түркі болғанын әлі де жоққа шығарулыда. Тіпті сақ тайпалары қазіргі еуропалық пен орыс тарихнамаларында иран тайпалары емес деп мойындалмайды. Ал XVIII ғасырға дейін сол еуропалық пен орыс тарихи деректерде ежелгі сақтар мен түркілер бірдей деп айтылатын. XX ғасырдың үнді саясаткері және ойшылы Жауаһарлал Неру былай деген: «Саки были одним из больших тюркских кочевых племен. Их вытеснило с их пастбищ другое большое племя – кушаны. Саки наводнили Бактрию и Парфию и постепенно осели в Северной Индии, точнее в Пенджабе, Раджпутане и Катхиаваре. Индия цивилизовала их, и они отказались от своих кочевых привычек» (Неру, 1977: 129). Ал XIX–XX ғасырларда отаршыл саясатын ақтау үшін идеологиялық бұрмалау жасалған. Сонымен тарих ғылымында арийлер үндіеуропалық, ал сақтар ирандық болып шықты.

Сақтар көбінесе қазақ даласында мекендегені белгілі. Сонымен бірге Еуропадағы сақтар скиф, ал Орал аймағындағылар сармат деп аталатын. Орталық Азиядағы сақтар әртүрлі тайпаұлыстарға бөлінген: тиграхауда (Жетісу), массагет (Сырдария), исседон (Сарыарқа мен Жетісу), аримасп (Алтай), аргипей (Сарыарқа), дахи (Қарақұм), тара-дарайя (Сырдария-Амудария), амюрги немесе хаомоварга (Памир). Шығыс Азияға қарай тохар, юэчжи (ұлы йозы), эфталит (абдалы) атты сақ тайпалары мекенденген. Олардан ары сақтарға тіл, мәдениет, тұрмыс жағынан жақын болған ғұндар (хунну), ал бері тұрған үйсін мен қаңлылар мекендейтін. Бұл тайпаұлыстар прототүркі тілінде сөйлегеніне күман жоқ, өйткені Есік қорғандарында Алтын Адаммен бірге руникалық жазуы бар күміс тостаған да табылған. Ал бұл артефакт б.з.б. V ғасырға жатады, яғни Түркі қағанатынан бір мың жыл бұрын пайда болған! Хорезм, Соғды, Бахтар сақтары отырықшылыққа көшіп, егіншілік және саудамен айналасқан, көптеген қалалар салған. Ал оңтүстік жаққа көшін аударған сақтар біртіндеп жергілікті иран тілдеріне көшкен. Мысалы, қазіргі оңтүстік-шығыс Иран жерінде (Нимруз

аймағы) қоныстанған сақ тайпалары ежелгі парсы тілін қабылдап кейін парсыларға сіңіп кеткен. Олардың жерін әлігі күнге дейін Систан (Сакастан) деп атайды. Бұл сақтар б.з.б. 130–129 жылдары Парфияның Фраат II патшасының шақыруымен Нимрузға келген.

Зәрдәшт (Заратуштра, Зороастр) құрған зороастризм діннің Әуеста (Авеста) киелі кітабында ары-бері көшіп жүрген тұрлар туралы айтылған. Онда «жүйрік атты тұрлар» деп жазылған. Тұрлар сақтарға сәйкес келеді. Әйгілі парсы ақыны Әбілқасым Фирдауси (940–1020) қандай да бір түрде Әуестаны қайталайды. Көшпелі тұрлардың мекендеген жерін Тұран деген, ал отырықшы парсыларды Иран деп атаған. Оның атақты «Шаһ-нама» дастанында Кәбіл (Кабұл) мен Сәмәнган қалалары атап өтіледі. Дастан бойынша олар Тұранның құрамына кіретін. Соған қарағанда систандық Рүстем батыр Иран үшін Афрасияб басқарған Тұранға яғни өзінің туыс халқына қарсы соғысқан. Сол дастанда Тұран үшін соғысқан Рүстемнің баласы Сұһраб әкесінің қолынан қаза тапқан. Рүстемнің атасы Сам және әкесі Зал Систан мен Кәбілдің арасындағы Зәбіл (Забұл) жерінде туған (Ізтілеуов, 1961: 598). Сол аңызда Рүстемнің анасы Рудаба Кәбіл патшасы Меһрабтың қызы болса, ал сүйген жары Таһмина Сәмәнган билеушісінің қызы еді.

Жалпы Фирдауси тұрларды (сақтарды) ирантектес халық деп санамақшы, өйткені оның жазған дастанында берілген шежіреде Фәридун патшаның үш баласы болатын. Ол Сәлм, Тұр және Ираж. Аңыз бойынша Сәлм Ұрым жерін алса, Иражға орталық жер (қазіргі Иран) берілген. Ал тарихи ақиқатта ол Иранның оңтүстік жері (Фарс аймағы). Онда Пасаргад, Персеполь, Кәрмана атты ежелгі қалалар болатын. Ахемени заманында Парсы империясына біртіндеп басқа жерлер де қосылған. Ол «Шаһ-намада» Ираннан тәуелсіз тұрған Мазандыран мен Сәмәнган (Бахтар). Ал Тұрға Орталық Азия мен Ауғанстан жерлері мұраға қалған. Бірақ Сәлм мен Тұр Иражды өлтіріп кетеді. Одан кейін Ираж бен Тұрдың ұрпақтары жер мен билік үшін соғысып жүреді. Сонымен, «Шаһ-нама» дастанында Тұран Иранның атажауы деп көрсетілетін болды.

Дегенмен, мұнда Тұран атауы түркі жерінің мағынасын білдіреді, өйткені барлық әртүрлі халықтар бір Адам атадан шыққаны анық. Аңыздық Иран-Тұран шайқастары тарихи парсы-сақ соғыстарына сәйкес келеді. Солардың бірі б.з.б. 530 жылы парсы патшасы Ұлы II Кир (Курүш) массагет сақтарына қарсы жасалған жорықта патшайым Томиристың (Тұмар) қолынан қаза тапқаны белгілі. Бірақ кейінірек сақтар парсы патшаларының ұлан әскері болып қызмет еткен. Сөйтіп Фирдауси де өзінің «Шаһ-нама» дастанында систандық Рүстемді Иран шаһтарының басты батыры деп бейнелеген.

Ал түркілердің аңыз бен дастандарында Тұран қағаны Алып Ер Тоңға «Шаһ-намадағы» Тұраншаһ Афрахиябқа сәйкес келеді. Әуестада Афрахияб Франрасиян деп аталған. Самарқанд қаласының солтүстік жағын Афрасияб деп атайды, өйкені онда ежелгі Марақанданың қираулары орналасқан және оған б.з.б. 329 жылы Ұлы Александр (Ескендір Зұлқарнайын) өзінің грек-македон (юнан) әскерімен жеткен. Алып Ер Тоңға Тұр-ханның ұрпағы деп делінеді, бірақ түркілерде ол Төре-хан да болу мүмкін. Осылайша Иран–Тұран немесе парсы-сақ қарсылығы кейінгі ғасырларда да жалғасқан. Сондай-ақ ол иран-ауған және үнді-ауған соғыстарында көрініс тапқан.

Ресей империясында шыққан Ф. Брокгауз бен И. Ефрон энциклопедиялық сөздігінде былай деп айтылған: «В религиозном отношении, авган из всех суннитских мусульман самый злейший враг шиита-персиянина» (Энциклопедический словарь, 1890: 55). Сонымен көшпелі халықтар (иран тілдес бахтияр, күрд, балуж, пұштын және түркітілдес түрікмен, афшар, қашқай, өзбек, қазақ, т.б.) отырықшы парсыларға барлық заманда антипод болуда. Бұл метафоралық түрде Иран–Тұран қарсылығына сәйкес келіп тұрады.

Уақыт өткенмен ежелгі парсы тілі батыс пен шығыс иран топтарына бөлінді. Батыс тобы Таяу Шығыстағы семит халықтарымен, ал шығыс тобы Орталық Азиядағы түркі және Оңтүстік Азиядағы үнді халықтарымен байланысқа бағытталған. Сөйтіп иран тілдері бір-бірінен ажырайды. Кейін батыс-иран тобында ежелгі парсы тілінен күрд пен лұр, ал одан соң

балуж, мазандыран, гилэнге бөлініп өзге тілдерге айналып кетеді. Ал сол заманда қалыптасып жатқан шығыс-иран тілдерінде отырықшылыққа көшкен сақ халықтары өз тілінен айырылып сөйлейтін болады. Олардың қазіргі ұрпақтары Памир халықтары немесе Бадахшан тәжіктері. Егер б.з. бірінші мыңжылдығының басында Ұлы Даладағы көшпелі сақтар түркі халықтарына айналып кетсе, Хорезм, Соғды және Бахтар сақтары парсы немесе батыс-иран тілін қабылдады. «Шаһ-нама» дастанының кейіпкері, Кейкәуіс патшаның баласы Сияуыштың Тұранға келуі парсы тілі мен мәдениеті жергілікті тіл мен тұрмысты біртіндеп ығыстарғанын бейнелейді.

Ұлы Александр (Ескендір Зұлқарнайын) б.з.б. IV ғасырда үлкен империя құрады. Парсы мемлекетін жеңіп ол үнді мен сақ жерлеріне де жетті. Үнділерден жауап соққы алып шығысқа жорығын тоқтатады. Оған көшпелі тайпалар да қарсы тұрады. Ол Сыр бойындағы сақтардың соққысы, Соғдыдағы Спитамен басқарған сақтар көтерілісі және Һиндукуш аймағындағы сақтардың шабуылы. Ескендір Зұлқарнайынның империясы ыдыраған соң Мысыр мен Бахтарды екі ғасыр бойы юнан (грек) әулеттері билеген. Сондықтан ол жерді Юнан-Бахтар патшалығы деп атаған. «Страбон өзінің «Географиясында» асси-пассиандар Ескендір Зұлқарнайыннан қалған Юнан-Бахтар (Грек-Бактрия) патшалығына б.з.б. II ғасырда юэчжилер (ұлыойзы), тохарлармен бірге шабуыл жасағанын жазады. Академик С.Толстовтың пікірі бойынша асси-пассиандар үйсіндерге сәйкес келеді» (Қыдырбекұлы, 1997: 525). Сөйтіп б.з.б. II ғасырда тарихи аренада пайда болған үйсіндердің бірлестігі Жетісудан үнді жеріне дейін жеткен.

Жалпы сақтар негізінде б.з.б. VI ғасырда оңтүстік Азия жаққа көше бастаған. Олар Бахтар мен Үндістанның арасына қоныстанған. Б.з.б. II ғасырда сақтар Һиндукуш тауынан өтіп Үндістанға шабуыл жасайды. Олар көшпелі тұрмысы сақталғанына қарамастан Бахтар халқының арасында тұрып солардың тілін қабылдаған. Ол кезде батыс ирандық парсы тілі бахтарлықтардың тілін ығыстырмаған. Бұрынғы Гандһара (қазіргі Қандағар немесе Қандаһар) жеріне бұл сақтар қоныс аударып жергілікті үнді халқын не орнынан шығарады, не өзінің құрамына сіңгізеді.

Б.з. I ғасырда тохар мен юэчжилер Үндістанға жорық жасап Кушан империясын құрады. Кушан мемлекетінің негізгі тірегі қазіргі ауған жерінде мекендеген сақ тайпалары болатын. Б.з. IV ғасырда үнді-ауған аймағына эфталиттер (абдалылар немесе ақ ғұндар), ал X ғасырда – қарлұқтар келеді. Сонымен сақ және одан кейінгі түркі тайпалар ғасырлар бойы қабаттасып қазіргі ауған жерінде қоныстанды.

Сақтар ғасырлар бойы Парсы империясына қызмет етіп жүріп парсы әскерінің құрамында Юнан (Грекия), Ашур (Ассирия), Мысыр, Бабіл және Үндістанға жорық жасаған. Грек деректерінде олар скиф (скит) деп делінеді, ал ассириялықтар ишгуз деп атаған. Сондықтан сақтар парсы жеріне қонысқанда біртіндеп жергілікті тілді қабылдап өз тілін ұмытқан. Сонымен еуропацентристік тарихи ғылым сақтардың түбін терең қазбай оларды ирантекес халық деп кеткен. Мысалы, орта ғасырларлық Еуропадағы герман тілінде сөйлеген нормандар Францияға орналасып біраз уақыт өткен соң француз халқының ішіне сіңіп кеткен, ал олардың мекендеген жерін әлігі күнге дейін Нормандия деп атайды. Бірақ нормандиялық француздардың түбі герман екенін жоққа шығарылмайды.

Көшпелі тұрмысын сақтаған сақтардың ұрпақтары негізінде Сүлеймен тауыларында орналасып мекендеген. Осы аймақтан пұштын халқының түпкілікті қалыптасуы басталады. Кейбір деректерде пұштындардың түбі яһудтан (еврей халқынан) шықты деп делінеді, бірақ бұл қате пікір. «По своим собственным преданиям они выводят свое происхождение от десяти колен израилевых, что однако не имеет никакого основания, хотя и нельзя отрицать сходства национального авганского типа с еврейским» (Энциклопедический словарь, 1890: 54). Сондықтан пұштындардың түбі семит тобынан шықты дегені негізсіз.

650-790 жылдары Ғираттан (Һерат) бастап Пәнжішермен аяқтап арабтар қазіргі ауған жерін жаулап алады, ал VIII ғасырдың басында Қандаһар біржолата халиф әскеріне бағынды.

Жергілікті халықтар араб басқыншыларына қарсы тұрғанына қарамастан Араб халифатының құрамына кірді. Араб үстемдігі ислам дінінің таралуымен қатар жүрді. Егер бірінші мешіттер VIII ғасырдың ортасында жазық жерлерде салынса, ал Кәбіл мен таулы аймақтардың халқы IX–XI ғасырларда ғана ислам дінін қабылдады (История Афганистана, 1982: 65). Оның алдында буддизм, зороастризм және пұтқа табынушылық діндерді ұстанған. Тіпті Зәрдәшт пен Будданың (Шакиямуні) тегі сақ халқынан шыққанына күман жоқ. Будданың алып ескерткіші көп ғасырлар бойы Бамиян аймағында тұрған (оны тәліптер кәпір пұты деп 2001 жылы қиратып жіберген).

Кейін пұштындар XIV ғасырда ғана ислам дінін біржолата қабылдады. Оған дейін Сұлтан Махмұд Ғазнауи үнді еліне ислам дінін таратқанымен қол астындағы пұштын тайпалары бұрынғы діндерді ұстанып жүрді. Мұсылмандықты қабылдауының күшеюі пұштындардың таулы аймақтардан жазық жерлерге көшіп орналасуымен байланысты болды. Бұл процесс XI–XIV ғасырлар бойы жүрген. Татар-моңғол шапқыншылығы көптеген қалаларды бұзған және одан халқы азайған. Сонымен бос жерлерге пұштындар қоныстанған.

IX ғасырда Араб халифаты ыдыра бастайды, ал X ғасырда Орталық Азияны Самани әулеті билейді. Бұл әулет өзінің билігін Хорасан мен Һиндукушке дейін таратады. Самани әскері негізінде түркілерден құрылған. Солардың ішінен Сұлтан Махмұд Ғазнауи деген басшы шығады. Ол асыл ғұлам ұландарының (немесе ғылмандардың) ұрпағы болатын. X ғасырдың аяғында Алыптегін басқарған қолбасшы Саманилердің үстемдігінен шығып өзінің мемлекетін құрды. Сонымен бірге ол Ғазнауи әулетінің негізін қалаушысы болды. Махмұд Ғазнауи Үндістанға көптеген жорық жасаған және Хорасанның шығыс жағын да билеген. Ол Қарахан мен Селжүк мемлекеттерімен тығыс байланыста болатын.

Осы кезеңде (IX–X ғасырларда) халаж (халжа) атты түркі тайпалар Қарахан әулеті билеген Жетісу аймағынан көшіп келеді. Олар қарлұқ ұлысына жататын. Халаждар Алатау, Алай, Памир тауларын асып одан ары Һиндукуш ауып Кәбіл, Қандаһар, Ғазни аңғарларына қоныстанады. Мұнда бұрыннан мекендеген сақ, тохар, ұлы йозы, кушан және абдалы (ақ ғұн) тайпалардың ұрпақтары тұратын. Соларға қосылып халаждар біртіндеп шығыс иран тілін қабылдайды. «Почти все исследователи сходятся на том, что гильзаи являются потомками смешавшегося с афганцами тюркского племени халадж, известного по описаниям арабских авторов X в.» (Губар, 1959: 103). Сөйтіп сақ пен түркі тайпалары ғасырлар бойы ассимиляцияға ұшырайды, бірақ олардың ру-тайпалық жүйесі сақталынады.

Пұштын халқы көптеген тайпалардан құрылады. Пұштындар бұрын қазақтар немесе түрікмендер сияқты мал шаруашылықпен айналасқаннан олардың ру-тайпалық жүйесі де көшпелі түркі халықтарына жақын. Ірі тайпалар тайпалық одағына тәрізді. Солардың бірі абдалы (дүррани) тайпасы. Ол зерек (зирак) пен пәнжпауға бөлінеді. Зерекке барәкзайы, пөпілзайы, әлкөзайы, ачакзайы (ацакзайы) деген рулар жатады. Ал пәнжпаудың ішіне нұрзайы, ысхақзайы, әлизайы, хугиани, маку рулары кіреді.

Екінші ірі тайпа Ғылжайы (Ғылзайы). Одан тұран мен боран рулары тарайды. Тұранды батыс ғылжайы деп те айтады және ол хотек, тохи, андар атты бұтақтарға бөлінеді. Боран (Ибраһимхел) немесе шығыс ғылжайылар әлихел мен сүлейманхелге бөлінеді. Уәрдәк, Күнар, т.б. уалаятттарда мекендейін уәрдәк пен сафи деген бөлек тайпалар да бар. Хост уалаятында Жажы (зазы, пұшту тілінде дзадзи десе, дәри тілінде джаджи дейді), жадыран (задыран/дзадран/джадран) және мәңгел тайпалар тұрады. Оларды хостуал деп біріктіріп атайды.

Ал ірі рулар мен ұсақ тайпалар саны бойынша бірдей. Жалпы, адам атына қосылатын *зайы* сөзі тайпаны білдіреді, ал *хел* руды көрсетеді. Сонымен Пәкістанда юсіфзайы, уәзір, орәкзайы, африди (априди), моманд, хәттәк, кәкәр, шинуари, тури тайпалар мекендейді. Олардың негізгі мекені Солтүстік-батыс шекаралы уалаят (Пұштынстан) және Балужстан. Бұл тайпалардың біразы Ауғанстанда да тұрады.

Пұшты тілі шығыс иран тобына жатады. Ол оңтүстік-батыс (қандаһар) және солтүстік-шығыс (пешауар) диалектілерге бөлінеді. Қандаһар диалектінде Ауғанстан пұштындары сөйлейді. Ал Пәкістан пұштындары пешауар диалектін пайдаланады және олар өздерін пұхтын/пахтан дейді. Кейбір ауған пұштындары да өзін сөйтіп атайды. Үндістандықтар пұштындарды патһан деп атайды, ол *пахтан* атауынан шыққан болу керек.

Зерттеу нәтижелері

Шежіре бойынша пұштын халқы Кәйіс (Әбд әр-Рашид Патан) бабадан тарайды. Кәйістің үш баласы болған – ол Сарбан, Битан, Гүргүшт және өгей баласы Кәрлан. Әр бала тайпалық топты білдіреді. Сарбанның бұтағына абдалы, юсіфзайы, моманд, шинуари тайпалар мен шерани, мияна, бареч (барец), халилзайы, дәуідзайы, мұхаммедзайы деген рулар кіреді. Битанға ғылжайы тайпасы мен лоди руы қарайды. Гүргүштке кәкәр және пани сықылды ұсақ тайпалар кіреді. Ал қалған көптеген тайпалар мен рулар Кәрлан одағын құрады. Ол уәзір, африди, хәттәк, орақзайы, ұтманхел, хостуал (мәнгәл, жадыран, зазы) тайпалары және дәуір, бәңгаш, баннужи рулары. Жалпы пұштын халқы 380-нен астам тайпа мен рулардан құрылған. Сарбан тайпалық одағына 105, битан тобына 77, гүргүштке 95 және кәрланға 105 тайпа мен рулар кіреді.

Егер қазақтың шежіресі тарихи хронологияға сәйкес келгені шамамен анық болса, пұштынның шежіресінде біраз шатасуы бар болу керек. Ауған тарихшысы Ғұлам Мұхаммед Ғұбардың айтуы бойынша Кәйіс XI ғасырда өмір сүрген (Массон, Ромодин, 1965: 274). Сонда пұштын тайпалары сол кезде пайда болған ба? Орта ғасырлық жазбаларға тірелсек, XI–XII ғасырлар пұштын халқының ұлыс болып қалыптаса бастаған кезеңі, ал оны құрған тайпалар ежелден (сақ пен кушан заманынан бері) Нилменд өзені мен Сүлеймен тауладың арасында мекендеген. Сонымен пұштынның шежіресінде ежелгі тайпаларды құрған аталардың аты жоқ болу керек. Сондықтан пұштын тайпалық одақтар әр түрлі және кірме көшпелі тайпалардан құрылғанын көрсетеді.

Сөйтіп, пұштын халқы үш кезеңдік (немесе дәуірлік) халықтар мен ұлыстардан қалыптасқан. Ол ежелгі сақ тайпалары, абдалы-эфталиттер және халаждар. «Ко II в. до н. э. относится инфильтрация сакских племен в среду восточноиранского населения Арахосии и Дрангианы, имевшая важное значение для афганского этногенеза» (Массон, Ромодин, 1965: 20). Сонымен, сақтар тарих ғылымында пұштын халқының пұстысы болып есептеледі.

Ауған тарихында ақ ғұн деп аталған абдалылардың орны да маңызды. «Государство эфталитов просуществовало до VI в., когда оно было разрушено Сасанидами в союзе с турецкими ханами. Арабам имя эфталитов известно в форме *humal* (мн. ж. *Һайтәлә*)... сирийская *Abdel*, армянская *Heptal*... По-видимому, эфталиты жили главным образом к северу от Аму-Дарьи, по крайней мере в местности к западу от Балха» (Бартольд, 1971: 48). Абдалылар орта ғасырларда ірі ұлыс болып қазіргі күні қазақ пен түрікмен халықтарының ішінде бөлек тайпа ретінде кездеседі.

Ал абдалылармен қатар көшкен тохарлар Бахтар аймағына қоныстанған. «Термин «Тохаристан» употреблялся также в более обширном значении и обнимал все области по обоим берегам Аму-Дарьи, тяготевшие к Балху» (Бартольд, Т.1, 1963: 118). Сондықтан Тохарыстан деп тарихта қазіргі Солтүстік Ауғанстанды атаған.

Халаждар үнді және ауған жеріне Жетісу аймағынан келгені белгілі. «Сопоставление приведенных выше сведений о территориальной близости халаджей и афганцев в XI–XII вв. и об их участии в одних и тех же политических событиях с сообщением Бекрана об изменении языка халаджей и с тем фактом, что афганские родословия восходят к XI–XII вв., дает основание предполагать, что эти века были временем одного из важнейших этапов этногенеза афганского народа» (Массон, Ромодин, 1965: 276). Ғылжайылар халаждан шыққаны анық. Сонымен, халаж – халжа (қалша) – хилжи – ғилжи – ғылжайы – ғылзайы деп тайпа атауы біраз өзгере айналып кеткен. «К XVI в. Гильзаи восприняли язык пушту и

полностью слились с афганцами, вплоть до того, что стали вести свою родословную от Абдуррашида...» (Рейснер, 1959: 51). Ғылзайы тайпалық одағына кіретін тұран мен боран тайпалары сол заманда, яғни X-XI ғасырларда халаждармен бауырлас болып үлкен рудың атын алып халаж атанды.

Ғылзайы тайпасынан шыққан Лоди әулеті 1451–1526 жылдары Дели сұлтандығын билеген. Бұл тарихтағы пұштындардың алғашқы ірі саяси және әскери белсендігі. «Во время правления династии Хильджи (1290–1321) роль афганских военных контингентов в войсках Индии возросла. В источниках появляются сообщения об участии афганских эмиров в некоторых важных военно-политических событиях, происходивших в Индии» (Массон, Ромодин, 1965: 311). Бұл Хилжи әулеті түркі болғаны анық. Бірақ Хилжи әулетінің халаж тайпасына не қатысы бар болуы мүмкін, не мұнда атаулық үйлесу ғана болу керек.

Ал *ауған* атауы қайдан шыққаны әлгі күнге дейін белгісіз және даулы мәселе. Қазақ тілінде *ау* сөзі «белгілі бір шектен, межеден, мөлшерден, мезгілден өту» деген мағына беретіні түсінікті. (Қазақ тілінің ..., 1974: 451) Әртүрлі кезеңдерде, ғасырлар бойы Орталық Азиядан Оңтүстік Азияға көш-қонысын аударған сақ, абдалы, халаж, т.б. ұлыстар шөл мен тауларды асып Кәбіл аңғарына өткен. Соңғы жылжып барған қарлұқ халаждар еді. Олар алдыңғы ұлыстардың ізімен хиндукуш тауын ауып барды. Сөйтіп Жетісудан Пәнжабқа (Бессу) қарай көш-қонысын аударған түркілер барған жерін *Ауған* елі деп ат қойған болу сияқты.

Сонымен *пұштын* атауы қайдан пайда болғаны да белгісіз. «Этимология этнических названий «афган» и «паштун» не выяснена. Лингвисты предполагают, что древней формой этнического имени паштунов могло быть слово, восходящее к *parsu* «край», «окраина». Существуют и другие предположения; согласно одному из них, слово «паштун» произошло от названия хребта Кох-и Сиях-Пашт в Сулеймановых горах» (Массон, Ромодин, 1965: 23). Парсы тілінде *пұшт* (*фұшт*) сөзі «арқа, арт, сырт, кер жағы» деген мағына береді (Оңдасынов, 1974: 70). Мұнда оның мағынасын артында тірегі бар халық деп түсінуге болады. Бірақ *пұштын* атауы *пұсты* деген сөзден шыққан болуы да әбден ықтимал.

1504 жылы Самарқандтан көшпелі өзбектердің соққысынан Ферғананың билеушісі Заһириддин Бабыр оңтүстікке шегінген. Оның құрған Ұлы Моғол мемлекетіне үнді мен ауған жерлері кірген. Сонымен ол 1504–1526 жылдары Кәбілдің билеушісі болған. «При описании Кабульской области Бабур говорит, что там «на лугах и солончаках живут турки, аймаки (кочевники смешанного происхождения) и арабы, в городе и некоторых деревнях сарты, в некоторых других деревнях таджики, афганцы» и еще представители трех других народностей» (Бартольд, Т.2 (1), 1963: 461). Кроме того, Бабур перечисляет их языки – «араби, фарси, тюрки, моголи, хинди, афгани, пашаи, парачи, гебри, бараки и ламгани» (Babar-nama, 1905: sheet 131 b). Бабыр ауған халқымен икемді саясат жүргізген. Оның бейіті әлігі күнге дейін Кәбіл қаласында тұр.

Сонымен, XI-XVII ғасырлар пұштындардың ұлыс болып қалыптасқан кезеңі. XVIII-XIX ғасырларда пұштын халқы ұлыстан ұлтқа айналу процесінен өтеді. Бұл трансформация ауған мемлекетінің құрылу және ыдырауымен байланысты. XX ғасырда Ауғанстанның заманауи мемлекет ретінде қалыптасуы пұштын халқын мемлекет құрушы ұлт етті.

XVIII ғасырда парсы патшасы Надір шаһ Афшар үлкен империя құрған. Оның құрамына ауған мен солтүстік үнді жерлері кірген. 1747 жылы Ахмед-хан Абдалы (1722–1772) басшылығымен ауғандар қарсы тұрып парсыларды өз жерінен қуып шығады. Одан кейін азат етумен тоқталмай Ахмед-хан солтүстік Үндістан мен Хорасанды жаулап алып Дүррани мемлекетін құрды. Сонда кейбір пұштын тайпалары парсытілдес Ғиратқа (онда аздап түркілер де тұратын) жетіп оның айналасына қоныстанды. Абдалы тайпасын *дүррани* деп атын ауыстырған, ал өзін Ахмед-шаһ Дүррани деп атады. *Дүр* арабша інжу деген сөзді білдіреді, ал *дүррани* «інжудің інжуі» мағынасын береді. Ауған тарихында бұл заманды *дүр-и дуран* (дәурен дәрі немесе дәуірдің інжуі) дейді.

Ал Ахмед-шаһтан кейін Дүррани мемлекеті біртіндеп ыдырайды және 1842 жылы біржолата бөлшектенеді. Ол 1839–1842 жылдарда өткен бірінші ауған-ағылшын соғысымен үйлеседі. Содан бері оңтүстік-шығыс пұштын тайпалары Британдық Үндістанның құрамына біртіндеп кіре бастайды. 1849 жылы пұштынның Пешауар қаласы Британ империясына кетеді. Екінші ауған-ағылшын соғысы 1878–1880 жылдарда өткен соң Ұлыбритания тағы бірнеше ауған жерін өзінің колониялық империясына қосты. 1893 жылы британдық үнді колониялық әкімшілігінің хатшысы Мортимер Дюранд ауған әмірі Әбдірахман-ханмен келіссөз жүргізіп үнді-ауған шекарасын біржолата анықтады. Ол Дюранд сызығы деп аталған қазіргі ауған-пәкістан шекарасы.

Сөйтіп пұштындардың көбісі Пәкістанда мекендейтін болды. Олардың негізгі мекені бұрынғы Солтүстік-Батыс шекаралы уалаят (СБШУ), қазіргі күні ол Хайбер-Пахтунхуа деп аталады. Сонымен бірге пұштындар Балужстанның шығысында да тұрады. 1947 жылдан бастап Пәкістан үкіметінде пұштындар позициялардың үштен бірін алады. 1958–1969 жылдары Пәкістан мемлекетін басқарған генерал Мұхаммед Айюб Ханның ұлты пұштын болатын.

Ал Ауғанстанда пұштындар халқының қырық пайызын құрайды. *Ауған мен пұштын* бірдей ұғым болатын. XIX ғасырдың аяғында Ауған әмірлігінің біраз жері Британдық Үндістанға кеткен соң оның басшысы Әбдірахман-хан Бұхара әмірлігіне тәуелді болған Балх хандығына шабуыл жасайды. Сонымен бірге Бадахшан аймағының батыс жағын Ауған әмірлігіне қосады, ал шығыс жағы Ресей империясының құрамына кіреді. Оның алдында ол хазаралар мекендейтін Бамиянды алды. Ғират 1863 жылы Ауған мемлекетіне біржолата кірді. Әбдірахман-хан британ-ресей келесімі бойынша ауған-ресей шекарасын белгіледі. Сөйтіп, ол Ауғанстанды қазіргі заманның қалпына келтіріп біріктірді. Пұштындардан басқа мұнда тәжік, хазара, өзбек, түрікмен, балуж, үнді халықтары мекендейді. Содан бері ауған деп Ауғанстанның барлық азаматтарын білдіреді. Бірақ саяси билікті негізінде пұштындар ұстайды, ал экономика, сауда және білім салалары негізінде тәжіктердің қолында болатын.

Ауғанстанда отырықшы халықтар егіншілік және саудамен айналаса пұштындар мал шаруашылығына ие болған. Пұштынның қазаққа ұқсастығы сақ заманнан келе жатқан көшпеліліктің факторларынан шығады. «Пұштындардың өмірі бізге ұқсас. Бірақ тым жабайы қалыпқа жақын. Жерлері соншалықты нашар, әсіресе олардың көші-қоны жүретін жерлері ит байласа тұрғысыз, құм, кішкентай жел тұрса, бір адым жердегі адамды көре алмай қаласың» (Шапырашты Қазыбек, 1993: 142). Әрине, географиялық жағдай пұштындарды басқа көшпелілерден әр түрлі етіп ерекшелендірген.

Бірақ көшпелі дәстүрлерден пұштындырда ар қалғаны байқалады. «При всей своей мстительности и склонности к любостыжанию, авган остается верным другом и добрым отцом семейства, любит свободу, храбр, смел, умерен, трудолюбив, благоразумен и менее склонен к лицемерию и измене, чем соседние с ним народы» (Энциклопедический словарь, 1890: 55). Сырттан келген жауға олар ел болып бірігіп жауап соққы береді.

Көшпелі мұсылман халықтарында (қазақ, түрікмен, күрд, балуж, пұштын, бербер, бәдәуи араб, т.б.) діншілдік екінші дәрежеде тұрады. Бұл халықтардың бірінші орнында ру-тайпалық құрылымға негізделген ежелгі әдет-ғұрып заңдар зор маңызды. Дін тек қондырма функциясын ғана атқарады. «Общественная структура пуштунских племен отличается определенной спецификой, обоснованной сохранением некоторых известных под общим названием пуштунвали традиций... Его следует понимать как сумму всех тех традиций, которыми пуштуны, по своим собственным представлениям, отличаются от других народов» (Жехак, 1989: 58). Пуштунвали (*Пұштынуәләй*) пұштын халқының намыс кодексі. Мұны олар оны өзінің ұлттық құндылығы деп ұстанады¹. Пұштынуәләй пұштындарды көршілес

---

¹ Пуштунвали – пуштундардың бірегейлігінің негізгі элементі, Үндістанның Пенджаб штатындағы сикхтердегі *хальса* институтына ұқсас (Габдуллин, Мұратбекова, 2025).

отырықшы халықтардан ажыратады. Пұштынуэлэй көптеген ережелерден тұрады. Ол нәңгі, бадал, намыс, турә, меранә, ғайрат, мешер, мұсауат, жірге тармақтары.

Нәңгі – ру-тайпалық жүйе бойынша шежіреге тіреліп туыскандықты ұстану. Әр пұштын өзінің арын сақтауын бүкіл тайпаның ар-намысын сақтауымен бірдей көреді. Өзінің шежіресін білмеген адам қолдаусыз қалады. Нәңгіні ұстанатын адамды *нәңгиялай* дейді және оған қоғамда құрмет-қошемет көрсетіледі, ал нәңгіні менсінбейтін *бейнәңга* деп аталады. Сонымен, нәңгі адамның отбасын, руын, тайпасын, елін қорғауды талап етеді. Кейде мұны нәңгі-намыс деп біріктіріп айтады.

Бадал жаза ережені білдіреді. Мұнда негізінде кек алу (*пор*, *парыз*) да, құн төлеу (*хүнбаһа*, *нек*) де бар. Кек алудың орнында құн төлеу процесін *шәрм* дейді. Бұл сөз парсыша *ұят* деген мағынаны береді. Бірақ бадал сонымен бірге алғыс ретінде не сыйлық беру, не жақсылықты қайтаруды талап етеді.

Намыс ережесі жалпы намыс емес, көбінесе әйел адамды қорғау принципі болып пайдаланады. Пұштын қоғамында әйел адамға қамқорлық және құрмет көрсетіледі, өйткені оның үйдегі міндеттері көп. Сондықтан еркек адам өзінің жұбайын қорғауға міндетті. Ал әйел адамды қорғай алмаса немесе қорласа ондай ерекекті *бейнамыс* дейді. Бұрын пұштын әйел кек алу қақтығысты тоқтата алатын, ал кейбір жас әйелдер соғысқа қатысып қорықпай ерлікке баратын.

Турә пұштындардың жауынгерлігі мен рух күшін көрсетеді. Турә негізінде *қылыш* сөзінен шыққан. Ал намыс қорғау қарусыз болмайды. Сонымен бірге турә батылдық пен ерлікті білдіреді. Сондықтан турә ережесін ұстанатын адамды *туриялай* деп атайды.

Меранә ерлік және батылдық деген мағына бере отырып турә ережесіне жақын. Меранә әр еркек пен балада, ал кейде әйел мен қызда ерік-жігер мен рух күшін дамытуды талап етеді. Пұштын қоғамы әрдайым табандылыққа шақырады. Сонымен *істіқамет* меранәдан бастап келіп табандылық пен мақсаттықты білдіреді.

Ғайрат қайраттықтан шығады. Қайраттық өз-өзін бағалау және мақтаныш сезімін тудырады. Ғайрат ережесі меранәмен тығыз байланыста болып адамды тәрбиелейді. Ғайратты адамды ғайратман деп атайды және оған ізет беріледі.

Мешер деп пұштындар қарт адамдарды атап сыйлағандығын көрсетеді. Ол қазақтың *ақсақал*, түрікменнің *яшулы* сияқты қарт адамға жүгінуімен бірдей. Мешердің бастапқы мағынасы үлкен адам дегенді білдіреді, ал ақсақалды *спинжырай* дейді. Сонымен мешер деп үлкендерге құрмет көрсету ережені атайды.

Мұсауат немесе теңдік ережесі бойынша пұштын әр адамды құрметтеп өзінің бауыры қылады. Ал ол үшін әр адам қарапайлы болуға тиіс. Тіпті үлкен адам кішіге немесе бай кедейге сәлем бере береді. Сонымен құрмет пен теңдікті пұштындар барлық халықтардан талап етеді.

Жірге теңдікті білдіреді, өйткені мұнда халық жиналысы өзекті мәселелерді талқылап шешеді. Мұндай өзін-өзі басқару нысаны ру-тайпалық жиналыстан басталады. Ал одан кейін *кәли жірге* (ауылдық жиналыс), *көчиян жірге* (көшпелі жиналыс), яғни қауымдастық жиналыстар өтеді. Бүкіл ұлттық деңгейде түркілердің құрылтайына сәйкес *Лойя Жірге* (халық кеңесі) шақырылады.

Мелмедости меймандостық, қонақжайлық деген сөз. Қонақжайлық жомарттықтың бір түріне жатады. Әр пұштын кез келген адамға қонақжайлы болуға тиіс. Тіпті дұшпанға да қонақжайлы болу керек. Мелмедости тағы *мелмепаләна*, *мелместия*, *дастархан* атты синонимдермен аталады. Дастархан пұштындарда көшпелі түркілермен байланыс болғанын көрсетеді. Бір пұштын отбасында қонақтарға арнайы бөлек *миһманхана* (мейманхана) және *хүжіре* (құжыра) бөлінеді. Қонақты күзетпен сүйемелдеу ережені *бәдреге* дейді. Қонақжайлық заңы бойынша қашқындар мен босқындарға да әр адам пана (*пана кәуел* немесе *пана гөштел*) беруге тиіс.

Имандари адамда имандылықты өсіріп қалыптастырады. Бұл ислам дінінен келе жатқан әр адамда адамгершілікті, адалдық пен әдептілікті тәрбиелейді. Бірақ отырықшылыққа көшу процесінде пұштындарда діншілдік пен діни тақуалық көбейіп пұштынуәләйдың біраз прициптері бұрмаланып бұзылды.

Уеш деп пұштын тайпаларының арасындағы кезеңдік жер бөлісу заңдарын білдіреді. Ол көшпелі малшаруашылықпен байланысты. Бұл да пұштынуәләй дәстүрлі ережелерінің бірі.

Жалпы пұштындар әр тайпаны *қауым* десе, руды *хел* деп айтады. Қауымды басқаратын тайпа басшыны *хан* деп атаса, ру басшыларды *мәлік* дейді. Әр рудың ішінде ұсақ рулар бар. Әр ұсақ руды спинжырай-ақсақал басқарады.

Ақын Хошһәл-хан Хәттәк (1613–1689) пұшты тіліндегі ауған әдебиетінің негізін салған. Сонымен бірге ол Акора әмірлігінің билеушісі болған. Ол кезде пұштын тайпалары ауған елі ретінде әлі бірікпей шашыраңқы болған. Ол «Дастар-нама», «Баз-нама», «Рұбайят», т.б. атты поэзиялық шығармалар жазған. Оның шығармалары XX ғасырда өмір сүрген пұшты тілдес ауған және пәкістан жазушыларына әсер еткен. Жалпы, Ауғанстандағы пұштынның ақсүйектері мен саудагерлері, тектілері мен байлары негізінде дәри (фарси-кабулі) тілін пайдаланатын. Білім дәри тілінде берілетін. Сондықтан мемлекеттік істер де дәри тілінде жүргізілген. Пұшты Ауғанстанда 1938 жылы екінші мемлекеттік тіл болып жарияланды, ал 1964 жылы бірінші орынға шықты. Бірақ дәри тілі әлігі күнге дейін өзінің ұлтаралық функциясын атқарады.

Қорытынды

Сонымен, академик В. Бартольд ауған елі жөнінде былай қорытындылайды: «Более существенно отличается от персидского языка афганский – язык народа, первоначально жившего в Сулеймановых горах, к западу от Инда. Само название «афганцы» встречается впервые в XI веке; происхождение этого названия, по-видимому, никогда не употреблявшегося самими афганцами, остается неизвестным. В политической жизни ислама афганцы выступают только в XVI веке, когда появляются афганские династии в Северо-Западной Индии. Границы современного Афганистана определились в XIX веке ходом военных событий и имеют мало общего с границами этнографического распространения афганского народа. С XVI века на афганском языке существует некоторая литература, но в общем литературным языком современного Афганистана, как и языком государственного делопроизводства, остается персидский» (Бартольд, 1966: 241-242). Мұның бәрі қазіргі күнге дейін Ауғанстанда сақталуда.

XXI ғасырда пұштындар әлі де көптеген архаикалық элементтері бар өзінің дәстүрлі өмір салтын ұстануда. Пәкістандағы пұштындар барлық өмірдің саласында ілгері дамып табысты болды. Экономикалық кедейлік, саяси тұрақсыздық және тарихи трагедия салдарынан Ауғанстанның әлеуметтік, қоғамдық және мәдени өмірінде көптеген қайшылықтар бар. Сонымен Ауғанстанның, әсіресе оның ішіндегі пұштындардың бірегейлігі орта ғасырлар мен қазіргі дәуір арасындағы қарама-қайшылықта жатыр.

Әдебиеттер:

- Абдурауф, 1948 – *Абдурауф Б.* Взгляд на Пуштунистан. Кабул, 1948. 65 с.
Акимбеков, 2015 – *Акимбеков С.М.* История Афганистана. Астана-Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. 848 с.
Али, 1930 – *Али М.* Афганистан. Кабул, 1930.
Амирбекова, Байдаров, 2025 – *Амирбекова С., Байдаров Е.* События «Арабской весны» в освещении исследователей ближневосточных стран // Казахстанское востоковедение. 2025. Т. 13. №2. С. 283-293 / DOI <https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.283>

Бабаходжаев, 1975а – *Бабаходжаев А.Х.* Очерки социальной истории Афганистана начала XX века. Ташкент, 1975.

Бабаходжаев, 1975б – *Бабаходжаев М.А.* Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана: конец XIX в. Ташкент: Фан, 1975. 196 с.

Байдоров, 2013 – *Байдоров Е.У.* Исламизация государств Центральной Азии: философско-политологический анализ // 21 ВЕК. Информационно-аналитический журнал фонда «Нораванк». Ереван. 2013. №4. С. 73-96.

Байжумин, 2012 – *Байжумин Ж.* Туран. Взгляд на историю человеческого общества. Алматы: Арыс, 2012. 172 с.

Бартольд, 1963 – *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. М., 1963. Т.1. 760 с.

Бартольд, 1963 – *Бартольд В.В.* Таджики. Исторический очерк // *Бартольд В.В.* Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Сочинения. М., 1963. Т.2 (1). С. 449–468.

Бартольд, 1966 – *Бартольд В.В.* Работы по истории ислама и Арабского халифата. Сочинения. М., 1966. Т.6. 784 с.

Бартольд, 1971 – *Бартольд В.В.* Работы по исторической географии и истории Ирана. Сочинения. М., 1971. Т.7. 664 с.

Бейсембиев, 1987 – *Бейсембиев Т.К.* «Та’рих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата: Наука, 1987. 200 с.

Бейсембиев, 2002 – *Бейсембиев Т.К.* Поход Моголов Индии в Северный Афганистан 1646–1647 гг. в зеркале современной идеологии. Алматы, 2002.

Белокреницкий, 2002 – *Белокреницкий В.Я.* Пуштуны Афганистана и Пакистана: демографическая динамика и политическая роль // Афганистан на переходном этапе. М., 2002. С. 39–68.

Вали, 1960 – *Вали Ш.* Мои воспоминания / Пер. с фарси. М. 1960.

Габдуллин, Муратбекова, 2025 – *Габдуллин К., Муратбекова А.* Роль института Хальсы в идентификации сикхов в индийском штате Пенджаб // Казахстанское востоковедение. 2025. Т. 13. №1. С. 60-76 / DOI <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.60>

Гамильтон, 1908 – *Гамильтон А.* Афганистан / Пер. с англ. СПб., 1908.

Ганковский, Полищук, Слинкин, 1985 – *Ганковский Ю.В., Полищук А.И., Слинкин М.Ф.* История вооруженных сил Афганистана, 1747–1977. М. : Наука, 1985. 206 с.

Губар, 1959 – *Губар М.Г.М.* Ахмад-шах – основатель Афганского государства. М., 1959. 386 с.

Жехак, 1989 – *Жехак Л.* Кодекс чести пуштунов // Афганистан: история, экономика, культура. М., 1989. С. 58–72.

История Афганистана, 1982 – История Афганистана. М.: Мысль, 1982. 368 с.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974 – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974. Т.1. 696 б.

Коргун, 2004 – *Коргун В.Г.* История Афганистана. XX век. ИВ РАН, Крафт+, 2004. 529 с.

Қыдырбекұлы, 1997 – *Қыдырбекұлы Д.* Көшпелілер кім болған еді? // Қазақ тарихынан. Алматы, 1997. 520–535 б.

Қыдырбекұлы, 2025 – *Қыдырбекұлы Д.* Қазақ-ауған тарихи байланыстары // Дала дипломатиясы және қазіргі халықаралық қатынастар. Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2025. 4–6 б.

Массон, Ромодин, 1965 – *Массон В.М., Ромодин В.А.* История Афганистана. М., 1965. Т.1. 464 с.

Неру, 1977 – *Неру Дж.* Взгляд на всемирную историю. М., 1977. Т.1. 376 с.

Оңдасынов, 1974 – *Оңдасынов Н.* Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1974. 384 с.

Пищулина, 1977 – *Пищулина К.А.* Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата: Наука, 1977. 286 с.

Рейснер, 1954 – *Рейснер И.М.* Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М.: АН СССР, 1954. 417 с.

Риштия, 1958 – *Риштия С.К.* Афганистан в XIX в. / Пер. с перс. М.: Иностранная литература, 1958. 487 с.

Рүстемов, 1989 – *Рүстемов Л.* Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. Алматы: Мектеп, 1989. 320 б.

Снесарев, 1921 – *Снесарев С.Е.* Афганистан. Географическо-политический очерк. Т. 1. М.: Государственное Издательство, 1921. 244 с.

Хабиби, 1969 – *Хабиби А.* История Афганистана. Кабул: Ариана, 1969. 149 с.

Хошими, 1980 – *Хошими Саид уд-дин.* Современный Афганистан. Кабул: Университет, 1980. 220 с.

Шапырашты Қазыбек бек, 1993 – *Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы.* Түп-тұқияннан өзіме шейін. Алматы, 1993. 416 б.

Шумов, Андреев, 2002 – *Шумов С.А., Андреев А.Р.* История Афганистана. Документальное исследование. М.: Крафт, 2002. 236 с.

Энциклопедический словарь, 1890 – *Энциклопедический словарь.* Санкт-Петербург, 1890. Т.1. 480 с.

Babar-nama, 1905 – The Babar-nama, being the autobiography of the Emperor Babar, the founder of the Moghul dynasty in India, written in Chagatay Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarabad, and ed. with a preface and indices by A. S. Beveridge, Leyden – London, 1905 (GMS, I).

Barfield, 2010 – *Barfield T.* Afghanistan: A Cultural and Political History. Princeton University Press 2010.

Barfield, 2012 – *Barfield T.* The War for Afghanistan: A Very Brief History. Princeton University Press 2012.

Ізтілеуов, 1961 – *Ізтілеуов Т.* Рүстем-дастан. Алматы, 1961. 604 с.

Massimkhanuly, Abidenkyzy, Darbay, 2025 – *Massimkhanuly D., Abidenkyzy A., Darbay N.* World Geopolitics and the New Situation in the Central Asian Region: turning points and trends // Kazakhstan Oriental studies. 2025. Vol. 13 No. 1. PP. 347-364 / DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.347>

Wilber, 1962 – *Wilber D. N.* Afghanistan, its People, its Society, its Culture. New Hawen, 1962.

References:

Abdurauf, 1948 – *Abdurauf B.* Vzgljad na Pushtunistan [A look at Pashtunistan]. Kabul, 1948. 65 s. (In Fars).

Akimbekov, 2015 – *Akimbekov S.M.* Istorija Afganistana [History of Afghanistan]. Astana-Almaty: IMJeP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2015. 848 s. (In Rus).

Ali, 1930 – *Ali M.* Afganistan [Afghanistan]. Kabul, 1930. (In Fars).

Amirbekova, Bajdarov, 2025 – *Amirbekova S., Bajdarov E.* Sobytiya «Arabskoj vesny» v osveshhenii issledovatelej blizhnevostochnyh stran [The Arab Spring as Covered by Middle Eastern Researchers] // Kazahstanskoe vostokovedenie [Kazakhstan Oriental studies]. 2025. T. 13. №2. S. 283-293 / DOI <https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.283> (In Rus).

Babahodzhaev, 1975a – *Babahodzhaev A.H.* Ocherki social'noj istorii Afganistana nachala XX veka [Essays on the social history of Afghanistan in the early 20th century]. Tashkent: Fan, 1975. (In Rus).

Babahodzhaev, 1975b – *Babahodzhaev M.A.* Ocherki social'no-jekonomicheskoy i politicheskoy istorii Afganistana: konec XIX v. [Essays on the socio-economic and political history of Afghanistan: the end of the 19th century]. Tashkent: Fan, 1975. 196 s. (In Rus).

Bajdarov, 2013 – *Bajdarov E.U.* Islamizacija gosudarstv Central'noj Azii: filosofsko-politologicheskij analiz [Islamization of Central Asian states: philosophical and political analysis] // 21 VEK [21st CENTURY]. Informacionno-analiticheskij zhurnal fonda «Noravank». Erevan. 2013. №4. S. 73–96. (In Rus).

Bajzhumin, 2012 – *Bajzhumin Zh.* Turan. Vzglyad na istoriju chelovecheskogo obshhestva [Turan: A Look at the History of Human Society]. Almaty: Arys, 2012. 172 s. (In Rus).

Bartold, 1963 – *Bartold V.V.* Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. Sochineniya [Turkistan in Mongolian Invasion Epoch]. M., 1963, v.1. 760 s. (In Rus).

Bartold, 1963 – *Bartold V.V.* Tadzhi. Istoricheskij ocherk [Tajiks: A Historical Essay] // *Bartold V.V.* Obschie raboty po istorii Sredney Azii. Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoy Evropy. Sochineniya [The General Works on History of the Central Asia. The Works on History of Caucasus and Eastern Europe]. M., 1963. V.2 (1). S. 449–468 (In Rus).

Bartold, 1966 – *Bartold V.V.* Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifata. Sochineniya [The Works on History of Islam and Arab Caliphate]. M., 1966. V.6. 784 s. (In Rus).

Bartold, 1971 – *Bartold V.V.* Raboty po istoricheskoy geografii i istorii Irana. Sochineniya [The Works on Historical Geography and History Iran]. M., 1971. V.7. 664 s. (In Rus).

Bejsembiev, 1987 – *Bejsembiev T.K.* «Ta'rih-i Shahruhi» kak istoricheskij istochnik [«Ta'rih-i Shahrukhi» as a historical source]. Alma-Ata: Nauka, 1987. 200 s. (In Rus).

Bejsembiev, 2002 – *Bejsembiev T.K.* Pohod Mogolov Indii v Severnyj Afganistan 1646–1647 gg. v zerkale sovremennoj ideologii [The Mughal Indian campaign in Northern Afghanistan in 1646–1647 in the mirror of modern ideology]. Almaty, 2002. (In Rus).

Belokrenickij, 2002 – *Belokrenickij V.Ja.* Pushtuny Afganistana i Pakistana: demograficheskaja dinamika i politicheskaja rol' [Pashtuns of Afghanistan and Pakistan: Demographic Dynamics and Political Role] // *Afganistan na perehodnom jetape*. M., 2002. S. 39–68. (In Rus).

Vali, 1960 – *Vali Sh.* Moi vospominaniya [My memories]. / Per. s farsi. M. 1960. (In Russian).

Gabdullin, Muratbekova, 2025 – *Gabdullin K., Muratbekova A.* Rol' instituta hal'sy v identifikacii sikhov v indijskom shtate Pendzhab [The Role of the Khalsa Institution in Identifying Sikhs in the Indian State of Punjab] // *Kazhastanskoe vostokovedenie* [Kazakhstan Oriental studies]. 2025. T. 13. №1. S. 60-76 / DOI <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.60> (In Rus).

Gamil'ton, 1908 – *Gamil'ton A.* Afganistan / Per. s angl. SPb., 1908. (In Rus).

Gankovskij, Polishhuk, Slinkin, 1985 – *Gankovskij Ju.V., Polishhuk A.I., Slinkin M.F.* Istorija vooruzhennyh sil Afganistana, 1747–1977 [History of the Armed Forces of Afghanistan, 1747–1977]. M.: Nauka, 1985. 206 s. (In Rus).

Gubar, 1959 – *Gubar M.G.M.* Akhmad-shakh – osnovatel Afganskogo gosudarstva [Ahmad Shah as Founder of Afghan State]. M., 1959. 386 s. (In Rus).

Zhekhak, 1989 – *Zhekhak L.* Kodeks chesti pushtunov // *Afganistan: istoriya, ekonomika, kultura* [Pashtoons' Code of Honor // Afghanistan: history, economy, culture]. M., 1989. S. 58–72 (In Rus).

Istoriya Afganistana, 1982 – *Istoriya Afganistana* [The History of Afghanistan]. M., 1982. 368 s. (In Rus).

Qazaq tilining., 1974 – *Qazaq tilining tusindirme sozdigi* [Kazakh Language Explanatory Dictionary]. Almaty, 1974. V. 1. 696 s. (in Kaz).

- Korgun, 2004 – *Korgun V.G.* Istorija Afganistana. XX vek [History of Afghanistan. XX century]. IV RAN, Kraft+, 2004. 529 s.
- Kydyrbekyly, 1997 – *Kydyrbekyly D.* Koshpeliler kim bolghan edi? [Who were the Nomads?] // *Qazaq tarikhynan* [From Kazakh History]. Almaty, 1997. S. 520– 535. (in Kaz).
- Kydyrbekyly, 2025 – *Kydyrbekyly D.* Қазақ-ауған тариhi байланыстары [Kazakh-Afghan Historical ties] // *Dala diplomatijasy zhәне қазirgi halyқаралық қатынастар* [Steppe Diplomacy and Modern International Relations]. Shymkent: «Әлем», 2025. 4–6 b. (in Kaz).
- Masson, Romodin, 1965 – *Masson V.M., Romodin V.A.* Istoriya Afganistana [The History of Afghanistan]. M., 1965. V.1. 464 s. (In Rus).
- Neru, 1977 – *Neru J.* Vzgl'yad na vsemirnuyu istoriyu [Glimpses of World History]. M., 1977. V.1. 376 s. (In Rus).
- Ongdasynov, 1974 – *Ongdasynov N.* Parsyssha-qazaqsha tusindirme sozdik [Persian-Kazakh Explanatory Dictionary]. Almaty, 1974. 384 s. (in Kaz).
- Pishhulina, 1977 – *Pishhulina K.A.* Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV – nachale XVI vekov (voprosy politicheskoy i social'no-jekonomicheskoy istorii) [South-Eastern Kazakhstan in the mid-14th – early 16th centuries (issues of political and socio-economic history)]. Alma-Ata: Nauka, 1977. 286 s. (In Rus).
- Reisner, 1959 – *Reisner I.M.* Razvitie feodalizma i obrazovanie gosudarstva u afgantcev [Development of Feudalism and Formation of State Among the Afghans]. M.: AN SSSR, 1954. 417 s. (In Rus).
- Rishtija, 1958 – *Rishtija S.K.* Afganistan v XIX v. / Per. s pers. M.: Inostrannaja literatura, 1958. 487 s. (In Rus).
- Rystemov, 1989 – *Rystemov L.* Arab-Iran kirme sözderiniң қазақша-oryssha tısyndirme sözdiğı [Kazakh-Russian explanatory dictionary of Arab-Iranian loanwords]. Almaty: Mektep, 1989. 320 b. (in Kaz).
- Snesarev, 1921 – *Snesarev S.E.* Afganistan. Geograficheskoye-politicheskoye ocherk [Afghanistan. Geographical and political essay]. T. 1. M.: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1921. 244 s.
- Habibi, 1969 – *Habibi A.* Istorija Afganistana [History of Afghanistan]. Kabul: Ariana, 1969. 149 s. (In Fars).
- Hoshimi, 1980 – *Hoshimi Said ud-din.* Sovremennyy Afganistan [Modern Afghanistan]. Kabul: Universitet, 1980. 220 s. (In Fars).
- Shapyrashty Qazybek ..., 1993 – *Shapyrashty Qazybek bek Tawasaruly.* Tup-tuqiyannan ozime sheyin [From origins to me]. Almaty, 1993. 416 s. (in Kaz).
- Shumov, Andreev, 2002 – *Shumov S.A., Andreev A.R.* Istorija Afganistana. Dokumental'noe issledovanie [History of Afghanistan: A Documentary Study]. M.: Kraft, 2002. 236 s. (In Rus).
- Entsiklopedicheskiy slovar, 1890 – *Entsiklopedicheskiy slovar* [Encyclopedic Dictionary]. Sankt-Peterburg, 1890. V.1. 480 s. (In Rus).
- Iztileuov, 1961 – *Iztileuov T.* Rustem-dastan [Rustem-dastan]. Almaty, 1961. 604 s. (in Kaz).
- Babar-nama, 1905 – *The Babar-nama*, being the autobiography of the Emperor Babar, the founder of the Moghul dynasty in India, written in Chagatay Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarabad, and ed. with a preface and indices by A. S. Beveridge, Leyden – London, 1905 (GMS, I).
- Barfield, 2010 – *Barfield T.* Afghanistan: A Cultural and Political History. Princeton University Press, 2010. 456 p.
- Barfield, 2012 – *Barfield T.* The War for Afghanistan: A Very Brief History. Princeton University Press, 2012. 62 p.
- Massimkhanuly, Abidenkyzy, Darbay, 2025 – *Massimkhanuly D., Abidenkyzy A., Darbay N.* World Geopolitics and the New Situation in the Central Asian Region: turning points and trends // *Kazakhstan Oriental studies*. 2025. Vol. 13 No. 1. Pp. 347-364 /

Wilber, 1962 – Wilber D. N. Afghanistan, its People, its Society, its Culture. New Hawen, 1962. 320 p.

¹ Кыдырбекулы Д.Б. ² Байдаров Е.У.

¹ Международнй университет информационных технологий, Алматы, Казахстан

² Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,
E-mail: ¹doulatbek3@hotmail.com, ²erkinbaydarov@gmail.com

АФГАНИСТАН: ЭТНОГЕНЕЗ ПУШТУНСКОГО НАРОДА

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование кочевого пуштунского народа как этноса и нации. Новизна исследования заключается в анализе общности происхождения пуштунов с кочевыми тюркскими народами. Анализ ведется в сопоставлении разных источников, которыми могут быть как исторические сведения авторов разных периодов от древности до Нового времени, так и литературные произведения поэтов тех времен. Цель исследования заключается в том, что пуштуны являются потомками древних саков. Задачей данного исследования является выявить многовековое наложение различных кочевых и оседлых народов на обширных просторах территории современного Афганистана и Пакистана, а также создание ими полиэтнических государств (Делийский султанат, Хаттакское княжество, империя Дуррани и другие), игравшие значительную геополитическую роль в контексте взаимодействия стран Центральной и Южной Азии, а также Ближнего и Среднего Востока (в борьбе с Персией). Рассматриваются участие кочевых народов в формировании многих древних государств (Ахеменидской, Македонской, Кушанской империй), включение в состав средневековых государств (Газнавидов, Монгольской и Великих Моголов), а также их связующей роли в центральноазиатском и южноазиатском регионах в эти периоды. Целью статьи является изучение формирования афганских кочевников в древности, средневековье и новое время. В статье преимущественно используются текстологический и сопоставительный методы анализа, позволяющие определить влияние исторических фактов и географических факторов. Представленные в статье результаты позволили авторам сделать вывод о том, что племенной строй и образ жизни афганских кочевников формировались на протяжении веков. Изложенный в статье материал позволил авторам сделать вывод о существовании у афганских кочевников многовековой стратегии ведения войн и торговли, предусматривающей использование всех принципов племенного уклада, обороны и наступления на внешних врагов, использовании дипломатии и других способов политики.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Казахстан и меняющиеся контуры восточного мира: исторические вызовы и перспективы» (№ BR 31714763).

Ключевые слова: афганская история, афганское государство, Кабул, Пуштунвалей, пуштунские племена, сакские племена, Туран, тюркские племена, шеджире.

¹ Khidirbekughli D.B., ² Baidarov E.U.

¹ International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan,

² R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ¹doulatbek3@hotmail.com, ²erkinbaydarov@gmail.com

AFGHANISTAN: ETHNOGENESIS OF THE PASHTU PEOPLE

Abstract. This article considers the formation of the nomadic Pashtoon people as an ethnicity and nation. The novelty of research is in analysis of common origin of the Pashtoons and nomadic

Turkic peoples. The analysis is carried out by comparing different sources, which can be both historical information from authors of different periods from ancient times to modern times, and poets' literary works of those times. The objective of this study is to identify the centuries-old layering of various nomadic and sedentary peoples in the vast expanses of the territory of modern Afghanistan and Pakistan, as well as their creation of multi-ethnic states (the Delhi Sultanate, the Khattak Principality, the Durrani Empire and others) which played a significant geopolitical role in the context of interaction between the countries of Central and South Asia, as well as the Near and Middle East (in the struggle against Persia). The goal of research is to establish that the Pashtoons are descendants of the ancient Sakas. This article also considers their participation in the formation of ancient states (the Achaemenid, Macedonian, and Kushan Empires), their inclusion in medieval states (the Ghaznavids, Mongolians, and Great Mughals), and their connecting role in the Central Asian and South Asian regions in these periods. The purpose of this article is to study the development of Afghan nomads in ancient, medieval, and modern times. It mainly uses textual and comparative analysis to determine the influence of historical facts and geographic factors. The results presented in this article allowed the authors to conclude that the tribal system and lifestyle of Afghan nomads were formed for centuries. The material presented in this article allowed the authors to conclude that the Afghan nomads had a centuries-old strategy for waging war and trade, which included the use of all principles of the tribal structure, defense and attack against external enemies, and the use of diplomacy and other political methods.

Acknowledgement. The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «Kazakhstan and the Changing Contours of the Eastern World: Historical Challenges and Prospects» (№ BR 31714763).

Keywords: Afghan history, Afghan state, Pashtoonwali, Pashtoon Tribes, Turan, Turkic tribes, Saka tribes, Turan, Kabul, shejire.

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдырбекұлы Дулатбек Балғабекұлы, саяси ғылымдарының докторы, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан.

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Қыдырбекулы Дулатбек Балгабекович, доктор политических наук, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан.

Байдаров Еркин Уланович, кандидат философских наук, профессор Российской Академии Естествознания, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Khidirbekughli Doulatbek Balghabekuly, Doctor of Political Science, International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan.

Baidarov Erkin Ulanovich, PhD in Philosophy, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies.

*Келін түсті 8 қаңтар 2026 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2026 жыл*

¹Женис Ж.Ж. ² Жуматай С.

^{1,2} Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

E-mail: ¹zhzhengis@gmail.com, ²kopeev05@mail.ru

К ВОПРОСУ О ТЮРКСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ БАШЕННЫХ МАВЗОЛЕЕВ ИРАНА В X – XIV ВВ.

Аннотация. Башенные мавзолей построенные в период правления тюркских династии такие как газневидов, сельджукидов и ильханидов встречаются на обширном пространстве Ирана и на сопредельных территориях – в Закавказье, в Афганистане. Выявлены, что архитектурные памятники данного типа были построены и в степях Евразии еще задолго до ислама. Установлено, что появление башенных мавзолеев в Иране – одно из проявлений тюркско-иранского культурного симбиоза. Выяснилось, что время построение первых памятников данного типа соответствует со временем появления первых тюркских племен на территории Ирана. В работе, основанной на исследовании архитектурных памятников, а именно, башенных мавзолеев, построенных на территории Ирана и Казахстана, характеризуются взаимоотношения исламской культуры и кочевой цивилизации в X-XIV вв. Обращается внимание на духовно-культурные последствия завоевания тюрками Ирана. На примере башенных мавзолеев, построенных в евразийских степях, прослежено культурное наследие кочевников Центральной Азии в Иране. Выявлены, что данные архитектурные памятники имеет прямое отношение с традиционным жилищем тюрков-юртой, которая в свою очередь связанная с мировоззрением кочевников. Юрта является памятником материальной культуры тюрко-монгольских этносов, окультуренное пространство кочевников, микрокосмос, мир, где живет семья, где рождается кочевник, растет, создает семью, происходит передача ценностей, уходит в мир иной. Полученные результаты позволили освещать значение традиционного мировоззрения кочевников в развитии данного компонента материальной культуры иранцев.

Ключевые слова: исламская цивилизация, средневековая архитектура Ирана, сельджукиды и ильханиды, башенные мавзолеи, кочевая культура, традиционное жилище кочевников, мировоззрение тюрков

Введение

Тюрки, завоевав Иран и Переднюю Азию, создали на этой территории свое государство, и, внедряя элементы своеобразной кочевой культуры на подвластных им землях, внесли значительный вклад в развитие исламской цивилизации. Объединив подвластные им народы в одно централизованное государство, установив единый порядок, они были заинтересованы в дальнейшем развитии культуры этих народов. Иранский историк А.Зарринкуб пишет: «Основная особенность исламской империи – это создание новой культуры на основе наследия и традиций различных народов и общин. В исламе религия и искусство дополняют друг друга. Архитектура Дамаска дала исламу признаки богатства и процветания, тюркская и османская архитектура – силу, иранская архитектура дала мягкость стиля и красоты» (Зарринкуб, 1997: 30).

Материалы и методы исследования

Рассматривая проблему вклада тюркско-кочевой культуры в архитектуру Ирана в данную эпоху, существование тюркско-кочевого направления в строительном стиле кажется вполне закономерным явлением. Об этом казахский ученый и общественный деятель О. Жанибеков отметил: «На вопрос о том, какой вклад мы внесли в мировую цивилизацию, я бы

искал ответ в народной архитектуре. Казахская юрта по своей структуре и отделке будучи известна как складно-раскладное жилище, заметна еще тем, что напоминает по форме вершину горы, а *tirkеспе kystau* (сцепляемая зимовка), *tokal tam* (низкий дом) и *korzhyn u* (изба с прихожей посередине), хоть и не производят впечатление, зато являются образцом архитектурной простоты, гармонии и тщательности. Характерный для сооружений Средней Азии купол - идея обеспечения цельности сооружений пришла вместе с кочевым обществом, населявшим Дешт-и Кыпчак» (Жанибеков, 1995: 10) (Рис. 1).

Рис. 1. Юрта кочевников

Иранский историк Афзаладдин Кермани писал, что все постоянные дворы, минареты, медресе и мавзолеи были построены во время сельджукских падишахов и эмиров (Кермани, 1979: 30).

Во время сельджукидов исламское зодчество пополнилось новыми типами сооружений, конструкций и их разными формами. Город Исфахан, который был столицей во время сельджукидов, превратился в крупный город Ближнего Востока в истории зодчества Ирана, такой, какими были Афины в Греции и Рим в Италии (Воронина, 1969: 146).

Во время правления тюрков в Иране было построено множество мавзолеев. К слову, формы мавзолеев религиозных и светских людей отличались друг от друга. Правители строили для себя мавзолеи с верхом в форме шатра и в виде минарета. Мавзолеи религиозных людей–имамзода строились под куполом, в виде кубического сооружения. В связи с тем, что там были похоронены святые люди, эти места считались священными. К ранним мавзолеям такого типа можно отнести минарет на Сенгбестее, находящийся на юго-востоке г.Мешхед, минарет Джебелисанг вблизи г. Керман, мавзолей Радкан (двенадцать имамов) на Иезде (конец XII в.), Гомбаде Кабус (XI в.), Верамин (XII в.) и т.д. (Рис. 2).

Рис. 2. Гомбаде Кабус (XI в.)

Пришедшие после сельджуков другие тюрки, кочевники монголо-тюркского периода иранской истории, также внесли свой вклад в процветание местной культуры. Хулагу и его последователи были известны тем, что внесли вклад в развитие культуры и цивилизации подвластного им народа (Хуг, 1970: 94). Если в первые тридцать лет они занимались тем, что рушили все, то в последующее время культура при их правлении переживала подъем, а период Хулагу и Олджайту стал периодом процветания культуры и творчества (Палолези, 1983: 5).

В период ильханидов развивались оставшиеся в наследство после газневидов и сельджукидов конструкции и форма декора (Воронина, 1969: 159). Об этом Вильбер говорил так: «Зодчество периода ильханидов как никогда связано со строительным стилем периода сельджукидов и очень близко к нему» (Вильбер, 1968: 33).

Путешественники из Европы, посещавшие степи Центральной Азии, при описании традиций тюрков и монголов не могли не упомянуть их юрту. По словам Марко Поло, их дома сделаны в форме круга из дерева. Куда бы они ни направились, они берут их с собой. Они легкие, палки скреплены между собой сыромятиной. Вход дома направлен к югу. Дети и женщины, погрузив юрты на телегу, впрягают в нее верблюдов и быков. (Марко Поло, 1956: 99). А Рубрук писал так: «Покрывало для дома кочевники делали из белого войлока, а для того, чтобы оно блестело, обжигали известью, белым песком и костным порошком, иногда покрывали и черным войлоком». К тому же он приложил свой рисунок, изображающий дом, погруженный на телегу (Карпини, Рубрук, 1993: 245) (Рис.-3).

Изображ. Татары.

Рис. 3. Жилище татар по Рубруку

Как писал Д. Вильбер, по прибытии в Иран монголы жили в юртах (Рис. 4). При Абу Саиде зимой ильханы обитали в горячей степи Азербайджана, а летом – на западе, в Азербайджанских горах. Сшитые в этих краях шатры были необычайно красивы. Аргун принимал Хулагу в юрте, сшитой из золотой ткани и прикрепленной к земле тысячами гвоздей из золота. Зимовкой монголов в Уджане был город, состоящий только из юрт. В этом городе временно работали базар и мечеть. С приходом лета он был сожжен. При постройке ильханы использовали труд местных мастеров и рабочих (Вильбер, 1968: 117).

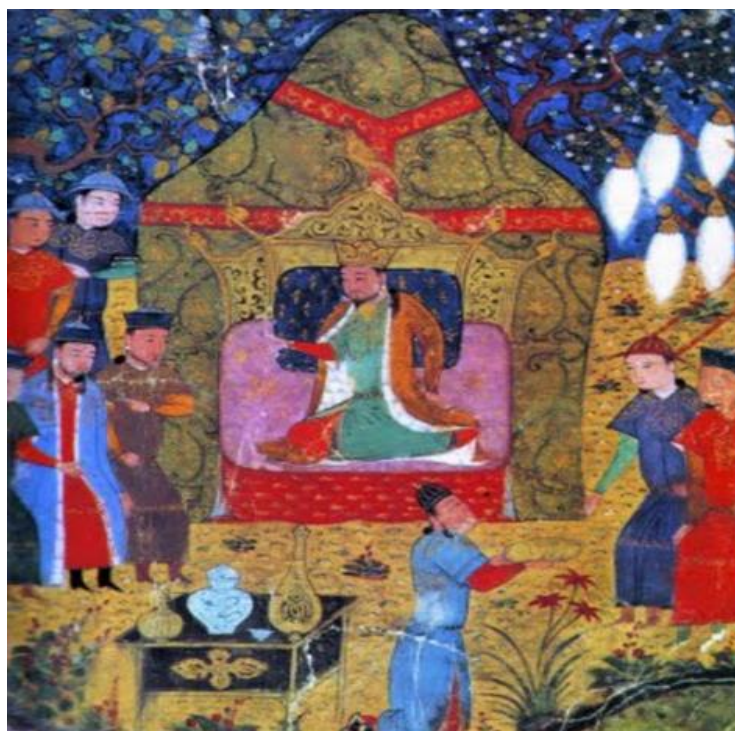

Рис. 4. Чингиз хан в юрте. Средневековая иранская миниатюра

Результаты исследования

Время постройки и стиль этих памятников хотя и поясняют многое, но большинство исследователей не могут дать им объяснение. По словам В.Л. Ворониной, цель и происхождение формы погребений неизвестны. По ее мнению, это может быть связано с

иранским древним прототипом поклонения. (Воронина, 1969: 155). Известный историк О.Грабар также затрудняется объяснить причину построения минаретов такого вида, как Варамин в Тегеране, характерной для XII века. По его словам, «возможно это использование в измененном виде форм, которыми пользовались сасаниды. Если это так, то эти формы нужно понимать как возрождение или как зерно архитектуры, посеянное сасанидами. Либо это новый стиль, появившийся под влиянием пришедших с востока тюркских правителей? В таком случае, не назвать ли нам эти памятники как «сельджукские»? (Грабар, 1993: 116). Таким образом, он оставил эту проблему открытой. По его словам, это проблема, не нашедшая своего решения, и тема, требующая глубокого исследования.

В этой связи особенность построенных тюрками погребальных сооружений в виде минаретов, шатров дает основание для рассмотрения их в качестве мировоззренческих форм кочевой цивилизации. Главным основанием послужило то, что время постройки минаретных мазаров совпадает со временем вступления тюрков на территорию Ирана. Б.Веймарн и Т.Каптерева также напоминают, что еще советскими исследователями высказана мысль о связи шатровых мавзолеев с древними погребальными сооружениями северных (по преимуществу тюркских) народов Средней Азии.

В этой связи труды казахстанских ученых о данных однородных типах сооружений, находящихся на территории Казахстана, помогут нам решить эту проблему. По словам казахского исследователя М.М. Мендыкулова, «Многочисленная группа мавзолеев, распространенных на бескрайней территории Казахстана и северных районах Хорезма, из за своего конусного, либо пирамидального купола упоминается в научной литературе как шатерные (башенные-Ж.Ж.)» (Мендикулов, 1987: 35). М.М. Мендыкулов также отметил, что на самом деле эти памятники многочисленны на территории Атырауской, Уральской областях, Устурте, а мавзолей, построенные из глины, в можно встретить в окрестностях Сырдарьи, Южном и Центральном Казахстане.

Один из таких памятников – мавзолеей Коркыт Ата. Для этого памятника, построенного из обожженного кирпича, свойственна округлая форма и шестигранный пирамидальный купол. То есть имеющий архитектурные признаки дельты древней Сырдарии интерьер этого памятника напоминает вход юрты. Глиняные памятники Уйтас, Косуйтас, Тугискен, схожие с могилой Коркыта относят к VIII – X векам, к периоду огузов-кипчаков (Мендикулов, 1987: 38). Мавзолеей Козы Корпеш и Баян Сулу в Семипалатинске, мавзолеей Бегим ана и Сараман Коса в окрестностях Сырдарии исследователи относят к памятникам огузо-кипчакского периода, которые были построены еще до внедрения ислама в этих краях. (Маргулан А.Х., Акишев К.А, Кадырбаев М.К, Оразбаев А.М., 1966: 99) (Рис. 5). То есть подобные памятники, которые называются «дын», такие как Домбауыл, берут свое начало еще с времен гуннов.

Рис. 5. Мавзолей Баян сулу

Памятники такого типа построены и на территории современной России. Например, мавзолей Кесене («Башня Тамерлана») – исторический памятник XIV века, расположен в Челябинской области, в трёх километрах к востоку от райцентра Варна, на берегу заросшего озера Большое Кесене (Рис. 6).

Рис. 6. Башня Тамерлана

Стоит обратить внимание на то, что мавзолей данного образца и вправду напоминают юрту (шатер). Как писал Кастанье, форма конуса больше всего напоминает «киргизский малахай». Подобные памятники встречаются в разных уголках киргизских земель (Кастанье, 1911: 42). А. Маргулан найденные в ложбине Богели Центрального Казахстана андроновские жилища относит к древнему образцу юрты (Маргулан, 1966: 228). Если же говорить о следующем сведении, удостоверяющем данный факт, то в 1939 году при археологических раскопках, проведенных Г.Н.Пацевичем, были найдены мавзолеи, вход в которые напоминал вход в юрту (Байбосынов, 2001: 226).

Зимние дома, находившиеся вблизи средневековых городов, которые выполняли функцию зимовок, внешне схожи с мусульманскими мавзолеями, которые были распространены на территории оседлых народов.

Еще задолго до сельджуков тюрки, пришедшие на иранские земли, также занимались строительством башенных сооружений. То есть башенные памятники иранского зодчества берут свое начало со времени появления тюрков, которые пришли до сельджуков, а во время сельджуков были активно использованы. Например, Истахри, описывая окрестности Систана (северо-восточный Иран), писал: «халаджи из тюркских племен, они пришли сюда (Систан) еще раньше. И построили мавзолей между Индией и Систаном. Халаджи внешне похожи на тюрков. Им свойственны тюркские обычаи и все они говорят на тюркском языке» (Истахри, 1968: 196).

До сих пор некоторые кочевые тюркские племена Ирана используют юрту, которую называют *алачык*.

Алачыком изначально называлось четырехугольное саманное или срубное жилище татар-мишарей и кумыков, перекрытое на два ската и обогреваемое глинобитной печью (Рис. 7).

Рис. 7. Традиционное жилище саха

Похожая тенденция имела место и в Золотой Орде. А.Феодоров-Давыдов пишет, что в зодчестве Золотой орды заметны признаки смешанной культуры: «Мусульманским рядовым домам были свойственны среднеазиатские признаки: стены домов были сделаны в основном поверх кирпичного фундамента из деревянной конструкции в виде кереге (стена юрты-Ж.Ж.). Внешняя квадратная форма домов была похожа на юрту» (Феодоров-Давыдов, 1976: 122).

Поначалу башенные мавзолеи распространялись на востоке Ирана – в Хорасане, затем с продвижением тюрков к центру исламского мира распространились и на запад. К примеру, погребение Мумине Хатун (XII в.), построенное в Нахичевани, относится к такому типу сооружений. Внешний вид этих сооружений похож на юрту, поэтому тюркские эмиры, прожившие всю жизнь в юртах, строили мавзолеи похожие на них. Христианские храмы Малой Азии, Ирака и Армении построены в данном стиле (Феодоров-Давыдов, 1976: 75). Нужно еще добавить, что форма этих сооружений перекочевала с европейскими зодчими и в Европу. По словам итальянского исследователя Пьерсона Палолези, в 1419-1418 годах зодчие Италии Брунлеский и Гиберти построили Византийскую церковь Санта Мария Дель Фиорэ, опираясь на образец мавзолея Султания. Мечеть Бруса и церковь Сан Лоренция в Турции построены в этом стиле (Палолези, 1983: 39) (Рис. 8).

Рис. 8. Верамин (XII в.)

Заключение

На основы вышеизложенного мы можем сделать вывод, что на форму башенных мавзолеев на территории Ирана повлияла идея традиционного жилища тюрков. По словам Н. Шахановой, во всех традиционных культурах дом – это своеобразный единый *imago mundi*— изображение мира. Как она правильно подметила, идея *шанырака* (купола) дома непосредственно связана с духом предков (Шаханова, 1997: 25). Строение верха мавзолея связано с моделированием космоса казахами, основа которого лежит в тюркских обычаях.

По словам Б.Т. Туякбаева, эпиграфический декор в зодчестве мусульманских стран возник не в период расцвета халифата, а в период тюркских династии *тулиндидов*, *ихшидидов*, *караханидов* и *сельджукидов* (Туякбаева, 1989: 164). Подобный спирали из ловушки эпиграфический орнамент, как и вид письма сульса, схожий с

зооантропоморфическим декором, сформировался в XI веке, то есть в период сельджукидов. Эти сооружения напрямую связаны со стилями минаретов северного Ирана, они являются копией мировоззрения кочевников Центральной Азии (Туякбаева, 1989: 77).

Как мы видим, тюрки на завоеванных ими территориях оставляли памятники, по которым мы можем судить о их мировоззрении и культуре. Не зная картины мира тюрков, очень сложно понять смысл и суть многочисленных памятников, построенных ими на иранской земле. Смысл постройки и конструкции данных памятников можно объяснить только с позиции кочевой цивилизации и мировоззрения кочевников.

Литература:

Байбосынов, 2010 – *Байбосынов К.* Өлкеміздегі көне наным-сенімдер мен діні ағымдар // Материалы международной конференции «Казахстан и Центральная Азия: история, современность и перспективы развития. Т. I. 29–31 мая, 2001 г. Тараз, 2001. С. 112–133.

Веймарн, Каптерева, 2025 – *Веймарн Б., Каптерева Т.* Искусство Средней Азии и Иран // artux.ru

Вильбер Дональд, 1346 – *Вильбер Дональд. Н.* Ма'мориэ Ислами дар доурейэ Ильханион / Ауд. Абдолла Фариод. Техран: Моджарад, 1346 г. 333 с.

Воронина, 1969 – *Воронина В.Л.* Архитектура средневекового Ирана // Всеобщая история архитектуры. VIII т. Москва: МГУ, 1969. С. 136–169.

Грабер, 1371 – *Грабер А.* Хонархойэ таджасми. 442-751х/1050-1350м // Тарихэ Иран аз омаданэ салжукион та форупошиэ даулатэ ильханион. Пешухешэ донешгахэ Кембридж. Техран: Амир Кабир, 1371. С. 46–63.

Жанибеков, 1995 – *Жанибеков О.* Жолайрыкта. Алматы: Рауан, 1995. 163 с.

Зарринкуб, 1375 – *Зарринкуб А.* Корномейэ эслами. Техран: Шахид Бехешти, 1375. С. 30.

Кермани, 1979 – *Кермани Афзал ад-дин.* Тарихэ Афзал. Техран, Хонарманд, 1979. 330 с.

Истахри, 1347 – *Истахри, Абу Исхак.* Масолек ва мамолек. Техран: ВТНК. 1347. 37 с.

Кастанье, 1911 – *Кастанье А.И.* Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Оренбург, 1911. 242 с.

Поло, 1956 – Марко Поло. Москва: Гос. изд. геогр. лит-ры. 1956. 359 с.

Кунель, 1355 – *Кунель Э.* Хонарэ Ислами / Пер. Хуршанг Тохери. Техран: Тус, 1355. 395 с.

Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966 – *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Гылым, 1966. 328 с.

Мавзолей Кесене, 2025 – Мавзолей Кесене или Башня Тамерлана // <http://oksmih.livejournal.com/218026.html>.

Мендикулов, 1987 – *Мендикулов М.М.* Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987. 235 с.

Палолези, 1361 – *Палолези.* Та'сирэ ма'мориэ конбадэ Солтаниейэ Иран бе сохтемонэ конбадэ Санта Мария дел Фиориэ Италия. Перевод Реза Касой. Техран: Моджарад, 1361. 45 с.

Карпини, 1993 – *Карпини Плано.* Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Алматы: Гылым. 1993. 248 с.

Туякбаева, 1989 – *Туякбаева Б.Т.* Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссави. Алматы: Онер, 1989. 264 с.

Феодоров-Давыдов, 1976 – *Феодоров-Давыдов Г.П.* Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и Золотоордынских городов. Москва: Искусство, 1976. 322 с.

Федоров, Федоров, 2025 – *Федоров Я.А., Федоров Г.С.* Архитектурные традиции кумыков // <http://kumukia.ru.swtest.ru/article-9252.html>

Шаханова, 1997 – *Шаханова Н.* Мир традиционной культуры казахов. Алматы, Наука, 1997. 225 с.

Хуг, 1348 – *Хуг Дж.* Хонарэ ма'мори дар сарзаминхой ислами / Пер. Парвиз Варжованд. Тегран: Тегеранский университет, 1348. 294 с.

References:

Baybosynov, 2010 – *Baybosynov K.* Olkemizdegi kone nanyim-senimler men dini agymdar [Ancient beliefs and religious movements in our region] // Materialy mezhdunarodnoy konferentsii «Kazakhstan i Tsentralnaya Aziya: istoriya, sovremennost i perspektivy razvitiya. T. I. 29–31 maya, 2001 g. Taraz, 2001. P. 112–133. (in Kaz)

Veymarn, Kaptereva, 2025 – *Veymarn B., Kaptereva T.* Iskustvo Sredney Azii i Iran [Art of Central Asia and Iran] // artyx.ru (in Rus)

Vilber Donald, 1346 – *Vilber Donald. N.* Ma'morie Islami dar doureye Ilkhanion / Aud. Abdolla Fariod. Tekhran: Modzharad, 1346 g. 333 p. (in Pers)

Voronina, 1969 – *Voronina V.L.* Arkhitektura srednevekovogo Irana [Architecture of Medieval Iran] // Vseobshchaya istoriya arkhitektury. VIII t. Moskva: MGU, 1969. P. 136–169. (in Rus)

Graber, 1371 – *Graber A.* Khonarkhoye tadzhasmi. 442-751kh/1050-1350m [Visual Arts. 442–751 AH / 1050–1350 CE.] // Tarikhe Iran az omadane salzhukion ta foruposhie daulate ilkhanion. Pezhukheshe doneshgakhe Kembridzh. Tekhran: Amir Kabir, 1371. P. 46–63. (in Pers)

Zhanibekov, 1995 – *Zhanibekov O.* Zholayrykta [At the crossroads]. Almaty: Rauan, 1995. 163 p. (in Kaz)

Zarrinkub, 1375 – *Zarrinkub A.* Kornomeye eslami [Islamic Middle Ages]. Tekhran: Shakhid Bekheshti, 1375. P. 30. (in Pers)

Kermani, 1979 – *Kermani Afzal ad-din.* Tarikhe Afzal [History of Afzal]. Tekhran, Khonarmand, 1979. 330 p. (in Pers)

Istakhri, 1347 – *Istakhri, Abu Iskhak.* Masolek va mamolek [Masālek and Mamālek]. Tekhran: VTNK. 1347. 37 p. (in Pers)

Kastanye, 1911 – *Kastanye A.I.* Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya [Antiquities of the Kyrgyz Steppe and the Orenburg Region]. Orenburg, 1911. 242 p. (in Rus)

Polo, 1956 – Marko Polo [Marko Polo]. Moskva: Gos. izd. geogr. lit-ry. 1956. 359 p. (in Rus)

Kunel, 1355 – *Kunel E.* Khonare Islami [Islamic Arts. Translated by Khurshang Tokheri] / Per. Khurshang Tokheri. Tekhran: Tus, 1355. 395 p. (in Pers)

Margulan, Akishev, Kadyrbayev, Orazbayev, 1966 – *Margulan A.Kh., Akishev K.A, Kadyrbayev M.K, Orazbayev A.M.* Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana [Ancient Culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylm, 1966. 328 p. (in Rus)

Mavzoley Kesene, 2025 – Mavzoley Kesene ili Bashnya Tamerlana [Kesene Mausoleum or Tamerlane's Tower] // <http://oksmih.livejournal.com/218026.html>. (in Rus)

Mendikulov, 1987 – *Mendikulov M.M.* Pamyatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of Folk Architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata: Oner, 1987. 235 p. (in Rus)

Palolezi, 1361 – *Palolezi.* Ta'sire ma'morie konbade Soltaniyeye Iran be sokhtemone konbade Santa Mariya del Fiorie Italiya. Perevod Reza Kasoy [The influence of the architecture of the Soltaniyeh dome in Iran on the construction of the dome of Santa Maria del Fiore in Italy. Translated by Reza Kasoy]. Tekhran: Modzharad, 1361. 45 p. (in Pers)

Karpini, 1993 – *Karpini Plano.* Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Gilyoma de Rubruka [Travels to Eastern Countries by Plano Carpini and Guillaume de Rubruck]. Almaty: Gylm. 1993. 248 p. (in Rus)

Tuyakbayeva, 1989 – *Tuyakbayeva B.T.* Epigrafichesky dekor arkhitekturnogo kompleksa Akhmeda Yassavi [Epigraphic Decoration of the Architectural Complex of Ahmad Yasawi]. Almaty: Oner, 1989. 264 p. (in Rus)

Feodorov-Davydov, 1976 – *Feodorov-Davydov G.P.* Ocherki kultury i iskusstva narodov Yevrazyskikh stepey i Zolotoordynskikh gorodov [Essays on the Culture and Art of the Peoples of the Eurasian Steppes and the Cities of the Golden Horde]. Moskva: Iskusstvo, 1976. 322 p. (in Rus)

Fedorov, Fedorov, 2025 – *Fedorov Ya.A., Fedorov G.S.* Arkhitekturnye traditsii kumykov [Architectural Traditions of the Kumyks] // <http://kumukia.ru.swtest.ru/article-9252.html> (in Rus)

Shakhanova, 1997 – *Shakhanova N.* Mir traditsionnoy kultury kazakhov [The World of Traditional Kazakh Culture]. Almaty, Nauka, 1997. 225 p. (in Rus)

Khug, 1348 – *Khug Dzh.* Khonare ma'mori dar sarzaminkhoy islami [Architectural Arts in the Lands of Islam] / Per. Parviz Varzhovand. Tekhran: Tegeransky universitet, 1348. 294 p. (in Pers)

¹Zhenis Zh.Zh., ²Zhumatay S.

^{1,2} Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

¹zhzhengis@gmail.com, ²kopeev05@mail.ru

ABOUT TURKISH ORIGINS OF IRANIAN TOWER MAUSOLEUM IN X-XIV CENTURIES

Abstract. Tower mausoleums built during the reign of the Turkish dynasties such as the Ghaznavians, Seljukians and Ilkhanians found on the vast expanse of Iran and the neighboring territories - in the Caucasus, in Afghanistan. It revealed that the architectural monuments of this type were built in the Eurasian steppes, in Kazakhstan long before Islam. It was found that the appearance of the tower mausoleums in Iran, one of the manifestations of Turkish-Iranian cultural symbiosis. It turned out that during the construction of the first monuments of this type according to the time of the first Turkic tribes in Iran. In this article, based on the study of architectural monuments, namely, tower mausoleums built on the territory of Iran and Kazakhstan are characterized by relations of Islamic culture and the nomadic civilization in the X – XIV centuries. Attention is drawn to the spiritual and cultural consequences of the conquest of the Turks of Iran. For example, the tower mausoleums built in the Eurasian steppes, traced the cultural heritage of Central Asian nomads in Iran. It revealed that these architectural monuments has a direct relationship with the traditional dwelling of Turkic yurt, which is in turn associated with the outlook of nomads. Yurt is a monument of material culture of the Turkish-Mongol ethnic groups cultivated space nomads, a microcosm of the world, where the family lives, where the nomad is born, grows, creates a family, there is a transfer of values goes to the other world. The results obtained allowed to cover the value of the traditional world of the nomads in the development of this component of the material culture of Iranians.

Keywords: Islamic civilization, medieval architecture of Iran, tower tombs, nomadic culture, traditional dwelling of the nomads, Turks worldview, worldview of the Turks

Информация об авторах:

Женис Жомарт Женисулы, доктор исторических наук, заместитель генерального директора по внешним связям Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

Жуматай Самат, докторант, научный сотрудник Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Жеңіс Жомарт Женісұлы, тарих ғылымдарының докторы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Бас директорының сыртқы байланыстар жөніндегі орынбасары, Алматы қ., Қазақстан

Жұматай Самат, докторант, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

Information about the authors:

Zhenis Zhomart Zhenisuly, Doctor of Historical Sciences, Deputy General Director for External Relations at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

Zhumatay Samat, Doctoral student, Research Fellow at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 10 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 20 қаңтар 2026 жыл*

^{*1}Арзыкулов А.А. ²Сериккалиева А.Е.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Алматы менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹amanzhan.arzykulov@gmail.com, ²serikkaliyeva@gmail.com

ҚХР ҚАУІПСІЗДІК ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫНЫҢ ӨЗГЕРІСІ

Аңдатпа. Қазіргі Қытайдың дамуы мен оның ықпалының өсуі барған сайын зерттеушілердің назарына өзіне аударып түсуде. Бұл жерде екі мәселеге жіті көңіл бөлінеді: біріншісі-Қытайдың күшеюінің салдары және оның халықаралық жүйеге ықпал ету мүмкіндігі; екіншісі-Қытай өз ұлттық мүдделерін жүргізу үшін қуатын қалай пайдаланады деген мәселе. Қолда бар зерттеулерге талдау жасау Қытайдың әлемдік және аймақтық үдерістерге елеулі ықпалы бар екенін көрсетіп отыр. Өзінің әртүрлі ұсынып отырған тұжырымдамалары арқылы келешекте Қытай қолданыстағы халықаралық жүйеге қаншалықты әсер етеді және Қытайдың аймақтық және жаһандық үдерістерді басқаруда қаншалықты белсенді рөл атқаруы мүмкін деген сұрақтар зерттеушілердің саналуан пікірлеріне әкеліп отыр. Осыған байланысты мақаланың зерттеу мақсаты - ҚХР қауіпсіздігі тұжырымдамаларының эволюциясын сипаттап қана қоймай, дәстүрлі қағидаттардан («бейбіт қатар өмір сүру қағидаттары») шетелдік экономикалық мүдделерді қорғау құралдары мен нормашығармашылық бастамаларға (атап айтқанда, Жаһандық қауіпсіздік бастамасы) ауысу дәрежесін эмпирикалық түрде бағалау. Мақаланың жаңалығы - қытайлық «Ақ кітаптардың» (2013-2019) мазмұнын жүйелі түрде салыстыру және ҚХР ұлттық мүдделерін қорғаудың практикалық шараларын ескере отырып, Жаһандық қауіпсіздік бастамасына ресми контент-талдау жүргізу. Аталған мақсатқа қол жеткізу барысында авторлар қазіргі әлемдік қауіпсіздікке қатысты әртүрлі өзгерістер мен бетбұрыстарға шолулар жасай отырып, осыған орай ҚХР-ның соңғы даму сатыларындағы қауіпсіздік тұжырымдамаларына талдау жасау, олардың өзгерістеріне баға беру міндеттері қойылды. Зерттеу жүргізу барысында жалпы ғылыми және арнайы-ғылыми әдістер қолданылды, сондай-ақ контент-талдау тәсілі де пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері ҚХР-ның қауіпсіздік тұжырымдамаларының өзгерістері елдің саяси-экономикалық дамуына тікелей байланысты екендігін және басты орында қытайлық мүдделер жатқандықтан, ұлттық қауіпсіздікті арттырудағы рөлі мен ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және бұл нәтижелер саясаттанушылар, аймақтанушылар, сондай-ақ сыртқы саясат және дипломатия саласындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Жаһандық қауіпсіздік, қауіпсіздік тұжырымдамасы, «көполяры әлем», дәстүрлі емес сын-қатерлер, Бір белдеу-бір жол», Ақ кітап.

Кіріспе

2022 жылдың сәуірінде ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Боаодағы азиялық форумда алғаш рет Жаһандық қауіпсіздік бойынша бастаманы (ЖҚБ) (Full text, 2023) көтерді. Төраға жаһандық қауіпсіздік мәселесі бойынша қытай үкіметінің ұстанымы: ортақ бейбітшілікті сақтау үшін ымырашылдық пен ынтымақтастық рухын қорғау екенін баса айта отырып, халықаралық қауымдастықты ортақ, ауқымды, бірлескен және тұрақты қауіпсіздік тұжырымдамасын ұстануға шақырды. Бұл бастама аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қорғау бойынша қытайлық ұсыныс болып табылады, сондай-ақ оны қауіпсіздік бойынша жаһандық басқаруды жақсартуға арналған қытайлық үлес деп санасақ болады. Біраз талқылаулардан кейін Қытай бастаманы іс жүзінде орындауға көшіп, 2023 жылы ресми

«Жаһандық қауіпсіздік бастамасы бойынша тұжырымдамалық құжатты» жариялады, онда ЖҚБ-ның 6 принципінің, ынтымақтастықтың 20 басымды бағытының, ынтымақтастықтың платформалары мен механизмдері бойынша пікірлері мен ұсыныстарының негізгі мәнін егжей-тегжейлі баяндап, Бастаманы жүзеге асырудың жол картасын айқындады. Аталған бастама ҚХР-ның белгілі «Адамзаттың ортақ тағдыры қауымдастығы» тұжырымдамасымен және қытай баспасөзінде жиі айтылатын барлық елдер түсіністік пен келісімде өмір сүретін үйлесімді халықаралық жүйе қалыптастыруға шақыртуымен үндесіп жатқандығын көруге болады. Дегенмен, жаһандық немесе халықаралық қауіпсіздіктің қытайлық көзқарасын жалпыға бірдей үйлесімділіктің абстракты идеалдарына теңестіруге келе қоймас. Қауіпсіздік бойынша жаһандық бастама – «бір мемлекеттің қауіпсіздігі тағы біреуінің қауіпсіздігі есебінен құрылмауы тиіс» адамзат болашағының ортақ байланыстылығының тұжырымдамасының көрінісі ғана емес. Қытайдың бұл кезекті бастамасы Еуропадағы қақтығыс жағдайында және Қытайдың жанындағы Азия-Тынық мұхиты аумағындағы жағдайдың ушығуы кезінде ұсынылып отыр. Ол ҚХР-ның жаһандық басқарудағы жаңа рөлінің кезекті қадамын көрсетеді, бұл бағытта Қытай соңғы онжылдықтарда жылжып келеді. Бұл бүгінде әлеуеті орасан артқан державаның Батыстың үстемдігінен, гегемония мен қытай доктриналары қабылдамайтын басқа да замануи белгілерден еркін жаңа халықаралық тәртіпті қалыптастыруға ұмтылысын көруге болады. Соған қарамастан, Қытай бұл бастаманы қолданыстағы халықаралық құқық пен халықаралық арбитраж, БҰҰ және басқа халықаралық орындардың нормаларына сүйеніп, оларға қарсы емес, керісінше, өз позициясын нығайту үшін қолдана отырып жүзеге асырмақшы.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Тақырыпты зерттеу нәтижелеріне қол жеткізу үшін авторлар жалпы ғылыми (талдау және синтез), арнайы-ғылыми (тарихи-салыстырмалы) әдістерді қолданды, сондай-ақ ҚХР басшыларының баяндамаларының құжат-мәтіндеріне контент-талдау жүргізді. Жаһандық қауіпсіздік тұжырымдамаларының өзгерісіне ықпал етуші факторларды айқындауда жүйелік тәсіл қолданылды. Сондай-ақ авторлардың зерттеу жүргізу барысында объективтілік принциптерін басшылыққа алғандығын атап өтеміз.

Бұл зерттеу жұмысын жүргізу үшін негізгі материалдық база ретінде мемлекеттік маңызы бар құжаттар, мемлекет басшыларының баяндамалары мен ұсыныстары, ұлттық жоспарлар алынды. Мақалада талдау ҚХР-дың 1996 - 2023 жылдар кезеңіндегі ресми мемлекеттік мәтіндері мен сөздерін мынадай құжаттарға назар аудара отырып қамтиды: 1) қорғаныс жөніндегі Ақ кітаптар (2013, 2015, 2019); 2) көшбасшылардың бағдарламалық сөздері (Цзянь Цзэминь, Ху Цзиньтао, Си Цзиньпин); 3) ЖҚБ -ның тұжырымдамалық құжаты (21.02.2023). Материалдарды іріктеу мынадай өлшем бойынша жүргізілді: ресми/мемлекеттік шығу тегі және «қауіпсіздік», «жаһандық қауіпсіздік», «шетелдік мүдделерді қорғау» туралы тікелей айтылу.

Бұдан тыс, БАҚ беттерінде жарық көрген мақалалар мен хабарламалар назарға алынды. Аталған тақырып бойынша мемлекеттердің ұстанымы, ел басшыларының ұстанымдары мен есептері, саясаткерлер мен сарапшылардың көзқарастары құндылық-нормативтік тәсіл негізінде объективті қарастырылды.

Талқылау

ҚХР-ның жаңа дәуірінде, ХХІ ғасырдың бас кезіне дейін әлемдік сахнадағы ҚХР стратегиясы Дэн Сяопин өсиеттері бойынша «көлеңкеде қалып, бар екенінді ешбір сездірмеу» ұстанымында болды. Мұндай «көлеңкеде болу» уақытша шара болды, бұл Қытайға күш жинап, «көлеңкеден шығу» үшін қолайлы сәтті күтуге мүмкіндік берді. Ішкі модернизацияға басым көңіл бөлу және жаһандық дау-жанжалдарға араласпау белгілі бір

кезеңде мемлекеттің дамуына кепіл болып, ХХІ ғасырдың басына қарай елеулі экономикалық нәтижелерге қол жеткізуге жол ашты.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап Қытай «серіктестік дипломатиясын» қолға алып, көптеген елдермен қажетті қатынастар орнатты (АҚШ, РФ, ЕО елдері). Бұл қатынастардың негізінде одақтар мен блоктарға кіруден бас тарту, дау-жанжалдарды бейбіт шешу ұстанымдары жатты, осы арқылы Қытай басқа елдермен қатынастарындағы қайшылықтарды азайта алды және бұл байланыстарға «қытайлық қауіп» факторын бақылауында ұстады. Экономика саласында «серіктестік» стратегиясы «сыртқы шығу» тұжырымдамасымен күшейтіліп, қытайлық компаниялардың шетел нарығына белсенді инвестиция шығаруына мүмкіндік берді (Портяков, 2011: 204-208).

Қауіпсіздік мәселесі бойынша ҚХР-ның жаңа ұстанымдары 90-жылдардың екінші жартысындағы құжаттарда көрініс тапты. 1996 жылы «Қауіпсіздіктің жаңа тұжырымдамасы» қабылданды. 1997 жылы көптен күткен биполярлық дәуірдің аяқталғандығы және алдағы уақытта тек халықаралық қауіпсіздіктің басты реттеушісі – БҰҰ-ның Қауіпсіздік кеңесінің беделіне сүйене отырып қалыптасатын «көпполярлы әлемдік тәртіп» орнайтыны айтыла бастады. 1999 жылы Женевадағы Қарусыздану бойынша конференцияда ҚХР төрағасы Цзянь Цзэминь «жаңа» қауіпсіздіктің – «егемендік пен территориялық тұтастықты өзара құрметтеу, шабуыл жасамау, бір-бірінің ішкі істеріне қол сұқпау, теңдік пен өзара пайда, бейбіт қатар өмір сүру» секілді бес ұстанымын нақты түсіндіріп өтті (Синьхуа, 2011). Аталған ұстанымдар Қытайдың ұлттық қорғаныс пен қауіпсіздік бойынша басты құжаты – 1998 жылғы Ақ кітапта да атап өтілген. Қытай басшылығының пікірінше, бейбіт қатар өмір сүрудің осы ұстанымдары «жаһандық және аймақтық қауіпсіздіктің» іргетасына айналуы тиіс. Сондай-ақ Ақ кітапта қытай тарапы аймақта әскери одақтар құру мәселесін де айыптады.

Қауіпсіздік бойынша келесі қадамдар 2002 жылы жасалып, АСЕАН-ның аймақтық форумында қытай өкілдері «қауіпсіздіктің жаңа тұжырымдамасын» ұсынды. Бұл мәселені осы жерде көтерудің өзіндік себебі де бар, өйткені АТА аймағы – қытай мүдделерінің, әсіресе қауіпсіздік саласы бойынша мәселелерінің шоғырланған басты кеңістігі болып табылады. Қытайдың қорғаныс және әскери стратегия бойынша әрбір Ақ кітабының алғашқы тарауында қауіпсіздік үшін қатерлерге жалпы баға беріледі, осында бұл аймаққа ерекше көңіл бөлініп, АТА мен Тайваньдағы жағдай талданады. 2004 жылғы құжатта «АТА аймағында әскери қатыстылығын күшейтті» және Тайваньға қару-жарақ берді деп Құрама штаттарға тікелей сындар айтылды, ал кейінгі жылдары бейбіт қатар өмір сүруге зиянды «блоктық саясат» пен аймақта әскери альянстар құруды жүзеге асырды деп айыптады (2006, 2010, 2013, 2015, 2019 ж.). Осыдан келіп аймақтық қауіпсіздік бойынша кешендік ұстанымның еуразиялық емес, «жалпыазиялық» ұстанымын қалыптастыруға алғышарттар пайда болды.

2003 жылы өткен Боао форумында ҚКП ОК насихат бөлімінің жетекшісі Чжэн Бицзян алғаш рет ҚХР-дың кез келген жаһандық бастамалары ұлттық мүдделерге сәйкес келген жағдайда «бейбіт көтерілу» идеясын ұсынды. «Көтерілу» кейіннен әдәуір қалыпты «даму» деп алмастырылды, осылайша қытай көшбасшылары оны қытай тарихының «жүзжылдық қорлығына» қарсы қолданатын идеологияға айналды. 2000-жылдардың басындағы шетелдегі белсенді экономикалық саясат барынша сенімді дипломатиямен күшейтілуі тиіс еді.

Ху Цзиньтао билігі тұсында 2005 жылы «бірлесіп үйлесімді әлем құру» тұжырымдамасы ұсынылды. ҚХР төрағасы 2009 жылы БҰҰ Бас ассамблеясында қытайлық «жаңа қауіпсіздік тұжырымдамасын» бірлесіп ұстануды тағы ұсынды (Ху Цзиньтао, 2009). Ху Цзиньтао тұсындағы сыртқы саясат басымдылықтары жаңа қатерлер – терроризм, экстремизм және басқаларына қарсы тұру үшін қауіпсіздік саласында өзара әрекеттестіктің жаңа принциптерін қарастырумен толықтырылды. Осылайша, «бейбіт дамуға» бағытты «үйлесімді әлем» құру идеясы алмастырды.

Қауіпсіздік түсінігінің ауқымын кеңейту ҚКП-ның XVIII съезінен кейін Си Цзиньпин билігімен басталды. Бұл өзгерістерді 2013 жылғы Ақ кітаптан көруге болады. Әлемдік қатерлерді шолуға арналған «Қауіпсіздік саласындағы жағдай» тарауы енді «Жаңа жағдай, жаңа қатерлер, жаңа миссия» деп аталып, қытай қауіпсіздігінің әдеттегі принциптеріне жаңаша қарауды ұсынды (Ақ кітап, 2013). Дәстүрлі емес қауіп-қатерлермен күресу мәселесі 2002 жылғы құжаттарда-ақ кездеседі, ал «жан-жақты, бірлескен қауіпсіздік» тұжырымдамасы 2010 жылғы Ақ кітапта көтеріледі.

Жаһандық қауіпсіздік бойынша қытайлық көзқарастың жаңа кезеңінің басталуын 2013 жылдан деп қарастыруға болады, мұны сол кезде пайда болған негізгі қытайлық стратегия – «Бір белдеу-бір жол» бастамасымен байланыстыруға болады. Бастаманы жүзеге асыру бойынша басты құжат – «XXI ғасырдағы Жібек жолы мен теңіз Жібек жолының экономикалық белдеуін бірлесіп құру жөніндегі перспективалар мен іс-қимылдарда» көрсетілгендей, қатысушы-елдер «егемендікті құрметтеуге және қауіпсіздікті сақтау негізінде» әрекет етулері тиіс деп көрсетілген. Бұл арқылы Пекин тағы бір қытайлық «біртұтас тағдыр қауымдастығы» бастамасын жүзеге асыру қажеттігін көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге жаһандық деңгейдегі өзінің ықпал тетіктерін қалыптастыра бастады.

ҚХР бастамасымен және қаржылық қолдауымен құрылған транзиттік хабтар мен инфрақұрылымдық нысандардан кейін қытайлық «шетелдік мүдделерді» қорғауға қажетті қауіпсіз ортаны қалыптастыру табиғи нәрсе еді. Қытай Бір белдеу-бір жолды жүзеге асыруға кең көлемде инвестиция сала отырып және ол өтетін аймақтардың ерекшелігін ескере отырып, ондағы жобалар мен сол жобаларға қатысушы қытай азаматтарының қорғау үшін әрекет етері даусыз. Осыдан келіп «шетелдік мүдделер» мәселелері ҚХР-ның стратегиялық және қорғаныс доктриналарына қатысты болып отыр. 2013 және 2015 жылғы Ақ кітаптарда қарулы күштерді Қытайдың елден тыс мүдделерін қорғауға пайдалу мүмкіндіктері айтылса, 2019 жылғы Ақ кітапта оған жеке көңіл бөлінген. Осылайша, жаһандық қауіпсіздік құрамына шетелдегі қытай мүдделерінің қауіпсіздігі кіреді.

2014 жылы Си төраға «Ұлттық қауіпсіздіктің жалпы тұжырымдамасын» жариялады. Ол «Азиялық қауіпсіздік тұжырымдамасын белсенді қалыптастыру және қауіпсіздік саласы бойынша ынтымақтастық үшін жаңа жағдай қалыптастыру» атты баяндамасында аймақтық, жалпыазиялық тұжырымдаманың түрін ұсынды (Си Цзиньпин, 2014).

Қытайлықтардың түсінігінше әрбір ҚХР азаматының қауіпсіздігі – бұл қытай халқының қауіпсіздігі, одан әрі бұл ұлттық, аймақтық, жаһандық деңгейде көрініс табады. Мұндай көзқарас қытай мәдениетінде орныққан тарихи алғышарттарға да, сондай-ақ экономикалық мүдделерге де негізделеді. Бұдан келіп шығатын қортынды дау-жанжалдың себебі мемлекет емес, шын мәнінде адам мен қысымдаушы тапқа байланысты. Бұл тұрғыдан алғанда ХХІ ғасырда қытай басшылығы Дэн Сяопин саясатының өсиеттеріне сәйкес қарапайым азаматтардың өмір сүру деңгейін арттыруға қызмет етіп келеді. Сондықтан да ұлттық қауіпсіздік мемлекеттің дамуымен, одан кейін азаматтардың әл-ауқатымен тығыз байланысты. Конфуций іліміне сүйенсек, даму жолын ең алдымен адам өмірін, сосын оның үйін, ары қарай ел мен әлемді жетілдіруден бастау қажет. Бұл қытайлық жаһандық қауіпсіздік көзқарасқа негіз бола алады, сыртқыэкономикалық мүдделерді белсенді жүргізу гегомонияға ұмтылу дегенді білдірмейді. Әлемдік тәртіпті айқындауда жаңа рөлге ұмтылу себеп емес, ұлттың бірізді даму жолының салдары деп қарастыру қажет. Өйткені ол «сыртқа шығуды» қарқындатуды, қытай инвестицияларына көрінеу шектеулердің болмауын, қытай кәсіпорындарының ашылуын және т.б. талап етеді.

Осылайша, жаһандық қауіпсіздік Қытайдағы қоғамдық адами қауіпсіздік түсінігімен тығыз сәйкеседі. 2015 жылы қытай тарабы БҰҰ-да ұсынған болашақ әлемдік тәртіп мемлекеттер мен ұлттардың келешектегі әрекеттестігіне емес, адамзаттың ортақ тағдырына негізделген. 2017 жылы БҰҰ-ның Әлеуметтік даму бойынша комиссиясы «адамзаттың ортақ тағдыры қауымдастығын құру» идеясын БҰҰ қарарына енгізді, бұл ҚХР-ның жаһандық

басқару тетіктеріне ықпалының өскендігінің бір мысалы болып табылады. Қытайдың жаһандық басқару тетіктеріндегі рөлі әрқалай: дәстүрлі БҰҰ немесе Әлемдік банкте қатысушы және қолдаушы, модификацияланған ұйымдарда (мысалы, G20) қолдаушы әрі реформатор, ал иновациялық құрылымдарда (ШЫҰ, БББЖ құрылымдары) көшбасшы (Грачиков, Суй, 2022). Демек, Қытай орныққан институттардың ықпалын да жоққа шығармайды, «жаңа буын» институттарында да өзін жайлы сезінеді.

2022 жылы Коммунистік партияның XX съезіндегі баяндамасында Си Цзиньпин адамзат алдында «бейбітшілік тапшылығы, даму тапшылығы, қауіпсіздік тапшылығы, басқару тапшылығы» жағдайында жаңа тәуекелдер тұрғанын атап өтті (Си Цзиньпин, 2022). Қытай басшылығының пікірінше бұл жаһандық басқару дағдарысынан келіп туындап отыр.

Зерттеу нәтижелері

Осыған дейінгі «диалог пен даму» үйлесімділігіне негізделген жалпыазиялық қауіпсіздіктің аймақтық бастамалары кең көлемдегі халықаралық мойындауға қол жеткізе алмағанымен, 2022 жылдан кейінгі Пекин бастамалары ҚХР-ның жаһандық қауіпсіздік мәселелеріндегі рөлін арттырды. 2022 жылдың басынан бастап қауіпсіздік мәселесі қытай сарапшыларының белсенді назарына алына бастады, бұған жоғары жақтың бағдарламалық бастамалары ғана емес, пайда болған жаңа қатерлер мен тәуекелдер де ықпал етті. Атап айтқанда, орыс-украин дағдарысының ушыға түсуі, Шыңжаңдағы, Тайваньдағы және Оңтүстік-Қытай теңізіндегі жағдайларға қысым жасалуы бұл мәселеге жан-жақты назар бөлу керектігін көрсетеді. Қытай сарапшыларының пікірінше, аймақтық қауіпсіздік әскери блоктарды күшейту немесе ұлғайту есебінен қамтамасыз етілмейді. Бұны осы күнде Еуропада орын алған жағдай көрсетіп отыр.

Сондықтан да қытай сарапшылары Пекиннің әлемнің жаңа қауіпсіздікті басқару тұжырымдамасына зәру екенін көрсететін ресми ұстанымын қолдайды және негіздейді. Экономикалық жаһандану жағдайында барлық елдердің қауіпсіздігі өзара байланысты және бір-біріне ықпал етеді (8). Қытай үкіметінің жаңа бастамасы суық соғыс менталитетінен, блокшылдықтан және санкциялар қиянатынан бас тартуға шақырады.

Қытайлық ресми материалдарды сараптау арқылы биліктің нормативті бағдарын айқындауға болады, дегенмен мемлекеттің нақты іс-әрекеті туралы түйіндер жасау үшін тәуелсіз эмпирикалық мәліметтермен салғастыра қарау қажет, бұл зерттеу жұмыстарының келесі кезеңдерінде міндетті қолға алынатын болады.

Қорытынды

Бүгінгі күні Қытайдың жаһандық қауіпсіздік бастамасы 100 аса елдердің және бірқатар халықаралық ұйымдардың қолдауына ие болды, сондай-ақ көптеген екіжақты және көпжақты құжаттардың құрамына енді. Қазіргі аймақтық жанжалдар жиілігі артқан, геосаяси жағдайлар ушыққан, суық соғыс менталитеті қайта бас көтерген, БҰҰ Ережесі мен мақсаттары еленбейтін халықаралық жағдайларда Бастаманың кең қолдау мен дұрыс қабылдануы заңды құбылыс, көптеген бейбітсүйгіш елдер ымырашылдық, ынтымақтастық және өзара пайда жолымен бірлескен қауіпсіздік пен жалпыға ортақ бейбітшілікке жеткісі келеді. Бастапқыда әрине Бастама декларативтік сипатта болады және символикалық ықпал ету әлеуетіне ие, уақыт өте келе оның практикалық әсері іске асыру тетіктеріне, серіктестермен кооперацияға және өңірлердегі қабылдауларға байланысты дамиды. Қалай болғанда да Қытай тарапы сөзден іске көшіп, аталған Бастамның мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға кірісіп те кетті.

Қытай халықаралық қауіпсіздік мәселелері бойынша алмасулар мен диалогтар жүргізудің платформаларына белсенді қатысады және оның көпжақты ынтымақтастығы мен жетілуіне атсалысады. Әлемдегі бейбітшілік пен тұрақтылықтың қорғаны мен қолдаушысы ретінде Қытай бітімгершілік күштерін ең көп жібереді және БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің

тұрақты мүшелері арасында бітімгершілік жарнасын құю көлемі бойынша екінші орында. Жаһандық қауіпсіздікке қосқан үлесі ретінде атап өтер болсақ: 15 жыл қатарынан азаматтық кемелерді қорғау үшін Аден шығанағына ҚҰАА ӘТК флотын жіберіп келеді; бейбітшілік пен даму мәселелері бойынша Қытай және Африка елдерінің алғашқы конференциясын өткізуге мұрындық болды; Орта Шығыстағы қауіпсіздік мәселесі бойынша екінші Форумды сәтті өткізді; қауіпсіздік саласы бойынша алмасулар мен диалогтар үшін бірқатар халықаралық платформаларды жүргізуді жалғастыруда, олардың ішінде «Сяншань» форумы (Пекин), Қоғамдық қауіпсіздік саласы бойынша ынтымақтастықтың жаһандық форумы (Ляньюньган), Бейбітшілік пен қауіпсіздіктің қытай-африка форумы және Қорғаныс мәселесі бойынша Қытай және Латин Америкасы мен Кариб бассейні елдері форумы; Шанхай ынтымақтастық ұйымы, БРИКС елдері, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес секілді платформаларда және Шығыс Азиядағы ынтымақтастық тетіктерін пайдаланып қауіпсіздік саласы бойынша алмасулар мен ынтымақтастықты жалғастырып келеді (Се Гуйпин, Е Юган, 2023).

Қытай араағайындық дипломатиямен белсенді айналысады және өткір мәселелерді саяси шешуге тынымсыз күш салады. Атап өтсек: бейбіт келіссөздерді жақтай отырып, отқа май құюға қарсы «Украин дағдарысын саяси реттеу бойынша Қытайдың ұстанымы» құжаты; Сауд Аравиясы мен Иран арасында дипломатиялық қатынастардың қалпына келуінде араағайындық рөл атқарды, бұл Таяу Шығыстағы ымыраға келу толқынын туғызып, халықаралық қауымдастыққа кеңінен танылды; ауған мәселесі бойынша өз ұстанымын білдіріп құжат жариялады, әлемдік қауымдастықты ауған тарапын Ауғаныстанда қалыпты және салмақты саяси басқаруды жүргізуге бағыттауға шақырды; Палестина-Израиль қақтығысы басталысымен Қытай дереу оқ атуды тоқтауға шақырып, «Палестина-Израиль қақтығысын реттеу бойынша Қытайдың ұстанымдық құжатын» жариялады, Палестина-Израиль қақтығысын тұйық шеңберден шығаруға мүмкіндік беретін негізгі жол – «Екі халыққа арналған екі мемлекет» жоспарын жүзеге асыру екенін атап өтті (10).

Жаңа сын-қатерлерге батыл жауап бере отырып, қытай қауіпсіздік саласындағы дәстүрлі емес сын-қатерлер мәселелері бойынша ынтымақтастықты белсенді түрде ілгерілетуде. Терроризмге қарсы күрес, киберкеңістік, азық-түлік және климаттың өзгеруін қоса алғанда, қауіпсіздік саласындағы дәстүрлі емес сын-қатерлер мәселелері бойынша ынтымақтастықты дамытуға барлық тараптармен бірлесіп қатысуға ұмтыла отырып, Қытай Пәкістан және Иранмен бірлесіп терроризмге қарсы күрес жөніндегі алғашқы үшжақты консультацияларды сәтті өткізді, G20 шеңберінде Азық-түлік қауіпсіздігі саласындағы халықаралық ынтымақтастық жөніндегі бастаманы көтерді, Қытай мен Тынық мұхиты аралдары мемлекеттерінің табиғи апаттардың алдын алу және азайту жөніндегі ынтымақтастық орталығы пайдалануға берілді, сондай-ақ халықаралық қауымдастықтың жаңа технологияларды тиімді басқаруға кең үндеуіне жауап бере отырып, Деректер қауіпсіздігі жөніндегі жаһандық бастаманы, Жасанды интеллектті басқару жөніндегі жаһандық бастаманы және т.б. ұсынды.

Көріп отырғанымыздай, Қытайдың ұзақ тұжырымдамалары мен үндеулерінің артында ҚХР-ның әлемдік аренадағы нақты әрекеттері тұр. Қақтығыстар мен дағдарыстар Қытайдың одан әрі дамуына кедергі болып табылады, бірақ тәжірибе көрсеткендей, бұл Бейжіңнің жаңа әлемдік тәртіп пен жаһандық басқару ережелерін құрудағы рөлін жандандыруға көбірек мүмкіндіктер береді.

Әдебиеттер:

Full text, 2023. – Full text: The Global Security Initiative Concept Paper. <https://english.news.cn/20230221/75375646823e4060832c760e00a1ec19/c.html>

Портяков, 2011. – *Портяков В.Я.* Партнёрство как инструмент современной внешней политики КНР // *Общество и государство в Китае.* 2011. Т. 41. No. 1. С. 204–208.

Синьхуа, 2011. – 江泽民主席在日内瓦裁军谈判会议上的讲话 (全文) [Төраға Цзян Цзэминнің Женевадағы қарусыздану бойынша конференциядағы сөзі (толық мәтін)] // Синьхуа. 22.12.2011. URL: <http://news.cntv.cn/china/20111222/116942.shtml> (жүгінген күн: 19.09.2025)

Ху Цзиньтао, 2009. – Ху Цзиньтаодың 2009 жылы БҰҰ Бас ассамблеясының 64-сессиясындағы баяндамасы. <https://russian.cctv.com/20090928/103833.shtml> (жүгінген күн: 10.10.2025).

Ақ кітап, 2013. – 2013 жылғы Ақ кітап «中国武装力量的多样化运用»白皮书 [Қытай қарулы күштерін әртараптандыру] // Синьхуа. 16.04.2013. URL: http://www.gov.cn/zhengce/2013-04/16/content_2618550.htm (жүгінген күн: 18.10.2025).

Си Цзиньпин, 2014. – 习近平：应积极倡导共同、综合、合作、可持续的亚洲安全观 [Си Цзиньпин: Біз жалпы, жан-жақты, бірлескен және тұрақты азиялық қауіпсіздіктің тұжырымдамасын белсенді түрде қорғауымыз керек] // Синьхуа. 21.05.2014. URL: http://www.xinhuanet.com/world/2014-05/21/c_1110792359.htm (жүгінген күн: 13.08.2025).

Грачиков, Суй, 2022. – Грачиков Е.Н., Сюй Х. КНР и международная система: формирование собственной модели мироустройства // Вестник международных организаций. 2022. Т. 17. No. 1. С. 7–24

Си Цзиньпин, 2022. – 习近平在博鳌亚洲论坛 2022 年年会开幕式上的主旨演讲 (全文) [Си Цзиньпиннің 2022 жылғы Боао азиялық форумының ашылу салтанатындағы бағдарламалық сөзі (толық мәтін)] // Синьхуа. 21.04.2022. URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1730682137269261638> (жүгінген күн: 02.08.2025)

Се Гуйпин, Е Юган, 2023. – 谢贵平 [Се Гуйпин], 叶玉钢 [Е Юган] 中国共产党国家安全思想研究 [Қытай Коммунистік партиясының ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамаларын зерттеу] // Бейжің технологиялық университетінің журналы. 2023. Vol. 23. No. 3.

Го Цайхуа, Чжан Гоцин, 2021. – 郭才华 [Го Цайхуа], 张国清 [Чжан Гоцин] 全球安全危机与构建人类安全共同体 [Жаһандық қауіпсіздік дағдарысы және адамзат қауіпсіздігі қауымдастығын құру] // Journal of Zhejiang University. 2021. Vol. 51. No. 3. P. 48–60.

Ларин, 2023. Ларин В.Л. Китайская повестка мировой политики XXI века // Российское китаеведение. 2023. Т. 1. No. 2. С. 21.

References:

Full text, 2023. – Full text: The Global Security Initiative Concept Paper. <https://english.news.cn/20230221/75375646823e4060832c760e00a1ec19/c.html>

Portyakov V.Ya. Partnyorstvo kak instrwment sovremennoy vneshney politiki KNR // Obchestvo i gosudarstvo v Kitae. 2011. Т. 41. No. 1. S. 204–208.

江泽民主席在日内瓦裁军谈判会议上的讲话 (全文) [Toraga Czyan Czeminning Jenevadagi qarusızdanu boyinsha konferenciyaдagi sozi (toliq matin)] // Sinhua. 22.12.2011. URL: <http://news.cntv.cn/china/20111222/116942.shtml> (jugingen kun: 19.09.2025)

Hu Czintaoding 2009 jili BUU Bas assambleyasining 64-sessiyasindagi bayandamasi <https://russian.cctv.com/20090928/103833.shtml> (jugingen kun: 10.10.2025).

2013 jilgi Aq kitap «中国武装力量的多样化运用»白皮书 [Kitay qaruli kushterin artaraptandırı] // Sinxua. 16.04.2013. URL: http://www.gov.cn/zhengce/2013-04/16/content_2618550.htm (jugingen kun: 18.10.2025).

习近平：应积极倡导共同、综合、合作、可持续的亚洲安全观 [Si Czinpin: Biz jalpi, jan-jaqti, birlesken jane turaqti aziyalıq qauipsızdıktıng tujirımdamasın belsendi turde qorgaumız kerek] // Sinxua. 21.05.2014. URL: http://www.xinhuanet.com/world/2014-05/21/c_1110792359.htm (jugıngen kun: 13.08.2025).

Grachikov E.N., Syi X. KNR i mejdunarodnaya sustema: formirovanie sobstvennoi modeli miroustroıstva // Vestnik mejdunarodnih organizacii. 2022. T. 17. No. 1. S. 7–24

习近平在博鳌亚洲论坛 2022 年年会开幕式上的主旨演讲 (全文) [Si Czinpinning 2022 jilgi Boao aziyalıq forumıng ashılıu saltanatındagı bagdarlamalıq sozi (tolıq matın)] // Sinxua. 21.04.2022. URL: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1730682137269261638> (jugıngen kun: 02.08.2025)

Se Guypin, E Yugan. 中国共产党国家安全思想研究 [Kitay Kommunistik partiyasınıng ulttıq qauipsızdıktı tujirımdamaların zerttew] // Beyjing texnologıyalıq universitetining jurnalı. 2023. Vol. 23. No. 3.

Go Caihua, Çjan Gocin. 全球安全危机与构建人类安全共同体[Jahandıq qauipsızdıktı dagdarısı jane adamzat qauipsızdıgı qauımdastıgı quru] // Journal of Zhejiang University. 2021. Vol. 51. No. 3. P. 48–60.

Larin V.L. Kitayskaia povestka mirovoi politiki XXI veka // Rossiyskoe kitaevedenie. 2023. T. 1. No. 2. C. 21.

^{*1}Арзыкулов А.А., ²Сериккалиева А.Е.

¹ Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² Алматы менеджмент университет, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹amanzhan.arzykulov@gmail.com, ²serikkaliyeva@gmail.com

ИЗМЕНЕНИЕ КОНЦЕПЦИЙ БЕЗОПАСНОСТИ КНР

Аннотация. Развитие современного Китая и рост его влияния все больше привлекают внимание исследователей. Здесь особое внимание уделяется двум вопросам: первый- последствия усиления Китая и его способности влиять на международную систему; второй- как Китай использует свою мощь для ведения своих национальных интересов. Анализ имеющихся исследований показывает, что Китай оказывает значительное влияние на мировые и региональные процессы. Благодаря различным представленным им концепциям, вопросы о том, насколько Китай в будущем повлияет на существующую международную систему и насколько активно Китай может играть роль в управлении региональными и глобальными процессами, приводят исследователей к неоднозначным мнениям. В этой связи цель исследования статьи – эмпирически оценивать не только эволюцию концепций безопасности КНР, но и степень перехода от традиционных принципов («принципы мирного сосуществования») к зарубежным инструментам защиты экономических интересов и нормотворческим инициативам (в частности, Инициатива глобальной безопасности). Новизна статьи - систематическое сравнение содержания китайских «Белых книг» (2013-2019) и проведение официального контент-анализа Инициативы глобальной безопасности с учетом практических мер защиты национальных интересов КНР. В ходе достижения данной цели авторами были составлены обзоры различных изменений и поворотов, касающихся современной мировой безопасности, в связи с чем поставлены задачи анализа концепций безопасности на последних этапах развития КНР, оценки их изменений. При проведении исследования использовались общенаучные и специально-научные методы, а также метод контент-анализа. Результаты исследования позволяют глубже понять роль и особенности повышения национальной безопасности в связи с тем, что изменения концепций

безопасности КНР напрямую связаны с политико-экономическим развитием страны и, поскольку в центре внимания находятся китайские интересы, и эти результаты могут быть полезны политологам, регионоведам, а также специалистам в области внешней политики и дипломатии.

Ключевые слова: Глобальная безопасность, концепция безопасности,» многополярный мир», нетрадиционные вызовы, Один пояс-один путь", Белая книга.

^{*1}Arzikulov A.A., ²Serikkaliyeva A.E.

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹amanzhan.arzykulov@gmail.com, ²serikkaliyeva@gmail.com

CHANGE OF SECURITY CONCEPTS OF THE PRC

Annotation. The development of modern China and the growth of its influence are increasingly attracting the attention of researchers. Here, close attention is paid to two issues: the first is the consequences of China's strengthening and its ability to influence the international system; the second is the question of how China uses its power to pursue its national interests. An analysis of the available research shows that China has a significant impact on global and regional processes. The question of how China will influence the existing international system in the future through its various proposed concepts and how actively China can play a role in managing regional and global processes leads to a wide range of opinions of researchers. In this regard, the purpose of the study of the article is to empirically assess not only the evolution of the PRC's security concepts, but also the degree of transition from traditional principles ("principles of peaceful coexistence") to foreign tools for protecting economic interests and rule-making initiatives (in particular, the Global Security Initiative). The novelty of the article is a systematic comparison of the content of the Chinese White Books (2013-2019) and an official content analysis of the Global Security Initiative, taking into account practical measures to protect the national interests of the PRC. In the course of achieving this goal, the authors set the task of analyzing security concepts at the last stages of development of the PRC, assessing their changes, while reviewing various changes and turning points in relation to modern world security. In the course of the research, general scientific and special-scientific methods were used, as well as a content analysis approach. The results of the study show that changes in the security concepts of the PRC are directly related to the political and economic development of the country, and since the main place is occupied by Chinese interests, it is possible to gain a deeper understanding of the role and features of increasing national security, and these results can be useful for political scientists, regional scientists, as well as specialists in the field of foreign policy and diplomacy.

Keywords: Global security, the concept of security, "multi-polar world", non-traditional challenges, One Belt-One Road", White Book.

Авторлар туралы мәлімет:

Арзыкулов Аманжан Азкенович, PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сериккалиева Ажар Ермековна, қауым.профессор, Алматы менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Арзыкулов Аманжан Азкенович, PhD докторант, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сериккалиева Ажар Ермаковна, асс.профессор, Алматы менеджмент университет, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Arzykulov Amanzhan Azkenovich, PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Serikkalieva Azhar Ermekovna, Ass. Professor, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

Есбосынов Е.З

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, Қазақстан, Алматы
E-mail: ergaliesb@gmail.com

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ ДӘУІРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚОҒАМДЫҚ КҮШ: АХИЛЕР БІРЛЕСТІГІ – АХИЗМ ФЕНОМЕНІ

Аңдатпа. Жалпытүркілік лексикада бір-ақ сөзбен мұншама мол мағынаны, оның ішінде жеке-дара әлеуметтік-қоғамдық құбылысты білдіретін сөздер көп емес. Ол - түрік тілінде *ахилік* деп аталады. Шығу тегі діни-философиялық, кейінірек әлеуметтік мән-мағынаға ие болған атау уақыт өте келе ұлғайып қазіргі көрінісіне ие болған: әу баста сопылық тарикат негізді діни қауымдастық; одан әрі, бірақ бастапқы діни (сопылық) ілімін сақтай отырып өндіріс күштерін бір арнаға тоғыстыра білген қоғамдық ұйым немесе ұжым-ұжымдар одағы; одан әрі өндіріс күштерін, атап айтқанда тері өңдеу мен тері өнімін шығарушы тігіншілер, ағаш пен темір ұсталары, зергерлік бұйымдарын жасайтын шеберлерді бір арнаға тоғыстырған бірлестік; одан әрі өсіп ағаш, тері, темір, зергерлік-сәндік бұйымдар цехтары (ұстаханалар) мен қасап, наубайханалардың басын қосқан қауымдастық; бұдан да кеңейе түсіп тауар логистикасы мен қойма, бағалау мен сауда-саттық саясатын қалыптастырған ірі қоғамдық бірлестік ретінде танылған. Сөйтіп тыныш, жайлы ортада пайда болған «имам мен молдалар достығы» уақыт өте келе шынайы өмірдің бел ортасында жүретін діни-қоғамдық бірлестікке айналған. Өздерінің ішкі және сыртқы топтасу принциптерінің қайнар көзін алыстан іздемей өз ішінен таба білген *ахилер* иассаушылардан келе жатқан сопылық ілімінің ізбасарлары ретінде танылады. Сөйтіп, сопылыққа негізделген философияның моральдық және рухани күш-қуатын адами жақсы қасиеттермен ұштастырып, қазақтың моральдық және этикет кодексіне айналған *ұят болады, обал болады, жаман болады* дегеніне саятын ішкі тәртіп пен этиканы қалыптастырған. Бұны «салалық және біліктілік арнаға» бағыттап өндіріс пен сапаны, жалпы коммерция мен марткетингтік іс-әрекеттің негізін қалаған. Одан әрі өндіріс пен коммерцияны ахилік философиясының тұғыры – шындық пен шынайылық, адалдық пен еңбекқорлық идеологиясымен ұштастырған, зинақорлық пен масылдықты әшкерелеген. Қоғамдық белсенділігі арқасында осман елінің шағын, орта және ірі бизнес нысандарының коммерциялық іс-әрекеттерін бірізділікке салуда өлшеусіз үлес қосқан. Өз дәуірінің сұлтан-падишахтарының өндіріс пен сауда, салық жүйесіне қатысты жарлық, қарарларына ықпал еткен. Ахилік төңірегінде өрбитін *мутасаввыф, текке, фүтүввет* сияқты теонимдермен қоса *еснаф, кетхұда, баккалшы* сияқты атау сөздердің этимологиясына шолу жасадық. Бұл орайда Иунус Емре мен Шейх Галиб сияқты ойшыл-ақындардың *Ахилік бірлестігінің* құрушысы *Ахи Евран* туралы айтқандарынан иллюстративті мысалдар бердік. Қазақша аударма еңбектермен қоса түрік тіліндегі түсіндірме сөздік және тақырыптық зерттеулердегі деректерді пайдаландық.

Кілт сөздер: Осман империясы, Ахи Евран, Кыршехир, суфизм, текке, еснаф, қолөнер, өндіріс ошақтары, этнолингвистика, ұйым – бірлестік.

Кіріспе

Қазіргі түрік тілінде *ахи, ахилер, ахилік*, ал ғылыми терминологияда *ахизм* деп аталып жүрген сөздің қазақ тілінде баламасы жоқ десе де болады. Қандай да бір сөз яки атаудың баламасын табу үшін оның мән-мағынасын түсініп алу шарт. Сұрақты осы тұрғыдан алғанда осы *сөз* яки *ұғым* мақаламыздың басты проблематикалық тұсы болса керек.

Кейбір ғалымдар *ахи* сөзін түркизмдегі «ақы» сөзімен байланыстырып «Құтадғу Біліг» сияқты орта ғасыр жазба ескерткіштердегі көріністеріне сілтеме жасайды. Ал түрік зерттеушісі осы жазба ескерткіштегі мәтінде *ақы* сөзінің 33 мәрте қайталанғандығын айтады, 43-ші бәйіт: *Üzün erdi alçaq kılınçı silig; uvutluğ bağırsaq aķı king elig – Асыл жан, ақкөңіл және биязы мінезді еді; Өзі ұялиақ, мейірбан, жомарт және қолы ашық еді*. Бұдан басқа 55, 58, 104, 257, 1204, 2050 және т.б. бәйіттерді санап көрсетіп, әрбір сөз бен сөз тіркесін мысалмен жабдықтайды (Karasoy, 2003: 3). «Абай тілі сөздігінде» былай дейді: *ақы* 1. еңбекке берілетін төлем; 2. алуға тиісті алашақ; 3. ауыспалы мағынада: пара, ауызбастырық, алым» (Абай тілі ..., 1968: 35). «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»; *ақы*: Істелген жұмысқа, сіңірілген еңбекке төленетін еңбекақы. *Жұмысты ертең тастайық, Бір бүлікті бастайық, Ақы өсіп, сағат кемісін, Осыны мықтап ұстайық* (Мұқанов); *ақы*: Есеп, ұпай. *Атты ақысын жазуға жібермес* (мақал); *Ақысы кетті – ұпайы кетті. Баласы жоқ адамның Әркімге ақысы кетеді, Байбөрі қубас деген сөз, Сүйегімнен өтеді* (Алпамыс) (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1951: 27), түрінде берілген. Осы сөз Гаркавецтің Алматыда шығарған «Китаб-и Тарджуман» кітабында *великодушный* (ақкөңіл, жомарт) деп беріліп, *жөмерд*, яғни «жомарт» дегенді оқы деп ескертпе жасаған (Гаркавец, 2019: 554). Осы, соңғы анықтаманы мақала тақырыбына жақындау және мазмұндас деп айта аламыз. Себебі, сол кез яғни «Китаб-и Тарджуман» жазылған уақыт пен Ахи Евран өмір сүрген дәуірдің хронологиялық жағынан шамалас екендігі анық. Бұдан мынадай сауал шығуы мүмкін: түркі (оғыз) тілдерінің тарихи даму тұрғысында *ақы* – *ахи* сөзі мен *жомарт*, *ақкөңіл* сөзі синоним, мағыналас болған ба?

Ұқсас проблематикалық тұсты мына жазбадан көре аламыз, яғни мақала авторы *ахи* лексемасын сопылық, сайып келгенде діни-философиялық ұғым *футувва* теонимімен байланыстырып, екеуін синоним сөздер деген, *ахи*. 1) «сергек, жасампаз»: ер адамға, жігітке жарасатын көңіл-күй мен мінез-құлық көрінісі. 2) Діни бірлестік, ұйым яки тарикаттардың жалпы атауы. Олардың қайсыбірі қолөнер мен шеберханаларға қатысты болып өз заманының нарығын реттеп-баптап отырған ірі қоғамдық күшке айналған. Бұл күш мұсылман шығыс қалаларында ХХ ғ. дейін ықпалды болған. Өз дәуірінің билігіне көмегін, кейбір кезде оппозиция болып, тигізіп отырған. Бұлар жабық, өз иірімінде жасырын жүруге бейімделген топ-топтар ретінде де танылады. Басқару жүйесі қатал иерархияға бағынған, шейх-көшбасшылары болған, өз қатарына жаңа біреуін қабылдар алдында «қабылдау ритуалдарын» орындаған. Бұл ритуалдарды басқа да сопылар да орындап «жұмыс бабы» этикетін қалыптастырған. ...Уақыт өте келе *футувва* сөзі мінез-құлық пен адами тұлғаның моральдық-этикалық кодексі дәрежесіне жеткен. Бұл кодексті діни бірлестік яки діни ұйым немесе *братство* (бауырластық) сияқты иерархиялық жүйеге бағынған ұжым мүшелері қолдауға және бағынуға міндетті болған. Мұндай *братстволар* Иран мен Кордова Халифатында, Кіші Азияда кең тараған (Шамсимухаметова, 2018: 41). «Орыс тілінің түсіндірме сөздігі»: *братство* 1) то же, что содружество, боевое братство – *қауымдастық, әскери бауырластық десе де болады*. 2) название некоторых монашеских орденов, религиозных организаций, обществ – *кейбір монах ордендері, діни ұйымдар мен қауымдастық* (Ожегов, 2004: 58). Мұнда әлбетте, 2. нөмірмен берілген «монах ордендері, діни ұйым, бірлестік» деп келетінін басшылыққа алатындығымыз сөзсіз.

Егер осы деректерді бір-бірімен жиынтықтай қарасақ мына байлам шығуы мүмкін: осман-түрік тіліндегі *Ахи* сөзі бастапқы антропонимдік, жалқы есім тұлғасынан шығып немесе кеңейіп, көптік жалғаулы қосымша алу арқылы *ахилер* атауына ие болған. Көптік жалғау сыпайылық білдіру функциясын қосқан; одан әрі «заттанып» жалпылама мағынаға ие болып атау сөз функциясын алған, сөйтіп термин яки жеке ұғым дәрежесіне көтерілген. Соған қарағанда қазақша мағыналық көрінісі *ағалар ұйымы, ағайындылар, аға-іні қауымдастығы, бауырластар қозғалысы, бауырластар ұйымы, жомарт жандар бірлестігі, мейірбандар қауымдастығы* сияқты синондер тізбегімен жалғасуы мүмкін. Алайда бұл

вариант бастапқы лексикалық мәніне сілтеме жасағанымен көлік доңғалағының бір бөлшегін атағандай «сұйылып» кету қаупін сақтайды. Яғни канондық тілдегі философиялық мән-мағынасынан айрылып моральдық-этикалық, теологиялық-теонимдік, тәңіршілдік-құдайшылдық, киелілік-сакральдық, мифтік-образдық, персонификациялық – Ахи Еврандық мән-мағынасын жоғалтады. Соған қарағанда *ахилер*, *ахи бірлестігі*, *ахи қауымдастығы* деп түпкі тіл (осман-түрік тілі) формасының семантикасын сақтап атаған жөн болса керек.

Мақала мақсаты проблематикалық тұстарды талқылауға арналғанын ескерсек қазақ әдеби тілінің классикалық үлгісімен ықшамдап *ахизм қозғалысы*, *ахизм феномені* деп атау бек мүмкін. Сонымен қатар әу бастағы діни-философиялық, сопылық-иассауишылдық рамкасын сақтау мақсатымен қазақыландырып *ахи сопылары* (*ахилік сопылар*) деп атау да ықтимал варианттардың бірі.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Әрбір ел мен халық өз жері мен өз ойшыл-оқымыстыларын зерттеуде алдыңғы қатарда жүріп, ұрымтал әдіс-тәсілдерді іздейтіні табиғи үдеріс болса керек. Мұны Ахи Евранның отаны – көне Анадолы жері, қазіргі Түркияға шендестіре айта аламыз. Себебі *ахилік дәстүрі* Ахи Евранның тұлғасымен қатысты болса, қазіргі Түркияның тарихы ахилік феноменін айналып өте алмайды. Себебі Осман империясының сан ғасырлық тарихында *ахилер* өшпестей із қалдырып, халықтық салт-дәстүрінен бастап күнделікті тұрмысына дейін ықпал еткен. Мұны тиісті материалдар тізбесінен байқауға болатындығындай, осы сөздің түп-төркініне қараған түсіндірме сөздіктердің интерпретациясынан да көруге болады.

«Түрік тілі сөздігінде» түбір сөз *ахи* мен туынды *ахилік* сөзі былай берілген: *Ahi* – I. жомарт; II. бауыр, іні, туыс; *Ahilik*: I. жомарттық; II. түп-тамыры ескі түрік әдет-ғұрыптарына бойлайтын және Анадолыда даму үдерісінің тамаша үлгісін көрсеткен *еснаф* – зергер; *занаатчы* – маман иесі, іс адамы, іскер; *чифтчи* – диқан, фермер (латифундист) сияқты барлық өндіріс күштерін бір арнаға тоғыстырып, бір ұйымдай қылып қауымдастырған қоғамдық ұйым (Türkçe Sözlük, 2011: 54). Ал түрік тілінің «Екши сөзлүк» деп аталатын электрондық анықтамалығы *ахи* сөзінің мағынасын сәл толықтырып *жомарт*, *қолы ашық*, *қайырымды* сөздерін қосқан. Бұған қоса *bankör* – *бонкөр* сөзімен төркіндес екендігін айта келе «...шілде айында «ахилік мейрамы» бар, мұнда палау, пекмез, айран, лаваш сияқты тамақ пісіріліп тегін таратылады және «кәдесый жұмыртқа» сияқты тағамдар да орын алады» деп көрсеткен: <https://eksisozluk.com/ahi--61347>. *Ахилік* сөзінің анықтамасы 1991 ж. Стамбұлда шыққан «Камус-и түркі» сөздігінде былай берілген: *Ахилик*: ескі түрік салт-дәстүрінің құрамдас бөлігі ретінде Осман мемлекеті тұсында үдемелі түрде дамыған және барлық өндіріс күшін бір арнаға тоғыстырған ұйым (Kamus-i Türki, 1991: 17). Бұл сөздікте *ахи* деп жеке тұлғада берілмеген. Ал 2003 ж. Анкарада шыққан «Қыпшақ тілі сөзідігі» «*Ahi* – *kardeş*; ахи – бауыр, іні» деп бір-ақ сөзбен тиянақтаған (Kırçak Türkçesi Sözlüğü, 2003: 4).

Ахи атауы 2023 ж. Алматыда шыққан кітапта біршама толығырақ баяндалған, біз қажетті көрінген тұсын дәлме-дәл бергенді жөн көрдік: «1355 жылы тамыз айында болған осы пікірталаста Палама христиандықты қорғап бағады. Ал мұсылман ғалымдар тарапында Ахи ұйымының мүшелері, қысқаша «Ахилер» деген атпен танымал болған ғалымдар болады. Палама мұсылмандардың түсіне бермейтін үштік Құдай теориясына байланысты баяндама жасайды. Содан кейін пікірталас Иса пайғамдардың бір уақытта әрі Құдай әрі адам болып-болмайтындығы жайлы болады. Сол кезде Орхан Паламаға: «Біз сенің пайғамбарыңызға сенеміз. Ал сен неге біздің пайғамбарымызға сенбейсің?», - дейді. Одан тағы бірнеше теологиялық мәселе қозғалады. Палама осы пікірталаста мұсылмандарды жеңім деп ойлайды. Ал мұсылмандар болса Паламдан қанағаттанарлықтай жауап ала алмағандықтарын алға тартады. Пікірталас сонымен бітеді. Орхан Газидің құзырынан ахилер рұқсат сұрап шығып кетеді. Дәл сол кезде ойламаған жерден ахилерден біреуі қайта келіп Паламаның

көзінен жұдырығымен ұрып жібереді. Ахилер болса оны ажыратып кері алып кетеді. Паламаның естелігіне қарасақ әлгі оны ұрған жасақты адамдар Орхан Газидің құзырына жазалау үшін алып кеткен көрінеді. Паламаның бұл естелігі тек аталмыш пікірталас жайында емес, сонымен қатар сол кездегі османлылар жайлы да мағлұматтарға бай. Оның айтуы бойынша Бурсадағы мұсылмандар ашық аспан аясында жүргенді ұнататын, өте сергек, көңілді әрі қарапайым адамдар. Ал *Орхан Гази* болса халық арасында емін-еркін жүре алатын, кез кедген адам алдына именбей кіре алатын патша. Сонымен қатар Палама Орхан Газидің жұма сайын садақа беретіндігін және сол үшін патшаның садақасына жауапты арнайы қызметшілер тағайындап қойғанын да айтады. Палама Осман мемлекетінің күш алып дамуына *ахилер бірлестігінің* де едәуір үлес қосқандығын атап айтқан» (Калын, 2023: 218-219). Шағын үзіндіден байқалғанындай қазақша аударылған тұсы сәл шашыраңқы шыққан. Алайда атау сөз/жалқы есімдер төңірегінде жекелеген болжау айтуға болады деп есептейміз. Мұндағы «Палама» (бір жерде «Палам» деген – Е.Е.) деп отырғаны 1296 жылы Константинопольде туып өскен архиепископ, мистицизм тараптары, христиан миссионері болса керек. Бұл мәліметті еркін қолжетімді интернет көзінен алғандықан дереккөз сілтемесін беруді жөн көрмедік. Ал «Одан тағы бірнеше теологиялық мәселе қозғалады» деген дұбара сөйлемнен ахилер тарапынан мұсылмандық (сопылық), Палама тарапынан христиан дінінің «артық-кемшілігі» туралы пікірталас болғандығын болжай аламыз.

Цитатада аталып өткен *Орхан Гази* туралы. Халықаралық Түркістан энциклопедиясының «Осман сұлтандығы – Осман империясы» графасында былай дейді: «... Осман Бейді Византияға қарсы тұратын және басқа бейліктерді қорғайтын басшы дәрежесіне көтеріп, нақты саяси элитаның пайда болуына әкеліп соғады. Енді Самса Чавуш, Қоңыралып, Ақша Қожа, Айқұталып, Абдрахман батыр бейліктерінің басын қосып, бірінші кезекте Византияны үркіткен әскери-саяси құрылымның негізін қалайды. Осман Бей Инөнү, Ескишехир, Қаражахисар және т.б. елді мекендерді жаулап алғаннан кейін, салжұқтарға бағынбайтындығын мәлімдеп, 1300 ж. 27 қаңтарда тәуелсіздігін жариялайды. Бұл әскери жорығында Византия мемлекетінің іргесін шайқап, жаңа жерлерді бірінен кейін бірін жаулап ала бастайды. Бұл үрдіс Бейліктің аумағын кеңейте түсіп, Әскери Кеңестің басшысы етіп, 1320 ж. ұлы *Орхан Газиді* (Орхан Батыр) тағайындауына себеп болады. Дәл осы уақыттар стратегиялық маңызы зор *Бурса қаласы* османдықтардың қолына өтіп, соңынан астана болып жарияланады. Осы дәуірден бастап Осман елі Шыңғыс Хан әулеті шапқыншылығынан ойсырай жеңілген салжұқтардан біртіндеп алыстай береді» (Халықаралық Түркістан энциклопедиясы, 2000: 517-518). Мұны А.Д.Новичевтің «Түркия. Қысқаша тарих» атты еңбегінің соңындағы «Хронологиялық көрестекіш – Орта ғасыр» графасындағы «1243 ж., 1-ші шілде: Көседағ маңайында селжұқтардың моңғолдар тарапынан ойсырай жеңіліс табуы; 1299 ж.: Селжұқ сұлтанатының тәуелсіз княздықтарға бөлінуі; Осман княздігінің (бейліктерінің) тәуелсіздік жолына түсуі; 1326 ж.: Түріктердің (османдар) Бурса қаласын тізе бүктіріп Осман мемлекетінің астаналық қала ретінде қалыптастыруы» (Новичев, 1965: 253), деген цитатасымен толықтыра аламыз.

Аталмыш әдебиеттердегі деректерді тарихи–салыстырмалы тұрғыда пайымдасақ хронологиялық және аумақтық жағынан сәйкес келіп *Ахилер бірлестігінің* бастапқы кезеңі селжұқтар дәуірі соңы мен османдық бейліктер дәуірінің басында толығымен қалыптасып үлгерген көпшілік (қоғамдық) ұйым/бірлестік екендігін көре аламыз. Бұған қоса *Ахи бірлестігінің* сол кезең осман түріктері мемлекеттік құрылымының діни-идеологиялық тұсын да қамтамасыз еткен ірі әлеуметтік-саяси қозғалыс болғандығын пайымдауға болады. Мұны кейбір зерттеушілердің «фүтүввет конценптісімен» байланыстыра зерттеген ізденістерімен толықтыруға болады. Себебі османдықтардың әу бастағы мемлекеттік, ал шешуші сәттерде жаугершілік идеологиясы исламға негізделгені анық. Бірақ бір қызықты тұсы, - ахилер күнделікті өмірінен бастап әлеуметтік-тұрмыстық тұрғыда негізінен

иссауишылық – сопылық идеологияны басшылыққа алған, - бұл өз алдына жеке және ірі тақырып бола алатындығы сөзсіз.

Талқылау

Іздестіру барысында көргеніміздей ахилер яки *Ахилер бірлестігі* туралы зерттеулер Патшалық Ресей заманында да жарияланып тұрған. Бұған В. А. Гордлевскийдің еңбектері мысал бола алады. Соның бірі «Известия Академии Наук СССР. 1927 – КСРО Ғылым Академиясы Хабаршысы. 1927» деп барып, одан әрі «Дервиши Ахи Эвра на и цехи в Турции» В.А. Гордлевского. (Представлено академиком В. В. Бартольдом в заседании Отделения Исторических Наук и Филологии 30 марта 1927 года)» - *Ахи Евранның дәруіштері және Түркиядағы ұстаханалар (30 наурыз, 1927 жылғы Тарих ғылымдары мен филология бөлімінің жиынында В.В. Бартольд тарапынан ұсынылған)* деп аталатын еңбегі. Осы кітаптың белгісіз, яғни ресми емес пдф форматының 6-шы, ал түпнұсқа деп көрсетілген 1176-ші бетінде былай дейді: Түрік тіліндегі «ахи» сөзі тек қана «ахи, ахилер» бірлестігіне қатыстылығын білдіреді. Ал «Евран» деген лақап ат, төркіні жылан культімен байланысты, мұны Анадолы жұрты жиі қолданады. Бесім Аталай маған былайша жеткізді: *Uşak - Ұшақ* провинциясында бір қарғыс сөз бар екен: еврен гиби деврил – *евренге ұқсап шалқаннан түс* (евренге ұқсап өле қал – Е.Е.). Бұған қарап Евранның есімін жылан культімен ұштастыра аламыз. Ол былай, Чорумда «Жылан Баба» есімді біреу жерленген. Жартас бүйіріндегі *текке* ауласында шағын жерошақ, лашықтар бар. Ал оның алдына ағаш науа қойған. Күн сайын осы науаға сүт құйып қояды. Жыландар күн сайын келіп сол сүтті ішеді.

Сұлтан Ахи Евран Махмұт пайғамбардың ағасы Аббастың баласы болған. Бір күні Мұхаммет пайғамбар өзінің «асхабтарын» жинап алып Аббаспен бірге қасиетті тумен сапарлауға әмір береді. Алайда Аббас өзінің «әлдеқайда әлсіз екендігін» желеу етіп, бұл тапсырманы өзінің ұлына, тегеурінді, күштірекке беруін сұрайды. Пайғамбар келісіп туды өз қолымен Махмұтқа табыстап тұрып былай дейді: «Сен Ахи Еврансың! Аббастың өлі ұрпақтары тірілмей тұрып 32 ұстаханаға ие бол да басқар!». Одан кейін: «Қане, тұрындар да, сапарға аттаныңдар!», дейді. Бұл - бейсенбі болатын. Ахи мен «асхабтары» қайсарлық көрсетті. Соғыстан қайтып келген соң пайғамбар Әлиден «Махмұт қалай соғысты?», деп сұрады. «Бір қолымен туды, екінші қолымен қылышын ұстады», деп барып «Жауларын айдахарды өлтіргендей қырып салды» деп жауап береді. Сол кезден бастап пайғамбар Ахиді «Евран» деп атады. Мұны ести сала «асхабтар» Ахиге «көк жапырақ» сыйлық табыстады. Пайғамбар «Ал сен не бересің» деп Әлиден сұрады. Әли: «Құдай-тағаланың бұйрығымен және пайғамбардың сөзін ести сала мен оған қызым – Рукияны беремін», деді. Той салтанаты үш күн үш түн жалғасты. 1-ші күні 33 қой сойылды, 2-ші күні 33 қара ешкі сойылды, 3-ші күні 33 қара бұқа сойылды. Сөйтіп Ахи Евран Махмұт пайғамбар алдына келді, ал пайғамбар оны қолынан жетелеп имам Әлидің аспаздық үйіне алып келді де сойылған малдардың терісін табыс етті. Ахи Евран, Құдай-тағаланың әмірімен барлық теріні бір-ақ күнде тазалап-өңдеп «елван» деп аталатын түрлі-түсті бояумен әрледі. Сөйтті де мұқият буып-реттеп пайғамбарға алып келді. Барлығы Ахидің жылдамдығына қайран қалды. Ал Әли болса бір теріні алды да қолындағы таяқпен түртіп жалтыратып жіберді. Сөйтті де былай деді: «О, пайғамбар! Ол ұсталықты меңгерді. Енді оны *шебер* деп қалай атамасқа!». Сөйтті де Әли Ахи Евранның беліне «шедд» белбеуін байлап батасын берді. Осының бәрін қайран қалып көріп тұрған «асхабтар» Ахи Евранның құрметіне құран оқып, дұға бағыштады. Өздерінің бұдан былай Ахи Евранға «адал екендіктерін, *Ахи жолымен, Ахи бұйрығымен* жүретіндіктерін жариялап ант етті».

Осыдан кейін *Ахи Евран шейх Махмұт* ел аралады, көп жерлерде болды. Соңында Гүлшехир яғни Кыршехирде кідіріп өзінің «теккесін» құрды. Қай жерде болса да ғажайып істердің басы-қасында болды. Кыршехирге келгенде жергілікті халық оған айдахар туралы шағым айтты. Осы айдахардан құтқаруын қалады. Ахи Евран айдахарды тауып тыныштыққа

көндірді, сол кезде айдахар Ахи Евранның күш-қуатын мойындап: «Сен – Евран Ахисің!», деді. Ал Ахи Евран айдахарды шынжырмен орап өзінің зауытының (ұстаханасының – Е.Е.) алдына байлап қойды. Мұны көрген халық Ахидің алдында бас иіп, тағзым етті. Ахи Евран 93 жыл өмір сүрді (Гордлевский, 1927:1177).

Осы мәліметті 2017 ж. Мәскеуде шыққан «Ремесленная культура цехового крымско-татарского мастера по изготовлению традиционной кожаной обуви (по рукописным и опубликованным материалам В.А. Гордлевского) – *Қырым татарының былғары аяқ киім тігудегі ұстаханалық – шеберлік мәдениеті (В.А.Гордлевскийдің қолжасбасы материалдары негізінде беріліп отыр)*» атты мақаласынан көруге болады (Непомнящий, 2018: 590).

Енді цитатада өткен Гордлевскийдің *текке* яғни орысшалап берген *завийэ* деген сөзі туралы. М.С.Мейер «Терминологиялық сөздік» бөлігінде былай деген: *завие* – дервишская обитель – *дәріштердің тәу ететін орны* (Мейер, 1991: 287). «Камус-и Түрки» сөздігінде, *Текке*: 1. з.е., арапшадан кірме сөз; синонимі: истинад, иттика: *Dünya mülkü üzerine tekiye (ittika) doğru degildir – әлемнің дүние-мүлкіне көз тігу дұрыс емес* (құдайдың қарғысына ұшырау, барды бағалай білу, барды қанағат тұту); 2. Қандай да бір шейхтің басшылығында дәруіштер тобының орындауға міндетті іс-әрекеттері: зікір мен чиле, - дервиштер жабық жерге тұрақтап 40 күн бойы тарикат ритуалын орындауға кіріседі. Осы уақыт ішінде тамақ пен су ішу және ұйқыны мейлінше азайтады, өзін-өзі «қадай-тағалаға береді», - жаратқан ие атына үнемі тәу етумен болады; 3. Психотроптық (марихуана–қарасора) зат қабылдайтын жабық орын; 4. Кезбе – кеңкелестердің кездесіп отыратын, жиналатын орны (Kamus-i Türki, 1991: 1332). Осы, «Камус-и Түркидегі» 3 пен 4-те: «наркомандардың орны мен кезбе-кеңкелестердің жиналатын жері» деген анықтамасына назар аудардық. Яғни сол дәуірдің өзінде, егер «позиция – оппозиция» принциптері бойынша болжам жасасақ, сопы мен иассауишы, яғни ахилердің өз «оппозициясы» болғандығын айта аламыз. Бұлар, біздің ойымызша ахилерді «мұсылман деп» танымай көпшілік алдында «нақұрыс, есерсоқ, наркоман» деп көрсеткенге талпыныс жасаған. Бұл үдеріс, яғни позиция (ахилер) мен оппозицияның (негізінен арапнәсілді радикалды әсіре діншілдер) ондаған, мүмкін жүздеген жылдарға созылған теке-тіресі нәтижесінде тілдік көрініс тапқан. Басқа сөбен айтқанда халықтық лексиканың көрінісі ретінде өміршеңдігін қорғап қалған. Сөйтіп «текке» сөзінің антонимдік екі тұлғасы ғасырлар бойы ілеспелі түрде қолданыста болған.

Анатолия түріктерінің ішкі консолидациясында сопылық-иассауишылық қашанда басым түсіп отырған. Мұны қазақ-қырғыз бен ноғай-қарақалпаққа етене жақын «әулие», «әулие адам» концептілерінен көре аламыз. Яғни «ахилік бірлестігінің» құрушысы Ахи Евран осман түріктері үшін *әулие адам* болған: «...1572 жылы Рим папасы V Филипп қайтыс болғанда, оның орнына XIII Григориі таққа отырды. Махмұт бұл оқиғаны егжей-тегжейлі баяндап, рәсімдерге сипаттама береді. Юлиан күтізбесін реттеп, бүгінгі Григориі күнтізбесінің қалыптасуын қамтамасыз еткен Рим папасы Григорий де 1575 жылы тұтқын алмасуды жүзеге асырған адам. Сұлтан III Мұраттың бастамаларымен жасалған келсімнің нәтижесінде Хинди Махмұд 64 жасында бастандыққа қол жеткізіп, Ыстанбұлға оралады. Өмірінің соңғы жылдарын 7867 шумақтан тұратын «Қисса-и Әнбия» атты көлемді шығармасын жазумен өткізіп, кітабын *III Мұратқа* ұсынады.

Хинди Махмұдтың Римде тұтқында болған жылдары жасаған сараптамалары дін, тарих, мәдениет және әдебиет тұрғысынан маңызды. Бірақ одан тыс шетел елде қамауда жатқан Осман ақынының сезімі мен қиялы тақырыбымыз тұрғысынан ерекше назар аударуға тұрарлық. Тұтқында болған кезде Махмұд ешқашан үмітін үзбей, Аллаға жалбарынып, Пайғамбарға салауат айтып, Қызыр, Әмір Сұлтан, Ахи Еуран сияқты әулиелерден көмек сұрайды. Римдегі түрмеде ораза айтын өткізгендегі азапты сезімдерін мына жолдармен сипаттайды:

Жат жерде болдық сергелдең

Алла, бер медет, бер дәрмен

Арманға айналған Римнің де бір күні жаулап алынатынын айтып, соған дұға етеді. 1572 жылғы көтерілісті меңзеп, былай дейді:

*Рим де құлайды ишаллах
Мүміндер салар таланға.*

Бір күні ол түсінде Рим папасының түрік/мұсылман болғанын және Ислам әскерлерінің Римді жайлап алғанын көреді:

*Папа бір күн түрік болды түсімде
Түріктердәң қолына өтті Рим де.
Мұны естіп аң-таң болды барлығы,
Дінсіздердің басталатын зар-мұңы.
Ғайып ерен бір ишарат бергендей,
Я, Алла, нәсіп қылып қолдай гөр! (Калын, 2023: 299).*

Әлбетте осы, қазақ тіліндегі аудармасын түпнұсқа яғни түрік тіліндегі жарияланымына сай деп үміттенеміз. Себебі аудармашы аздаған кемшілікке жол беріп, жоғарыда атп өтекеніміздей, мағыналық жағынан шешуші тұсын «жайып – шашып» жіберген. Дей тұрғанмен осы цитатадан көрінгеніндей Осман, яғни Ахи Евраннан кейінгі дәуірде де ислам құндылықтары басты және жетекші қоғамдық-саяси идеология ретінде танылған. Тақырып аясында бізге керегі Ахи Евран есімі неге Қызыр және Әмір Сұлтан аттарымен қатар берілді. Олар кім? Османдық патша – *III Мұрат* қай жылдары ел басқарған?

Қызыр туралы; Түрік тілі электрондық сөздігінде *Хызыр* деп барып, одан соң *Хыдыр* және *Қыдыр* деген варианттары бар деген ескертпемен жалғастырған: «Хызыр, түрік, ислам және Таяу шығыс наным-сенімлерінде пайғамбар болуы мүмкін деген адамдарға қаратып айтылады. Қысылтаяң шаққа тап болған адамға басқа біреудің қылығы мен пошымына еніп ерекше, адам ақылына қонымсыз көмек көрсетеді. «Мәңгілік өмірге яғни өлімсіздікке қол жеткізген адам» деген сөздер де бар». Бұл мәлімет гугл-мотордан алынғандықтан сілтемесін беруді жөн көрмедік. Алайда, осы мәліметті академиялық басылымдағы көрінісімен толықтыра аламыз: «мәңгілікке – өлімсіздікке қол жеткізген Илиас Пайғамбардың лақап аты: Хызыр Илиас; Илиас күні: Христиандықтар атап өтетін «Әулие Григори» күні. Ол 23-ші сәуірден бастап Қараша айының 26-ғы «руз-ы қасым», яғни «қасиетті қараша күні» мейрамы. Христиандықтар өстіп 1 жылды екіге бөледі; ағаштардың бүршік жарған, айналаның көкке оралған маусымы (Kamus-i Türkî, 1991: 505). Ал Оңдасыновтың сөздігінде мына жолдар бар: «Арабтың бұл *дад* деген әрпін қазір араб алфавитін қолданатын парсылар, ауғандар сияқты оны бұрын қолданған елдерде *зад* деп алған, бізде де солай. Арабтың *қадый*, *қады*, *рамадан*, *қыдыр* деген сөздері *қазы*, *қазы*, *рамазан*, *қызыр* (*хызыр*) болып айтылатыны сондықтан» (Оңдасынов, 2010: 165). Мұны мына дерекпен толықтыра аламыз: *Қыдыр*. Араб тілінің «көк», «көкпеңбек», «жасыл» деген мағынасын беретін сөзі. Өз заманында Қыдыр пайғамбар қай жерге отырса, сол жерден көктеп жас шөп шығады екен. Сондықтан «Қыдыр» деп атапты. Ол мұсылмандарға көмектесу үшін Алла тағаладан өмір сұрапты. Тілегі қабыл болыпты. Мақсатына жету үшін мәңгі тірі суын ішіпті. Қыдыр пайғамбар туралы әңгімелер халық санасында жақсы сақталған (Есімова, 2021: 18).

Әмір Сұлтан туралы; Мұны түрік ғалымы Фуад Көпрүлүннің *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar – Түрік әдебиетіндегі алғашқы сопылар* атты еңбегінен көре аламыз: «...Юнус Емренің көптеген қолжазба яки баспа (полиграфиялық) кітаптарында кездесетін кейбір материалдарға қарағанда, мысалы Қажы Байрам Вели немесе Әмір Сұлтан, хронологиялық

тұсынан Иунус Емреден кейінгі ірі мутасаввыф тұлғалар, - осыларға қатысты құрмет пен ұлықтау элементтері кездесіп отырады. Мысалы, «Bize dervişler geldi - Бізге дәруіштер келді» атты шумақта Қажы Байрам Вели туралы айтылады:

<i>Hacı Bayram İli'nde</i>	<i>Қажы Байрам елінде</i>
<i>Şeker damlar dilinde</i>	<i>Шекер тамған тілінен</i>
<i>Bergüzar var elinde</i>	<i>Кәдесый бар қолында</i>
<i>Bize dervişler geldi.</i>	<i>Бізге дәруіштер келді.</i>

Дегенмен, Қажы Байрам Велидің өлген уақыты Хижра есебімен 833 ж. ал Григорианмен 1429-30 жылдар арасы болуы керек. Тура осы уақытта өмірден қайтқан Әмір Сұлтан атымен белгілі болған Шейх Шемседдин Мухаммед бин Али Хүсеин Бухари туралы деректер Иунус Емренің диванында жекелеген мотивтерде кездеседі:

*Bahr-i isyandan halas olmag için ihlas ile
Sıdık ile Emir'in eteğini turalım.
Yunus Emre söyler sözü, aşk olmuş gönlü gözü
Unutman suadan bizi Emir Sultan Türbesinde
Yunus sana candan tutmuştur özü
Hem mübarek ruhuna sürer yüzü
Efendim ceddine ulaştır bizi
Yeşil tonlu Emir Sultan merhaba.*

*Теңіз толқынындай тап берген нәубетке дұғамызбен
Сыдық пен Әмірдің етегінен ұстайық.
Юнус Емре айтсын сөзді, гашық болды көңілі мен көзі
Тастама дұғаңнан Әмір Сұлтан мазарында.
Иунус саған жан-тәнімен ынтызар болды
Қасиетті рухына бағыштап бетін сипады
Ағатай жеткізе көр атамызға
Көк тонды (зікір айтқан әсем дауысты) Әмір Сұлтан, – армысыз (Köprülü, 1991: 264).*

Мутасаввыф лексемасының «Türkçe Sözlük - Түрік тілі сөздігіндегі» көрінісі: арапша кірме сөз. Тасаввуф наным-сенімі арқылы өзін-өзі Тәңірге арнаған адам. *Сопы* (Türkçe Sözlük, 1999: 963). Ал Гаркавецтің «Қыпчакское Евангелие Чарльза Фрейзера Карас, Астрахань, Оренбург 1803 – 1820» деп аталатын «Қыпшақ Інжілінің» сөздік бөлігінде *сопы* сөзі *суфи* деп арапшадағы жуан «-сы» *садпен* берілген: *суфи*: набожный, богобоязненный, благочестивый; *суфилик*: набожность, богобоязненность, благочестие, благочестивость (Гаркавец, 2013: 518).

III Мұрат туралы; ...Осман елі Жерортта теңізін қайтадан бақылауға алды. Осы жолы Венецияның әскери-теңіз күшін жеңіп қана қоймай материалдық шығынды күшпен өндіріп алды. Кипр қайтадан Осман елінің қол астына өтті. Селим II ханнан кейін таққа отырған Мұрат III дәуірінен (1574 - 95) бірінен кейін бірі болған қақтығыстар сәтсіз аяқталып, әскери құрылымға үлкен зиянын тигізумен болды. Ал 1578 ж. басталған аймақтық дәрежедегі ұрыстар мен ұзақ мерзімге созылған соғыс жағдайы елдің әлеуметтік жағдайын қиындата түсті (Халықаралық Түркістан энциклопедисы, 2000: 523).

Юнус Емре туралы; «Юнус Емренің құрғақ, таза, сонымен қатар мәнді де мәнерлі өлеңдері өзінен кейінгі, әсіресе тасаввуф айналасындағы ақындарға зор әсер еткен. Ал, бұл өз кезегінде «өзінен басқа» «Емрелердің» пайда болуына әкеп соққан. Сондықтан Иунус Емре бізге, осы заманға «көбейіп» жеткен. Ақын еңбектерін зерттеуші ғалымдар шынайы

Емре мен «жалған Емренің» ара-жігін айыру үшін көп еңбектенген. Бұл «еңбек» осы күнімізде де жалғасуда. Соған қарағанда, мүмкін, Юнус Емре бізге «өзінің матафизикасымен ойнап» барлығымызды «Молда Қасымның» орнына жайғастыратын шығар. Иунус Емре шығармалары ескі қаріптермен бірнеше рет жарияланған. Жаңа қаріппен алғашқы басылымы Бурхан Топрак тарапынан жарық көрді: «*Юнус Емре диваны I-III*. Стамбұл, 1933 – 1934». Ақын еңбектерін алғаш рет ғылыми тұрғыда талдаған Абдулбәки Гөлпынарлы болған: *Юнус Емре диваны*, Стамбұл 1943; *Иунус Емре, Рисалетү-н –Нүсхиіе және Диван*, Стамбұл 1965. Фарук Кадри Тимурташ ақын еңбектерін тұңғыш рет ғылыми комментариймен жабдықтап түсініктемелермен толықтырған: *Юнус Емре диваны*. Стамбұл 1972; Ақын еңбектеріне қатысты соңғы ғылыми жарияаным Мұстафа Татчы тарапынан орындалды: *Иунус Емре I-II (анықтағыш – мәтін анализі)*, Анкара 1990. Бұл еңбекте «шынайы Юнус Емренікі» деп танылған 415 өлең өндіріске енген» (Ercilasun, 2004: 444).

Зерттеу нәтижелері

«Eğitim Bilime Giriş - Педагогикаға кіріспе» атты ұжымдық монографияның «Халықтық білім беру» графасының «Селжүк мен османдықтарда халықтық білім беру» деп аталатын графасында бөлігінде ахилік бірлестігінің тәрбие, білім беру сияқты ағарту істеріне араласқандығы туралы мәлімет бар: «Ахилік дәстүрі/бірлестігі селжүктер дәуірінде пайда болып осман елі дәуірінің бастапқы кезеңінде дамуының шарықтау шегіне жеткен. Бұлар тұрмысы нашар жандарға, қиындыққа тап болғандарға, жетім--жесір мен жәбірленгендерге көмек көрсетіп отырған. «Ахи» деп аталатын басшылары қол астындағылардың шашауын шығармай үлкен біліктілікпен басқарған. Жекелеген әлеуметтік топтарға көмек көрсету барысында ұжымдық тәртіп пен өз ісіне деген ынта-жігерін көрсете білген. Ахилер ара-тұра бас қосып халық әндерін орындаған, би билеген, сөйтіп көпшіліктің көңілін аулауға талпыныс жасаған. Мәдени тұрғыда өздері ғана дем алмай жұртшылыққа да пайдасын тигізіп отырған» (Eğitim Bilime Giriş, 1997: 270). Ал түрік әдебиеттанушысы Мехмет Каплан ахилікті сопылық ілімі төңірегімен ұштастырып Шейх Галиб (Şeyh Galib) шығармашылығымен байланыстыра зерттеген:

*Sendedir mahzen-i esrar-ı mugabbet sende
Sendediştir ma'den-i envâr-ı furuvvet sende
Gizli gizli dahi vardır nice halet sende
Ma'rifet sende hüner sende hakikat sende*

*Махаббат сырларымның ұйтқысы сенсің (Тәңірім)
Мейірім мен ұлылықтың бұлағы сенсің
(Тәңірім Айтарың жұмбақ, нұрың жасырын (Тәңірім)*

Білім сенде, өнер де сенде, ақиқат сенде (Тәңірім) (Мақаладағы курсивпен берілген өлең шумақтарының аудармасы – мақала авторынікі)

Осы бәйіттен кейін Шейх Галиб тілін «өте ашық, түсінікті» дей келе, «адам айналасына мейіріммен қараған, сүйген» деп, одан әрі «футуввет сәулесі» ұғымымен тиянақтайды. Мұны «футуввет сөзі османдықтарда тектілік пен текті адамды, мәрттік пен серілік, жастық - бозбала шақты, қолы ашық, жомарттық дегенді білдірген» деп толықтырады. Одан әрі «.. мәлім болғанындай Анатолияда Селжүк мемлекетінің жойылу дәуірі басталған кезеңінде діни постулаттар мен діни (сопылық) принциптерді негізге алған кәсіпкерлік (еснаф) яғни футуввет бірлестігі құрылған. Бұны кейінірек *ахилік* деп атап кеткен. Ал Шейх Галиб 42 жасында өмірден озған. Осы өлеңін қай жылы жазғандығы белгісіз. Дей тұрғанмен, өлеңде жас адамның рухы бар екендігі сөзсіз» (Kaplan, 1987: 33).

Енді *еснаф* пен *футуввет* туралы; *Еснаф* атауын Мейер өте қысқа баяндаған: *Эснаф*, - корпорация торговцев или цех ремесленников – *Еснаф деп саудагерлер корпорациясын немесе (ағаш, темір, тері) ұсталардың цехын айтамыз* (Мейер (1991): 244). Біздің ойымызша Мейердің «корпорациясы» сәтсіздеу балама болған. Ожегов сөздігінде: «Корпорация: 1. Объединенная группа, круг лиц одной профессии, одного сословия – *бір мамандық, бір қауымдастықтың (кланның) төңірегіне шоғырланған топ*; 2. Одна из форм монополистического объединения – *монополисттік бірігу формаларының бірі*» (Ожегов, 2004: 298) деп берілген.

Біздің ойымызша «корпорация» ахилікке мына тұста жұғыспауы мүмкін: бұл атау батыс европалық өндірістік ренессанста пайда болып нақты фабрикалық-зауыттық өнім, оның ішінде конвейерлік үлгідегі өндірістік желі мен товар маркировкасына қатысты болған. Ал ахилер өндірген тауарларда графикалық маркировка (қазақ ру-тайпаларының жылқы санына күйдіріп басатын *балта, ашамай, көсеу* сияқты «маркировкасын» еске алыңыз) болғанымен конвейерлік жүйе – өндірістік желі - графикалық – логотиптік (салық шифры) маркировка болмаған. Мұны әрірек тарқатсақ өндірістік стандартизацияға келіп тұйықталады, ал ахилер өз алдына ондай мақсат пен мүдде қоймаған. Басқа тілмен айтқанда корпорация юриспруденциялық атау, яғни мән-мазмұны мен құрылымы заңдық нормаларды басшылыққа алады, бұл материялық салт-сана көрінісі; ал *ахилікте* барлық нормативтік ереже – жарғылар адамның ішкі рухани жан-дүниесіне бағынған, бұл діни-философиялық – метафизикалық-абстракциялық (сопылық) салт-сана. Мұндай пайым мен түсінік қазақтың моральдық және этикалық кодексі *жаман болады, ұят болады, обал болады* түсінігінің төңірегінде өрбитіні сөзсіз, қараңыз: Эмотивті лингвэкология және ұлттық концептілер: қазақ паремиологиясына эмотивті-прагматикалық көзқарас (Омарбекова, 2025: 99).

Енді түсіндірме сөздікке қарасак; «Камус-и түркидегі» дерек біршама толығырақ: *Еснаф*, арапша кірме сөз. Осы формасы түрік тілінде жекеше және көпше түрде қолданылады. 1. Бұрынырақта ақсүйек, атқамінерлерге арнайы ат басын бұратын ұста мен сауда-саттық маңайындағы топтарға айтылған: *иорганшы* – көрпеші – көрпе тігіншісі; *баккал* – дүкен – дүкенші – шағын бизнес өкілі; *бақыршы еснафы* – мыс ұстасы – бақырашшы – бақыраш жасаушы ұста; 2. Жаман жолға түскен әйел; 3. Ауыспалы мағынада: Есіл-дерті ақша табумен болған және осы жолда өз ісі мен мамандығын емес ақшаны ғана ойлайтын адам; *Еснаф кетхұдасы*: Үкімет пен биліктің атынан сөйлейтін, әрбір еснафты есепте ұстап қарыз-борыштарын түгендеп-жазып отыратын, салық жинайтын адам. Олар өз араларында сайланып барып үкіметтің мақұлдауынан кейін міндетіне кіріседі. *Еснаф лонжасы* (немесе ложасы): еснафтардың жиналатын, бас қосып пікір алмасатын орны. *Еснаф адам*: өзінің адами қабілеті (шеберлігі) арқасында жеке кәсібін көтере білген, еңбекқорлығы мен тиянақтылығы арқасында шай-пұлын тауып отырған адам (Kamus-i Türkî, 1991: 344).

Футуввет туралы; 2020 жылы Ахи Евранның өз елі, туған топырағы деп есептелетін Анкара маңайындағы Кыршехир қаласында «Ахилік» атты кітап шықты. Авторы профессор Салахаддин Бекки (Salahaddin Bekki) мен Енис Иалчын (Enis Yalçın). Мұнда *футуввет* сөзіне былай комментарий жасаған: «*Футуввет* арапша сөз. Түбірі «фета». Ал *фитие* мен *фитиан* сөздері осының көпше түрі. Парсылар осының баламасы ретінде «живанмерд» сөзін қолданады. Ал көпше түрін «живанмердан» дейді. Фета сөзі Шемсеттин Сами (Камус-и түрки), Ферид Девеллиоглы (Осман тілі – түрік тілі түсіндірме сөздігі) және Мехмет Канардың сөздіктерінде «жас, бозбала, жомарт» деп берілген; Мағынасы былай: ешкімнен жасқанбай ақиқатты айта білетін адам. Есту үшін де ақиқатты талап ететін адам. Тілін өтірік сөзден сақтай білетін, құлағын жалғанды тыңдаудан қорғай білетін және көзін алалықтан сақтай білетін адам. Дос-жарандарына мал-мүлкін бұлданбайтын, «бармын» деп ешкімді қараламайтын, басқасына зиянын тигізбеу принципін ұстаушы адам. Дос-жарандарына сұрамаса да, өтініш айтпаса да өзі келетін, қол ұшын беріп септігін тигізептін адам. Қандай да бір істі жасап қойдым, істеп қойдым деп пендешілікке бармайтын, әрбір ісі мен әрекетінен

материалдық пайда тоспайтын адам» (Bekki, 2020: 18). Бұл сөз жоғарыда айтып кеткен «ахилер ішкі (рухани, моральдық) жан-дүниесіне бағынған» деген уәжімізді нақтыласа керек.

Қазақ тіліндегі «аға, ағайын» сөзі қазіргі түрік тіліндегі *ağa, ağabey* сөзімен төркіндес. Ал *ағайын болу, ағайындас(y), аға-іні* сияқты туынды сөздер түрік тіліндегі *kardeş – kardeş olmak – kardeşlik* сөзіне сәйкес келіп *ахилік* философиясы тұғырларының бірі - «аға болу, ағайындық жасау, ағалық көмек көрсету» сияқты ұғымдармен ұштасады. Бұл қазақтың «Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар» дегенге саятын әлеуметтік негізді түсінікке ойысатыны анық. Түрік тіліндегі *kardeş - kardeş* сөзінің қазақша баламасы - *бауыр*. Бұл да *ахизмнің* философиялық тірегі *карdeşлік* яғни *бауырластық концептісін* құрап *ахизм* зерттеулерінің құрамдас бөлігі ретінде қаралуы мүмкін, қараңыз, *бауырластық*: (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 139). Ал Гордлевский бастаған ресей зерттеушілері *ахизм* идеологиясының басты тіректерінің бірі, осы *карdeşлікті* «братство» деп аударып, одан әрі ғылыми термин санатына көтеріп «Братство Ахи» дегені анық.

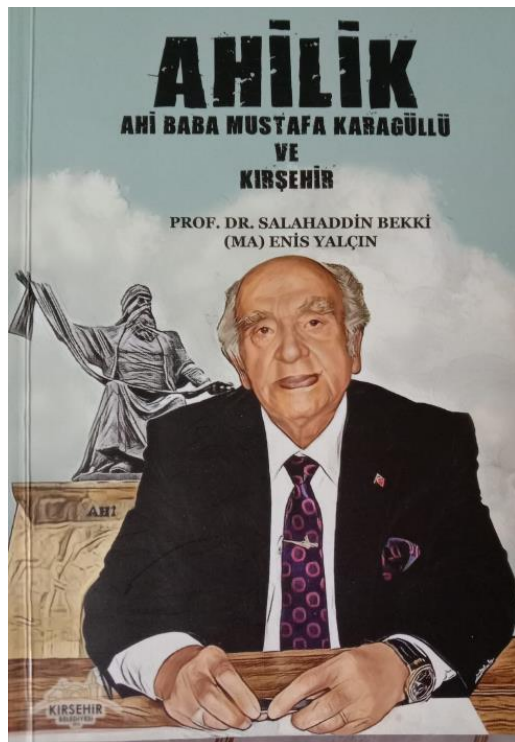
Ал қазақ тіліндегі *ұста* мен түрік тіліндегі *уста* сөзі *ахизмнің* материалдық-өндірістік негізін қалайтын ұғыммен ұштасады: «*Ұста*, «темірші» және «шебер» тәрізді іргелес ұғымдарды білдіретін атау. Ең алдымен «ұста» деп, әдетте темірден неше түрлі бұйым, қару-жарақ жасайтын адамды айтады. Сонымен бірге *ағаш ұстасы, алтын ұстасы, күміс ұстасы* тәрізді қолөнерінің түрлерін ажырататын қолданыстар да бар. К.Юдахин мен Н. Оңдасынов оны иран тілінен енген сөз деп санаса, түркі тілдерінің бір буынды түбірлері мен негіздерінің құрылымын арнайы зерттеген академик Ә.Қайдаров *ұста* атауының шыққан негізі «икемді», «тәжірибелі» ұғымдарында жұмсаған «ұс - us» деген сөз, әрі «темірші» әрі «шебер» секілді ұғымдарын білдірген дейді. Қолөнерінің кез келген саласының *ұстасы* немесе *шебері – құрметті, қасиетті*, ал олардың құрал-саймандары киелі саналған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі: 2014: 588 б.).

Ахизм философиясы халықтық наным-сеніммен де байланысты екендігін ескерсек қазақ тіліндегі *кие* мен түрік тіліндегі *uğur – угур* сөздерін байланыстыра аламыз: *кие* – халықтық ұғымдағы жанды, жансыз заттарда болатын ерекше тылсым күш, қасиет. Дәстүрлі наным-сенімде қасиетті адамдарды (пайғамбар, әулие, көріпкел), аң мен құсты (қасқыр, марал, аққу), жер-суды (киелі орындар, кесенелер, өзен-көлдер), ғарыштық денелерді (көк, ай, күн, жұлдыз), адамның кәсібі мен есімдерін *киелі* деп санап, оларға сиыну үрдістері болған. Халық дүниетанымында киелі заттарды құрметтеу береке-бірлікті арттырып, құт әкеледі десе, керісінше жағдайда *киесі ұрады* деп есептеледі. Сондықтан киелі саналатын адамдарға тіл тигізбейді, жан-жануарларға зұлымдық жасамайды, киелі дүниелерге зор құрметпен қарайды. Ш.Уәлиханов қазақы ортадағы *кие* туралы наным-сенім жөнінде былай деген болатын: «Қазақтар *киеге* үлкен мән береді. ... *құдіретті күші бар жан-жануарлардың киесі бар дейді, ал олардың өзін киелі деп атайды. Жан-жануарлардың киесін қадірлемеу – киенің қаһарын тудызады. Киенің ашуы, қаһары – кесір деп аталады*». Киелі деп саналатын заттар мен құбылыстардың түрлері көп. Халық арасында олардың желеп-жебеушісі, қолдаушы пірі болады деген де ұғымтүсініктер қалыптасқан. Сондықтан *кие* деген сөз «*пір*», «*ие*» деген ұғымда да қолданылады (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі, 3 т.: 90 б.). «Камус-и түркиде» *uğur – угур* яғни *кие* сөзінің 3 анықтамасы берілген, біз екіншісін алдық: Кейбір хадистердегідей адамдарға жақсылық әкелетіндігіне сендіретін нышан, белгі. Қайсыбір заттарды «жақсылық әкеледі» деп және «киелі деп» тану (Kamus-î Türkî, 1991: 1404). Ал *ахизм* философиясының материалдық-өндірістік бөлігін құрайтын басқа бір атауларының бірі *занаат* сөзі қазақша *қол өнер шебері* деп (Türk Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü, 1991: 1008 б.) аударылған. Ал *занааттың* түрік тіліндегі анықтамасы: 1) адамдардың материалдық талап-тілектерін орындауға бағытталған іс, әрекет. 2) қолмен атқарылатын іс. Қолдың өнерлі, епті болуын қажет ететін жұмыс түрі (Türkçe Sözlük, 2011: 2643).

Қорытынды

Ахилік бірлестігінің яки *ахизмнің* әу бастағы және негізгі идеологияларының бірі өдіріс пен сауда-саттықтағы «ақыны жемеу», «адал, жомарт болу» принципі екендігі мәлім. Бұл принциптің құралы мен тетігі дін жолымен, ал шешуші және маңызды тұстары сопылық дәстүрмен тіркесе, ортақтаса жүрді. Сөйтіп *ахиліктің* ішкі консолидациясы заманына сай мызғымас күш – діни наным-сенім мен *фүтүввет* деп аталып жүрген сопылық философияға арқа сүйеді. Бұл тұрғыда Ахи Евран еш қателеспеді, - көзі тірісінде қалыптастырып кеткен

1-сурет. *Ахилік*. Проф. Салахаттин Бекки. Кыршехир – 2020.

идеологиясы өмірден өткеннен кейін де жалғасын тауып ғасырлар бойы өміршеңдігін сақтап қалды. Ал өзі, яғни Ахи Евранның адами тұлғасы, уақыт өте келе мифтік бейне алып, киелілік – сакаральдық образға ие болды, қазақы сөзбен айтқанда *әулие* атанса, діни лексионда *шейх* атағына ие болды.

Осы орайда *Ахилік бірлестігі* – *ахизм феномені* зерттеулерінің қазақша танымын 1-ші суретте көрсетілген проф. Салахаттин Беккидің *Ахилік. Ахи Баба Мұстафа Қарагүллі және Кыршехир* еңбегі желісінде құру мүмкін деп ойлаймыз: I. Ахи Евран тұлғасы - Ахи бірлестігінің бастау арнасы; Фүтүввет концептісі, - тууы мен дамуы, термині, атауы, лексикасы, этнолингвистикасы; Фүтүвветнама шығармалары; Ахи Евран тұлғасына қатысты шежірелер; II. Ахи Евранның шығармашылығы, еңбектері; III. *Ахилік бірлестігі* және оның ұйымдасу/ұйымдастыру жүйесі (іші консолидациясының философиясы – өндіріс орындарымен (ұстаханалармен) байланысы); *Ахилік бірлестігінің* таралуы, географиясы. Кітап Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Әлем тілдері факультеті, Шығыс филологиясы және

аударма кафедрасының кітапханасынан алынды.

Сол кезде де, осы уақыта да еңбек пен өнімді, тұтынушы мен өндірушіні бір-бірімен байланыстыратын көпірдің ақша болғандығы сөзсіз. Яғни кез келген коммерцияның өзегі *ақша* мен *пұл*, яғни валюта екендігі анық. Бұл тұрғыда осман елінің ұлттық валютасының атауы «акче» яғни «ақша» болғандығын атап өту орынды болмақ. Үйткені «акче» сөзінің түп атауы (ақ – ақы) *акча* – *ақша* екендігі мәлім, мұны ортағысырлық арап лингвисті Абу Хаййан айтып, осы айтылғанды Ахмет Жафәроғлы 1931 ж. Стамбұлда шығарған «Абу Хаййан. Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» еңбегінің сөздік бөлігінде қайталаған: *aqqa*: beyaz, fakat daha fazla para için mustameldir – *ақ түсті айтады, бірақ ақша (валюта – Е.Е.) атауын білдіретін кезі әлдеқайда мол және мығым* (Caferoğlu, 1931: 5). Бұл анықтаманы «Китаб-и Терджуманда» былай дейді: *акча* см. *Акчаба* муж. *Акчаба* «денежный эмир – ақшалы әмір» (Гаркавец, 2019: 554). Ал ш – ч; а – е, тиісінше *ақша* – *акча* – *акче* варианттарында болғанындай дыбыстық өзгерістерге ұшырау үдерісі редукция немесе комбинаторлық алмасу (Нұрмаханова, 1982: 70) деп аталып сөздің генезисіне әсер етпейтіні белгілі. Кеңес дәуіріндегі османист-ғалым М.С.Мейер былай деген: «*Акче*: серебряная монета, основная денежная единица Османской империи до конца XVII в. - XVII в.соңына дейінгі Осман империясының негізгі қаржы бірлігі (Мейер, 1991: 236). Ал кез келген ақшаның кіші құрамдас бөлігі *тыйын* екендігі белгілі, османдықтар оны *сикке* немесе *куруш* деп атаған.

Әдебиеттер:

- Абай тілі ..., 1968 – Абай тілі сөздігі. Ғылым баспасы. Алматы. 544 б.
- Оңдасынов, 2010 – *Оңдасынов Н.Д.* Арабша-қазақша түсіндірме сөздік (қазақ тіліндегі араб сөздері). I. Том. Білім баспасы. Алматы. 167 б.
- Гаркавец, 2013 – *Гаркавец А.Н.* Кыпчакское Евангелие Чарльза Фрейзера Карас. Астрахань, Оренбург, 1803-1820. БАУР. Алматы. 307 с.
- Гаркавец, 2019 – *Гаркавец А.Н.* Китаб-и Тарджуман – Книга переводчика. Египет 1343. БАУР. Алматы. 599 с.
- Гордлевский, 1927 – *Гордлевский В.А.* Дервиши Ахи Эвраана и цехи в Турций. Известия Академий Наук СССР, Москва.
- Есімова, 2013 – *Есімова Ж.* Қазаға қатысты қолданылатын сөздердегі діни лексика. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 1-2 (141-142).
- Калын, 2023 – *Калын И.* Мен, өзге және өзгесі: Ислам-Батыс қарым-қатынасының тарихына шолу. Қ.А. Иассауи ат. Халықаралық Қазақ-түрік университеті. Еуразия ғылыми-зерттеу институты. Алматы. 615 б.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1951 – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы. 1т. Редактор С.М.Кеңесбаев. Алматы. 337 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі 3. том, Тіл білімі институты, Алматы.
- Қазақтың этнографиялық..., 2014 – Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. «Азия Арна» баспасы. Алматы. 5 т., 840 б.
- Мейер, 1991 – *Мейер М.С.* Османская Империя в XVIII веке – черты структурного кризиса. Наука. Москва. 260 с.
- Непомнящий, Грушецкая, 2018 – *Непомнящий А.А., Грушецкая В. А.* Ремесленная культура цехового крымско-татарского мастера по изготовлению традиционной кожаной обуви (по рукописным и опубликованным материалам В.А. Гордлевского). Вестник. Серия: История России. т. 17. № 3. С. 581–607. РУДН. Москва. 590 с.
- Новичев К., 1965 – *Новичев К.* Турция. Краткая история. Наука. Москва. 270 с.
- Нұрмаханова, 1982 – *Нұрмаханова Ә.* Қазіргі қазақ тілі. «Мектеп» баспасы. Алматы. 180 б.
- Ожегов, Шведова, 2004 – *Ожегов С.И., Шведова, Н.Ю.* Толковый словарь русского языка. «А ТЕМП». Москва. 940 с.
- Омарбекова, 2025 – *Омарбекова Г.* Эмотивті лингвоэкология және ұлттық концептілер: қазақ паремиологиясына эмотивті-прагматикалық көзқарас. Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Филология» сериясы. 30, 4 (120). 96 – 105 б.
- Түркістан энциклопедиясы, 2000 – Халықаралық Түркістан энциклопедиясы. Қазақ энциклопедиясы. Алматы. 655 б.
- Шамсимухаметова, 2018 – *Шамсимухаметова, М. Р.* Религиозные братства ахи в Золотой Орде // Исламоведение. т. 9, № 3. с. 40–52.
- Bekki, Enis, 2020 – *Bekki S., Enis Y.* Ahilik. Kardeşler. Ofset Matbacılık. Ankara. 350 s.
- Caferoğlu, 1984 – *Caferoğlu A.* Türk Dili Tarihi II. Enderun Kitabevi. İstanbul. 256 s.
- Eğitim Bilimine Giriş, 1977 – *Eğitim Bilimine Giriş.* Gazi Kitabevi Yayınları. Ankara. 348 s.
- Ercilasun, 2004 – *Ercilasun A. B.* Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları. Ankara. 486 s.
- Kamus-i Türki, 1991 – *Kamus-i Türki.* Sâmi, Şemsettin. Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-i Türki. Tercüman gazetesi tesisleri basımı. İstanbul. 1535 s.
- Karasoy, 2003 – *Karasoy Y.* Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 14, 1-23.
- Kaplan, 1987 – *Kaplan M.* Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II. Dergah Yayınları. İstanbul. 398 s.

Köprülü, 1999. – Köprülü M. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. 7. Baskı. Emek Ofset. Ankara. 435 s.

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, 2003 – Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 338 s.

Türkçe Sözlük, 2011 – Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları. 2763 s.

Türkçe Sözlük, 1999 – Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları. Kurtuluş Basımevi. 1509 s.

Türk Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü, 1991 – Türk Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü. Kültür Bakanlığı, Ankara. 1008 s.

References:

Abaj tili ..., 1968 – Abai tili sozdigi [Dictionary of Abai's Language], Almaty: Gylym Baspasy. 735 p. [in Kazakh]

Ondasynov, 2010 – *Ondasynov N.D.* Arabsha-qazaqsha tusindirme sozdik (qazaq tilindegi arab sozder) [Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary (Arabic words in the Kazakh language)], I. Tom. Almaty: Bilim baspasy. 167 p. [in Kazakh]

Garkavec, 2013 – *Garkavets A.N.* Kypshakskoye Evangelye Sharlza Freizera Karas, Astrahan, Orenburg, 1803–1820 [Kipchak Gospel of Charles Fraser Karas, Astrakhan, Orenburg, 1803-1820], Almaty: BAUR. 307 p.[in Russian]

Garkavec, 2019 – *Garkavec A.N.* Kitab-i Tardzhuman – Kniga perevodchika [Kitab-i Tarjuman - Translator's Book], Egypt 1343. BAUR. Almaty. 599 p. [in Russian]

Gordlevskij, 1927 – *Gordlevskij V.A.* Dervishi Ahi Evrana i cehi v Turcij. Izvestiya Akademij Nauk SSSR, Moskva.

Esimova, 2013 – *Esimova Zh.* Qazaqa katysty qoldanylatyn sözderdegi dini leksika. QazYU habarshysy. Filologiya seriyasy. № 1-2 (141-142).

Kalyn, 2023 – Kalyn I. Men, ozge zane özgesi: Islam-Batys karym-katynasynyn tarikhina sholu. [Me, the Other, and the Other: A Review of the History of Islamic-Western Relations], K.A. Iassaoui at. Khalykaralyk Kazakh-Turik University. Eurasia Gylymi-zertteu institutes. Almaty. 615 b. [in Kazakh]

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi, 1951 – Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. Qazaq SSR Gylym Akademiyasynyn baspasy. 1t. Redaktor S.M.Kenesbaev. Almaty. 337 b.

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011 – Qazaq adebi tilinin sozdigi 3. tom, Til bilimi instituty, Almaty.

Qazaqtyn etnografiyalıq...,2014 – Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men atauldaryn dasturly zhujesi. Enciklopediya. «Aziya Arna» baspasy. Almaty. 5 t., 840 b.

Mejer, 1991 – Mejer M.S. Osmanskaya Imperiya v XVIII veke – cherty strukturnogo krizisa. [The Ottoman Empire in the 18th century - features of a structural crisis. Science], Nauka. Moscow. 260 s. [in Russian]

Nepomnyashij, Grusheckaya, 2018 – Nepomnyashij A.A., Grusheckaya V. A. Remeslennaya kultura cehovogo krymsko-tatarskogo mastera po izgotovleniyu tradicionnoj kozhanoy obuvi (po rukopisnym i opublikovannym materialam V.A. Gordlevskogo). [Craft culture of the Crimean Tatar guild master in the production of traditional leather footwear (based on handwritten and published materials by V.A. Gordlevsky)]. Vestnik. Seriya: Istoriya Rossii. t. 17. № 3. S. 581–607. RUDN. Moskva. 590 s.

Novichev K., 1965 – Novichev K. Turkiya. [Turkey], Kratkaya istoriya. Nauka. Moskva. 270 s. [in Russian]

Nurmahanova, 1982 – Nurmahanova A. Kazirgi kazak tili. [Modern Kazakh language], «Mektep» baspasy. Almaty. 180 b. [in Kazakh]

Ozhegov S.I., Shvedova N.YU., 2004. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language], «A TEMP». Moskva. 940 s. [in Russian]

Omarbekova, 2025 – Omarbekova G. Emotivti lingvoekologiya zhane ulttyq konceptiler: qazaq paremiologiyasyna emotivti-pragmatikalyq kozqaras. Qaragandy universitetinin Habarshysy. «Filologiya» seriyasy. 30, 4 (120). 96 – 105 b. [in Kazakh]

Turkistan enciklopediyasy, 2000 – Halyqaralyq Turkistan enciklopediyasy. [International Turkistan Encyclopedia], Qazaq enciklopediyasy]. Qazaq enciklopediyasy. Almaty. 655 b. [in Kazakh]

Shamsimuhametova, 2018 – Shamsimuhametova, M. R. Religioznye bratstva ahi v Zolotoj Orde // Islamovedenie. t. 9, № 3. s. 40–52. [in Russian]

Bekki, Enis, 2020 – Bekki S., Enis Y. Ahilik. Kardesler Ofset Matbbacılık. [Ahilik. Kardesler Offset Printing.], Ankara. 350 s. [in Turkish]

Caferoglu, 1984 – Caferoglu A. Turk Dili Tarihi II. [Turkish Language History], Enderun Kitabevi. Istanbul. 256 s. [in Turkish]

Egitim Bilimine Giris, 1977 – Egitim Bilimine Giris. Gazi Kitabevi Yayınları. [Gazi Bookstore Publications], Ankara. 348 s. [in Turkish]

Ercilasun, 2004 – Ercilasun A. Baslangıctan Yirminci Yuzyıla Turk Dili Tarihi. [History of Turkish Language from the Beginning to the Twentieth Century], Akcag Yayınları. Ankara. 486 s. [in Turkish]

Kamus-i Turki, 1991 – Kamus-i Turki. Sami, Semsettin. Sadelestirilmis ve Genisletilmis Kamus-i Turki. [Simplified and Expanded Kamus-i Turki], Tercuman gazetesi tesisleri basımı. Istanbul. 1535 s. [in Turkish]

Karasoy, 2003 – Karasoy Y. Ahi Kelimesi ve Turk Kulturunde Ahilik. [The word Ahi and the Ahi order in Turkish culture]. Selcuk Universitesi Turkiyat Arastirmalari Dergisi, 14, 1-23. [in Turkish]

Kaplan, 1987 – Kaplan, M. Turk Edebiyatı Uzerinde Arastirmalar II. [Studies on Turkish Literature II.], Dergah Yayınları. Istanbul. 398 s. [in Turkish]

Koprulu, 1999 – Koprulu, M. Turk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. [The First Sufis in Turkish Literature], 7. Baskı. Emek Ofset. Ankara. 435 s. [in Turkish]

Kipcak Turkcesi Sozlugu, 2003 – Kipcak Turkcesi Sozlugu. [Kipchak Turkish Dictionary], Ankara: Turk Dil Kurumu Yayınları. 338 s. [in Turkish]

Turkce Sozluk, 2011 – Turkce Sozluk. [Turkish Dictionary], Ankara: Turk Dili Kurumu Yayınları. 2763 s. [in Turkish]

Turkce Sozluk, 1999 – Turkce Sozluk [Turkish Dictionary], Ankara: TDK Yayınları. Kurtulus Basımevi. 1509 s. [in Turkish]

Turk Lehceleri Karşılasytymaly Sozlugu, 1991 – Turk Lehceleri Karşılasytymaly Sozlugu [Turkic Dictionary], Ankara: Kultur Bakanlıgı Yayınları. 1008 s. [in Turkish]

Есбосынов Е.З.

*Казахский национальный педагогический университет
им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: ergaliesb@gmail.com*

СОЦИАЛЬНАЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ СИЛА В ЭПОХУ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ: БРАТСТВО АХИ – ФЕНОМЕН АХИЗМА

Аннотация. В общетюркской лексике не так много слов, которые бы вмещали в себя столь широкий спектр значений, включая обозначение уникального религиозного и социально-общественного, в том числе и экономического. явления. Одним из таких слов является *Ахи*, как имя собственное, и *ахилик* – нарицательное. Изначально, основываясь на суфийское мировоззрение, оно имело религиозно-философский смысл, но со временем подвергалось семантической трансформации и приобрело новые значения. В итоге, *ахилик*

приняло обозначение крупной общественно–политической и экономической силы, наибольший расцвет и распространение которой наблюдается в эпоху Османской империи. В русской терминологии *ахилик* или *ахизм* значит как «ахийское братство» или «общество ремесленников и купцов», основанное на принципах солидарности, исламской этики, честного труда и взаимопомощи. Со временем мировоззрение и могущество ахийцев усиливаются в сфере юриспруденции, вследствие чего, представители высших эшелонов власти и религиозная знать начинают признавать и придавать значение рекомендациям ахийцев по многим вопросам, в том числе по изданию государственных указов и нормативных актов. На статус и могущество ахийцев не смогли оказать влияние ни время, ни правители. Напротив, турецкое общество стало руководствоваться моральными постулатами и этическими нормами ахийцев, эквивалентных казахским: *обал болады* – не причиняй вреда, зла; *жаман болады* – будет худо; *ұят болады* – неприлично, стыдно. Общественная активность ахийцев, можно сказать, послужила неким триггером в упорядочении коммерческой деятельности малого, среднего и крупного бизнеса Османской империи. В данной статье предприняты действия по обобщению обзора тематических исследований, касающихся роли ахийцев в истории Османской империи, а также по рассмотрению лексики и этимологии смыслообразующих терминов и понятий, как *мутасаввыф*, *текке*, *фүтүввет*, *еснаф*, *кетхүда* и *баккалышы*. Приведены иллюстративные примеры из произведений средневековых мыслителей и поэтов, в числе которых Юнус Эмре и Шейх Галиб, воссоздавших художественный образ основателя ахийского братства - Ахи Эврана. Помимо трудов, переведенных на казахский язык, были использованы данные из толковых словарей и исследований на турецком языке.

Ключевые слова: Османская империя, Ахи Эвран, текке, эснаф, ремесленники, производственные центры, маркетинг, этнолингвистика, организация, братство.

Yesbossynov Ye.

Kazakh National Pedagogical University named after

Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ergaliesb@gmail.com

SOCIAL AND PUBLIC POWER IN THE OTTOMAN ERA: THE AHI BROTHERHOOD – A PHENOMENON OF AKHISM

Abstract. There aren't many words in the common Turkic vocabulary that would contain such a wide range of meanings as *akhilik*. Originating from a religious and philosophical tradition, this concept eventually acquired social significance and developed into its modern form: originally a religious community based on the postulates of the Sufi *tariqat*, an association; later retaining the basis of the original Sufi teachings, a social organisation that managed to unite the productive forces in one direction; an association that united the productive forces of its era, in particular tailors, craftsmen who produced leather goods, blacksmiths, jewelers; It further developed into a community of wood, leather, iron, jeweler, decorative workshops, butchers' shops, bakeries; it grew further and became recognised as a major community association shaping commodity logistics and warehousing, valuation and trade policy. Thus, the 'friendship of imams and mullahs', which at first emerged in an unknown, quiet, cosy environment, over time turned into a religious and social association that was in the centre of real life. The *Ahis* who were able to find the source of their internal and external principles of organisation within themselves, without looking far and wide, were followers of Sufi teachings coming from the founders. Thus, combining the moral, spiritual tenets of Sufi philosophy with the good human qualities of the individual, they formed a human internal order and ethics that reflected the principles of shame, which became the Kazakh 'moral, ethical code'. He channeled this into 'industry and qualifications', creating an 'alphabet' of

production and quality, as well as general trade, and payment of taxes. Our goal is a review with special attention to Kazakh language sources. The etymology of words such as *mutasavvyf*, *tekke*, *futuvvet* are also considered. In this regard, we have given illustrative examples from the words of thinkers and poets such as Yunus Emre, Sheikh Ghalib about the founder of the Akhilik community, Ahi Evran. In addition to Kazakh translations, we used data from explanatory dictionaries and thematic studies in Turkish.

Keywords: Ottoman Empire, Ahi Evran, Kırşehir, Sufism, tekke, esnaf, artisans, production centers, ethnolinguistics, organization - brotherhood.

Автор туралы мәлімет:

Есбосынов Ергали Зияханұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторе:

Есбосынов Ергали Зияханович, кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

Information about author:

Yesbossynov Yergali, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Aven., Almaty, Republic of Kazakhstan.

*Келін түсті 25 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2026 жыл*

Dossymova M.K.
Abai Kazakh National Pedagogical University
mugazimad@gmail.com

THE IMPLEMENTATION OF THE TREATY OF BREST-LITOVSK IN EASTERN ANATOLIA

Abstract. The Treaty of Brest-Litovsk, signed on March 3, 1918, is an important diplomatic document that ended the Caucasus Front of World War I between the Ottoman Empire and Soviet Russia, and introduced new border arrangements between the parties. One of the most notable articles of the treaty stipulated the return of the cities of Kars, Ardahan, and Batum to the Ottoman Empire, which had been ceded to Russia following the Treaty of Berlin signed after the 1877-1878 Ottoman-Russian War. The implementation process of the treaty in Eastern Anatolia was not merely a diplomatic border arrangement, but also brought about multidimensional developments such as military operations, administrative organization, and the reintegration of the region's population into Ottoman rule. During the March-April 1918 period, the Ottoman army advanced in the Caucasus and effectively took possession of the territories specified within the framework of the treaty provisions. During this process, tensions with the Armenian population in the region, migration movements, and local resistance were also among the notable events. The implementation of the Treaty of Brest-Litovsk was considered both a military and political gain for the Ottoman Empire, but the permanence of these gains was limited. With the Ottoman Empire's defeat in World War I at the end of the same year and the signing of the Armistice of Mudros, the regions in question quickly fell out of Ottoman control once again. Therefore, the implementation of the Treaty of Brest-Litovsk in Eastern Anatolia represents a temporary but strategically important period in Ottoman history.

Keywords: Treaty of Brest-Litovsk, Three Sanjaks (Kars, Ardahan, Batumi), Caucasus, Ottoman Empire, Russian Empire, Armenians, Greeks, Soviet Russia.

Introduction

The Bolshevik Revolution that took place in Russia in 1917 profoundly affected not only the political balance of Eastern Europe but also the power dynamics along the eastern borders of the Ottoman Empire. The Bolshevik administration that came to power after the revolution considered the continuation of the war as one of the main causes of both internal political instability and economic collapse; therefore, the central government initiated peace negotiations with the Central Powers, including the Ottoman Empire. As a result of this process, the Treaty of Brest-Litovsk signed on March 3, 1918, led to the closure of the eastern front of the First World War and produced multifaceted political and military consequences, particularly in the Caucasus and Eastern Anatolia regions.

Under the terms of the treaty, Russia agreed to return the regions of Kars, Ardahan, and Batum to the Ottoman Empire, which had been lost following the 1877-1878 Ottoman-Russian War through the Treaty of Berlin; however, issues such as the termination of Russian military presence in the region, the future of national movements in the Caucasus, and the status of local administrations created a new field of geopolitical debate. Therefore, Brest-Litovsk was not merely a peace text but also a document that reshaped the Ottoman Empire's strategic objectives in Eastern Anatolia and the Caucasus.

The implementation process of the treaty was not easy due to the complex military and political conditions on the ground. The Bolshevik administration's decision to withdraw created a power vacuum in the Caucasus, which accelerated the independence initiatives of Georgian,

Armenian, and Azerbaijani national councils. In particular, conflicts between the Armenian National Council and the Ottoman army significantly complicated the implementation of the Brest-Litovsk provisions in Eastern Anatolia. Military operations launched by the Ottoman Empire to implement the treaty articles directly affected the demographic structure, security conditions, and local administrative arrangements in the region.

In this context, the implementation of the Treaty of Brest-Litovsk in Eastern Anatolia is a multidimensional issue that should be examined not only in terms of diplomatic relations between the Ottoman Empire and Soviet Russia but also in terms of the transformation of ethnic movements, border arrangements, and international power balances in the region. The aim of this study is to evaluate, within an academic framework and in light of historical sources, the process of the treaty's entry into force, the Ottoman Empire's political and military strategies in Eastern Anatolia, the position of local actors, and the regional consequences of its implementation.

Research materials and methods

In the preparation of this article, various sources and studies were used that directly or indirectly addressed issues related to the implementation of the Brest-Litovsk Treaty in Eastern Anatolia and the accompanying military-political processes in the region. The research material included both official documents from the period of 1917-1918 (treaties, diplomatic correspondence, command reports, negotiation protocols), as well as works by domestic and foreign researchers devoted to international relations, the political history of the Caucasus, and military events of the First World War.

In the analysis process, factor analysis was primarily used, which allowed for the identification of groups of factors (military-political, geostrategic, ethno-social, and ideological) that influenced the implementation of treaty provisions in Eastern Anatolia. The application of this method helped to reveal the main determinants that defined the behavior of key regional actors—the Ottoman Empire, Soviet Russia, local national councils, and Armenian armed formations.

Secondly, textual analysis was applied to study the content of memoir literature, military-historical reports, newspaper publications, and political declarations of that time. Special attention was paid to works created by direct participants or contemporaries of the events under consideration, which allows for establishing the ideological positions of the authors, the degree of their involvement in political processes, as well as identifying the specifics of assessments of the implementation of the Brest-Litovsk agreements and their consequences for Eastern Anatolia.

Discussion

The implementation issues of the Brest-Litovsk Treaty in Eastern Anatolia have received fairly extensive but fragmented coverage in modern historiography. Researchers from both Turkey and foreign countries pay attention to specific aspects of the political, military, and diplomatic processes of 1917-1918; however, a comprehensive analysis of the treaty's consequences for Eastern Anatolia is not observed in most works.

S. Yerasimos made a significant contribution to studying the context of the period in his fundamental research “Turkish-Soviet Relations in the War of Independence 1917-1923,” which examines the interaction between Turkey and Soviet Russia during the transformation of the international system (Yerasimos, 2000). Although the author analyzes the evolution of bilateral relations, the issues of direct implementation of the Brest-Litovsk agreements in Eastern Anatolia are addressed only fragmentarily. The main emphasis is placed on political and diplomatic contacts, but not on regional specifics and local consequences.

Publications on the history of the Turkish Revolution and the liberation struggle also note the significance of the Brest-Litovsk Treaty for closing the Caucasian front; however, the emphasis shifts primarily to the general military situation rather than the administrative or demographic specifics of the region (Turkish Revolution History, 1972). Similarly, materials from “Turkish War

in the First World War. Caucasus Front” (1978) provide a detailed description of operations in 1916-1918, which allows for the reconstruction of the military situation but does not provide an in-depth analysis of the political and legal mechanisms for implementing the treaty locally.

Research devoted to the Caucasus in 1918 deserves special attention. For instance, M. Sarı, in the article “The Istanbul Journey of Caucasian Delegates and the Caucasus Front (1918),” examines the activities of Caucasian delegations and the dynamics of political struggle in Transcaucasia (Sarı, 2016). The author identifies the positions of Azerbaijani, Georgian, and Armenian national councils, which allows for a better understanding of the complexity of the regional situation during the implementation of the Brest-Litovsk agreements. However, Ottoman policy in Eastern Anatolia itself is analyzed indirectly, within the framework of the general context of Caucasian processes.

Valuable information is contained in the works of A. E. Gokdemir on the South-Western Caucasus government (Gokdemir, 1989), which allow for an assessment of political transformations in disputed territories. However, here too, the main attention is paid to the state-legal formation of regional structures, while the issues of practical implementation of the treaty conditions remain secondary.

Personal sources, especially the memoirs of Kazım Karabekir, present extremely important material for reconstructing events (Karabekir, 1994; Kazım, 1990). Karabekir, being one of the key participants in military operations in Eastern Anatolia, describes the retreat of Russian troops, the resistance of Armenian armed forces, and the actions of the Ottoman army in the process of reclaiming Kars, Ardahan, and Batum. However

Research Results

Implementation of the Treaty of Brest-Litovsk. After the Treaty of Brest-Litovsk, based on the agreement recognizing the sovereignty of Elviye-i Selase in the hands of the Ottoman Empire, Vehip Pasha, on March 10, requested the Transcaucasian Government to withdraw along the border, evacuating Eastern Anatolia under occupation, as per the fourth article concerning Elviye-i Selase. However, the Chairman of the Transcaucasian Constituent Assembly demanded the signing of a new treaty based on the pre-war 1914 borders, stating that they did not recognize the Soviet Government and its implemented agreements without the Transcaucasian Government being recognized as a legal entity. Meanwhile, the Ottoman Empire declared that since it did not legally recognize the existence of the Transcaucasian Government, there was only one legal entity, the Soviet Government, and the Treaty of Brest-Litovsk (Yerasimos, Stefanos., 2000:21).

On April 6, 1918, Rauf Bey sent an ultimatum to the Caucasian Delegation, demanding the recognition of the Treaty of Brest-Litovsk and that the Transcaucasian Government definitively declare its independence from Russia as a sovereign state (Turkish Revolution History, 1972:187).

The Caucasian government's opposition to the return of Elviye-i Selase to the Ottoman Empire during the Brest-Litovsk agreement is described in Omer Faik Bey's letter to Talat Pasha and Enver Pasha as follows: On February 5th, by opening the Constituent Assembly in Tiflis, consisting of Muslims, Armenians, and Georgians, the Caucasus separated from the Bolshevik government, and therefore the Caucasian Government only existed in name. During this period, he states that the Muslim, Armenian, and Georgian provinces were governed through their own committees; Baku and Ganja were entirely, and Kars, Yerevan, and Batumi were partially in Turkish hands, while other parts of Kars and Yerevan were in Armenian hands, and the remaining part of Batumi was in the hands of Christian Georgians. He also explains that although the Caucasian Government requested a month for peace negotiations, their actual intention was to form army corps and divisions from Armenians, Georgians, Greeks, Ossetians, and Caucasian Russians, send them to the border, and thus influence the peace negotiations (Sarı, Mustafa., 2016:85).

Although the Caucasus Government was not legally recognized, the reason they responded to the Ottoman Empire by not recognizing Soviet Russia and the Brest-Litovsk agreement was as follows: More than a hundred British and French officers and engineers were working in Tbilisi.

Their aim was to keep Ottoman forces at the Caucasian borders and to capture the Armenians between Baghdad and Van, thus gaining control over the entire Caucasus region. For this purpose, the British were convincing the Caucasus government and Caucasian delegates that there were no large forces on the Ottoman border and that it would be very easy to protect the border (Sarı, Mustafa, 2016:86).

Thus, in the authority vacuum, the English were implementing their intention to establish a greater Armenia by using Caucasian Muslims through the Caucasian government.

While discussions were taking place among British, French, and German officials regarding the Caucasian government, the Ottoman government began to implement the fourth article of the Brest-Litovsk agreement.

Vehip Pasha ordered the Army Commanders who came to liberate Elviye-i Selâse (Three Provinces) to “treat people with compassion and justice; avoid violating property, life, honor, and dignity; refrain from touching places of worship, schools, and libraries; not to commit any harmful acts against the people of Armenian villages and towns that would be left behind the army, and to treat them well in a manner befitting the glory of the Turkish nation” (Turkish War..., 1978:473).

The Ottoman Empire, implementing the Treaty of Brest-Litovsk, began its liberation operations with the Turkish Army on March 11. Erzurum, which had fallen on February 6, 1916, was recaptured on March 12, 1918, by the 1st Corps Commander Kazım Karabekir's Headquarters, and the 1914 border was reached (Gokdemir, Ahmet Ender, 2000:19-20). In this period, the forces initiated by the 3rd Army Commander Vehip Pasha to liberate the Three Provinces (Elviye-i Selâse) captured Sarıkamış on April 5, liberated Ardahan on April 6, and advanced towards Batum, crossing the old borders. Between April 7 and 26, they captured Kars and Batum. Thus, Turkish forces reached the 1877 border and destroyed the British dream of establishing a large Armenian state (Yerasimos, Stefanos., 1989:18).

The Armenian Issue. Armenians, who sometimes sided with the Byzantines against the Sasanians, had been under pressure from the two countries that struggled as long as they lived there. The Greeks had tried to forcibly Hellenize the Armenians. Due to the political difficulties of Catholic and Orthodox Greeks, along with religious attacks and heavy taxes, they lived in unrest and deprivation. This situation continued until Anatolia came under Turkish rule. With the beginning of Turkish rule in Anatolia, the Armenians who came under Seljuk rule began to live in comfort and peace (Alpargu, Mehmet- Ozcelik, İsmail- Yavuz, 2001:181).

After the Seljuks, Armenians lived in peace and comfort under the just and tolerant policy of the Ottoman Empire, which had emerged on the historical stage. The Ottoman Empire had provided personal and property security for every Christian nation. Although living in a great Turkish state, the non-Muslim populations under Ottoman rule, including Jews, Armenians, and Greeks, continued their existence under the administration of their own religious leaders, subject to certain conditions. The Turks respected the languages, places of worship (monasteries), educational environments, historical studies, political institutions (foundations that could carry out cultural activities), and local organizations of each non-Muslim nation, thus maintaining the existence of the non-Muslim population (Jews, Armenians, and Greeks). Moreover, non-Muslims were not even conscripted into the military. They engaged in industry and craftsmanship. As a result, by conducting trade, they attained wealth in a very short time (Photographs of the Massacre., 2000:1-2)

Thus, until the last quarter of the 19th century, that is, until Europe made Armenians their brokers in trade after the Greeks living in the Ottoman Empire, Muslims and non-Muslims had always lived in peace and security in Ottoman territories.

Essentially, the Armenian issue emerged when the Russian Empire intended to realize its dreams of reaching warm waters and seizing the straits as the Ottoman Empire weakened. It began with the Russians inciting Armenians against Turks while benefiting from Armenians during the Ottoman-Russian war of 1877-1878. The Russians, thinking they could achieve their goals by capturing the Three Provinces (Elviye-i Selase), provoked all Armenians living there. Thus, Russia

became the first state to raise the Armenian Question in the Ottoman Empire (Photographs of the Massacre., 2000:13-14).

In the plan to implement the Russian Empire's policy of expanding southward, there was an intention to fragment the Ottoman Empire by inciting non-Muslim populations living under Ottoman protection to revolt against the Turks.

In 1723-1724, the Russian Tsar Peter also drew Armenian and Georgian communities living in the Caucasus into trade agreements, similar to European dominance. Moreover, Peter agreed to educate the children of prominent figures from both communities. Thus, he made separate agreements with the communities of both groups. According to this agreement, he also promised to protect the two communities against the Ottoman and Iranian states. It is known that the Armenian and Georgian children taken by the Russians for education remained as officers in the Russian army over time. These officers were also used as agents in the Ottoman Empire. Armenian officers trained in Russia and Europe had formed Armenian gangs. Russia had even promoted the Armenians it trained to the rank of general. Russia's main purpose was to establish an Armenia under Russian control, extending from Eastern Anatolia to Basra or Çukurova (Saray, Mehmet, 1998:163-166). The Russian Empire spent 50 out of 241 years between 1677 and 1918 at war to destroy the Ottoman Empire. Realizing that warfare alone would not be sufficient to bring down the Ottoman State, the Tsardom employed spies and played various games. Regarding the Russian Tsardom's schemes, Karl Marx wrote in the "New York Tribune" newspaper in 1855, "We are certainly not unaware that before every war, hundreds of Russian agents worked in every corner of the Ottoman Empire under the guise of Orthodoxy and Slavic brotherhood, and that Russian gold played a particularly significant role in stimulating dissolution" (Kırimer, Cafer Seydahmet, 1948:8).

Thus, the Russians cultivated formidable individuals from among the Armenians to use against the Turks. The Armenians were divided into two groups. One group dreamed of establishing an Armenian State under Russian mandate, while the other group imagined creating Armenia under British mandate. With this purpose, Armenians, relying on the support of these two powers, had instigated rebellions everywhere in the Ottoman Empire. They had killed hundreds of thousands of Turks.

During World War I, Armenians collaborating with Russians and British had begun to betray the Ottoman Empire. With the dream of establishing an independent state in Ottoman territories they considered their own, Armenians had sided with Russia during World War I to weaken the Ottoman Empire. Thus, starting with Russia, the Allied Powers had distributed weapons and ammunition to Armenian gangs from 1914 onwards to attack the Turkish army from behind. Armenians remaining behind the front lines had engaged in massacres against Turks, regardless of whether they were women, children, elderly, or young, and were determined to continue their brutality until they liberated the Three Provinces (Elviye-i Selâse).

When Kazım Karabekir Pasha came to liberate Erzurum, he described what he saw as follows: "While we were feeling sorrow seeing what was inside Erzurum with our own eyes, we were in utter anguish hearing the news coming from around. Erzurum Railway Station was like a graveyard that had thrown its dead out of their graves. We saw that two opposing stone buildings were filled with burned Turkish corpses after a fire. The castle dungeons at Kars Gate were full of massacred civilians. In the villages of Umudun Sitavuk and Arzuti to the north of Erzurum, almost no one was left. During the battles in this last village, Dashnaks appeared in the guise of Muslim women in chadors to the reconnaissance team sent from the 13th Regiment, even welcoming them by clapping hands, and thus ambushing these poor souls from close range, wounding three of our soldiers" (Karabekir, Kazım, 1994:12).

The Armenian and Greek gangs that withdrew from Erzurum first went to Kars and then to Sarıkamış. After the Armenians left, Sarıkamış presented a majestic yet desolate scene, with fires

everywhere, high smoke, and a great emptiness. The Armenians had carried out terrible massacres in 28 villages around Kars (Karabekir, Kazım, 1994:54).

After the Russians occupied Sarıkamış during World War I, the Armenians left no stone unturned in their mistreatment of the Turks. On May 11, 1918, they tortured and killed 12,000 Turks. It is said that a mass grave where Turks were buried has been found in the vicinity recently. In Yanık Dere, east of Erzurum, Armenians massacred 3,000 Turks in a single night (Photographs of the Massacre, 2000:32).

A Russian Captain describes an event that Armenians carried out for entertainment at the Third Army Command in Erzincan as follows: “The Armenians gathered Muslims saying they would make them work in Sarıkamış, but after moving two kilometers away from the city, they martyred them. He mentions hearing from Armenians that if there weren't Russian officers among the Armenians, the atrocities would have been even worse, and that in one night, eight hundred Muslims were slaughtered”. In fact, in their conversations, the Armenians had said, “We completely slaughtered the people of Erzurum and its surroundings, and we will do the same here” (Photographs of the Massacre, 2000:42-46).

Armenian gangs burned down and destroyed the villages of Cins, Beirut, Mamahatun (Tercan), Tezegul, and Alacakoy between Erzincan and Erzurum, committing a large-scale massacre. Kazım Karabekir Pasha, Commander of the 1st Caucasus Corps, stated that as they advanced to liberate Erzurum, due to the great atrocities committed by the Armenians, “the smell of blood and fire” was coming from everywhere (Karabekir, Kazım, 1990:113).

While retreating towards Gyumri, the Armenians killed more than two hundred men, women, and children in the village's barns. From there, they withdrew to the Pazarcık region, then passed through Digor and set out towards Yerevan via Arpaçay near the village of Hacıbayram. It is known that they also carried out massacres against the Turks east of Arpaçay (Karabekir, Kazım, 1990:347).

Meanwhile, Armenians had initiated the genocide against Muslim Turks in the early years of the war. Armenians who established the Hunchak and Dashnak organizations attempted to establish their independence through terrorism. Armenians in Turkish territories were to establish an independent Armenian State in Eastern Anatolia with the intervention and assistance of Russians and Allied Powers. In the meantime, the Russians had promised that the lands to be taken from the Ottoman Empire would be left to the Armenians (Photographs of the Massacre, 2000:4).

A telegram received from Van Province on December 2, 1914, describes the general situation in the city. The telegram states: “The Armenians in the provincial center and other areas are currently maintaining their calm. However, all Armenians in the Salmas region are acting in conjunction with the Russians. The gangs at the border are commanded by Armenians Andranik and his associates, who were previously responsible for the Talori rebellion. During and after the Hanik battle, there are Armenians who have deserted and joined the enemy” (Photographs of the Massacre, 2000:4). Thus, with the weapons and financial aid provided by Russia and Europe, Armenians initiated a brutal massacre against the Turks. Following the outbreak of World War, I, Armenians revolted in Van, massacring Turks in the surrounding area and attempting to declare their independence in the region.

In Captain İsmail İshak's memoirs, the loyalty of Armenians to the Russian army began before October 3, 1915. For instance, an Armenian named Şipak had cut telegraph wires several times to assist the Russian army.

Armenians from Kayseri, dressed in Russian military uniforms, attacked alongside Russian soldiers and even committed atrocities that the Russian soldiers themselves did not. For example, they killed children, women, and men in occupied areas. He explained that their evil acts in the

borders of Eleşkirt and Bayezid, and in the directions of Muş and Van, were beyond human comprehension”² (Photographs of the Massacre, 2000:35).

By implementing the Treaty of Brest-Litovsk, the Allied Powers, violating the Armistice of Mudros, had demanded the withdrawal of Turkish forces from the areas evacuated by the Turkish Army. According to Article 11 of the Armistice of Mudros, these places should have actually remained under Turkish control. The British had demanded the immediate evacuation of Kars, Ardahan, and Batum (Alpargu, Mehmet- Ozcelik, İsmail- Yavuz, 2001:105).

By occupying Turkish lands, the Allied Powers had played unimaginable games on Turkey, attempting to eradicate the Turkish nation from Turkish soil. The oppression inflicted by Armenians on the Turkish people in Eastern Anatolia and the Caucasus, and the future of the Turkish people who suffered persecution from Greeks, Rums, and other Christian nations in their own lands, greatly concerned Mustafa Kemal. Stating that “History can never deny the existence of a nation”, Mustafa Kemal invited the entire Turkish nation to unite in defending their homeland (Photographs of the Massacre, 2000:23).

Conclusion

Turkish and Soviet Russian Governments After the War. Russia, which participated in World War I, was plunged into great poverty and misery after the war. It remained in the war until the end with the aim of gaining new territories. However, the years 1916-1917 were very difficult for the Russian people, with hunger and poverty affecting the entire Russian population. As a result, in 1917, the Tsarist regime was overthrown and replaced by the Soviet Union. However, even though the Bolsheviks took control of the Russian administration, they were unwilling to return the occupied Turkish territories, continuing the policy of the Russian Tsardom. To maintain control over the Eastern provinces occupied by the Russian Tsardom, Soviet Russia adopted a “decree” pertaining to Armenia on December 29, 1917 - January 11, 1918, providing Armenians with the opportunity to immediately establish military and civilian organizations. They openly communicated this by sending a telegram to the Turkish delegation in Brest-Litovsk. Ahmet Nesimi, on behalf of Turkey, sent a counter-protest stating, “Arming the population of a country that does not belong to Russia (i.e., on Turkish territory) and compelling them to declare independence is not in line with the aims and principles put forward by the Russian revolution and defended and explained by the Russian delegates” (Kurat, Akdes Nimet, 1990:370-371).

As Ahmet Nesimi stated, “The Soviet administrators who entered into peace negotiations with Turkey and its allies were clearly resorting to an extra-agreement policy (against Turkey) by organizing the Armenians in Eastern Anatolia in this manner...” It has been said that the entire problem in the Caucasus was under the command of Soviet Russia³ (Kurat, Akdes Nimet, 1990:372).

Thus, as soon as the Soviets came to power, they wanted to continue the dream of establishing a large Armenian state in Eastern Anatolia, which would be under the mandate of the Russian Tsardom, and we know from history that they also intended to spread the Bolshevik revolution throughout the world. The Russians even said, “We will be the first nation to realize the world revolution”. Regarding Russian Bolshevism, Nikolai Berdyaev states, “Bolshevism is not an episode or a separate incident in Russian history, but an organic, structural disease of the Russian people” (Kırimer, Cafer Seydahmet, 1948:5).

After the conclusion of peace, Soviet Russia intended to incite a Bolshevik revolution in Germany and Austria-Hungary. In response, Germany attempted to prevent the Bolshevik threat by

---

² From the Russian soldier's account. Photographs of the Massacre of Turks by Armenians During World War I, Library of the General Staff Attaché Presidency. Ankara 2000, p. 81.

³ The Soviet Foreign Affairs Commissar Leon Trotsky, in order to intimidate Ahmet Nesimi Bey, said these words: “The Russian Army in the Caucasus is entirely under the control of the Soviet government” Kurat, Akdes Nimet, Turkey and Russia. Ministry of Culture, Ankara 1990, p. 372.

making peace with the Russians and adopting a policy of supporting the Ukrainians (Kurat, Akdes Nimet, 1990:369). Soviet administrators had also tried to influence Turkey with the Bolshevik regime. In fact, Russian documents describe how the Bolshevik regime was very influential and widespread among Turkish youth, stating that after the October Revolution in Russia in 1917, Turkish students made demands with the Bolshevik slogan “Peace, Bread, Armament (universal armament)”. It claims that on April 12, 1918, students held a historic meeting at Istanbul Hamidiye University, where they placed a portrait of Lenin with the inscription “Comrade Lenin, the idol of oppressed nations and the world” in the most prominent place of the university, and unanimously decided to nominate Comrade Lenin for the Nobel Prize⁴ (GARF, Fund 130. Inventory 3. File 176. Sheet 3).

In the same year in February, it is explained that the removal of Lenin's portrait by order of General De Espre, the former director of the university, led to the unification of Turkish youth and ideological workers. The united youth and worker community states that they initiated a call for the Bolshevik regime for the people oppressed in their own lands and suffering under the politics of the Ottoman Empire, through a “knowledge war”. Their first journals were “Military Poor (Военная Беднота)”, “Bolshevik (Большевик)” published in Istanbul, and “Farmer (Крестьянин)” published in Aydın. The journals explain that they were simultaneously calling the Turkish people to a new life and unity by Bolshevik Russian revolutionaries, and that Soviet Russia even provided moral support to the half-dead Turkish people through these journals (GARF, Fund 130. Inventory 3. File 176. Sheet 4). Furthermore, the Soviet administration claims that the “United Executive Committee of Muslim State Revolutionaries” was formed with the participation of officers and prisoners returning from Russia to Turkey, students, workers, Indian Muslims, Egyptian Arabs, and Persian ideological revolutionary members (GARF, Fund 130. Inventory 3. File 176. Sheet 5).

Thus, Soviet administrators made promises with various slogans such as “Land and freedom for farmers, peasants, and workers”, “peace, bread, and justice”, “Freedom”, “Democracy and Republic” to spread Bolshevism. However, it is necessary to see the gap between the Bolsheviks' promises and their actions. For instance, the desire of Russian Bolshevik liberal administrators, who created slogans like “Democracy and Republic”, to capture Istanbul and the Straits had astonished the whole world. In fact, Foreign Minister Milyukov had said, “The change of government did not change our hands. We want to possess Istanbul more than ever because it is essential for our commercial freedom...” (Kırimer, Cafer Seydahmet, 1948:9-10).

We see that history has eventually revealed that Milyukov, by saying these words, meant to imply that the difference between the Russian Tsardom and Soviet Russia was merely a change in government, with the political method remaining the same. Bolshevik Russia, despite the fall of Communism, still keeps secret in its archives how they deceived all people who believed in Bolshevism, all of humanity, with various promises and slogans, what they did, how they did it, and why they did it, as if still behind an iron curtain.

Soviet Russia did not fulfill the legal responsibilities outlined in its first treaty signed with Turkey. In fact, it had oppressed the Turkish people by arming the Armenians in Kars, Ardahan, and Batum. Soviet Russia had declared that the Georgian, Armenian, and Azerbaijani peoples in the Caucasus could determine their own fate. Consequently, Armenians who wanted the Eastern Anatolian provinces to be given to them massacred the local Turkish population. However, in the Brest-Litovsk agreement, they had promised to stop arming Armenian gangs and to halt their assaults and massacres against the local Turks. The Russians not only failed to keep their word again but also tried to establish Georgian and Armenian states under Soviet Russian control in the Caucasus. They secretly rearmed Armenian gangs that were against the Turks. Armenian and Russian gangs supported by the Russians attacked the newly re-established Azerbaijan Democratic

---

⁴ Comrade Lenin, His Excellency, the idol of oppressed nations and the world (here the text is unclear, read approximately as “new prophet”). Odessa, May 14, 1919. Ata-Baha. (confidential document).

Republic in 1918. Azerbaijan, under attack from Armenian and Russian gangs, requested military aid from Turkey based on Article 4 of the Ottoman-Azerbaijani agreement, which stated, “When requested by the Government of the Azerbaijan Republic, the Ottoman Government will provide armed assistance as deemed necessary to maintain internal order and security”. Upon this request for aid, the Turks entered Baku. This event did not please the Russians (Saray, Mehmet, 1998:182-183).

On April 26, 1918, the Chairman of the Executive Committee of the Soviets, Sverdlov, officially received the Turkish Ambassador, Galip Kemal Bey. The head of the Turkish delegation stated, “I am pleased and honored to have come with the task of establishing peaceful and friendly relations between the two neighboring states, and I will work with all my efforts in this direction, and I will be proud to receive sincere help from him and his government”. However, although he knew that the Turks were acting according to the Brest-Litovsk agreement, Sverdlov gave this response: “You speak of friendship, but your armies continue to conduct military operations in the Caucasus. How is this possible? Write to your government to cease actions contrary to friendly relations”. Meanwhile, Galip Kemal also informed that Turkish soldiers were in the region to free the Turks from the oppression of Russian and Armenian gangs (Soylemez, Galip Kemal., 1949:447). Meanwhile, from the moment Galip Kemal arrived, his close contact with the Muslims in Russia and the policy of “Turkism and Islamism” had begun to disturb the Russian administrators. The last Ottoman ambassador also states that he is acting in accordance with Article 11 of the Brest-Litovsk agreement (Turkey's close involvement with Russian Muslims) in response to their discomfort (Kurat, Akdes Nimet, 1990:404).

While the Ottoman Empire intended to reclaim the Three Sanjaks (Elviye-i Selâse) by implementing the Treaty of Brest-Litovsk, Soviet Russia wanted to prevent the return of the Three Sanjaks to the Ottoman Empire. This issue became a significant topic during Chicherin's first meeting with the Turkish ambassador Galip Kemal Bey on April 30, 1918. Chicherin expressed his efforts to establish diplomatic relations with the Ottoman Empire by explaining that European capitalists aimed to dominate economically weak countries like Russia and Turkey, and that the two governments could assist each other in this matter (Kurat, Akdes Nimet, 1990:411-413).

Following this, on April 27, an article by Mustafa Suphi was published in the “New World” newspaper, the publication of the Moscow Muslim Socialists Central Committee, aimed at spreading Bolshevik ideas to the Ottoman Empire and opposing the Committee of Union and Progress (the Pashas' Government). In response, on May 22, the Turkish ambassador sent a protest to Chicherin, stating that these actions were in violation of the second article of the Brest-Litovsk agreement and demanding their cessation (Yerasimos, Stefanos, 2000:23). On May 23, 1918, from the Soviet Deputy Commissioner of Foreign Affairs L. Karahan to the Ambassador to Moscow, Galip Kemal Bey: “In response to your letter dated the 22nd, in which you complained about the agitation conducted by the Socialist Muslim publication 'New World' newspaper, we would like to express our regret regarding your displeasure with the activities of the Moscow Muslim Socialists Central Committee and its publication, as well as the harsh criticisms this publication directs towards the internal and external policies of the Ottoman Empire. However, it is impossible for us to change the views of Socialist Turks or prevent them from expressing these views.

In this case, Article 2 of the Brest-Litovsk agreement does not apply, because while this article clearly states that the relevant parties will refrain from any kind of incitement against each other's political institutions, it does not in any way restrict freedom of the press in these countries” (Yerasimos, Stefanos, 2000:49).

As we have seen, Russia only verbally expresses its efforts to establish diplomatic relations with the Ottoman Empire. The issue that greatly concerned Soviet Russia was the situation in the Caucasus. Because in August and September (1918), the Turkish army was advancing deep into the Caucasus.

At this time, the North Caucasus delegates (Turkish National Movements in Dagestan) sent their application to Turkey. North Caucasus was declaring its independence and requested the Ottoman Government to sign a peace agreement. They stated their reason, “Since the day the government in Russia fell into the hands of the Bolsheviks, far from bringing happiness and prosperity to the country as they claimed, it is a well-known fact throughout the world that they have left the former territories of the old empire in blood and fire, and these flames of oppression and confusion have spread to all regions of the North Caucasus as well as Baku and its surroundings in the South Caucasus, and for six months, gangs with intentions of murder and plunder have been continuously swarming in all places where Muslims reside, especially in the province of 'Terek'. Therefore, the safety of life and property of our citizens does not allow time and opportunity to wait for the aforementioned peace agreement to take its official and definitive form, and is directed towards immediately requesting and pleading for military and political assistance from the Supreme Ottoman government...”. Soviet Russia had protested this situation (Yerasimos, Stefanos, 2000:57-58).

Fearing further Turkish advancement, Chicherin had appealed to the Germans through his ambassador in Berlin, Joffe. German Foreign Minister von Kuhlmann told the Soviet ambassador that they could stop the Turks at the Brest-Litovsk border in exchange for oil. Germany even feared that the Ottoman Empire would take over Baku's oil on its own. However, Stalin, not believing this, had even said it could be a ploy. Meanwhile, the Turks on one side and the British on the other were advancing towards Baku. Shaumyan requested help from the Soviets, but Stalin, speaking of trust in him, was not sending aid (Yerasimos, Stefanos, 2000:57-28-30). Baku was of great importance for the Turks as the gateway to Turkestan. In a letter, Galip Kemal Bey requests the immediate capture of Baku, which he refers to as the first gate to Turkestan. Baku was captured by the Turks on September 15, 1918. From there, immediate military support was provided to the North Caucasian Republic (Keykurun, Naki, 1998:87). Meanwhile, with the signing of the Armistice of Mudros, according to the fifteenth article, Baku must be left to the British. As per the first article of the Armistice of Mudros, the British deployed their fleet to the Black Sea, and on November 13, the Allied Powers' warships set sail towards Batum. Thus, the Black Sea coasts of Soviet Russia were exposed to danger. The British had supported the leaders of the White Army in the Northeast Black Sea Don-Kuban region, Commander Admiral Kolchak and General Denikin, with weapons, ammunition, and money. Soon after, French administrators landed troops in Odessa to support the Ukrainian government against the Bolshevik Red soldiers. Although there was no agreement between the Turks and the British, the British are demanding the surrender of Baku. The Turks were forced to withdraw, handing over Baku to its rightful owner, the Republic of Azerbaijan (Kurat, Akdes Nimet, 1990:585-586).

Thus, when the Allied Powers carried out the occupation of Istanbul in November after the Armistice of Mudros, the Caucasus movement had also begun simultaneously. Consequently, the struggle and relations between Moscow and the Ottoman Empire over the Caucasian territories had come to an end.

References:

- Alpargu..., 2001 – *Mehmet Alpargu*, İsmail Özcelik - Yavuz, Nuri. Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Gunduz Education Publishing (Umit Printing), Ankara 2001. 302 p. (in Turk).
- GARF, Fund 130. Inventory 3. File 176. Sheet 3. (in Rus).
- GARF, Fund 130. Inventory 3. File 176. Sheet 4. (in Rus).
- GARF, Fund 130. Inventory 3. File 176. Sheet 5. (in Rus).
- Gokdemir, 1989 – *Gokdemir Ahmet Ender*. The South-Western Caucasus Government. Turkish Cultural Research Institute, Ankara 1989. 239 p. (in Tur).

Karabekir, 1994 – *Kazım Karabekir*. How We Managed the First World War, Sarıkamış, Kars and Beyond, Volume IV, Emre Publications, Istanbul 1994. 380 p. (in Turk).

Kazım..., 1990 – Kazım, The Liberation of the East from the Pen of Kazım Karabekir, Erzurum Chamber of Commerce and Industry. Erzurum 1990. 526 p. (in Turk).

Keykurun, 1998 – *Naki Keykurun*. Memories from the Azerbaijani Independence Struggle (1905-1920) (Director General of National Security of the Republic of Azerbaijan), İlke Bookstore Publications, Ankara 1998. 217 p. (in Turk).

Kırimer, 1948 – *Cafer Seydahmet Kırimer*. The Drift of Russian History Towards Revolution, Bolshevism, and World Revolution (Conferences given at Community Centers in Istanbul, Eminonu, Ankara, Zonguldak, at the Zonguldak Mining Technical School, and in Karabuk). Pulhan Printing House, Istanbul 1948. 98 p. (in Turk).

Kurat, 1990 – *Akdes Nimet Kurat*. Turkey and Russia. Ministry of Culture, Ankara 1990. 754 p. (in Turk).

Photographs..., 2000 – Photographs of the Massacre of Turks by Armenians During World War I, Library of the General Staff Attaché Presidency. Ankara 2000. 81 p. (in Tur).

Saray, 1998 – *Mehmet Saray*. An Analysis of Turkish-Russian Relations. Ministry of National Education Publications. Istanbul 1998. 280 p. (in Turk).

Sarı, 2016 – *Mustafa Sarı*. “The Istanbul Journey of Caucasian Delegates and the Caucasus Front (1918)” *Caucasus Studies-Journal of Social Sciences, Journal of Caucasian Studies (JOCAS)* March 2016. 85 p. (in Tur).

Soylemez, 1949 – *Galip Kemal Soylemez*. Thirty Years in Foreign Service 1892-1922, Volume I. Şaka Printing House, Istanbul 1949. 538 p. (in Turk).

Turkish Revolution..., 1972 – Turkish Revolution History, Institute Publications, Ankara 1972. 362 p. (in Tur).

Turkish War..., 1978 – Turkish War in the First World War, Volume II, Part 2: Caucasus Front, Army Operations 1916-1918. General Staff Printing House, Ankara 1978. 782 p. (in Turk).

Yerasimos, 2000 – *Stefanos Yerasimos*. Turkish-Soviet Relations in the War of Independence 1917-1923, Boyut Publishing Group, Istanbul 2000. 640 p. (in Tur).

Досымова М. К.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
mugazimad@gmail.com

БРЕСТ-ЛИТОВСК БІТІМІНІҢ ШЫҒЫС АНАДОЛЫ АЙМАҒЫНДА ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ

Аңдатпа. 1918 жылғы 3 наурызда қол қойылған Брест-Литовск бітім шарты Осман империясы мен Кеңестік Ресей арасындағы Бірінші дүниежүзілік соғыстың Кавказ майданын тоқтатқан және тараптар арасындағы жаңа шекаралық межелеулерді айқындаған маңызды дипломатиялық құжат болып табылады. Шарттың ең маңызды баптарының бірі 1877–1878 жылдардағы Осман-Ресей соғысынан кейін қабылданған Берлин шартына сәйкес Ресейге берілген Карс, Ардаган және Батум қалаларын Осман империясына қайтаруды көздеді. Шарттың Шығыс Анадолыдағы жүзеге асырылу үдерісі тек дипломатиялық шекаралық реттеу шеңберімен шектелмей, әскери операциялар, әкімшілік ұйымдастыру және өңір халқын Осман билігіне қайта кіріктіру сияқты көпқырлы үдерістерді қамтыды. 1918 жылдың наурыз–сәуір айларында Осман әскері Кавказ бағытында ілгерілеп, шарт талаптарына сәйкес белгіленген аумақтарға іс жүзінде бақылау орнатты. Осы кезеңде аймақтағы армян халқы арасындағы шиеленістер, көші-қон үдерістері және жергілікті қарсылық әрекеттері де орын алды. Брест-Литовск бітім шартының жүзеге асырылуы Осман империясы үшін әскери әрі саяси жетістік ретінде бағаланғанымен, бұл жетістіктердің тұрақтылығы шектеулі болды.

1918 жылдың соңында Осман империясының Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңіліске ұшырауы және Мудрос бітімінің жасалуы нәтижесінде аталған аумақтар қысқа мерзім ішінде қайтадан Осман бақылауынан шықты. Осылайша, Брест-Литовск шартының Шығыс Анадолыдағы жүзеге асырылуы Осман тарихындағы уақытша, бірақ стратегиялық тұрғыдан маңызды кезең ретінде сипатталады.

Кілт сөздер: Брест-Литовск бітім шарты, Үш санжақ (Карс, Ардахан, Батум), Кавказ, Осман империясы, Ресей империясы, армяндар, гректер, Кеңестік Ресей.

Досымова М. К.

Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
mugazimad@gmail.com

РЕАЛИЗАЦИЯ БРЕСТ-ЛИТОВСКОГО ДОГОВОРА В ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ

Аннотация. Брест-Литовский договор, подписанный 3 марта 1918 года, является важным дипломатическим документом, который положил конец Кавказскому фронту Первой мировой войны между Османской империей и Советской Россией и установил новые пограничные соглашения между сторонами. Одна из наиболее примечательных статей договора предусматривала возвращение Османской империи городов Карс, Ардаган и Батум, которые были уступлены России по Берлинскому договору, подписанному после Русско-турецкой войны 1877-1878 годов. Процесс реализации договора в Восточной Анатолии представлял собой не просто дипломатическое урегулирование границ, но также привел к многомерным событиям, таким как военные операции, административная организация и реинтеграция населения региона под османское правление. В период с марта по апрель 1918 года османская армия продвинулась на Кавказ и фактически заняла территории, определенные в рамках положений договора. В ходе этого процесса напряженность в отношениях с армянским населением региона, миграционные движения и местное сопротивление также были среди значимых событий. Реализация Брест-Литовского договора рассматривалась как военное и политическое достижение для Османской империи, однако долговечность этих достижений была ограниченной. С поражением Османской империи в Первой мировой войне в конце того же года и подписанием Мудросского перемирия указанные регионы вновь быстро вышли из-под османского контроля. Таким образом, реализация Брест-Литовского договора в Восточной Анатолии представляет собой временный, но стратегически важный период в османской истории.

Ключевые слова: Брест-Литовский договор, Три санджака (Карс, Ардахан, Батум), Кавказ, Османская империя, Российская империя, армяне, греки, Советская Россия.

Information about author:

Dosymova Mugazima Kazikhanova, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University

Автор туралы мәлімет:

Досымова Мугазима Казихановна, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Информация об авторе:

Досымова Мугазима Казихановна, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Келіп түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 20 қаңтар 2026 жыл

¹Мармونتова Т.В*. ²Шукыжанова А.Н.*.

¹Международный университет «Астана», Астана, Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана, Алматы, Казахстан.

E-mail: ¹marmontova@mail.ru, ²aiym.shukizhanova@gmail.com

ОТ ТРАНЗИТНОГО МАРШРУТА К ЭКОНОМИЧЕСКОМУ КОРИДОРУ: «СРЕДИННЫЙ КОРИДОР» КАК ФАКТОР ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАЗАХСТАНА И КИТАЯ

Аннотация. Статья анализирует Срединный коридор как фактор переосмысления логистического взаимодействия Казахстана и Китая в условиях трансформации евразийской геоэкономической архитектуры. Цель — выявить его структурную роль в маршрутах «Восток–Запад» и «Север–Юг» и оценить влияние на позиционирование Центральной Азии как транзитного узла. Коридор рассматривается как инструмент перераспределения влияния между Китаем, ЕС, Россией и странами региона. Научная новизна состоит в смещении фокуса с инфраструктуры на институциональное и геоэкономическое измерения: Срединный коридор трактуется как формирующийся экономический коридор, интегрирующий транспортные, нормативные и торгово-политические компоненты. Для этого в статье исследуется динамика грузопотока и определяются причины возникновения «бутылочных горлышек». Данное исследование имеет практическую значимость, определяемую важностью понимания геополитических и геоэкономических условий, при которых возможно развитие коридора до уровня экономического пространства. Методологически решение задач осуществлялось посредством применения метода сравнительного анализа, контент-анализа, оценки достоверности источников. Проведенный анализ показывает, что происходит последовательное развитие и диверсификация функций коридора, что положительно влияет на транзитную функцию Казахстана. Но в долгосрочной перспективе эффективность принимаемых решений будет зависеть от координации, цифровизации и диверсификации грузовой базы.

Ключевые слова: Китай, Казахстан, логистика, транзит, хаб, Транскаспийский коридор, геополитика, геоэкономика

Введение

Логика развития системы международных отношений актуализирует запрос на поиск новых логистических маршрутов, способных обеспечить безопасность транзита грузов. По данным Всемирного совета по судоходству ежегодно морем перевозится 250 миллионов контейнеров с товарами общей стоимостью свыше 7 триллионов долларов (www.worldshipping.org/a-competitive-industry, 2025). Логистическая отрасль в текущей системе координат подвержена влиянию геополитики, в пользу этого аргумента говорит факт того, что после 2023 года, когда хуситы стали обстреливать и нападать на торговые суда в Красном море, транспортные компании стали активно менять маршруты в пользу более безопасных. Оценить стоимость таких изменений можно если, учесть, что в этом же году через Суэцкий канал прошло 24 000 судов, т. е. около 10% от общего объема мировой торговли. Все эти факторы сыграли свою роль в активизации освоения Китаем, одним из основных грузоотправителей в мире Арктического маршрута. 13 октября 2025 г. в британский порт Феликстоу прибыло первое контейнерное судно под китайским флагом, прошедшее Северным морским путём. Время прохождения через Арктику составило около

20 дней, что почти в два раза быстрее традиционного пути через Суэц. Ограничением этого маршрута является высокая стоимость перевозки и потенциальные геополитические противоречия, связанные с тесной его привязкой к России (www.ria.ru, 2025). Соответственно на этом фоне сухопутные маршруты, проходящие через Казахстан, становятся рациональным выбором между ценой и временем доставки. По прогнозам аналитиков ЕАБР, сделанных в аналитическом докладе «Евразийский транспортный каркас», к 2030 году объём перевозок по ключевым коридорам Центральной Азии вырастет в 1,5 раза до 95 млн тонн, а контейнерный трафик увеличится почти на две трети — до 1,7 млн TEU (www.eabr.org, 2025). Кроме того, в документе было отмечено, что несмотря на отсутствие прямого выхода к мировому океану, регион располагает уникальным транзитным положением, соединяя Китай и Россию с Южным Кавказом, Турцией, странами Аравийского полуострова, Афганистаном и Пакистаном. Соответственно Республика Казахстан становится ключевым узлом пересечения маршрутов Восток–Запад и Север–Юг, усиливая свою стратегическую значимость главного транзитного хаба и проводника новой логистической архитектуры Евразии. Для КНР транзит через Казахстан, становятся важным, потому что путь через Красное море несмотря на быстроту стал небезопасным, Арктика дорогая и политически чувствительная альтернатива. Срединный коридор соединяющий Китай со странами Европы трансформируется в самостоятельный элемент евразийской логистической архитектуры.

Актуальность исследования обусловлена тем, что «Срединный коридор» рассматривается преимущественно через призму общеевразийских транспортных проектов, без должного акцента на специфику казахстанско-китайского взаимодействия. Цель настоящей статьи заключается в анализе маршрута как фактора переосмысления логистического взаимодействия Казахстана и Китая в условиях меняющейся конъюнктуры. Научная новизна состоит в смещении аналитического фокуса с оценки пропускной способности и технических параметров маршрута на исследование его структурного значения для регионального взаимодействия. «Срединный коридор» рассматривается как механизм институционализации новых форм сотрудничества между Казахстаном и Китаем.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составили общенаучные и специальные международно-политического анализа. Исследовательскими инструментами стали системный и структурно-функциональный подходы, которые позволяют определить место Срединного коридора как в архитектуре евразийской логистики, так и региональной подсистеме «Казахстан – Китай».

Эмпирическую базу анализа составили международные и национальные статистические данные о динамике перевозок по ключевым евразийским коридорам, официальная отчётность профильных министерств и транспортных операторов. В качестве отдельной группы источников использованы аналитические отчёты международных финансовых институтов (ЕАБР, Всемирный банк, Nalyk Finance, специализированные консалтинговые центры), которые позволили уточнить параметры пропускной способности, «узкие места» инфраструктуры и сценарные прогнозы развития коридора. Медиаресурсы и прикладные экспертные заметки дают возможность фиксировать текущие события, такие как запуск новых сервисов, подписание соглашений, динамику, публичные заявления чиновников и бизнес-актеров и используются как вторичные ресурсы.

В основу анализа положены статьи из рецензируемых отечественных и зарубежных журналов, благодаря работам Ж. Кегенбекова, Ю. Гамидовой и Д. Бектуровой стало возможным перейти от уровня описания к оценке роли Срединного коридора в рамках текущих геоэкономических и политических процессов в регионе (Кегенбеков, Гамидова, Бектурова, 2024: 149–157). В указанном труде интерес представляет оценка перспектив развития Транскаспийского международного транспортного маршрута, предложение

просчитанных сценариев наращивания пропускной способности для преодоления проблем «бутылочных горлышек». Статья Тумбаева З., Абдыманапова В. и Омаров А. дополняет этот подход факторным анализом, вычлняя инфраструктурные, институциональные и рыночные детерминанты роста транзитного трафика по Транскаспийскому маршруту (Tumbaeva, Abdimanapov, Omarov, 2025: 31–36.). Обращает внимания работы Джакубаевой С. и соавторов, где Казахстан и Срединный коридор рассматриваются как новый вектор региональной интеграции и перераспределения ролей в геополитике Центральной Азии (Джакубаева, Жекенов, Мухаметжан, 2025: 17–28). В статье Рахметулиной А. и Абылайхановой Т. проведено сопоставления процессов модернизации транспортного каркаса Казахстана и аналогичных кейсов зарубежных партнеров. В результате можно говорить о ситуации Срединного коридора в контексте идущих процессов диверсификации транзитных маршрутов (Рахметулина, Абылайханова, 2023: 259–271). Китайский взгляд на проблемы Срединного коридора представлен работами Кун Сянюя (Кун Сянюй, 2025: 80–89) и Ди На (Ли На, 2018: 382–392). В первом случае фокус направлен на оценку геополитических рисков и силы их влияния на евразийские коридоры. Во втором инициатива «Пояс и Путь» оценивается как модель системного взаимодействия КНР и региона Центральной Азии и РФ. Такой подход важен при определении стратегической рамки анализа возможной синергии Среднего коридора и логики ОПОП, в контексте растущего геополитического давления на страны евразийского пространства. Т.о. историографическая база работы позволяет трактовать Срединный коридор как полноформатный геоэкономический и политический проект.

Обсуждение

Китайская глобальная инициатива «Пояс и Путь» может свободно задавать ориентиры развития транспортной системы Евразии, на сегодняшний день в ней задействованы 152 страны и 32 международные организации. Логистическая составляющая инициативы включает 6 международных экономических коридоров: Китай - Монголия – Россия; Новый Евразийский континентальный мост; Китай - Центральная Азия - Западная Азия; Китай - полуостров Индокитай; Китай - Пакистан; Бангладеш - Китай - Индия – Мьянма. «Морской Шелковый путь XXI века является отдельным проектом «Пояса и пути» (Ли На, 2018: 383). Аналитики группы Всемирного банка в 2019 году подсчитали, что транспортные проекты «Пояса и Пути» способствовали увеличению объемов торговли между странами, по территории которых они проходят на 2,8–9,7% процентов, также ими доказано, что время в пути товаров для стран, расположенных вдоль таких коридоров, сократилось на 12 % (www.openknowledge.worldbank.org, 2025). Суммарно в период 2013–2023 гг. КНР инвестировала в страны-участницы инициативы около триллиона долларов США, ВВП стран с низкими доходами благодаря «Поясу и Пути» вырос на 3,4% (www.dknews.kz, 2023). На региональном уровне влияние инициативы институционализируется через развитие комплексных транспортно-логистических моделей. Для Казахстана развитие собственного транспортного и логистического потенциала является важным фактором для диверсификации экономики. Потенциал экономического роста Срединного коридора к 2030 году оценивается в 20 млн тонн грузов в год. Соответственно маршрут можно уверенно назвать ключевым звеном в процессе углубления сотрудничества как со странами Европы, так и с Китаем (Калдаров, Курманбеков, Кабжалялова, 2023:5).

До февраля 2022 года Срединный коридор в рамках проекта TRACECA, инициированного ЕС в 1993 году при участии стран Центральной Азии и Кавказа, несмотря на его формальное сопряжение с китайской инициативой «Пояс и путь» и поддержку со стороны заинтересованных государств и международных институтов развития, сохранял статус маршрута регионального значения с ограниченной экономической отдачей. После начала российско-украинского конфликта объем грузоперевозок увеличился в 2,5 раза, при

этом доля Республики Казахстан в грузоперевозках увеличилась в 6,5 раза по сравнению с 2021 годом (www.forbes.kz, 2024). К концу 2025 года ТМТМ представляет собой мультимодальную транспортную сеть, соединяющую Китай с Европой через Казахстан, Каспийское море, Туркменистан, Иран, Турцию и Азербайджан. Стыковочными точками коридора являются китайско-казахстанская граница, где имеет место смена колеи с 1435 на 1520 мм. Выход к турецкой и далее европейской железнодорожной сети обеспечивают каспийские паромные переправы и железнодорожная магистраль Баку — Тбилиси — Карс (www.qra-centre.kz, 2025). Казахстан стал одним из важных звеньев в логистике Срединного коридора, отправляя по нему более 80% от общего объема перевозок, отправляются такие номенклатуры, как сырая нефть (55%), нефтепродукты (20%), минеральные удобрения и химикаты (11%), цветные металлы (6%). Подобная структура грузопотока отражает устойчивый транзитно-экспортный потенциал Казахстана в системе евразийских транспортных связей. Усиление роли Казахстана в Срединном коридоре сопровождается институционально-технологической трансформацией маршрута, на практике это выражается во внедрении электронных транспортных документов (e-CMR, e-CIM/SMGS), систем электронного обмена данными (EDI), предзаполненных таможенных деклараций и механизмов «единого окна». Важным направлением является цифровизация портовых сервисов (Port Community Systems) и синхронизация расписаний железнодорожных и паромных перевозок, что позволяет минимизировать задержки при мультимодальных перегрузках (www.ptc-holding.kz, 2025).

По данным отраслевых индексов, в 2024 г. средний железнодорожный фрахт Китай–Европа держался в пределах \$ 3240 за FEU и в среднем был ниже морских на 59% по состоянию на конец 2024 г. (www.searates.com, 2024) В условиях роста геополитической неопределённости и уязвимости морских маршрутов стратегический фокус логистической политики Китая сместился в сторону развития наземной железнодорожной инфраструктуры, рассматриваемой как инструмент оптимизации перевозок и механизм повышения устойчивости внешнеэкономических связей. В этой логике Срединный коридор формируется как компромиссное решение, балансирующее между политическими рисками, инфраструктурными ограничениями и задачами стратегической диверсификации. Сравнительные параметры ключевых вариантов Срединного коридора представлены в таблице 1.

Таблица 1

Сравнительная характеристика вариантов Срединного коридора

Маршрут	Преимущества	Ограничения	Стратегический интерес Китая
Китай - Казахстан - Каспий - Азербайджан - Турция - Европа	Имеет поддержку на уровне институциональных структур ЕС и Турции. Возможности транзита как выгода РК. Срок прохода маршрута (18–23 дня) дает выгоды в плане скорости поставки. Возможности обхода подсанкционных территорий.	Чувствительность к политике стран Запада. Проблема низкой пропускной способности сегмента через Каспий.	Дает возможности нивелировать риски санкций и задержки в пути. Диверсификация транспортных и товарных потоков. Возможность вложений в инфраструктуру коридора, влияние на формирование тарифа.
Китай - Кыргызстан - Узбекистан	Дает возможность прямого транзита по маршруту СУАР-Ферганская долина,	Обладает высокой стоимостью, в связи со сложным рельефом местности, где	Китай получает рост своего присутствия в ЦА через расширение своего участие в развитии экономики

	способствует росту торгового обмена с РК и РУз.	планируется строить. Необходимо помнить о разности в ширине ж/д колеи.	Ферганского региона. При этом данный маршрут позволит в перспективе снизить зависимость от российских транспортных коридоров.
Китай - Казахстан - Туркменистан - Иран - Турция - -Европа	Возможности сопряжения с коридором «Север–Юг». На перспективу сухопутный доступ к рынкам Ближнего Востока.	Высокие риски санкций и политической нестабильности. Риск для инвесторов.	Это усиливает сотрудничество КНР и Ирана, и играет на поддержание стратегического баланса в условиях роста давления США.
Примечание: составлено автором на основе отраслевых аналитических материалов (www.eurasiareview.com, 2025), (www.cronos.asia,2025).			

Анализ данных в таблице 1 показывает, что Срединный коридор в сравнении с Северным имеет меньшую пропускную способность и требует большего числа перегрузок, при этом обеспечивает стратегическую диверсификацию потоков в условиях санкционного давления. В сопоставлении с Южным коридором Срединный коридор представляет более устойчивую и институционально подкрепленную за счёт договорённостей между Казахстаном, Азербайджаном, Грузией и Турцией альтернативу. Срединный коридор в его существующей в настоящий момент конфигурации обеспечивает доставку грузов из Китая в Европу за 18–23 дня, что сопоставимо с северным маршрутом и значительно быстрее морского пути через Суэцкий канал. Для Китайской Народной Республики Срединный коридор в геоэкономическом измерении формируется как совокупность взаимодополняющих маршрутов, обеспечивающих диверсификацию транспортных рисков и повышение устойчивости внешнеэкономических связей. В рамках данной конфигурации каспийское направление выступает рабочим ядром коридора, что во многом обусловлено выстроенными механизмами сопряжения транспортных систем Казахстана и Азербайджана, а также поступательным ростом уровня контейнеризации перевозок. Использование данного маршрута для выхода на европейские рынки из таких экономически развитых провинций Китая, как Шаньси, Гуандун и Чжэцзян, свидетельствует о расширении географического охвата Срединного коридора за пределы СУАР и его интеграции в общенациональную логистическую систему КНР. Одновременно альтернативные направления через Кыргызстан и Иран сохраняют статус перспективных проектов, потенциал которых определяется совокупностью инфраструктурных, институциональных и внешнеполитических факторов. Говоря о долгосрочном временно горизонте следует понимать, что их развитие поощряет процесс диверсификации сухопутных маршрутов Китая. Кроме того, происходит к тому, что Пекин перестают концентрировать транспортные потоки на каких-то конкретных направлениях. Такое поведение показывает инструменты адаптации, которые Пекин использует для минимизации влияния геополитической неопределённости на собственную экономику (Кегенбеков, Гамидова, Бектурова, 2024: 151-152). Анализ открытых данных показывает, что грузопоток в рамках каспийского направления Срединного коридора по итогам 2024 года составил порядка 4,5 млн т, рост по отношению к 2023 году порядка 62%, что является рекордным объемом перевозки грузов. В первом квартале 2025 года было перевезено 1,1 млн т (+6,3% к I кв. 2024) (The Trans-Caspian International Transport Route and Other Promising Corridors in Central Asia,2025). В пользу развития маршрута свидетельствует такой показатель, как контейнеризация, фактический грузопоток в 2022 году составил порядка 33 тыс. TEU, при потенциале коридора до 80 тыс. TEU/год. Рост доли контейнерных перевозок говорит о гибкости маршрута, перевозка грузов в контейнерах позволяет легко

менять транспорт между морскими, железнодорожными и автомобильными способами транспортировки, что в итоге влияет на сокращение времени логистической обработки, снижает повреждения и потери, уменьшает издержки и повышает предсказуемость доставки. Тенденция 2024–2025 года показывает, что при идущем росте, проблема «бутылочных горлышек» сохраняется, что отрицательно влияет на грузопотоки (www.astanatimes.com,2023). В аналитическом отчете группы Всемирного банка относительно говорится, что при устранении «узких мест» объёмы грузов, которые проходят через Каспий утратятся к 2030 г. и могут составить примерно 11 млн т/год, если проблему не решать, то улучшенный спрос будет на 35% ниже (Middle Trade and Transport Corridor, 2023). Основными логистическими маршрутами Евразии выступают три основных коридора, достоинства и особенности которых проанализированы в таблице 2

Таблица 2

Основные логистические маршруты Евразии

	Северный коридор	Срединный коридор	Южный коридор
Основное направление транзита	Из КНР до Европы, транзитом через РК/РФ, Беларусь	Из КНР до Европы через РК, Каспий до Азербайджана, Грузии в Турцию.	Открывает возможности участия в международном транзите из КНР на Ближний Восток через Туркменистан, Иран, Турцию. Китай/ЦА
Среднее время доставки	Минимально (от 12 до 15 дней)	Занимает от 18 до 23 дней	Самый длинный (ориентировочно от 20 до 25 дней)
Ключевой тип перевозок	В основном по железной дороге	Мультимодальные перевозки (ж/д-паром) преобладают	Мультимодальные сегменты имеются (ж/д-море), но есть и доля автомобильных перевозок
Пропускная способность в сравнении трех коридоров	Максимально высокая из всех трех маршрутов	Составляет примерно 2,5 млн т., ограничена в сравнении с северным коридором	Зависит от мощностей инфраструктуры в Иране
Ключевые узлы	Малашевичи, Брест,	Актау, Курык, Алят, Достык.	Чабахар, Серахс, Бендер-Аббас
Вероятные риски	Высокие экономические риски, обусловленные конфликтом РФ и стран Запада	Инфраструктура портов нуждается в развитии	Аналогично Северному маршруту, риски санкций и политической нестабильности.
Возможности роста	Ограничены, без развития сложно повышать грузопоток	Имеются, однако без решения проблем «бутылочных горлышек» перспективы роста невысоки	Выход к новым перспективным рынкам в Индии и регионе Персидского залива
Примечание: составлено автором на основе отраслевых аналитических материалов (www.astanatimes.com, 2024)			

Северный маршрут пока самый быстрый на территории Евразии, но зависим от текущей политической ситуации. Срединный коридор активно развивается, имеет поддержку со стороны ЕС и Турецкой Республики, при этом страдает от эффекта «бутылочных горлышек», которые возникают в портах, из-за малой пропускной способности. Южный маршрут безусловно перспективен, но также уязвим по причине высоких политических рисков. Соответственно, как для Китая, так и для Казахстана самым верным шагом в такой

ситуации становится развитие сразу нескольких коридоров. Так, за счет диверсификация маршрутов и транспортных потоков формируется «новый логистический каркас».

При этом грузообмен между КНР и РК в этом процессе играет ключевую роль, повышая сухопутную связность региона. За 2024 году объём железнодорожных перевозок по направлению Китай-Казахстан достиг 32 млн т, в сравнении с 2023 годом положительная динамика составила 13 %. Основной железнодорожный трафик идет через погранпереходы Достык–Алашанькоу и Хоргос–Алтынколь (www.qazinform.com, 2025). Важно упомянуть о сухом порте Khorgos Gateway (емкость около 540 тыс. TEU в год), который находится на территории СЭЗ «Хоргос – Восточные ворота». Этот проект создает условия для роста контейнерного трафика по коридору, что в итоге дает рост скорости прохождения грузов. Также начиная с 2024 года последовательно расширяется номенклатура перевозимых грузов, в т. ч. это происходит потому, что емкость станции Алашанькоу загружены зерном. (www.kaztag.kz, 2024). Сравнительные данные, по поводу того, какую роль играет портовая инфраструктура в развитии ТМТМ представлены в таблице 3.

Таблица 3. Ключевые параметры развития портовой инфраструктуры Каспийского бассейна в контексте Срединного коридора

	Порт Актау	Порт Курык	Порт Баку (Алят)
Специализация	Контейнерные и мультимодальные перевозки	Паромные перевозки.	Грузовые и контейнерные.
Грузооборот по состоянию на 2024 г.	Выросли на 84% контейнерные перевозки.	На 22% выросло число перевалок грузов.	Положительная динамика.
Позиция в Срединном коридоре	Основной узел	Дополнительный узел (в связке с портом Актау)	Ключевое транзитный хаб
Инфраструктурная составляющая	Необходимо продолжить развивать сервисы мультимодальных перевозок	Расширять паромную инфраструктуру	Развивать мощности терминалов для приема большего числа контейнеров
Приоритеты развития	Дноуглубление и развитие терминальной базы (2024–2028 гг.).	Модернизация паромного комплекса	Доведение пропускной способности до 25 млн т.
Перспектив	Повышение устойчивости транзитных цепочек	Рост значения в мультимодальных схемах	Необходимость расширения контейнерных мощностей к 2035 г.
Примечание: составлено автором на основе отраслевых аналитических материалов (www.caspianpost.com , 2024), (www.transportevents.com , 2024), (www.timesca.com , 2025), (www.tridge.com , 2025)			

Сопоставление параметров портов показывает формирование функционально дифференцированной портовой системы Каспийского бассейна, в рамках которой контейнерные и паромные направления дополняют друг друга в обеспечении транзитной устойчивости коридора. Формирование новых транспортно-логистических конфигураций способствует постепенному преодолению структурных ограничений региональной связанности стран Центральной Азии, исторически обусловленных ориентацией железнодорожных и трубопроводных сетей преимущественно по оси «Север–Юг». Геополитические потрясения начала 2020-х годов, включая конфликт на Украине, выступили

не столько первопричиной, сколько катализатором процессов, направленных на развитие альтернативных коридоров. В более широком контексте текущую диверсификацию логистики в Евразии следует рассматривать как продолжение и ускорение ранее сложившихся тенденций, в рамках которых инфраструктурные проекты регионального уровня приобретают статус приоритетных элементов долгосрочных стратегий пространственного развития. Срединный коридор сталкивается с определенными вызовами. Основные из них — это нехватка судов на Каспийском море, недостаточная пропускная способность морских портов, а также высокая конкуренция со стороны других транспортных коридоров. Однако по их преодолению реализуется ряд инфраструктурных решений. На стадии завершения и ввода в эксплуатацию находится ряд инфраструктурных проектов в Казахстане, Азербайджане и Грузии (Tymbayeva, Abdimanapov, Omarov, 2025: 32–33). В сложившейся ситуации КНР становится основным звеном в развитии новой региональной транспортной сети, формируя своеобразное «кольцо влияния». Использование данного инструментария позволяет Пекину в рамках инициативы «Пояс и путь» реализовывать совокупность взаимодополняющих проектов, формирующих систему альтернативных транспортных маршрутов на евразийском пространстве. Роль этих проектов состоит в повышении уровня региональной взаимосвязанности, в том числе и через транспорт и логистику (Кун Сянюй, 2025: 83–84). География внешнеэкономических связей региона расширяется при развитии транзита через южные морские порты Ирана и Пакистана. (www.cabar.asia, 2025), тем самым расширяя географию внешнеэкономических связей региона. Вместе с тем подобная конфигурация сопряжена с риском формирования в Центральной Азии замкнутой геоэкономической модели, в рамках которой регион функционирует преимущественно как ресурсная база и транзитный коридор, интегрированный в более широкую экономическую орбиту Китая. Осознание данных ограничений стимулирует государства Центральной Азии к выработке собственной транзитной повестки, ориентированной на диверсификацию внешних связей и повышение роли региональных акторов в управлении транспортными потоками (Рахметулина, Абылайханова, 2023: 262–264). Казахстан в описанной логистической системе для Китая выступает важной точкой опоры в продвижении идеи Си Цзиньпина о глобальной связанности за счет интеграции железнодорожных, портовых и мультимодальных элементов транзита. По оценкам отраслевых аналитических индексов к 2030 году грузопотоки по трём ключевым маршрутам могут вырасти в 1,5 раза до 95 млн тонн, а контейнерный трафик почти на две трети.

Внешние акторы усиливают динамику развития Среднего коридора, но в стратегическом измерении именно интересы Китайской Народной Республики выступают системообразующим фактором его трансформации. Для Китая данный маршрут представляет собой ключевой элемент сухопутного компонента инициативы «Пояс и путь», обеспечивающий диверсификацию евразийских транспортных направлений, снижение зависимости от северного коридора и повышение устойчивости цепочек поставок в условиях нарастающей геополитической фрагментации. Европейский союз и Турция выступают как комплементарные акторы, ЕС рассматривает Средний коридор через призму безопасности поставок и сокращения логистических издержек, связанных с нестабильностью традиционных морских маршрутов, Турция институционально закрепляет свою роль транзитного посредника между Азией и Европой, опираясь на инфраструктурную связку Баку — Тбилиси — Карс и портовые мощности Чёрного и Средиземного морей. Для России усиление Среднего и Южного коридоров означает постепенную переориентацию части грузопотоков вне её территории, что трансформирует её позицию в евразийской логистике и подталкивает к развитию альтернативных направлений, включая коридор Север–Юг и арктический маршрут. На уровне региональных эффектов развитие Срединного коридора приводит к институциональному и инфраструктурному усилению транзитного потенциала

Казахстана, который выступает ключевым опорным звеном сухопутной логистики Китая в Центральной Евразии. Казахстан не только обеспечивает транзит, но и формирует элементы управляемой транспортной среды, что соответствует интересам Китайской Народной Республики по стандартизации процедур и снижению транзакционных издержек. Для Китая Срединный коридор представляет собой инструмент институционального закрепления экономического присутствия и обеспечения устойчивости сухопутных цепочек поставок в условиях геополитической фрагментации. Формируемый мультипликативный эффект выражается в росте спроса на терминальные и портовые услуги, активизации частных инвестиций и расширении инфраструктурной базы, тогда как участие международных финансовых институтов усиливает финансовую состоятельность и долгосрочную реализуемость коридора как элемента евразийской логистической архитектуры Китая.

Дальнейшая эффективность ТМТМ будет определяться его трансформацией из преимущественно транспортного маршрута в полноценный экономический коридор, интегрированный в долгосрочные стратегические установки Китайской Народной Республики. Для этого требуется формирование реальных логистических механизмов с трансграничным мандатом, обеспечивающих согласованность тарифной политики, углублённая цифровизация процессов, а также диверсификация номенклатуры перевозимых грузов с акцентом на промышленную и агропромышленную продукцию стран Центральной Азии, что позволит снизить асимметричную зависимость маршрута от транзита китайских товаров и одновременно расширить экономическую базу сотрудничества с КНР. При благоприятном сценарии к 2030 году объёмы перевозок по Срединному коридору могут увеличиться втрое, а время доставки грузов из Китая в Европу сократиться до 15 дней, что будет соответствовать интересам Пекина по формированию устойчивых сухопутных цепочек поставок и одновременно закрепит за Центральной Азией статус полноправного участника международной торговли (Джакубаева, Жекенов, Мухаметжан, 2025:25–28).

Таким образом, Срединный коридор одновременно выступает для Центральной Азии источником новых возможностей и пространством пересечения конкурирующих геоэкономических стратегий, прежде всего связанных с интересами Китая. В текущей конфигурации маршрут остаётся инфраструктурно ограниченным и по пропускной способности уступает Северному направлению, во многом воспроизводя структурные проблемы, унаследованные от транспортного коридора TRACECA. Несмотря на активное его продвижение странами-участницами на международных площадках реализация планов по наращиванию грузооборота сталкивается с объективными ограничениями. Достижение целевых показателей свыше 10 млн тонн в год возможно лишь при значительных инвестициях в портовую и наземную инфраструктуру, а также при сохранении устойчивого интереса со стороны КНР (www.eurasian-research.org, 2025). В этой связи практическая реализация потенциала Срединного коридора во многом зависит от того, в какой степени он будет встроен в долгосрочные логистические и стратегические приоритеты Пекина в рамках евразийской транспортной архитектуры. Европейские и международные финансовые институты уже проинвестировали свыше 10,8 млрд долларов в развитие коридора. Дополнительный политический импульс создаёт формат C5+1, в ходе саммита в сентябре 2023 года обсуждалось расширение доступа американских компаний к рынку Казахстана через Средний коридор

Заключение

Трансформация транспортного ландшафта Евразии отражает структурные изменения в глобальной геополитике и системе международной торговли. Усиление уязвимости морских маршрутов, сохраняющихся под стратегическим контролем США, а также последствия российско-украинского конфликта, нарушившие устойчивость Северного сухопутного коридора, ускорили процесс диверсификации логистических цепочек. В этих условиях Китай

последовательно расширяет сеть альтернативных сухопутных маршрутов, в рамках которой Срединный коридор рассматривается как менее конфликтное направление, способное повысить устойчивость евразийской связанности. Развитие Срединного коридора ведёт к переосмыслению роли Центральной Азии в системе евразийских коммуникаций. Казахстан и сопредельные государства начинают играть роль транзитно-логистических узлов, вовлечённых в формирование новой архитектуры связности по осям «Восток–Запад» и «Север–Юг». В геополитическом измерении это расширяет пространство манёвра стран региона между ключевыми центрами силы (КНР, ЕС, РФ и США) и усиливает их переговорные позиции. Одновременно сохраняются структурные ограничения ТМТМ, включая инфраструктурные «узкие места» каспийского сегмента, институциональную фрагментированность и конкуренцию со стороны альтернативных направлений. Это обуславливает необходимость трансформации маршрута из транспортного проекта в экономический и институционально оформленный коридор, предполагающий согласование тарифной и регуляторной политики, углублённую цифровизацию и развитие механизмов трансграничного управления.

Есть несколько сценариев развития Срединного коридора. В случае инерционного сценария маршрут остается вспомогательным для Северного коридора, рост грузопотока остается на умеренном уровне, ограничен инфраструктурно и институционально. При реализации негативного сценария на фоне роста геополитической напряженности и снижении притока инвестиций произойдет фрагментация маршрута, в итоге Китай и другие акторы потеряют к нему интерес. Вероятный сценарий носит умеренно оптимистический характер, когда рост вложений со стороны заинтересованных сторон, институционализация управления и согласование интересов участников приведут к тому, что Срединный коридор займет свое устойчивое место в транспортном каркасе Евразии.

Литература:

Букеева, 2025 – Букеева А. Как сделать Средний коридор экономически выгодным // *Forbes Kazakhstan*. 2025. URL: <https://forbes.kz/articles/kak-sdelat-sredniy-koridor-ekonomicheski-vygodnym> (дата обращения: 18.12.2025).

Джакубаева, Жекенов, Мухаметжан, 2025 – Джакубаева С., Жекенов Д., Мухаметжан А. Қазақстан және Орта дөліз: аймақтық интеграция мен жаһандық геосаяси динамикадағы жаңа бағдарлар // *Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы*. 2025. № 3 (111). С. 17-28.

Евразийский транспортный каркас, 2025 – Евразийский транспортный каркас: аналитический доклад. Евразийский банк развития. 2025. URL: <https://eabr.org/analytics/special-reports/evrazijskij-transportnyj-karkas/> (дата обращения: 11.12.2025).

Калдаров, Курманбеков, Кабжалялова, 2023 – Калдаров С., Курманбеков А., Кабжалялова М. Казахстан и Средний коридор: проблема и перспективы. Алматы: Аналитический центр Halyk Finance, 2023. 6 с.

Кегенбеков, Гамидова, Бектурова, 2024 – Кегенбеков Ж., Гамидова Ю., Бектурова Д. Проблемы и перспективы Транскаспийского международного транспортного маршрута // *Вестник КазАТК*. 2024. № 3 (132). С. 149-157.

Кун Сянью, 2025 – Кун Сянью. Геополитические риски и устойчивость транспортных коридоров Евразии: влияние санкций и конфликтов // *Конфликтология / nota bene*. 2025. № 2. С. 80–89.

Кыдырбек, 2025 – Кыдырбек Ф. Развитие среднего коридора: Казахстан как стратегический транзитный узел в глобальной логистике // *QRA-Centre*. URL: <https://qra-centre.kz/ru/mnenie/razvitie-srednego-koridora-kazahstan-kak-strategicheskij-tranzitnyj-uzel-v-globalnoj-logistike> (дата обращения: 17.12.2025).

Ли На, 2018 – Ли На. Инициатива «Один пояс, один путь» как новая модель сотрудничества КНР с Россией и странами Центральной Азии // *Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история*. 2018. № 4. С. 382-392.

Новый этап..., 2024 – Новый этап в логистике Среднего коридора // *PTC Holding*. URL: <https://ptc-holding.kz/press-center/novyy-etap-v-logistike-srednego-koridora/> (дата обращения: 17.12.2025).

Первый транзитный рейс..., 2025 – Первый транзитный рейс из Китая в Европу прошёл по Северному морскому пути // *РИА Новости*. URL: <https://ria.ru/20251014/rejs-2048105389.html> (дата обращения: 08.12.2025).

Рахметулина, Абылайханова, 2023 – Рахметулина А.А., Абылайханова Т.А. Основные тренды развития транспортной инфраструктуры: казахстанский и зарубежный опыт // *Вестник университета «Туран»*. 2023. № 2. С. 259-271.

Страны Центральной Азии..., 2025 – Страны Центральной Азии в борьбе за диверсификацию транспортных маршрутов // *CABAR.asia*. URL: <https://cabar.asia/ru/strany-tsentralnoj-azii-v-borbe-za-diversifikatsiyu-transportnyh-marshrutov> (дата обращения: 21.12.2025).

Торговый поворот..., 2025 – Торговый поворот: от Северного к Среднему коридору // *Eurasian Research Institute*. URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/43261/?lang=ru> (дата обращения: 22.12.2025).

Торебаева, 2025 – Торебаева М. Железнодорожные перевозки Китай - Казахстан 2025: соглашение КТЖ и China Railway укрепит Срединный коридор // *Cronos Asia*. URL: <https://cronos.asia/ekonomika/soglashenie-kitay-kazakhstan-2025> (дата обращения: 19.12.2025).

Чжан Сяо, 2025 – Чжан Сяо. 10 лет инициативе «Один пояс и один путь»: достижения и новые горизонты сотрудничества Китая и Казахстана // *DKnews.kz*. URL: <https://dknews.kz/ru/shelkovyy-put/301042-10-let-iniciative-odin-poyas-i-odin-put-dostizheniya> (дата обращения: 18.12.2025).

Экономика ОПОП, 2019 – Экономика «Одного пояса, одного пути»: возможности и риски транспортных коридоров: аналитический доклад. Всемирный банк. Вашингтон, 2019. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ba5f1e50-b511-58b5-a7fd-8ea29a12e1c0/content> (дата обращения: 18.12.2025).

Aguiar, 2025 – Aguiar P. The Middle Corridor: A Route Born of the New Eurasian Geopolitics // *Geopolitical Monitor*. 23 January 2025. URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/the-middle-corridor-a-route-born-of-the-new-eurasian-geopolitics/> (дата обращения: 20.12.2025).

Cargo Transportation..., 2023 – Cargo Transportation Along Middle Corridor Soars 88%, Reaches 2 million Tons in 2023 // *The Astana Times*. 2023. URL: <https://astanatimes.com/2023/12/cargo-transportation-along-middle-corridor-soars-88-reaches-2-million-tons-in-2023/> (дата обращения: 19.12.2025).

Kazakhstan and China agreed..., 2024 – Kazakhstan and China agreed on volume of transportation in 2024 - Khorgos will begin receiving grain for the first time // *KazTAG*. URL: <https://kaztag.kz/en/news/kazakhstan-and-china-agreed-on-volume-of-transportation-in-2024-khorgos-will-begin-receiving-grain-f> (accessed 20.12.2025).

Kazakhstan intends..., 2024 – Kazakhstan intends to increase the capacity // *Tridge News*. URL: <https://www.tridge.com/news/kazakhstan-intends-to-increase-the-capacity--llhxxvw> (дата обращения: 22.12.2025).

Kazakhstan's Caspian ports..., 2024 – Kazakhstan's Caspian ports see cargo surge in 2024 // *Caspian Post*. URL: <https://caspianpost.com/politics/kazakhstans-caspian-ports-see-cargo-surge-in-2024> (дата обращения: 22.12.2025).

Kazakhstan's Caspian Sea ports..., 2024 – Kazakhstan's Caspian Sea ports increase cargo transportation // *TimesCA*. URL: <https://timesca.com/kazakhstans-caspian-sea-ports-increase-cargo-transportation> (дата обращения: 22.12.2025).

Liner shipping..., 2025 – Liner shipping - a global, competitive industry. World Shipping Council. URL: <https://www.worldshipping.org/a-competitive-industry> (дата обращения: 08.12.2025).

Middle Trade and Transport Corridor..., 2023 – Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. World Bank. Washington, DC, 2023. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/6248f697aed4be0f770d319dcaa4ca52-0080062023/original/Middle-Trade-and-Transport-Corridor-World-Bank-FINAL.pdf> (дата обращения: 19.12.2025).

Oskrouchi, Garcia, 2025 – Oskrouchi A., Garcia Z. China's middle corridors and east-west connectivity analysis // *Eurasia Review*. URL: <https://www.eurasiareview.com/10092025-chinas-middle-corridors-and-east-west-connectivity-analysis/> (accessed 19.12.2025).

Port of Aktau, 2024 – Port of Aktau: presentation // Transport & Logistics Forum Constanța. 2024. URL: <https://www.transportevents.com/presentations/constanta2024/PortofAktau.pdf> (дата обращения: 22.12.2025).

Port of Baku, 2024 – Port of Baku: presentation // Transport & Logistics Forum Constanța. 2024. URL: <https://www.transportevents.com/presentations/constanta2024/PortofBaku.pdf> (дата обращения: 22.12.2025).

Sakenova, 2024 – Sakenova S. Kazakhstan to Increase Middle Corridor's Capacity to Ten Million Tons Annually // *The Astana Times*. 27 August 2024. URL: <https://astanatimes.com/2024/08/kazakhstan-to-increase-middle-corridors-capacity-to-ten-million-tons-annually/> (дата обращения: 20.12.2025).

Seilkhanov, 2025 – Seilkhanov A. Kazakhstan, China to increase railroad freight volume // *Qazinform*. 19 February 2025. URL: <https://qazinform.com/news/kazakhstan-china-to-increase-railroad-freight-volume-d2098b> (дата обращения: 20.12.2025).

Sharifli, 2022 – Sharifli Y. Middle Corridor: Potential Alternative to Russian Railways? // *Eurasia Daily Monitor*. 2022. Vol. 19. Issue 56. URL: <https://jamestown.org/middle-corridor-potential-alternative-to-russian-railways/> (дата обращения: 20.12.2025).

Shkuro, 2024 – Shkuro S. Eurasian Railway Corridor: overview of 2024 trends in rail freight from China to Europe // *SeaRates.com*. URL: <https://www.searates.com/blog/post/eurasian-railway-corridor-overview-of-2024-trends-in-rail-freight-from-china-to-europe> (дата обращения: 17.12.2025).

Trans-Caspian Route..., 2025 – The Trans-Caspian International Transport Route and Other Promising Corridors in Central Asia. Eurasian Rail Alliance. January 2025. URL: https://index1520.com/upload/medialibrary/c1a/h914jj1ibcbwxh7n7a9iix89eilcb8ta/en310125_TITR.pdf (дата обращения: 19.12.2025).

Tymbayeva et al., 2025 – Tymbayeva Z.M., Abdimanapov B.K., Omarov A.B. Factors influencing the development of transit traffic along the Trans-Caspian transport route // *Journal of Energy, Mechanical Engineering and Transport*. 2025. № 2. P. 31-36.

References:

Aguiar, 2025 – Aguiar P. The Middle Corridor: A Route Born of the New Eurasian Geopolitics // *Geopolitical Monitor*. 23 January 2025. URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/the-middle-corridor-a-route-born-of-the-new-eurasian-geopolitics/> (accessed 20.12.2025).

Bukeeva, 2025 – Bukeeva A. Kak sdelat' Srednii koridor ekonomicheski vygodnym // *Forbes Kazakhstan*. 2025. URL: <https://forbes.kz/articles/kak-sdelat-sredniy-koridor-ekonomicheski-vygodnym> (accessed 18.12.2025). (in Rus.).

Cargo Transportation..., 2023 – Cargo Transportation Along Middle Corridor Soars 88%, Reaches 2 million Tons in 2023 // *The Astana Times*. 2023. URL: <https://astanatimes.com/2023/12/cargo-transportation-along-middle-corridor-soars-88-reaches-2-million-tons-in-2023/> (accessed 19.12.2025).

Dzhakubaeva, Zhekenov, Mukhametzhan, 2025 – Dzhakubaeva S., Zhekenov D., Mukhametzhan A. Qazaqstan zhane Orta daliz: aimaqtyq integratsiya men zhahandyq geosayasi dinamikadagy zhana bagdarlary // *Khalyqaralyq qatynastar zhane khalyqaralyq quqyq seriyasy*. 2025. No. 3 (111). P. 17–28. (in Kaz.).

Economics of OBOR, 2019 – Ekonomika “Odnogo poyasa, odnogo puti”: vozmozhnosti i riski transportnykh koridorov: analiticheskii doklad. World Bank. Washington, 2019. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ba5f1e50-b511-58b5-a7fd-8ea29a12e1c0/content> (accessed 18.12.2025). (in Rus.).

Euraziiskii transportnyi karkas, 2025 – Euraziiskii transportnyi karkas: analiticheskii doklad. Eurasian Development Bank. 2025. URL: <https://eabr.org/analytics/special-reports/evrazijskij-transportnyj-karkas/> (accessed 11.12.2025). (in Rus.).

Kaldarov, Kurmanbekov, Kabzhalyalova, 2023 – Kaldarov S., Kurmanbekov A., Kabzhalyalova M. Kazakhstan i Srednii koridor: problemy i perspektivy: analiticheskii doklad. Almaty: Analiticheskii tsentr Halyk Finance, 2023. 6 p. (in Rus.).

Kazakhstan and China agreed..., 2024 – Kazakhstan and China agreed on volume of transportation in 2024 - Khorgos will begin receiving grain for the first time // *KazTAG*. URL: <https://kaztag.kz/en/news/kazakhstan-and-china-agreed-on-volume-of-transportation-in-2024-khorgos-will-begin-receiving-grain-f> (accessed 20.12.2025).

Kazakhstan intends..., 2024 – Kazakhstan intends to increase the capacity // *Tridge News*. URL: <https://www.tridge.com/news/kazakhstan-intends-to-increase-the-capacity--llhxvw> (accessed 22.12.2025).

Kazakhstan's Caspian ports..., 2024 – Kazakhstan's Caspian ports see cargo surge in 2024 // *Caspian Post*. URL: <https://caspianpost.com/politics/kazakhstans-caspian-ports-see-cargo-surge-in-2024> (accessed 22.12.2025).

Kazakhstan's Caspian Sea ports..., 2024 – Kazakhstan's Caspian Sea ports increase cargo transportation // *TimesCA*. URL: <https://timesca.com/kazakhstans-caspian-sea-ports-increase-cargo-transportation> (accessed 22.12.2025).

Kegenbekov, Gamidova, Bekturova, 2024 – Kegenbekov Zh., Gamidova Yu., Bekturova D. Problemy i perspektivy Transkaspiskogo mezhdunarodnogo transportnogo marshruta // *Vestnik KazATK*. 2024. No. 3 (132). P. 149-157. (in Rus.).

Kun Xiangyu, 2025 – Kun Xiangyu. Geopoliticheskie riski i ustoichivost' transportnykh koridorov Evrazii: vliyanie sanktsii i konfliktov // *Konfliktologiya / nota bene*. 2025. No. 2. P. 80-89. (in Rus.).

Kydyrbek, 2025 – Kydyrbek F. Razvitie Srednego koridora: Kazakhstan kak strategicheskii tranzitnyi uzel // *QRA-Centre*. URL: <https://qra-centre.kz/ru/mnenie/razvitie-srednego-koridora-kazahstan-kak-strategicheskij-tranzitnyj-uzel-v-globalnoj-logistike> (accessed 17.12.2025). (in Rus.).

Li Na, 2018 – Li Na. Initsiativa “Odin poyas, odin put” kak novaya model' sotrudnichestva KNR s Rossiei i stranami Tsentral'noi Azii // *Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya*. 2018. No. 4. P. 382–392. (in Rus.).

Liner shipping..., 2025 – Liner shipping - a global, competitive industry. World Shipping Council. URL: <https://www.worldshipping.org/a-competitive-industry> (accessed 08.12.2025).

Middle Trade and Transport Corridor..., 2023 – Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. World Bank.

Washington, DC, 2023. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/6248f697aed4be0f770d319dcaa4ca52-0080062023/original/Middle-Trade-and-Transport-Corridor-World-Bank-FINAL.pdf> (accessed 19.12.2025).

Novyi etap..., 2024 – Novyi etap v logistike Srednego koridora // *PTC Holding*. URL: <https://ptc-holding.kz/press-center/novyy-etap-v-logistike-srednego-koridora/> (accessed 17.12.2025). (in Rus.).

Oskrouchi, Garcia, 2025 – *Oskrouchi A., Garcia Z.* China's middle corridors and east-west connectivity analysis // *Eurasia Review*. URL: <https://www.eurasiareview.com/10092025-chinas-middle-corridors-and-east-west-connectivity-analysis/> (accessed 19.12.2025).

Pervyi tranzitnyi reis..., 2025 – Pervyi tranzitnyi reis iz Kitaya v Evropu proshel po Severnomu morskemu puti // *RIA Novosti*. URL: <https://ria.ru/20251014/rejs-2048105389.html> (accessed 08.12.2025). (in Rus.).

Port of Aktau, 2024 – Port of Aktau: presentation // Transport & Logistics Forum Constanța. 2024. URL: <https://www.transportevents.com/presentations/constant2024/PortofAktau.pdf> (accessed 22.12.2025).

Port of Baku, 2024 – Port of Baku: presentation // Transport & Logistics Forum Constanța. 2024. URL: <https://www.transportevents.com/presentations/constant2024/PortofBaku.pdf> (accessed 22.12.2025).

Rakhmetulina, Abylaikhanova, 2023 – *Rakhmetulina A.A., Abylaikhanova T.A.* Osnovnye trendy razvitiya transportnoi infrastruktury: kazakhstanskii i zarubezhnyi opyt // *Vestnik universiteta "Turan"*. 2023. No. 2. P. 259–271. (in Rus.).

Sakenova, 2024 – *Sakenova S.* Kazakhstan to Increase Middle Corridor's Capacity to Ten Million Tons Annually // *The Astana Times*. 27 August 2024. URL: <https://astanatimes.com/2024/08/kazakhstan-to-increase-middle-corridors-capacity-to-ten-million-tons-annually/> (accessed 20.12.2025).

Seilkhanov, 2025 – *Seilkhanov A.* Kazakhstan, China to increase railroad freight volume // *Qazinform*. 19 February 2025. URL: <https://qazinform.com/news/kazakhstan-china-to-increase-railroad-freight-volume-d2098b> (accessed 20.12.2025).

Sharifli, 2022 – *Sharifli Y.* Middle Corridor: Potential Alternative to Russian Railways? // *Eurasia Daily Monitor*. 2022. Vol. 19. Issue 56. URL: <https://jamestown.org/middle-corridor-potential-alternative-to-russian-railways/> (accessed 20.12.2025).

Shkuro, 2024 – *Shkuro S.* Eurasian Railway Corridor: overview of 2024 trends in rail freight from China to Europe // *SeaRates.com*. URL: <https://www.searates.com/blog/post/eurasian-railway-corridor-overview-of-2024-trends-in-rail-freight-from-china-to-europe> (accessed 17.12.2025).

Strany Tsentral'noi Azii..., 2025 – Strany Tsentral'noi Azii v bor'be za diversifikatsiyu transportnykh marshrutov // *CABAR.asia*. URL: <https://cabar.asia/ru/strany-tsentralnoj-azii-v-borbe-za-diversifikatsiyu-transportnyh-marshrutov> (accessed 21.12.2025). (in Rus.).

Torebaeva, 2025 – *Torebaeva M.* Zheleznodorozhnye perevozki Kitai - Kazakhstan 2025: soglashenie KTZh i China Railway ukrepit Srednii koridor // *Cronos Asia*. URL: <https://cronos.asia/ekonomika/soglashenie-kitay-kazakhstan-2025> (accessed 19.12.2025).

Torgovyi povorot..., 2025 – Torgovyi povorot: ot Severnogo k Srednemu koridoru // *Eurasian Research Institute*. URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/43261/?lang=ru> (accessed 22.12.2025). (in Rus.).

Trans-Caspian Route..., 2025 – The Trans-Caspian International Transport Route and Other Promising Corridors in Central Asia. Eurasian Rail Alliance. January 2025. URL: https://index1520.com/upload/medialibrary/c1a/h914jj1ibcbwxh7n7a9iix89eilcb8ta/en310125_TITR.pdf (accessed 19.12.2025).

Tymbayeva et al., 2025 – Tymbayeva Z.M., Abdimanapov B.K., Omarov A.B. Factors influencing the development of transit traffic along the Trans-Caspian transport route // *Journal of Energy, Mechanical Engineering and Transport*. 2025. № 2. P. 31–36. (in Rus.).

Zhang Xiao, 2025 – Zhang Xiao. 10 let initsiative “Odin poyas i odin put”: dostizheniya i novye gorizonty sotrudnichestva Kitaya i Kazakhstana // *DKnews.kz*. URL: <https://dknews.kz/ru/shelkovyy-put/301042-10-let-iniciative-odin-poyas-i-odin-put-dostizheniya> (accessed 18.12.2025). (in Rus.).

¹Мармونتова Т.В., ²Шукыжанова А.Н.

¹ «Астана» халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹marmontova@mail.ru, ²aiym.shukizhanova@gmail.com

ТРАНЗИТТІК МАРШРУТТАН ЭКОНОМИКАЛЫҚ КОРИДОРҒА ДЕЙІН: «ОРТА ДӘЛІЗ» ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІН ҚАЙТА ТҮСІНУДІҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа: Мақала Еуразия геоэкономикалық архитектурасының трансформация жағдайында Қазақстан мен Қытайдың логистикалық өзара әрекеттесуін қайта қараудың Орталық коридоры факторы ретінде талданады. Мақсат – оның «Шығыс–Батыс» және «Солтүстік–Оңтүстік» бағыттарындағы құрылымдық рөлін анықтау және Орталық Азияны транзиттік торап ретінде позициялауға әсерін бағалау. Коридор Қытай, ЕО, Ресей және аймақ елдері арасындағы ықпалды қайта бөлу құралы ретінде қарастырылады. Ғылыми жаңалығы инфрақұрылымнан институционалдық және геоэкономикалық өлшемдерге ауысуда: Орталық коридор көлік, нормативтік және сауда-саяси компоненттерді біріктіретін қалыптасып келе жатқан экономикалық коридор ретінде түсіндіріледі. Міндеттер жүк ағындарының динамикасын талдау, инфрақұрылымдық «тұйық жерлерді» анықтау, Қазақстанның рөлін бағалау және Қытайдың құрлық байланыстарын диверсификациялау стратегиясын түсіндіруді қамтиды. Практикалық маңызы дәліздің экономикалық кеңістікке өту шарттарын анықтаумен байланысты. Әдістеме жүйелі тәсілді, салыстырмалы талдауды және статистикалық және сарапшылық дереккөздердің контент-талдауын қамтиды. Эмпирикалық база статистикаға, халықаралық институттардың есептеріне және рецензиялаған зерттеулерге сүйенеді. Нәтижелер коридордың ағымдарды диверсификациялап, Қазақстанның транзиттік қызметін күшейтіп жатқанын көрсетеді, бірақ ұзақ мерзімді тиімділік координациядан, цифрландырудан және жүк базасын диверсификациялаудан байланысты. Қорытындыда дәліздің институционалдануы Орталық Азияның субъективтілігін арттырады және геосаяси шоктарға осалдықты төмендетеді деп негізделеді.

Кілт сөздер: Қытай, Қазақстан, логистика, транзит, хаб, Транскаспий көлік дәлізі, геосаясат, геоэкономика.

¹Marmontova T.V., ²Shukyzhanova A.N.

¹ Astana International University, Astana, Kazakhstan

²Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹marmontova@mail.ru, ²aiym.shukizhanova@gmail.com

FROM A TRANSIT ROUTE TO AN ECONOMIC CORRIDOR: THE MIDDLE CORRIDOR AS A FACTOR IN RETHINKING KAZAKHSTAN – CHINA INTERACTION

Abstract: This article analyzes the Middle Corridor as a key factor in rethinking logistical interaction between Kazakhstan and China amid the transformation of the Eurasian geoeconomic architecture. The aim of the study is to identify the structural role of the Middle Corridor within the East–West and North–South route systems and to assess its impact on positioning Central Asia as a transit and economic hub. The corridor is examined as an instrument for redistributing influence among China, the European Union, Russia, and the countries of the region. The scientific novelty of the study lies in shifting the focus from purely infrastructural parameters to institutional and geoeconomic dimensions. The research objectives include analyzing freight flow dynamics; identifying bottlenecks in port and railway infrastructure; assessing the role of Kazakhstan as a system-forming transit hub; and interpreting China’s strategy of diversifying overland connectivity. The practical significance of the article consists in formulating the conditions under which the Middle Corridor can evolve from a transit route into a full-fledged economic space. The methodological framework is based on systemic and structural-functional approaches, comparative analysis and content analysis of statistical and expert sources. The empirical base includes statistics, analytical reports of international institutions, and peer-reviewed studies. The main findings demonstrate that the Middle Corridor already provides qualitative diversification of freight flows and strengthens Kazakhstan’s transit function, however, its long-term effectiveness will depend on coordination mechanisms, digitalization, and diversification. The conclusion substantiates that successful institutionalization of the corridor can enhance Central Asia’s agency in global trade and reduce the region’s vulnerability to external geopolitical shocks.

Keywords: China, Kazakhstan, logistics, transit, hub, Trans-Caspian Corridor, geopolitics, geoeconomics.

Информация об авторах:

Мармонтова Таисия Викторовна, кандидат исторических наук, Международный университет «Астана», Астана, Казахстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, ассоциированный профессор, PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Мармонтова Таисия Викторона, тарих ғылымдарының кандидаты, «Астана» халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, қауымдастырылған профессор, PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӨТУ, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Marmontova Taissiya Viktorovna, Candidate of Historical Sciences, «Astana» International University, Astana, Kazakhstan.

Shukyzhanova Aiym Nurtasovna, Associate Professor, PhD, Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 8 қаңтар 2026 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2026 жыл*

¹ Kairanbayev N.S. ² Zubayer A. Al. ³ Kudaibergenova R.Ye.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³ Almaty Management University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: ¹ kairanbayev.n.s@gmail.com, ² alzubayer799@gmail.com, ³ r.kudaibergenova@almau.edu.kz

THE UAE GOVERNMENT'S POLICY FOR SCIENTIFIC DEVELOPMENT

Abstract. The purpose of this article is to analyze the effectiveness of United Arab Emirates (UAE) public policy and government programs in developing scientific research and development (R&D). This focus is critically important as the UAE transitions from an oil-dependent to a knowledge-based economy, prioritizing human capital development. As a result of these strategic efforts, the UAE has emerged as one of the regional leaders in the Middle East in science and technology. The relevance of this study lies in examining modern models of state-led research development, with the UAE's experience serving as a potential model for commodity-based economies like Kazakhstan. Unlike previous studies, this research provides a comprehensive analysis of the UAE's scientific achievements. The methodology combines document analysis, a systematic literature review, and quantitative assessment of research outputs. Data were collected from peer-reviewed journals and official government reports. Our results demonstrate that robust government support for science significantly contributes to developing qualified specialists who are integrated into the modern labor market, thereby strengthening the national economy. Furthermore, the strategic introduction of advanced technologies into educational and research laboratories is facilitating the R&D necessary for the UAE to establish itself as a leading, self-sufficient knowledge powerhouse in the Persian Gulf region.

Key words: the UAE, science, higher education, knowledge economy.

Introduction

There is a strong connection between technological innovation and economic growth. Technological innovations create new markets, products, and services, which effectively support economic growth. Innovation can also come from research and development made possible by economic growth (My Thi Thi & Tran Phu Do, 2024).

In order to create innovative economies, many developed countries have coordinated their public policies and established higher education systems as a means of fostering the development of cutting-edge technologies and innovations (Sopybaeva, Kozhirova, 2025). Li, Xue, Wei, and colleagues found that, nations with fast economic growth strongly value higher education for both domestic advancement and international competitiveness. By catching up technologically, they are capable of competing with more developed countries in the knowledge economy (Li *et al*, 2024: 1-11). Consequently, the economy serves as the foundation for educational policy, determining the content, goals, and implementation tools of educational programs (Baishan, Nechaeva, Belgozha, 2025).

Science and research productivity have a significant impact on a country's economy as well as many aspects of people's lives. The level of scientific progress is a key indicator of a society's and a country's development. Those countries that pay close attention to scientific research, master the latest high-tech technologies, and provide financial support have competitive political economies among the top economic countries and show major positions in the global economy. For instance, the dynamic advancements made by the extraordinary economies of East Asia (Taiwan, South Korea, and Hong Kong) are actually the result of significant investments in science, technology, and research (IMF, 2024: 1-31).

The UAE has wanted to change its oil-driven economy into a sustainable one based on information, innovation, technology, and research, as presented in the UAE's government development programme Vision 2021. Today, the country derives benefits from rising infrastructure in research due to its many academic institutions and foreign and national researchers (Vision 2021).

With the ambitious competing tendencies, the Arabian Gulf countries witnessed 'unprecedented' struggles with their oil-dependent export economy, and the decisions to diversify their national economy are concomitant with that concern. Gradually the UAE and, on a broader scale, the Arabian countries in the Gulf region accumulated the cumulative progressive economic concepts in the first decade of this century. The UAE undertook its Vision 2021 in 2010 with a significant focus on its education system and knowledge economy, which was later followed by Vision 2031 and the UAE Centennial Vision 2071.

Innovation, science, and technology are critical to the socio-economic development of the UAE. The UAE's authority plans to accomplish their objectives by using their resources and having an efficient government. It has started initiatives in a number of fields, including renewable energy, water, transportation, education, and health. Human development and economic diversity are top priorities as well. The objective of the UAE's strategy in science, technology, and innovation is to advance innovation based on science and technology in order to meet national goals and tackle global problems (UAE Government, 2015).

Since 1997, the UAE's national fiscal investment has significantly prioritised the knowledge-based economy (Ashour, 2020: 209–223). To achieve the maximum utility of its visions, it greeted a wide range of institutional approaches, including emphasising research environments in higher educational institutions across the country and funding opportunities, inviting international scholars and visiting professors, inter-institutional agreements and cooperations, and ensuring relentless access to competing technologies on campuses. The eminent universities in the UAE, such as New York University in Abu Dhabi, bolster the government's commitment to being central to a knowledge-based economic landscape (Areepattamannil, 2024). Dubai as a smart city has drawn wide scholarly attention, and it is argued by the scholars that the technology facilitated for the daily citizen life is eventually fostering the learning wave in the labs of the colleges (El Khatib et al, 2023: 1657-1672). The ecosystem-based infrastructures like Dubai Knowledge Park and Abu Dhabi's Masdar City are integrating the needs for academia with its service to the labour markets. Worthy of mention, the UAE was among the first to join the World Bank's human capital (HC) projects along with Saudi Arabia and Kuwait, and data is evidenced to have a stable correlation between HC and national economic flow (Aldulaimi et al, 2020: 1-6). Furthermore, the government's less engagement with the private sector to boost its knowledge economy is undermining the state effort (Ben Hassen, 2022). From 2012 to 2021, the knowledge and non-oil sector of the UAE gradually expanded, contributing to the state goal of economic diversification (Crupi. & Schiliro, 2023: 2286-2300). Still, the special education zones are only engendering the temporary skilled migrant workforce, which is critically scrutinised by Rottlieb and Kleibert and suggested for in-depth policy analysis by including offshore educational institutions with the government's mainstream efforts and considering a comprehensive citizenship criterion (Rottlieb & Kleibert, 2022: 930-948).

In literature and policymaking discourse, the UAE's visions are conventionally talked over, and subsequent improvisation decisions are raised to evaluate and reevaluate the government's initiatives as well as their ramifications. However, the resourcefulness of the government in scientific development is found to be an emerging topic to concentrate on with an objective approach to answer the grey areas in policymaking. Embracing technology by the students and the faculties is still conventional in UAE campuses, which calls for accelerating the pace to reap the optimal benefit (Ashour, 2020: 2513-2525). With Emiratisation having limited success in the education and labour market, in-depth concentration was needed to pay attention to the potentiality

of the government's scientific efforts (Sarker & Rahman, 2020: 173–186). These challenges are often intertwined with the implementing methods of the government's enterprises in developing higher educational overall productivity in generating the original insights as well as employing them in national interests, which comes later. For a nuanced understanding of the UAE's higher educational efforts, the study is to undertake a critical appraisal with an analytical approach.

In brief, with a view to finding the potential answers to these concerns, this study aims to analyse the government of the UAE's public policies on scientific research and the higher education system, and particular attention is paid to evaluating the UAE's research and achievements in science, which will dictate the attention of the policymakers, with their paying dedicated attention to the effectiveness of the UAE's public policies.

This study's main research question is: Can public policy in research and development in the UAE be considered as effective?

Methodology

The authors reviewed and analyzed a range of sources, including articles, monographs, and official reports, to address the research question and gather data regarding government research programs in the UAE. A substantial part of the relevant research literature was also carefully reviewed, and statistics and websites of international organizations were examined. The study was conducted by using such methods as literature review, document analysis and quantitative methods.

Results

Modern educational policy of the UAE. The UAE aimed to "modernize" their system of higher education. The country's demand for globally recognized university programs has increased over time. Universities in the UAE that have partnerships with international universities have grown quickly as a result (Della Giovampaola & Ugazio, 2024: 682-703). Partnerships with consultants from western countries played a significant role in reshaping higher education in the UAE (Jaleel & Saber, 2025).

UAE government boosted the research productivity by supporting research activities in private and public universities, centers, institutes and companies, by individuals or teams of scientists in UAE through the disbursement of research grants. One of such funds is the Mohammed bin Rashid Al-Maktoum Knowledge Foundation, which is aimed at advancing scientific knowledge in the region by funding research projects. It was established in 2007 and has a \$10 billion endowment fund (Al Yami, Ajmal & Balasubramanian, 2022: 670-700).

The objectives for improving the higher education system and science are outlined in the following national economic programs and strategic documents:

- UAE Vision 2021, which was announced in 2010, is designed to make the UAE one of the world's best countries. Six national priorities of the UAE Vision 2021 focus on the key sectors of government action in the following years (Vision 2021).

- The UAE Centennial Plan 2071 aims at preparing the future generations of the UAE by giving them the skills and knowledge to make the UAE, the most advanced country in the world by 2071 (UAE Centennial Plan 2071).

- The National Strategy for Advanced Innovation aims to establish the UAE as a global leader in innovation by encouraging experimentation and taking well-considered risks to achieve the UAE Centenary Goals 2071. The focus areas include exploration, future skills, quality of health, living and life, green power, transport and harnessing technology to serve humankind (The UAE's National Strategy for Advanced Innovation).

- The National Advanced Sciences Agenda 2031 seeks to further the goals of Vision 2021 and the Centennial Plan 2071 through eight scientific priorities to address future challenges (The National Advanced Sciences Agenda 2031).

- The UAE Strategy for the Future places importance on strategic planning, worldwide cooperation, and creating specific research laboratories for future challenges. The strategy has three main pillars: an entirely novel governmental operational model, developing national capacity through education and training, and focusing on technology, sustainability, healthcare, and education to set strategic priorities for the future (The UAE Strategy for the Future).

The UAE's achievements in science and research. A significant public and private investment has resulted in a tremendous expansion of the higher education sector, which now includes a diverse range of programs offered by a large number of public and private colleges and universities (Karabchuk, Shomotova & Chmel, 2022: 759-785). Shomotova and Karabchuk (Shomotova & Karabchuk, 2022: 159-185) argued that the recorded boom in higher education is not only owing to UAE's fast rising population, but also due to better higher education opportunities. For example, between 2001 and 2005, the number of graduates went up by 102%, while the number of people aged 20 to 24 increased by 94% in the UAE. This increase in higher education possibilities is being driven by the UAE's rapid economic expansion and the private sector's rising investments in higher education institutions throughout the Gulf region. Since colleges and universities are obliged to compete by enhancing their academic programs and the employability of their graduates, the growing number of higher education providers should have a beneficial influence on higher education quality.

According to the report done by the United Nations Development Programme in 2022 on the Human Development Index, the UAE has the highest rank among Arab countries and is 23d in the world (UN Development Programme).

United Nations Development Programme also indicates that UAE was ranked first in the Arab world in the knowledge economy index and 26th among 141 countries worldwide in 2024. The country's emphasis on innovation and education is demonstrated by its ranking 25th out of 59 nations with very high human development. In addition, the UAE made significant achievements in technological and digital progress, positioning itself as a leading knowledge economy (GNI, 2024).

There are several universities in the United Arab Emirates that are listed among the top universities in the world, according to the QS World University Rankings 2026. Khalifa University of Science and Technology (Khalifa University), which is ranked 177 globally, is the top university in the United Arab Emirates and one of the top 200 universities worldwide in 2026. Prominent universities in the UAE, such as the United Arab Emirates University (UAEU) (229), the American University of Sharjah (272) and University of Sharjah (328) come shortly after it (QS World University Rankings 2026).

According to another prestigious global ranking of universities, Times Higher Education World University Rankings 2025, Khalifa University ranks 201-250, followed by the UAEU 251-300 and the University of Sharjah 301-350 (World University Rankings 2025). Three highly ranked higher education institutions in the UAE are noted in Table 1.

Table 1 – a list of top universities in the UAE according to international rankings

University names	QS World University Rankings	Times Higher Education
Khalifa University	177	201–250
UAEU	229	251–300
University of Sharjah	328	301–350

Khalifa University of Science and Technology is a research-intensive university that was founded in 2017 by merging three top universities in the country: Khalifa University of Science, Technology and Research, Masdar Institute of Science and Technology, and The Petroleum Institute. It is located in Abu Dhabi and consists of three colleges, three research institutes, 18 research centers, and 36 departments that cover a wide range of scientific, technological, and medical disciplines. According to the University's Vision, it aims to be the progress engine of Abu

Dhabi and the UAE's knowledge economy, as well as the world leader among research universities in the 21st century (Khalifa University).

UAEU is also one of the top national universities in the UAE. Moreover, it is considered as the first and the oldest university in the country, which was founded in 1976 by Sheikh Zayed Bin Sultan Al Nahyan. Aiming to become an elite institution with a focus on research, UAEU currently admits about 14,968 Emirati and foreign students. The UAEU has nine colleges that provide a comprehensive range of accredited, high-quality graduate and undergraduate programs. The UAEU has created research centers of strategic importance for the country and the region as a whole, in addition to its academic courses. These centers are involved in research and development across a wide range of critical areas, such as cancer treatment and water resources (UAEU).

American University of Sharjah (AUS) was founded in 1997. AUS offer 32 majors and 46 minors at the undergraduate level, 17 master's degree programs and five PhD programs. Approximately 5,233 undergraduates, 412 graduate students, and 119 postgraduate students are enrolled in the university's four colleges in the year 2023. The university employs 339 full-time faculty members from 49 countries (AUS).

Table 2 below shows data from the World Bank Group, which is one of the world's largest sources of funding and knowledge for developing countries. It publishes statistics on the most important aspects of economic activity, research and development in the world. The author selected the countries the world's most advanced countries in the field of scientific research to compare with the UAE (The World Bank).

Table 2 - research and development expenditure (% of GDP), 2015–2020

Countries	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Israel	4,2	4,5	4,6	4,7	5,1	5,3
Korea	3,98	3,99	4,3	4,5	4,6	4,8
USA	2,8	2,8	2,9	3	3,1	3,4
Japan	3,2	3,1	3,1	3,2	3,2	3,3
Germany	2,9	2,9	3	3,1	3,2	3,1
China	2	2,1	2,1	2,1	2,2	2,4
UAE	0,86	0,9	-	1,2	1,3	1,5
Russian Federation	1,1	1,1	1,1	0,9	1	1,1
Saudi Arabia	-	-	-	-	-	0,5
Arab World	-	-	-	-	-	0,72

The government has built infrastructure for scientific progress, and invested significantly to promote research and development in the country. It has already increased its expenditure on research and development from 0.8 to 1.5% of GDP between 2015 and 2021. According to the data presented in the table, it can be concluded that the allocated funds are significantly higher than in other Arab countries, but lower than in some developed countries.

Another important indicator is the number of scientific researchers in a country. Human resources play one of the key roles in the creation of a new product or piece of knowledge (The World Bank). Data on the number of researchers is presented in Table 3.

Table 3 - Researchers in R&D (per million people), 2015–2020

Countries	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Korea	7013,5	7086	7497,6	7980,4	8407,7	8713,6
USA	4269,9	4251,2	4411,7	4748,8	4821,2	-
UK	4320	4358	4435	4554	4684	-
Japan	5173,0	5209,4	5304,1	5331,1	5374,6	5454,7
Germany	4743,8	4861,7	5076,5	5217,3	5396,5	5393,1
China	1150,8	1196,7	1224,8	1307,1	1471,2	1584,9

UAE	1980,5	2383,1	-	2378,9	2382,1	2442,5
Russian Federation	3098,1	2952,2	2821,5	2784,3	2746,7	2721,7

Based on the above data, it can be clearly seen that the number of researchers in the UAE is growing steadily, as well as in other countries that are actively expanding the field of research.

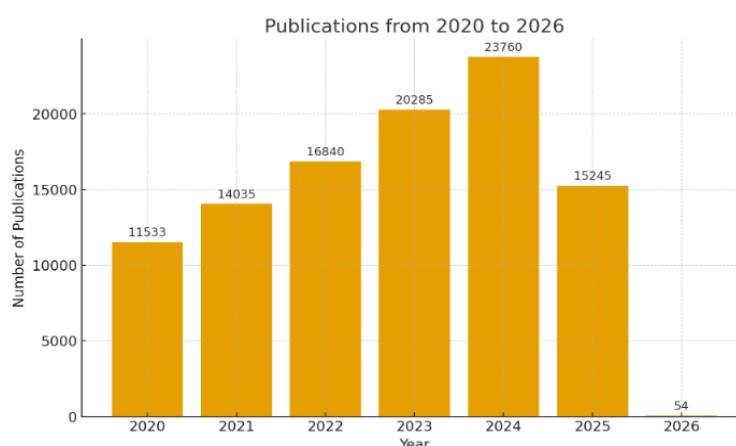

Figure 1 – Research performance from 2020 to 2026. (Source: <https://www.scival.com/overview/publications/summary?uri=Country/784>, accessed 04.09.2025)

Figure 1 demonstrates the development of research output in UAE. There are 101,752 documents in total published over the period 2020–2026. In 2020, the number of scientific research publications were 11533 which increased by around 106% to 23,760 in 2024.

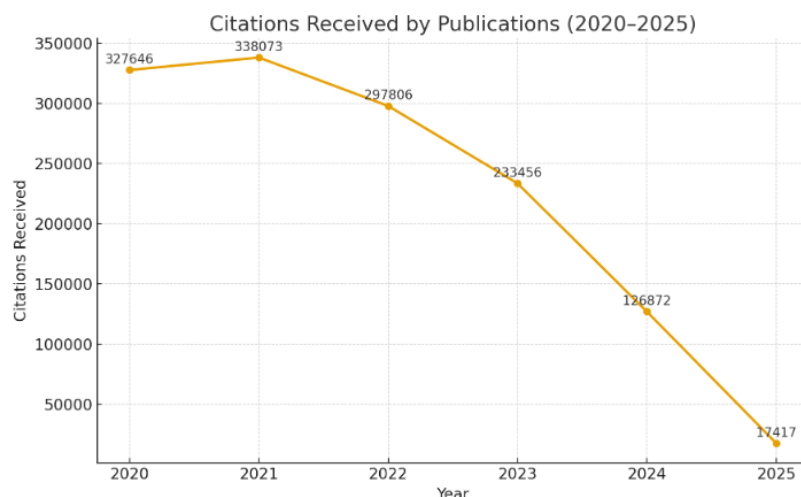

Figure 2 – citations of articles between 2020 and 2025. (Source: <https://www.scival.com/overview/citations?uri=Country/784>, accessed 04.09.2025)

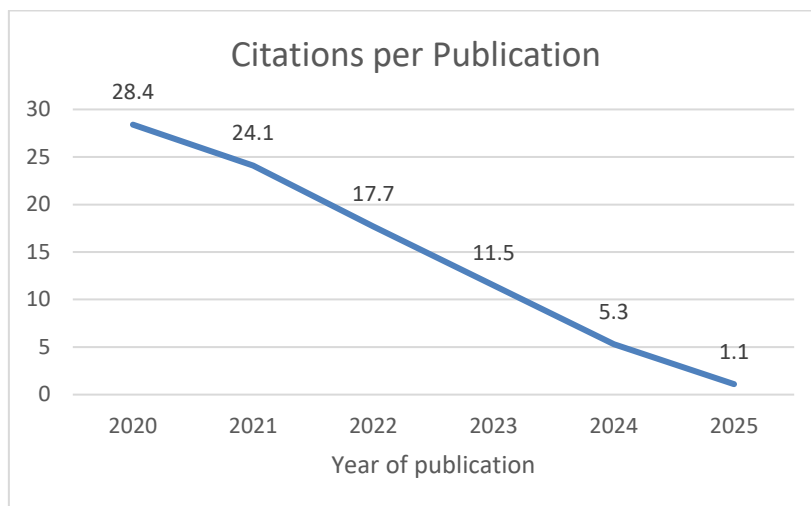

Figure 3 – citations per publication of articles between 2020 and 2025. (Source: <https://www.scival.com/overview/citations?uri=Country/784>, accessed 04.09.2025)

According to Scopus data given in Figures 2 and 3, there was a fluctuation in the citation over the last five-year period with an overall number of 772,425 citations. Similarly, the citations per publication also decreased from 20,9 in 2018 to 5,7 in 2022.

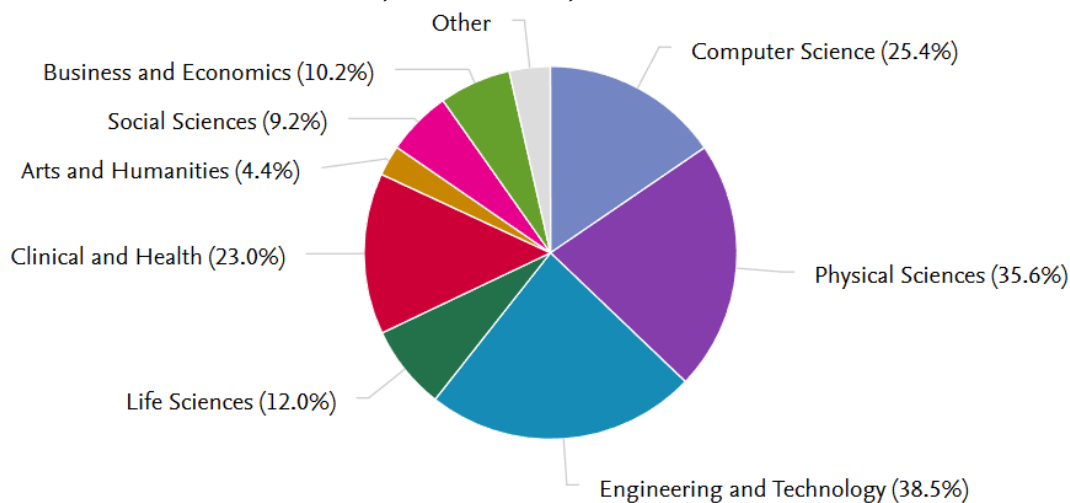

Figure 4 – the most popular subject area of all publications between 2020 to 2025. (Source: <https://www.scival.com/overview/discipline?uri=Country/784>, accessed 04.09.2025)

As shown in Figure 4, over the last 6 years “Engineering & Technology” was the most prevalent subject area at about 38,5% of all publications. While publications in the “Physical Sciences” (35,6%), “Computer Sciences” (25,4%) and “Clinical and Health” (23%) had almost similar contribution, “Arts & Humanities” was the least prevalent subject of the UAE’s research output.

Conclusion

The current study was to notably embody the UAE’s efforts to advance the knowledge economy by facilitating educational environments in institutions as well as integrating the cutting-edge technology into higher education. By embodying a wide range of data on the distinctive features of scientific development in the UAE, we concluded that the country has recently increased its efforts due to particular support from the government. This is evidenced by the majority of

national economic programmes aimed at fostering science and innovation, as well as significant state funding. The government patronage, which is perceptible as funding, infrastructure building, or specifying the universities as research-based or skilled labour suppliers, will on the one hand promptly contribute to creating a skilled, specialised faculty, and on the other hand, integrating those learners into the labour market will enrich the overall national economic experience. Embracing new technologies in the workforce, especially in the educational labs, will advance the research findings necessary to make the UAE a self-reliant giant in the Gulf region. The efforts are, to summarise, somewhere visible as hitherto progressing, as having named the UAE universities on the top university rankings competing with the Arabian countries. Besides, the research environment in the campuses with the numbers of the students struggling in materialising the best usages of the new technologies are steadily getting in the flow, which will allow policymakers to exploit the technological arena efficaciously.

References

- Al Yami, Ajmal, Balasubramanian, 2022 – *Al Yami, M., Ajmal, M. M., Balasubramanian, S.* Does size matter? The effects of public sector organizational size on knowledge management processes and operational efficiency // *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*. 2022. 52 (5). P. 670-700.
- Aldulaimi, Kharabsheh, Al Shishany, Alazzawi, 2020 – *Aldulaimi S., Kharabsheh R., Al Shishany A., Alazzawi A.* Investment in Human Capital to Promote Knowledge-Based Economy: Data Analysis in the GCC // 2020 International Conference on Data Analytics for Business and Industry: Way Towards a Sustainable Economy (ICDABI). Sakheer, Bahrain. 2020. P. 1–6.
- Areepattamannil, 2024 – *Areepattamannil S.* Building a knowledge economy: higher education as a catalyst for the United Arab Emirates' visionary growth // *Frontiers in Education*. 2024. Vol. 9.
- Ashour, 2020 – *Ashour S.* How technology has shaped university students' perceptions and expectations around higher education: an exploratory study of the United Arab Emirates // *Studies in Higher Education*. 2020. 45 (12). P. 2513–2525.
- Ashour, 2020 – *Ashour S.* Quality higher education is the foundation of a knowledge society: where does the UAE stand? // *Quality in Higher Education*. 2020. 26 (2). P. 209–223.
- Baishan, Nechaeva, Belgozha, 2025 – *Baishan G., Nechaeva E.L., Belgozha E.K.* Obrazovatel'naya politika Kitaya kak instrument myagkoy sily v prodvizhenii initsiativy «Poyas i put'» v Kazakhstane [China's Education Policy as a Soft Power Instrument in Promoting the Belt and Road Initiative in Kazakhstan] // *Qazaqstan shyghystanuy*. 2025. № 3. P. 151–162. (in Rus.).
- Ben Hassen, 2022 – *Ben Hassen, T.* The GCC Economies in the Wake of COVID-19: Toward Post-Oil Sustainable Knowledge-Based Economies? // *Sustainability*. 2022. 14 (18).
- Crupi, Schiliro, 2023 – *Crupi A., Schiliro D.* The UAE economy and the path to diversification and innovation // *International Journal of Business Management and Economic Research*. 2023. 14 (5). P. 2286–2300.
- Della Giovampaola, Ugazio, 2024 – *Della Giovampaola C., Ugazio G.* Mapping the Network: Identifying UAE Philanthropies' Partners in Education // *Comparative Education Review*. 2024. 68 (4). P. 682–703.
- El Khatib M.M., Abidi N., Al-Nakeeb A., Alshurideh M., Ahmed G., 2023 – *El Khatib M.M., Abidi N., Al-Nakeeb A., Alshurideh M., Ahmed G.* Dubai smart city as a knowledge based economy // *The effect of information technology on business and marketing intelligence systems*. 2023. P. 1657–1672.
- IMF, 2024 – International Monetary Fund. Regional economic outlook: Asia and Pacific: Resilient growth but higher risks. 2024. P. 1–31. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/REO/APAC/Issues/2024/10/31/regional-economic-outlook-for-asia-and-pacific-october-2024> (accessed 05.09.2025).

Jaleel, Saber, 2025 – *Jaleel B., Saber H.* The United Arab Emirates as an International Education Hub: Assessing Progress Toward a Knowledge-Based Economy // Journal of Studies in International Education. 2025. URL: <https://doi.org/10.1177/10283153251364511>

Karabchuk, Shomotova, Chmel, 2022 – *Karabchuk, T., Shomotova, A., Chmel, K.* Paradox of research productivity of higher education institutions in Arab Gulf countries: The case of the UAE // Higher Education Quarterly. 2022. 76 (4). P. 759–785.

Jian Li, Eryong Xue, Yukai Wei, Yunshu He, 2024 – *Jian Li, Eryong Xue, Yukai Wei, Yunshu He.* How popularising higher education affects economic growth and poverty alleviation: empirical evidence from 38 countries // Humanit Soc Sci Commun. 2024. 11. P. 1–11.

My Thi Thi, Tran Phu Do, 2024 – *My Thi Thi, D., Tran Phu Do T.* The interrelationships between economic growth and innovation: international evidence // Journal of Applied Economics. 2024. 27 (1).

Official website of Khalifa University, 2025 – Official website of Khalifa University. URL: <https://www.ku.ac.ae/> (accessed 07.09.2025).

Official website of the American University of Sharjah, 2025 – Official website of the American University of Sharjah. URL: <https://www.aus.edu/> (accessed 07.09.2025).

Official website of UAE University Al Ain, 2025 – Official website of UAE University Al Ain. URL: <http://www.uaeu.ac.ae/> (accessed 07.09.2025).

QS World, 2025 – QS World University Rankings 2026: Top Global Universities. Top Universities, Quacquarelli Symonds, 19 June 2025, www.topuniversities.com/world-university-rankings?search=kha (accessed 07.09.2025).

Rottlieb, Kleibert, 2022 – *Rottlieb T., Kleibert J. M.* Circulation and containment in the knowledge-based economy: Transnational education zones in Dubai and Qatar // Environment and Planning A: Economy and Space. 2022. 54 (5). P. 930–948.

Sarker, Rahman, 2020 – *Abu Elias Sarker, Mohammad Habibur Rahman.* Social engineering and Emiratization in the United Arab Emirates // Public Administration and Policy. 2020. 23 (2). P. 173–186.

Shomotova & Karabchuk, 2022 – *Shomotova A., Karabchuk T.* Development of the Higher Education in the UAE // The past, present, and future of higher education in the Arabian Gulf Region. Routledge, 2022. P. 159–185.

Sopybaeva, Kozhirova, 2025 – *Sopybaeva L.E., Kozhirova S.B.* Osobennosti obrazovatel'noy politiki Yuzhnoy Korei v usloviyakh natsional'noy modernizatsii i globalizatsii [Features of the educational policy of South Korea in the context of national modernization and globalization] // Qazaqstan shyghystanuy. 2025. № 3. P. 75–85. (in Rus.).

The National Advanced, 2025 – The National Advanced Sciences Agenda 2031. URL: <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/industry-science-and-technology/national-advanced-sciences-agenda-2031> (accessed 03.09.2025).

The UAE Strategy for the Future, 2025 – The UAE Strategy for the Future. URL: <https://uaecabinet.ae/en/details/news/mohammed-bin-rashid-launches-uae-strategy-for-the-future>. (accessed 03.09.2025).

The UAE's National Strategy for Advanced Innovation, 2025 – The UAE's National Strategy for Advanced Innovation. URL: <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/innovation-and-future-shaping/national-strategy-for-advanced-innovation>. (accessed 03.09.2025).

The World Bank. Research and Development Expenditure, 2025 – The World Bank. Research and Development Expenditure. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?end=2021&locations=AE&start=2011&view=chart> (accessed 07.09.2025).

The World Bank. Researchers in R&D, 2025 – The World Bank. Researchers in R&D. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.SCIE.RD.P6?locations=AE> (accessed 07.09.2025).

Times Higher Education, 2025 – Times Higher Education. World University Rankings 2025. URL: <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2023/world-ranking>. (accessed 07.09.2025).

UAE Centennial Plan 2071, 2025 – UAE Centennial Plan 2071. URL: <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/innovation-and-future-shaping/uae-centennial-2071>. (accessed 05.09.2025).

UAE Government, 2015 – UAE Government. Science, Technology & Innovation Policy in the United Arab Emirates. 2015. URL: <https://u.ae/-/media/About-UAE/Science-and-Technology/En-science-technology-and-innovation-policy.ashx?la=en&hash=7A3C137C3E0327B622EA1EE92F5BD2B9> (accessed 05.09.2025).

United Nations Development, 2025 – United Nations Development Programme and Mohammed bin Rashid Al Maktoum Knowledge Foundation. Country profiles – United Arab Emirates. In Global Knowledge Index – Knowledge For All. 2025. URL: <https://www.knowledge4all.com/country-profile?CountryId=11>. (accessed 07.09.2025).

United Nations Development Programme, 2025 – United Nations Development Programme. Human Development Reports. Human Development Index. URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>. (accessed 07.09.2025).

Vision 2021 – UAE government program “Vision 2021”. URL: <https://uaecabinet.ae/en/national-agenda> (accessed 04.09.2025)

¹ Кайранбаев Н.С., ² Зубайер А.Ал., ³ Кудайбергенова Р.Е.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы

³ Алматы Менеджмент университеті, Қазақстан, Алматы

E-mail: ¹ kairanbayev.n.s@gmail.com, ² alzubayer799@gmail.com,

³ r.kudaibergenova@almau.edu.kz

БАӘ-НІҢ ҒЫЛЫМДЫ ДАМУ БҮЙІНША МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫ

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) академиялық зерттеулерді дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларын және олардың ғылымдағы жетістіктерін, сондай-ақ БАӘ мемлекеттік саясатының ғылыми зерттеулер мен әзірлемелердегі тиімділігін талдау болып табылады. БАӘ экономикасын әртараптандыруда, мұнайға тәуелді экономикадан білімге негізделген экономикаға және адами капиталды дамытуға көшуде. Нәтижесінде БАӘ соңғы онжылдықтарда аймақтағы ғылыми технологиялар мен зерттеулерді дамытуда көшбасшылардың біріне айналды. Бұл зерттеудің өзектілігі мемлекеттің ғылыми-зерттеу институттарымен және университеттермен өзара әрекеттесуінің заманауи үлгілерін зерттеудің маңыздылығында. БАӘ-нің ғылыми зерттеулерді дамыту тәжірибесі Қазақстан сияқты шикізатқа негізделген экономикасы бар елдерге үлгі бола алады. Біздің нәтижелеріміз ғылым мен зерттеулерді мемлекеттік қолдау заманауи еңбек нарығына кірігуге қабілетті білікті мамандар мен ғылыми зерттеушілерді дамытуға, сол арқылы елдің жалпы экономикалық жағдайын байытуға айтарлықтай ықпал ететінін көрсетеді. Жаңа технологияларды жұмыс күшіне енгізу БАӘ-ді Парсы шығанағы аймағындағы тәуелсіз алпауытқа айналдыру үшін қажетті зерттеулерді дамытуға ықпал етеді. Осы тақырып бойынша басқа зерттеулерден айырмашылығы, бұл зерттеу БАӘ-дегі ғылыми жетістіктерді жан-жақты талдауға бағытталған. Бұл зерттеуде авторлар құжаттарды талдау, әдебиеттерге шолу және сандық әдістерді пайдаланды. Бұл зерттеуге арналған деректер рецензияланған журналдардан, олардың веб-сайттарында бар ресми есептер мен ресми есептерден жиналды.

Кілт сөздер: БАӘ, ғылым, жоғары білім, білім экономикасы.

¹ Кайранбаев Н.С., ² Зубайер А. Ал., ³ Кудайбергенова Р.Е.

^{1,2} ҚазНУ им. Аль-Фараби, Қазақстан, Алматы

³ Алматинский университет менеджмента, Қазақстан, Алматы

E-mail: ¹ kairanbayev.n.s@gmail.com, ² alzubayer799@gmail.com,

³ r.kudaibergenova@almau.edu.kz

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ОАЭ В РАЗВИТИИ НАУКИ

Аннотация. Целью данной статьи является анализ государственных программ Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ) по развитию академических исследований и их достижения в науке, а также анализ эффективности государственной политики ОАЭ в области научных исследований и разработок. ОАЭ проводят диверсификацию своей экономики переходя от экономики, которая зависит от нефти к развитию «экономики знаний» и человеческого капитала. Благодаря этому ОАЭ стала одним из лидеров по развитию научных технологии и исследовании в регионе за последние десятилетия. Актуальность данного исследования обусловлена важностью изучения современных моделей взаимодействия государства с исследовательскими институтами и университетами. Опыт ОАЭ в развитии научных исследований может стать примером для стран с сырьевой экономики как Казахстан. Наши результаты показывают, что государственная поддержка науке и исследованию значительно способствует формированию квалифицированных специалистов и научных исследователей которые смогут интегрироваться в современный рынок труда и таким образом обогащают общую экономическую ситуацию в стране. Внедрение новых технологий в рабочую силу, особенно в учебных лабораториях, будет способствовать развитию исследований, необходимых для превращения ОАЭ в независимого гиганта в регионе Персидского залива. В отличии от других работ посвященных этой теме, данное исследование уделяет особое внимание комплексному анализу научных достижений в ОАЭ. В этом исследовании авторы использовали анализ документов, обзор литературы и количественные методы. Данные для этого исследования были собраны из рецензируемых научных журналов, доступных официальных отчетов на их веб-сайтах и официальных отчетов.

Ключевые слова: ОАЭ, наука, высшее образование, экономика знаний.

Information about the authors:

Kairanbayev Nurali – doctoral student, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zubayer Abdullah Al – an academic researcher, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kudaibergenova Renata Yerkinovna – PhD, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Кайранбаев Нурали – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Зубайер Абдулла Әл – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультетінің зерттеушісі, Алматы, Қазақстан.

Кудайбергенова Рената Еркиновна – PhD, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кайранбаев Нурали – докторант факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. Тел.: +7 705 203 89 52

Зубайер Абдулла Аль – исследователь факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кудайбергенова Рената Еркиновна – PhD, Алматинский университет менеджмента, Алматы, Казахстан.

*Келіп түсті 1 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2026 жыл*

^{*1}Табынбаева З.С. ²Белгожа Е.К. ³Ужкенов Е. М.
^{1,2} Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан
E-mail: ¹zauret@list.ru, ²ernur.bk@mail.ru, ³e81g@mail.ru

ДИАЛОГ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАЗАХСТАНА, РОССИИ, КИТАЯ ЧЕРЕЗ СИМВОЛИКУ ДЕРЕВЯННОГО ЗОДЧЕСТВА В ПРИГРАНИЧНОМ ГОРОДЕ ЖАРКЕНТЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию визуальных памятников деревянного зодчества приграничного города Жаркента. Архитектурное развитие города определялось интенсивными контактами между культурами Центральной Азии, Китая и Российской империи. Целью исследования является выявление семиотических и культурно-исторических смыслов декоративных элементов, формировавших архитектурную идентичность городской среды во второй половине XIX – начале XX века. Задачей работы стало определение того, каким образом через орнаментальные мотивы осуществлялся диалог взаимодействия культур Казахстана, России, Китая сохраняя присущую функциональность, эстетические нормы и сакральные представления. Методологическую основу исследования составили полевые наблюдения, сравнительный анализ визуальных памятников, архивных документов, а также семиотический разбор орнаментальных структур. Новизна исследования заключается в интерпретации архитектуры Жаркента как «культурного кода», в котором через систему символов отражён синтез славянской, исламской и китайской художественных традиций. Полученные результаты демонстрируют, что декоративные элементы деревянного зодчества выполняли и утилитарно-эстетическую, и охранно-магическую функцию, обеспечивая визуальную фиксацию локальной идентичности. Исследование показывает, что городская архитектура Жаркента представляет собой значимый пример трансграничного культурного взаимодействия, закодированного в материальном пространстве.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта BR31714763 «Казахстан и меняющиеся контуры восточного мира: исторические вызовы и перспективы».

Ключевые слова: История, Казахстан, Россия, Китай, трансграничное культурное взаимодействие; локальная идентичность, деревянное зодчество, Жаркент.

Введение

Приграничные территории нередко становятся пространствами интенсивного культурного обмена, где архитектурная среда фиксирует следы сложных исторических процессов взаимовлияния различных цивилизационных систем. Восточная граница Казахстана, в частности город Жаркент, представляет особый интерес в этом контексте как узловое место пересечения русской, китайской и исламской культурных традиций. Для анализа механизмов трансформации форм происходивших в условиях многонационального и многоконфессионального взаимодействия был выбран наглядный аспект – архитектурное наследие города. Зодчество рассматривается как медиатор трансграничного культурного взаимодействия, в котором локальные формы становятся носителями широкой палитры цивилизационных влияний. То есть, не только форма, но и шире историко-культурный текст, показывает процессы формирования идентичности и коллективной памяти проживающих народов в пограничном городе.

Материалы и методы исследования

Методологическая основа данного исследования опирается на полевые материалы, визуальный анализ и сравнительный подход, что позволяет раскрыть трансформации орнаментальных мотивов в архитектурных объектах города Жаркента. Основным эмпирическим материалом послужили фотографии и наблюдения сохранившимися архитектурными памятниками города, в том числе жилыми постройками и элементами их декоративного оформления, выполненными в технике резьбы по дереву.

В центре внимания исследования находится интерпретация декоративных и символических элементов, выявленных в архитектурном оформлении, с особым акцентом на влияние китайской, русской и исламской художественных традиций. Важным инструментом анализа стал сравнительно-исторический подход, который позволил отследить эволюцию визуальных кодов и символов в контексте взаимодействия культур в пограничном городе. Особое внимание было уделено архивным данным о строительных процессах, а также изучению миграционных и культурных изменений в Семиречье во второй половине XIX века. Ключевую роль в анализе сыграли теоретические подходы географического и культурного исследования, позволяющие рассматривать город Жаркент как образец наглядного примера взаимодействия и взаимопроникновения российской и китайской культуры в традиционно казахское общество.

Метод семиотического анализа орнаментальных мотивов, позволил глубже понять символику, заключённый смысл в декоративных элементах архитектуры города. Для интерпретации символики и выявления культурных параллелей использовались исследования по истории искусств, этнографии и религиозной культуре региона.

Изучение деревянного зодчества как кода визуальной системы, раскрывающий исторический опыт взаимовлияния и взаимодействия, открывает возможности для более глубокого понимания приграничных городов, где культурный диалог, способствовал интеграции разных традиций. В этой связи наследие города Жаркент представляет собой не просто объект локального интереса, но и важный объект в исследовании истории и архитектуры как медиума культурной памяти, межкультурной коммуникации и исторической самодентичности. Подобные исследования позволяют изучить визуальные артефакты с точки зрения источника исторического знания, в котором закодированы социальные практики, религиозные представления и художественные изменения. Именно такой подход становится частью междисциплинарного метода, где на стыке истории, искусствоведения, культурной антропологии и семиотики рассмотрена архитектурная среда не изолированно, а как сложный текст, где каждый элемент - от конструктивных решений до декоративных мотивов - несёт смысловую нагрузку и формирует целостное представление о пространстве взаимодействия культур.

Обсуждение

Изучение истории, невозможно без обращения к архивным материалам и письменным документам. Однако история обретает зримую форму не только в текстах, но и в материальных свидетельствах человеческой деятельности. Архитектурные строения, элементы декоративного убранства, предметы повседневного быта и даже украшения домов в работе исследователей являются «книгами под открытым небом», которые позволяют реконструировать представления о ценностях, идентичности и культурных взаимодействиях прошлого. Более того, обращение к визуальным источникам материальной культуры прочно укоренилось в исторических и востоковедных исследованиях, формируя междисциплинарное поле анализа.

Развитие деревянного зодчества остаётся одной из наименее изученных тем в контексте культурных трансформаций и взаимовлияний между различными многоконфессиональными обществами. В этой связи важно рассматривать деревянное зодчество не только как объект

охраны исторического наследия, но и как выразительную форму культурного взаимодействия, особенно в контексте приграничных городов.

Жаркент, благодаря своему уникальному историческому положению, демонстрирует, как архитектурная среда становится результатом диалога культур, не просто сосуществования, а взаимопроникновения традиций, художественных приёмов и мировоззренческих смыслов. Сохранившиеся памятники зодчества обрели функцию «визуального» языка, фиксирующего следы этноконфессионального взаимовлияния, где каждый памятник выступил и как материальный артефакт, и как носитель сложной системы знаков, отсылающих к многовековой мудрости народов.

Подобное осмысление архитектурного наследия позволяет выйти за рамки исключительно охранного или описательного подхода и рассматривать зодчество как ключевой элемент культурно-семиотического пространства. В этом контексте памятники деревянной архитектуры Жаркента предстают своеобразные хроники межкультурного общения, зафиксированные в материале, форме и декоре. Здания, возведённые в условиях существования различных этнических и религиозных традиций, их декор неизбежно стали носителями множественных смыслов, перекликающихся с представлениями о мире, красоте, сакральном и бытовом.

Особое значение приобретает синтез архитектурных форм и символов, отсылающих одновременно к исламской, буддийской, ханьской и русской традициям, что наглядно проявляется как в убранстве Жаркентской мечети, Православного храма во имя Пророка Божия Илии, а также украшениях домов конца XIX-начала XX века. Следует отметить, что эти объекты результат не столько простого заимствования, сколько глубокого переосмысления элементов иных культурных кодов, своеобразный «архив взаимодействий» - источник для реконструкции процессов культурной адаптации, трансляции ценностей и формирования локальной идентичности.

История появления в Жаркенте культовых сооружений и декоративного оформления административных и жилых домов восходит к периоду становления самого города. После заключения Петербургского трактата 1881 года, установившего границы между Российской империей и Китаем, Жаркент приобрёл стратегическое значение как ключевого пограничного пункта. В этот период в городе активно развивается пограничная инфраструктура. Были учреждены таможенное отделение, воинские части, жилые и административные здания (Договор.. 1952: 211-124). Благодаря выгодному географическому положению, Жаркент стал местом переселения различных этносов. Уже с конца XIX века сюда активно переселялись уйгуры и дунгане из западных районов Китая, а также русские и украинцы из европейской части Российской империи (Каримова, 2025: 229). В результате город сформировался как полиэтническое поселение с различающимся культурным и этноархитектурным разнообразием городской среды (Тимохин, 2024). По состоянию на 1902 год Жаркент делился на русскую и мусульманскую части. В северной, преимущественно русской части, располагались административно-хозяйственные учреждения местной власти, а также жилые дома, построенные предпринимателями и купцами. Например, здание воинской части (сохранившееся до настоящего времени), лазарет из жжёного кирпича (частично утрачен), дома купцов М.П. Кувшинова, Н.Я. Пугасова и М. Миршанова (сохранившееся до настоящего времени), а также ныне утраченные особняки галантерейщика Салихова Мухамет-Галия. Эти постройки отличались высоким уровнем благоустройства и выразительным архитектурным оформлением с применением элементов декоративного деревянного зодчества - резные крыльца, наличники, веранды на русский лад. В южной части Жаркента преобладала застройка, отражавшая традиции местного населения и особенности азиатской архитектуры (Архивные материалы, дело 14). Здесь дерево применялось преимущественно для оформления входных групп - ворот и калиток (Зайченко, Радкевич, 1998: 1-3). Однако уже в 1930–1950-е годы, по данным Республиканского архива

города Талды-Курган, фиксируется активное смешение архитектурных стилей. Декоративная резьба на оконных и дверных наличниках, фризах, карнизах и воротах становится характерным элементом жилой застройки по всему городу, независимо от этнической принадлежности хозяев (Айтбаева, 2001: 11–18).

Именно изучение символики резного декора в архитектуре Жаркента раскрывает устойчивые культурные представления, сформировавшиеся на стыке российских, китайских и мусульманских традиций. В условиях пограничного региона, где пересекались различные религиозные и культурные практики, художественные формы выполняли роль языка символов, выражавших представления о добре и зле, защите и уязвимости. Особое значение имели обрядово-охранные функции резьбы, сосредоточенные на наиболее уязвимых зонах жилища - окнах, дверях и входных группах.

Принципиальные различия в восприятии этих зон проявились по-разному, в зависимости от этноса и религии жильцов. В русской застройке главным объектом художественного оформления были окна и их наличники, резные фризы и декоративные обрамления крыши, крыльца дома. Эстетический узор сочетал в себе и сакрально-охранную функции. Символические орнаменты воспринимались как защита от дурного взгляда и враждебных воздействий, что соответствовало восточнославянской ментальности. В мусульманских постройках внимание сосредотачивалось на входных элементах - воротах, дверях, порогах, осмыслявшихся как граница между сакральным внутренним пространством и небезопасным внешним миром. Резьба и орнамент концентрировались именно здесь, выполняя также как защитную функцию, так и роль знакового выражения статуса семьи. Оконные проёмы, напротив, оставались небольшими и высоко расположенными, снабжались ставнями или тканевыми занавесями, что отражало представление о необходимости сохранять приватность.

Как подчеркивал академик Б.А. Рыбаков: *«Разглядывая затейливые узоры, мы редко задумываемся над их символикой, редко ищем смысл. Нам часто кажется, что нет более бездумной, легкой и бессодержательной области искусства, чем орнамент или узор, а между тем в народном орнаменте как в древних письменах отложилась тысячелетняя мудрость народа, зачатки его мировоззрения и первые попытки человека воздействовать на таинственные для него силы природы»* (Осетров, 1984: 101). В своих работах Б.А. Рыбаков прослеживает преемственность сакральной символики от каменного века до народного искусства XIX–XX веков, акцентируя внимание на ее охранной и заклиательной функции. Хотя некоторые исследователи подвергают сомнению возможность такой прямой линии преемственности, сам факт устойчивого использования определённых знаков в жилищной культуре остаётся очевидным.

Рассматривая сложенный и многозначный язык орнамента, можно отметить, что одни символы адресованы силам природы или божествам, другие служат для обозначения перехода между мирами, третьи выполняют роль оберегов. На основе работ Л.В. Беловинского, Г.А. Сериковой, А. Венецианова можно выделить основные смысловые группы символов - это солярные знаки, символы воды, земли и плодородия, а также те что оберегают (Беловинский, 1995; Серикова, 2011). Б.А. Рыбаков предлагает иную типологию «знак солнца», «знак воды», «знак земли», «знак поля или засеянного поля», «знак роженицы (мать и дочь)», «знак растений (ростки, семена, проросшие семена)», «Женщина (богиня Макошь), изображения животных и птиц (Шишканов, 2011: 135-142). Эти элементы, в Жаркенте, приобретают особую выразительность на фоне полиэтнической городской среды.

Одним из часто встречающихся мотивов в резьбе домов Жаркента являются изображения круга с расходящимися лучами или полудисков, оформленных аналогичным образом. Проведённый сопоставительный анализ с визуальными материалами и интерпретациями, представленными в трудах Б. А. Рыбакова и Г. А. Сериковой, позволяет отнести эти формы к солярной символике - знакам солнца, издавна наделявшимся

охранительными свойствами и ассоциировавшимся с жизненной силой и благополучием (Рыбаков, 2019: 1-3) (Рис. 1). В славянской традиции именно солярная символика воспринимается как воплощение света, жизни и благополучия. Все её знаки связаны с приумножением материальных и духовных благ, отражая представления предков о мироустройстве. Имеется в виду, что в центре мира, находится солнце, олицетворяющее высшую силу и дарующее жизнь. И поэтому солярным узорам приписывается охранная функция, защищая человека и его род от болезней, несчастий и злого глаза, одновременно способствуя достатку в доме (О чем рассказывают..., Тарасов, 12.06.2025). Сходные представления о солнце как источнике защиты характерны и для культур Центральной Азии, а также Китая, где круг или солнечный диск символизировал начало мироздания, мужское начало (янь), свет и тепло, дарующие урожай, здоровье и изобилие (Абаева, 2014: 114-120). Солярные образы получили широкое распространение в ковровых узорах, юрточной орнаментике, гончарных изделиях и настенной росписи, сочетая декоративность с сакрально-охранной функцией. Следует отметить, что в домах, построенных в советский период, традиционный солярный знак (изображение солнца с лучами) нередко трансформировался в условный «цветок», лишённый изначальной сакральной нагрузки. Во время реставрационных работ также часто происходила замена солярного мотива на пятиконечную звезду, отсылающую к идеологии нового времени. Не менее редким в украшении наличников является шестиугольная или восьмиугольная звезда, вписанная в круг. Тем не менее, месторасположение подобных символов размещались преимущественно на фронте крыши и в верхней части оконного проёма, что символизировало их доминантное положение и особую значимость. Такое пространственное размещение орнаментальных символов также обладает особым значением. Так, изображения солнца в верхней и нижней частях могли символизировать восход и закат, а размещение по бокам с округлыми лучами - идею вечного круговорота жизни. В славянской космологии движение солнца также связывалось с прохождением через три уровня мира - верхний, срединный и нижний. Однако если проводить параллель между деревянным зодчеством в России и городе Жаркенте то в орнаменте домов подобная трёхчастная модель мироздания не прослеживается, что свидетельствует о различии в представлениях о мире у местных мастеров, сформированных под влиянием иных, неславянских традиций. Здесь декор не столько отражает идею вертикального движения между мирами, сколько сохраняет функцию оберега, фиксируя сакральную точку пространства - вход или окно - как границу между внутренним и внешним.

Также следует отметить, что на многих рассматриваемых образцах отсутствовал знак солнца, а изображался круг. Сеем предположить, что на появление именно этого символа повлияла мусульманская культура. Центр и круг имеют особое значение в исламе. Мусульмане всего мира, где бы они не находились, во время молитвы поворачиваются к Каабе – единому центру, образуя круг (это хорошо видно во время коллективной молитвы в главной святыне мусульман). В свою очередь, круг символ вечности без начала и конца рассматривался и как идеал справедливости. В нем по всем направлениям было равенство. Сама Кааба является кубом, который вписан в круг (Узоры и орнаменты в Исламе, 15.08.2025).

Рис. 1. Знак круга на оконном наличнике (г. Жаркент)

Следующим, часто встречающимся символом в зодчестве Жаркента является знак земли, изображённый в виде ромба. На резных наличниках местных домов можно увидеть множество его вариаций - от простых геометрических фигур до усложнённых композиций с включением дополнительных элементов. В славянской символике ромб, размещённый в верхней части наличника, ассоциировался с достатком и благополучием, а при расположении по четырём сторонам проёма - с цикличностью времён года или суток. Вытянутый по диагонали ромб трактовался как символ пахотного поля (Рыбаков, 1975: 38-43). (Рис. 2-3) У древних славян этот знак широко использовался на предметах быта и в женской одежде, особенно у рожениц. Существовали и сложные композиции, когда четыре ромба обозначали засеянное поле, парное расположение - урожай и достаток, а ромб, составленный из трёх пар пересекающихся линий, символизировал жертвенный костёр как акт священнодействия и общения с предками. Фасадные украшения в виде ромба с кругом в центре связывались с плодородием, удачным урожаем. В мусульманской культуре, дается немного отличное от славянской трактовки значение символов ромба, треугольника или квадрата. Равносторонний треугольник, например, служит символом гармонии и уравновешенности, отсутствия всего лишнего. Квадрат символизирует устойчивость и не зря лежит в основе конструкции зданий, в том числе и круглых (Mitchell, 2012: Маргулан, 1986). Также такой знак трактовался как образ зарождающейся жизни, символ будущего поколения, что подтверждается исследованиями Э.Н. Фаустовой (Фаустова, 5.10.2025). Подобные формы нередко встречаются и в Жаркенте, зачастую в изображение круга в окружении его двумя вытянутыми треугольниками, что на наш взгляд также является показателем взаимовлияния мусульманской и славянской культуры. Особый интерес представляют ромбы с вписанным кругом или отверстием. По словам местных мастеров, они могли обозначать «око» - защитный символ, сопоставимый с амулетом «көзмоншақ», распространённым в культуре региона.

Рис. 2. Вариации изображения солярного знака – Солнце

виде 16-конечной звезды (г. Жаркент)

Рис. 3. Изображение знака земли на оконном наличнике (г. Жаркент)

Без воды нет жизни, от нее зависит урожай и, как следствие, жизнь и благосостояние семьи. На языке символов воду изображают как ту, что падает с неба в виде дождя или подземную в виде рек. Обозначение которой также нашло отражение в деревянном зодчестве. Волнообразные узоры в верхней и нижней части наличника, бегущие ручейки по его боковым полочкам, свисающие капли – это все знаки воды, дающей жизнь всему живому на земле. Этот символ, помимо водяного, еще имеет значение «бесконечник». Бесконечник заворачивает злых духов, закручивает их и они не могут проникнуть в дом. Знак в виде крючков или волн часто украшает боковые стороны наличника [14]. Самым частым является волнистый орнамент, или узор из «городков», которые на расстоянии воспринимаются как волны. Очень часто наряду с волнистыми линиями встречаются небольшие кружки, очевидно, символизирующие дождевые капли. Мы можем наблюдать, что крыши домов оформлены резными карнизами в несколько рядов, чаще всего в верхнем ряду повторяется волнистый узор, передавали потоки воды. Нижние ряды – зубчатые, острые или закругленные, символизирующие запасы воды.

Помимо знаков воды в декоре встречается еще несколько устойчивых элементов, напоминающих знак воды. Рассматривая их и изучая их смысловое значение, хочется отметить труд М.Г. Меерovichа. Согласно его выводам, данные знаки демонстрируют божественную оплодотворяющую силу, обеспечивающую воспроизводство всего живого (в том числе растений, домашних животных и пр.). Эта оплодотворяющая сила представлялась проявлением высшей эманации – «женского семени», обеспечивающего возобновление жизненного цикла. Оно появлялось в виде возникавших из ниоткуда – следовательно, чудесным, божественным образом – капель росы. Эти капли трактовались как капли животворного молока, извергнутые на землю богиней плодородия Макошь и именовались «грудами». Они изображаются в виде округлой формы, присущей как каплям росы, так и женской груди. Эти знаки располагаются в верхнем ярусе декора, соседствуя со знаками дождя, как неотъемлемый элемент плодородия (Меерovich, 8.10.2025). (Рис. 4)

Рис. 4. Изображение знака воды, или божественной оплодотворяющей силы. Город Жаркент

Особый интерес в орнаментальном зодчестве представляет повторяемость элементов, которая имеет символическое значение (по словам мастеров того времени). Ритмическая организация орнамента это упорядоченность, гармония и потом уже эстетическая красота. Таким образом, количество элементов в орнаменте можно рассматривать как своеобразный «код», фиксирующий представления о миропорядке, а также как материальное свидетельство диалога культурных традиций - славянской, китайской и исламской.

В славянской традиции ключевое значение имели числа три, четыре, пять, семь и двенадцать. Так, трёхкратные повторы встречаются на резных наличниках Жаркента в виде трёх кругов или трёх солнечных розеток над окном, символизируя небесно-земную триаду и течение времени (прошлое–настоящее–будущее). Четверичность проявлялась в орнаментах, размещённых по четырём сторонам оконного проёма, что подчёркивало устойчивость жилища и его соотнесённость с четырьмя сторонами света. Пятиеричные композиции встречаются реже, однако ромбы, собранные в пятичастные группы, символизировали гармонию и центрированность (Толстая, 1981). Семь элементов можно увидеть, например, в повторе семи ромбов или «капель» воды на наличниках (ул. Головадского, д. 114), что связывалось с полнотой и благополучием. Двенадцать в декоративных мотивах выражалось через круги или зубцы, кратные числу месяцев или зодиакальному кругу, отражая идею времени и цикличности. Китайская традиция придавала особое значение числу восемь, которое ассоциировалось с процветанием и удачей. В Жаркенте восьмичастные композиции можно встретить в виде розеток, разделённых на восемь сегментов, либо в повторе восьми лепестков в цветочных орнаментах, украшавших карнизы и ставни. А если рассматривать с точки зрения исламской традиции число восемь, связанное с восемью воротами Рая. В резных орнаментах Жаркента оно выражалось, например, в повторе восьми ромбов или восьми зубцов на фризах, выполняя сакрально-охранную функцию.

Таблица 1. Символика и визуальные коды деревянного зодчества
(диалог культур)

Символ / элемент	Значение в русской	Значение в исламской	Значение в китайской	Смысл в контексте

	традиции	(казахской) традиции	традиции	Жаркента
Круг / солнце	Солярный знак, жизнь, защита от зла	Символ вечности, справедливости, единства с Каабой	Символ начала мироздания янь	Универсальный символ жизни и благополучия
Ромб, квадрат, треугольник / земля	Засеянное поле и плодородие	Символ будущего поколения	Гармония и равновесие, устойчивость	Символ плодородия и благополучия, объединяющий разные трактовки
Восьмиугольник	-	Врата Рая, сакральная полнота	Символ процветания и удачи (8 число богатства)	Символ духовной гармонии
Цикличность	Трёхкратные повторы (прошлое–настоящее–будущее),	Семь элементов связывались с полнотой и благополучием. Четверичность с четырьмя сторонами света	Двенадцать, кратное числу месяцев или зодиакальному кругу	Универсальный «язык порядка» отражение гармонии мира

Со временем орнаментальные мотивы усложнялись, приобретая более изысканный и замысловатый характер. Параллельно формировались устойчивые технологии их нанесения и правила размещения в архитектурном пространстве - на фасадах, оконных наличниках и в интерьере жилых помещений. Однако постепенно первоначальное сакральное содержание символов было утрачено, в то время как сами узоры продолжали сохраняться и передаваться от поколения к поколению.

Традиционные мотивы - ромб, солнечный знак, полукруги - и сегодня встречаются в оформлении домов. При этом современные мастера, как правило, не стремятся к созданию солярных или магических символов в их традиционном понимании. Их практика основана на наследовании семейных ремесленных традиций. Мастера продолжают работать так, как это делали их деды, зачастую не осмысливая сакрального значения орнаментов, но сохраняя их как форму культурной памяти. Однако из бесед с местными резчиками по дереву следует, что при оформлении архитектурных элементов они обязательно придерживаются определённых правил расположения узоров. Например, изображения креста не используются, тогда как геометрические формы - ромбы и круги - сохраняют свою популярность и связываются с идеей удачи и благополучия. Символ свастики также исключён из современной практики как знак, ассоциирующийся с трагическими событиями периода Второй мировой войны. В то же время в славянской и индийской традициях он изначально имел положительное значение - символизировал приветствие, пожелание счастья и процветания. По словам мастеров, особое значение в современном декоративном зодчестве сохраняют спираль, раскручивающаяся наружу, и солнечные мотивы с лучами, которые воспринимаются как символы изобилия и достатка. Как мы отметили ранее, большинство же других орнаментальных форм сегодня утратили сакральную интерпретацию и выполняют преимущественно декоративную функцию, выступая одновременно носителями художественной традиции.

Однако неизменным, по словам местных мастеров, остаётся как количественное воспроизведение декоративных элементов, так и процесс подготовки древесины к резьбе. Существенное влияние на этот технологический этап оказал китайский опыт. Переселенцы, прибывшие в Жаркент в период установления государственной границы между Китаем и

Россией, сохранили традицию особой заготовки древесины и связанные с ней поверья. Так, древесину заготавливали в определённое время года, преимущественно зимой, что обеспечивало её прочность и устойчивость к растрескиванию. Считалось, что дерево, срубленное в подходящее время, будет дольше хранить тепло и лучше поддаваться резьбе. Также отдельные мастера, придерживаясь русской традиции подходящего времени заготовки дерева считали убывающую луну или в мороз, чтобы дерево не потеряло прочности и было защищено от гнили. Подобные представления формировали единое культурное поле, в котором технический опыт и сакральные смыслы оказывались тесно переплетены.

Таблица 2. Историко-культурные аспекты взаимодействия Казахстана, России и Китая в городе Жаркенте

Аспект	Казахстан	Россия	Китай	Процесс взаимовлияния и заимствований
Историческая роль региона	Пограничный город, куда были переселены многие этносы	Расширение границ, установление административной власти	Миграция уйгуров, дунган. Установление новых форм взаимоотношений с Россией	Формирование многонационального города с разнообразной культурной идентичностью
Культурные традиции	Мусульманская и степная	Православная и восточнославянская	Конфуцианская, мусульманская	Переплетение религиозных и художественных кодов
Тип переселенцев и мастеров	Местные жители и ремесленники, выходцы из Центральной Азии	Русские, украинцы, плотники и резчики	Уйгуры, дунгане, китайские ремесленники	Обмен ремесленными и архитектурными практиками
Результат взаимодействия	Характерная мусульманская архитектура с акцентом на сокральность входа или входной группы	Славянская архитектура с распространенной резьбой по дереву, орнаментальной символикой	Влияние методов заготовки древесины, пропорций, орнаментальных числовых структур	Становление самобытного и гармоничного деревянного зодчества приграничного города

Результаты исследования

Интенсивное взаимопроникновение архитектурных традиций в Жаркенте имело комплексную природу и было обусловлено рядом факторов. Этот процесс стал результатом комплексного взаимодействия исторических, культурных, природных и технологических факторов. Ключевую роль сыграла социокультурная среда города, характеризовавшаяся межэтнической толерантностью и высоким уровнем интеграции русских, казахов, уйгуров и дунган. Этот контекст способствовал не только обмену ремесленными практиками, но и выработке общей эстетической нормы, отражённой в декоративном убранстве жилищ.

Значительный вклад в этот процесс внесли мастера-резчики, обладавшие развитой традицией художественной обработки дерева. Их мастера, жили в отдельных кварталах «ягашчи махалля», стали центрами передачи знаний и формирования устойчивых стилистических канонов, оказавших долговременное влияние на локальное зодчество (Каримова, 2010).

Не менее значимым фактором выступали природно-географические особенности региона. Территория, прилегающая к Жаркенту, отличается наличием обширных лесных массивов, представленных породами древесины, традиционно применяемыми в строительстве и декоративной резьбе – сосной, елью и ясенем. Близость лесных ресурсов существенно упрощала процесс заготовки и транспортировки строительного материала, снижала экономические затраты и обеспечивала устойчивое снабжение мастерских. Сочетание доступного материального ресурса и глубоко укоренённой традиции художественной обработки древесины обусловило высокий уровень выразительности и разнообразия деревянного зодчества в регионе. Особенно заметный качественный скачок в декоративном оформлении фасадов произошёл с внедрением в местную практику техники прорезной (ажурной) резьбы, не характерной для славянской культуры, но широко распространённой на Востоке. В отличие от глухой резьбы, прорезная техника позволяла создавать сложные, воздушные орнаментальные композиции, отличающиеся изяществом линий и тонкостью исполнения. Такие элементы не только придавали строениям декоративную насыщенность, но и формировали уникальный визуальный эффект за счёт прохождения солнечного света сквозь резные узоры, создавая живую игру света и тени. В результате фасады домов начинали напоминать кружевные полотна, придавая архитектурному облику лёгкость, и художественную целостность (Рыбаков, 1971: 118-124). Однако декоративная резьба никогда не была лишь эстетическим украшением. Орнаментальные мотивы несли глубокий символический смысл. Круг, ромб, волна или солнечный знак воспринимались как обереги, защищающие жилище и его обитателей. В этом аспекте резьба выступала своеобразным «языком защиты», понятным в разных культурах, будь то восточнославянские солярные мотивы, мусульманские геометрические узоры или китайские числовые символы. Орнамент стал общим культурным кодом Жаркента, объединяющим различные этнические традиции. Этим она и предстает уникальное явление культурного синтеза Жаркента. Как мы отметили ранее, феномен деревянного зодчества в Жаркенте сформировался под воздействием исторических, культурных и природно-географических факторов. Орнаментальные мотивы, изначально наделённые сакральными значениями, постепенно утратили прямую магическую окраску, но сохранили функцию символического «языка» культурного диалога. В результате резьба превратилась в универсальный визуальный код, объединяющий различные традиции в единое художественное целое. В результате в архитектурной среде города возникала особая многослойность, где каждая деталь - от выбора дерева до количества резных ромбов на наличнике - несла следы межкультурного взаимодействия и выражала ценности разных цивилизаций (Орнамент..., 12.10.2025). Сегодня эти символы, утратив сакральную функцию, продолжают существовать в декоративной форме, сохраняя культурную преемственность и поддерживая идентичность региона. Сохранение и изучение этого наследия важно не только для истории архитектуры, но и для развития современного межкультурного диалога.

На сегодняшний день, несмотря на угрозу утраты, в городе сохранилось более 100 объектов с элементами декоративной резьбы, заслуживающих включения в перечни охраняемых памятников истории и культуры. Их изучение позволяет раскрыть и художественную эстетику эпохи, и глубокие смыслы этнокультурной интеграции. Многие памятники остаются малоизученными и требуют систематической фотофиксации и каталогизации. В мировой практике успешным инструментом сохранения таких объектов стало создание музеев под открытым небом и цифровых архивов, где уникальные образцы наличников, дверных порталов или фасадных резных элементов сохраняются в электронной форме. Подобный опыт может быть востребован и в Казахстане, где фиксация и популяризация памятников декоративного зодчества позволит сохранить не только архитектурные формы, но и память о культурном взаимодействии, сформировавшем неповторимый облик Жаркента.

Для дальнейших исследований перспективным представляется применение междисциплинарного подхода, объединяющего архитектурный анализ, этнографическое изучение локальных традиций и методы цифровой фиксации. Такой синтез позволит не только глубже раскрыть художественные и символические пласты деревянного зодчества, но и выработать практические стратегии его сохранения памятников в условиях современности.

Заключение

Изложенный материал о исчезающих памятниках деревянного зодчества города Жаркента является одним из наиболее ярких примеров трансграничного культурного взаимодействия на территории Казахстана. Анализ рассматриваемых декоративных элементов оконных наличников, ворот, крыш показал, что архитектурная среда города выступает в роли сложного культурно-семиотического текста, в котором зашифрованы представления о мире, сакральных ценностях и историческом опыте различных этнических групп населявшие город. Семиотический и сравнительно-исторический анализ визуального наследия города позволил выявить долговременные культурные механизмы, обеспечившие формирование локальной архитектурной идентичности. Пограничная культура города Жаркент вошли в устойчивое взаимодействие с художественными традициями Российской империи, Китая и мусульманского населения Семиречья. Это взаимодействие проявилось в выборе мотивов, способах их комбинирования, локализации орнамента на объекте и функциональных значениях символов. Выявленные образцы солярной, земледельческой, водной и охранной символики демонстрируют преемственность мировоззренческих представлений и их адаптацию в условиях многонационального города. Таким образом, архитектурное наследие Жаркента выходит за рамки лишь локального феномена, а представляет собой важный исследовательский объект для изучения феномена трансграничных культурных зон. Более того город Жаркент представляет собой важный пример того, как в материальном пространстве фиксируются динамики взаимодействия между народами, религиями и культурными системами. Этот феномен значительно расширяет представления о роли архитектуры в формировании культурной памяти и воссоздании исторического опыта общества. Таким образом, исследование деревянного зодчества Жаркента позволяет глубже понять механизмы формирования локальной идентичности, специфику культурного диалога и устойчивость символических традиций в условиях трансграничного взаимодействия.

Особое значение имеет выявленный факт сохранения уникальных символических комбинаций, возникших в результате взаимодействия различных художественных традиций. Эти выводы подтверждают необходимость дальнейшего комплексного изучения декоративной системы деревянного зодчества как источника исторического знания, дополняющего архивные материалы и письменные источники. Поэтому авторы стремились показать, что изучение данной темы имеет большое практическое значение для разработки программ по сохранению историко-культурного наследия и формированию туристической и образовательной политики региона. Также выявленные памятники могут быть использованы как экспозиционные артефакты в городском или краеведческом музеях. Кроме того, исследование открывает перспективы для дальнейших междисциплинарных работ, направленных на изучение архитектуры как медиума транснациональных культурных коммуникаций, и для подготовки учебно-методических материалов по истории и искусствоведению Казахстана.

Литература:

Договор... 1952 – Договор между Россией и Китаем об Илийском крае. С.Петербург 12/24 февраля 1881 г. / Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 гг. Государственное издательство политической литературы. – 1952. – С. 211-124.

Каримова, 2025 – *Каримова З., Алтынбек А.* Миграция из Китая в Казахстан в конце XIX и XX веков: источниковедческий и историографический анализ / Казахстанское востоковедение. Том 15 № 3 (2025). С. 225-237. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.225> URL: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main/article/view/448/232>

Тимохин, 2024 – *Тимохин В.* Семиреченская область. Джаркентский уезд. URL: <https://proza.ru/2024/02/27/629> (дата обращения 10.10.2025)

Архивные материалы, дело 14 – Архивные материалы о строительстве домов в Жаркенте. Центральный государственный архив РК, фонд 2572, опись 1, дело 14.

Зайченко, Радкевич, 1998 – *Зайченко Е. П., Радкевич Е. С.* Фонд Панфиловского филиала государственного архива г. Жаркент. Талды-Курганской области. 1998. 3 с.

Айтбаева, 2018 – *Айтбаева Г.Ж.* Архитектурный облик Жаркента в конце XIX – середине XX вв. // Историко-культурное наследие южного Казахстана. Алматы, 2018. – С. 11–18.

Осетров, 1984: 101 – *Осетров Е. И.* Живая Древняя Русь. Москва: Просвещение, 1984. – 101 с.

Беловинский, 1995; Серикова, 2011 – *Беловинский Л. В.* История русской материальной культуры / Учебное пособие. – Москва: Издательство МГУК, 1995. – Ч. I. – 112 с.; *Серикова Г. А.* Секреты резьбы по дереву: 200 новых узоров, технология и техника резьбы, отделка, защита. – Москва: Центрполиграф, 2011. – 255 с.

Шишканов, 2011 – *Шишканов В. С.* Символическое значение декоративных элементов фасадов деревянной исторической жилой застройки г. Иркутска // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: Сб. ст. по матер. III междунар. науч. практ. конф. Новосибирск: СибАК, 2011. 135-142 с.

Рыбаков, 2019 – *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян // Истоки славянской культуры. Протославяне. Ч.1. 2019. 1-3 с. (дата обращения 5.10.2025)

О чем рассказывают..., Тарасов, 12.06.2025 – О чем рассказывают оконные наличники русских домов: символизм в деревянном зодчестве // <http://www.kulturologia.ru/blogs/300915/26502> (дата обращения 12.06.2025); Тарасов Е. Исконно славянские символы и образы – истоки мировой культуры // https://gromadaks.blogspot.com/2012/05/blog-post_681.html (дата обращения 12.06.2025)

Абаева, 2014 – *Абаева Л.Л.* Семантика круга и традиционное мировоззрение народов Центральной Азии в контексте буддийской религиозной культуры // Вестник Бурятского Государственного Университета 14(1). 2014. С. 114-120.

Узоры и орнаменты в Исламе // <http://solium.ru/forum/showthread.php?t=6398> (дата обращения 15.08.2025)

Рыбаков, 1975 – *Рыбаков Б. А.* Макрокосм в микрокосме народного искусства // Декоративное искусство. 1975. № 3. С. 38–43.

Mitchell, 2012: Маргулан, 1986 – *Mitchell O.* Skip to main content Subscribe The Aesthete The Aesthete: Exploring Geometric Patterns in Islamic Art In his first post for his regular column on Daily AD, Mitch Owens discusses geometric patterns in Islamic Art. 2012, 14 с.; *Маргулан А.Х.* Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Искусство, 1986. – 235 с.

Фаустова, 5.10.2025 – *Фаустова Э. Н.* Символика деревянной резьбы в наличниках Одоева. https://faustova-elm.narod.ru/der_rezba.htm (дата обращения 5.10.2025)

Меерович, 8.10.2025 – *Меерович М. Г.* Шесть стилей деревянного Иркутска. Часть II: Древнерусский, Восточный // http://archvuz.ru/2013_2/9 (дата обращения 8.10.2025)

Толстая, 1981 – *Толстая С.М.* «Дерево в славянской мифологии и обрядности» // Славянский и балканский фольклор. М., 1981. – 159 с.

Кравцова, 2024 – *Кравцова М.Е.* «Китайская художественная традиция: философские основы и символика». – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004.

- Каримова, 2010 – *Каримова, Р.У.* Уйгуры Жаркента: традиции и культурные практики. – Алматы: Ғылым, 2010. – С. 96–97.
- Рыбаков, 1971 – *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. – М.: Наука, 1971. – С. 118-124.
- Орнамент..., 12.10.2025 – Орнамент домово́й резьбы // <http://les.novosibdom.ru/node/483> (дата обращения 12.10.2025)

References:

- Dogovor... 1952 – Treaty between Russia and China on the Ili Region. St. Petersburg, 12/2 February 1881. In: Collection of Treaties of Russia with Other States, 1856–1917. State Publishing House of Political Literature, 1952, pp. 211–224. (in Rus)
- Karimova, 2025 – Karimova Z., Altynbek A. Migration from China to Kazakhstan in the late 19th and 20th centuries: a source-based and historiographical analysis / *Kazakhstanskoye Vostokovedeniye (Kazakhstan Oriental Studies)*. Vol. 15, No. 3 (2025), pp. 225–237. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.225> URL: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main/article/view/448/232> (in Kaz)
- Timokhin, 2024 – *Timokhin V.* Semirechye Region. Zharkent Uezd. URL: <https://proza.ru/2024/02/27/629> (accessed 10.10.2025). (in Rus)
- Archive Materials, File 14 – Archive materials on the construction of houses in Zharkent. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund 2572, Inventory 1, File 14. (in Rus)
- Zaichenko & Radkevich, 1998 – *Zaichenko E. P., Radkevich, E. S.* Collection of the Panfilov Branch of the State Archive of Zharkent, Taldy-Kurgan Region. 1998, 3 p. (in Rus)
- Aytbaeva, 2018 – Aytbaeva, G. Zh. Architectural Appearance of Zharkent in the Late 19th – Mid-20th Centuries. In: *Historical and Cultural Heritage of Southern Kazakhstan*. Almaty, 2018, pp. 11–18. (in Rus)
- Osetrov, 1984 – *Osetrov E. I.* Living Ancient Rus'. Moscow: Prosveshchenie, 1984, 101 p. (in Rus)
- Belovinsky, 1995; Serikova, 2011 – *Belovinsky L. V.* History of Russian Material Culture: Textbook. Moscow: MGUK Publishing, 1995, Part I, 112 p. (in Rus); *Serikova G. A.* Secrets of Wood Carving: 200 New Patterns, Technology and Techniques, Finishing and Protection. Moscow: Tsentrpoligraf, 2011, 255 p. (in Rus)
- Shishkanov, 2011 – *Shishkanov V. S.* Symbolic Meaning of Decorative Elements on Facades of Wooden Historical Residential Buildings in Irkutsk. In: *In the World of Science and Art: Issues of Philology, Art History and Cultural Studies*, Proc. III Int. Sci. Pract. Conf. Novosibirsk: SibAK, 2011, pp. 135–142. (in Rus)
- Rybakov, 2019 – *Rybakov B. A.* Paganism of the Ancient Slavs. In: *Origins of Slavic Culture. Proto-Slavs*, Part 1, 2019, pp. 1–3. (accessed 5.10.2025). (in Rus)
- O chem rasskazyvayut..., Tarasov, 12.06.2025 – What Window Casings of Russian Houses Tell Us: Symbolism in Wooden Architecture. URL: <http://www.kulturologia.ru/blogs/300915/26502>; *Tarasov E.* Primordial Slavic Symbols and Images – Origins of World Culture. URL: https://gromada-ks.blogspot.com/2012/05/blog-post_681.html (accessed 12.06.2025). (in Rus)
- Abaeva, 2014 – *Abaeva L. L.* The Semantics of the Circle and the Traditional Worldview of Central Asian Peoples in the Context of Buddhist Religious Culture. *Bulletin of Buryat State University*, 14(1), 2014, pp. 114–120. (in Rus)
- Uzory i ornamenty v Islame – Patterns and Ornaments in Islam. URL: <http://solium.ru/forum/showthread.php?t=6398> (accessed 15.08.2025). (in Rus)
- Rybakov, 1975 – *Rybakov B. A.* Macrocosm in the Microcosm of Folk Art. *Decorative Art*, no. 3, 1975, pp. 38–43. (in Rus)

Mitchell, 2012; Margulan, 1986 – *Mitchell O.* The Aesthete: Exploring Geometric Patterns in Islamic Art. Daily AD, 2012, 14 p. (in Eng); *Margulan A. Kh.* Kazakh Folk Applied Art. Alma-Ata: Iskustvo, 1986, 235 p. (in Rus)

Faustova, 5.10.2025 – *Faustova E. N.* Symbolism of Wood Carving in the Window Casings of Odoyev. https://faustova-elm.narod.ru/der_rezba.htm (accessed 5.10.2025). (in Rus)

Meerovich, 8.10.2025 – *Meerovich M. G.* Six Styles of Wooden Irkutsk. Part II: Old-Russian, Eastern. http://archvuz.ru/2013_2/9 (accessed 8.10.2025). (in Rus)

Tolstaya, 1981 – *Tolstaya S. M.* The Tree in Slavic Mythology and Ritual Practice. In: Slavic and Balkan Folklore. Moscow, 1981, 159 p. (in Rus)

Kravtsova, 2024 (2004) – *Kravtsova M. Ye.* Chinese Artistic Tradition: Philosophical Foundations and Symbolism. St. Petersburg: Petersburg Oriental Studies, 2004. (in Rus)

Karimova, 2010 – *Karimova, R. U.* The Uyghurs of Zharkent: Traditions and Cultural Practices. Almaty: Gylym, 2010, pp. 96–97. (in Rus)

Rybakov, 1971 – *Rybakov B. A.* Crafts of Ancient Rus'. Moscow: Nauka, 1971, pp. 118–124. (in Rus)

Ornament..., 12.10.2025 – Ornament of House Woodcarving. URL: <http://les.novosibdom.ru/node/483> (accessed 12.10.2025). (in Rus)

^{1*}Табынбаева З.С., ²Белгожа Е.Қ., ³Ужкенов Е.М.
^{1,2,3} ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹zauret@list.ru, ²ernur.bk@mail.ru, ³e81g@mail.ru

ЖАРКЕНТ ШЕКАРАСЫНДАҒЫ АҒАШ СӘУЛЕТ СИМВОЛИКАСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАН, РЕСЕЙ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІК ДИАЛОГЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада шекаралас Жаркент қаласындағы ағаш сәулет өнерінің көрнекі ескерткіштері қарастырылады. Қаланың сәулет өнерінің дамуы Орталық Азия, Қытай және Ресей империясы мәдениеттері арасындағы қарқынды байланыстардың нәтижесінде қалыптасты. Зерттеудің мақсаты – XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы қаланың сәулеттік ерекшелігін қалыптастырған сәндік элементтердің семиотикалық және мәдени-тарихи мағыналарын анықтау. Жұмыстың мақсаты – ою-өрнек мотивтері арқылы Қазақстан, Ресей және Қытай мәдениеттері арасындағы өзара әрекеттестік диалогы, өзіне тән функционалдылықты, эстетикалық нормаларды және қасиетті идеяларды сақтай отырып, қалай жүзеге асырылғанын анықтау болды. Зерттеудің әдіснамалық негізі далалық бақылаулар, көрнекі ескерткіштерді, мұрағат құжаттарын салыстырмалы талдау, сонымен қатар ою-өрнек құрылымдарын семиотикалық талдау болды. Зерттеудің жаңалығы Жаркент сәулет өнерін рәміздер жүйесі арқылы славян, ислам және қытай көркемдік дәстүрлерінің синтезін көрсететін «мәдени код» ретінде түсіндіруде жатыр. Алынған нәтижелер ағаш архитектурасының сәндік элементтері жергілікті бірегейлікті визуалды бекітуді қамтамасыз ете отырып, утилитарлы-эстетикалық және қорғаныс-сиқырлы функцияларды орындағанын көрсетеді. Зерттеу көрсеткендей, Жаркент қаласының архитектурасы материалдық кеңістікте кодталған трансшекаралық мәдени өзара әрекеттесудің маңызды үлгісі болып табылады.

Алғыс: Бұл мақала BR31714763 «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен перспективалар» атты зерттеу жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Тарих, Қазақстан, Ресей, Қытай, трансшекаралық мәдени өзара әрекеттестік; жергілікті болмыс, ағаш сәулеті, Жаркент.

^{1*}Tabynbaeva Z.S. ²Belgozha Y.K., ³Uzhkenov E.M.

R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: ¹zauret@list.ru, ²ernur.bk@mail.ru, ³e81g@mail.ru

INTERCULTURAL DIALOGUE, HISTORY, RELATIONSHIPS, KAZAKHSTAN, RUSSIA, CHINA, WOODEN ARCHITECTURE OF ZHARKENT

Abstract. The article explores the visual wooden architecture of the border town of Zharkent. The architectural development of the town was shaped by active cultural contacts between Central Asia, China, and the Russian Empire. The aim of the study is to identify the semiotic and cultural meanings of decorative elements that formed the town's architectural identity in the late 19th and early 20th centuries. The task of the research is to understand how ornamental motifs created a dialogue between the cultures of Kazakhstan, Russia, and China while preserving their practical functions, aesthetic norms, and sacred meanings. The study is based on field observations, comparative analysis of visual monuments, archival documents, and semiotic interpretation of ornament patterns. The novelty of the research lies in interpreting the architecture of Zharkent as a "cultural code," where a system of symbols reflects the blend of Slavic, Islamic, and Chinese artistic traditions. The results show that decorative wooden elements served both practical-aesthetic and protective-symbolic purposes, helping to preserve the community's local identity. The study demonstrates that the architecture of Zharkent is an important example of cross-border cultural interaction expressed through material space.

Acknowledgment: This article was prepared within the scientific project "Kazakhstan and the Changing Outlines of the Eastern World: Historical Challenges and Prospects." BR31714763.

Keywords: History, Kazakhstan, Russia, China, Cross-border Cultural Interaction, Local identity, Wooden architecture, Zharkent.

Информация об авторах:

Табынбаева Зауре Сыздыковна, кандидат исторических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК

Белгожа Ернур Куатұлы, кандидат исторических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Ужкенов Ернар Муратович, ассоциированный профессор, кандидат исторических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Табынбаева Зауре Сыздыковна, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Белгожа Ернұр Куатұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Ужкенов Ернар Муратович, қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Tabynbaeva Zauze Syzdykovna, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Belgozha Yernur Kuatuly, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Ernar Uzhkenov Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleymenov
Institute of Oriental Studies of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of
the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

*¹Рүстем К.М. ²Кожаметов Б.Б. ³Рустемова А.М.

¹Хаджеттепе Университеті, Түркия, Анкара

² Алматы облысының музейлер бірлестігі, «Әлмерек баба тарихи-мәдени кешені»
Жаңақуат, Қазақстан

³ Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kamshat_hist@mail.ru, ²bagashar0909@gmail.com, ³moldanovna.a@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯНЫҢ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан мен Түркия Республикаларының арасындағы жоғарғы білім саласындағы ынтымақтастығы мәселесіне қатысты ғылыми тұжырым жасаған зерттеушілердің еңбектеріне тарихнамалық зерттеу жасауға арналған. Екі елдің арасындағы жоғарғы білім саласында атқарылған істерді саралаған қазақстандық, түркиялық және ресейлік зерттеушілерінің еңбектерінде көтеріліген мәселелерді зерделей отырып, жоғарғы білім саласындағы ынтымақтастықтың мүмкіндіктері мен мәселелері айқындалды. Мақаланы жазу барысында қойылған мақсатқа жету үшін тарихнамалық, тарихи-салыстырмалы, жүйелік талдау әдістер кешенді түрде қолданылды. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын талдау барысында, XX ғасырдың 90-жылдарында нарықтық экономикаға көшкен Қазақстанның жоғарғы білім саласының интернационалдануында Түркияның маңызды рөл атқарғаны нақтыланды. Түркияның жоғарғы білім беру жүйесінде Орталық Азияның (Қазақстанды қоса алғанда) жастарын қолдауға бағытталған бастамалары, оны академиялық тартымды орталыққа айналдырып, әр саланың білікті кадрларын дайындаудағы белсенді әрекетін күшейтіп отырғаны айқындалды. Алайда, мәденит пен білім саласындағы «жұмсақ күш» саясаты, оның аймақтағы негізгі акторлардың бірі ретінде беделін арттыруға қаншалықты ықпал етіп отырғаны, кешенді түрде сараланбағанын көрсетті.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркия, ынтымақтастық, жоғары білім, «жұмсақ күш».

Кіріспе

Қазақстанның тәуелсіздігін алғаш таныған Түркия Республикасы «түбі бір түркі тілдес халықтардың біргілі» идеясын ұстанған мемлекет. Екі елдің арасындағы дипломатиялық байланыстар, Қазақстан сынды тәуелсіздігін алған жас мемлекеттің болашақ дамуына оң ықпал еткені белгілі. Бұны әсіресе, Түркияның экономика, мәденит, ғылым мен білім саласындағы қолдаулары, түркі тілдес халықтарға ортақ саяси алаңдардың құрылуына ықпал етуі тұрғысында қарастыруға болады. Өзара ынтымақтастықтың мұндай қарқында дамуы, түркі тілдес халықтардың бірлікте қимылдауына, бүгінгі жаһандану жағдайында, өздерінің тарихи-мәдени құндылығын сақтауға ықпал ететін ортақ істі бірлесе атқарып отырған әрекеттерінің көрінісі. Осы істерді жүзеге асырудың бастауы, Қазақстан мен Түркия арасында 1992 жылы басталған дипломатиялық байланыстар (Оспанова, Алиакбарова, 2025), мұнан әрі халықаралық ұйымдарға мүше болумен және ортақ түркі халықтарының бірлігі идеясын жүзеге асыруға бағытталған мәдени, саяси, экономикалық, ғылым мен білім саласындағы ынтымақтастық ұйымдарының (Түркі Кеңесі (2021 жылдан Түркі Мемлекеттері Ұйымы), ТүркПА, TÜRKSOY, Түркі Академиясы, ТІКА т.б.) негіздерін қалау арқылы жүзеге асырылуда (Үілмәз, 2021; Авджу, 2023; Иембекова, 2023; Appasova, 2023; Малышева, 2024).

1992-2009 жылдар аралығында түркі тілдес тәуелсіз мемлекеттер мен Түркия бірлескен көптеген саммиттер өткізіп, олар негізінен бастапқыда мәдени байланыстар негізінде, кейіннен экономикалық ынтымақтастыққа қол жеткізу мақсатында біріге бастаған (Yesevi, 2022). Осылайша Түркия аймақтық геосаяси бәсекелестікте ықпалын арттыру үшін, мәдени

және білім беру институттарын стратегиялық құрал ретінде пайдаланып отыр. Ал Қазақстан жағдайында бұл саясат, ең алдымен, білім беру саласы арқылы жүзеге асырылып, екі ел арасындағы гуманитарлық байланыстарды институционалдық деңгейде тереңдетуге бағытталған.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Кез-келген тарихи оқиғаны зерттеуде, оның тарихнамалық негізін қарастыру, ғалымдар назарынан тыс қалған мәселені анықтауға ықпал ететін аса маңызды бөлім болып табылады. Түркияның сыртқы саясатындағы түркі халықтары тұратын мемлекеттермен байланысы мәселесін шетелдік және отандық зерттеушілер әр қырынан зерттеуде. Түркияның сыртқы саясаттағы ұстанымын, Орталық Азия мемлекеттерімен байланысын қарастырған зерттеушілердің басым бөлігі, экономикалық, саяси аспектілерге баса назар аударған. Біз бұл мақалада негізінен Қазақстан мен Түркияның арасындағы жоғарғы білімге қатысты мәселелерді ғылыми тұрғыдан саралаған қазақстанның, түркияның және ресей ғалымдарының зерттеу жұмыстарындағы тұжырымдарын талдаймыз. Сондай-ақ, екі елдің ынтымақтастық мәселесін ашық ақпарат көздерінде жариялап отыратын мерзімді басылым беттеріндегі мәліметтерге де назар аударатын боламыз.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, жүйелік талдау әдістерін қолдану, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде қалыптасқан ғылыми тұжырымдарды кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді. Ғалымдардың еңбектеріне тарихнамалық талдау жасау, Қазақстан мен Түркия арасындағы жоғары білім саласындағы ынтымақтастық, кадр даярлау, академиялық ұтқырлық пен білім беру кеңістігінің интернационалдануына ықпал еткен маңызды факторларды айқындауға бағыттайды. Осы ретте, Түркияның жоғары білім саласы арқылы, Қазақстандағы саяси-гуманитарлық ықпалын арттыру тетіктері мен олардың нәтижелерін жан-жақты ғылыми зерттеудің қажеттігі айқындалды. Сондай-ақ, Орталық Азиядағы қазіргі геосаяси бәсекелестік контекстінде мемлекеттер арасындағы жоғары білім саласындағы ынтымақтастық, аймақтық ықпал етуші факторларының бір бағыты ретінде ғылыми сараптауды талап ететін мәселе болып табылады.

Талқылау

1990 жылы 25 қазанда егемендігін алған Қазақстанның, осы жылдың желтоқсан айында Түркия Республикасының Мәдениет министрлігі мен Қазақ КСР-нің Мәдениет жөніндегі комитеті арасында білім беруге қатысты, жоғары оқу орындарының арасындағы байланыс, ортақ ғылыми аяндар құру, әдебиет пен мәдениет саласында біріккен іс-шараларды жүзеге асыру сынды мәселелерді қамтыған протоколға қол қоюы, алғашқы ресми қарым-қатынастың басталғанын көрсетеді (Шахидулла, Мұхажанова, 2017: 236).

1991 жылы наурыз айында Алматыда, қыркүйек айында Анкарада екі елдің білім министрлерінің қол қойған алғашқы келісімдері, 1992 жылы «Білім, ғылым, мәдениет және спорт саласындағы ынтымақтастық туралы» келісіммен, 1995 жылы «Білім министрлерінің мәлімдемесі», 1997 жылы «Білім және ғылым саласындағы ынтымақтастық туралы хаттамаларымен» жалғасын табады (Yılmaz, 2021).

Қазақстан мен Түркия елдерінің үкіметаралық келісімдері негізінде жоғары білім саласындағы байланысы 1991 жылы Түркістан қаласында Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ашылуына негіз болып (История университета ..., 2025), бүгінгі таңда Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің базасында түркиялық Гази университетінің филиалының ашылуымен өзінің жалғасын тауып жатыр (Гази университетінің ..., 2024). Осылай тәуелсіздік алған жылдардан басталған білім мен академиялық ынтымақтастық мәселесі, бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жоғалтпай, тіптен 2025 жылы мауысым айындағы ҚР Перзидентінің Түркия Республикасына барған ресми іс-сапарында қол қойылған жиырма келісімнің бір бағыты болған (The View

From Ankara ..., 2025). Алайда, Қазақстан мен Түркияның жоғарғы білім саласындағы ынтымақтастықтық саясаты, бүгінгі таңда «жұмсақ күш» және геосаяси ықпал теориялары тұрғысынан зерделеу мен пайымдауларды қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандық зерттеушілер

ҚР Президенті Қ. Тоқаев 2022 ж. Түркі мемлекеттері ұйымының саммитінде «Академиялық ұтқырлықты дамытып, студенттер арасында мәдениетаралық диалогты орнатуға жағдай жасау арқылы, жоғарғы оқу орындарының бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру, студенттердің түркі тілдерін үйреніп, бауырлас елдердің тыныс-тіршілігімен танысуға мүмкіндік беретінін, сол себепті, 2023 жылы түркі елдері университеттерінің ортақ желісін құру» мәселесін көтерген еді (Президент Түркі мемлекеттері ..., 2022). Себебі, 2021 жылы басталған әлемдік саяси дағдарысқа дейін, Қазақстанның студенттерінің білім беру көші-қонының басым бағыты, негізінен Ресей, Қытай және Түркия елдерімен байланысты болған. 2018 жылғы мәліметтер бойынша Ресей Федерациясында - 65 000 астам (24 %), Қытайда - 11 784 Қазақстандық студенттер оқыған (Rustemova, et al., 2020: 3; 10). Ал Түркияда, 2019 жылы - 2760 Қазақстан азаматы білім алған (Каримова, Меделбай, 2021: 183).

Зерттеуші А. Сабыровтың топшылауы бойынша 2022 жылдан бастау алған жаһандық «тектоникалық» өзгерістер, болашақта жаңа мемлекеттік құрылымдардың, ортақ өркениеттік негізге сүйенген аймақтық коалициялар мен одақтардың пайда болуына ықпал ету мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, түркі әлемінің интеграциялануы мәселесінде Түркия тарапынан көрсетіліп отырған жауапты «ынтымақтастық» Қазақстан үшін аса маңызды үрдістердің бірі. Түркі мемлекеттері ұйымы қазіргі таңда ұзақ мерзімді перспективада Еуропа мен Азия арасындағы идеялық-тұжырымдамалық кеңістікте жетекші орын алуға ұмтылып отырғаны соның бір айғағы болып табылады (Сабыров, 2023).

А. Ермекбаев бастаған зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, қазіргі кездегі халықаралық қатынастар жүйесінде Түркияның Орта Азия елдерімен, оның ішінде Қазақстанмен байланысы түрлі саланы қамтыған. Әсіресе, тарихи-мәдени, ортақ мұра, өзара құрмет пен ынтымақтастық мәселелері негізінен басымдыққа ие. Ғалымдар: «Түркияның осы аймақта жүргізіп отырған мәдени алмасулар мен білім беру ісіндегі жұмыстары, оның «жұмсақ күшін» нығайта алатын және аймақтағы негізгі ойыншы ретіндегі рөлін көрсетеді» деген тұжырым жасайды (Ермекбаев, Екибасова, Илияс, 2024).

Алайда, Түркияның Қазақстанға қатысты білім беру саясаты тек бір жақты жүрмейтінін, егер Қазақстан тарапы осы жобаларды қабыл алмаса, онда білім саласындағы бастамалар жүзеге асырылмай қалатынын атап өткен, Д. Аметбек пен А. Амирбектің пайымы бойынша, «екі елдің арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық екі елдің стратегиялық серіктестігін нығайтатын негізгі тетіктердің біріне айналып отыр». Түркияның білім жобалары Қазақстанның кадрлық әлеуетін арттырып, ұлттық бірегейліктің күшеюіне ықпал етсе, Қазақстан үшін бұл бастамалар білім жүйесін жаңғыртудың тиімді құралы бола алады. Өзара прагматизм мен ортақ мәдени-тарихи құндылықтарға негізделген бұл ынтымақтастық халықтар арасындағы байланыстарды тереңдетіп, соның нәтижесінде қазақ-түрік саяси қатынастарының ұзақ мерзімді тұрақтылығы мен беріктігін қамтамасыз етуде (Ametbek, Amirbek, 2014).

Зерттеушілер З. Каримова мен А. Меделбай КСРО-ның ыдырауымен тәуелсіздігін алған түркі мемлекеттеріне, оның ішінде Қазақстанға қатысты Түркияның сыртқы саясаттағы негізгі факторына айналған «жұмсақ күш» («soft power») саясатының бағыттары мен маңызын қарастырған. Түркияның «жұмсақ күш» саясаты Қазақстанның білім беру жүйесінде 1992-1993 оқу жылынан басталып, қазақстандық жастардың Түркияның университеттерінде білім алуларына жағдай жасаған «Ұлы студенттік жоба» деп аталған жоба аясында басталғанын атап өткен. Ал бүгінгі таңда мұндай жұмыстар Юнус Эмре

мәдени орталығы мен Түрік университеттері қауымдастығына енетін ЖОО негізінде жандануда. Ғалымдар, Түркияның тарих, мәдениет, білім, тіл саласында бастаған бұл «жұмсақ күші» бүгінгі таңда іскерлікпен жалғасын тауып отырғанын қарастырған. «Түркияның «жұмсақ күш» саясатының уақыт талабына сай өзгеріп отыруы, болашақта оның әлемдік аренадағы ықпалын арттыруға алып келеді» деп болжайды (Каримова, Меделбай, 2021).

К. Базарбаев бастаған зерттеушілердің келесі тобы, Қазақстан мен Түркия арасындағы тығыз, әрі көпқырлы ынтымақтастықтың қалыптасуына ықпал еткен бірқатар негізгі интеграциялық тетіктер мен институттардың қызметін талдай отырып, олардың екі ел арасындағы мәдени, әлеуметтік және экономикалық салалардағы ықпалдастықты ілгерілетуде шешуші рөл атқарып келе жатқанын жан-жақты қарастырған. Екі елдің арасындағы мәдени және білім беру салаларындағы интеграция ең дамыған бағыттар болғанымен, экономикалық ынтымақтастықты әлі де нығайтуды қажет ететінін тұжырымдаған. Алайда, «Түркияның «жұмсақ күш» саясатын жүйелі түрде дамытуы, соңғы бес жыл ішінде әлемдегі ең ықпалды және тартымды отыз мемлекеттің қатарынан тұрақты түрде орын алып келуі, екіжақты қатынастарды мәдени, әлеуметтік және экономикалық бағыттарда тереңдетуге қолайлы жағдай қалыптастырып, Қазақстан-Түркия серіктестігінің ұзақ мерзімді әрі орнықты сипат алуына ықпал етеді» деп пайымдайды (Bazarbayev, et al., 2025).

Түркия зерттеушілері

Түркия мен Қазақстан арасындағы тарихи тамырымыздың ортақтығы, тілдік ұқсастықтар және мәдени жақындық, дипломатиялық байланыс алғашқы күнінен-ақ «этномәдени жақындықты» қалыптастырды. Түркия мен Қазақстанның халықаралық және өңірлік мәселелерге қатысты ұстанымдарының сәйкес болуы, екі елдің арасындағы саяси және экономикалық салаларда белсенді түрде ынтымақтасуға ықпал етті. Әсіресе, Түркия Қазақстанның мәдениеті мен білім саласын дамытуға көптеген көмек берді. Оның көрінісін, Қазақстандық мыңдаған студенттерінің Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті мен С. Демирел атындағы қазақ-түрік университетінде және «Ұлы студенттік жоба» аясында Түркияның жетекші оқу орындарында білім алуынан көруге болады (Егсан, 2020: 173).

Жаһандану үдерістері Түркияның саяси, экономикалық және социомәдени ықпалының кеңеюіне жағдай жасап, жоғары білім беру жүйесінің халықаралық ортаға белсенді кірігуін жеделдетті. Соның нәтижесінде жоғары оқу орындары елдің адами капиталы мен тарихи-мәдени мұрасына сүйене отырып, өңірлік және жаһандық мәселелерді шешуге үлес қосатын әрі мемлекетаралық өзара іс-қимылды күшейтетін «жұмсақ күшінің» маңызды элементіне айналды (Çetinsaya, 2014: 168-170). Осы элементтердің бірі – Мемлекеттік шәкіртақы бағдарламаларын «жұмсақ күш» құралы ретінде қарастырған зерттеушілердің пікірінше, елдің мәдени және білім беру ықпалын кеңейтуге мүмкіндік бергенімен, жаһандық білім беру кеңістігіндегі бәсекенің күшеюі аталған бағдарламаны институционалдық тұрғыдан жаңғыртуды және оның тартымдылығын арттыруға бағытталған кешенді реформаларды жүргізіп отыруды талап ететінін алға тартады (Aras, Zulkarnian, 2019).

Түркияның шетелдік студенттерге қатысты реформаларының жаңа бағыты жөнінде Жоғары білім беру кеңесінің (ҮӨК) төрағасы Ерол Өзвар «Түркия шетелдерде, қазіргі уақытта түркі мемлекеттерімен басталған бірлескен университеттер ашуға бағытталған жаңа саясатты жүзеге асыруды бастағанын» мәлімдеді (Турция планирует ..., 2025). Бұл бастамаларды, өз кезегінде академиялық ұтқырлықты күшейтіп, ғылыми-зерттеу саласындағы ынтымақтастықты тереңдетуге, өңірлік және жаһандық деңгейде ел болашағына әсер етуші жас мамандарды дайындау арқылы, жоғарғы білім саласындағы ықпалын арттыруға бағытталған стратегиялық қадам деп қарастыруға болады. Түркияның ұлттық білім министрі Ю. Текин атап өткендей «Қазақстан аумағында Түркия «Маариф»

қоры (Türkiye Maarif Vakfı) аясында жаңа білім беру орындарын ашу, қосдиплом бағдарламасы бойынша білім алған оқушыларды, халықаралық бәсекеге қабілетті, жоғары деңгейдегі мамандарды дайындауға ықпал етеді» (Kazakistan Eğitim, 2025).

Ю. Кавак пен Г. Басканның ұйғарымдары бойынша 1991 жылды әлемді түбегейлі өзгерткен демократияландыру толқыны, көптеген мемлекеттер сынды, Түркияның да сыртқы саясаттағы белсенділігін арттырып, дұрыс шешім қабылдауға мүдделі етті. Түркия үкіметі Орталық Азия (Қазақстанды қоса алғанда) республикаларымен «экономикалық, мәдени, білім беру және техникалық ынтымақтастық» бастамаларын анықтағанымен, жаңа кезеңдегі негізгі басымдық білім беру саласындағы ынтымақтастыққа ерекше назар аударумен бастаған. Түркия «Ұлы студенттік жоба» бағдарламасын жүзеге асыру арқылы ортақ тарихи және мәдени байланыстары бар халықтардың арасындағы байланысты орнатып қана қоймай, ол елдердің Батыспен ықпалдасуына да жол ашқанын алға тартқан. Алайда, бүгінгі таңда бұл жобаның Ережелері мен талаптарын қайта қарау қажеттігін негіздей отырып, ғалымдар сегіз ұсыныс білдірген. Мәселен, оқуға қабылдау шарттарын күшейту; түлектерді қадағалау арқылы, кері байланысты қамтамасыз ету; университеттердің әлеуетін ескеру, т.б. (Kavak, Baskan, 2001).

Түркі тілі мен мәдениетін оқыту арқылы түркі әлемімен бауырластық көпірін құру және мәдени бірлікті қамтамасыз ету мақсатында іске қосылған «Ұлы студенттік жобасының» талаптарын күшейту қажеттігі жөнінде зерттеуші С. Ыылмазда: «студенттер, түрік тілін үйреніп қана қоймай, сонымен бірге Түркияны танып, оны сүйе білу керек» деп, бірқатар кемшіліктерін атап көрсетеді. Оның болжамы бойынша «оқуға қабылданған студенттердің басым бөлігінің оқуын аяқтай алмауы; Түркия билігінің «Түркия шәкіртақылары» бойынша оқыған Қазақстандық түлектердің қандай қызметтерде жұмыс атқарып отырғанынан хабарсыз болуы, шәкіртақы иегерлерінің Қазақстанға оралғаннан кейінгі әлеуетін толық пайдалануға кедергі болып отыр» (Yılmaz, 2021).

XX ғасырдың 90-шы жылдары басталған студенттік жоба, бүгінгі күнге дейін өзінің жалғасын тауып, қарқынды жұмыс жасап жатқаны белгілі. Түркияның Сыртқы экономикалық байланыстар кеңесінің (DEİK) және Білім, экономика және бизнес жөніндегі кеңестің президенті, профессор Ирфан Гюндүздің баяндауынша, пандемиядан кейін Түркия шетелдік студенттерді ең көп қабылдайтын елдердің қатарына ене бастағанын және Түркиядағы шетелдік студенттер саны 250 мыңға жеткенін, ал 2023 жылы 300 мыңға жеткізу жоспары бар екенін атап өткен. Ол - Түркияның Еуропа және Батыс елдерімен салыстырғанда оқу ақысының төмендігі, сондай-ақ денсаулық сақтау саласындағы жетістіктері елдің тартымдылығын арттыратын маңызды факторлар екенін атап өтеді (The Number of International ..., 2022).

Түркі мемлекеттері ұйымының қызметі мен рөлін қарастырған зерттеуші Чагла Гюль Йесевидің (Yesevi, 2022) пайымдауынша, аталған ұйым «білім беру, дипломатия, жастар саясаты, көлік және туризм салаларын ынтымақтастықтың дербес бағыттары» ретінде қарастырған. Зерттеуші қазіргі уақытта жоғарғы білім беру саласындағы ынтымақтастық негізінен Түркі университеттер одағының (TURKUNIB) Орхун академиялық алмасу бағдарламасы аясында жүргізіліп отырғанын атап өткен. Сондай-ақ, бұл бағдарлама тек студенттер мен академиялық ортаны ғана қамтып қана қоймай, сонымен бірге жас дипломаттарды даярлау жұмыстарында да жүзеге асырылып отырғанын алға тартады.

О. Чалышкан мен Х. Буюкгозенің пайымдауларына сүйенсек, Халықаралық жоғары білім беру саласындағы саясаты аясында Түркия үш негізгі мақсатты өңірді айқындай отырып (Балқан аймағын, Орталық Азияны, Таяу Шығыс пен Африканы), олардың әрқайсысына түрлі стратегияларды қолдануда. Негізінен Түркияда, дискриминациялық протекционизмнен гөрі «жұмсақ күш» стратегиясы аясында Орталық Азия мен Балқан аймақтары сияқты этникалық және мәдени тұрғыдан жақын өңірлерден студенттерді белсенді түрде тартуға басымдық беріп отыр. Түркияның шетелдік студенттерге қатысты

ұстанымы мәдени дипломатия шеңберінен шығып, оларды болашақ әлемдік көшбасшы ретінде қарастырып, ұзақ мерзімді байланыстар орнатуға бағытталған. Әсіресе Түркиямен тарихи және мәдени байланысы бар елдерден студенттерді тарту арқылы, қазіргі үкімет өз ықпалын кеңейтіп, бейресми «мәдени елшілер» желісін қалыптастыруды көздейді. Алайда мұндай саясат жұмсақ күшті күшейткенімен, түлектердің дербес кәсіби маман ретінде қалыптасуы немесе сыртқы саясаттың құралына айналу мүмкіндігі мәселесі ғылыми тұрғыдан пікірталас туғызады (Caliskan, Buyukgoze, 2025).

Ресей зерттеушілері

КСРО ыдырағанан кейін оның «мұрагері» болып саналатын Ресейдің ТМД құрамындағы мемлекеттерге саяси-экономикалық, мәдени, білім саласындағы ықпалы өзінің жалғасын табуда. Ресейдің ықпал ету күшінде саясаткерлерден өзге, ғалымдардың да үлесі зор екені белгілі. Олар түрлі бағыттар бойынша арнайы зерттеу институттарының жүйесінде мәселелерді жан-жақты талдап, ғылыми негіз жасап отырады. Мәселен, 2016 жылғы МГИМО Хабаршысының №2 санының халықаралық байланыс бағыты, толықтай Түркия Республикасының қазіргі уақыттағы сыртқы саясаттағы ұстанымдарына арналған (Вестник МГИМО, 2016), сонымен бірге 2021 жылы Түркі мемлекеттері ұйымының құрылуы мәселесін БАҚ өкілдері мен сарапшылардың арнайы талқылауы осының көрінісі деп айта аламыз. Сарапшылардың топшылауынша, Түркияның Орталық Азияның бірқатар мемлекеттерімен тиімді өзара іс-қимыл орнатудағы негізгі бағыттары білім беру, діни және мәдени-гуманитарлық салаларды қамтиды. Аталған бағыттар шеңберінде жүзеге асырылып отырған «жұмсақ күш» тетіктерін Түркияның өңірдегі саяси, мәдени және стратегиялық мүдделерін жүйелі түрде ілгерілетуге ықпал ететін маңызды құрал ретінде қарастырған («Тюркское НАТО» ..., 2021).

Ресейлік түріктанушы В. Надеин-Раевскийдің (Надеин-Раевский, 2017: 148-149) пайымдауынша, Түркия саяси интеграция саласындағы шектеулерді өтеу мақсатында «түркі республикаларымен» өзара ықпалдастықты идеологиялық, мәдени және білім беру тетіктері арқылы нығайтты. Бұл бағытта Түркияның Білім министрлігі мен түрлі мемлекеттік және жекеменшік құрылымдардың қатысуымен түркітілдес елдермен бірге Ресей аумағында да (Татарстан, Башқұртстан) бастауыш, орта және жоғары білім беру салаларында кең ауқымды бағдарламаларды іске асырды. Қазақстан, Қырғызстан және Түрікменстан республикаларында бірлескен халықаралық университеттердің ашылуы, сондай-ақ түркиялық жеке ұйымдардың білім беру инфрақұрылымын дамытуы және Түркітілдес республикалар мен өңірлерден шыққан талапкерлердің Түркияның Жоғары білім беру кеңесі ұйымдастыратын орталықтандырылған іріктеу тетігі арқылы түрік жоғары оқу орындарында білім алу мүмкіндігіне ие болуы, Түркияның «жұмсақ күш» стратегиясының институционалдық негізін қалыптастырды. Түркиядағы жоғары оқу орындарында білім алған посткеңестік кеңістіктің түркітілдес студенттерінің саны 26 000 құрап, олар негізінен, Түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі (ТІКА) арқылы ұйымдастырылған мемлекеттік бағдарламалар аясында білім алған (Надеин-Раевский, 2024).

Живалов бастаған Ресей ғалымдарының пікірінше, Түркияның бастамасымен басталған Түркі векторы Орталық Азия мен Ресейдің түркі халықтары тұратын жекелеген аймақтарын қарқынды түрде қамти отырып, «Ұлы Тұран» тұжырымдамасын жүзеге асыруға бағытталған «Түркі әлемінің келешегі - 2040» бағдарламасы осының айғағы. 2021 жылы Түркі кеңесінің, Түркі мемлекеттерінің ұйымы болып құрылуының өзі, мәдени және гуманитарлық салаға басымдық беріп келген Түркияның геосаяси мәселелер бойынша ықпалын арттыруға мүмкіндік жасауы ықтимал екеніне тоқталған. Алайда, Түркияның бұл саясаты Ресей мен Қытайдың ресми ұстанымдарымен сәйкес келмейтінін атап өткен (Zhivalov, Chimiris, Aliyev, 2023).

Зерттеуші И. Свистунова Түркия мен Қазақстанның қазіргі уақыттағы қарым-қатынасын: саяси, экономикалық және түркі бірлігі идеясын ілгерлету саласындағы мәдени

ынтымақтастық тұрғысын үш аспектіде қарастырған. Ғалымның пікірінше, екі елдің қарым-қатынасын дамытуда Түркия Қазақстан арқылы сыртқы саясатта Орталық Азиядағы өзінің ықпалын көрсеткісі келетінін, алайда бұл ықпалдың негізінен саяси және мәдениет саласында қарқынды болғанымен, экономикалық бағытта айтарлықтай кең қарқын алмауы мүмкін екеніне тоқтала отырып, оның себебін Астанаға - Ресей, Қытай, Евроодақ сынды ірі ойыншылардың ықпалы болатынына тоқталған (Свистунова, 2023).

Ресей, Қытай, АҚШ, ЕО (Франция мен Германияны қоса алғанда) сынды жетекші аймақтық және аймақтан тыс орналасқан державалардан кейін, Қазақстанға ықпал етуші аймақтан тыс (Non-Regional) орналасқан Түркия, Ұлыбритания, Үндістан сынды мемлекеттердің соңғы он жылдағы экономикалық, саяси-дипломатиялық және «ақылды күш» («smart power») тұрғысынан әсер ету факторларын қарастырған зерттеуші А. Котик, аталған үш мемлекетті Орталық Азиядағы «екінші қатарлы» аймақтан тыс (Non-Regional) ойыншылар деп қарастырған. Осы мемлекеттердің ішінде Түркияның Орталық Азия елдері мен Қазақстандағы басымдыққа ие бағыттарының бірі - ғылым мен білім, мәдениет пен гуманитарлық ынтымақтастықты қамтитын «ақылды күш» («smart power») саласына тиесілі екенін және оларды жүзеге асырудың құралдары деп: «түрік жоғары оқу орындарында білім алу үшін «Turkiye Burslari» мемлекеттік бағдарламасы аясында стипендияларды қаржыландыру; ЕТБ (ҮТВ) желісі бойынша ұтқырлық бағдарламаларды қаржыландыру; дианет (діни қызметкерлерді оқытуға көмек); Түркі академиясының қызметін» көрсете отырып, қазіргі таңда «ақылды күш» («smart power») саясаты тиімді әдіс екенін атап өтеді (Котик, 2025).

Түркия мен Қазақстанның байланысын Орталық Азиядағы басқа посткеңестік республикалармен салыстырғанда жақсы дамығанын атап өткен зерттеуші Э. Мехдиевтің пайымдауынша (Мехдиев, 2016), Түркияның Орталық Азиядағы белсенділігі «ірі ауқымды жобалармен шектелмей, негізінен коммерциялық, мәдени және білім беру бағдарламалары арқылы жүргізілуде». Сондай-ақ, Анкараның «жұмсақ күш» саясаты формалды түрде мемлекеттік емес, бірақ Түркия үкіметі тарапынан жүйелі қолдау көрсетілетін құрылымдар негізінде іске асырылып отырғанына тоқталған. Сонымен бірге, Түркияның сыртқы саяси мүдделерінің посткеңестік кеңістік пен түркітілдес немесе мұсылман халқы басым Ресей Федерациясының жекелеген субъектілерін қамтуы мәселесін қарастыра отырып, «аталған өңірлерде оның «жұмсақ күш» тетіктерінің ықпалын институционалдық және саяси деңгейде реттеу қажеттілігі өзекті» деп есептейді.

Погорельская бастаған зерттеушілердің болжамы бойынша, Қазақстанның жоғарғы білімді интернационалдандыруға бағытталған қазақстандық жоғары оқу орындарында білім алатын шетелдік студенттердің санын арттыру және Орталық Азиядағы бес елдің білім беру саясатын үйлестіру мен өңірлік академиялық ұтқырлықты қолдауды көздейтін жоғары білім кеңістігін қалыптастыруға бағытталған мемлекеттік саясатындағы ұстанымына, Түркияның түркітілдес елдерге бағдарланған белсенді білім беру стратегиясы Орталық Азияда ықпал үшін бәсекелестікті күшейтіп, Қазақстанның өңірлік көшбасшылық амбицияларына сын-қатер тудыруы мүмкін. Сондай-ақ, ғалымдар 2022 жылдан бастап Ресейдің халықаралық аренадағы геосаяси жағдайының күрделенуі және Қазақстандықтардың академиялық миграцияның ҚХР, Түркия және АҚШ бағыттарына қарай мақсатты түрде бағдарлануын талдай отырып, Қазақстан аумағында ресейлік жоғары білімнің бәсекеге қабілеттілігін сақтап қалу үшін қазақстандық жоғары оқу орындарымен бірлесіп жүзеге асырылатын қолданыстағы және жаңа білім беру бағдарламаларын жүйелі түрде жетілдіру және тиімді институционалдық негізде дамыту қажеттілігін ұсынған (Погорельская, Троицкий, Мусина, 2025).

Ресей ғалымдарының пікірінше, Түркия түркі елдерімен өзара іс-қимыл жасау институттарын құруға, өңірде орта және жоғары білім беру мекемелері желісін кешенді дамытуға басымдық бере отырып, Орталық Азия елдері үшін маңызды саяси әріптес,

«жұмсақ күш» саласындағы ең тиімді ойыншылардың бірі болып, білім беру саласында, ортақ мәдени және тарихи мәселелерді қолдауда маңызды серіктес болып отыр (Притчин, 2024).

Қорытынды

Қазақстан мен Түркия мемлекеттерінің арасындағы жоғарғы білім беру саласындағы ынтымақтастық мәселесіне қатысты Отандық және Түркия мен Ресейдің зерттеуші ғалымдарының еңбектерін талдау барысында, олардың түрлі көзқарасты ұстанғанын байқауға болады.

Қазақстандық зерттеушілер Түркияның жоғарғы білім саласындағы ынтымақтастық саясатын «жұмсақ күш» деп қарастыра отырып, бұл ынтымақтастық Қазақстанның ұлттық бірегейлігін күшейтуге, кадрлық әлеуетін арттыруға, білім жүйесін жаңартуға мүмкіндік беріп отырғанын алға тартады. Сонымен бірге, алдағы уақытта Түркияның «жұмсақ күш» саясаты нығайып, оның халықаралық аренадағы ықпалының артуына жүйелі түрде тірек болатын негіздейді.

Түркия ғалымдарының пайымдаулары бойынша, білім саласындағы ынтымақтастық мәселесі, XX ғасырдың 90-шы жылдарында Түркияның сыртқы саясаттағы ұстанымында белсенді әрекет ету құралы ретінде басталып, бүгінгі таңда Түркияны шетелдік студенттерді қызықтыратын, тартымды білім беру аймағына айналдырып отыр. Ал Қазақстан үшін, бұл үдеріс батыспен ықпалдасуына жол ашып, мыңдаған студенттердің Түркияда білім алуына жағдай жасай отырып, олардың түркі тілін, мәдениетін, түркі әлемінің бауырластық идеясын жүзеге асыруға ықпал ететін бейресми «мәдени елшілер» өкілдер ретінде айқындайды.

Ресей ғалымдары Түркияның Орталық Азиямен (Қазақстанды қоса алғанда) білім беру саласындағы ынтымақтастығын «жұмсақ күш» және «ақылды күш» саясаты деп қарастырады. Ғалымдар, Түркияның түркі мемлекеттерімен 2020 жылдан кейін белсенді жұмыс жасап келе жатқан ұйымдары арқылы, геосаяси мәселелерге қатысты ықпалын арттырып, жоғарғы білім беру саласындағы әлеуетін күйшетіп, белгілі бір дәрежеде Ресейдің «жұмсақ күшіне» кері әсерін тигізеді деп пайымдайды. Сондай-ақ, Түркияның түркі тілдес мемлекеттерге негізделген білім беру саясаты, Қазақстанның жоғары білім беруде Орталық Азия кеңістігіндегі ықпалы үшін бәсекелестігін күшейтіп, өңірлік көшбасшылыққа ұмтылысын күрделендіре түсетінін атап өтеді. Ал соңғы уақытта Қазақстан академиялық миграциясының бағытын Қытай, Түркия, АҚШ-қа қарай бет бұруына байланысты, Ресей тарапынан нақты іс-шараларды жүзеге асыруды қажет етеді деп есептейді.

Қорыта айтқанда, зерттеушілер еңбектерін талдау нәтижесінде өткен ғасырдың 90-жылдары тәуелсіздігін жариялап, нарықтық экономикаға көшкен Қазақстан жастарының Түркия Республикасы ұсынған «Ұлы студенттік жоба» аясында кәсіби кадрларды даярлау үдерісіне тартылуы және батыстық үлгідегі білім беру моделінін алғаш Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық университет базасында жүзеге асырылуы, Қазақстанның жоғары білім беру жүйесіндегі интернационалдану үдерісінің бастау кезеңі ретінде қарастыруға болады.

Ал, жоғарғы білім беру саласына қатысты Қазақстан мен Түркия мемлекеттерінің арасында үкіметаралық келісімдердің болуы, білім беру процесіндегі саяси ұстанымдарының ортақ екенін көрсетеді. Мәдениет пен білім беру саласындағы «жұмсақ күш» саясаты аясында, Түркияның жоғары білім жүйесінде Қазақстан жастарын қолдауға бағытталған бастамалары оны аймақ үшін академиялық тартымды орталыққа айналдырып, 2022 жылы әлемде басталған саяси тұрақсыздыққа байланысты, Қазақстанның академиялық миграциясының бір бағыты болуға ықпал етті. Сондай-ақ, соңғы жылдары университеттер арасындағы ынтымақтастықты арттыра отырып, білікті кадрларды даярлаудағы белсенді бастамалары Түркияның өңірдегі негізгі ойыншылардың бірі ретіндегі беделін нығайта түседі.

Әдебиеттер:

- Авджу, 2023 – *Авджу С.А.* Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара ынтымақтастық // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. 2023. №1(142). 136-143 б. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-136-143>
- Вестник МГИМО, 2016 – Вестник МГИМО-Университета. 2016. №2(47). <https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/issue/view/17>
- Гази университетінің ..., 2024 – Гази университетінің филиалы ашылды // <https://egemen.kz/article/375297-gazi-universitetininh-filialy-ashyldy> (Қаралған күні: 05.12.2025).
- Ермекбаев, Екибасова, Илияс, 2024 – *Ермекбаев А.А., Екибасова Ж.М., Илияс Н.Қ.* Түркияның Орталық Азиядағы талпыныстары: кедергілер мен мүмкіндіктер // «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы. 2024. Т. 11. №3. 158-170 б. <https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.158>
- Иембекова, 2023 – *Иембекова М.О.* Түркі елдері ынтымақтастығы: даму тенденциясы және қазіргі жағдайы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. 2023. №1(142). 281-292 б. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-281-292>
- История университета ..., 2025 – История университета Ахмета Яссави // <https://www.eurasian-research.org/our-university/> (Қаралған күні: 28.09.2025)
- Каримова, Меделбай, 2021 – *Каримова З.К., Меделбай А.А.* Түркияның Қазақстандағы «жұмсақ күш» саясатын жүзеге асырудың механизмдері мен әдістері // Отан тарихы. 2021. № 2 (94). 179-188 б. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_179
- Котик, 2025 – *Котик А.В.* Определение факторов влияния внерегиональных государств на внешнюю политику Республики Казахстан в 2014-2024 гг.: Турция, Великобритания, Индия // Россия и мир: научный диалог. 2025. № 3(17). С. 59-78 [https://doi.org/10.53658/RW2025-4-3\(17\)-59-78](https://doi.org/10.53658/RW2025-4-3(17)-59-78)
- Малышева, 2024 – *Малышева Д.* Центральноеазиатское направление политики Турции // Россия и новые государства Евразии. 2024. № II (LXIII). С. 60-72. <https://doi.org/10.20542/2073-4786-2024-2-60-72>
- Мехдиев, 2016 – *Мехдиев Э.Т.* «Неоосманизм» в региональной политике Турции // Вестник МГИМО Университета. 2016. №2(47). С. 32-39. <https://doi.org/10.24833/2071-8160-2016-2-47-32-39>
- Надеин-Раевский, 2017 – *Надеин-Раевский В.А.* Пантюркизм: идеология, история, политика. Экспансионистская доктрина: от Османской империи до наших дней и судьбы Турции, России и Армении. Москва: Издательство «Русская панорама», 2017. 316 с.
- Надеин-Раевский, 2024 – *Надеин-Раевский В.А.* Пантюркизм в рамках идеологической экспансии Турецкой Республики // Ближний и Постсоветский Восток. 2024. № 1(5). С. 17-24. DOI: 10.31249/j.2949-2408.2024.01.02
- Оспанова, Алиакбарова, 2025 – *Оспанова А.К., Алиакбарова А.П.* Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық қарым-қатынастар (XX ғ. соңы мен XXI ғ. басы) // «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы. 2025. Т. 13. № 1. 158-174 б. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.158>
- Погорельская, Троицкий, Мусина, 2025 – *Погорельская А.М., Троицкий Е.Ф., Мусина Г.С.* Политика Казахстана в отношении развития сотрудничества с КНР, США и Турцией в сфере высшего образования // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. 2025. Т. 30. № 1. С. 227-240. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2025.1.19>

Президент Түркі мемлекеттері ..., 2022 – Президент Түркі мемлекеттері ұйымының саммитіне қатысты // <https://www.akorda.kz/kz/prezident-turki-memleketteri-uyumynyn-sammitine-katysty-11104513> (Қаралған күні: 15.01.2026).

Притчин, 2024 – *Притчин С.А.* Турецкая стратегия в отношении Центральной Азии на современном этапе: сильные стороны и ограничители // Ойкумена. Регионоведческие исследования. 2024. № 2. С. 52-62. <https://doi.org/10.24866/1998-6785/2024-2/52-62>

Сабыров, 2023 – *Сабыров А.С.* Политические трансформации в Турции и современные геостратегические вызовы // «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы. 2023. Т. 6. № 2. С. 42-53 <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main/article/view/81/47>

Свистунова, 2023 – *Свистунова И.* Турецко-Казахстанские отношения на современном этапе // Россия и новые государства Евразии. 2023. № III (LX). С. 45-54. <https://doi.org/10.20542/2073-4786-2023-3-45-54>

«Тюркское НАТО» ..., 2021 – «Тюркское НАТО» станет проблемой для России и Китая. Обзор российских СМИ за ноябрь 2021 г. // <https://www.caa-network.org/archives/22419/tyurkskoe-nato-stanet-problemoj-dlya-rossii-i-kitaya-obzor-rossijskih-smi-za-noyabr-2021-g> (Қаралған күні: 06.10.2025).

Турция планирует ..., 2025 – Турция планирует увеличить число совместных университетов с тюркскими странами // <https://mk-turkey.ru/education/2025/04/15/p-turciya-planiruet-uvelichit-chislo-sovmestnyh-universitetov-s-tyurkskimi-stranami.html> (Қаралған күні: 15.01.2026).

Шахидулла, Мұхажанова, 2017 – *Шахидулла Д.М., Мұхажанова Т.Н.* Тәуелсіздік жылдарында Қазақ-Түрік мәдени байланыстыраның жаңаруы // Edu.e-history.kz 2017. № 3(11). 234-241 б. <https://ajspie.com/index.php/history/article/view/757/398>

Ametbek, Amirbek, 2014 – *Ametbek D., Amirbek A.* Kazak-Turkish Cooperation in the Field of Education // Procedia - Social and Behavioral Sciences. 2014. Vol. 143. P. 190-194 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.385>

Appasova, 2023 – *Appasova D.* Potencial Organizacii Türkskix Gosudarstv v obespechenii bezopasnosti Türskogo mira // Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2023. No. 12(2). P. 716-732. <https://doi.org/10.33206/mjss.1251847>

Aras, Zulkarnian, 2019 – *Aras B., Zulkarnian M.* The Turkish government scholarship program as a soft power tool // Turkish Studies. 2019. Vol. 20. Iss. 3. 421-441. <https://doi.org/10.1080/14683849.2018.1502042>

Bazarbayev, et al., 2025 – *Bazarbayev K., Akdeniz E., Amirbek A., Abzhalov S., Anuarbekuly A.* «Soft Power» and Ethnic Identity Factors in Türkiye-Kazakhstan Integration // Space and Culture. India. 2025. Vol. 13. No. 1. P. 126-145. <https://doi.org/10.20896/fejb61>

Caliskan, Buyukgoze, 2025 – *Caliskan O., Buyukgoze H.* The internationalisation of Turkish higher education: a critical analysis of policy // Comparative Education. 2025. 16 Jul. P. 1-21. <https://doi.org/10.1080/03050068.2025.2520721>

Çetinsaya, 2014 – *Çetinsaya G.* Büyüme, kalite, uluslararasılaşma: Türkiye yükseköğretim için bir yol haritası. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, 2014. 199 sf.

Ercan, 2020 – *Ercan O.* A thesis presented to the Department of Politics, International Relations and Human Rights of Kingston University, London in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. 2020. 256 p.

Kavak, Baskan, 2001 – *Kavak Y., Baskan G.* Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve akraba topluluklarına yönelik eğitim politika ve uygulamalar // Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2001. Sayı: 20. Sf. 92-103.

Kazakistan Eğitim, 2025 – Kazakistan Eğitim Ortak Çalışma Grubu Çevrim İçi Toplantısı Gerçekleştirildi // <https://yusuftekin.net/kazakistan-egitim-ortak-calisma-grubu-cevrim-ici-toplantisi-gerceklestirildi/> (Қаралған күні: 06.10.2025).

Rustemova, et al., 2020 – *Rustemova A., Meirmanov S., Okada A., Ashinova Z., Rustem K.* The Academic Mobility of Students from Kazakhstan to Japan: Problems and Prospects // *Social Sciences*. 2020. 9(8). 143. <https://doi.org/10.3390/socsci9080143>

The Number of International ..., 2022 – The Number of International Students in Turkey has reached 250,000. The Target of 2022 – 2023 was stated as 300,000 // <https://www.studyportalturkey.com/the-number-of-international-students-in-turkey-has-reached-250000-2022-2023-target-was-stated-as-300000/> - (Қаралған күні: 13.01.2026).

The View From Ankara ..., 2025 – The View From Ankara – President Tokayev’s Working Visit to Turkey // <https://timesca.com/the-view-from-ankara-president-tokayevs-working-visit-to-turkey/> (Қаралған күні: 28.09.2025).

Yesevi, 2022 – *Yesevi Ç.G.* Examining the Organization of Turkic States: A Teacher and Norm-Creator // *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*. 2022. Vol. 27. No. 1. P. 2-25.

Yılmaz, 2021 – *Yılmaz S.* Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin son durumu: hedeflere ulaşıldı mı? // *Avrasya Dosyası*. 2021. Cilt: 12. Sayı: 1. Sf. 60-94.

Zhivalov, Chimiris, Aliyev, 2023 – *Zhivalov V., Chimiris E., Aliyev T.* Organization of Turkic States: Development Prospects and Risks for the Eurasian Economic Union // *Contemporary World Economy*. 2023. Vol. 1. No 2. <https://cwejournal.hse.ru/zhivalov2023> (Қаралған күні: 01.12.2025)

References:

Avcu, 2023 – *Avcu S.A.* Qazaqstan men Turkiya arasyndagy ozara yntymaqtastyq [Mutual cooperation between Kazakhstan and Turkey] // *BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series*. 2023. No. 1(142). P. 136-143. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-136-143> (in Kaz)

Vestnik MGIMO, 2016 – *Vestnik MGIMO-universiteta* [MGIMO-Review of International Relations]. 2016. No. 2(47). <https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/issue/view/17> (in Rus)

Gazi universitetinin ..., 2024 – Gazi universitetinin filialy ashlydy [Gazi University branch opened] // <https://egemen.kz/article/375297-gazi-universitetininh-filialy-ashlydy> (accessed: 05.12.2025). (in Kaz)

Yermekbayev, Yekibassova, Ilyas, 2024 – *Yermekbayev A., Yekibassova Zh., Ilyas N.* Turkiyanyn Ortalyq Aziyadagy talpynystary: kedergerler men mymkindikter [Turkey's Central Asian endeavors: challenges and opportunities] // *Kazakhstan Oriental Studies*. 2024. Vol. 11. No. 3. P. 158-170 <https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.158> (in Kaz)

Iembekova, 2023 – *Iembekova M.O.* Turki elderi yntymaqtastygy: damu tendentsiyasy zhəne qazirgi zhagdayy [Cooperation of the Turkic countries: development trends and current state] // *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*. 2023. No 1(142). P. 281-292. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-281-292> (in Kaz)

Istoriya universiteta ..., 2025 – *Istoriya universiteta Akhmeta Yassavi* [The history of Ahmet Yassavi University] // <https://www.eurasian-research.org/our-university/> (accessed: 28.09.2025) (in Rus)

Karimova, Medelbay, 2021 – *Karimova Z., Medelbay A.* Tırkiyanyn Qazaqstandagy «zhumsaq kysh» sayasatyn zhyzege asyruodyn mekhanizmderi men ədisteri [Mechanisms and methods for implementing «soft power» of Turkey in Kazakhstan] // *Отан тарихы*. 2021. № 2 (94). P. 179-188. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_179 (in Kaz)

Kotik, 2025 – *Kotik A.* Opredeleniye faktorov vliyaniya vneregionalnykh gosudarstv na vneshnyuyu politiku Respubliki Kazakhstan v 2014-2024 gg.: Turtsiya, Velikobritaniya, Indiya [Non-Regional States’ Factors of the Influence on the Foreign Policy of Republic of Kazakhstan in 2014-2024: Turkey, Great Britain and India.] // *Russia & World: Sc. Dialogue*. 2025. No 3(17). P. 59-78 [https://doi.org/10.53658/RW2025-4-3\(17\)-59-78](https://doi.org/10.53658/RW2025-4-3(17)-59-78) (in Rus)

Malysheva, 2024 – *Malysheva D.* Tsentralnoaziatskoye napravleniye politiki Turtsii [Central Asian Direction of Turkish Policy] // Russia and New States of Eurasia. 2024. No. II (LXIII). P. 60-72. <https://doi.org/10.20542/2073-4786-2024-2-60-72> (in Rus)

Mehdiyev, 2016 – *Mehdiyev E.* «Neoosmanizm» v regionalnoy politike Turtsii [«Neo-Ottomanism» in the Regional policy of Turkey] // MGIMO Review of International Relations. 2016. No. 2(47). P. 32-39 <https://doi.org/10.24833/2071-8160-2016-2-47-32-39> (in Rus)

Nadein-Raevskiy, 2017 – *Nadein-Raevskiy V.* Pantyrkizm: ideologiya, istoriya, politika. Ekspansionistskaya doktrina: ot Osmanskoy imperii do nashikh dney i sudby Turtsii, Rossii i Armenii [Pan-Turkism: ideology, history, politics. The Expansionist Doctrine: from the Ottoman Empire to the Present Day and the Fate of Turkey, Russia and Armenia]. Moscow: Publishing house «Russian Panorama», 2017. 316 p. (in Rus)

Nadein-Raevskiy, 2024 – *Nadein-Raevskiy V.* Pantyrkizm v ramkakh ideologicheskoy ekspansii Turetskoy Respubliki [Pan-Turkism within Framework of Ideological Expansion of Turkish Republic] // Middle & PostSoviet East. 2024. No. 1(5). P. 17-24. DOI: 10.31249/j.2949-2408.2024.01.02 (in Rus)

Ospanova, Aliakbarova, 2025 – *Ospanova A. Aliakbarova A.* Qazaqstan men Turkiya arasyndagy sayasi zhəne diplomatiyalıq qarym-qatynastar (XX gasyr sonı men XXI gasyr basy) [Kazakhstan-Turkey Political and Diplomatic relations (late 20th – early 21st century)] // Kazakhstan Oriental Studies. 2025. Vol. 13. No. 1. P. 158-174. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.158> (in Kaz)

Pogorelskaya, Troitskiy, Mussina, 2025 – *Pogorelskaya A., Troitskiy E., Mussina G.* Politika Kazakhstana v otnoshenii razvitiya sotrudnichestva s KNR, SShA i Turtsiyei v sfere vysshego obrazovaniya [Kazakhstan's Policy Towards Cooperation in Higher Education with China, the US and Turkey] // Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations. 2025. Vol. 30. No. 1. P. 227-240. DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2025.1.19> (in Rus)

Prezident Turki memleketteri ..., 2022 – Prezident Turki memleketteri uyymynyn sammitine qatysty [The President attended the summit of the Organization of Turkic States] // <https://www.akorda.kz/kz/prezident-turki-memleketteri-uyymynyn-sammitine-katysty-11104513> (accessed: 15.01.2026). (in Kaz)

Pritchyn, 2024 – *Pritchyn S.* Turetskaya strategiya v otnoshenii Tsentralnoy Azii na sovremennom etape: silnye storony i ogranichiteli [Turkish strategy towards Central Asia at the present stage: strengths and constraints] // Ojkumena. Regional researches. 2024. No. 2. P. 52-62. <https://doi.org/10.24866/1998-6785/2024-2/52-62> (in Rus)

Sabyrov, 2023 – *Sabyrov A.* Politicheskoye transformatsii v Turtsii i sovremennyye geostrategicheskiye vyzovy [Political transformations in Turkey and modern geostrategic challenges] // Kazakhstan Oriental Studies. 2023. Vol. 6. No. 2. P. 42-53 <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main/article/view/81/47> (in Rus)

Svistunova, 2023 – *Svistunova I.* Turetsko-Kazakhstanskiye otnosheniya na sovremennom etape [Turkey-Kazakhstan Relations at the Present Stage] // Russia and New States of Eurasia. 2023. No. III (LX). P. 45-54. <https://doi.org/10.20542/2073-4786-2023-3-45-54> (in Rus)

«Tyurkskoye NATO» ..., 2021 – «Tyurkskoye NATO» stanet problemoy dlya Rossii i Kitaya. Obzor rossyskikh SMI za noyabr 2021 g. [«Turkic NATO» Will Become a Problem for Russia and China: Review of Russian Media for November 2021.] // <https://www.caa-network.org/archives/22419/tyurkskoe-nato-stanet-problemoj-dlya-rossii-i-kitaya-obzor-rossijskih-smi-za-noyabr-2021-g> (accessed: 06.10.2025). (in Rus)

Turtsiya planiruyet ..., 2025 – Turtsiya planiruyet uvelichit chislo sovместnykh universitetov s tyurkskimi stranami [Turkey plans to increase the number of joint universities with Turkic countries] // <https://mk-turkey.ru/education/2025/04/15/p-turciya-planiruet-uvelichit-chislo-sovmestnykh-universitetov-s-tyurkskimi-stranami.html> (accessed: 15.01.2026). (in Rus)

Shahidullah, Mukazhanova, 2017 – *Shahidullah D., Mukazhanova T.* Тәуелсіздік зhyldaryнда Qazaq-Тyрик мәдени байланыстыранын zhanaruy [Renewal of Kazakh-Turkish cultural relations in the years of independence] // *Edu.e-history.kz* 2017. No. 3(11). P. 234-241. <https://ajspiie.com/index.php/history/article/view/757/398> (in Kaz)

Ametbek, Amirbek, 2014 – *Ametbek D., Amirbek A.* Kazak-Turkish Cooperation in the Field of Education // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 143. P. 190-194 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.385>

Appasova, 2023 – *Appasova D.* Potencial Organizacii Türkskix Gosudarstv v obespechenii bezopasnosti Türkskogo mira // *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2023. No. 12(2). P. 716-732. <https://doi.org/10.33206/mjss.1251847>

Aras, Zulkarnian, 2019 – *Aras B., Zulkarnian M.* The Turkish government scholarship program as a soft power tool // *Turkish Studies*. 2019. Vol. 20. Iss. 3. P. 421-441. <https://doi.org/10.1080/14683849.2018.1502042>

Bazarbayev, et al., 2025 – *Bazarbayev K., Akdeniz E., Amirbek A., Abzhalov S., Anuarbekuly A.* «Soft Power» and Ethnic Identity Factors in Türkiye-Kazakhstan Integration // *Space and Culture*. India. 2025. Vol. 13. No. 1. P. 126-145. <https://doi.org/10.20896/fejebf61>

Caliskan, Buyukgoze, 2025 – *Caliskan O., Buyukgoze H.* The internationalisation of Turkish higher education: a critical analysis of policy // *Comparative Education*. 2025. 16 Jul. P. 1-21. <https://doi.org/10.1080/03050068.2025.2520721>

Çetinsaya, 2014 – *Çetinsaya G.* Büyüme, kalite, uluslararasılaşma: Türkiye yükseköğretimİ için bir yol haritası. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, 2014. 199 sf. (in Tur.)

Ercan, 2020 – *Ercan O.* A thesis presented to the Department of Politics, International Relations and Human Rights of Kingston University, London in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. 2020. 256 p.

Kavak, Baskan, 2001 – *Kavak Y., Baskan G.* Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve akraba topluluklarına yönelik eğitim politika ve uygulamalar // *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2001. Sayı: 20. Sf. 92-103. (in Tur)

Kazakistan Eğitim, 2025 – *Kazakistan Eğitim Ortak Çalışma Grubu Çevrim İçi Toplantısı Gerçekleştirildi* // <https://yusuftekin.net/kazakistan-egitim-ortak-calisma-grubu-cevrim-ici-toplantisi-gerceklestirildi/> (accessed: 06.10.2025). (in Tur)

Rustemova, et al., 2020 – *Rustemova A., Meirmanov S., Okada A., Ashinova Z., Rustem K.* The Academic Mobility of Students from Kazakhstan to Japan: Problems and Prospects // *Social Sciences*. 2020. 9(8). 143. <https://doi.org/10.3390/socsci9080143>

The Number of International ..., 2022 – The Number of International Students in Turkey has reached 250,000. The Target of 2022 – 2023 was stated as 300,000 // <https://www.studyportalturkey.com/the-number-of-international-students-in-turkey-has-reached-250000-2022-2023-target-was-stated-as-300000/> (accessed: 13.01.2026).

The View From Ankara ..., 2025 – The View From Ankara – President Tokayev's Working Visit to Turkey // <https://timesca.com/the-view-from-ankara-president-tokayevs-working-visit-to-turkey/> (accessed: 28.09.2025).

Yesevi, 2022 – *Yesevi Ç.G.* Examining the Organization of Turkic States: A Teacher and Norm-Creator // *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*. 2022. Vol. 27. No. 1. P. 2-25.

Yılmaz, 2021 – *Yılmaz S.* Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin son durumu: hedeflere ulaşıldı mı? // *Avrasya Dosyası*. 2021. Cilt: 12. Sayı: 1. Sf. 60-94. (in Tur)

Zhivalov, Chimiris, Aliyev, 2023 – *Zhivalov V., Chimiris E., Aliyev T.* Organization of Turkic States: Development Prospects and Risks for the Eurasian Economic Union // *Contemporary World Economy*. 2023. Vol. 1. No 2. <https://cwejournal.hse.ru/zhivalov22023> (accessed: 01.12.2025).

*¹Рустем К.М. ²Кожахметов Б.Б. ³Рустемова А.М.

¹Университет Хаджеттепе, Турция, Анкара

²Объединение музеев Алматинской области, историко-культурный комплекс
«Альмерек баба», Жанакуат, Казахстан

³КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстаны

E-mail: ¹kamshat_hist@mail.ru, ²bagashar0909@gmail.com, ³moldanovna.a@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАХСТАНА И ТУРЦИИ В ОБЛАСТИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Статья посвящена историографическому исследованию трудов ученых, сформулировавших научные выводы по вопросам сотрудничества между Казахстаном и Турцией в сфере высшего образования. На основе анализа работ казахстанских, турецких и российских исследователей, в которых рассматриваются реализованные инициативы в области высшего образования между двумя сторонами, были выявлены возможности и проблемы двустороннего сотрудничества. Для достижения поставленной цели в статье комплексно использованы историографический, историко-сравнительный и системный методы анализа. В ходе анализа научных исследований установлено, что в 1990-е годы XX века, в период перехода Казахстана к рыночной экономике, Турция сыграла важную роль в интернационализации системы высшего образования Казахстана. Определено, что инициатива Турции в системе высшего образования, направленные на поддержку молодежи Центральной Азии (включая Казахстан), способствовали превращению страны в академически привлекательный центр и усилили ее активность в подготовке квалифицированных кадров в различных сферах. Вместе с тем выявлено, что влияние политики «мягкой силы» в сфере культуры и образования на укрепление статуса Турции как одного из ключевых акторов региона до настоящего времени не получило комплексного анализа.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, сотрудничество, высшее образование, «мягкая сила».

*¹Rustem K. ²Kozhakhmetov B. ³Rustemova A.

¹Hacettepe University, Turkey, Ankara

²The Almaty Region Museums Association, «Almerek Baba» Historical and Cultural Complex,
Kazakhstan, Zhanakuat

³Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kamshat_hist@mail.ru, ²bagashar0909@gmail.com, ³moldanovna.a@gmail.com

AN ANALYSIS OF KAZAKHSTAN-TURKEY COOPERATION IN THE FIELD HIGHER EDUCATION

Abstract. The article is devoted to a historiographical study of scholarly works that formulate scientific conclusions regarding cooperation between Kazakhstan and Turkey in the field of higher education. Based on the analysis of studies by Kazakhstani, Turkish and Russian researchers examining initiatives implemented in higher education between the two countries. The opportunities and challenges of bilateral cooperation have been identified. To achieve the stated objective, the study comprehensively employed historiographical, historical-comparative, and systemic analysis methods. The analysis of research works confirmed that in 1990s, during Kazakhstan's transition to a market economy, Turkey played a significant role in the internationalization of Kazakhstan's higher education system. It was determined that Turkey's higher education initiatives aimed at supporting youth from Central Asia (including Kazakhstan) have contributed to transforming the

country into an academically attractive center and have strengthened its active role in training qualified professionals in various fields. However, the impact of “soft power” policy in the fields of culture and education on enhancing Turkey’s position as one of the key actors in the region has not yet been comprehensively analyzed.

Keywords: Kazakhstan, Turkey, cooperation, higher education, “soft power”.

Авторлар туралы мәлімет:

Рүстем Кәмшат Молданқызы, PhD, Постдокторант, Хаджеттепе Университеті, Түркия, Анкара

Қожахметов Бағашар Болатұлы, Алматы облысының музейлер бірлестігі, «Әлмерек баба тарихи-мәдени кешені» ғылыми қызметкері, Жанакуат, Қазақстан

Рүстемова Ақбота Молданқызы, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Рустем Камшат Молдановна, PhD, Постдокторант, Университет Хаджеттепе, Турция, Анкара

Қожахметов Бағашар Болатович, научный сотрудник, Объединение музеев Алматинской области, историко-культурный комплекс «Альмерек баба», Жанакуат, Казахстан

Рустемова Ақбота Молдановна, докторант PhD, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Rustem Kamshat, PhD, Postdoctoral researcher, Hacettepe University, Turkey, Ankara

Kozhakhmetov Bagashar, Research Associate, The Almaty Region Museus Association, «Almerek Baba» Historical and Cultural Complex, Kazakhstan, Zhanakuat

Rustemova A. Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 25 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 2 ақпан 2026 жыл*

*¹Қайсар Қ. ²Ахапов Е.А.

^{1,2}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: ¹kamilakaisar901@gmail.com, ²erlan.ahapov@kaznu.kz

ЖАПОНИЯНЫҢ ЭЛЕКТР КӨЛІКТЕРГЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ КӨШУІ : ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ТӘЖІРИБЕ МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа. Мақалада Жапонияның электр көліктерге көшу стратегиясы мен оның Қазақстан үшін тәжірибелік және стратегиялық маңызы талданады. Зерттеудің мақсаты – Жапонияның электр көлік саласындағы саясатынан алынған сабақтарды сараптап, оны Қазақстан жағдайында тиімді қолдану жолдарын ұсыну. Зерттеудің жаңалығы – Жапонияның соңғы жылдардағы инфрақұрылымдық реформалары мен технологиялық трансформацияларын Қазақстанның дамушы электр көлік нарығымен салыстырмалы түрде талдау. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, контент-талдау және ресми статистикалық деректерді жинау әдістері қолданылды. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, контент-талдау және ресми статистикалық деректерді жинау әдістері қолданылды. Сонымен қатар құжаттық зерттеу мен жүйелі тәсіл Жапонияның өнеркәсіптік саясаты мен инфрақұрылымдық бағдарламаларын кешенді бағалауға мүмкіндік берді. Сапалық контент-талдау әдісі халықаралық және ұлттық дереккөздердегі негізгі үрдістер мен тұжырымдарды жүйелеу үшін пайдаланылды. Бұл әдістерді үйлестіре қолдану зерттеудің ғылыми негізділігін арттырып, Қазақстан үшін қолданбалы ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді. Мақаланың ғылыми міндеттері – Жапонияның мемлекеттік қолдау саясатын, ғылыми-зерттеу бастамаларын және нарықтық реттеу құралдарын сипаттау арқылы Қазақстан үшін нақты ұсыныстар жасау. Практикалық маңыздылығы – Қазақстанда электр көлік өндірісі мен инфрақұрылымын дамытуда Жапония тәжірибесін бейімдеп қолдану мүмкіндіктерін көрсету. Зерттеу нәтижесінде Жапонияның технологиялық кешігулерінің себептері, сондай-ақ қазіргі қайта жаңғыру саясатының негізгі бағыттары анықталды. Қазақстан үшін зарядтау инфрақұрылымын кеңейту, ғылыми орталықтармен ынтымақтастық орнату және жасыл сутегі өндірісін ілгерілету секілді нақты ұсыныстар ұсынылды. Сонымен қатар, Жапониядағы кадрлық мәселелер мен батарея технологияларындағы өзгерістер Қазақстан үшін сабақ бола алады. Бұл тәжірибе ұлттық инновациялық стратегияны дамытуда маңызды бағыттардың бірі ретінде қарастырылуы тиіс.

Кілт сөздер: жаңа электр көліктер, гибридті көліктер, таза электрлі көліктер, Қазақстан-Жапония ынтымақтастығы, өнеркәсіптік саясат

Кіріспе

Қазіргі кезеңде әлемдік автокөлік индустриясы көміртегі шығарындыларын азайту және климаттық міндеттемелерді орындау мақсатында электр көліктеріне жедел көшу үдерісін бастан өткеруде. Бұл үдеріс тек технологиялық өзгеріс ғана емес, сонымен қатар мемлекеттердің өнеркәсіптік саясатына, энергетикалық қауіпсіздігіне және ұзақ мерзімді экономикалық дамуына тікелей әсер ететін стратегиялық факторға айналды. Алайда электр көліктеріне көшу барлық елдерде біркелкі және сәтті жүзеге асып отырған жоқ, бұл әртүрлі ұлттық стратегиялардың тиімділігін салыстырмалы түрде талдаудың маңыздылығын арттырады.

Осы тұрғыда Жапонияның электр көліктерге көшу тәжірибесі ерекше ғылыми қызығушылық тудырады. Бір жағынан, Жапония автомобиль өнеркәсібі бойынша әлемдік көшбасшылардың бірі бола отырып, ұзақ уақыт бойы таза электр көліктерінің дамуына емес,

гибридті технологияларға басымдық берді. Екінші жағынан, соңғы жылдары жаһандық нарықтағы бәсекелестіктің күшеюі мен климаттық міндеттемелер Жапонияны өз стратегиясын қайта қарауға мәжбүр етті. Бұл жағдай Жапонияның бастапқы стратегиялық қателіктерін, олардың салдарын және қазіргі түзету саясатын кешенді түрде талдаудың өзектілігін көрсетеді.

Қазақстан үшін Жапонияның бұл тәжірибесін зерделеу ерекше маңызды. Себебі Қазақстанда көлік секторы парниктік газдар шығарындыларының негізгі көздерінің бірі болып табылады, ал электр көліктерін дамытуға бағытталған ұлттық саясат әлі де қалыптасу кезеңінде тұр. Қазіргі таңда Қазақстанда электр көліктерін қолдауға бағытталған бірқатар салықтық және инфрақұрылымдық шаралар қабылданғанымен, олардың ұзақ мерзімді тиімділігі мен жүйелілігі жөнінде ғылыми негізделген тұжырымдар жеткіліксіз. Осыған байланысты Жапонияның жетістіктері мен олқылықтарын талдау Қазақстан үшін электр көліктерін дамытуда стратегиялық қателіктерді болдырмауға және тиімді саясат қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осы зерттеудің мақсаты – Жапонияның электр көліктерге көшу стратегиясын талдау арқылы оның тәжірибесінен Қазақстан үшін қолданбалы және стратегиялық маңызы бар сабақтарды айқындау. Зерттеудің міндеттері: Жапонияның электромобильдер нарығындағы бастапқы кезеңдегі қиындықтарын және оларды еңсеру жолдарын талдау; Жапонияның мемлекеттік саясаты мен инфрақұрылымдық даму стратегияларын қарастыру; Қазақстанның электр көліктеріне қатысты қазіргі саясатын сипаттау; Жапония тәжірибесі негізінде Қазақстан үшін ықтимал даму бағыттарын ұсыну.

Зерттеудің нәтижелері Қазақстанның көлік және экологиялық саясатында жаңа бағыттарды қарастыруға, сондай-ақ жасыл технологияларды дамыту бойынша стратегиялық ұсыныстар әзірлеуге көмектеседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу Жапонияның электр көліктерге көшу стратегиясының қалыптасуы мен қазіргі даму ерекшеліктерін сапалық тұрғыдан талдауға, сондай-ақ осы тәжірибенің Қазақстан жағдайында қолданылу мүмкіндіктерін бағалауға негізделеді. Осыған байланысты зерттеу кешенді әдіснамалық құрылымға сүйенеді және өзара байланысты бірнеше талдау тәсілдерін қамтиды.

Зерттеуде негізгі зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы талдау, жүйелі тәсіл және сапалық контент-талдау қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нысанын әртүрлі қырынан қарастыруға және Жапонияның электр көлік саласындағы стратегиялық трансформациясын жан-жақты бағалауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы талдау әдісі Жапонияның электр көліктерге көшу стратегиясын жаһандық электр көлік нарығындағы негізгі үрдістермен, сондай-ақ Қазақстандағы электр көліктер саласының қалыптасу кезеңімен салыстырып талдау үшін пайдаланылды. Аталған әдіс арқылы Жапонияның гибриді технологияларға ұзақ уақыт басымдық беруі, таза электр көліктеріне кеш көшуінің салдары және кейінгі стратегиялық қайта бағдарлану үдерістері айқындалды. Сонымен қатар бұл тәсіл Жапония тәжірибесінің Қазақстан үшін қаншалықты өзекті екенін және қандай элементтерін бейімдеуге болатынын анықтауға мүмкіндік берді.

Жүйелі тәсіл электр көліктерінің дамуына әсер ететін негізгі факторларды – мемлекеттік саясат, автомобиль өнеркәсібінің құрылымы, технологиялық өзгерістер, энергетикалық база және зарядтау инфрақұрылымының дамуын – өзара байланыста қарастыруға бағытталды. Бұл тәсіл Жапонияның электр көлік саласындағы өзгерістерін жекелеген шешімдер жиынтығы ретінде емес, бір-бірімен тығыз байланысты элеуметтік-экономикалық үдерістер жүйесі ретінде талдауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде Жапонияның бастапқы стратегиялық таңдаулары мен кейінгі түзету саясаты арасындағы себеп-салдарлық байланыстар анықталды.

Сапалық контент-талдау әдісі халықаралық ұйымдардың есептерінде, ғылыми жарияланымдарда және салалық сараптамалық материалдарда ұсынылған негізгі ұғымдар мен тұжырымдарды іріктеу және жүйелеу үшін қолданылды. Бұл әдіс Жапонияның электр көліктерге қатысты саясатының эволюциясын, технологиялық басымдықтарының өзгеруін және нарықтық трансформациясын сипаттайтын жетекші ғылыми және сараптамалық көзқарастарды жинақтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары ретінде отандық және шетелдік ғылыми еңбектер, Халықаралық энергетикалық агенттіктің (IEA) ресми статистикалық деректері, сондай-ақ Nikkei және Reuters сияқты халықаралық ақпараттық-талдамалық ресурстардың жарияланымдары пайдаланылды. Аталған дереккөздер Жапонияның электр көлік нарығындағы даму динамикасын, жаһандық бәсекелестік жағдайын және стратегиялық қайта бағдарлану үрдістерін талдаудың эмпирикалық негізін құрады.

Қолданылған әдістер мен зерттеу материалдарын кешенді түрде пайдалану Жапонияның электр көліктерге көшу тәжірибесін терең әрі жүйелі талдауға, оның жетістіктері мен шектеулерін айқындауға және Қазақстан үшін ғылыми негізделген қорытындылар мен ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Жапонияның электр көліктерге көшу стратегиясы соңғы онжылдықтарда әртүрлі елдердегі зерттеушілердің назарын аударған тақырыптардың қатарына жатады. Бұл мәселе бойынша қалыптасқан ғылыми еңбектер мен ресми саясаттық құжаттарды талдау зерттеу фокусының уақыт өте келе елеулі түрде өзгергенін көрсетеді. Осыған байланысты аталған тақырыптағы зерттеулерді мазмұны мен басым түсіндіру логикасына қарай бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Алғашқы кезеңге (1990 жылдардың соңы – 2010 жылдардың басы) жататын еңбектерде Жапонияның жаңа энергетикалық көліктер саласындағы саясаты көбіне гибриді технологиялардың табыстылығымен байланыстырылды. Next-Generation Vehicle Strategy Study Group (2010) және Agency for Natural Resources and Energy (2018) баяндамаларында гибриді көліктер энергия үнемдеу мен көмірқышқыл газының шығарындыларын азайтудың тиімді құралы ретінде ұсынылып, оларды ұлттық өнеркәсіптік саясаттың маңызды жетістігі ретінде бағалау басым болды. Бұл кезеңдегі ресми құжаттар мен саясаттық талдаулар таза электр көліктерді баламалы бағыттардың бірі ретінде қарастырғанымен, оларды негізгі стратегиялық басымдық деңгейіне көтермеді. Автор бұл еңбектердің сол уақыттағы технологиялық және инфрақұрылымдық шектеулерді ескергенін мойындайды, алайда олар таза электр көліктердің жаһандық нарықта жедел дамуының ұзақ мерзімді салдарын жеткілікті дәрежеде ескерілмегенін атап өтеді.

Екінші кезең (2010 жылдардың ортасынан 2020 жылдарға дейін) Жапонияның электр көліктерге көшу үдерісінде бірқатар құрылымдық қиындықтар айқын көріне бастаған уақытпен сәйкес келеді. Алайда бұл қиындықтар сол сәтте бірден теориялық тұрғыда тұжырымдалған жоқ. Олар көбіне кейінгі академиялық зерттеулерде, яғни 2010 жылдардағы стратегиялық таңдауларға жасалған ғылыми рефлексия барысында жүйеленді. Осы тұрғыда Jin және Sun (2019) жапондық автоөнеркәсіптегі басқарушылық әлсіздіктер мен бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуін атап өтсе, Zhu және Yang (2023) 2010 жылдардағы саясаттық шешімдерді таза электр көліктерге кеш көшуінің негізгі себептері ретінде кейіннен бағалайды. Автор бұл еңбектердің негізгі тұжырымдарымен келіседі, себебі олар Жапонияның әлемдік жаңа энергетикалық көліктер нарығындағы позициясының әлсіреуін тарихи тұрғыда түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, автордың пікірінше, бұл зерттеулерде стратегиялық кешеуілдеу тек басқарушылық немесе технологиялық қателік ретінде емес, өнеркәсіптік құрылым мен саясаттық инерцияның салдары ретінде тереңірек талдануы тиіс.

Осы кезеңге қатысты сыни көзқарастарды ақпараттық-талдамалық дереккөздер де толықтырады. *Newsweek Japan* журналындағы материалдарда (Берл, Коллинсон, Ши, 2023) Жапония автомобиль өнеркәсібінің жаһандық бәсекедегі позициясының әлсіреуі мен құрылымдық проблемалары сипатталады. Автор бұл жарияланымдарды академиялық зерттеулерді эмпирикалық тұрғыдан толықтыратын дереккөздер ретінде бағалайды, алайда олардың талдауы көбіне салдарларды сипаттаумен шектеліп, стратегиялық шешімдердің ішкі логикасын толық ашпайтынын атап өтеді.

Үшінші кезең (2020 жылдан кейін) Жапонияның электр көліктерге қатысты саясатын қайта қарастыруымен сипатталады. Бұл кезеңде қабылданған ресми құжаттарда таза электр көліктерді дамыту бір ғана технологиялық бағыт ретінде емес, көпнұскалы және кезең-кезеңімен жүзеге асырылатын стратегия ретінде ұсынылады (Ministry of Economy, Trade and Industry, 2023). *Nikkei* басылымындағы талдамаларда (*Nikkei*, 2022; *Nikkei*, 2023; *Nikkei*, 2024) субсидиялық саясат, салықтық жеңілдіктер және зарядтау инфрақұрылымын кеңейту шаралары кеңінен талқыланады. Автордың пікірінше, бұл саясаттық дискурс 2010 жылдардағы тәжірибеге берілген кейінгі реакция ретінде қарастырылуы тиіс. Бір жағынан, инновация мен көміртегі бейтараптығы ресми түрде қолдау тапса, екінші жағынан, дәстүрлі автомобиль өнеркәсібін қорғауға бағытталған сақтық ұстанымы сақталып отыр. Бұл екіжақтылық Жапонияның таза электр көліктерге көшу үдерісінің біртіндеп әрі кешенді сипат алуына әкелді.

Өнеркәсіптік және технологиялық бәсекеге қатысты кейінгі талдамаларда батарея өндірісі мен патенттік жарыс маңызды фактор ретінде көрсетіледі. *Sato* (2022) және *Nikkei Chinese Edition* (2023) материалдарында Қытай компанияларының батарея технологиялары саласындағы үстемдігі мен Жапонияның бастапқы артықшылықтарының әлсіреуі 2010 жылдардағы саясаттық таңдаулардың нәтижесі ретінде бағаланады. Автор бұл бағалаумен келіседі, бірақ мәселені тек технологиялық артта қалумен шектеу жеткіліксіз деп санайды. Автордың пікірінше, бұл құбылыс Жапонияның ұзақ уақыт бойы гибридті және сутекті технологияларды басым бағыт ретінде таңдаған саясаттық логикасымен тікелей байланысты.

Зарядтау инфрақұрылымына қатысты саясаттық құжаттар мен кейінгі талдамаларда да осындай айырмашылық байқалады. *METI* (2023) және *Nikkei* (2023) материалдарында инфрақұрылымды кеңейту негізгі басымдық ретінде белгіленгенімен, *Sugiyama* (2022) *Reuters* мақаласында жекелеген компаниялардың таза электр көліктерді нарыққа шығару барысында кездескен ұйымдастырушылық және сапалық қиындықтары сипатталады. Автор бұл материалдарды саясаттық ниеттер мен нақты өндірістік тәжірибе арасындағы алшақтықты көрсететін маңызды мысалдар ретінде қарастырады.

Қазақстан контекстінде электр көліктері мен жасыл энергетикаға арналған зерттеулер әлі де қалыптасу кезеңінде тұр. *Adilet Zhan* (2013) мемлекеттік бағдарламасында көлік инфрақұрылымын дамыту мәселелері нормативтік-құқықтық тұрғыдан қарастырылса, *Qazaq Green* (2023) материалында жасыл сутегі әлеуеті мен энергетикалық мүмкіндіктерге басымдық беріледі. Автор бұл еңбектердің қолданбалы маңызын мойындай отырып, оларда Жапония сияқты индустриялық дамыған елдердің электр көліктерге көшу тәжірибесіне кейінгі академиялық рефлексия тұрғысынан жасалған тарихнамалық талдаулардың жеткіліксіз екенін атап өтеді. Сонымен қатар, *IEA* (2023) халықаралық шолулары Қазақстан үшін сыртқы бағдар ретінде пайдалы болғанымен, олар ұлттық саясаттың институционалдық ерекшеліктерін толық түсіндіре алмайды.

Осылайша, жүргізілген тарихнамалық талдау Жапонияның электр көліктерге көшу стратегиясы халықаралық деңгейде әртүрлі қырынан зерттелгенімен, оның Қазақстан жағдайында қолданбалы маңызын кешенді түрде бағалайтын зерттеулер жеткіліксіз екенін көрсетеді. Аталған олқылық осы мақаланың ғылыми жаңалығын айқындайды және зерттеудің өзектілігін негіздейді.

Зерттеу нәтижелері

Жапонияның таза электр көліктер өнеркәсібінің даму тарихы

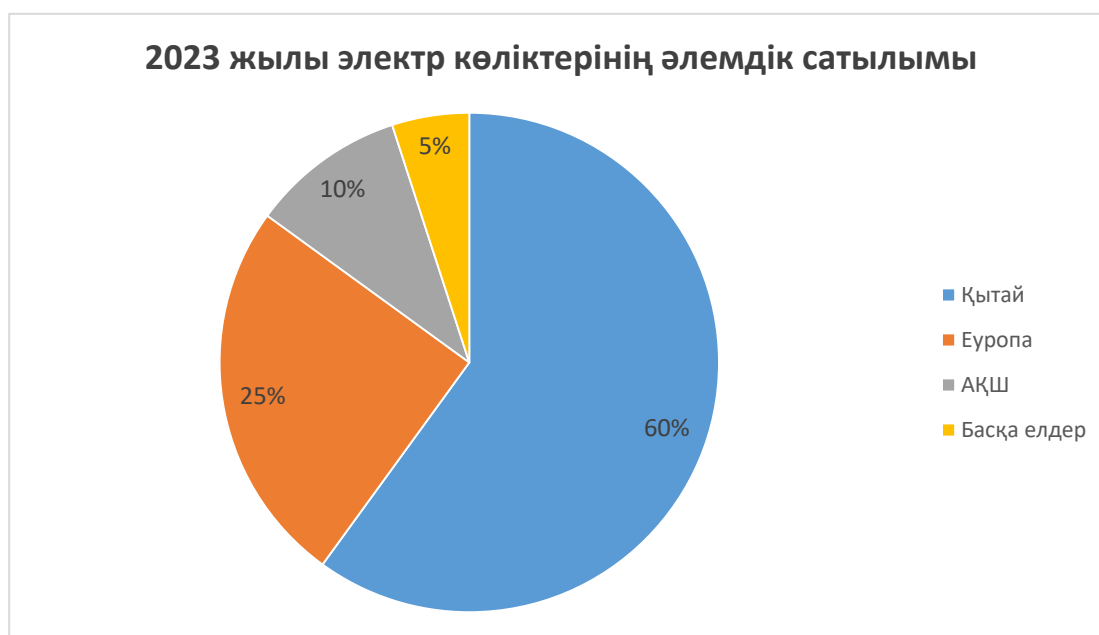
Өнеркәсіптік кезеңде автомобиль өнеркәсібі көптеген елдер үшін экономиканың маңызды салаларының бірі болды. Табиғи ресурстары шектеулі Жапония баламалы қозғалыс жүйелерін, соның ішінде гибриді және электр технологияларын дамытуға ерте назар аударды. 1960–1980 жылдары Жапонияда электр көліктеріне қатысты зерттеулер энергия үнемдеу, мұнайға тәуелділікті азайту және экологиялық талаптармен байланысты түрде қалыптасты; осы кезеңде батарея және электрқозғалтқыш технологиялары бойынша бастапқы зерттеулер жүргізілді.

1970-жылдардан бастап Жапония үкіметі "Жаңа энергетикалық технологияларды дамыту бағдарламасын" қабылдап, электр көліктерінің дамуын қолдайтын өнеркәсіптік саясаттар жүргізді. 1988 жылы Сауда және өнеркәсіп министрлігі "Энергия үнемдеу технологияларын дамыту жоспарын" жариялап, батарея технологияларын жақсарту арқылы электр көліктердің қашықтыққа жүру қабілетін едәуір арттырды. 1997 жылы "Жаңа энергетика туралы заң" қабылданып, сутекті энергия көздерін дамыту және сутекті технологияларды зерттеу саласында маңызды қадамдар жасалды. (Agency for Natural Resources and Energy, 2018: 5)

Toyota, Honda және Nissan компаниялары 1990-жылдардың соңында гибриді және алғашқы электрлі көліктерін ұсынып, жаңа технологиялардың нарыққа енуін бастады. 1997 жылы шығарылған Toyota Prius моделі жапондық жаңа энергетикалық көліктердің технологиялық артықшылықтарын бүкіл әлемге танытып, олардың АҚШ және Еуропадағы нарықтағы үлесін ұлғайтты.

XXI ғасырдың басында Жапония жаңа энергетикалық көліктерді дамыту саясатын жалғастырғанымен, оның негізгі бағыты гибриді көліктерді қолдау болды. 2008 жылы Жапония үкіметі гибриді көліктерді негізгі даму бағыты ретінде анықтап, 2009 жылы "Жасыл салық жүйесін" енгізу арқылы экологиялық таза көліктердің сатылымын ынталандырды. 2010 жылы "Келесі ұрпақтың көліктері" тұжырымдамасы жарияланып, оған гибриді көліктер (HEV-Hybrid Electric Vehicle), қосылатын гибриді көліктер (PHEV-Plug-in Hybrid Electric Vehicle), таза электрлі көліктер (BEV-Battery Electric Vehicle) және сутекті отын элементтерімен жұмыс істейтін көліктер (FCEV-Fuel Cell Electric Vehicle) кірді. 2030 жылға қарай жаңа энергетикалық көліктердің жалпы үлесін 30–40%-ға дейін арттыру көзделді. (Next-Generation Vehicle Strategy Study Group, 2010: 9)

Осы кезеңде АҚШ пен Қытайда BEV өндірісі мен нарығы жедел кеңейді. Бұл жаһандық тренд Жапонияның BEV бағытына қатысты саясаттық күн тәртібін күшейтті.

1 - Диаграмма. 2023 жылы электр көліктерінің әлемдік сатылымы

Дереккөз: IEA, 2024: Global EV Outlook 2024, Executive Summary.

URL: <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2024/executive-summary>

Жапонияның бұл бағытта кеш қалуы оның таза электр көліктер саласында әлемдік көшбасшылар қатарынан шығып қалуына алып келді. 2023 жылы жаһандық үздік 20 таза электр көлік өндірушілерінің қатарында бірде-бір жапондық компания болған жоқ. Мысалы, 2023 жылы Toyota 11,23 миллион көлік сатса, оның тек 104 000-ы таза электрлі болды, ал Tesla компаниясы 1,81 миллион электрлі көлік сатқан болатын. (稻垣, 近藤, 江口, 2024)

Автомобильдер ұзақ уақыт бойы Жапонияның негізгі саласы болып табылады және Жапонияның экономикалық өсіміне айтарлықтай үлес қосқан. 2022 жылы автомобиль өндірісі, жөндеу, сату және басқа да автомобиль салалары Жапонияның өнеркәсіптік өндірісінің 40%-ын, экспорттың 20%-ын және жұмыс істейтіндердің 8,2%-ын құраған. 2022 жылы әлемнің 500 ірі компаниясының қатарына енген жапондық кәсіпорындардың 60%-дан астамы автомобильдер мен автомобиль жабдықтарымен байланысты болды. (総務省統計局, 2023) Автомобиль өнеркәсібі тек болат, резеңке, әйнек, электроника сияқты басқа да салалардың дамуын ғана емес, сонымен қатар Жапонияның мемлекеттік бюджетіндегі негізгі кіріс көзін де қамтамасыз етті. 2022 жылы автомобильдер мен қосалқы бөлшектердің экспортының құны 1360 млрд. АҚШ долларға жетіп, бұл Жапонияның жалпы экспортының 18%-ын құрады. (ベル, コリンソン, 施, 2023) 2020 жылы коронавирус пандемиясының әсерінен автомобиль өнеркәсібі тоқтап, өндіріс жұмыс істемегендіктен, сол жылы Жапонияның экономикалық өсуі 0,5%-ға төмендеген. (永濱, 2023) Осылайша, автомобильдер Жапонияның экономикалық өсімін қозғаушы басты сала болып табылады, ал автомобиль өнеркәсібінің өркендеуі немесе құлдырауы Жапония экономикасының бағытына тікелей әсер етеді.

Жалпы, Қытай, АҚШ сияқты елдер таза электр көліктерін дамытуға белсенді кіріскен жағдайда, Жапонияның аралас қуатпен жүретін автомобильдерге негізделген көпжақты стратегияны таңдауы, таза электр көліктері саласына инвестициялау мен зерттеулер жүргізуде олқылықтарға әкелді. Бұл тек Жапонияның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін әлсіретіп қана қоймай, сонымен қатар автомобиль өнеркәсібінің экономикалық өсуге әсерін азайтып, Жапонияның экономикалық қалпына келуін тежеді.

1 - Кесте. Жапонияның электр көліктерін дамыту уақыт сызығы (1960–2030)

Жылы	Оқиға
1960	Жапония электр көліктерін ұлттық экономикалық даму стратегиясына енгізді
1970	“Жаңа энергетикалық технологияларды дамыту бағдарламасы” іске қосылып, электр көліктерін зерттеуді қолдады
1997	Toyota Prius (гибридті технологиясымен) әлемге танымал болды
2010	“Келесі ұрпақтың көліктері” стратегиясы жарияланды
2022	“Жасыл өсу стратегиясы” жарияланды (2025 жылға дейін көміртегі бейтараптық мақсаты)
2030	Жаңа электр көліктердің үлесі 30-40% дейін арттыру жоспарлануда

Дереккөз: автор Жапония Үкіметінің құжаттары мен ресми материалдары негізінде құрастырған.

Жапонияның таза электр көлік стратегиясының сәтсіздігінің себептері

1980 жылдардың соңында үкіметтің өнеркәсіп саясатының қолдауымен автомобиль өнеркәсібі Жапония экономикасының тірек саласына айналды. Жапонияның автомобиль өнеркәсібі әлемдегі ең озық қозғалтқыш технологияларына ие, жанармай қозғалтқыштары мен жанармай көліктеріне қатысты толық өндірістік тізбекке ие болып, әлемдегі автомобиль өнеркәсібінің алдыңғы қатарында тұрды. Бұл, керісінше, Тойота сияқты жапондық автокөлік компанияларын қозғалтқыш сияқты ерекше технологиялық артықшылықтарды сақтауға және әлемдік көшбасшылық орындарын ұстануға мәжбүр етті, бұл оларға таза электрлік көліктерге көшуге кедергі болды.

Жапонияның басты назар аударатын гибриді көліктері дәстүрлі автомобильдерге электрлік басқару жүйесін қосу арқылы жасалады. Онда қозғалтқыш жұмыс істеген кезде энергияның бір бөлігі аккумуляторға жинақталып, отынның тиімділігін арттыруға және үнемдеуге мүмкіндік береді, бірақ негізінен дәстүрлі энергия көздерінен қуат алатын көліктер болып табылады. Жапония осы модельді таңдады. Себебі екі негізгі фактор бар: біріншісі, Жапонияның автомобиль өнеркәсібінің дәстүрлі артықшылықтарын пайдалану, ал екіншісі, гибриді көліктер таза электрлік көліктерге қарағанда қосымша зарядтау станциялары сияқты инфрақұрылымдарды талап етпей, тұтынушылардың қабылдауын арттыру және нарық үлесін кеңейту үшін тиімді деп санады.

Сонымен қатар, таза электр көліктерінің дамуын тежеген басқа да факторлар бар. Тойота автокөлігінің бұрынғы президенті Акио Тоёда былай деген болатын: "Жапондық автокөлік компанияларының толықтай электр көліктеріне көшуі мүмкін емес, себебі ядролық энергетиканың шегінген жағдайында электр көліктері Жапонияда қайтадан көмір энергиясын көбейтуге себеп болады, бұл өз кезегінде көміртегі бейтараптық мақсаттарын орындауды қиындататын болады." (Zhu, Yang, 2023: 12) Сонымен қатар, АҚШ пен Қытайдың таза электр көліктерін белсенді түрде дамытып жатқан жаңа жағдайында, Жапония үкіметі мен автокөлік компаниялары таза электр көліктерін дамыту олардың жүздеген кішігірім автокөлік бөлшектерін өндіруші компанияларды жабуға әкеп соғатынын және жұмыссыздықты көбейтетінін, бұл әлеуметтік тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін деп алаңдады.

Батарея — таза электр көліктердің негізгі компоненті. 1991 жылы Sony компаниясы әлемде алғаш рет литий батареясының коммерциялануын жүзеге асырды, содан кейін жапондық компаниялар әлемде жоғары бәсекеге қабілеттілігін сақтап отырды. 2014-2018 жылдары литий батареялары бойынша патенттердің 40%-ы Жапониядан шықты, ал жапондық таза электр көлік батареясы мен батареяны ауыстыру патенттері сияқты сұраныстар саны әлем бойынша жетекші орында болды. (Nikkei Chinese Edition, 2023) Алайда, сирек металдарға тәуелділік пен Қытай, Оңт. Корея компанияларының күшеюі Жапонияның бастапқы артықшылықтарын жойды. 2019 жылы Қытай Жапонияны жаңа энергетикалық көлік батареялары бойынша патенттер саны бойынша басып озып, әлемдік көшбасшы болып шықты. (Sato, 2022) Жапония сутегі энергетикасын балама ретінде

таңдады, бірақ оның жоғары құны мен технологиялық шектеулері нарықтық бәсекеде артта қалуға себеп болды.

Сонымен қатар, Жапонияның зарядтау технологияларындағы инновациялық бағыттары да ауытқып кеткен. Қытай мен Оңтүстік Корея сияқты компаниялар зарядтау уақытын қысқартуды және батареяларды ауыстыру технологиясын дамытуды мақсат етіп қойса, Жапония негізінен қуат көзін ауыстыру схемалары мен көлік қуатын беру сияқты негіздер саласында инновациялар мен зерттеулер жүргізуге көп көңіл бөлді. Мысалы, Тойота сияқты автокөлік компаниялары таза электр көліктерді дәстүрлі бензинді көліктердің жақсартылған нұсқасы деп қарап, жаңа технологиялық формалар ретінде қарастырған жоқ. Жапондық автокөлік компаниялары зарядтау жылдамдығын арттыру мен батареяларды ауыстыру технологиясын дамытуға назар аудармады. Осылайша таза электр көліктерінің нарыққа таралуына кедергі келтіріп, пассивті жағдайға түсті.

Зарядтау инфрақұрылымының дамуы мен таралуы Жапонияда таза электр көліктерінің кеңінен қолданылуын шектейтін негізгі факторлардың бірі ретінде айқындалды. Соңғы жылдары үкімет тарапынан зарядтау станцияларын дамытуға бағытталған шаралар қабылданғанымен, олардың саны мен географиялық қамтылуы Еуропа және Қытаймен салыстырғанда әлі де жеткіліксіз. Сонымен қатар, кейбір зарядтау нүктелерінің технологиялық ескіруі мен техникалық қызмет көрсетудің әлсіздігі инфрақұрылымның тиімділігін төмендетеді. Мемлекеттік қарыз деңгейінің жоғары болуы және қаржылық ресурстардың шектеулілігі, сондай-ақ инфрақұрылымдық жобалардың экономикалық және әлеуметтік тиімділігін үйлестіру қажеттілігі инвестициялық шешімдерді күрделендіреді. Осы факторлардың жиынтығы аккумуляторлардың қызмет мерзімі мен шығындар мәселелерімен қатар Жапонияда таза электр көліктерінің дамуы мен таралуына ықпал ететін құрылымдық шектеулерді көрсетеді.

Жапония дәстүрлі жанармай көліктері саласында жоғары білікті адам ресурстарына ие болғанымен, толықтай электр көліктерін дамытуда кадрлардың жетіспеушілігі мәселесі бар. Электр көліктерінің зерттеулерімен айналысатын IT мамандары, инженерлер мен техникалық қызметкерлердің жетіспеушілігі, жас автомобиль жөндеушілерінің азаюы, жөндеуші қызметкерлердің қартайып кетуі секілді мәселелер қалыпты жұмыс істемеге кедергі келтіруде. Жапониядағы халықтың азаюы мен қартайып кетуі жағдайында, Жапонияның автокөлік компаниялары жалпы жұмысқа қабылдау жүйесін реформалау және техникалық мамандардың жетіспеушілігі сияқты құрылымдық қиындықтарды бір уақытта шешуге мәжбүр. (Jin, Sun, 2019: 67) Ұзақ мерзімді жұмыс жүйесінің бұзылуы, таза электр көліктер үшін қажетті техникалық қызметкерлерді тәрбиелеу қиындықтарын туғызды. Бұл Жапонияның автокөлік компанияларындағы кадр тапшылығын одан сайын шиеленістірді және жаңа энергетикалық көліктердің дамуына қатты кедергі келтірді. Сол себепті, таза электр көліктерді дамыту үшін қозғалтқыштар мен трансмиссияларды өндіретін жоғары деңгейдегі техникалық қызметкерлер мен жөндеушілерді қайта даярлау қажет, сонымен бірге кадрлардың жоғалмауын қамтамасыз ету қажет. Соңғы жылдары Тойота сияқты Жапонияның автокөлік компанияларында түрлі даулар шықты, олардың ішінде жаңа энергетикалық көліктер де бар, оның негізгі себебі — таза электр көліктер өндірісінің маман техникалық қызметкерлерінің жеткіліксіздігі және тиісті тексеру қызметкерлерінің жетіспеушілігі. Таза электр көлік технологиясы аккумуляторлар, электр қозғалтқыштар, электронды басқару жүйелері сияқты көптеген жоғары технологиялық салаларды қамтиды. Бұл дәстүрлі көліктердің технологияларынан әлдеқайда күрделі болып табылады және мамандардың кәсіби деңгейі мен дағдыларына жоғары талаптар қояды. Жапонияның білім деңгейі жоғары болғанымен, жас жоғары технологиялық мамандар көбінесе Кремний алқабындағы сияқты ғылыми инновациялар орталықтарында жұмыс істеді жөн көреді, ал Жапонияның автокөлік компанияларының жалақы деңгейі бәсекеге қабілетсіз болғандықтан, жергілікті таза электр көлік компаниялары таланттарды тарту мен ұстауда қиындықтарға ұшырауда. 2022 жылы

техникалық ақауға байланысты Toyota-ның bZ4X электромобилі нарықтан уақытша алынып тасталды.(Sugiyama, 2022) Бұл оқиға Тойотаның таза электр көліктерінің өндірісін баяулатып, Жапонияның жаңа энергетикалық көлік өнеркәсібінің дамуына әсер етті.

Жапонияның таза электр көліктерге арналған стратегиясын қайта құру шаралары

Таза электр көліктер әлемдік автомобиль өнеркәсібінің дамуының жаңа мүмкіндігіне айналууда. Электрлік көліктердің дамуының артта қалуын өзгерту үшін Жапония үкіметі жасыл энергияға бағытталған стратегиясын күшейтті және 2022 жылды жаңа энергетикалық көліктердің жылы деп жариялады. (Nikkei, 2022) Жапония үкіметі және кәсіпорындар бірлесіп, электр көліктерін және қосымша зарядтау гибриді көліктерінің дамуына үлкен күш салуда, бұл өз кезегінде жаңа энергетикалық көліктердің жаһандық көшбасшы орнын қайта иеленуге бағытталған.

Соңғы жылдары Жапония үкіметі төмен көміртекті экономикаға өту мүмкіндігін пайдаланып, экономикалық жаңаруды жеделдетуге бағытталды. 2020 жылы «Жасыл өсу стратегиясын» іске қосып, 2050 жылға қарай көміртегі бейтараптығын қамтамасыз ету мақсаттарын қойды. 2021 жылы қабылданған «2050 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығы және жасыл өсу стратегиясы» жасыл энергия стратегиясын жүзеге асыруды мақсат етіп, көлік компанияларының аккумуляторлар және басқа да салаларда технологиялық инновациялар жасауын ынталандырады, инфрақұрылымды жақсартуды, электр көліктерінің өнімділігі мен тұтынушыларға тартымдылығын арттыруды, сондай-ақ халықаралық деңгейде Жапонияның стандарттарын кеңейту мақсатында шаралар қабылдауды көздейді. (Ministry of Economy, Trade and Industry, Automobile Division, 2023: 11) Кишида үкіметі билікке келгеннен кейін, "Жаңа капитализм" саясатын іске қосып, жасыл экономикаға негізделген даму жоспарларын жүзеге асыруды бастады және 2023 жылдың маусым айында төмен көміртекті қоғамды іске асыру үшін «Жасыл трансформацияны алға жылжыту туралы заңды» қабылдады, сондай-ақ жаңартылатын энергияның өсуіне бағытталған электр көліктерінің дамуын ынталандыру үшін бұрын-соңды болмаған салық жеңілдіктері мен субсидиялар ұсынылды. (Chugoku News Digital, 2023) Компаниялар тарапынан, Жапонияның жетекші автокомпаниялары Toyota және Honda 2020 жылы сәйкесінше UX300e және Honda-e таза электр көліктерін шығарды, 2030 жылға дейін электр көліктерінің санын арттыру мақсаттарын ұсынды.

Таза электр көліктерді жедел енгізу мақсатында, Жапония үкіметі өнеркәсіп саясатын күшейтті және саясат құралдарын одан әрі әртараптандырды. Бір жағынан, қаржылық субсидиялар таза электр көліктердің өнеркәсіп тізбегінің барлық сатыларын қамтиды. Соңғы жылдары, Жапония үкіметі автомобиль өндірушілерінің зерттеу және өндірісін қолдаудан бастап, зарядтау станциялары мен басқа инфрақұрылымды да қаржылай қолдауды қамтиды. Таза электр көліктерді кеңінен тарату үшін Жапония үкіметі түрлі жеңілдіктер мен шектеу шараларын қабылдады, сондай-ақ 2022 жылдан бастап электр көліктерін сатып алу үшін тұтынушылар мен көлік компанияларына түрлі қаржылай көмек көрсетті. 2023 жылы жапон үкіметі жаңартылатын энергиямен жұмыс істейтін көліктер мен таза электр көліктерін сатып алу үшін субсидия көлемін 900 млрд. иенге дейін арттырды. (Ministry of Economy, Trade and Industry, 2023: 11) Электр көліктерінің батареясын өндіру қабілетін арттыру үшін, 2023 жылы Жапонияның экономика және өнеркәсіп министрлігі Toyota-ға 120 млрд. иен көлемінде инвестициялық субсидия бөлді. (Nikkei, 2023a) 2024 жылға қарай электр көліктері мен сутегі отындық батареяларына 40 мың иен салық жеңілдіктері енгізілді. 2021 жылдан бастап электр көліктерін сатып алушылар үшін субсидия мөлшері 40 мың иеннен 85 мың иенге дейін ұлғайтылды. (Nikkei, 2024)

Екінші жағынан, қаржылық қолдау саясаттары өндіріс және тұтыну салаларын қамтиды. Жапон үкіметі төмен пайыздық несиелер арқылы таза электр көліктердің дамуын ынталандырады. Қаржылық қолдау саясаты автомобиль өндірушілерінің зерттеу және өндіріс кезеңдерін де, тұтынушылардың жаңа энергетикалық көліктерді сатып алу кезеңдерін де

қамтиды. Жапония зерттеу кезеңінде төмен пайыздық несиелерді ұсынады, олардың мөлшері әр аймақта әр түрлі болады. Мысалы, Хоккайдо жергілікті үкіметі жаңа энергетикалық көліктерді зерттеуге бір миллиард иенге дейінгі несие береді, үш жыл ішінде пайызсыз, кейінгі пайыздық мөлшерлемесі 2%-дан аспайды; Шига префектурасының Оцу қаласы жаңа энергетикалық көліктерді зерттейтін орта және шағын кәсіпорындарға қажетті шығындардың 80%-ын 1,5% пайыздық мөлшерлемесімен төмен пайыздық несие арқылы қаржыландырады. Бұл орта және шағын кәсіпорындарды таза электр көліктерді зерттеу және өндіруге қосылуға ынталандырады; Токио 2019 жылы нөлдік шығарынды көліктерді дамыту стратегиясын қабылдап, 2050 жылға қарай көліктердің көмірқышқыл газының нөлдік шығарындыларына қол жеткізуге ұмтылатынын мәлімдеді, сондай-ақ зарядтау инфрақұрылымын салу және электр көліктерін насихаттау үшін субсидиялар мен қаржылық қолдау бағдарламаларын іске асырады. (Momota, 2023)

Таза электр көліктерін дамытудың ең үлкен мәселесі зарядтау инфрақұрылымы мен аккумуляторлардың қуат сақтау қабілеті болып табылады. Сондықтан зарядтау құрылғыларын технологиялық жаңғырту мен қуат сақтау уақытын ұзарту әлемдік бәсекелестіктің негізгі бағытына айналды. Таза электр көліктердің даму инфрақұрылымын тезірек жетілдіру үшін, зарядтау станцияларының санын арттыру мақсатында, Жапония тұрғын үйлердегі кәдімгі зарядтау мен жолдағы жедел зарядтау құрылғыларын біріктіретін көп деңгейлі зарядтау құрылғысы моделін енгізуде. (Ministry of Economy, Trade and Industry, Automobile Division, 2023: 17) Жапония зарядтау инфрақұрылымын 2022 жылғы 150 000 зарядтау станциясынан 2030 жылға қарай 300 000-ға дейін көбейтуді және жедел зарядтау қондырғыларын арттыруды жоспарлап отыр. (Ministry of Economy, Trade and Industry, 2023b: 5) Сонымен қатар, зарядтау станцияларын орнатуды жоспарлаған жеке тұлғалар мен кәсіпорындарға үлкен қаржылық субсидиялар ұсынылады. Мысалы, Токиода зарядтау станциялары көптеп орнатылып, 2030 жылға дейін Токио тұрғын үйлерінде 60 000 зарядтау станциясы орнатылмақ. 2025 жылға қарай тұрақ орындарының 20%-ында зарядтау құрылғылары болуы талап етіледі. (Nikkei, 2023b)

Таза электр көліктердің даму инфрақұрылымы тек зарядтау станциялары мен аккумуляторлар сияқты аппараттық құралдармен ғана шектелмейді, сонымен қатар адам ресурстарының бағдарламалық қамтамасыз етуін де қажет етеді. Халықтың қартайып, туу деңгейінің төмендеуі жағдайында, кадр тапшылығын шешу үшін компаниялар ЖОО-мен серіктестік орнатып, қайта даярлау жұмыстарын жүргізуде; екінші жағынан, сыртқы тапсырыстар арқылы таза электр көліктердің маңызды зерттеу жұмыстарын мамандандырылған ғылыми-зерттеу ұйымдары мен кәсіпорындарға тапсырып, кадрлық ресурстарды бөлісу және серіктестік дамуын жүзеге асыруды мақсат тұтады. (Hosohara, 2021)

Жапондық көлік компаниялары электр көліктерінің даму стратегиясын қайта қарастырып, дәстүрлі көлік компаниялары белсенді түрде трансформацияға өтіп, шекаралар арасындағы ынтымақтастық моделін зерттеуде. 2023 жылдың 1 сәуірінде жаңадан тағайындалған Toyota автомобиль компаниясының президенті Сато Хейжи дәстүрлі көліктердің жабық даму стратегиясынан бас тартып, таза электр және басқа да жаңа энергетикалық көліктердің жаңа даму стратегиясын іске қосты. 2030 жылға қарай таза электр көліктерінің әлемдік сатылымын 3,5 миллион данаға жеткізу мақсатымен жаңа модельдерді әзірлеуді бастады. Toyota жаңа модельдерді дамыта отырып, 2026 жылға қарай 10 жаңа электр көлігін шығаруды ұсынды. Nissan компаниясы 2030 жылға дейін 19 таза электр көлігін және 35 гибридті көлікті шығару мақсатымен 2030 жылға арналған стратегиясын жариялады. (Nissan, 2023)

Айта кету керек, Sony сияқты көлік емес компаниялар да жаңа энергетикалық көліктер саласына кіріскен. 2022 жылы Sony мен Honda бірлескен компания құрып, автомобильдердегі бағдарламалық қамтамасыз ету саласында ынтымақтастық жасап, Жапонияның жаңа энергетикалық көліктерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ұмтылды. Бұл бірлескен

компанияның мақсаты - электрлендіруді жеделдету, 2025 жылы нарыққа шығуды бастау және 2030 жылға қарай 30 электр көлігін шығаруды жоспарлап отыр. Toyota Panasonic компаниясымен бірлесіп, таза электр көліктерінің батареяларын бірлесіп зерттеу жүргізуді бастады. Жапонияның көлік компанияларының шекаралар арасындағы ынтымақтастығы дәстүрлі автомобиль өнеркәсібінің құрылымын өзгертуі мүмкін.

Жапония тәжірибесінен алынатын сабақтар және Қазақстан үшін жаңа мүмкіндіктер

Жапонияның жаңа энергетикалық көліктерге көшу процесі Қазақстан үшін маңызды үлгі бола алады. Алғашында Жапония таза электр көліктеріне толық назар аудармай, гибриді технологияларды басымдыққа алды. Бұл стратегия алғашқы кезеңдерде экономикалық тұрғыдан тиімді болғанымен, әлемдік нарық таза электрлі көліктерге бет бұрған кезде Жапонияның артта қалуына әкелді. Алайда, үкіметтік саяси реформалар мен технологиялық инвестициялар арқылы Жапония қайтадан көшбасшылыққа ұмтылуда. Қазақстан осы тәжірибені зерделеп, бірнеше маңызды бағытта зерттеулер жүргізе алады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда электр көліктеріне қатысты бірқатар саясаттар жүзеге асырылуда. Мысалы, азаматтарға бір жыл ішінде бір электр көлігін салықсыз сатып алу мүмкіндігі берілген. Сонымен қатар, инфрақұрылымды дамыту аясында бірнеше ірі қалаларда зарядтау станциялары орнатылып, жасыл энергетикамен қамтамасыз ету мәселелері қарастырылып жатыр. (Adilet Zan, 2013) Дегенмен, бұл шаралардың тиімділігі ұзақ мерзімді перспективада қалай жүзеге асатыны зерттеуді қажет етеді. Жапонияның тәжірибесі көрсеткендей, бастапқыда дұрыс емес бағыт таңдалса да, оны дер кезінде түзетуге болады. Сондықтан, Қазақстандағы электр көліктері нарығының болашағын қарастыра отырып, саяси шешімдердің икемділігі маңызды фактор болып қала береді.

Ғылыми-зерттеу және технологиялық дамуға инвестиция салу қажеттілігі анық байқалады. Жапония өзінің кеш қалыптасқан стратегиясын технологиялық инновацияларға негізделген шешімдер арқылы қайта жандандыруда. Электромобильдердің аккумуляторлары, сутегі технологиялары және зарядтау инфрақұрылымының дамуы негізгі басым бағыттарға айналды. Егер Қазақстан жасыл энергетика мен аккумулятор өндірісін дамытуды көздесе, болашақта электромобильдер нарығында бәсекеге қабілетті бола алады. Бұл бағытта мемлекет тарапынан инвестицияларды ынталандыру, университеттер мен зерттеу орталықтары арасындағы ынтымақтастықты арттыру маңызды рөл атқара алады.

Сонымен қатар, Жапония инфрақұрылымды дамытудың маңыздылығын дәлелдеді. Қазақстанда электр көліктеріне қажетті зарядтау станцияларының жетіспеушілігі олардың кеңінен таралуына кедергі келтіріп отыр. Жапония үкіметі мен жеке сектор арасындағы ынтымақтастық арқылы бұл мәселені шешті. Қазақстан да мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тетіктерін қолданып, инфрақұрылымды дамыту бойынша кешенді зерттеулер жүргізуі мүмкін.

Жапония қазіргі уақытта таза электрлі көліктер мен сутегі технологияларын дамытуды жеделдетуде. Бұл Қазақстан үшін бірқатар жаңа мүмкіндіктер ашады. Біріншіден, технологиялық трансферт пен серіктестік әлеуеті зор. Жапондық автоконцерндер (Toyota, Honda, Nissan) жаңа технологияларды дамыту мен таратуға мүдделі. Қазақстан осы компаниялармен бірлескен өндірістер ашу немесе техникалық білім алмасу келісімдерін жасау арқылы өз нарығын кеңейте алады. Сонымен қатар, аккумулятор өндірісі мен шикізат жеткізу салаларында да ынтымақтастық орнату мүмкіндігі бар. Қазақстан литий және басқа да сирек кездесетін металдардың қоры бар мемлекет ретінде, жапон компанияларына стратегиялық серіктес бола алады (Qazaq Green, 2023)

Екіншіден, Жапонияның инфрақұрылымдық дамуға салған инвестициясы Қазақстан үшін үлгі бола алады. Жапониядағы зарядтау станцияларының саны 2030 жылға дейін екі есеге арттырылады, ал сутегі отынымен жүретін көліктер үшін жаңа станциялар ашылуда. Бұл Қазақстан үшін зарядтау желісін кеңейту және халықаралық стандарттарға сай

инфрақұрылымды дамыту бағытында маңызды қадамдар жасауға негіз бола алады. Егер Қазақстан осы тенденцияға ертерек қосылса, елдің ішкі нарығы электр көліктерін қолдануға қолайлырақ болады. Осы тұрғыда, жасыл энергетикамен тікелей байланысты салаларға инвестиция тарту қажеттілігі туындайды.

Үшіншіден, Қазақстан жасыл энергетика әлеуетін пайдаланып, Жапониямен жасыл сутегі өндірісі бойынша серіктестік орнатуға мүмкіндігі бар. Жапония сутегі экономикасына көшуді мақсат етсе, Қазақстан оның негізгі шикізат жеткізушілерінің бірі бола алады. Қазақстанда жел және күн энергетикасының молдығы сутегі өндіруге қажетті экологиялық таза электр қуатын өндіруге мүмкіндік береді. Егер бұл салада Жапониямен әріптестік орнатылса, Қазақстан сутегі энергетикасының жаңа орталығына айналуы ықтимал. (IEA, 2023)

Қорытынды

Қорытындылай келе, Жапонияның тәжірибесі Қазақстанға мемлекеттік саясатты икемді басқару, инфрақұрылымды дамытудың маңыздылығы, технологиялық инновацияларға инвестиция салу және халықаралық серіктестіктерді дұрыс бағыттау қажеттігін көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстанның қазіргі саясатында орын алып отырған электр көліктеріне арналған жеңілдіктер мен инвестициялық қолдаулар бұл бағытта айтарлықтай негіз қалағанымен, оны одан әрі жетілдіру мүмкіндігі бар. Жапонияның қазіргі саясаты Қазақстанға жаңа технологиялар, инфрақұрылымдық қолдау және шикізат нарығында стратегиялық әріптестік мүмкіндіктерін ұсынады. Егер Қазақстан бұл мүмкіндіктерді тиімді пайдалана алса, ол Орталық Азиядағы жаңа энергетикалық көліктер нарығының маңызды ойыншысы бола алады.

Сонымен бірге, Жапонияның кешенді реформалары мен ұзақ мерзімді стратегиялық жоспары Қазақстан үшін тұрақты даму қағидаттарын басшылыққа алудың маңыздылығын дәлелдейді. Электр көліктер нарығындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін Қазақстан тек тұтынушылық деңгейде емес, сондай-ақ өндірістік және ғылыми-зерттеу салаларында да белсенділігін күшейтуі тиіс. Жапондық тәжірибеден алынған сабақтар Қазақстанның көлік және энергетика секторында экологиялық таза технологияларға көшу үдерісін жеделдетіп қана қоймай, оны өңірлік және жаһандық нарықтарға шығаратын стратегиялық артықшылыққа айналдыруға мүмкіндік береді. Осы бағытта жүйелі және кезеңдік саясаттар қабылданған жағдайда, Қазақстан тек технология тұтынушысы емес, жаңа энергетикалық шешімдердің белсенді өндірушісі бола алады.

Әдебиеттер:

Adilet Zhan, 2013 - Adilet Zhan Қазақстан Республикасы көлік жүйесінің инфрақұрылымын дамытудың және ықпалдастырудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы. 2013. [Электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001263> (Қаралған күні: 13.04.2025).

Agency for Natural Resources and Energy, Ministry of Economy, Trade and Industry. 平成29年度エネルギーに関する年次報告 (Энергетикалық ақ қағаз 2018). 2018. [Электронды ресурс] <https://www.enecho.meti.go.jp/about/whitepaper/2018pdf/> (Қаралған күні: 13.04.2025).

Chugoku News Digital. EV普及支援へ「過去に例のない減税」岸田首相. 2023. [Электронды ресурс] <https://www.chugoku-np.co.jp/articles/-/385386> (Қаралған күні: 05.04.2025).

EV 優遇策とは 補助金・税減免で購入促す. Nikkei. 2024. [Электронды ресурс] <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOUC071980X00C24A1000000/> (Қаралған күні: 13.04.2025).

EVや半導体など5分野、政策支援を集中 法改正で明記へ. Nikkei. 2023. [Электронды ресурс] <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOUA058DT0V01C23A2000000/> (Қаралған күні: 06.04.2025).

Hosohara, 2021 - Hosohara T. 自動車業界が人材不足に悩む理由. [Электронды ресурс] <https://www.nikken-totalsourcing.jp/business/tsunagu/column/469/> (Қаралған күні: 01.04.2025).

International Energy Agency (IEA). Global Hydrogen Review. 2023.

Jin, Sun, 2019 - Jin R., Sun Y. 日本制造业: “丑闻”频发, 竞争力下降 // Modern Japanese Economy. №6. С. 67.

Ministry of Economy, Trade and Industry, Automobile Division. 日本的汽车产业与碳中和化的方向性. 2023. [Электронды ресурс] https://jcpage.jp/jcevent/file/event/upload/file/301/02_automobile_02_meti_oima_PPT_C.pdf (Қаралған күні: 02.04.2025).

Ministry of Economy, Trade and Industry, Automobile Division. 日本的汽车产业与碳中和化的方向性. 2023. С. 17.

Ministry of Economy, Trade and Industry. 令和4年度補正予算・令和5年度当初予算のポイント. 2023. [Электронды ресурс] https://www.meti.go.jp/main/yosan/yosan_fy2023/pdf/01.pdf (Қаралған күні: 04.04.2025).

Ministry of Economy, Trade and Industry. 充電インフラ整備促進に向けた指針の案について. 2023. [Электронды ресурс] https://www.meti.go.jp/shingikai/mono_info_service/charging_infrastructure/pdf/006_03_00.pdf (Қаралған күні: 10.04.2025).

Momota K. EVの普及率はどのくらい? 日本と世界のEV事情を解説. 2023. [Электронды ресурс] <https://evdays.tepco.co.jp/entry/2021/09/28/000020> (Қаралған күні: 11.04.2025).

Next-Generation Vehicle Strategy Study Group. 次世代自動車戦略 2010. 2010. [Электронды ресурс] <https://www.itrco.jp/libraries/FutureCarStrategy2010.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2025).

Nissan. Nissan Ambition 2030. [Электронды ресурс] <https://www.nissan-global.com/JP/COMPANY/PLAN/AMBITION2030/> (Қаралған күні: 13.04.2025).

Qazaq Green. Қазақстандағы «жасыл» сутегінің әлеуеті. 2023. [Электронды ресурс] <https://qazaqgreen.com/kz/journal-qazaqgreen/industry-news/872> (Қаралған күні: 05.04.2025).

Sato I. 中国EV特許でBYD独走. Nikkei. 2022. [Электронды ресурс] <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOUC184OQ0Y2A011C2000000/> (Қаралған күні: 05.04.2025).

Sugiyama S. Toyota restarts output of first EV after fixing safety issues. Reuters. 2022. [Электронды ресурс] <https://www.reuters.com/business/autos-transportation/toyota-resume-selling-its-first-mass-produced-ev-after-safety-concern-recall-2022-10-06/> (Қаралған күні: 10.04.2025).

Zhu, Yang, 2023 - Zhu Y., Yang M. 日本新能源汽车发展思路正在转变 // China Energy News. С. 12.

Берл, Коллинсон, Ши, 2023 - Берл К., Коллинсон Э., Ши С. 衰える日本の自動車産業. Newsweek Japan. 2023. [Электронды ресурс] https://www.newsweekjapan.jp/stories/world/2023/06/post-101823_2.php (Қаралған күні: 05.04.2025).

トヨタ EV 元年、市場が見つめるコスト低減の真価. Nikkei. 2022. [Электронды ресурс] <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOFD24A2W0U1A221C2000000/> (Қаралған күні: 04.04.2025).

中国在研发锂离子后继电池领域领先. Nikkei Chinese Edition. 2023. [Электронды ресурс] <https://cn.nikkei.com/china/ccompany/51950-2023-04-04-01-18-02.html> (Қаралған күні: 04.04.2025).

東京都、EV充電器数150倍へ. Nikkei. 2023. [Электронды ресурс] <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOCC085FK0Y3A200C2000000/> (Қаралған күні: 13.04.2025).

永濱利廣. 自動車減産で幅広い経済に影響が出るワケ. 2023. [Электронды ресурс] <https://www.dlri.co.jp/report/macro/232935.html> (Қаралған күні: 10.04.2025).

稲垣千駿, 近藤郷平, 江口英佑. トヨタの世界販売台数、1123万台. 朝日新聞デジタル. 2024. [Электронды ресурс] <https://www.asahi.com/articles/ASS1Z56VGS1ZULFA002.html> (Қаралған күні: 11.04.2025).

総務省統計局. 労働力調査 (基本集計) 2022年. 2023. [Электронды ресурс] <https://warp.da.ndl.go.jp/collections/content/info:ndljp/pid/13271643/www.stat.go.jp/data/roudou/sokuhou/nen/ft/pdf/index1.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2025).

References:

Adilet Zhan, 2013 - Adilet Zhan. Kazakhstan Republic's state program for transport system development and integration until 2020. [Electronic resource] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001263> (Accessed: 13.04.2025) (in Kaz).

Agency for Natural Resources and Energy, Ministry of Economy, Trade and Industry. (2018). Heisei 29th Year Energy Report (Energy White Paper 2018). [Electronic resource] URL: <https://www.enecho.meti.go.jp/about/whitepaper/2018pdf/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Beru, Korinson, Shi, 2023 - *Beru K., Korinson E., Shi S.* (Decline of Japan's Automotive Industry. Newsweek Japan. [Electronic resource] URL: https://www.newsweekjapan.jp/stories/world/2023/06/post-101823_2.php (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Chugoku News Digital. (2023). Unprecedented Tax Reduction for EV Popularization: Prime Minister Kishida. [Electronic resource] URL: <https://www.chugoku-np.co.jp/articles/-/385386> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

EV Advantages: Promoting Purchase through Subsidies and Tax Reductions. Nikkei. (2024). [Electronic resource] URL: <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOUC071980X00C24A1000000/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

EV and Semiconductor Support in 5 Sectors to be Specified by Law Revision. Nikkei. (2023). [Electronic resource] URL: <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOUA058DT0V01C23A2000000/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Hosohara, 2021 - *Hosohara T.* Reasons for the Automobile Industry's Labor Shortage. [Electronic resource] URL: <https://www.nikken-totalsourcing.jp/business/tsunagu/column/469/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

International Energy Agency (IEA). (2023). Global Hydrogen Review.

Zhu, Yang, 2023 - *Zhu Y., Yang M.* Japanese Manufacturing: Frequent Scandals and Declining Competitiveness. Modern Japanese Economy. No. 6, P. 67. (in Chi).

Ministry of Economy, Trade and Industry, Automobile Division. (2023). Direction of Japan's Automotive Industry and Carbon Neutrality. [Electronic resource] URL: https://jcpage.jp/jcevent/file/event/up-load/file/301/02_automobile_02_meti_oima_PPT_C.pdf (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Ministry of Economy, Trade and Industry, Automobile Division. (2023). Direction of Japan's Automotive Industry and Carbon Neutrality, p. 17. (in Jap).

Ministry of Economy, Trade and Industry. (2023). Highlights of FY2022 Supplementary Budget and FY2023 Initial Budget. [Electronic resource] URL: https://www.meti.go.jp/main/yosan/yosan_fy2023/pdf/01.pdf (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Ministry of Economy, Trade and Industry. (2023). Draft Guidelines for Promoting Charging Infrastructure Development. [Electronic resource] URL: https://www.meti.go.jp/shingikai/mono_info_service/charging_infrastructure/pdf/006_03_00.pdf (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Momota, 2023 - Momota K. EV Adoption Rate: Current Situation in Japan and the World. [Electronic resource] URL: <https://evdays.tepco.co.jp/entry/2021/09/28/000020> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Next-Generation Vehicle Strategy Study Group. (2010). Next-Generation Vehicle Strategy 2010. [Electronic resource] URL: <https://www.itrco.jp/libraries/FutureCarStrategy2010.pdf> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Nissan, 2023 - Nissan Ambition 2030. [Electronic resource] URL: <https://www.nissan-global.com/JP/COMPANY/PLAN/AMBITION2030/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Qazaq Green, 2023 - Green Hydrogen Potential in Kazakhstan. [Electronic resource] URL: <https://qazaqgreen.com/kz/journal-qazaqgreen/industry-news/872> (Accessed: 13.04.2025) (in Kaz).

Sato, 2022 - Sato I. China's BYD Leads EV Patents. Nikkei. [Electronic resource] URL: <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOUC184OQ0Y2A011C2000000/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Sugiyama, 2022 - Sugiyama S. Toyota Restarts Output of First EV after Fixing Safety Issues. Reuters. [Electronic resource] URL: <https://www.reuters.com/business/autos-transportation/toyota-resume-selling-its-first-mass-produced-ev-after-safety-concern-recall-2022-10-06/> (Accessed: 13.04.2025).

Tokyo Metropolitan Government. 2023. Plan to Increase EV Chargers by 150 Times. Nikkei. [Electronic resource] URL: <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOCC085FK0Y3A200C2000000/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Toyota's EV First Year: The True Value of Cost Reduction. Nikkei. (2022). [Electronic resource] URL: <https://www.nikkei.com/article/DGXZQOFD24A2W0U1A221C2000000/> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

China Leads in Post-Lithium-Ion Battery Research. Nikkei Chinese Edition. (2023). [Electronic resource] URL: <https://cn.nikkei.com/china/ccompany/51950-2023-04-04-01-18-02.html> (Accessed: 13.04.2025) (in Chi).

Inagaki, Kondo, Eguchi, 2024 - Inagaki C., Kondo G., Eguchi E. Toyota's Global Sales Top 11.23 Million Units. Asahi Shimbun Digital. [Electronic resource] URL: <https://www.asahi.com/articles/ASS1Z56VGS1ZULFA002.html> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Statistics Bureau of Japan. 2023. Summary of Labor Force Survey 2022. [Electronic resource] URL: <https://warp.da.ndl.go.jp/collections/content/info:ndljp/pid/13271643/www.stat.go.jp/data/roudou/sokuhou/nen/ft/pdf/index1.pdf> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Nagamihiro T. (2023). Impact of Automobile Production Reduction on the Economy. [Electronic resource] URL: <https://www.dlri.co.jp/report/macro/232935.html> (Accessed: 13.04.2025) (in Jap).

Zhu, Yang, 2023 - Zhu Y., Yang M. Japan's Shift in New Energy Vehicle Development Strategy. China Energy News. P. 12. (in Chi).

¹Кайсар К. ²Ахапов Е.А.

^{1,2}Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹kamilakaisar901@gmail.com, ²erlan.ahapov@kaznu.kz

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПЕРЕХОД ЯПОНИИ НА ЭЛЕКТРОМОБИЛИ: ОПЫТ И ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматривается стратегия перехода Японии на электромобили и её практическое и стратегическое значение для Казахстана. Цель исследования — проанализировать уроки, извлечённые из политики Японии в сфере электрического

транспорта, и предложить пути их эффективного применения в казахстанских условиях. Научная новизна исследования заключается в сравнительном анализе недавних инфраструктурных реформ и технологических трансформаций Японии с развивающимся рынком электромобилей в Казахстане. В ходе исследования применялись методы сравнительного и контент-анализа, а также сбор официальных статистических данных. В ходе исследования были использованы методы сравнительного анализа, контент-анализа и сбора официальных статистических данных. Кроме того, документальный анализ и системный подход позволили комплексно оценить промышленную политику Японии и её инфраструктурные программы. Метод качественного контент-анализа применялся для систематизации ключевых тенденций и выводов, представленных в международных и национальных источниках. Комплексное применение указанных методов повысило научную обоснованность исследования и позволило разработать прикладные рекомендации для Казахстана. Научная задача статьи — охарактеризовать политику государственной поддержки, исследовательские инициативы и рыночные регуляторные инструменты Японии с целью выработки рекомендаций для Казахстана. Практическая значимость заключается в выявлении возможностей адаптации японского опыта для развития производства электромобилей и сопутствующей инфраструктуры в Казахстане. В результате выявлены причины технологического отставания Японии и основные направления её текущей политики обновления. Для Казахстана предложены конкретные рекомендации, включая развитие зарядной инфраструктуры, сотрудничество с научными центрами и продвижение производства зелёного водорода. Кроме того, японский опыт в решении кадровых проблем и изменениях в технологиях аккумуляторов может служить важным ориентиром для национальной инновационной стратегии.

Ключевые слова: новые электромобили, гибридные автомобили, полностью электрические автомобили, казахстанско-японское сотрудничество, промышленная политика

¹Kaisar K. ²Akhapov Y.A.

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
E-mail: ¹kamilakaisar901@gmail.com, ²erlan.ahapov@kaznu.kz

JAPAN'S STRATEGIC TRANSITION TO ELECTRIC VEHICLES: EXPERIENCE AND OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines Japan's electric vehicle (EV) transition strategy and its practical and strategic significance for Kazakhstan. The aim of the study is to analyze the lessons learned from Japan's EV policy and propose ways to apply them effectively in the context of Kazakhstan. The novelty of the research lies in the comparative analysis of Japan's recent infrastructure reforms and technological transformations with Kazakhstan's emerging EV market. The study applies comparative and content analysis methods, as well as official statistical data collection. The study employed comparative analysis, content analysis, and the collection of official statistical data. In addition, documentary analysis and a systems approach enabled a comprehensive assessment of Japan's industrial policy and infrastructure programs. The method of qualitative content analysis was used to systematize key trends and findings presented in international and national sources. The integrated application of these methods enhanced the scientific validity of the research and made it possible to formulate practical recommendations for Kazakhstan. The scientific objective is to describe Japan's state support policies, research initiatives, and market regulation tools to develop concrete recommendations for Kazakhstan. The practical significance lies in identifying how Japan's experience can be adapted to foster the development of EV production and infrastructure in Kazakhstan. The results identify the causes of Japan's technological lag and outline the main directions of its current policy renewal. Specific

recommendations are offered for Kazakhstan, including the expansion of charging infrastructure, cooperation with research institutions, and promotion of green hydrogen production. In addition, Japan's experience in addressing personnel shortages and battery technology changes can serve as a valuable reference for Kazakhstan's national innovation strategy.

Keywords: new electric vehicles, hybrid vehicles, fully electric vehicles, Kazakh-Japanese cooperation, industrial policy

Авторлар туралы мәлімет:

Қайсар Қамила, магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ахапов Ерлан Абдиевич, PhD., қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Kaisar Kamila, master student, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Akhapov Yerlan Abdievich, PhD., associate professor, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Сведения об авторах:

Кайсар Қамила, магистрант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ахапов Ерлан Абдиевич, PhD., ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*Келіп түсті 15 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 30 қаңтар 2026 жыл*

^{*1}Alpysbay D.T. ²Saudanbekova Sh.T. ³Iskakov G.B.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Altyn Paraq Publishing House, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹dinaraalpysbai04@gmail.com, ²china_saudan@mail.ru, ³albayani@mail.ru

CULTURAL FOUNDATIONS OF THE JAPANESE AND KAZAKH EDUCATION SYSTEMS: THE BALANCE BETWEEN TRADITION AND INNOVATION

Annotation. This article examines the historical development of Japan's universal upper secondary education system between 1950 and 1970, with particular emphasis on the interaction between the public and private sectors and the education policies adopted in response to demographic pressures. The aim of the study is to analyze the postwar expansion of access to upper secondary education and to identify the key social, political, and economic factors that shaped this process. The scientific novelty lies in the integrated analysis of public-private partnership mechanisms, educational infrastructure planning, and interministerial coordination developed under rapidly growing demand generated by the first wave of the baby boom. The research tasks include describing the structural evolution of Japan's upper secondary education system, identifying forms of interaction between state bodies and private institutions, examining methods of planning and statistical forecasting under demographic pressure, assessing the role of private schools, and analyzing the weakening of vocational and technical tracks. Particular attention is paid to regional variation between prefectures and the differentiated contribution of urban and non-urban areas to the universalization of upper secondary education. The study employs historical-comparative analysis, documentary research, statistical-analytical methods, regional cluster classification, and institutional analysis. This methodological combination makes it possible to classify regional differences among prefectures, to show how access to upper secondary education expanded despite infrastructural constraints, and to reveal the socio-economic preconditions for the growth of private schooling and the decline of vocational education. The findings suggest that the Japanese model represents an effective national education system capable of adapting to societal demands through policy flexibility and sustained public-private cooperation.

Keywords: education system, innovation, public school, private school, industrialization, educational reforms, teaching practice.

Introduction

Japan stands out as one of the most economically successful countries in East Asia, maintaining consistent growth despite global economic challenges. One of the key factors behind this stability is its highly efficient education system, which has played a crucial role in the country's industrial development and its ability to respond to the demands of a modern society (Hijikata, 1994: 57). According to international assessments such as the Programme for International Student Assessment (PISA) and the Programme for the International Assessment of Adult Competencies (PIAAC), conducted by the OECD, Japan consistently ranks among the top countries in terms of educational quality (OECD, 2022: 13).

Currently, Kazakhstan is undergoing large-scale reforms aimed at aligning its education system with international standards (Kurmanbaev, Kanaev, 2024: 23). In this regard, Japan's experience is highly relevant, as both countries aim to harmonize traditional values with modern innovations. Particularly significant for Kazakhstan are Japan's policies on universal secondary education, the effective model of public-private partnerships in schooling, and strategies aimed at improving the quality of education (Kagawa et al., 2014: 44).

This article first reviews the existing literature on public-private cooperation in the education sector. It then analyzes the historical expansion of upper secondary education in Japan and the governance mechanisms involved. The study also explores the cooperative relationship between public and private schools, highlights voices from the business sector through interview surveys, and identifies contemporary challenges and opportunities. Finally, it reflects on how Japan's educational development experience can serve as a valuable model for countries such as Kazakhstan (Chubb, Moe, 1988: 1065).

Research Materials and Methods

The research presented in this article is grounded in a comprehensive methodological framework designed to examine both the historical evolution and the contemporary characteristics of Japan's secondary education system. The central aim is to reveal how Japan has managed to construct an education system that achieves a stable balance between traditional cultural foundations and the demands of modern technological and economic development. In addition, the study investigates how these insights may inform Kazakhstan's ongoing reforms aimed at enhancing educational quality, equity, and governance efficiency (Gafu, Terlikbayeva, Zhanseitova, 2024: 259).

To achieve this aim, the research defines several interconnected objectives. The first objective is to trace the historical evolution of the Japanese education system, beginning with early modernization efforts and progressing through the post-war reforms that restructured the institutional landscape of schooling. The second objective is to analyze the mechanisms of interaction between public and private schools in Japan, with particular attention to issues of regulation, funding, governance, autonomy, and accountability. The third objective is to evaluate Japan's overall contribution to improving education quality, including its experience with curriculum modernization, the professionalization of teaching, and the introduction of evidence-based policymaking. The final objective is to identify specific components of the Japanese education model that could potentially be adapted and implemented in Kazakhstan, taking into account national identity, cultural values, and socio-economic priorities (Omarov, 2024: 57).

The research employs a complex methodological structure combining both qualitative and quantitative approaches. The historical method is used to analyze long-term educational dynamics in Japan. This includes examining the establishment of compulsory schooling during the Meiji era, the expansion of secondary education during the period of rapid industrialization, and the democratization of education under the 1947 Fundamental Law of Education. The method also involves evaluating how demographic factors—particularly the post-war baby boom—forced the state to reform and expand educational infrastructure in the 1950s–1970s. Official archival materials, government reports, and educational statistics constitute the primary sources for this stage of the research.

The comparative method enables a systematic comparison between the Japanese and Kazakhstani education systems. In this context, the study analyzes governance structures, funding models, the distribution of responsibilities between central and local authorities, and the roles of private and public schools. Comparisons are also made in relation to educational outcomes, equity indicators, and the role of culture in shaping national education identities. This approach helps determine which Japanese insights can realistically be adapted to Kazakhstan and which require contextual modification.

The structural-analytical method focuses on the internal architecture of Japan's education system. This includes examining institutional hierarchies, administrative procedures, school autonomy frameworks, standardized assessment systems, and mechanisms of teacher training and certification. The study dissects how the centralized Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (MEXT) coordinates with prefectural and municipal governments to ensure a

unified yet flexible system. By analyzing these structures, the research sheds light on why Japan's system has remained stable and effective despite periods of rapid change.

A crucial methodological component is the literature review, which combines classical theories of educational modernization with contemporary empirical research. Foundational works by Greene (2008), Johnson (1995), Pirie (2008), and Woo-Cumings (1999) are reviewed to understand the principles of the East Asian “developmental state” model and its impact on education as a strategic priority for nation-building. These works suggest that Japan's education system functioned not only as a social institution but also as an instrument for economic planning and human capital development. Otsuka (2014) contributes to this discussion by emphasizing that Japan's success lies in the synchronization between governmental structures and societal needs—a relationship that forms the backbone of effective education policy (Greene, 2008: 112; Otsuka, 2014: 67).

The study also incorporates policy analysis to examine legal and regulatory frameworks. This includes evaluating the Private School Act, the School Education Law, prefectural ordinances, and national curriculum standards. The analysis focuses on how public–private partnerships are institutionalized, how state subsidies are allocated, and how quality assurance systems ensure that private schools maintain national standards while retaining certain degrees of autonomy (Kagawa et al., 2014: 45).

To support its findings with empirical evidence, the research employs quantitative analysis using data from international educational assessments such as PISA and PIAAC. These datasets provide comparative insights into student competencies in literacy, numeracy, and problem-solving, as well as adult skill levels and school effectiveness indicators. The results consistently place Japan among the world's top-performing education systems, especially in areas of student discipline, teacher professionalism, and equity of learning outcomes (OECD, 2022: 13).

In addition to general education, the research devotes special attention to vocational education and labor market alignment. Empirical reports, stakeholder interviews, and longitudinal studies are examined to understand how Japan integrates vocational training with industrial development strategies. Kariya (1995: 76) shows how vocational schools played a central role during the industrial expansion of the 1960s–1980s and how their transformation reflects broader socio-economic changes. This dimension is crucial for Kazakhstan, which aims to modernize its Technical and Vocational Education and Training (TVET) system.

To ensure contextual relevance, the study includes content analysis of strategic documents produced by MEXT and the Ministry of Education of Kazakhstan. UNESCO and OECD guidelines are used to benchmark both systems against international standards. This document-based analysis highlights convergence in policy priorities, such as digitalization, teacher development, and inclusivity, while also revealing divergences rooted in cultural, political, and demographic factors.

The theoretical framework of the study is built upon the concept of public–private partnerships, drawing on Kamimura (2015), who outlines the principles of financial sustainability, equitable access, efficiency, and shared responsibility between public and private actors. This framework is essential for evaluating how Japan harmonizes market mechanisms with state regulation.

Overall, the methodological model of this research—integrating historical, comparative, analytical, policy-oriented, and empirical approaches—ensures a robust, multidimensional, and evidence-based analysis. It allows for the identification of key institutional, cultural, and structural elements within the Japanese education system that may inform Kazakhstan's efforts to modernize its education sector while preserving national identity and embracing innovation-driven growth.

Discussion

Japan's education system has long attracted the attention of both Japanese and international scholars, particularly those interested in modernization, social stratification, and the developmental

state. Early historical studies, such as those summarized by Hijikata (1994), focus on the institutional formation of the modern education system following the 1872 Education Order. These works emphasize the state's central role in establishing universal primary education by the 1910s and generally interpret this process as a successful modernization project. However, later research, most notably Kikuchi (1967), problematizes this optimistic narrative by demonstrating that access to post-primary education before World War II remained highly unequal. The fact that only 20% of students advanced to lower secondary schools in 1936, while the majority were diverted into alternative tracks, reveals that early Japanese education reform did not ensure social equality beyond the primary level. The author of this article agrees with this critical interpretation, as it highlights the structural limitations of prewar educational expansion.

Postwar educational reforms constitute the second major focus in the historiography. Scholars such as Kikuchi (1967) and Kimura (2015) argue that reforms implemented under the guidance of the Supreme Commander for the Allied Powers (GHQ/SCAP) marked a decisive rupture with the prewar system. These reforms, inspired largely by the American model, extended compulsory education from six to nine years and abolished academic tracking at the lower secondary level, thereby making lower secondary education universally accessible. While the literature generally evaluates these reforms positively, the author aligns with a more nuanced position, recognizing their success in reducing formal inequality while questioning their depth and sustainability, particularly at the upper secondary level.

This critical perspective is supported by Brown and Green (2001), who demonstrate that GHQ-driven reforms were unevenly implemented. Although the reforms sought to eliminate gender disparities, remove competitive entrance examinations, and integrate academic and vocational pathways through comprehensive high schools, their impact remained limited beyond compulsory education. The continued reliance on prewar middle school structures, administrative decentralization, and severe financial constraints prevented the full realization of comprehensive upper secondary education. The author agrees with this assessment and argues that these constraints contributed to the persistence of selective entrance examinations and institutional stratification, thereby undermining the egalitarian objectives of postwar reform.

The study of Japan's education system can be broadly divided into three major historiographical stages, based on historical context, research focus, and methodological approaches.

The first stage (late 19th century–1945) is primarily descriptive and institutional. Early works, including policy documents and later historical reconstructions such as those discussed by Hijikata (1994), focus on the establishment of a modern national education system following the 1872 Education Order. Scholars emphasize state-led modernization and the introduction of universal primary education by the early twentieth century. However, as Kikuchi (1967) demonstrates, these early studies also reveal deep structural inequalities: access to post-primary education remained highly selective, with only a minority of students advancing to lower secondary schools before World War II.

The author of the present article agrees with this interpretation, as it highlights that early “universality” in Japanese education was limited to the primary level and did not ensure equal opportunities across social classes.

The second stage (1945–1960s) centers on postwar reforms and democratization. Research conducted in Japan and abroad—most notably by Kikuchi (1967), Kimura (2015), and Brown & Green (2001)—examines the reforms imposed under the guidance of GHQ/SCAP. These studies largely agree that the American-inspired reforms fundamentally transformed Japan's education system by extending compulsory education to nine years, abolishing academic tracking at the lower secondary level, and promoting egalitarian principles.

While many scholars view these reforms as a decisive break from prewar elitism, the author partially disagrees with overly optimistic assessments. As Brown and Green (2001) convincingly argue, the reforms were unevenly implemented at the upper secondary level due to financial

constraints, institutional inertia, and decentralization. Thus, although equality improved at the compulsory level, selectivity and competition persisted in upper secondary education.

The third stage (1960s–1970s) focuses on massification, policy forecasting, and state–society tensions. Studies by Dore (1976), Kariya (1995), Aizawa (2016), and Kagawa et al. (2014) analyze the rapid expansion of upper secondary education amid Japan’s high economic growth and demographic pressure from the baby boom generation. This literature highlights conflicts between social demand for education and the state’s cautious policy stance.

The author aligns with these scholars in arguing that Japan’s Ministry of Education consistently underestimated demand for upper secondary education. Forecasting errors, documented by Sato (1961) and later confirmed by Kariya (1995), suggest that policy planning lagged behind social reality. Moreover, Shimizu Yoshihiro’s analysis reveals institutional disagreements among government agencies, particularly between the Ministry of Education and economic planners, further complicating policy responses.

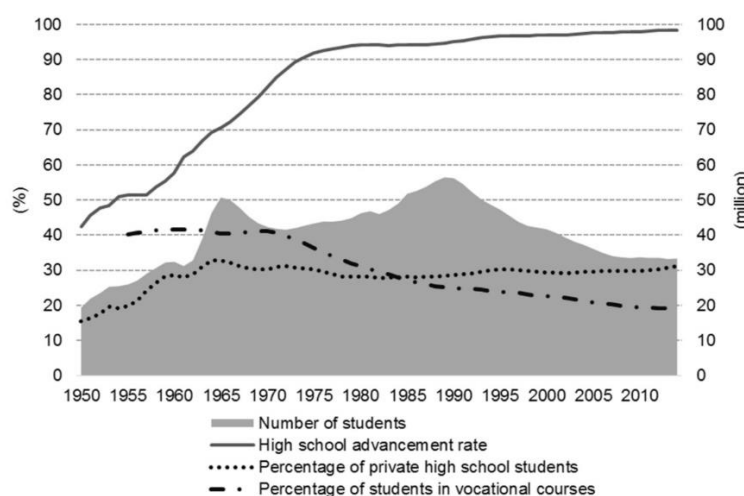

Figure 1 – High School Expansion in Japan. The Ministry of Education ‘School Basic Survey’

From a comparative perspective, existing scholarship frequently presents Japan’s education system as a successful and coherent model of state-led expansion. On this basis, many authors argue that Japan’s experience offers valuable guidance for countries such as Kazakhstan, particularly in the areas of public–private partnerships, the redefinition of vocational education, and sensitivity to regional specificities. While the author acknowledges the heuristic value of this comparison, this article adopts a more critical position. Rather than treating Japan’s model as a normative blueprint, the discussion emphasizes that its development was shaped by social conflict, policy miscalculations, and institutional resistance. These historical dynamics are essential for understanding what can—and cannot—be transferred to other national contexts.

The historiography of Japan’s upper secondary education expansion in the early 1960s illustrates this complexity particularly well. Japanese and international scholars, most notably Dore (1976), identify 1962 as a turning point, when the first postwar baby boom cohort reached upper secondary school age. The emergence of the “Universal High School Enrollment for All Applicants” movement, led by parents and teachers’ unions, has been interpreted as evidence of rising societal expectations toward education. Dore emphasizes that this movement was not merely an educational campaign but a broader social response to demographic pressure and limited institutional capacity. The author agrees with this interpretation and argues that social demand, rather than state initiative, became the primary driving force behind educational expansion during this period.

In contrast, studies focusing on government policy, such as Kagawa, Kodama, and Aizawa (2014), analyze the response of Japan’s Ministry of Education (MOE) through enrollment projections and expansion strategies formulated between 1960 and 1962. These works describe a

technocratic approach based on demographic forecasting and the division of projected demand between public and private sectors. While such analyses highlight the rational planning logic of the ministry, the author contends that they insufficiently address the gap between projections and actual social behavior. The reliance on methods such as increasing class size and expanding existing facilities, rather than investing in new public schools, reflects a cautious and cost-minimizing policy stance.

Empirical data from the period further support this critical assessment. Forecasts made in 1961 anticipated an additional 1.12 million upper secondary students, yet subsequent studies by Hanushek and Woessmann (2015) demonstrate that actual demand repeatedly exceeded these expectations. Kamimura (2015) shows that the Ministry displayed a persistent reluctance to prioritize new school construction, instead absorbing growth through overcrowding and infrastructural strain. The author agrees with this interpretation and argues that such strategies reveal a structural mismatch between educational demand and state commitment.

This tension becomes even clearer in analyses of enrollment rate projections. According to Sato (1961), the Ministry projected a gradual increase in upper secondary enrollment, assuming linear growth based on past trends. However, as later documented by Kariya (1995), these assumptions proved fundamentally flawed. By the mid-1960s, actual enrollment had already surpassed long-term targets, culminating in an enrollment rate of 82.9% by 1970—nearly ten percentage points higher than the official projection. The author interprets this persistent forecasting failure not as a technical error, but as evidence of institutional reluctance to fully acknowledge mass demand for education.

One of the most influential contemporary analyses of this policy debate was conducted by Shimizu Yoshihiro, who advised Prime Minister Hayato Ikeda during the formulation of the “Income Doubling Plan.” As discussed by Heckman (2011), Shimizu revealed deep divisions among state agencies regarding the desired scale of upper secondary education. While economic planners supported higher enrollment rates to sustain long-term growth, the Ministry of Education adopted a conservative position, and the Ministry of Labor, alongside industrial representatives, actively opposed expansion in order to secure a steady supply of young workers. The author agrees with Shimizu’s conclusion that education policy during this period was shaped by inter-ministerial compromise rather than a shared developmental vision.

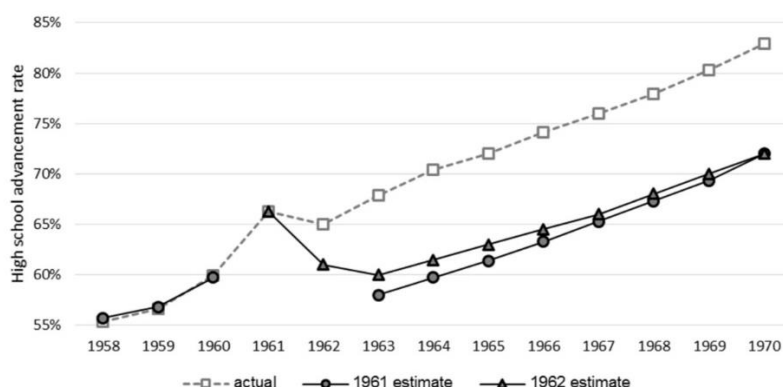

Figure 2 – The MOE Estimates and Actual High School Advancement Rate

The Ministry of Education’s opposition to the “Universal High School Enrollment for All Applicants” movement further underscores this point. Official documents from 1962 criticizing the campaign demonstrate that the Ministry viewed universal access not as a policy goal but as a potential threat to labor supply and fiscal stability. The author interprets this stance as indicative of an implicit policy objective: managing, and potentially restraining, the pace of educational expansion rather than accommodating social demand.

In conclusion, the historiographical evidence suggests that Japan's national policy on upper secondary education expansion consistently lagged behind societal change. Although the Ministry of Education implemented incremental measures to address rising demand, these efforts proved insufficient and reactive. The author argues that the expansion of upper secondary education in Japan was achieved not because of accurate state planning, but despite its limitations. This conclusion is crucial for comparative analysis: Japan's experience offers important lessons for Kazakhstan not as a flawless model, but as a case that demonstrates the consequences of underestimating social demand and over-relying on conservative forecasting in education policy.

Research Results

This study employs a detailed empirical methodology based on the analysis and classification of statistical data drawn from the annual Basic School Survey conducted by Japan's Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (MEXT). The empirical component focuses on three key indicators measured at the prefectural level, which together provide a picture of the structural dynamics of Japan's postwar upper secondary education system: the upper secondary school enrollment rate in 1955; the proportion of students enrolled in private upper secondary schools in 1958; and the change in the share of private school enrollment between 1958 and 1997 (Kagawa, 2016: 52). The methodological approach follows the analytical models developed in earlier works by Kagawa (2016) and Kagawa et al. (2014), but the present study places particular emphasis on the classification of prefectures and the interpretation of long-term regional patterns.

On the basis of these indicators, all prefectures were grouped into four major clusters: the Average Cluster, the Public Expanded Cluster, the Private Expanded Cluster, and the Urban Cluster. Each of these clusters was examined in order to identify how its institutional configuration, demographic characteristics and policy choices influenced access to upper secondary education during Japan's period of rapid modernization (Takayama, 2018: 28). The results of this classification show that prefectures followed distinct developmental trajectories depending on their degree of reliance on public or private schooling. These differences significantly shaped the process by which upper secondary education was universalized in the postwar era. As Takayama (2018) notes, the expansion of upper secondary education in Japan was not only a response to demographic and economic pressures, but also the outcome of diverse regional and institutional strategies, including a differentiated role for private education in metropolitan areas.

The Average Cluster comprises sixteen prefectures and represents the second-largest group. In these prefectures, the average upper secondary school enrollment rate in 1955 was 52 per cent, which closely approximated the national average. In 1958, 22 per cent of students were enrolled in private upper secondary schools, and between 1958 and 1997 the share of private school enrollment increased by about 10 per cent. These figures indicate that the prefectures in this cluster broadly followed the national pattern of educational expansion without marked deviations. Private schools played a noticeable, though not dominant, role in providing educational opportunities at the upper secondary level. With respect to vocational and specialized programs, the proportion of students in such tracks increased by approximately 4 per cent between 1950 and 1970, but then declined by around 12 per cent between 1970 and 1990, reflecting broader structural changes in the economy and labor market.

The Public Expanded Cluster is characterized by a more limited role for private institutions and a strong reliance on publicly funded schools. In this group of prefectures, 21 per cent of students were enrolled in private schools in 1958. The share of private enrollment rose modestly to 25 per cent around 1962, but then decreased to 17 per cent by 1982. The average enrollment rate in upper secondary education in 1955 stood at 45 per cent, which was below the national average. These figures suggest that local authorities in these prefectures preferred to expand public provision rather than rely on private institutions. Kagawa et al. (2014) note that a certain lack of trust in private schools on the part of local educational authorities contributed to the relatively weak

position of the private sector in these regions. In vocational and specialized programs, the proportion of students increased by about 3 per cent from 1955 to 1970, but then declined by roughly 13 per cent between 1970 and 1990, mirroring the national shift away from vocational pathways.

In contrast, the Private Expanded Cluster is defined by the increasingly active role of private upper secondary schools over time. In prefectures belonging to this cluster, the average enrollment rate in upper secondary education in 1955 was also around 45 per cent, similar to that observed in the Public Expanded Cluster. However, in 1958 only 10 per cent of students were enrolled in private schools, which was the lowest share among all clusters. By the 1980s, this figure had risen substantially to approximately 23 per cent. This pattern shows that these prefectures moved from an initial reliance on public provision to a situation in which private schools played a much more prominent role. In many of these regions, local governments actively sought to involve private institutions in the delivery of upper secondary education, thereby reversing the trend observed in the Public Expanded Cluster (Kagawa et al., 2014). The proportion of students in vocational and specialized programs in these prefectures showed a slight decline between 1955 and 1970 and continued to decrease through the 1990s, suggesting a gradual shift towards general and academic education in the context of economic restructuring and changing social aspirations.

The Urban Cluster consists of five prefectures located in major metropolitan areas and represents a distinct pattern linked to Japan's political and economic centers. In these prefectures, the average upper secondary school enrollment rate in 1955 already exceeded 60 per cent, significantly higher than the national level. By 1958, nearly half of all upper secondary students in these regions were enrolled in private schools. These figures underline the substantial role played by private institutions in meeting the high demand for education in large cities, which experienced continued population growth as a result of both natural increase and rural-to-urban migration, particularly after the first wave of baby boomers. Although the proportion of students enrolled in private schools began to decline after peaking in the early 1960s, the overall enrollment rate in upper secondary education continued to rise, surpassing 90 per cent in subsequent decades. During the 1980s and 1990s, when the second generation of baby boomers entered upper secondary education, new schools were predominantly established as public institutions, which contributed to a decrease in the relative share of private enrollment, even as absolute numbers continued to grow.

In these metropolitan prefectures, the expansion of upper secondary education was achieved through a combination of public provision and private-sector participation. Private upper secondary schools operated under the national curriculum guidelines but retained considerable organizational autonomy, which enabled them to respond flexibly to student and labor market demands (Takayama, 2018). Japan's experience in this regard is distinctive in international comparison. Comparative studies have shown that in many countries cooperation between public and private educational institutions stagnated or regressed after an initial phase of rapid expansion (Aizawa, 2016: 44). Japan, however, represents a notable exception. Rather than weakening, collaboration between public and private upper secondary schools was maintained and, in certain respects, strengthened through ongoing support from local governments and boards of education.

One of the central mechanisms for sustaining this collaboration has been the establishment and development of the Public-Private Council for High Schools at the prefectural level. These councils were created as formal platforms for dialogue and coordination between public and private upper secondary schools, especially in response to emerging demographic challenges. Their role became increasingly important in the 1980s, a period marked by a significant decline in the school-age population, which intensified competition among schools for student enrollment (MEXT, 1992: 61). As documented in *A 120-Year History of the Japanese School System*, the declining birthrate in this period raised concerns about disparities in educational opportunities and resource allocation between public and private institutions, particularly in large cities such as Tokyo and Osaka (MEXT, 1992: 62). To address these issues, prefectural governments supported the institutionalization of

formal councils, allowing public and private stakeholders to articulate shared concerns and to develop coordinated policy responses (Aizawa, 2016: 47).

Over time, these councils have come to serve as essential arenas for mutual understanding and policy negotiation. Their activities have encompassed agreements on student admission quotas, the harmonization of curriculum content and academic standards, the design and implementation of tuition assistance and scholarship programs, and the coordination of emergency responses in cases such as natural disasters or pandemics. They have also contributed to more balanced regional development by helping to prevent the excessive concentration of students in particular schools or districts (Kariya, Rosenbaum, 1987: 168). Taken together, these practices reflect a broader Japanese educational philosophy that seeks to reconcile diversity of provision with equity and social cohesion. Through mechanisms such as the Public-Private Council for High Schools, Japan has succeeded in aligning the interests of public and private actors while preserving stable governance structures and shared educational standards, thus ensuring that the expansion and improvement of upper secondary education proceed in a coordinated and socially inclusive manner.

Conclusion

This article has examined the cultural foundations and structural evolution of the Japanese education system, with particular emphasis on the mechanisms of public-private collaboration at the upper secondary level. The research highlights that Japan's approach is characterized by high institutional coordination, equity-driven planning, and sustained support from local governance structures. One of the central innovations discussed is the role of prefectural-level Public-Private Councils, which have proven effective in navigating demographic transitions, balancing access to education, and maintaining systemic coherence. These councils serve not only as administrative tools but also as platforms for inclusive dialogue and joint decision-making between stakeholders from both sectors.

The main results of the study demonstrate that Japan's consistent investment in collaborative infrastructure has enabled it to develop a flexible yet stable educational system capable of adapting to changing social and economic conditions. The novelty of the research lies in its regional classification model, which reveals how variations in public and private sector engagement across different prefectures shaped access to education and policy outcomes during Japan's modernization process.

By contrast, Kazakhstan, though engaged in active educational reform, remains at an early stage in institutionalizing such mechanisms. While public and private schools in Kazakhstan operate under a unified national framework, structured cooperation remains limited. The Japanese experience provides a valuable reference for Kazakhstan in terms of formalizing intersectoral cooperation through consultative councils or partnership platforms.

Thus, the findings of this study suggest that implementing structured, government-supported collaborative mechanisms—similar to those in Japan—can play a key role in enhancing the resilience, accessibility, and cultural adaptability of Kazakhstan's education system. Such initiatives are essential for achieving long-term reform goals and aligning with global best practices in educational development.

References:

Aizawa, 2014 – Aizawa S. Comparative study of ability and examination in post-manufacturing societies, from interview surveys in the United Kingdom and Japan [Comparative study of skills and assessment in industrialized societies] // The 18th ISA World Congress of Sociology, International Sociological Association. 2014. (Oral presentation).

Aizawa, 2016 – Aizawa S. (Ed.). Expansion and future of upper secondary education: Comparative analyses across East Asia [Upper secondary education in East Asia] // Chukyo University. Japan. 2016.

Aldrich, 1996 – *Aldrich R.* Education for the nation [Education and the formation of national identity]. London: Cassell, 1996.

Brown et al., 2001 – *Brown P., Green A., Lauder H.* High skills: Globalization, competitiveness, and skill formation [High skills in globalized society] // Oxford: Oxford University Press, 2001.

Chubb, Moe, 1988 – *Chubb J.E., Moe T.M.* Politics, markets, and the organization of schools [Political and market structures of education] // *American Political Science Review*. 1988. Vol. 82. P. 1065–1087.

Cummings, 1997 – *Cummings W.K.* Private education in Eastern Asia [Private education in East Asia] // In: *The challenge of Eastern Asian education*. Albany, NY: State University of New York Press. 1997. P. 135–152.

Dore, 1976 – *Dore R.P.* The diploma disease: Education qualification and development [Diploma disease and educational inflation] // London: George Allen & Unwin, 1976.

Fosu, 2013a – *Fosu A.K.* (Ed.). Development success: Historical accounts from more advanced countries [Development successes in historical perspective] // Oxford: Oxford University Press. 2013.

Fosu, 2013b – *Fosu A.K.* Development success: Historical accounts from the more advanced countries [Comparative analysis of development strategies] // In: *Fosu A.K.* (Ed.). Development success. Oxford University Press. 2013. P. 3–19.

Gafu et al., 2024 – *Gafu G., Terlikbayeva N.R., Zhanseitova A.* Is the higher education system in Kazakhstan oriented towards sustainable development? An analysis of national and institutional policies [Sustainability orientation in Kazakhstan's higher education] // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series*. 2024. Vol. 147, No. 2. P. 259–281. [Electronic resource]: URL: <https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/792> (Date of application: 22.03.2025)

Greene, 2008 – *Greene J.M.* The origins of the developmental state in Taiwan: Science policy and the quest for modernization [Taiwan's science policy and development] // Cambridge, MA: Harvard University Press. 2008.

Hanushek, Woessmann, 2015 – *Hanushek E.A., Woessmann L.* The knowledge capital of nations: Education and the economics of growth [Economic impact of education globally] // Cambridge, MA: MIT Press. 2015.

Heckman, 2011 – *Heckman J.J.* The economics of inequality: The value of early childhood education [Early education and inequality] // *American Educator*. 2011. Vol. 35(1). P. 31.

Hijikata, 1994 – *Hijikata S.* Kindai Nihon no gakkō to chiiki shakai [School and local society in modern Japan] // Tokyo: University of Tokyo Press. 1994. (in Jap).

Hirschman, 1970 – *Hirschman A.O.* Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states [Institutional decline responses] // Cambridge, MA: Harvard University Press. 1970.

Honda, 2005 – *Honda Y.* Wakamono to shigoto: 'Gakkō keiyu no shūshoku' o koete [Youth and employment beyond school-mediated job placement] // Tokyo: University of Tokyo Press. 2005. (in Jap).

James, Benjamin, 1988 – *James E., Benjamin G.* Public policy and private education in Japan [Policy and private education in Japan] // New York, NY: St. Martin's Press. 1988.

Johnson, 1995 – *Johnson C.* Japan, who governs?: Controversial issues in Japanese government and foreign policy [Power and policy in Japan] // New York, NY: W. W. Norton & Company. 1995.

Kagawa, 2016 – *Kagawa M.* Maintaining high school education in low-fertility societies of Japan and Taiwan: The role of private schools [Private education in declining demographics] // *The 22nd Taiwan Forum on Sociology of Education*. 2016. (Oral presentation).

Kagawa et al., 2014 – *Kagawa M., Kodama H., Aizawa S.* Kōsotsu tōzen shakai no sengo-shi [High-school-for-all society in postwar Japan] // Tokyo: Shinyosha. 2014. (in Jap).

Kariya, 1995 – *Kariya T.* Taishū kyōiku shakai no yukue [The future of Japanese mass education] // Tokyo: Chuokoron Shinsha. 1995. (in Jap).

Kariya, Rosenbaum, 1987 – *Kariya T., Rosenbaum J.E.* Self-selection in Japanese junior high schools: A longitudinal study of students' educational plans [Educational trajectories in Japan] // Sociology of Education. 1987. P. 168–180.

Kamimura, 2015 – *Kamimura Y.* Fukushi no Ajia [Asia of welfare] // Nagoya: Nagoya University Press. 2015. (in Jap).

Kikuchi, 1967 – *Kikuchi J.* Kindai Nihon ni okeru chūtō kyōiku kikai [Secondary school opportunity in modern Japan] // The Journal of Educational Sociology. 1967. Vol. 22. P. 126–147. (in Jap).

Kimura, 2015 – *Kimura H.* Gakkō no sengo-shi [Postwar history of schools in Japan] // Tokyo: Iwanami Shoten. 2015. (in Jap).

Kirdasinova et al., 2016 – *Kirdasinova K.A., Turmakhanbetova Sh.Sh., Shayakhmetova Sh.T., Mukhamedzhanova A.G., Nurmukhametov N.N.* Innovative development of the education system in the Republic of Kazakhstan [Innovative development of Kazakhstan's education system] // Institutional Repository of the Academy of Public Administration. 2016. October. [Electronic resource]: URL: <http://repository.apa.kz/xmlui/handle/123456789/118> (Date of application: 01.04.2025)

Konyuba, 2013 – *Konyuba H.* Chūō seifu ni yoru shigaku josei seisaku no henshen [Trends in private school funding by the central government] // Hiroshima University. 2013. Vol. 44. P. 65–80. (in Jap).

Omarov, 2024 – *Omarov M.* Assessment of the Higher Education System of Kazakhstan and Issues of Its Quality Management [Quality management issues in Kazakhstan's higher education] // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series. 2024. Vol. 147, No. 2. P. 57–81. [Electronic resource]: URL: <https://bulpolit.enu.kz/index.php/main/article/view/269> (Date of application: 05.04.2025)

Oguro, 2015 – *Oguro M.* Nihon no kōkō kyōiku ni okeru tayōka no tenbō [Diversification in Japanese high school education] // The Bulletin of Graduate School of Education, University of Tokyo. 2015. Vol. 54. P. 63–71. (in Jap).

Otsuka, 2014 – *Otsuka K.* Naze mazushii kuni wa nakunaranai no ka [Why do poor countries exist?] // Tokyo: Nihon Keizai Shinbunsha. 2014. (in Jap).

Sarmurzin et al., 2021 – *Sarmurzin Y., Amanzhol N., Toleubayeva K., Zhunusova M., Amanova A.* The impact of OECD research on the education system of Kazakhstan [OECD influence on Kazakh education policy] // DSpace ENU Repository. 2021. [Elektronnyj resurs]: URL: <http://rep.enu.kz/handle/enu/18991> (Date of application: 18.03.2025)

Әдебиеттер:

Aizawa, 2014 – *Aizawa S.* Comparative study of ability and examination in post-manufacturing societies, from interview surveys in the United Kingdom and Japan [Comparative study of skills and assessment in industrialized societies] // The 18th ISA World Congress of Sociology, International Sociological Association. 2014. (Oral presentation).

Aizawa, 2016 – *Aizawa S.* (Ed.). Expansion and future of upper secondary education: Comparative analyses across East Asia [Upper secondary education in East Asia] // Chukyo University. Japan. 2016.

Aldrich, 1996 – *Aldrich R.* Education for the nation [Education and the formation of national identity]. London: Cassell, 1996.

Brown et al., 2001 – *Brown P., Green A., Lauder H.* High skills: Globalization, competitiveness, and skill formation [High skills in globalized society] // Oxford: Oxford University Press, 2001.

Chubb, Moe, 1988 – *Chubb J.E., Moe T.M.* Politics, markets, and the organization of schools [Political and market structures of education] // American Political Science Review. 1988. Vol. 82. P. 1065–1087.

Cummings, 1997 – *Cummings W.K.* Private education in Eastern Asia [Private education in East Asia] // In: The challenge of Eastern Asian education. Albany, NY: State University of New York Press. 1997. P. 135–152.

Dore, 1976 – *Dore R.P.* The diploma disease: Education qualification and development [Diploma disease and educational inflation] // London: George Allen & Unwin, 1976.

Fosu, 2013a – *Fosu A.K.* (Ed.). Development success: Historical accounts from more advanced countries [Development successes in historical perspective] // Oxford: Oxford University Press. 2013.

Fosu, 2013b – *Fosu A.K.* Development success: Historical accounts from the more advanced countries [Comparative analysis of development strategies] // In: Fosu A.K. (Ed.). Development success. Oxford University Press. 2013. P. 3–19.

Gafu et al., 2024 – *Gafu G., Terlikbayeva N.R., Zhanseitova A.* Is the higher education system in Kazakhstan oriented towards sustainable development? An analysis of national and institutional policies [Sustainability orientation in Kazakhstan's higher education] // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series. 2024. Vol. 147, No. 2. P. 259–281. [Elektronnyj resurs]: URL: <https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/792> (Date of application: 22.03.2025)

Greene, 2008 – *Greene J.M.* The origins of the developmental state in Taiwan: Science policy and the quest for modernization [Taiwan's science policy and development] // Cambridge, MA: Harvard University Press. 2008.

Hanushek, Woessmann, 2015 – *Hanushek E.A., Woessmann L.* The knowledge capital of nations: Education and the economics of growth [Economic impact of education globally] // Cambridge, MA: MIT Press. 2015.

Heckman, 2011 – *Heckman J.J.* The economics of inequality: The value of early childhood education [Early education and inequality] // American Educator. 2011. Vol. 35(1). P. 31.

Hijkata, 1994 – *Hijkata S.* Kindai Nihon no gakkō to chiiki shakai [School and local society in modern Japan] // Tokyo: University of Tokyo Press. 1994. (in Jap).

Hirschman, 1970 – *Hirschman A.O.* Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states [Institutional decline responses] // Cambridge, MA: Harvard University Press. 1970.

Honda, 2005 – *Honda Y.* Wakamono to shigoto: 'Gakkō keiyu no shūshoku' o koete [Youth and employment beyond school-mediated job placement] // Tokyo: University of Tokyo Press. 2005. (in Jap).

James, Benjamin, 1988 – *James E., Benjamin G.* Public policy and private education in Japan [Policy and private education in Japan] // New York, NY: St. Martin's Press. 1988.

Johnson, 1995 – *Johnson C.* Japan, who governs?: Controversial issues in Japanese government and foreign policy [Power and policy in Japan] // New York, NY: W. W. Norton & Company. 1995.

Kagawa, 2016 – *Kagawa M.* Maintaining high school education in low-fertility societies of Japan and Taiwan: The role of private schools [Private education in declining demographics] // The 22nd Taiwan Forum on Sociology of Education. 2016. (Oral presentation).

Kagawa et al., 2014 – *Kagawa M., Kodama H., Aizawa S.* Kōsotsu tōzen shakai no sengo-shi [High-school-for-all society in postwar Japan] // Tokyo: Shinyosha. 2014. (in Jap).

Kariya, 1995 – Kariya T. Taishū kyōiku shakai no yukue [The future of Japanese mass education] // Tokyo: Chuokoron Shinsha. 1995. (in Jap).

Kariya, Rosenbaum, 1987 – Kariya T., Rosenbaum J. E. Self-selection in Japanese junior high schools: A longitudinal study of students' educational plans [Educational trajectories in Japan] // Sociology of Education. 1987. P. 168–180.

Kamimura, 2015 – Kamimura Y. Fukushi no Ajia [Asia of welfare] // Nagoya: Nagoya University Press. 2015. (in Jap).

Kikuchi, 1967 – Kikuchi J. Kindai Nihon ni okeru chūtō kyōiku kikai [Secondary school opportunity in modern Japan] // The Journal of Educational Sociology. 1967. Vol. 22. P. 126–147. (in Jap).

Kimura, 2015 – Kimura H. Gakkō no sengo-shi [Postwar history of schools in Japan] // Tokyo: Iwanami Shoten. 2015. (in Jap).

Kirdasinova et al., 2016 – Kirdasinova K.A., Turmakhanbetova Sh.Sh., Shayakhmetova Sh.T., Mukhamedzhanova A.G., Nurmukhametov N.N. Innovative development of the education system in the Republic of Kazakhstan [Innovative development of Kazakhstan's education system] // Institutional Repository of the Academy of Public Administration. 2016. October. [Electronic resource]: URL: <http://repository.apa.kz/xmlui/handle/123456789/118> (Date of application: 01.04.2025)

Konyuba, 2013 – Konyuba H. Chūō seifu ni yoru shigaku josei seisaku no hensen [Trends in private school funding by the central government] // Hiroshima University. 2013. Vol. 44. P. 65–80. (in Jap).

Omarov, 2024 – Omarov M. Assessment of the Higher Education System of Kazakhstan and Issues of Its Quality Management [Quality management issues in Kazakhstan's higher education] // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series. 2024. Vol. 147, No. 2. P. 57–81. [Electronic resource]: URL: <https://bulpolit.enu.kz/index.php/main/article/view/269> (Date of application: 05.04.2025)

Oguro, 2015 – Oguro M. Nihon no kōkō kyōiku ni okeru tayōka no tenbō [Diversification in Japanese high school education] // The Bulletin of Graduate School of Education, University of Tokyo. 2015. Vol. 54. P. 63–71. (in Jap).

Otsuka, 2014 – Otsuka K. Naze mazushii kuni wa nakunaranai no ka [Why do poor countries exist?] // Tokyo: Nihon Keizai Shinbunsha. 2014. (in Jap).

Sarmurzin et al., 2021 – Sarmurzin Y., Amanzhol N., Toleubayeva K., Zhunusova M., Amanova A. The impact of OECD research on the education system of Kazakhstan [OECD influence on Kazakh education policy] // DSpace ENU Repository. 2021. [Electronic resource]: URL: <http://rep.enu.kz/handle/enu/18991> (Date of application: 18.03.2025).

¹ Алпысбай Д.Т. ² Сауданбекова Ш.Т. ³ Ысқақов Ғ.Б.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ «Алтын парақ» баспасы, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹ dinaraalypsbaibai04@gmail.com, ² china_saudan@mail.ru, ³ albayani@mail.ru

ЖАПОН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЛЕРІНІҢ МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ: ДӘСТҮР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР АРАСЫНДАҒЫ ТЕПЕ-ТЕҢДІК

Аңдатпа. Бұл мақала Жапониядағы жалпыға бірдей орта білім беру жүйесінің 1950–1970 жылдар аралығындағы тарихи дамуын, әсіресе мемлекеттік және жекеменшік секторлар арасындағы өзара әрекеттестік пен демографиялық қысымға жауап ретінде қабылданған білім беру саясатын талдауға бағытталған. Мақаланың мақсаты — соғыстан кейінгі кезеңде Жапонияда орта білімге қолжетімділіктің кеңею үдерісін және осы үдеріске ықпал еткен әлеуметтік, саяси, экономикалық факторларды зерттеу. Зерттеудің ғылыми жаңалығы —

бірінші бейби-бумерлер толқынына байланысты орта білімге сұраныстың күрт өсуі жағдайында қабылданған мемлекеттік және жекеменшік әріптестік тетіктерінің, білім инфрақұрылымын жоспарлау логикасының және ведомствоаралық келісу тетіктерінің кешенді түрде қарастырылуында. Зерттеудің ғылыми міндеттері: 1950–1970 жылдардағы жапон орта білім беру жүйесінің құрылымдық эволюциясын сипаттау; мемлекеттік және жекеменшік секторлар арасындағы өзара әрекеттестіктің формаларын айқындау; демографиялық қысым жағдайында білім беру инфрақұрылымын жоспарлау мен статистикалық болжам жасау әдістерін талдау; Білім министрлігі, Еңбек министрлігі, Экономикалық жоспарлау агенттігі және азаматтық қозғалыстар арасындағы ведомствоаралық келіспеушіліктер мен келісу механизмдерін ашып көрсету; индустриялық даму үшін кадрлар даярлау қажеттілігін бағалау; жекеменшік мектептердің рөлі мен кәсіптік-техникалық білім беру бағытының әлсіреу үрдісін сараптау. Мақалада тарихи-салыстырмалы талдау, құжаттық зерттеу, статистикалық-аналитикалық тәсілдер, аймақтық кластерлік жіктеу, білім беру саясатын шолу және институционалдық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы зерттеу Жапониядағы білім беру реформаларының хронологиялық дамуын анықтауға мүмкіндік берді. Құжаттық талдау мемлекеттік бағдарламалар, статистикалық әдістер демографиялық өзгерістердің мектеп желісіне ықпалын нақты өлшеуге көмектесті. Институционалдық талдау мемлекеттік органдар мен жекеменшік сектор арасындағы өзара әрекеттесу тетіктерін айқындауға жағдай жасады. Осы әдістердің үйлесімі жапон префектураларының білім беру дамуындағы аймақтық айырмашылықтарды жүйелі түрде жіктеуге, мемлекеттік қарсылық пен инфрақұрылымдық шектеулерге қарамастан орта білімге қолжетімділіктің қалай жедел кеңейгенін көрсетуге, жекеменшік сектордың кеңеюінің әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын және кәсіптік білім берудің әлсіреу факторларын ашуға мүмкіндік берді. Қорытындысында Жапония үлгісі қоғамның сұранысына бейімделе алатын, саясаттағы икемділік пен қоғамдық серіктестікті үйлестіретін, демографиялық және экономикалық өзгерістерге тиімді жауап бере алатын ұлттық білім жүйесінің тиімді үлгісі ретінде ұсынылады.

Кілт сөздер: білім беру жүйесі, инновация, мемлекеттік мектеп, жекеменшік мектеп, индустрияландыру, білім беру реформалары, педагогикалық тәжірибе.

¹ Алпысбай Д.Т., ² Сауданбекова Ш.Т., ³ Искаков Г.Б.

^{1,2} *Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

³ *Издательство «Алтын парак», Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹ dinaraalpyzbai04@gmail.com, ² china_saudan@mail.ru, ³ albayani@mail.ru

КУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ ЯПОНСКОЙ И КАЗАХСКОЙ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ: БАЛАНС МЕЖДУ ТРАДИЦИЯМИ И ИННОВАЦИЯМИ

Аннотация. Статья посвящена анализу исторического развития системы всеобщего среднего образования в Японии в период 1950–1970 годов, с особым акцентом на взаимодействие государственного и частного секторов, а также на образовательную политику, принятую в ответ на демографическое давление. Цель статьи — исследовать процесс расширения доступности среднего образования в Японии в послевоенный период и выявить социальные, политические и экономические факторы, повлиявшие на этот процесс. Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении механизмов государственно-частного партнерства, логики планирования образовательной инфраструктуры и межведомственных механизмов согласования, сформированных в условиях резкого роста спроса на среднее образование, обусловленного первой волной бэби-бума. Научные задачи исследования включают: описание структурной эволюции японской системы среднего образования в 1950–1970 годы; выявление форм взаимодействия между

государственным и частным секторами; анализ методов планирования образовательной инфраструктуры и статистического прогнозирования в условиях демографического давления; раскрытие характера межведомственных разногласий и механизмов согласования между Министерством образования, Министерством труда, Агентством экономического планирования и гражданскими движениями; оценку потребности в подготовке кадров для индустриального развития; анализ роли частных школ и тенденции ослабления профессионально-технического образования. В статье применяются историко-сравнительный анализ, документальное исследование, статистико-аналитические методы, региональная кластерная классификация, обзор образовательной политики и институциональный анализ. Историко-сравнительный подход позволил реконструировать хронологию реформ в сфере образования в Японии; документальный анализ — интерпретировать государственные программы; статистические методы — количественно оценить влияние демографических изменений на школьную сеть; институциональный анализ — выявить механизмы взаимодействия государственных органов и частного сектора. Сочетание указанных методов позволило системно классифицировать региональные различия в развитии образования в японских префектурах, показать, каким образом, несмотря на государственное сопротивление и инфраструктурные ограничения, был обеспечен быстрый рост доступности среднего образования, а также выявить социально-экономические предпосылки расширения частного сектора и факторы ослабления профессионально-технического образования. В заключение японская модель представляется в качестве эффективного образца национальной системы образования, способной адаптироваться к общественному запросу, сочетать гибкость политики и общественное партнёрство и результативно отвечать на демографические и экономические изменения.

Ключевые слова: система образования, инновации, государственная школа, частная школа, индустриализация, реформы в образовании, педагогическая практика.

Авторлар туралы мәлімет:

Алпысбай Динара Талғатқызы, магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сауданбекова Шынар Тұрғанбекқызы, PhD, қауымдастырылған профессордың міндетін атқарушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ысқақов Ғабдул-Ғани Бүркітбайұлы, «Алтын парак» баспасының редакторы, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Алпысбай Динара Талғатқызы, магистрант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сауданбекова Шынар Тұрғанбекқызы, PhD, исполняющий обязанности доцента, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Искаков Ғабдул-ғани Бүркітбаевич, Издательство «Алтын парак», Алматы, Казахстан

Information about authors:

Alpysbay Dinara Talgatkyzy, Master student, Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan. Tel.

Saudanbekova Shynar Turganbekkyzy, PhD, Acting Associate Professor, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan.

Iskakov Gabdul –Gani Burkitbayevich. Altyn Paraq Publishing House, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

Li Xiaobao

Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zdongdong@mail.ru

STARTUP INITIATIVES IN THE CURRENT ECONOMY: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTAN AND CHINA

Abstract. In the context of globalization and the digital revolution, the growth of the number of startups is becoming a key factor in economic growth and progress. This paper examines the specifics of the creation and development of startup ecosystems in Kazakhstan and China, as well as their impact on the economy and entrepreneurial activity. The purpose of the study is to compare the strategies used by these countries to develop innovative entrepreneurship, as well as to identify successful public and private initiatives aimed at supporting startups. The paper examines the institutional framework, government initiatives, infrastructure, and support mechanisms for startup ecosystems in both countries. Special attention is paid to the role of universities, business incubators, accelerators and venture capital funds in the development of the startup movement. The article examines China's strategy to stimulate technological innovation within the framework of the "Made in China 2025" initiative and the efforts of the Government of Kazakhstan to modernize the digital economy within the framework of the "Digital Kazakhstan" program and the creation of the Astana Hub International Technopark of IT Startups. The article also analyzes the successful examples of startups in both countries and identifies the challenges they face, such as access to finance, lack of qualified personnel, and legal uncertainty. National characteristics, mentality, and historical models of economic development influence risk perception, motivation for innovation, and the willingness of young entrepreneurs to participate in the startup movement. Taking these factors into account allows us to develop more targeted and sustainable approaches to the development of startup ecosystems, focused on long-term development and sustainable growth. The results show that, despite the differences in scale and level of development, both countries are successfully working to create favorable conditions for the development of startups.

Keywords: startup, current economy, Kazakhstan, China, innovation, entrepreneurship, startup ecosystem.

Introduction

In the context of a rapidly developing digital economy and the process of globalization, startup projects are becoming the most important catalyst for innovative growth and an important factor in the transformation of national economies. This issue is especially relevant for emerging market countries such as Kazakhstan and China, where startups serve a dual purpose. On the one hand, they contribute to the growth of entrepreneurial spirit and innovation, and on the other, they serve as a means of sustainable socio-economic development. In these countries, startup ecosystems are thriving thanks to the support of government policies, educational institutions, and the private sector.

The importance of this article lies in the need to carefully study the experience of two key countries – Kazakhstan and China – in promoting startup initiatives. Despite the growing attention to this topic, there is still a lack of comprehensive analytical and comparative studies in the scientific and practical literature that could help identify the strengths and weaknesses of each approach, as well as the potential for their adaptation.

Modern challenges such as digital transformation, sustainable development, demographic shifts and cross-border cooperation require a new approach to the development of innovative

entrepreneurship, especially among the younger generation.

Therefore, the purpose of this article is to study the unique aspects of the development of startup projects in Kazakhstan and China, to study the factors contributing to their success, and to provide practical advice on how to improve the mechanisms for supporting innovative entrepreneurship. This research is of interest to scientists, government officials, investors, and

The launch of new projects in Kazakhstan and China is becoming an important strategy for economic diversification, especially in conditions of unstable global markets and dependence on raw materials.

In both countries, increasing attention is being paid to the creation of innovation centers, technology parks, accelerators and incubators aimed at identifying and developing promising ideas with the potential to succeed on the international market. This transition to a knowledge-based economy and digital technologies serves as a strategic approach to future economic growth.

When creating an ecosystem of startups, special attention is paid to youth initiatives, the development of STEM education and the improvement of digital literacy.

Kazakhstan implements government initiatives such as “Digital Kazakhstan” and “Business 2025”, which are aimed at creating an environment conducive to technological entrepreneurship (Nauryzbaeva A., Nepshina V., Muratova D., 2024:194).

Similarly, China is actively promoting innovation platforms as part of its policy of “Mass Entrepreneurship and Mass Innovation” (Zhang L., Yuan E. J., 2023:290).

In both cases, the government plays an important role in creating conditions for the emergence and growth of new business models.

Thus, studying the experience of these two countries is an important scientific work that allows not only to evaluate the effectiveness of existing approaches, but also to identify methods for implementing the most successful practices. In light of the growing importance of startups in the global economic landscape, this study contributes to a deeper understanding of the processes underlying the development of innovative entrepreneurship in the context of digital transformation and interstate cooperation.

Methods and materials

The fundamental research is based on modern approaches to the analysis of the development of the innovative economy and the business environment. In the course of the work, both general scientific methods and special ones were used to study in detail the specifics of the development of startup projects in Kazakhstan and China.

The main research methods included comparative analysis and content analysis. The comparative analysis made it possible to compare the key characteristics of the startup ecosystems of Kazakhstan and China, including the level of government support, the development of innovative technologies, the amount of venture financing and the participation of universities in the development of entrepreneurship.

Content analysis was used to study program strategies, government initiatives, and scientific publications on the development of startup projects and innovation policies in the two countries.

Various sources of information were used in the course of the research. First of all, the scientific works of foreign and domestic scientists devoted to the issues of innovative economics, entrepreneurship and the development of the startup ecosystem were studied.

Policy initiatives and programs aimed at supporting innovation and entrepreneurship were analyzed. Among them are the Chinese initiatives “Mass Entrepreneurship and Innovation”, “Made in China 2025” and “Digital Silk Road”.

An important part of the study was also the analysis of national legislation and government programs regulating the development of innovation and startup ecosystems. In particular, Kazakhstan's regulatory and program documents were reviewed, including the Digital Kazakhstan initiative, the activities of the Astana Hub International Technology Park, Development Programs

for Technological Development Agencies and the Science Foundation.

The work uses statistical data provided by international and national organizations. Among them is information from the Astana International Financial Center (AIFC), the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Analytical reports on the development of venture capital and the startup ecosystem in China were also analyzed.

The study used materials from international research centers, statistical surveys of the venture market, and data from university entrepreneurship support programs.

This comprehensive approach allows us to objectively assess the development of startup initiatives in Kazakhstan and China, identify key aspects of institutional support for innovative entrepreneurship and identify promising areas for the development of national startup ecosystems.

Discussions

The advancement of startup entrepreneurship in China and Kazakhstan is extensively documented in scholarly and practical literature. Chinese researchers meticulously examine the influence of government assistance and innovative ecosystems on the expansion of startups. In their work, Gao J. and Mu R. underscore the significance of the government's policy of “mass innovation and entrepreneurship” (Gao J., Mu R., 2021:255). The authors highlight that the establishment of a supportive regulatory framework, tax incentives, and venture capital support have fostered the rapid expansion of technology startups, particularly in regions such as Beijing, Shenzhen, and Hangzhou.

Chinese scholar, Zhang L., Chen J. Y. highlights the significance of digital infrastructure and the platform economy in driving the rapid growth of startups. Their study shows that the presence of advanced digital platforms, such as Alibaba Cloud, Tencent, provides a unique environment for the swift expansion of new ventures (Zhang L., Chen J. Y., 2022:1460). The integration of big data and AI is becoming a fundamental aspect of China's startup landscape.

In the Kazakh context, M. Kamysbayev delves into the emergence and evolution of startups in the context of digital transformation and institutional reforms. The author highlights the significance of initiatives such as technoparks (for instance, Astana Hub), national acceleration programs, and government strategies aimed at fostering youth entrepreneurship (Kamysbayev M. et al., 2025:102). It is acknowledged that, despite the positive trends, the startup sector in Kazakhstan faces a number of challenges, including a shortage of investment resources and a lack of experienced mentors.

Among foreign studies, one cannot overlook the work of K. Olek, a pioneer in the field of “lean startup” methodology (Olek K., 2023:3745). In his book and articles, he outlines a framework for creating sustainable startups through hypotheses, rapid iterations, and client-centric approaches. His approach has become a global benchmark in startup management and is actively being adapted to the startup environments in Kazakhstan and China.

The study of scientific works allows us to conclude that startup entrepreneurship in China and Kazakhstan is considered by researchers in the context of public policy, freedom of innovation and digital transformation of the economy.

The analyzed works demonstrate that systemic government support plays a key role in changing the dynamic startup ecosystem in China. It includes stimulating mass entrepreneurship, the development of digital platforms and the active participation of venture capital. This contributes to the creation of a stable innovation environment in which technology startups stimulate economic growth.

At the same time, research on Kazakhstan shows that the national ecosystem of startups is in the process of formation. Although the government supports initiatives in this area and creates development platforms such as the Astana Hub, there are still obstacles related to access to investment, insufficient entrepreneurial skills and weak integration of universities into innovation activities.

Thus, the analysis of scientific papers shows that the successful development of startups depends on the complex interaction of government support, innovative employment, digital technologies and entrepreneurial culture. The literature review also confirms the need for a comparative analysis of the experience of China and Kazakhstan, which makes it possible to assess the effectiveness of innovative entrepreneurship development practices and identify possible directions for the development of national startup ecosystems in Kazakhstan.

Results

The study, conducted using comparative analysis and content analysis, identified key aspects that highlight the characteristic features of startup development in Kazakhstan and China.

The Chinese startup support system is based on strategic government initiatives such as Mass Entrepreneurship and Innovation, Made in China 2025, and the Digital Silk Road (Amighini A. et al., 2019:15). These initiatives are aimed at creating more than a thousand technology incubators providing access to subsidies, tax benefits and direct public investment through municipal venture funds.

For example, in Shenzhen, startups can receive up to 500,000 yuan in seed funding without collateral.

Kazakhstan has a startup support system, represented by the Astana Hub platform, the Science Foundation, NATR programs, and national accelerators. According to a survey of 100 Kazakhstani startups, only 33% of respondents consider support mechanisms to be accessible and transparent.

Bureaucratic difficulties, limited access to grants, and poor post-grant support are often mentioned.

In China, the innovation infrastructure is much more developed. Large IT corporations such as Alibaba, Baidu, and Huawei are actively involved in accelerating startups (Melnik J., 2019:29). An ecosystem of “digital cities” has been created, where startups receive not only infrastructure, but also access to big data, cloud computing and platform support. Beijing and Hangzhou are the global centers of the startup movement.

The ecosystem of Kazakhstan is in the process of formation. Despite the existence of initiatives such as Digital Kazakhstan and Astana Hub, startups in Kazakhstan face a number of challenges, such as a shortage of office space, insufficient integration of universities into the startup ecosystem, and a lack of technology platforms.

There are only three accelerators operating in Almaty, while there are more than two hundred in Shanghai. China's annual venture capital investment exceeds \$100 billion, making it the second largest market in the world after the United States.

Venture capital funds such as Sequoia China, Hillhouse Capital, and IDG Capital actively support innovative startups, especially in the fields of artificial intelligence, biotechnology, robotics, and financial technology.

The venture capital market in the Republic of Kazakhstan is still in its infancy. According to the AIFC, the total volume of investments in startups in 2023 did not exceed \$ 50 million, with most of the investments directed to later stages of development (preliminary series A and subsequent). Investments in the early stages (pre- and seed) are often absent, and entrepreneurs are forced to resort to using personal savings or crowdfunding.

China is actively introducing entrepreneurship into educational programs. Universities such as Tsinghua and Beijing have established innovation centers, accelerators, and business partnerships. In 2022, more than 40% of Chinese university graduates were involved in startup projects.

In Kazakhstan, entrepreneurial activity among students is at the initial stage of development. According to the Ministry of Science and Higher Education, only 40% of students are involved in startup projects (table 1). The main obstacles to entrepreneurship development among students are the fear of failure, lack of knowledge in management and finance, and lack of mentoring and support from mentors.

Cooperation between China and Kazakhstan has received a new impetus within the framework of the “One Belt, One Road” initiative. Kazakhstani startups specializing in agricultural technologies, logistics, and digital education can use Chinese infrastructure and resources to expand their operations.

As part of the China-Tech Bridge initiative, which is being implemented in the Astana hub, there is already a program aimed at exporting startups to cities such as Shanghai, Nanjing and Guangzhou.

Table 1 shows the comparative characteristics of startup ecosystems in China and Kazakhstan.

Indicator	China	Kazakhstan
Government support	Systematic, multi-level	Partial, fragmented
Number of accelerators and incubators	>1,000	~15 (active)
Volume of venture capital	>\$100 billion/year	<\$50 million/year
Student participation in startups	40%	40%
Integration into global value chains	High (via BRI, tech hubs)	Moderate (mainly intra-regional)

The data was compiled based on sources (Smagulova G., Gonçalves M., 2024),(Su D. J., Ali M., Sohn D. W., 2011),(Khadzhieva G. U., Nuralim A. E.,2020),(Mayemerova B., Zhetpisbaeva M., 2019),(Larionov A. A., Avdokushin E. F., Ratz G. I., 2020),(Lee M., Lee M., Kim J.,2017),(Xie Z. et al.,2021)

A comparison of startup ecosystems in China and Kazakhstan reveals significant differences in the level of development and institutional support.

In China, the government plays an important role in the development of startups. The country has influential venture capital funds and a well-developed infrastructure that promotes innovation. Initiatives such as "Made in China by 2025" and the "Mass Entrepreneurship and Innovation" strategy create a dynamic environment in which startups become a key driver of technological progress and global competitiveness.

In Kazakhstan, the startup ecosystem is just being formed. Despite successful initiatives such as Astana Hub and Tech Garden, the country is facing challenges in venture financing, limited university participation, and a growing number of young entrepreneurs.

It should be emphasized that the successful implementation of the innovation strategy in Kazakhstan requires an integrated approach, which should include reforming the educational system, stimulating private investment and developing international cooperation.

The study shows that one of the promising areas for development in Kazakhstan may be the adaptation of elements of the Chinese experience. In particular, this applies to scalable startup support programs and more active government financing of innovative projects. However, when implementing these approaches, it is important to take into account the specifics of the country, cultural characteristics and economic conditions.

Conclusion

Thus, the analysis of startup ecosystems in China and Kazakhstan demonstrates the need for an integrated approach to the development of the entrepreneurial environment in emerging economies.

China is an example of a successful government strategy that allows for the transformation of innovative ideas into commercially successful enterprises. Kazakhstan, in turn, needs to focus on institutional improvements, increasing financial resources and developing human capital in order to turn startups into a powerful tool for economic growth.

The implementation of effective strategies to support young entrepreneurs, the creation of technology centers and the attraction of investments are key to the successful integration of Kazakhstan into the global innovation economy. Only through strategic planning, interdisciplinary collaboration and the use of international experience will we be able to ensure the sustainable growth of startups and their contribution to the modernization of the national economy.

The study found that education and the academic environment have a significant impact on the formation of entrepreneurial thinking.

In China, there is close cooperation between universities, research institutes and enterprises, which contributes to the creation of innovative ideas and their successful implementation.

In Kazakhstan, this process is at an early stage, but the potential for the development of an innovation ecosystem is significant. The introduction of entrepreneurial programs into educational programs, the creation of accelerators for students and the support of research startups can be important steps in the development of the country's innovation ecosystem.

Thus, the systematic development of educational infrastructure with an emphasis on entrepreneurial skills represents an additional opportunity for the growth of the startup ecosystem in Kazakhstan.

References:

Nauryzbaeva A., Nepshina V., Muratova D., 2024 – *Nauryzbaeva A., Nepshina V., Muratova D.* Development of the innovation ecosystem in the Republic of Kazakhstan //Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. 2024. P. 193-208.

Zhang L., Yuan E. J., 2023 – *Zhang L., Yuan E. J.* Entrepreneurs in China's 'Silicon Valley': State-led financialization and mass entrepreneurship/innovation //Information, Communication & Society. 2023. T. 26. №. 2. P. 286-303.

Gao J., Mu R., 2021 – *Gao J., Mu R.* Mass entrepreneurship and mass innovation in China //The Oxford Handbook of China Innovation. 2021. P. 254-271.

Zhang L., Chen J. Y., 2022 – *Zhang L., Chen J. Y.* A regional and historical approach to platform capitalism: The cases of Alibaba and Tencent //Media, Culture & Society. 2022. T. 44. – №. 8. P. 1454-1472.

Kamysbayev M. et al., 2025 – *Kamysbayev M. et al.* Forming an Innovative Start-Up Ecosystem to Increase the Entrepreneurial Activity of Companies (As Exemplified by Asian Countries) //Qubahan Academic Journal. 2025. T. 5. №. 2. P. 100-115.

Olek K., 2023 – *Olek K.* Startups and Lean Startup approach in building innovative companies creating unique market values–theoretical considerations //Procedia Computer Science. 2023. T. 225. P. 3745-3753.

Amighini A. et al., 2019 – *Amighini A. et al.* Beijing: Ready for Global Technology Leadership? //China's race to global technology leadership. ISPI, 2019. P. 13-38.

Melnik J., 2019 – *Melnik J.* China's "National Champions" Alibaba, Tencent, and Huawei //Education About Asia. 2019. T. 24. №. 2. P. 28-33.

Smagulova G., Gonçalves M., 2024 – *Smagulova G., Gonçalves M.* Thriving Amidst Challenges: The Future of Venture Capital in Kazakhstan //2024 IEEE International Conference on Engineering, Technology, and Innovation (ICE/ITMC). IEEE, 2024. P. 1-9.

Su D. J., Ali M., Sohn D. W., 2011 – *Su D. J., Ali M., Sohn D. W.* A model to create high-tech start-ups from the academic environment: The case of Peking University (PKU) and Tsinghua University (THU) //African Journal of Business Management. 2011. T. 5. №. 26. P. 10821.

Khadzhieva G. U., Nuralim A. E., 2020 – *Khadzhieva G. U., Nuralim A. E.* China, Singapore and Kazakhstan: experience of international technological cooperation //Bulletin of the University of Turan. 2020. No. 3. –P. 87.

Mayemerova B., Zhetpisbaeva M., 2019 – *Mayemerova B., Zhetpisbaeva M.* Ecosystem startups in Kazakhstan //Herald of journalism. – 2019. T. 52. №. 2. P. 195-201.

Larionov A. A., Avdokushin E. F., Ratz G. I., 2020 – *Larionov A. A., Avdokushin E. F., Ratz G. I.* Startups creation and development in china //Journal of Advanced Research in Law and Economics. 2020. T. 11. №. 4 (50). P. 1191-1199.

Lee M., Lee M., Kim J., 2017 – *Lee M., Lee M., Kim J.* A dynamic approach to the start-up business ecosystem: A cross-comparison of Korea, China, and Japan //Asian Academy of

Management Journal. 2017. Т. 22. №. 2. Р. 157-184.

Xie Z. et al., 2021 – Xie Z. et al. Entrepreneurial ecosystem and the quality and quantity of regional entrepreneurship: A configurational approach // Journal of Business Research. 2021. Т. 128. Р. 499-509.

Ли Сяоао

*Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті. Алматы, Қазақстан
E-mail: zdongdong@mail.ru*

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЭКОНОМИКАДАҒЫ СТАРТАП-БАСТАМАЛАР: ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙДЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Жаһандану және цифрлық революция жағдайында стартаптар санының өсуі экономикалық өсу мен прогрестің негізгі факторына айналууда. Бұл жұмыста Қазақстан мен Қытайда стартап-экожүйелерді құру және дамыту ерекшеліктері, сондай-ақ олардың экономика мен кәсіпкерлік қызметке әсері зерттеледі. Зерттеудің мақсаты-бұл елдердің инновациялық кәсіпкерлікті дамыту үшін қолданатын стратегияларын салыстыру, сондай-ақ стартаптарды қолдауға бағытталған табысты мемлекеттік және жеке бастамаларды анықтау. Жұмыста институционалдық негіздер, үкіметтердің бастамалары, инфрақұрылым және екі елдегі стартап-экожүйелерді қолдау тетіктері қарастырылады. Стартап-қозғалысты дамытудағы университеттердің, бизнес-инкубаторлардың, акселераторлардың және венчурлық капитал қорларының рөліне ерекше назар аударылады. Мақалада Қытайдың "Қытайда жасалған 2025" бастамасы аясындағы технологиялық инновацияларды ынталандыру стратегиясы және Қазақстан Үкіметінің "Цифрлық Қазақстан" бағдарламасы шеңберінде цифрлық экономиканы жаңғырту және Astana Hub IT-стартаптарының халықаралық технопаркін құру жөніндегі күш-жігері қарастырылады. Мақала сонымен қатар екі елдегі стартаптардың сәтті мысалдарын талдайды және қаржыландыруға қол жеткізу, білікті кадрлардың жетіспеушілігі және құқықтық белгісіздік сияқты қиындықтарды анықтайды. Ұлттық ерекшеліктер, менталитет және экономикалық дамудың тарихи үлгілері тәуекелдерді қабылдауға, инновацияларға ынталандыруға және жас кәсіпкерлердің стартап-қозғалысқа қатысуға дайындығына әсер етеді. Осы факторларды есепке алу ұзақ мерзімді даму мен тұрақты өсуге бағытталған стартап-экожүйелерді дамытудың неғұрлым мақсатты және тұрақты тәсілдерін әзірлеуге мүмкіндік береді. Нәтижелер даму ауқымы мен деңгейіндегі айырмашылықтарға қарамастан, екі ел де стартаптарды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау үшін табысты жұмыс істеп жатқанын көрсетеді.

Кілт сөздер: стартап, қазіргі заманғы экономика, Қазақстан, Қытай, инновация, кәсіпкерлік, стартаптардың экожүйесі

Ли Сяоао

*Бизнес школа Аль Фараби, Казахский национальный университет
им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: zdongdong@mail.ru*

СТАРТАП-ИНИЦИАТИВЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА И КИТАЯ

Аннотация. В условиях глобализации и цифровой революции рост числа стартапов становится ключевым фактором экономического роста и прогресса. В данной работе проводится исследование особенностей создания и развития стартап-экосистем в Казахстане

и Китае, а также их влияния на экономику и предпринимательскую деятельность. Целью исследования является сравнение стратегий, используемых этими странами для развития инновационного предпринимательства, а также выявление успешных государственных и частных инициатив, направленных на поддержку стартапов. В работе рассматриваются институциональные рамки, инициативы правительств, инфраструктура и механизмы поддержки стартап-экосистем в обеих странах. Особое внимание уделяется роли университетов, бизнес-инкубаторов, акселераторов и фондов венчурного капитала в развитии стартап-движения. В статье рассматривается стратегия Китая по стимулированию технологических инноваций в рамках инициативы «Сделано в Китае 2025» и усилия правительства Казахстана по модернизации цифровой экономики в рамках программы «Цифровой Казахстан» и создания Международного технопарка IT-стартапов Astana Hub. Также анализируются успешные примеры стартапов в обеих странах и выявляются проблемы, с которыми они сталкиваются, такие как доступ к финансированию, нехватка квалифицированных кадров и правовая неопределённость. Национальные особенности, менталитет и исторические модели экономического развития оказывают влияние на восприятие рисков, мотивацию к инновациям и готовность молодых предпринимателей участвовать в стартап-движении. Учет этих факторов позволяет разработать более целенаправленные и устойчивые подходы к развитию стартап-экосистем, ориентированные на долгосрочное развитие и устойчивый рост. Полученные результаты показывают, что, несмотря на различия в масштабах и уровне развития, обе страны успешно работают над созданием благоприятных условий для развития стартапов.

Ключевые слова: стартап, современная экономика, Казахстан, Китай, инновации, предпринимательство, экосистема стартапов.

Information about the author:

Li Xiaobao, 3rd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Ли Сяобо, Эл Фараби бизнес мектебінің 3 курс докторанты, Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторе:

Ли Сяобо, докторант 3 курса Бизнес школы Аль-фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*Келіп түсті 1 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

¹Ғабитханұлы Қ. ²Мәсімханұлы Д. ³Әбиденқызы А.
¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
^{2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹kayrat.g@mail.ru, ²duken.masimhan@gmail.com, ³ainurbai-67@mail.ru

XI ҒАСЫР ТҮРКІ КЕҢІСТІГІНІҢ ТОПОНИМДІК МОДЕЛІ: «ДИУАНИ ЛҰҒАТ АТ-ТҮРК» (I ТОМ) МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада XI ғасырдағы көрнекті түркі ғалымы Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің I томында келтірілген Орта Азия мен Шығыс Түркістан (қазіргі Шыңжаң) аумағына қатысты топонимдер кешені тарихи-лингвистикалық және тарихи-географиялық тұрғыдан жүйелі түрде зерттеледі. Зерттеу нысанын жер-су атауларының әртүрлі типтері – ойконимдер (қала, қоныс атаулары), гидронимдер (өзен, көл атаулары), оронимдер (тау, асу, шөл атаулары) және этносаяси топонимдер (ел, мемлекет, тайпа атаулары) құрайды. Әрбір атаудың семантикалық уәжі, морфемдік құрылымы, топонимжасамдық форманттары, тарихи деректердегі нұсқалары және қазіргі географиялық сәйкестігі тарихи-салыстырмалы, этимологиялық және ономастикалық талдау әдістері арқылы анықталады. Зерттеу барысында Қашқари еңбегіндегі топонимдердің тек географиялық нысандарды білдіріп қана қоймай, XI ғасырдағы түркі халықтарының қоныстану жүйесін, көші-қон бағыттарын, саяси шекараларын, шаруашылық-мәдени ерекшеліктерін және кеңістік туралы дүниетанымын бейнелейтін маңызды тарихи дерек екені көрсетіледі. Сонымен қатар «Сөздікке» тіркелген картографиялық материалдардың маңызы айқындалып, түркілік кеңістіктің ортағасырлық моделі реконструкцияланады. Қытай, араб-парсы жазба деректері және қазіргі ғылыми еңбектермен салыстыру нәтижесінде бірқатар топонимдердің тарихи сәйкестігі нақтыланып, олардың этимологиясы мен таралу аймағына қатысты жаңа тұжырымдар ұсынылады. Зерттеу нәтижелері түркітану, тарихи география, ономастика және этнолингвистика салалары үшін маңызды дереккөз болып табылады және Орта Азия мен Шыңжаң өңірінің ортағасырлық тарихи кеңістігін қалпына келтіруге үлес қосады.

Алғыс: Бұл мақала BR24993043 – «Қытай және Шығыстың басқа елдерінің дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көзқарас» атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасының жоспары бойынша әзірленді.

Кілт сөздер: Махмұд Қашқари; «Диуани лұғат ат-түрк»; тарихи топонимия; ойконимдер; гидронимдер; оронимдер; этносаяси топонимдер; тарихи география; Орта Азия; Шығыс Түркістан (Шыңжаң); этнолингвистика; географиялық реконструкция.

Кіріспе

XI ғасырдағы түркі дүниесінің тілдік-мәдени кеңістігін тұтас күйінде сипаттап берген ең бірегей жазба мұралардың бірі — Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» («Түркі тілдерінің сөздігі», бұдан әрі — «Сөздік») еңбегі. Бұл шығарма тек лексикографиялық анықтамалық қана емес, сол дәуірдегі түркі тайпаларының қоныстануы, этникалық құрамы, саяси-әлеуметтік қатынастары, шаруашылық-мәдени тәжірибесі және табиғи-географиялық орта туралы мол дерек беретін энциклопедиялық сипаттағы қайнаркөз болып табылады. Қашқари өзі түріктердің, түрікмендердің, оғыздардың, шігілдердің, қырғыздардың қалаларын, қыстауы мен жайлауын аралап, тілдік материал жинағанын атап өтеді. Осындай

«сапарлық-байқау» негізінде түзілген мәліметтер «Сөздіктің» геолінгвистикалық және этнотарихи құндылығын айрықша арттырады.

«Сөздіктегі» топонимдік деректерді зерттеудің маңызы, әсіресе Орта Азия және Шығыс Түркістанға(қазіргі Шыңжаң) қатысты материалдар арқылы айқын көрінеді. Біріншіден, Қашқари жер-су атауларын жалаң тізім түрінде ғана келтірмей, олардың мағынасын, орналасу бағдарын, жол-қашықтық өлшемдерін, тайпалық қоныс байланысын, кейде тарихи оқиға мен аңыз-әфсана контекстін қоса береді. Екіншіден, «Сөздікке» тіркелген дөңгелек карта Орта Азия кеңістігін бейнелейтін ең көне әрі тұтастығы сақталған картографиялық нұсқалардың бірі ретінде бағаланып, автордың географиялық танымын және кеңістік бағдарын (жоғары — шығыс, төмен — батыс, оң — оңтүстік, сол — солтүстік) жүйелі түрде көрсетеді. Үшіншіден, Сұң дәуіріндегі(宋朝) қытай жазба деректерінде Орта Азия географиясы үзік-үзік берілетіндіктен, Қашқари мәліметтері сол кезеңнің тарихи географиясындағы ақпараттық олқылықты толықтыратын балама деректік қабат қызметін атқарады.

Дегенмен бұл топонимдерді қазіргі ғылыми айналымда дәл сәйкестендіру мен қалпына келтіру бірқатар қиындықтарға тіреледі: тарихи деректердің үзіктілігі, әр дәуір мен әр тілдегі транскрипциялық ауысулар, қытайша беру жүйесінің фонетикалық шектеулері, сондай-ақ бір атаудың әр деректе әрқилы нұсқада келуі салдарынан көптеген бейқытай тіліндегі топонимдердің түпкі тұлғасын нақты реконструкциялау күрделене түседі. Сондықтан «Сөздіктегі» топонимдік материалды деректанулық сүзгімен, тарихи-салыстырмалы әдіспен және топонимжасамдық (форманттық) талдаумен зерделеу қажеттігі туындайды.

Осы зерттеудің деректік негізі ретінде ҚХР-да жарық көрген «Диуани лұғат ат-түрк» ұйғырша ғылыми басылымы алынды. Аталған басылым түрікше, өзбекше және өзге де аударма-нұсқалар жарияланғаннан кейін шыққан, солардың мәтіндік тәжірибесін, түсіндірмелік дәстүрін және салыстырмалы материалдарын пайдалана отырып дайындалған біршама ғылыми сипаттағы нұсқа болып табылады. Сондықтан бұл басылымды негізгі мәтін ретінде таңдау, бір жағынан, Қашқари мұрасының Шыңжаң аймағындағы ғылыми айналымдағы интерпретациясын көрсетуге, екінші жағынан, топонимдерді салыстыру мен нақтылауда көпнұсқалы дерекпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

«Сөздік» ғылымда ерте кезден назарға ілініп, XX ғасырдан бастап халықаралық деңгейде жүйелі зерттелді. 1915 жылы Ыстанбұлда алғаш жарияланғаннан кейін, ол неміс, түрік, өзбек, және басқа тілдерге аударылып, ғылыми айналымға кең енді; қытай тіліндегі аудармалары мен түсіндірмелі басылымдары кейінгі кезеңде жарық көрді. Қытай және түркітану ғылымында Қашқари картасының маңызы, мәтіндегі этнонимдер мен топонимдердің деректік сипаты туралы арнайы зерттеулердің қалыптасуы «Сөздіктің» тек тіл тарихы үшін ғана емес, тарихи география, этнотарих және мәдениеттану үшін де іргелі еңбек екенін дәлелдейді. Елімізде 1997 жылы ақын А.Егеубаевтың өзбек тіліне негізделген қазақша аудармасы жарық көрді (Егеубаев 1997:590). Қазақстандық тіл білімінде көне түркі мұралары мен тарихи топонимия мәселелері белсенді қарастырылып келе жатқанымен, «Сөздік» I томындағы Батыс өңір топонимдерін микро-деңгейдегі тарихи-лінгвистикалық талдау арқылы тұтас жүйелеу әлі де арнайы зерттеуді қажет етеді.

Осы мақалада «Сөздік» I томындағы Орта Азия және Шығыс Түркістанға қатысты топонимдер бастапқы корпус ретінде алынып, олар микро-топтарға (тау/асу, өзен/су жүйесі, қала/қоныс, мемлекет/этносаяси атаулар) жіктеледі және әрбір атауға жеке тарихи әрі лингвистикалық талдау ұсынылады. Зерттеудің негізгі мақсаты — Қашқари мәтініндегі топонимдерді қазіргі географиялық кеңістікпен сәйкестендірумен қатар, олардың семантикалық уәжін, морфемдік құрылымын, топонимдік форманттарын және мәдени-танымдық модельдерін айқындау.

Зерттеудің мақсаты — Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің I томында кездесетін Орта Азия мен Шығыс Түркістан аумағына қатысты топонимдерді

тарихи-лингвистикалық және тарихи-географиялық тұрғыдан жүйелі түрде талдау, олардың семантикасын, құрылымын, тарихи сәйкестігін және түркі кеңістігіндегі орнын анықтау. Зерттеудің міндеттері:

— «Сөздік» I томындағы Батыс өңірге қатысты топонимдік бірліктерді жинақтау және жүйелеу;

— топонимдерді типологиялық тұрғыдан (ойконимдер, гидронимдер, оронимдер, этносаяси атаулар) жіктеу;

— атаулардың семантикалық уәжін, морфемдік құрылымын және топонимжасамдық ерекшеліктерін анықтау;

— тарихи деректер мен қазіргі география негізінде олардың орналасуын және сәйкестігін белгілеу;

— топонимдер арқылы XI ғасырдағы түркі халықтарының қоныстану жүйесін, саяси шекараларын және кеңістік туралы дүниетанымын сипаттау.

Зерттеу атериалы және әдістері

Зерттеу нысаны — Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» («Түркі тілдерінің үлкен сөздігі») еңбегінің I томында кездесетін Орта Азия мен Шығыс Түркістан (қазіргі Шыңжаң) аумағына қатысты жер-су атауларының жиынтығы. Бұл атаулар XI ғасырдағы түркі дүниесінің кеңістіктік құрылымын, этникалық таралу аймақтарын және табиғи ортасын бейнелейтін бірегей топонимдік корпус болып табылады.

Нысанның шекарасы Қашқари мәтінінде тікелей немесе жанама түрде көрсетілген географиялық нысандар арқылы анықталады. Оларға ойконимдер (қала, ауыл, қоныс атаулары), оронимдер (тау, асу, шөл атаулары), гидронимдер (өзен, көл, су жүйесі атаулары), сондай-ақ хоронимдер мен этносаяси топонимдер (ел, мемлекет, аймақ, тайпа атаулары) жатады. Сонымен қатар этнонимнен жасалған топонимдер, маусымдық қоныс атаулары және әкімшілік-саяси орталықтардың атаулары да зерттеу нысанының құрамына енгізілді.

Бұл топонимдер тек географиялық атаулар ретінде ғана емес, XI ғасырдағы түркі халықтарының қоныстану жүйесін, көші-қон бағыттарын, саяси шекараларын, шаруашылық-мәдени ерекшеліктерін және кеңістік туралы дүниетанымын бейнелейтін тарихи-мәдени дерек ретінде қарастырылады. Сондықтан зерттеу нысаны лингвистикалық қана емес, тарихи-географиялық және этнолингвистикалық сипатқа ие кешенді материал болып табылады.

Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің I томындағы топонимдік бірліктердің мәтіндік сипаттамалары, түсіндірмелері және қолжазбада берілген параллель нұсқалары пайдаланылды. Талдау барысында ҚХР-да жарық көрген ұйғыр тіліндегі ғылыми басылым негізгі мәтіндік база ретінде алынды, өйткені бұл нұсқа алдыңғы түрік, өзбек және басқа басылымдарды ескере отырып дайындалған салыстырмалы ғылыми редакция болып табылады. Қажет болған жағдайда өзбек және қазақ тіліндегі аудармалармен салыстыру жүргізілді.

Қосымша дереккөздер ретінде Қашқари картасының материалдары, ортағасырлық тарихи-географиялық еңбектер, араб-парсы және қытай жазба деректері, сондай-ақ Орта Азия мен Шыңжаң өңірінің тарихи топонимиясына қатысты заманауи ғылыми зерттеулер пайдаланылды. Бұдан бөлек, көне түркі жазба ескерткіштері, тарихи карталар, этнографиялық деректер және қазіргі географиялық атластар топонимдердің орналасуын нақтылау және сәйкестендіру мақсатында тартылды.

Материалдық база тек атаулардың тізімімен шектелмей, олардың контекстік сипаттамаларын, тарихи нұсқаларын, фонетикалық өзгерістерін және қазіргі географиялық баламаларын қамтиды. Бұл топонимдердің семантикасын, шығу тегін және тарихи эволюциясын кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында төмендегі ғылыми әдістер қолданылды:

- тарихи-салыстырмалы әдіс
- этимологиялық талдау
- географиялық реконструкция әдісі
- ономастикалық жүйелеу
- мәтіндік талдау

Топонимдер құрылымдық тұрғыдан бірнеше микро-топтарға бөлінді:

1. Ойконимдер — қала, ауыл, қоныс атаулары
2. Гидронимдер — өзен, көл атаулары
3. Оронимдер — тау, асу, шөл атаулары
4. Этносаяси топонимдер — мемлекет, тайпа, халық атаулары

Бұл жіктеу түркі топонимиялық жүйесінің кешенді сипатын ашуға мүмкіндік береді.

Талқылау

Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегін ғылыми тұрғыдан зерттеу XIX ғасырдың соңынан бастап қолға алынды. 1915 жылы Ыстанбұлда алғаш рет жарияланғаннан кейін бұл еңбек әлемдік түркітану ғылымының негізгі дереккөздерінің біріне айналып, көне түркі тілінің, этнографиясының, тарихи географиясының және мәдениетінің энциклопедиялық сипаттағы ескерткіші ретінде кеңінен танылды. XX ғасыр бойы «Сөздік» әртүрлі тілдерге аударылып, мәтіндік, лексикологиялық, тарихи және мәдени тұрғыдан жан-жақты зерттелді.

Қашқари мұрасын зерттеуде В. В. Бартольд, Г. Клаусон, С. Е. Малов, А. Н. Кононов сияқты көрнекті ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады. В. В. Бартольд Орта Азияның тарихи географиясын жүйелі түрде зерттей отырып, түркі халықтарының қоныстану аймақтары, қалалары мен тарихи топонимдері туралы құнды деректер келтірді (1898–1900; 1965). Оның еңбектерінде ортағасырлық қалалар жүйесі, этносаяси кеңістіктің құрылымы және тарихи атаулардың эволюциясы кеңінен қарастырылған. Г. Клаусон көне түркі лексикасының этимологиясын зерттеп, топонимдер құрамындағы түбірлер мен форманттардың шығу тегін анықтауға үлкен үлес қосты (1972). С. Е. Малов көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу арқылы тарихи тілдік деректерді ғылыми айналымға енгізсе (1951), А. Н. Кононов түркі тілдерінің тарихы мен зерттелу дәстүрін жүйелеп, Қашқари еңбегінің тілдік маңызын айқындады (1982).

Қытай түркітану ғылымында да Қашқари мұрасына ерекше назар аударылған. Гың Шимин, Чжан Гуанда және басқа да зерттеушілер «Диуани лұғат ат-түрк» мәтінін қытай деректерімен салыстыра отырып, Батыс өңірдің тарихи географиясы мен этникалық құрылымына қатысты маңызды тұжырымдар жасаған (1980). Сонымен қатар Фэн Чэнцзюнь сияқты ғалымдар Орта Азия мен Шыңжаң аумағындағы көне топонимдерді зерттеп, олардың қытай жазба деректеріндегі транскрипцияларын талдаған. Бұл зерттеулер Қашқари деректерін шығыс дереккөздерімен салыстыруға мүмкіндік береді.

Қазақстандық ғылымда да көне түркі мұралары мен тарихи топонимия мәселелері соңғы онжылдықтарда белсенді зерттеліп келеді. Әсіресе Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы тарихи жер-су атауларының шығу тегі, семантикасы және этникалық негізі туралы еңбектер жарияланды. Дегенмен, «Диуани лұғат ат-түрк» I томындағы Батыс өңір топонимдерін толық қамтып, оларды тарихи-лингвистикалық, тарихи-географиялық және этносаяси тұрғыдан кешенді түрде жүйелеп талдаған арнайы зерттеулер әлі де жеткіліксіз.

Осылайша, Қашқари еңбегі түркі әлемінің XI ғасырдағы кеңістіктік құрылымын реконструкциялауға мүмкіндік беретін бірегей дереккөз болғанымен, онда келтірілген топонимдердің толық жүйесі, олардың семантикалық уәжі, тарихи сәйкестігі және қазіргі географиямен байланысы әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Бұл жағдай Батыс өңір топонимдерін кешенді тарихи-лингвистикалық тұрғыдан қарастырудың өзектілігін айқындайды.

I. ОРОНИМДЕР: ТАУ ЖӘНЕ АСУ АТАУЛАРЫ

Махмұд Қашқари еңбегіндегі оронимдер (тау, жота, асу атаулары) түркі халықтарының кеңістікке бағдарлану жүйесін, табиғи ортаны игеру тәжірибесін және көш жолдарының құрылымын айқын көрсетеді. Көшпелі және жартылай көшпелі қоғам үшін тау-асулар тек географиялық нысан ғана емес, саяси шекара, сауда жолы, әскери бағыт және маусымдық қоныс ауыстырудың негізгі өткелі қызметін атқарған. Сондықтан Қашқари мәтініндегі оронимдер көбіне бағыттық (жоғары/төмен, оң/сол), қолжетімділік (өткел/өткелсіз), табиғи ерекшелік (алтын кен, күн түсу, биіктік) сияқты белгілер арқылы сипатталады.

Алтун (altun) — Махмұд Қашқари еңбегінде ұйғырлардан алыс емес, маңында көптеген көшпелі түріктер мекендейтін ірі тау ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:122). Қашқари атаудың шығу тегін «Altun Kan» — «алтын қан» туралы аңызбен байланыстырады. Бұл түсіндіру көне топонимдердің шығу тегін халықтық аңыз арқылы түсіндіру дәстүріне жатады және ғылыми этимологиядан гөрі халық санасындағы интерпретацияны көрсетеді. Мұндай аңыздық түсіндірмелер тарихи атаудың нақты пайда болу себебін емес, оның кейінгі мәдени қабылдануын бейнелейді.

Altun сөзі көне түркі тілдерінде «алтын» деген мағынаны білдіретін негізгі лексемалардың бірі болып табылады. Бұл сөз Орхон-Енисей жазбаларынан бастап барлық дерлік түркі тілдерінде тұрақты түрде сақталған: қазақ — алтын, қырғыз — алтын, татар — алтын, түрік — *altın* т.б. Сондықтан атау түркі тілдерінің ортақ, өте көне лексикалық қабатына жатады. Морфологиялық тұрғыдан ол зат есім күйінде еш өзгеріссіз географиялық атауға айналған сипаттамалық ороним болып табылады.

Алтун тауы қазіргі Алтай тау жүйесіне сәйкес келеді. Алтай атауының өзі де «алтын тау» деген мағынаны білдіреді (*altın + tağ*), яғни семантикалық жағынан Алтун атауымен толық үндеседі. Қытай деректерінде бұл өңір «金山» («Алтын тау») деп аталған, бұл атаудың халықаралық деңгейде де бірдей мағынада қолданылғанын көрсетеді. Тау қойнауындағы алтын кендерінің молдығы атаудың табиғи-ресурстық негізде пайда болғанын дәлелдейді. Демек, Алтун — минералдық байлыққа байланысты қойылған сипаттамалық топонимдердің классикалық үлгісі.

Тарихи-мәдени тұрғыдан Алтай өңірі түркі халықтарының көне қоныстарының бірі болып саналады және көптеген тайпалардың шығу тегімен байланыстырылады. Сондықтан Алтун атауы тек географиялық нысанды ғана емес, түркі дүниесінің ежелгі орталықтарының бірін білдіретін символдық мәнге де ие. Қашқари сипаттамасы бұл таудың көшпелі түріктердің өмірінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Осылайша, Алтун (*altun*) — көне түркі тіліндегі «алтын» лексемасынан тікелей жасалған, табиғи байлыққа негізделген сипаттамалық ороним. Ол Алтай тауына сәйкес келетін, түркі халықтарының тарихи жадында ерекше орын алған, архаикалық және кең таралған географиялық атаулардың бірі болып табылады.

Азиз тауы (aziz) — Махмұд Қашқари еңбегінде «асу бермейтін биік тау» ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:88). Бұл анықтамада атаудың нақты географиялық орны емес, оның басты қасиеті — өткелсіздігі мен қолжетімсіздігі ерекше атап көрсетіледі. Көшпелі және жартылай көшпелі қоғам жағдайында таулардың биіктігінен гөрі олардан өту мүмкіндігі маңызды болған. Сондықтан «асу бермейтін тау» ұғымы мұндай нысандардың табиғи тосқауыл және шекара қызметін атқарғанын білдіреді.

Атаудың өзі араб тіліндегі *‘azīz* («күдіретті», «берік», «қадірлі», «жеңілмейтін») сөзімен байланысты болуы мүмкін. Ислам дәуірінде араб-парсы лексикасының түркі тілдеріне кең таралуы нәтижесінде мұндай атаулар географиялық нысандарға да берілген. Егер осы этимология дұрыс болса, «Азиз» атауы таудың асқақтығын немесе алынбас, мызғымас сипатын білдіретін бағалауыш сипаттағы ороним болып табылады. Дегенмен Қашқари сипаттамасында атаудың лексикалық мағынасына емес, оның функционалдық қасиетіне —

өткелсіздігіне басымдық беріледі. Сондықтан Азиз тауы деп, Қашқари дәуіріндегі Қашғар–Жетісу кеңістігіндегі Тәңіртау сілемінің(Тянь-Шаньның) аса биік әрі өткелсіз бөліктерінің бірі, яғни табиғи шекара қызметін атқарған тау жүйесін атаған болуы мүмкін. Атау нақты бір шынды емес, көшпелі жолдарға бөгет болатын, асуы жоқ немесе өте қиын таулы аймақты білдірген деп жорамалдауға болады. ????

Құзтағ (khuztagh) — Қашқари еңбегінде «күн сәулесі түспейтін, тек кешке қарай батыс бетіне аздап күн түсетін тау» ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:315). Атаудың екінші компоненті *tagh / tagh* — көне түркі тілдерінде «тау» деген мағынаны білдіретін кең таралған географиялық термин. Даулы мәселе — алғашқы компоненттің оқылымы мен мағынасы. Кейінгі басылымдарда ол көбіне «күз» (маусым атауы) түрінде түсіндірілгенімен, Қашқари сипаттамасы маусымдық емес, тұрақты табиғи қасиетті — күн аз түсетін, көлеңкелі, суық беткейлі тауды білдіреді. Сондықтан бұл түсіндіру семантикалық тұрғыдан әлсіз көрінеді.

Тарихи-лингвистикалық тұрғыдан атаудың бастапқы тұлғасы **Құзтағ (күз + тағ)** болуы ықтимал. Қазақ және басқа түркі тілдеріндегі *құз* сөзі «тік жар, құлама жартас, биік шың» деген мағыналарды білдіреді және көбіне күн сирек түсетін, қолжетуі қиын, тік беткейлі тау бөліктеріне қатысты қолданылады. Мұндай нысандардың көлеңкелі болуы табиғи құбылыс, сондықтан Қашқари берген сипаттама дәл осы семантикамен толық сәйкес келеді. Көшпелі ортада мұндай таулар көбіне қауіпті өткел, табиғи тосқауыл немесе бағдарлық нүкте ретінде маңызды болған.

«Құзтағ» түріндегі оқылым араб графикасының ерекшелігімен де түсіндірілуі мүмкін. Қашқари мәтіні дауысты дыбыстар толық белгіленбейтін жазумен берілгендіктен, бір консонанттық негіз әртүрлі түрде (*күз, күз, қыз* т.б.) оқылуы ықтимал. Кейінгі аудармалар мен транскрипциялар барысында бастапқы дыбысталуы өзгеріп, мағынасы көмескіленуі мүмкін.

Қашқари мәтінінің географиялық контексті (Қашғар, Баласағұн, Жетісу, Ұйғыр аймағы) негізінде ең ықтимал нұсқа — Тянь-Шань тау жүйесінің шығыс немесе орталық бөліктеріндегі биік, тік жоталардың бірі. Әсіресе Іле Алатауының, Күнгей және Теріскей Ала-Тоолардың, сондай-ақ Қырғыз Алатауы мен Көкшал-Тоо жүйесінің солтүстік беткейлері күн аз түсетін, қар ұзақ сақталатын, асуы қиын жартасты болып келумен ерекшеленеді. Сол үш үшінде Құзтағ оронимі солардың бірі болуы керек деп жорамалдаймыз.

Бұқа-Қарт (bukhaqart) — Махмұд Қашқари еңбегінде тау асуы ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:184). Атаудың соңғы компоненті мәтінде *алт / арт* түрінде берілгенімен, ол көне түркі тілдеріндегі «тау асуы», «жота үстіндегі өткел» деген мағынаны білдіретін терминдік формантпен байланысты. Орта Азия мен Тянь-Шань аймағында осы негізде жасалған көптеген атаулар кездеседі: Бедел-арт, Қызыл-Арт, Торугарт, Мұзарт т.б. Бұл элемент түркі топонимиясында стратегиялық өткелдерді белгілеуге қызмет еткен тұрақты оронимжасамдық морфема болып табылады.

Дегенмен «Бұқа-Қарт» тіркесіндегі *қарт* компонентін «кәрі» мағынасындағы сөзбен байланыстырудан гөрі, оны *қырат* (жота, биік бел, үстірт тәрізді көтеріңкі жер) ұғымымен байланысты қарастыру әлдеқайда қисынды. Қашқари мәтіні араб графикасының ерекшелігімен дауысты дыбыстар толық белгіленбейтін жазумен берілгендіктен, бір консонанттық негіз әртүрлі түрде оқылуы ықтимал. Оның үстіне көне түркі жазба дәстүрінде дауыссыз дыбыстардың редукциясы мен транскрипциялық өзгерістер нәтижесінде *қырат* → *қырат* → *қрат* → *қарт* тәрізді ықшамдалған тұлғалар пайда болуы мүмкін. Бұл жағдайда атау бастапқыда **Бұқа қыраты** немесе **Бұқа жотасы** деген мағынаны білдірген болуы ықтимал. Ал асу атауы сол қыраттың үстімен өтетін жолға қатысты қалыптасқан.

Атаудың алғашқы бөлігі — *бұқа* — түркі тілдерінде тек жануар атауы ғана емес, күш, қуат, ірілік және мызғымас тұрақтылық символы ретінде кең қолданылған. Географиялық атауларда ол көбіне тау жотасының көлемін, массивтілігін немесе пішінін бейнелеу үшін

беріледі. Сондықтан Бұқа-Қарт атауы «бұқа тұлғалы, ірі, биік жота» немесе «бұқа мүйізіндей көтерілген қырат» деген бейнелі сипаттаманы білдіруі мүмкін.

Тарихи-географиялық тұрғыдан асулар көшпелі қоғам үшін ерекше маңызды нысандар болған: олар маусымдық көші-қон бағыттарын, сауда жолдарын және әскери қозғалысты айқындаған. Көп жағдайда асу атауы сол өткел орналасқан жотаның немесе тау бөлігінің атауынан туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, Бұқа-Қарт атауы алдымен жер бедерінің ерекшелігін білдіретін ороним (қырат атауы) болып, кейін сол жердегі асуға қатысты қолданылған болуы ықтимал.

II. ГИДРОНИМДЕР: ӨЗЕН ЖӘНЕ СУ ЖҮЙЕСІ АТАУЛАРЫ

Қашқари еңбегіндегі і гидронимдер ерекше мол және жүйелі. Түркі қоғамының қоныстануы өзен аңғарларымен тығыз байланысты болғандықтан, өзендер:

- этникалық қоныстардың шекарасы
- сауда жолдарының бағыты
- егіншілік пен мал шаруашылығының негізі
- саяси-әскери тосқауыл

ретінде маңызды рөл атқарған.

Ила (Іле) — Махмұд Қашқари еңбегінде жағалауында яғма, тухси және чүмүл тайпалары қоныстанған ірі өзен ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:124). Бұл атау қазіргі Іле өзеніне сәйкес келеді. Қытай жазба деректерінде ол Иле, Или, И-ли, Диди өзені сияқты әртүрлі транскрипциялық нұсқалармен берілген. Кейбір ерте деректерде өзеннің Балқаш көліне емес, басқа көлге құятыны туралы қате мәліметтер де кездеседі, бұл аймақ географиясының сыртқы бақылаушыларға толық таныс болмағанын көрсетеді.

Іле гидронимі, ең ықтимал, көне түркі *il / el* («ел», «жер», «қоныс») түбірімен байланысты немесе сол негізден қалыптасқан архаикалық өзен атауы болып табылады. Ол Жетісу өңіріндегі этникалық және шаруашылық өмірдің басты тірегі болған су жүйесін білдірген. Сонымен қатар бұл атау көне дәуірден бері үздіксіз қолданылып келе жатқан, түркі әлеміндегі ірі өзендерге тән архаикалық гидронимдер қатарына жатады.

Тарихи-географиялық тұрғыдан Іле өзені Жетісу өңірінің негізгі су артериясы болған. Ол көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың қоныстану аймақтарын айқындап, мал шаруашылығы мен егіншілікке қолайлы табиғи орта қалыптастырған. Қашқари атап өткен тайпалардың осы өзен бойында орналасуы Іле аңғарының этникалық және экономикалық тұрғыдан аса маңызды аймақ болғанын дәлелдейді. Ірі өзендер түркі дүниесінде тек гидрографиялық нысан ғана емес, территориялық шекара, сауда жолы және мәдени байланыс кеңістігі қызметін атқарған.

Қызыл (khizil / qızıl) — Махмұд Қашқари еңбегінде Қашғар өңірі арқылы өтетін өзен атауы ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:512). Бұл атау қазіргі Қызылсу өзенімен сәйкестендіріледі. *Qızıl* — көне түркі тілдерінде «қызыл» деген мағынаны білдіретін негізгі түстік сын есімдердің бірі. Орхон-Енисей жазбаларынан бастап барлық дерлік түркі тілдерінде тұрақты сақталған бұл сөз табиғи нысандардың түсіне қарай қойылған атауларда өте жиі кездеседі.

Гидронимдік тұрғыдан мұндай атаулар көбіне өзен суының лайлы-қоңыр немесе қызғылт реңіне, құрамындағы минералдарға, балшықтың түсіне немесе жағалау топырағының қызыл түсті болуына байланысты беріледі. Таулы аймақтарда темірге бай жыныстар шайылып, суға қызғылт рең беруі — жиі кездесетін табиғи құбылыс. Сондықтан Қызыл атауы өзеннің нақты физикалық ерекшелігін көрсететін сипаттамалық гидроним болып табылады. Кей жағдайда атау судың емес, өзен аңғарының, жартастың немесе топырақ қабатының түсіне қатысты қойылуы мүмкін.

Түркі топонимиясында түске негізделген атаулар өте өнімді және көне қабатқа жатады. Қарасу, Ақсу, Сарысу, Көксу сияқты гидронимдер кең таралған және көбіне бағыттық, сапалық немесе табиғи ерекшеліктерді білдіреді. «Қызыл» компоненті де осы жүйенің бір

бөлігі ретінде табиғи ортаны танудың дәстүрлі тәсілін көрсетеді. Мұндай атаулар халықтың географиялық нысандарды көзбен қабылданатын белгілер арқылы жіктегенін айғақтайды.

Осылайша, Қызыл — өзен суының немесе жағалау ортасының түсіне байланысты қойылған, семантикасы айқын, сипаттамалық гидроним. Ол түркі халықтарының табиғи нысандарды атауда визуалды белгілерге сүйенген дәстүрін көрсетеді және Қашғар өңірінің географиялық ерекшеліктерін бейнелейтін көне топонимдік қабаттың құрамына жатады.

Тарим (tarim) — өзен жүйесі

Көлге немесе шөлге құятын өзен тармақтары (Қашқари, 1981:514:175). Бұл тек бір өзен емес, бүкіл су жүйесінің атауы ретінде берілген. Тарым сөзін — «ноқтасы бос жылқы», «егінге қолайлы жер», көне «Тәңір» сөзімен байланысты әр кім әр нұсқада түсіндіреді. Дегенмен, Тарим атауын түркі тілдеріндегі «тарам» («тармақталған су», «бөлінген арналар жүйесі») сөзімен байланыстыру географиялық және лингвистикалық тұрғыдан ең қисынды түсіндірме болып табылады. Тарым алабы көптеген тармақтарға бөлініп, шөл ішінде жоғалатын күрделі су жүйесі болғандықтан, бұл атау өзеннің морфологиялық құрылымын дәл бейнелейді. Қашқари берген сипаттама да Таримнің бір арналы өзен емес, тармақталған су жүйесі екенін көрсетеді. Сондықтан Тарим гидронимі «тарамданған, көп тармақты өзендер жүйесі» деген бастапқы мағынаны білдірген болуы ықтимал.

Етіл (etil) — Махмұд Қашқари еңбегінде Қыпшақ елінің басты өзені, Каспий теңізіне құятын ірі су арнасы ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:100). Бұл атау қазіргі Еділ (Волга) өзеніне сәйкес келеді және ортағасырлық түркі деректерінде ең тұрақты әрі кең таралған гидронимдердің бірі болып табылады. Түрлі тілдер мен жазба дәстүрлерінде ол Etil, Itil, Atil, İdel, Atāl сияқты тұлғаларда кездеседі. Араб-парсы авторлары да осы нұсқаларды қолданған, ал қазіргі татар мен башқұрт тілдерінде Ідел түрінде сақталған. Чуваш тіліндегі Atāl сөзі «өзен» деген жалпы мағына береді, бұл атаудың бастапқыда жалқы есім емес, ірі су нысандарын білдіретін көне географиялық термин болғанын көрсетеді. Чуваш тілі бұлғар тілінің жалғасы саналатындықтан, бұл дерек Етіл атауының бұлғар-түркілік архаикалық қабатқа жататынын дәлелдейді.

Этимологиялық тұрғыдан Етіл атауы прототүркілік *etil / itil формасынан туындап, «үлкен өзен», «ағын су» деген жалпылама мағына білдірген деп есептеледі. Кейбір зерттеушілер оны етістік негіздермен (мысалы, «ағу», «жылжу») байланыстыруға тырысқанымен, бұл нұсқалар чуваш деректерімен салыстырғанда сенімділігі төмен. Сондықтан Етіл — бастапқыда терминдік мәнге ие болып, кейін нақты географиялық объектінің атауына айналған көне гидронимдер қатарына жатады.

Тарихи тұрғыдан Етіл өзені Еуразия даласындағы аса маңызды табиғи және өркениеттік артерия болған. Ол Бұлғар мемлекетінің экономикалық негізін, Хазар қағанатының саяси кеңістігін және Қыпшақ даласының батыс бөлігін айқындаған басты су жүйесі ретінде белгілі. Сауда жолдары, қоныстану аймақтары және әскери-саяси байланыстар осы өзен бойымен шоғырланған. Сондықтан «Етіл» атауы тек гидроним ғана емес, белгілі бір тарихи-географиялық аймақтың символына айналып, Етіл бойы, Етіл елі сияқты этнотерриториялық ұғымдардың қалыптасуына негіз болған.

Өзүк (özük) — Махмұд Қашқари еңбегінде «қазылып пайда болған көл немесе өзен тармағы» ретінде түсіндіріледі (Қашқари, 1981:97). Бұл анықтама атаудың табиғи емес, антропогендік немесе гидрографиялық өзгеріс нәтижесінде қалыптасқан су нысанын білдіретінін көрсетеді. Яғни өзеннің негізгі арнасынан бөлініп шыққан тармақ, ескі арна, қолдан қазылған канал немесе су толған ойыс жер болуы мүмкін. Мұндай нысандар көбіне суару жүйелерімен, жайылымдарды суландырумен немесе өзеннің табиғи арна ауысуымен байланысты қалыптасады.

Лингвистикалық тұрғыдан *özük* сөзі көне түркі тіліндегі *öz* («өзек», «орталық», «ішкі арна», «негізгі бағыт») түбірімен байланысты. Осы түбірден қазіргі қазақ тіліндегі өзек, өзен сөздері тараған. -үк (-ük) жұрнағы кішірейткіш немесе заттық мән беретін өнімді қосымша

болып, «кіші арна», «тармақ», «өзектен шыққан бөлік» деген мағынаны қалыптастырады. Демек, *özük* — «өзектен тараған су», «жанама арна», «тармақ» деген семантиканы білдіреді. Бұл құрылым түркі тілдеріндегі сөзжасам үлгісіне толық сәйкес келеді.

Қазіргі түркі топонимиясында бұл атау сақталған: Қараөзек, Көкөзек, Сарыөзек сияқты атаулар өзеннің тармағын, құрғаған арнасын немесе су жиналатын сайды білдіреді. Әсіресе Арал маңы мен Сырдария алабында мұндай гидронимдер жиі кездеседі. Бұл олардың көне дәуірден бері қолданылып келе жатқан термин екенін көрсетеді.

Ертіс (rtix) — Махмұд Қашқари еңбегінде Ямақ (қимақ) даласын кесіп өтетін, көптеген салалардан құралған ірі өзен ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:234). Қашқари атауды *rtixmak* — «жарыса жүзу», «қатар ағып, жарыса қозғалу» деген етістікпен байланыстырады. Кейбір зерттеушілер атауды көне түркі тіліндегі:

- *er* — «ер», «батыр», «күшті»
- *irt / ert* — «жылдам», «алға ұмтылу»
- *-iř* — зат есім жасайтын жұрнақ

тәрізді элементтермен байланыстырады. Бұл жағдайда Ертіс «күшті, тегеурінді ағыс», «қарқынды өзен» деген мағына беруі мүмкін.

Лингвистикалық тұрғыдан Ертіс атауының шығу тегі туралы пікірлер біркелкі емес. Кейбір зерттеушілер оны түркі тілдері негізінде түсіндіруге тырысса, басқалары атаудың көне субстраттық, яғни түркіге дейінгі тіл қабатынан шыққан болуы мүмкін екенін айтады. Өйткені Сібір мен Алтай өңіріндегі ірі гидронимдер көбіне өте көне дәуірлерден сақталып, кейінгі тілдерге өзгеріссіз немесе аз өзгеріспен өткен. Сондықтан Ертіс атауы — ішкі түркілік түсіндіру мен сыртқы, архаикалық субстраттық этимология арасындағы қайшылықты көрсететін күрделі гидронимдердің бірі.

Дегенменде Қашқари берген сипаттама өзеннің географиялық болмысына дәл келеді: Ертіс шынында да көптеген салалардан құралып, кең даланы кесіп өтетін ірі су артериясы болып табылады. Демек, атаудың нақты шығу тегі анықталмағанымен, оның көне дәуірден бері сақталған, түркі әлемінің солтүстік-шығыс кеңістігін бейнелейтін маңызды гидроним екені күмәнсіз.

III. ОЙКОНИМДЕР: ҚАЛА, АУЫЛ ЖӘНЕ ҚОНЫС АТАУЛАРЫ

Қашқари еңбегіндегі ойконимдер XI ғасырдағы түркі дүниесінің қоныстану құрылымын, урбанизация деңгейін және көшпелі-отырықшы өзара ықпалдастықты айқын көрсетеді. Бұл атаулардың құрамында қала мағынасын білдіретін **-көнд / -кент / -балық**, билік орталығын білдіретін **орду**, маусымдық қонысты білдіретін **қышлағ**, сондай-ақ этникалық, шаруашылық немесе географиялық сипаттағы компоненттер жиі кездеседі. Мұндай форманттар тек атау емес, ортағасырлық түркі қоғамының әлеуметтік-кеңістіктік ұйымдасу моделін бейнелейді.

Алуш (alux)

Қашғардағы ауыл атауы (Қашқари, 1981:84). Ол Махмұд Қашқаридің туған жері Упаларға жақын орналасқан. Атау құрамындағы **-их** финалі көне түркі және ұйғыр тілдеріндегі жер атауларында жиі кездесетін фонетикалық бейімделген қосымша болуы мүмкін. Түбірдің нақты мағынасы мәтінде ашылмағанымен, ол жергілікті диалектілік немесе тайпалық атаудан туындауы ықтимал. Қашқари жеке өмірімен байланысты ауылдарды атап көрсету арқылы деректің нақтылығын арттырады. Бұл атау Қашғар маңында тұрақты ауылдық қоныстар желісі болғанын көрсетеді.

Арғу (arghu) — Махмұд Қашқари еңбегінде Талас пен Баласағұн арасындағы екі таудың ортасында орналасқан қала ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:172). Атаудың семантикасы оның географиялық орналасуын тікелей бейнелейді: *arghu* — «тауаралық», «екі тау арасындағы», «аралық өңір» деген мағынаны білдіреді. Бұл атау жер бедеріне негізделген сипаттамалық ойконимдердің айқын үлгісі болып табылады. Лингвистикалық тұрғыдан *arghu* сөзі көне түркі тіліндегі *ara* («аралық», «ара») түбірімен байланысты. Осы түбірден

қазіргі қазақ тіліндегі ара, аралық, арасындағы сияқты сөздер тараған. -ғу (-ghu) элементі заттық немесе мекендік мән беретін көне қосымша ретінде түсіндіріледі. Демек, Арғу — «аралық жер», «екі нысанның арасындағы өңір» деген бастапқы мағынаны білдірген болуы ықтимал. Тарихи деректерде Арғу атауы тек географиялық нысан ғана емес, белгілі бір тайпалық бірлестіктің аты ретінде де кездеседі. Жетісу мен Шу–Талас өңірінде өмір сүрген арғу тайпасы туралы мәліметтер бар. Көшпелі қоғамда тайпа атауы мен жер атауының өзара алмасуы жиі кездесетін құбылыс: тайпа белгілі бір аумақты мекендесе, сол аумақ тайпа атымен аталады немесе керісінше. Сондықтан Арғу атауы бастапқыда географиялық сипаттамадан туып, кейін этнонимге айналған немесе керісінше болуы мүмкін. Географиялық тұрғыдан тауаралық аймақтар сауда жолдары, көші-қон бағыттары және әкімшілік бақылау үшін қолайлы болған. Мұндай қалалар көбіне өткелдерді бақылау пункті, сауда торабы немесе аймақтық орталық қызметін атқарған. Қашқари сипаттамасы да Арғудың стратегиялық орналасуын аңғартады. Осылайша, Арғу — екі тау жотасының арасындағы өңірді білдіретін, жер бедеріне негізделген атау, кейін этносаяси мәнге де ие болған көне топоним. Ол түркі халықтарының кеңістікті сипаттамалық белгілер арқылы атау дәстүрін және тайпа мен территория арасындағы тығыз байланысты көрсететін маңызды тарихи атаулардың қатарына жатады.

Алғуқ (alghukh) — Қашғардағы ауыл (Қашқари, 1981:136). Атау құрамындағы *-ghukh* элементі жергілікті фонетикалық нұсқа болуы мүмкін. Мұндай атаулар көбіне рулық немесе жер бедеріне байланысты қалыптасады. Қашғар айналасында ұсақ қоныстар жүйесінің бар екенін дәлелдейді.

Азых (azkh) — «Біздің туған жеріміздің атауы» (Қашқари, 1981:86). Автор бұл сөзді «аю» мағынасымен байланыстырады. Бұл зоонимдік негіздегі топоним. Қашқари осы ауылда қайтыс болып жерленген. Жануар атауына байланысты жер атаулары көшпелі мәдениетте кең таралған. **Бүгүр (bügür)** — Куча мен Ұйғыр мемлекеті арасындағы тау үстіндегі бекініс (Қашқари, 1981:468). Көне ұйғыр тілінде «бүйрек» деген мағына болуы мүмкін. Мұндай атау таудың пішініне байланысты қойылған болуы ықтимал.

Баласағұн (balasaghun) — Махмұд Қашқари Баласағұн қаласын «Күз Орду» деп атайды (Қашқари, 1981:168). Bala—бала, *sagun/ sanggun* — қолбасы, генарал(қытай тілінде), *ordu* — орда, сарай; *sagun/ sanggun/ jiangjun* — қытай тілінде қолбасшы атағы. Қарахан мемлекетінің орталығы, кейін Батыс Ляо астанасы (Батыс Қара қытай). Қала атауының шығуы Баласағұн ордасы — Бала қолбасының ордасы деген мағынамен байланысты қалыптасқан. Бұл қала түркі мемлекеттік дәстүріндегі негізгі астаналардың бірі. Кейінгі зерттеулерде бұл атаудың оқылымы мен мағынасы жөнінде әртүрлі пікір бар. Кейбір ғалымдар оны «күзгі орда» (маусымдық резиденция) деп түсіндірсе, басқа бір көзқарас бойынша бастапқы тұлғасы «**Күз Орда**» болуы мүмкін. Бұл жағдайда *құз* сөзі «биік», «асқақ», «күз-жартас», сондай-ақ метафоралық тұрғыдан «қасиетті», «құтты», «қорғанды биік орын» деген мәнде түсіндіріледі. Сондықтан «Күз Орда» — «биік орда», «бекіністі орда», «киелі немесе мәртебелі орда» деген мағынаны білдіруі ықтимал.

Араб графикасында дауысты дыбыстардың толық белгіленбеуі салдарынан *құз / күз* сияқты формалардың шатасуы табиғи құбылыс. Қашқари мәтініндегі таңбалану да осындай екіұшты оқылымға мүмкіндік береді. Егер атау «күз орда» болса, ол ханның күзгі тұрағын білдіреді; ал «күз орда» нұсқасы қаланың биік, қорғанды немесе қасиетті саяси орталық болғанын көрсетеді. Баласағұнның Қарахан мемлекетінің негізгі астаналарының бірі болғанын ескерсек, екінші түсіндіру де тарихи тұрғыдан қисынды.

Сонымен қатар түркі саяси дәстүрінде орда сөзі тек «сарай» емес, бүкіл мемлекеттік билік орталығын білдірген. Сондықтан «Күз Орда» атауы билеуші әулеттің негізгі ордасын, яғни мәртебелі әрі қорғалған астананы сипаттауы мүмкін. Кейін қала Батыс Ляо мемлекетінің де астанасы болғаны оның стратегиялық және символдық маңызын арттыра түседі.

Қорытындылай келгенде, «Күз Орду» атауының «Күз Орда» түрінде оқылуы ғылыми тұрғыдан мүмкін және ол «биік», «қорғанды», «қасиетті немесе мәртебелі орда» деген мағынаны білдіруі ықтимал. Дегенмен екі нұсқа да — маусымдық резиденцияны білдіретін «күз орда» және саяси мәртебені білдіретін «күз орда» — мәтіндік және тарихи контекст тұрғысынан қарастырылуы тиіс.

Барчук (barqukh) — Махмұд Қашқари еңбегінде Барчук Афрасиаб салдырған қала ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:608) [12]. Афрасиаб — түркі-иран дәстүрінде белгілі аңыздық-тарихи тұлға (көбіне Тұран билеушісі ретінде танылады), сондықтан мұндай түсіндірме қала атауына тарихи-мифологиялық мән жүктейтін дәстүрлі интерпретацияның үлгісі болуы мүмкін. Қазіргі зерттеулер бұл атауды Шыңжаңдағы Бачу (Bachu) қаласымен сәйкестендіреді. Лингвистикалық тұрғыдан *barqukh* атауының түбірі түркі тілдеріндегі *bar / bār* компонентімен байланысты болуы ықтимал. Бұл түбір кейде «бар», «мол», «жеткілікті» деген мағыналарды білдіреді. Ал екінші компонент — *-чуқ / -чүк / -чүк* — көне түркі тілдерінде орын, жер немесе кішірейткіш мән беретін қосымша ретінде кездеседі. Осы негізде Барчук атауы «молы бар жер», «шөбі мен суы жеткілікті орын» деген семантиканы білдіруі мүмкін. Қашқари келтірген «шөбі мен суы мол жер» деген түсіндіру осы табиғи-экологиялық уәжді растайды. Тарихи-географиялық тұрғыдан мұндай атаулар көбіне егіншілік пен мал шаруашылығына қолайлы, су көздері мол оазистік аймақтарға тән. Тарым ойпаты мен Қашғар өңіріндегі қалалардың басым бөлігі дәл осындай өзен аңғарларында орналасқан. Сондықтан Барчук — табиғи ресурстарға негізделген, шаруашылық тұрғыдан қолайлы ортаны білдіретін сипаттамалық ойконимдердің қатарына жатады.

Канжак-Сеңір — Махмұд Қашқари еңбегінде Талас маңындағы қала, Қыпшақ шекарасындағы қоныс ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:626). Атаудың бірінші бөлігі — *Канжак* — түркі тайпасының этнонимі. Қашқари бұл тайпаны арындармен (арын / арғын тәрізді атаулармен) қатар атайды, бұл оның қыпшақ бірлестігі құрамындағы ру-тайпалардың бірі болғанын аңғартады. Демек, атаудың этникалық негізі бар және ол белгілі бір тайпаның қоныс аймағын білдіреді. Мұндай үлгі түркі топонимиясында кең таралған: тайпа атауы мекендеген жердің атына айналады. Екінші компонент — *Сеңір / Сеңгір / Сеңірек* — көне түркі тілдерінде «тау жотасы», «қырқасы», «биік жон», «табиғи шеп» деген мағыналарды білдіретін географиялық термин. Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде де сақталған: *сеңір* — тау қыры, асу маңындағы биік жота, шекаралық жон. Мұндай жоталар көбіне табиғи қорғаныс сызығы немесе аймақаралық шекара қызметін атқарған.

Осылайша, *Канжак-Сеңір* атауы «Канжак тайпасының жотасы», «Канжак елі қоныстанған шекаралық жон» деген мағынаны білдіреді. Қашқари дерегіндегі «Қыпшақ шекарасы» деген сипаттама да бұл түсіндіруді қуаттайды. Демек, бұл атау этноним мен орографиялық терминнің бірігуінен жасалған этносаяси ороним-ойконим болып табылады және ХІ ғасырдағы түркі тайпаларының аумақтық орналасуын, шекаралық құрылымын бейнелейтін маңызды тарихи топонимдердің қатарына жатады.

Кенд (knd) — Махмұд Қашқари деректерінде *kend / kent / kand* сөзі оғыз тілінде «ауыл» мағынасын білдірсе, басқа түркі тілдерінде «қала», «елді мекен» ұғымында қолданылғаны көрсетіледі (Қашқари, 1981: 448–449). Бұл айырмашылық түркі тілдеріндегі қоныс иістерінің атаулары семантикалық тұрғыдан өзгеріп отыратынын аңғартады: бір тілде ауылды білдірген сөз басқа тілде ірі қала атауына айналуы мүмкін. Тарихи-лингвистикалық тұрғыдан бұл элемент Орта Азия топонимиясында өте өнімді формант болып табылады. Көптеген көне және ортағасырлық қала атаулары осы компонент арқылы жасалған: Өзкенд, Самарқанд, Ташкент, Янгикент т.б. Бұл атаулардың барлығы «қала», «бекіністі қоныс», «орталық елді мекен» деген мағынаны білдіреді. Этимологиясы жөнінде зерттеушілер бұл форманттың иран тілдерінен (әсіресе соғды немесе парсы *kand / kent* — «қала», «қоныс») түркі тілдеріне ерте кезеңде енгенін айтады. Кейін ол түркі тілдерінде толық игеріліп, дербес топонимжасамдық элементке айналған. Сондықтан бұл компонент түркі және иран

халықтарының ұзақ тарихи-мәдени байланысының тілдік айғағы болып саналады. Осы тұрғыдан *-кент / -көнд* форманты **қала атаулары жүйесіне ортақ элемент**, яғни түркі-ирандық қалалық топонимдерге тән ортақ құрылымдық белгі болып табылады. Басқаша айтқанда, бұл — қала атауларын жасауға қатысатын әмбебап топонимдік формант.

Кусан (Kusn) — Ұйғыр шекарасындағы қала (Қашқари, 1981:526). *Kuqa + gi → Kuqar* — «Куча қаласы». Ежелгі Құча мемлекетінің орталығы.

Кашмир (kmir) — Түрік елінің шалғай қаласы (Қашқари, 1981:597). Сүлеймен пайғамбар салдырған. «Кашьяпа мекені» деген түсіндіру бар.

Карнак (kharnakh) — Махмұд Қашқари еңбегінде оғыздарға тиесілі қала ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:618). Бұл дерек XI ғасырда Сырдария–Арал маңы немесе Жетісу аймағында оғыз тайпаларының қалалық орталықтары болғанын көрсетеді. Карнак атауы қазіргі Түркістан өңіріндегі Қарнак (Қарнак / Karnak) қалашығымен сәйкестендіріледі, ол тарихи деректерде де белгілі ортағасырлық қоныс ретінде аталады. Лингвистикалық тұрғыдан атаудың құрылымы екі компоненттен тұруы мүмкін: *qar / khar* және *-nak*. Алғашқы бөлік кейбір түркі тілдерінде «қара», «қатты», «тасты» немесе жер бедеріне қатысты сипаттамалық мән бере алады, ал *-nak* — жер атауларында кездесетін көне формант болуы ықтимал. Сонымен қатар атау рулық немесе этникалық атаудан шыққан болуы да мүмкін, өйткені оғыз қалалары көбіне белгілі бір тайпаның немесе рудың орталығы ретінде қалыптасқан. Тарихи-географиялық тұрғыдан Карнак — көшпелі және отырықшы мәдениеттер түйіскен аймақта орналасқан, сауда жолдары мен қоныстану жүйесінде маңызды орын алған қала болуы ықтимал. Оғыз дәуірінде мұндай қалалар әскери тірек пункті, әкімшілік орталық немесе сауда бекеті қызметін атқарған. Осылайша, Карнак — оғыз тайпаларына тиесілі, шығу тегі рулық атаумен немесе жергілікті географиялық ерекшелікпен байланысты болуы мүмкін көне қала атауы. Ол XI ғасырдағы оғыздардың отырықшы мәдениет элементтері мен қалалық өмірінің болғанын көрсететін маңызды тарихи ойконимдердің қатарына жатады.

Капуш (kapux) — Махмұд Қашқари еңбегінде Арғу мемлекетіне тиесілі жер атауы ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:478). Бұл атау белгілі бір қала емес, белгілі бір тайпалық-саяси бірлестіктің аумағын білдіретін хороним, яғни аймақ атауы болып табылады. Арғу тайпалары Жетісу мен Шу–Талас өңірінде өмір сүргені ортағасырлық деректерден белгілі, сондықтан Капуш сол этносаяси кеңістіктің құрамындағы жердің немесе қоныс аймағының атауы болған деп есептеледі. Лингвистикалық тұрғыдан атаудың этимологиясы толық анықталмаған. *kar-* түбірі түркі тілдерінде «қап», «қоршау», «қамту» сияқты мағыналармен байланысты болуы мүмкін, ал *-uʃ / -ix* форманты көне түркі топонимдерінде жиі кездесетін фонетикалық бейімделген қосымша ретінде қарастырылады. Сонымен бірге атау рулық немесе жергілікті этникалық топтың атымен байланысты болуы ықтимал. Мұндай атаулар көшпелі қоғамдарда кең таралған, өйткені белгілі бір тайпаның мекендеген аумағы сол тайпаның немесе жергілікті ерекшеліктің атымен аталған. Тарихи-географиялық тұрғыдан Капуш — Арғу мемлекетінің аумақтық құрылымын көрсететін маңызды атаулардың бірі. Ол белгілі бір этносаяси бірлестіктің жерін, қоныс аймағын немесе әкімшілік бөлігін білдіруі мүмкін. Қашқари мәтінінде мұндай атаулардың берілуі XI ғасырдағы түркі әлемінде мемлекет пен тайпа шекаралары географиялық нысандар арқылы анықталғанын көрсетеді. Осылайша, Капуш — Арғу тайпалары мекендеген аймаққа қатысты хоронимдік атау, оның шығу тегі нақты анықталмағанымен, этносаяси мазмұны басым көне топонимдердің қатарына жатады. Ол түркі халықтарының аумақтық ұйымдасуын және тайпалық мемлекеттердің кеңістіктік құрылымын бейнелейтін маңызды тарихи дерек болып табылады.

Қыпшақ (khfqakh) — Махмұд Қашқари еңбегінде Қыпшақ атауы Қашғар маңындағы жер атауы ретінде беріледі, нақтырақ айтқанда Атуш өңірі төңірегіндегі ауыл немесе қоныс ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:620). Бұл атау сол аймақта қыпшақ тайпасының немесе олардың бір бөлігінің қоныстанғанын көрсететін этнотопоним болып табылады.

Түркі топонимиясында тайпа атауларының белгілі бір жерге берілуі кең таралған құбылыс, өйткені көшпелі қоғамда этникалық топ пен территория арасындағы байланыс өте тығыз болған. Тарихи тұрғыдан қыпшақтар XI ғасырда Еуразия даласының негізгі халқының бірі болып, Дешті Қыпшақ кеңістігін мекендеген. Алайда Қашқари дерегіндегі бұл атаудың Қашғар маңында кездесуі қыпшақтардың тек батыс далада ғана емес, Жетісу мен Шығыс Түркістан аймақтарына дейін таралғанын дәлелдейді. Бұл жағдай түркі тайпаларының кең ауқымды көші-қонын, әскери-саяси ықпалын және этникалық араласуын көрсетеді. Лингвистикалық тұрғыдан «Қыпшақ» этнонимінің шығу тегі туралы әртүрлі пікір бар: кейбір зерттеушілер оны «сары», «сарғыш», «ку дала адамы» сияқты мағыналармен байланыстырады, ал басқалары оны ежелгі тайпалық атау ретінде қарастырады. Қалай болғанда да, атаудың жер атауына айналуы — этнонимнен ойконим немесе хороним жасау дәстүрінің айқын мысалы. Қорытындылай айтқанда, Қыпшақ атауы Қашғар маңындағы этникалық қонысты білдіретін, тайпа атауынан туындаған топоним. Ол қыпшақтардың географиялық таралу аймағының кеңдігін, түркі әлеміндегі этникалық байланыстардың күрделілігін және ортағасырлық кеңістіктің «тайпа — территория» қағидасы бойынша ұйымдасқанын көрсететін маңызды тарихи дерек болып табылады.

Орду (ordu) — Махмұд Қашқари еңбегінде Баласағұн маңындағы қала атауы ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:168). Бұл атау түркі тілдеріндегі *ordu* — «хан ордасы», «сарай», «астана», «билеуші орналасқан орталық» деген мағыналарды білдіретін саяси-әкімшілік терминнен шыққан. Демек, Орду — жеке қала атауынан гөрі, мемлекеттің негізгі билік орталығы орналасқан орынды білдіретін функционалдық ойконим. Көне түркі дәстүрінде орда — тек тұрғын үй немесе сарай емес, бүкіл мемлекеттік басқару жүйесі шоғырланған кеңістік, яғни билеушінің ставкасы, әкімшілік орталығы және әскери штаб қызметін қатар атқарған. Көшпелі және жартылай көшпелі мемлекеттерде орда көбіне маусымдық қоныс ауыстырумен байланысты болса да, ірі қалалар маңында тұрақты ордалар қалыптасқан. Баласағұн сияқты саяси орталықтардың жанында мұндай ордалардың болуы табиғи құбылыс. *Ordu* сөзі түркі тілдерінен көптеген басқа тілдерге де енген. Мысалы, орыс тіліндегі «орда», батыс тілдеріндегі *horde* формалары осы түбірден тарайды. Бұл терминнің кең таралуы түркі мемлекеттерінің Еуразия кеңістігіндегі тарихи ықпалын көрсетеді. Яғни Орду — хан билігі орналасқан орталықты білдіретін, саяси-функционалдық мағынасы басым атау. Баласағұн маңындағы Орду қаласы Қарахан мемлекетінің әкімшілік және әскери басқару жүйесінің негізгі тірек пункттерінің бірі болған, сондықтан ол ортағасырлық түркі мемлекеттік құрылымының маңызды элементін бейнелейтін тарихи ойконим ретінде қарастырылады.

Отлуқ (otlukh) — Махмұд Қашқари еңбегінде Талас маңындағы қала атауы ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:133). Атаудың мағынасы «атқора», «жылқы тұрағы», яғни жылқы ұсталатын орынмен байланысты деп түсіндіріледі. Бұл түсіндірме көшпелі түркі қоғамындағы жылқының экономикалық және әскери маңызын ескерсек, толық қисынды. Лингвистикалық тұрғыдан атау *ot* және *-lukh* компоненттерінен құралған. Көне түркі тілдерінде *ot* сөзі «шөп», «от (жайылым өсімдігі)» мағынасын білдіреді, ал *-lik* / *-lukh* жұрнағы «бар, мол, бай», «сол қасиетке ие орын» деген мән береді. Демек, Отлуқ бастапқыда «шөбі мол жер», «жайылымды орын» дегенді білдірген болуы ықтимал. Мұндай жерлер жылқы бағуға өте қолайлы болғандықтан, атаудың «ат тұрағы», «жылқы қонысы» деген екінші мағынасы қалыптасқан. Тарихи-географиялық тұрғыдан Талас өңірі — түркі тайпаларының маңызды қоныс аймағы, әскери күштің негізі болған жылқы шаруашылығы кең дамыған өңір. Сондықтан Отлуқ сияқты атаулар әскери гарнизон, ханның жылқы табындары ұсталған орын немесе керуен жолындағы ат ауыстыратын бекет болуы мүмкін. Осылайша, Отлуқ — шөбі мол жайылымға негізделген, жылқы шаруашылығымен тығыз байланысты атау. Ол көшпелі өркениеттің экономикалық құрылымын, әскери логистикасын және кеңістікті шаруашылық тұрғыдан игеру ерекшелігін бейнелейтін көне ойконимдердің қатарына жатады.

Өз (oz) — Махмұд Қашқари еңбегінде Өз (oz) Қашғар тауларындағы қысқы қоныс ретінде сипатталады (Қашқари, 1981:110).. Бұл атау түркі көшпелілерінің дәстүрлі шаруашылық жүйесіне тән маусымдық қоныс құрылымын — жайлау, күзеу, қыстау, көктеу — айқын көрсетеді. Қысқы қоныстар әдетте желден қорғалған, қар аз түсетін, су көзі бар, малға қолайлы тау етектері мен аңғарларда орналасқан. Лингвистикалық тұрғыдан *öz* сөзі көне түркі тілдерінде бірнеше мағынада қолданылған: «өзек», «ішкі бөлік», «аңғар», «арна», «орталық», «таудың іші», «ойпаң жер». Кейбір түркі тілдерінде бұл түбір «су арнасы», «сай», «жыра», «қорғалған жер» ұғымдарымен байланысты. Сондықтан Өз атауы «таудың ішкі бөлігі», «аңғардағы орын», «қорғалған ойыс жер» деген мағынада қалыптасқан болуы ықтимал. Мұндай географиялық жағдай қыстау үшін ең қолайлы орта саналған. Тарихи-мәдени тұрғыдан бұл атау көшпелі кеңістікті игерудің нақты моделін бейнелейді: қыстаулар көбіне тұрақты, жартылай отырықшы сипатта болып, кейде шағын ауыл немесе бекініс түрінде де кездескен. Қашғар өңіріндегі тауаралық аңғарлар дәл осындай қысқы тұрақтарға өте қолайлы болған. Қорытындылай айтқанда, Өз — табиғи қорғалған аңғардағы қысқы тұрақты білдіретін көне топоним. Ол түркі көшпелілерінің экологиялық бейімделуін, маусымдық қоныс жүйесін және кеңістікті функционалдық тұрғыдан атау дәстүрін көрсететін маңызды ойконимдердің бірі болып табылады.

Упалар (oral) — Махмұд Қашқари еңбегінде Қашғардан оңтүстік-батысқа қарай шамамен 36 км қашықтықта орналасқан қоныс ретінде көрсетіледі және автордың туған жері ретінде ерекше аталады (Қашқари, 1981:99).. Қашықтықтың нақты берілуі бұл атаудың жай ғана географиялық белгі емес, нақты локализациясы бар тұрақты елді мекен болғанын көрсетеді. Мұндай деректер «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің тарихи-географиялық дәлдігін арттырады. Лингвистикалық тұрғыдан атаудың құрамындағы *-lag* көптік жалғауы болуы мүмкін, бұл топонимнің бастапқыда ру-тайпа атауынан немесе белгілі бір адамдар қауымына байланысты қалыптасқанын меңзейді. Ал түбір *oral / upal* көне түркі немесе жергілікті диалектілік негізден шығуы ықтимал, бірақ оның нақты этимологиясы анық емес. Кейбір зерттеушілер мұндай атауларды антропонимдік немесе этнонимдік негізде қалыптасқан қоныс атауларының қатарына жатқызады, яғни «Упал тайпасының жері» немесе «Упал әулетінің қонысы» деген мағына беруі мүмкін. Тарихи-мәдени тұрғыдан Упалар атауы Қашғар маңында тұрақты ауылдық қоныстар жүйесінің болғанын дәлелдейді. Бұл өңір ХІ ғасырда Қарахан мемлекетінің маңызды мәдени орталықтарының бірі болғандықтан, қала маңындағы ауылдар әкімшілік, шаруашылық және этникалық тұрғыдан тығыз байланыста өмір сүрген. Қашқари сияқты ірі ғалымның дәл осы ауылда дүниеге келуі оның әлеуметтік және мәдени маңызы болғанын да көрсетеді. Қорытындылай айтқанда, Упалар — Қашғар маңындағы тұрақты ауылдық қонысты білдіретін, антропонимдік немесе этнонимдік негізде қалыптасқан көне ойконим. Ол ортағасырлық Қашғар аймағындағы отырықшы өмірдің, жергілікті қауымдық құрылымның және Қашқари тұлғасының тарихи географиясын айқындайтын маңызды дерек болып табылады.

Чагла (qaghla) — Махмұд Қашқари еңбегінде Уш қаласы маңындағы жайылым ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:561).. Бұл атау көшпелі және жартылай көшпелі түркі қоғамының негізгі шаруашылық саласы — мал бағумен тікелей байланысты қоныс типін білдіреді. Қалалар маңындағы мұндай жайылымдар отырықшы орталық пен көшпелі мал шаруашылығы арасындағы өзара байланыс аймағы қызметін атқарған. Этимологиялық тұрғыдан атаудың түбірі көне түркі тілдеріндегі *çağ / çak / çag* компонентімен байланысты болуы мүмкін. Бұл түбір кейбір түркі тілдерінде «шалғын», «шөп», «жайылымдық жер», «жасыл алқап» сияқты мағыналармен ұштасады. Ал *-la / -laq / -lïq* тәрізді форманттар орын, мекен, белгілі бір қасиетке ие жерді білдіретін жұрнақтар ретінде кең таралған. Осы тұрғыдан Чагла атауы «шөбі мол жайылым», «мал бағуға қолайлы жер», «шалғынды алқап» деген семантиканы білдіруі ықтимал. Тарихи-географиялық тұрғыдан Уш (Ош) өңірі — Ферғана жазығының шетінде орналасқан, егіншілік пен мал шаруашылығы қатар дамыған

аймақ. Мұнда қалалық орталықтарды қоршаған маусымдық жайылымдар жүйесі болған. Сондықтан Чагла сияқты атаулар урбандық орталыққа тәуелді мал шаруашылығы аймақтарын білдіретін арнайы шаруашылық топонимдер қатарына жатады.

Чурчан (čurčān / čärčän) — Махмұд Қашқари еңбегінде Қытайға баратын жол бойындағы шекаралық қала ретінде аталады (Қашқари, 1981:567). Бұл атау қазіргі Шыңжаңдағы Чэрчен (қыт. 且末, Qiemo; ағылш. Cherchen) қаласымен сәйкестендіріледі. Қала Такламакан шөлінің оңтүстік жиегінде орналасып, Жібек жолының оңтүстік тармағындағы маңызды бекет болған. Қашқари дерегіндегі «шекаралық қала» сипаттамасы оның Қытай өркениеті мен түркі әлемі арасындағы транзиттік және бақылау пункті қызметін атқарғанын көрсетеді. Тарихи тұрғыдан бұл аймақ ежелгі Шаншань (Loulan) мемлекетінің ықпал аймағына кірген. Шаншань — Тарым ойпатындағы оазистік мемлекеттердің бірі, Қытай мен Батыс өлкелер арасындағы сауда жолдарын бақылауда маңызды рөл атқарған. Кейін бұл өңір түркі, тибет және қытай саяси ықпалдарының тоғысқан шекаралық аймағына айналды. Лингвистикалық тұрғыдан Чурчан / Чэрчен атауы түркілік емес, жергілікті ежелгі тіл қабатынан шыққан болуы ықтимал. Тарым алабындағы көптеген оазис атаулары үндіеуропалық (тохар), иран немесе басқа да көне субстрат тілдерінен сақталған. Түркілер бұл атауларды фонетикалық бейімдеу арқылы қабылдап, өз тілдік жүйесіне икемдеген. Қашқари мәтініндегі нұсқа да осындай бейімделген форма болуы мүмкін. Географиялық тұрғыдан Чэрчен — шөлейт аймақтағы оазистік қоныс, керуен жолдарының тірек пункті және шекаралық бақылау орталығы болған. Мұндай қалалар сусыз кеңістіктерде тіршілік етуге мүмкіндік беретін су көздері мен егіншілік ошақтарына сүйеніп қалыптасқан. Осылайша, Чурчан / Чэрчен — Қытай мен Батыс Түркістан арасындағы стратегиялық жол бойында орналасқан, көне оазистік мәдениетке жататын шекаралық қала атауы. Ол Жібек жолы жүйесіндегі халықаралық байланыстарды, этникалық араласуды және Тарым ойпатының көпқабатты тарихи-мәдени кеңістігін бейнелейтін маңызды тарихи ойконимдердің қатарына жатады.

Сулаг (suwlagh) — Жер атауы (Қашқари, 1981:606). Соғды саудагерлерінің қонысы болуы ықтимал.

Секермай (skirm) — Хотан жолындағы қала (Қашқари, 1981:638). Сауда жолы бойындағы бекет болуы мүмкін.

Сугнак (sughnakh) — Махмұд Қашқари еңбегінде оғыздарға тиесілі қала ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:616). Бұл атау қазіргі Сырдария бойындағы көне Сығанақ қаласымен сәйкестендіріледі. Ортағасырлық деректерде Сығанақ — Дешті Қыпшақ пен Түркістан аймағындағы ірі саяси, сауда және мәдени орталықтардың бірі болған. Кейін ол Ақ Орда мемлекетінің астанасы қызметін атқарған. Лингвистикалық тұрғыдан Сугнак → Сығанақ формасының өзгеруі түркі тілдеріндегі фонетикалық бейімделу заңдылықтарына сай келеді. Қашқари мәтініндегі *gh* (ғ) дыбысы мен дауыстылардың ауысуы нәтижесінде қазіргі қазақ тіліндегі Сығанақ нұсқасы қалыптасқан. Атаудың екінші компоненті — *-naq / -nak* — түркі тілдерінде жер атауларында жиі кездесетін форманттардың бірі болуы мүмкін, алайда оның нақты этимологиясы толық анықталмаған. Тарихи-географиялық тұрғыдан Сығанақ Сырдарияның орта ағысында орналасып, көшпелі және отырықшы мәдениеттердің түйіскен жерінде тұрған. Ол Ұлы Жібек жолының маңызды тармағын бақылаған, сондай-ақ оғыз, қыпшақ және кейінгі қазақ мемлекеттерінің саяси өмірінде ерекше рөл атқарған. Қашқари оны оғыз қаласы деп көрсетуі XI ғасырда бұл өңірде оғыз тайпаларының ықпалы күшті болғанын дәлелдейді. Осылайша, Сугнак — оғыз дәуіріндегі маңызды қала атауы, кейінгі тарихи кезеңдерде Сығанақ түрінде сақталған, Сырдария бойындағы ірі саяси-экономикалық орталықты білдіретін көне ойконим. Ол түркі әлеміндегі қалалық мәдениеттің дамуын және көшпелі-отырықшы байланыстарды көрсететін маңызды тарихи топонимдердің қатарына жатады.

Ситкун (sitkün) — Махмұд Қашқари еңбегінде оғыздарға тиесілі қала ретінде аталады (Қашқари, 1981:577). Бұл атау XI ғасырда оғыз тайпаларының тек көшпелі емес, сонымен қатар қалалық орталықтары да болғанын көрсетеді. Оғыздардың Сырдария бойы мен оған іргелес өңірлерде бірқатар қалаларға ие болғаны басқа тарихи деректермен де расталады, сондықтан Ситкун сол қалалар жүйесінің бір бөлігі болған деп есептеледі.

Икки-өгүз (ikki ögüz) — Махмұд Қашқари еңбегінде Іле мен Яфинчи өзендерінің қосылған жерінде орналасқан қала атауы ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:80). Атаудың құрылымы айқын: *ikki* — «екі», ал *ögüz* — көне түркі тілдерінде «өзен», «үлкен су», «ағын су» деген мағынаны білдіретін термин. Осылайша, Икки-өгүз сөзбе-сөз «Қос өзен» немесе «Екі өзен» дегенді білдіреді. Бұл — табиғи гидрографиялық ерекшелікке негізделіп қойылған атау.

Ögüz компоненті түркі гидронимиясында өте көне әрі кең таралған лексема болып табылады. Ол Орхон-Енисей жазбаларынан бастап белгілі және көбіне үлкен өзендерге қатысты қолданылған. Кейін көптеген түркі тілдерінде бұл сөз *өзен* түрінде фонетикалық өзгеріске ұшырап сақталған. Кейбір зерттеулер грек деректеріндегі *Oxus* (Әмудария) атауын да осы түбірмен байланыстырады. Аму мен Іле бір біріне қосылмайды. Сондықтан Қашқари мәтініндегі Яфинчи өзені — қазіргі Іле өзенінің негізгі салаларының бірі, ең ықтимал түрде Текес (немесе кейбір пікір бойынша Күнес) өзені. Атаудың нақты сәйкестігі анықталмағанымен, оның Іле алабындағы екі ірі өзеннің тоғысына қатысты екені айқын. Сондықтан Икки-өгүз қаласы Іле өзенін құрайтын басты бастаулардың түйіскен жерінде орналасқан Қала (ойконим) ретінде қарастырылады.

Топонимиялық тұрғыдан Икки-өгүз — гидроним негізінде жасалған ойконимнің классикалық үлгісі. Ортағасырлық қалалар мен қоныстар көбіне өзен аңғарларында, әсіресе екі өзеннің түйіскен жерінде орналасқан, өйткені мұндай орындар су ресурсы, қорғаныс мүмкіндігі, егіншілікке қолайлы топырақ және сауда жолдарының торабын қамтамасыз еткен. Сондықтан атау тек географиялық сипаттама емес, қаланың орналасу жағдайын дәл көрсететін бағдарлық белгі қызметін атқарған.

Талас (talas) — Махмұд Қашқари еңбегінде Ұлық Талас және Кіші Талас болып бөлінетін өзен және өңір атауы ретінде көрсетіледі (Қашқари, 1981:474). Бұл қазіргі Талас өзені мен оның аңғарына сәйкес келеді. Өзен Қырғыз Алатауынан басталып, Қазақстан аумағына өтіп, Шу-Талас өңіріндегі ежелгі қоныстар мен қалалардың қалыптасуында маңызды рөл атқарған. Атаудың этимологиясы туралы бірнеше пікір бар. Кейбір зерттеулерде *talas* сөзі көне түркі тіліндегі «кендір талшығы», «арқан жасауға арналған өсімдік» ұғымымен байланыстырылады. Бұл түсіндіру өзен аңғарында өсетін өсімдіктермен немесе жергілікті шаруашылық ерекшеліктерімен байланысты болуы мүмкін. Басқа нұсқаларда атау гидронимдік архаизм ретінде қарастырылып, оның нақты бастапқы мағынасы ұмытылған көне атаулар қатарына жатқызылды. Дегенмен түркі тілдерінде бұл атаудың ертеден бері тұрақты қолданылуы оның жергілікті, көне негізге ие екенін көрсетеді. Тарихи тұрғыдан Талас аңғары — түркі халықтарының саяси және мәдени өмірінде аса маңызды аймақтардың бірі. Мұнда Тараз (көне Талас) сияқты ірі қалалар орналасқан, ал 751 жылғы Талас шайқасы Еуразия тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі ретінде белгілі. Сондықтан Талас атауы тек гидроним емес, кең мағынада аймақтық және тарихи-мәдени кеңістікті білдіретін хоронимдік мәнге де ие. Осылайша, Талас — көне дәуірден бері сақталған, Жетісу мен Қырғыз Алатауы өңіріндегі этникалық, саяси және шаруашылық өмірдің өзегін құраған ірі өзен атауы. Ол түркі топонимиясының архаикалық қабатына жатады және ортағасырлық деректерде кеңінен қолданылған маңызды географиялық атаулардың бірі болып табылады.

Ташкент (taxknt / taškent) — Махмұд Қашқари еңбегінде «тас қала» мағынасында түсіндіріледі (Қашқари, 1981:577). Атаудың құрылымы айқын: *taš* — «тас», *-kent* / *-kand* / *-kend* — «қала», «қоныс», «бекініс» деген мағынаны білдіретін көне урбанонимдік формант.

Демек, Ташкент — «тастан салынған қала» немесе «тас қамалды қала» дегенді білдіреді. Бұл өңір ежелгі деректерде Чач (Šāš) атауымен белгілі болған. Кейінгі кезеңде түркі тілдік ортада «тас қала» мағынасындағы Ташкент атауы орнығып, біртіндеп бұрынғы атауды ығыстырған. Кейбір деректерде Таркенд тәрізді аралық формалар да кездеседі, бұл атаудың тарихи-фонетикалық өзгерістер арқылы қалыптасқанын көрсетеді. *-кент* / *-канд* / *-кенд* форманты Орта Азия топонимиясында өте кең таралған және негізінен иран тілдік қабаттан шыққан деп есептеледі (соғды тіліндегі *kand* — «қала»). Бұл элемент Самарқанд, Пайкенд, Яркенд сияқты көптеген қала атауларында кездеседі. Кейін ол түркі тілдеріне толық сіңіп, өнімді топонимжасамдық морфемаға айналған. Тарихи тұрғыдан Ташкент — Жібек жолының маңызды торабы, Сырдария мен Тянь-Шань аралығындағы стратегиялық аймақта орналасқан ірі қала. Ол ежелгі дәуірден бастап сауда, қолөнер және әкімшілік орталық ретінде белгілі болған. Қашқари кезеңінде де бұл қала түркі әлемінің маңызды қалаларының бірі саналған. Осылайша, Ташкент атауы — түркі және иран тілдік элементтерінің бірігуінен жасалған, құрылыс материалы мен қалалық функцияны қатар көрсететін сипаттамалық ойконим. Ол Орта Азиядағы қалалық өркениеттің дамуын және мәдени қабаттардың өзара ықпалын бейнелейтін көне әрі тұрақты топонимдердің қатарына жатады.

Ұйғыр мемлекетінің бес қаласы — Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде Ұйғыр мемлекетінің негізгі орталықтары ретінде бес қаланы атайды: **Сұлми, Қочо, Қанбалық, Бешбалық, Янгибалық** (Қашқари, 1981:152) [38–40]. Бұл қалалар IX–XI ғасырлардағы Ұйғыр өркениетінің урбанизацияланған сипатын, әкімшілік құрылымын және саяси-экономикалық қуатын көрсететін маңызды дерек болып табылады. Көшпелі дәстүрден шыққанымен, ұйғырлар бұл кезеңде жоғары деңгейдегі қалалық мәдениет қалыптастырған.

Қочо (Qocho) — Турфан ойпатындағы негізгі мәдени-саяси орталықтардың бірі, буддалық және манихейлік мәдениеттің ірі ошағы болған. Қытай деректерінде Гаочан (高昌) ретінде белгілі.

Бешбалық (Bešbalıq) — «Бес қала» деген мағынаны білдіреді; атаудың өзі көп орталықты қалалық жүйені көрсетеді. Ол Ұйғыр мемлекетінің солтүстік бөлігіндегі маңызды әкімшілік орталық болған.

Янгибалық (Yangıbalıq) — «Жаңа қала» деген мағына береді; бұл атау жаңа қоныс немесе жаңа әкімшілік орталықтың құрылуын білдіреді.

Қанбалық (Qanbalıq) — «Хан қаласы» немесе «билеуші қаласы» деген мағынада түсіндіріледі (*qan* — хан, *balıq* — қала). Бұл атау саяси билік орталығына қатысты қойылған болуы ықтимал.

Сұлми (Sülmi) — деректерде сирек кездесетін атау, оның нақты орналасуы толық анықталмағанымен, Ұйғыр мемлекетінің қалалық желісіне кірген маңызды орталықтардың бірі ретінде көрсетіледі.

Аталған қалалардың атауларында жиі кездесетін **-балық (balıq)** компоненті көне түркі тілінде «қала», «бекініс», «қамал» деген мағынаны білдіретін өнімді урбанонимдік формант болып табылады (мысалы, Орхон жазбаларындағы Орду-балық). Бұл термин түркілердің ерте қалалық мәдениетінің өзіндік атау жүйесін көрсетеді. Жалпы алғанда, Қашқари келтірген бес қала туралы мәлімет Ұйғыр мемлекетінің көшпелі ғана емес, дамыған отырықшы-қалалық өркениетке ие болғанын дәлелдейді. Сонымен бірге бұл дерек Шығыс Түркістан аймағында түркі тілдес халықтардың саяси ұйымы, сауда желілері және мәдени ықпалы жоғары деңгейде болғанын айқындайды.

Үдін (üdü)

Хотан қаласының атауы (Қашқари, 1981:104). Этноним → ойконим.

IV. ЭТНОСАЯСИ ТОПОНИМДЕР: ЕЛ, МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ТАЙПА АТАУЛАРЫ

«Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде кездесетін этносаяси топонимдер XI ғасырдағы түркі әлемінің саяси географиясын, этникалық құрамын және халықаралық байланыстар

жүйесін бейнелейтін аса құнды деректер қатарына жатады. Қашқари географиялық атауларды тек табиғи кеңістік нысаны ретінде емес, белгілі бір тайпа, мемлекет немесе этнос мекендеген аумақтың белгісі ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай атауларды этнотопонимдер немесе этносаяси топонимдер деп сипаттауға болады. Олар кеңістік пен этникалық қауым арасындағы тығыз байланысты көрсетіп, ортағасырлық түркі дүниетанымында территория мен халық ұғымдарының өзара ажырамас болғанын дәлелдейді.

Бұл топонимдер арқылы түркі халықтарының қоныстану аймағы Еуразия құрлығының орасан кең бөлігін қамтығаны, сондай-ақ олардың Қытай, Иран, Византия және Үнді өркениеттерімен саяси, экономикалық және мәдени байланыста болғаны айқын байқалады. Сондықтан этносаяси атаулар тек географиялық емес, өркениеттік кеңістіктің де индикаторы ретінде маңызды.

Арамут (aramut) — Ұйғыр қағанатына жақын орналасқан түрік тайпасы немесе жер атауы (1981:187). Бұл атау этноним мен топонимнің аралас типіне жатады. Қашқари оны әрі тайпа атауы, әрі сол тайпа мекендеген аумақтың атауы ретінде береді. Мұндай құбылыс көшпелі қоғамдарға тән, өйткені тайпа атауы көбіне олардың тұрақты немесе маусымдық қоныс аймағының атауына айналады.

Арғу (arghu) — Талас пен Баласағұн арасындағы қала, екі таудың арасындағы аймақ (Қашқари 1981:172). Арғу тек географиялық атау емес, белгілі бір тайпалық бірлестіктің атауы ретінде де белгілі. Ортағасырлық деректер арғу тайпасының Жетісу мен Шу өңірінде өмір сүргенін көрсетеді. Атаудың негізгі мағынасы — «екі тау арасындағы», яғни тауаралық өңір. Бұл тайпаның географиялық орналасуын дәл сипаттайды [6]. Арғу атауы көне түркі тіліндегі *ara* («аралық») түбірінен туындаған деп есептеледі. Қашқари деректерінде ол Талас пен Баласағұн арасындағы екі тау жотасының арасындағы өңірді білдіреді. Кейін бұл атау сол аймақта қалыптасқан тайпалық бірлестіктің этнониміне айналып, этносаяси мәнге ие болған.

Бүгүр (bügür) — Куча мен Ұйғыр мемлекетінің арасындағы шекаралық қамал (1981:468). Бұл атау шекаралық аймақтың атауы ретінде этносаяси мазмұнға ие. Мұндай бекіністер көшпелі мемлекеттердің территориялық бақылау жүйесінде маңызды рөл атқарып, сауда жолдарын, әскери өткелдерді және шекаралық байланыстарды бақылауға қызмет еткен.

Баласағұн (balasaghun) — **Күз Орду**. Батыс Ляо мемлекетінің астанасы (Қашқари, 1981:168). Баласағұн Қарахан мемлекетінің басты саяси орталықтарының бірі болған. «Күз Орду» атауы — «оғыздардың патша ордасы» деген мағынаны білдіреді. Мұндағы *ordu* термині бастапқыда «ханның шатыры» деген мағынада қолданылып, кейін «астана», «сарай», «мемлекеттік орталық» ұғымына ие болды. Бұл сөз кейін көптеген тілдерге «орда» түрінде енген.

Булғар (bulghjar) — Белгілі түрік қаласы (Қашқари, 1981:596). Булғар атауы Еділ бойындағы ортағасырлық мемлекет пен этникалық қауымдастықты білдіреді. Қашқари оны «түрік қаласы» деп атап, түркі әлемінің құрамдас бөлігі ретінде көрсетеді. Бұл дерек XI ғасырда Еділ бойы булғарларының түркі өркениеті аясында қабылданғанын дәлелдейді. Тарихи тұрғыдан Булғар мемлекеті VII–XIII ғасырларда Еділдің орта ағысында орналасып, Шығыс Еуропа мен Орта Азия арасындағы саудада маңызды рөл атқарған. Исламды X ғасырда қабылдағаннан кейін ол мұсылман әлемімен тығыз байланыс орнатты. Лингвистикалық тұрғыдан «bulğar» этнонимі «аралас», «қоспа» деген мағынамен байланыстырылады. Бұл атаудың өзі этникалық құрамның күрделі болғанын көрсетеді.

Хозар (hazar) — Түрік мемлекетінің жер атауы (Қашқари, 1981:536). Хазар қағанаты VII–X ғасырларда Қара теңіз бен Каспий маңындағы аса қуатты мемлекет болды. Қашқари бұл атауды түркі мемлекеті ретінде көрсету арқылы хазарлардың түркі текті екенін растайды. Географиялық тұрғыдан бұл аймақ Еділ төменгі ағысы мен Солтүстік Кавказды қамтыды. Хазарлар Еуразия даласындағы сауда жолдарын бақылап, Византия мен ислам әлемінің арасында буферлік мемлекет қызметін атқарды. Этнонимнің шығу тегі нақты

анықталмағанымен, кейбір зерттеушілер оны «көшіп-қонушы», «кезбе» деген мағынамен байланыстырады.

Канжак-Сеңір (knqk sngir) — Талас маңындағы қала, Қыпшақ шекарасы (Қашқари 1981:626). Бұл атау Қыпшақ конфедерациясының шекаралық аймағын білдіреді. XI ғасырда қыпшақтар Дешті Қыпшақ даласының негізгі халқын құраған. Атау екі компоненттен тұрады: Канжак — тайпа атауы, Сеңір — көне түркі тілдерінде «тау жотасы», «биік жон», «шекаралық жон», «асу маңындағы биік бел» деген мағыналарды білдіретін географиялық термин. Қазіргі қазақ тілінде де *сеңір* — тау қыры, асу жоны деген мағынада қолданылады. Демек, Канжак-Сеңір — «Канжак тайпасының шекаралық жотасы» немесе «Канжақтардың тау жонындағы шебі» деген мағынаны білдіреді. Канжақ этнонимі Қашқари сөздігінде басқа тайпалармен қатар аталады.

Кусан (Kusn) — Куча қаласының атауы, Ұйғыр мемлекетінің шекарасы (Қашқари 1981:526). Куча — ежелгі Құча (龟兹) мемлекетінің орталығы. Бұл өңір буддалық мәдениет пен түркі мәдениетінің тоғысқан аймағы ретінде белгілі.

Кашмир (kmir) — түрік мемлекетінің шалғай қаласы (Қашқари 1981:597). Бұл атау түркі әлемінің оңтүстік-шығыс шекарасын көрсетеді және түркілердің Үндістан аймағымен саяси-сауда байланыстары болғанын дәлелдейді.

Қыпшақ (khfqakh) — Қашқари дерегінде Қыпшақ атауы Қашғар өңіріне қатысты жер атауы ретінде кездеседі (Қашқари 1981:620).. Бұл — этноним негізінде жасалған топонимнің айқын үлгісі. Қыпшақтар XI ғасырда Дешті Қыпшақ даласын мекендеген, Еуразияның ұлан-ғайыр кеңістігіне таралған аса ірі түркі тайпалық бірлестіктерінің бірі болған. Негізгі қоныстары Ертіс пен Еділ аралығын, Арал–Каспий маңын, кейін Қара теңіз далаларын қамтығанымен, Қашғар маңындағы аталуы олардың саяси, әскери немесе көші-қон байланыстарының шығыс өңірлерге дейін жеткенін көрсетеді. Бұл атаудың Қашғар төңірегінде кездесуі бірнеше тарихи жағдаймен түсіндірілуі мүмкін. Біріншіден, Қарахан мемлекеті кезеңінде әртүрлі түркі тайпаларының аралас қоныстануы мен әскери-саяси қызметі нәтижесінде этнонимдер жер атауына айналып отырған. Екіншіден, қыпшақ жасақтары немесе топтары Қарахан билеушілерінің құрамында қызмет етуі ықтимал. Үшіншіден, бұл атау белгілі бір қыпшақ тобының уақытша немесе тұрақты қонысына байланысты қалыптасқан болуы мүмкін. Көшпелі қоғамда тайпа атауы көбіне олардың жайлаған жерінің атауына айналатыны белгілі. Лингвистикалық тұрғыдан «Қыпшақ» атауының этимологиясы туралы түрлі пікірлер бар: кей зерттеушілер оны «жуыс ағаш», «ішкі жағы ойық» мағынасымен, енді біреулері «сарғыш», «дала тұрғыны» сияқты сипаттамалармен байланыстырады. Алайда нақты этимологиясы толық анықталған жоқ. Соған қарамастан, Қашқари мәтініндегі қолданыс оның этносаяси атау ретінде кең танылғанын дәлелдейді. Жалпы алғанда, Қашғар маңындағы Қыпшақ топонимі XI ғасырда түркі әлемінің этникалық кеңістігі бір-бірімен тығыз байланысты болғанын, тайпалардың қозғалысы мен ықпалы Еуразияның батысынан шығысына дейін таралғанын көрсететін маңызды тарихи-географиялық дерек болып табылады.

Тауғаш (tavghaq) — Мачин мемлекетінің атауы; Қытаймен байланысты үш бөлікті қамтиды (Қашқари, 1981:592). Қашқари Қытайды біртұтас мемлекет емес, үш саяси аймақтан тұратын кеңістік ретінде сипаттайды:

1. Жоғарғы Қытай — шығыстағы Тауғаш
2. Орта Қытай — Қидан мемлекеті
3. Төменгі Қытай — Бархан (Қашғар)

Бұл жіктеу сол тұстағы түркі дүниесінің геосаяси көзқарасын көрсетеді. Мұнда Қытай «күн шығатын бағыттағы» өркениеттік орталық ретінде қабылданған. Қашқари деректерінде Тауғаш атауы Қытайға қатысты қолданылатын этносаяси термин ретінде беріледі. Ол Қытайды біртұтас мемлекет емес, бірнеше саяси аймақтан тұратын кеңістік ретінде сипаттап, шығыстағы бөлігін «Тауғаш» деп атайды. Бұл атау түркі дүниесінің Қытайды «күн шығатын

жақтағы» ірі өркениеттік орталық ретінде қабылдағанын көрсетеді. Тарихи-лингвистикалық тұрғыдан *Тауғаш / Табғаш / Табғаш* атауы Қытайдың солтүстігінде IV–VI ғасырларда билік құрған Солтүстік Вэй әулетін құрған **туоба** (拓跋) тайпасының атымен байланыстырылады. Күлтегін жазуында бұл атау табғаш (табғаш) түрінде кездеседі (Қазақстан ұлттық энциклопедия 2006:158). Уақыт өте келе ол нақты әулетті емес, жалпы Қытай мемлекетін білдіретін этнополитонимге айналған. Мұндай семантикалық кеңею көшпелі халықтардың көрші ірі өркениеттерді бір тарихи атаумен жалпылап атауына тән құбылыс. Орхон-Енисей жазбаларында да осы атау жиі ұшырасады: түркі қағандары «Табғаш халқымен» соғысқанын немесе дипломатиялық қатынас жасағанын баяндайды. Бұл мәтіндерде Табғаш сөзі көбіне Қытайдың Тан әулетін (618–907) білдіреді( ). Яғни түркілер үшін бұрынғы Солтүстік Вэй мұрагері саналатын Қытай мемлекеттері бір атаумен жалпыланып отырған. Кейбір жазбаларда фонетикалық варианттары — табгач, тавгач, тауғаш — қатар кездеседі. Сондықтан «тауған» емес, **тауғаш (табғаш)** — Қытайды білдіретін көне түркілік атау. Ол бастапқыда нақты әулет пен этникалық топтың атауы болса, кейін бүкіл Қытай өркениетінің саяси атауына айналған. Қашқари еңбегіндегі қолданыс осы дәстүрдің XI ғасырда да сақталғанын дәлелдейді. Қорытындылай айтқанда, Тауғаш атауы түркі халықтарының Қытаймен көпғасырлық байланысының тілдік куәсі болып табылады: ол бір әулеттің атынан басталып, бүкіл мемлекетті білдіретін тұрақты этносаяси терминге айналған және түркі дүниесінің геосаяси танымында маңызды орын алған.

tavghaqhan — «ұлы әрі көне мемлекеттің ханы» (Қашқари, 1981:592). Бұл титул Қарахан билеушілерінің шығыстағы тарихи отанымен байланысын көрсету мақсатында қолданылған. XI ғасырда Қашғар түркілері өздерін Қытай өркениетімен тарихи сабақтастықта қарастырған.

Қашқари бағыт жүйесін де түсіндіреді:

- жоғары — шығыс
- төмен — батыс
- оң — оңтүстік
- сол — солтүстік

Бұл көшпелі дүниетанымға тән күнге негізделген кеңістік моделін көрсетеді.

Тат Тауғаш (tat tavghaq)

Түркі тайпасының атауы; Тауғаш жерінде тұрғандықтан осылай аталған (Қашқари, 1981:592).

Қашқари екі түрлі түсіндірме береді:

1. «Тат» — түркілерді(ұйғырлар) білдіреді
2. «Тат» — парсыларды білдіреді

Бұл көпмәнділік этникалық және мәдени шекаралардың шартты болғанын көрсетеді.

Қарахан мемлекетінде «тат» сөзі:

- мұсылман иран халықтарына
- буддалық ұйғырларға

бірдей қолданылған (Қашқари II : 224). Этнографиялық тұрғыдан бұл термин кейін Кавказдағы иран тілді халықтарға қатысты сақталған. Түрікмендер арасында ол егіншілікпен айналысатын отырықшы халықтарды білдіреді.

Түрік (türk)

«Бірлік» және «көптік» мағына береді (Қашқари, 1981:458). Сонымен қатар қала атауы ретінде де кездеседі (Қашқари, 1981:455). Қашқари «түрік» сөзін этникалық атаудан гөрі саяси-мәдени бірлік ұғымы ретінде түсіндіреді. Бұл XI ғасырда «түрік» терминінің кең өркениеттік мәнге ие болғанын көрсетеді.

Улуш (ulux)

Қоныс атауы; чүмүл тілінде «қала» мағынасында (Қашқари, 1981:85). Баласағұн « Құз Улуш» деп те аталған. Бұл атау «оғыздардың патша қаласы» дегенді білдіреді. Улуш яғни

Ұлыс термині кейін моңғол және түркі саяси терминологиясында «мемлекет», «халық», «жер» мағынасында кең тарады. М. Жошы ұлысы, Төле ұлысы, Ұлы ұлыс т.б.

Ұйғыр (Uyghur)

Мемлекет атауы; бес қаладан тұрады (Қашқари, 1981:152). Бұл қалалар:

- Сұлми
- Қочо
- Қанбалық
- Бешбалық
- Янгибалық

Бешбалық (beşbalıq) — ортағасырлық түркі дүниесіндегі ірі қалалардың бірі. Атаудың құрылымы айқын: *beş* — «бес», *balıq* — көне түркі тілдерінде «қала», «бекініс», «орталық қоныс» деген мағынаны білдіретін термин. Демек, Бешбалық — «Бес қала» немесе «Бес бекініс» дегенді білдіреді. Бұл атау қаланың жеке бір елді мекен емес, бірнеше қалалық құрылымнан тұратын әкімшілік-саяси орталық болғанын көрсетеді. *Balıq* компоненті көне түркі урбанонимиясында кең таралған. Орхон жазбаларында, Ұйғыр қағанаты дәуіріндегі мәтіндерде және кейінгі деректерде бұл сөз мемлекеттік орталықтарды, бекіністі қалаларды білдіру үшін қолданылған. Кейін кейбір түркі тілдерінде бұл термин қолданыстан шыққанымен, тарихи атаулар құрамында сақталған. Сондықтан Бешбалық атауы көне түркі қалалық мәдениетінің маңызды тілдік белгісі болып табылады. Тарихи тұрғыдан Бешбалық — Ұйғыр қағанаты кезеңінде және одан кейінгі дәуірлерде Шығыс Түркістандағы (қазіргі Шыңжаң) маңызды әкімшілік, әскери және сауда орталығы болған. Қала Жібек жолының солтүстік тармағында орналасып, Қытай, Моңғолия және Орта Азия арасындағы байланыстарда стратегиялық рөл атқарған. Археологиялық және жазба деректер оның бекіністі, жоспарлы қалалар жүйесінен тұрғанын көрсетеді, бұл атаудағы «бес қала» мағынасын нақтылай түседі. Саяси-географиялық тұрғыдан Бешбалық Ұйғыр мемлекетінің негізгі тірек пункттерінің бірі болған. Қашқари оны ұйғыр жеріндегі басты қалалардың қатарында атап өтеді. Кейін бұл аймақ Қарақытай (Батыс Ляо) және моңғол дәуірінде де маңызын сақтаған. Осылайша, Бешбалық атауы — сандық компонент пен қала атауына қатысты терминнің бірігуінен жасалған, көне түркі қалалық өркениетінің құрылымын бейнелейтін атау. Ол түркі мемлекеттерінің күрделі әкімшілік жүйесін, бекіністі қалалар желісін және Жібек жолы бойындағы саяси-экономикалық орталықтардың рөлін айқын көрсететін маңызды тарихи топонимдердің қатарына жатады.

Қорытынды

Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі Батыс өңіріне қатысты топонимдер XI ғасырдағы түркі дүниесінің тарихи географиясын, этникалық құрамын және кеңістік туралы танымын қалпына келтіруге мүмкіндік беретін бірегей дереккөз болып табылады. Еңбекте келтірілген жер-су атаулары тек табиғи нысандарды ғана емес, сол кезеңдегі саяси шекараларды, көші-қон бағыттарын, қоныстану жүйесін, мәдени ықпал аймақтарын және шаруашылық-экономикалық ерекшеліктерді кешенді түрде бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, Қашқари топонимдері түркі халықтарының кеңістікті игеру тәжірибесін және өркениеттік дамуын сипаттайтын маңызды тарихи-мәдени ақпаратты сақтаған.

Зерттеу барысында топонимдер құрылымдық және функционалдық белгілеріне қарай ойконимдер, гидронимдер, оронимдер және этносаяси топонимдер сияқты негізгі микро-топтарға жіктелді. Мұндай жүйелеу түркі топонимиялық кеңістігінің көпқабатты сипатын және оның табиғи, әлеуметтік, саяси және этникалық факторлармен тығыз байланысын айқындауға мүмкіндік берді. Әрбір атауға жүргізілген тарихи-географиялық және лингвистикалық талдау олардың тек тілдік бірлік емес, сонымен бірге қоғамдық құрылым,

шаруашылық үлгісі және мемлекетаралық қатынастар туралы мәлімет беретін деректік мәнін ашты.

Зерттеу нәтижелері Қашқари деректерінің негізінде ХІ ғасырдағы түркі әлемінің кеңістіктік моделін реконструкциялауға мүмкіндік беретінін көрсетті. Түркі халықтарының қоныстану аймағы Еуразияның батысында Еділ бойынан шығысында Қытайға дейін созылған кең аумақты қамтығаны нақты топонимдік материалдар арқылы дәлелденді. Әсіресе этносаяси топонимдер тайпалық және мемлекеттік құрылымдарды, халықаралық байланыстарды және геосаяси қатынастарды бейнелейтін негізгі индикаторлар ретінде ерекшеленеді. Көптеген атаулардың қазіргі географиялық нысандармен сәйкестігі анықталып, тарихи топонимдердің сабақтастығы дәлелденді.

Теориялық тұрғыдан зерттеу түркі халықтарының кеңістікті қабылдау жүйесінің ерекшеліктерін айқындайды. Кеңістік табиғи-географиялық белгілермен ғана емес, этникалық, саяси және шаруашылық факторлармен де анықталған. ХІ ғасырдағы түркі әлемінде территория «тайпа — аймақ — мемлекет» жүйесі арқылы ұйымдасқаны байқалады. Сонымен қатар топонимдер жазба деректердегі олқылықтарды толықтыруға қабілетті дереккөз ретінде Орта Азия мен Шыңжаң өңірінің ортағасырлық тарихын зерттеуде ерекше маңызға ие.

Практикалық тұрғыдан зерттеу нәтижелері тарихи географияны реконструкциялауда, Қазақстан және Орта Азия топонимиясын зерделеуде, археологиялық және тарихи-этнографиялық ізденістерде, оқу құралдарын әзірлеуде, геоақпараттық жүйелерде тарихи атауларды қалпына келтіруде және ұлттық тарихи мұраны жаңғырту ісінде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар бұл зерттеу қазіргі Қазақстан аумағындағы көптеген жер-су атауларының тарихи негізін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегі — түркі халықтарының ортағасырлық географиялық білімін, этникалық құрылымын және мәдени кеңістігін жан-жақты сипаттайтын аса маңызды дереккөз. Ондағы топонимдер жүйесі ХІ ғасырдағы Еуразия кеңістігіндегі түркі өркениетінің ауқымын, құрылымын және ықпал аймақтарын нақты көрсетеді. Сондықтан бұл еңбек тек тілдік ескерткіш ғана емес, тарихи география, ономастика, этнология және мәдениеттану ғылымдары үшін де құндылығы зор энциклопедиялық мұра ретінде бағалануы тиіс.

Әдебиеттер

Қашқари, 1981 – *Қашқари М.* Диуани лұғат ат-түрік. Ұйғыр тілінде. I том. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1981.

Қашқари, 1960–1963 – *Қашқари М.* Диуани лұғат ат-түрік. Өзбек тілінде. 1–3 том. Ташкент, 1960–1963.

Қашқари, 1997 – *Қашқари М.* Қашқари М. Диуани лұғат ат-түрік. Қазақ тілінде. 1–3 том. Алматы, 1997.

Бартольд, 1898–1900 – *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия: в 2 т. Санкт-Петербург, 1898–1900.

Бартольд, 1965 – *Бартольд В.В.* Сочинения по исторической географии. Москва: Наука, 1965. 713 с.

Bartold, 1965 – *Barthold V.V.* Four Studies on the History of Central Asia. Leiden: E. J. Brill, 1956–1962.

Clauson, 1972 – *Clauson G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972.

Малов, 1951 – *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951.

Кононов, 1982 – *Кононов А.Н.* История изучения тюркских языков в России. Ленинград: Наука, 1982.

Гың Шимин, Чжан Гуанда, 1980 – *Гың Шимин, Чжан Гуанда*. Сүлми туралы зерттеу // Тарихи зерттеулер. Бейжің, 1980.

Фэн Чэнцзюнь, 1980 – *Фэн Чэнцзюнь*. Батыс өңірі топонимдері. Бейжің: Чжунхуа баспасы, 1980. 105 б.

Ежелгі дәуір әдебиеті, 2002 – Ежелгі дәуір әдебиеті / Құраст. А. Қыраубаева. Алматы: Мектеп, 2002. 278 б.

Қазақстан..., 2006 – Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 8 том. Алматы, 2006. 701 б.

References:

Qashqari, 1981 – *Qashqari M.* Diuani lugat at-turik. Uyghur tilinde [Dictionary of Turkic languages. In Uyghur language]. I tom. Yirimzhi: Shynzhan khalyq baspasy, 1981. (in Uyg)

Qashqari, 1960–1963 – *Qashqari M.* Diuani lugat at-turik. Ozbek tilinde [Dictionary of Turkic languages. In Uzbek language]. 1–3 tom. Tashkent, 1960–1963. (in Uzb)

Qashqari, 1997 – *Qashqari M.* Diuani lugat at-turik. Qazaq tilinde [Dictionary of Turkic languages. In Kazakh language]. 1–3 tom. Almaty, 1997. (in Kaz)

Bartold, 1898–1900 – *Bartold V.V.* Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya v 2 t. [Turkestan during the Mongol rule in 2 volumes]. Sankt-Peterburg, 1898–1900. (in Rus)

Bartold, 1965 – *Bartold V.V.* Sochineniya po istoricheskoy geografii [Essays on historical geography]. Moskva: Nauka, 1965. 713 s.

Bartold, 1965 – *Barthold V.V.* Four Studies on the History of Central Asia. Leiden: E. J. Brill, 1956–1962.

Clauson, 1972 – *Clauson G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972.

Malov, 1951 – *Malov S.E.* Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti [Monuments of ancient Turkic writing]. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1951. (in Rus)

Kononov, 1982 – *Kononov A.N.* Istoriya izucheniya tyurkskikh yazykov v Rossii [History of the study of Turkic languages in Russia]. Leningrad: Nauka, 1982. (in Rus)

Gyn Shimin, Chzhan Guanda, 1980 – *Gyn Shimin, Chzhan Guanda*. Sulmi turaly zertteu [Research on Sulmi] // Tarikhi zertteuler. Beyzhiң, 1980. (in Kaz)

Fen Chentszyun, 1980 – *Fen Chentszyun*. Batys oniri toponimderi [Toponyms of the Western Region]. Beyzhiң: Chzhunkhua baspasy, 1980. 105 b. (in Kaz)

Ezhelgi dauir adebiyeti, 2002 – Yezhelgi dauir adebiyeti [Ancient Literature] / Құраст. А. Қыраубаева. Алматы: Мектеп, 2002. 278 б. (in Kaz)

Qazaqstan..., 2006 – Qazaqstan ulttyq entsiklopediyasy [National Encyclopedia of Kazakhstan]. 8 tom. Almaty, 2006. 701 b. (in Kaz)

¹Габитханулы Қ, ²Масимханулы Д., ³Абиденкызы А.

¹Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

^{2,3}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹kayrat.g@mail.ru, ²duken.masimhan@gmail.com, ³ainurbai-67@mail.ru

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ТЮРКСКОГО ПРОСТРАНСТВА XI ВЕКА: НА МАТЕРИАЛЕ I ТОМА «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК»

Аннотация. В статье проводится системное историко-лингвистическое и историко-географическое исследование комплекса топонимов Центральной Азии и Восточного Туркестана (современного Синьцзяна), представленных в I томе труда выдающегося тюркского учёного XI века Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк». Объектом исследования выступают различные типы географических названий — ойконимы (названия

городов и поселений), гидронимы (названия рек и озёр), оронимы (названия гор, перевалов и пустынь), а также этнополитические топонимы (названия стран, государств и племён). Для каждого названия определяются семантическая мотивация, морфемная структура, топонимообразующие форманты, варианты в исторических источниках и соответствие современным географическим объектам на основе историко-сравнительного, этимологического и ономастического анализа. В ходе исследования показано, что топонимы в труде Кашгари отражают не только географические объекты, но и систему расселения тюркских народов XI века, направления миграций, политические границы, хозяйственно-культурные особенности и пространственную картину мира кочевой цивилизации. Особое внимание уделяется картографическим материалам, сопровождающим «Словарь», на основе которых реконструируется средневековая модель тюркского пространства. Сопоставление с китайскими, арабо-персидскими письменными источниками и современными научными исследованиями позволило уточнить историческую идентификацию ряда топонимов, а также предложить новые выводы относительно их этимологии и ареала распространения. Результаты исследования представляют значительную ценность для тюркологии, исторической географии, ономастики и этнолингвистики и способствуют реконструкции средневекового исторического пространства Центральной Азии и Синьцзяна.

Благодарности: Данная статья подготовлена в рамках программы целевой финансирования BR24993043 — «Древнетюркские топонимы в источниках Китая и других стран Востока — одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологический, лингвистический подход».

Ключевые слова: Махмуд Кашгари; «Диван лугат ат-турк»; историческая топонимия; ойконимы; гидронимы; оронимы; этнополитические топонимы; историческая география; Центральная Азия; Восточный Туркестан (Синьцзян); этнолингвистика; географическая реконструкция.

¹Gabitkhanuly K., ²Massimkhanuly D., ³Abidenkyzy A.

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kayrat.g@mail.ru, ²duken.masimhan@gmail.com, ³ainurbai-67@mail.ru

THE TOPONYMIC MODEL OF THE ELEVENTH-CENTURY TURKIC WORLD: BASED ON THE MATERIALS OF VOLUME I OF *DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK*

Abstract. This article presents a systematic historical-linguistic and historical-geographical study of the corpus of toponyms related to Central Asia and Eastern Turkestan (modern Xinjiang) recorded in Volume I of the work *Dīwān Lughāt al-Turk* by the eminent 11th-century Turkic scholar Mahmud al-Kashgari. The object of the study comprises various types of geographical names, including oikonyms (names of towns and settlements), hydronyms (names of rivers and lakes), oronyms (names of mountains, passes, and deserts), and ethnopolitical toponyms (names of countries, states, and tribes). For each name, its semantic motivation, morphemic structure, toponym-forming elements, variants in historical sources, and correspondence with modern geographical locations are determined through historical-comparative, etymological, and onomastic analysis. The study demonstrates that the toponyms recorded by Kashgari reflect not only geographical objects but also the settlement system of Turkic peoples in the 11th century, migration routes, political boundaries, economic and cultural features, and the spatial worldview of the nomadic civilisation. Particular attention is given to the cartographic materials attached to the dictionary, which make it possible to reconstruct the medieval model of Turkic space. A comparison with Chinese, Arabic-Persian written sources and modern scholarly research has

enabled the clarification of the historical identification of a number of toponyms and the proposal of new conclusions regarding their etymology and geographical distribution. The findings are of considerable significance for Turkic studies, historical geography, onomastics, and ethnolinguistics, and contribute to the reconstruction of the medieval historical landscape of Central Asia and Xinjiang.

Acknowledgments: This article was prepared within the framework of the targeted funding program BR24993043 - “Ancient Turkic toponyms in the sources of China and other Eastern countries – one of the foundations of modern Turkic integration: historical-etymological, linguistic approach.”

Keywords: Mahmud al-Kashgari; *Dīwān Lughāt al-Turk*; historical toponymy; oikonyms; hydronyms; oronyms; ethnopolitical toponyms; historical geography; Central Asia; Eastern Turkestan (Xinjiang); ethnolinguistics; geographical reconstruction.

Авторлар туралы мәлімет:

Ғабитханұлы Қайрат, филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Бас директоры

Әбиденқызы Айнұр, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері

Информация об авторах:

Ғабитханұлы Кайрат, кандидат филологических наук, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы

Масимханұлы Дукен, доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Абиденкызы Айнур, PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Information about the authors:

Gabitkhanuly Kairat, Candidate of Philological Sciences, Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly

Masimkhanuly Duken, Doctor of Philological Sciences, Professor, General Director of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova

Abidenkyzy Ainur, PhD, leading researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov

Келіп түсті 10 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл

¹Дюсенов Б.Д. ²Әмірбекова С.К. ³Пилтан Ю.
^{1,2}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³yousefpiltan@gmail.com

М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «РИСАЛА-ЙИ ЖАНА'ИЗ» ТРАКТАТЫ: КОДИКОЛОГИЯ, АТРИБУЦИЯ, СЫНИ МӘТІН

Аңдатпа. Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасына жататын «Рисала-йи жанайиз» еңбегінің кодикологиялық, текстологиялық және деректанулық талдауы ұсынылады. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы №1171 папкада сақталған нұсқа (А нұсқа) және әулеттік мұрағаттағы нұсқа (Б нұсқа) қарастырылды. Бұған дейін Мәшһүр Жүсіптің 20 томдық шығармалар жинағында «Діни уағыз (бесінші нұсқа)» деген атаумен жарияланған мәтіннің шынайы атауы мен жанрлық табиғаты айқындалып, оның дербес фикһтық трактат – «Рисала-йи жанайиз» екендігі дәлелденді. Мақалада қолжазбалардың құрылымы, қағаз сипаты, жазу үлгісі (наста'лиқ), көшірушілердің қолтаңбалық ерекшеліктері, беттердің орналасу реті мен мәтіндік ақаулары сипатталып, екі нұсқа негізінде сыни мәтін түзудің принциптері көрсетіледі. Сыни мәтін араб графикасында беріліп, оның латын графикасындағы транслитерациясы мен қазіргі қазақ тіліне бейімделген еркін аудармасы жасалғаны айтылады. Зерттеу барысында еңбектің тілдік қабаты (түркі-шағатай негізі, араб-парсы лексикасы, қазақ, татар, түрік тілдік элементтері), фикһтық дереккөздері (ханафи мәзһабы аясындағы классикалық еңбектер, Құран аяттары мен хадистер) анықталып, жаназа рәсімдері, мирас, фидия, исқат, дәуір мәселелерінің мазмұны талданады. Сонымен қатар мәтіндегі қазақ қоғамына қатысты әлеуметтік-этикалық сын (әйел мирас құқығы, жаназа рәсіміндегі бұрмалаушылықтар) Мәшһүр Жүсіптің басқа шығармаларымен салыстырыла отырып, авторлық атрибуция мәселесі нақтыланады. Қорытындысында «Рисала-йи жанайиз» тек діни-фикһтық трактат ғана емес, XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының құқықтық, этнографиялық және рухани өмірін айғақтайтын құнды дерек көзі екендігі тұжырымдалады. Еңбекті ғылыми айналымға сыни мәтін негізінде енгізу Мәшһүр Жүсіп мұрасын жаңаша пайымдауға және қазақ исламдық жазба дәстүрін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН: BR28712621).

Кілт сөздер: Мәшһүр Жүсіп, қолжазба, деректану, кітапхана, кодикология

Кіріспе

Қазақ жазба мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу, әсіресе араб графикасында сақталған қолжазбаларды кодикологиялық және текстологиялық тұрғыдан талдау – отандық гуманитарлық ғылымның өзекті бағыттарының бірі. Соның ішінде XIX–XX ғасырлардағы ғұрыптық-салттық, діни-ағартушылық, сопылық мазмұндағы еңбектер әлі де толық жүйеленіп, сыни мәтін негізінде ғылыми айналымға түсті деп айту қиын. Осындай зерттелуі өте өзекті шығармалардың бірі – «Ғылым ордасы» РМК-ның Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына тиесілі «Рисала-йи жанайиз» еңбегі.

Бұл еңбек осы күнге дейін арнайы зерттеу объектісіне тартылмай, ғылыми әдебиетте дербес трактат ретінде танылмай, Мәшһүр Жүсіптің 20 томдық жинағының 14 томында «Діни уағыз» деген атаумен ғана жарияланған. Оның үстіне, 14-ші томда мәтіннің атауы, жанрлық табиғаты және мазмұндық құрылымы нақты айқындалмаған, сонымен қатар аударма барысында текстологиялық және лексикалық түсініксіздіктер жол алған. Бұл жағдай проблемалық ахуалды көрсетеді: біріншіден, шығарманың түпнұсқалық атауы мен авторлық атрибуциясы толық дәлелденбеген; екіншіден, қолжазба мәтінінің ғылыми талапқа сай сыни басылымы жасалмаған; үшіншіден, кодикологиялық сипаттамасы мен дереккөздік негізі жүйелі зерттелмеген.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі бірнеше факторлармен айқындалады. Біріншіден, қазақтың исламдық жазба дәстүрін, әсіресе ханафи-матуриди бағытындағы фикһтық мұраны кешенді түрде зерделеу – қазіргі ұлттық тарихи сана мен рухани мұраны жаңғырту үдерісінде ерекше маңызға ие. Екіншіден, «Рисала-йи жанайиз» тек діни трактат емес, XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының құқықтық, әлеуметтік және этнографиялық болмысын танытатын дереккөз болып табылады. Үшіншіден, қолжазбаның екі нұсқасының (Орталық ғылыми кітапхана қорындағы және әулеттік мұрағаттағы) салыстырмалы талдауы мәтінтану, атрибуция және кодикология салалары үшін жаңа ғылыми нәтижелер береді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына тиесілі «Рисала-йи жанайиз» еңбегінің қолжазба нұсқалары бұл зерттеудің нысанына айналып отыр. Аталған еңбектің кодикологиялық ерекшеліктері, мәтіндік құрылымы, дереккөздік негізі, тілдік қабаты және авторлық атрибуция мәселесі жан жақты терең зерттеуді қажет ететін негізгі бағыты болып табылады. Мақаладағы басты мақсатымыз – «Рисала-йи жанайиз» еңбегінің дербес трактат екенін дәлелдеу, қолжазбалардың негізінде ғылыми талапқа сай сыни мәтін түзу және шығарманы текстологиялық әрі кодикологиялық тұрғыдан кешенді сипаттау.

Зерттеу алаңына тартылып отырған шығарманы зерттеу барысында қолжазбалардың сақталу жағдайын, материалдық сипаттамасын және көшірушілік ерекшеліктерін анықтай отырып, екі нұсқаны салыстырып, мәтіндік айырмашылықтарын талдап, шығарманың құрылымын, жанрлық табиғатын айырып анықтап, тілдік қабатын (түркі-шағатай негізі, араб-парсы лексикасы, қазақтық элементтер) саралап, шығармада кездесетін Құран аяттары, хадистер және классикалық фикһ еңбектерін анықтап, сыни мәтінін жасап, транслитерация және қазіргі қазақ тіліне бейімделген аудармасын дайындау жұмыстарын атқаруды көздедік.

Осыншалықты атқарылған көп міндеттердің нәтижесінде «Рисала-йи жанайиз» – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының төл еңбегі болып табылады және ол бұрынғы жарияланымдарда көрсетілгендей жай «діни уағыз» емес, құрылымы жүйеленген, фуру' әл-фикһ саласына жататын арнайы трактат екендігін тереңірек танып, таныта түсуге жол ашылды. Бұл зерттеу қазақ исламдық жазба дәстүрін, Мәшһүр Жүсіп мұрасын және XIX ғасырдағы қазақ қоғамының діни-құқықтық мәдениетін жаңа қырынан тануға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында кодикологиялық сипаттау, салыстырмалы текстологиялық талдау, деректанулық сараптама, филологиялық интерпретация әдістері қолданылды. Қолжазбаның материалдық ерекшеліктерін (қағаз, сия, жазу түрі, нөмірлеу) сипаттау үшін кодикологиялық әдісі, екі нұсқаны жолма-жол салыстыру арқылы сыни мәтін құрастыру үшін салыстырмалы текстологиялық әдіс, мәтіндегі Құран аяттары мен хадистерді түпнұсқа дереккөздермен салыстыру үшін деректанулық әдіс, тілдік қабатты (шағатай, араб-парсы, түркі элементтері) саралау үшін филологиялық талдау әдісі, Мәшһүр Жүсіптің бұл еңбегін басқа шығармаларымен мазмұндық салыстыру арқылы авторлық атрибуцияны негіздеу үшін интертекстуалдық әдіс, мәтіннің әлеуметтік-этикалық мазмұнын тарихи контекстте түсіндіру мақсатында герменевтикалық әдістері қолданылды.

Жабдықтық қамтамасыз ету ретінде қолжазбалардың жоғары сапалы электронды көшірмелері, мәтіндерді салыстыруға арналған цифрлық редакциялау құралдары және араб графикасын өңдеуге мүмкіндік беретін бағдарламалық құралдар мен жасанды интеллект платформалары пайдаланылды.

Материалға сипаттама. Зерттеудің негізгі материалы – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына тиесілі «Рисала-йи жанайиз» еңбегінің екі қолжазба нұсқасы. Оларды А нұсқасы және Б нұсқасы деп екі нұсқа түрінде қолдандық:

1) А нұсқасы – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы №1171 папкада сақталған мәтін. Бұл папка 1048 беттен тұрады, оның ішінде «Рисала-йи жанайиз» мәтіні 461^а–513^б парақтар аралығында орналасқан (барлығы шамамен 52 парақ). Қолжазба бірнеше көшіруші тарапынан жазылған, қағаз сапасы мен жазу үлгісі әркелкі, наста^алыққа ұқсас жазумен түсірілген. Мәтін толық емес: кіріспе бөлігі мен соңғы бөлімдері сақталмаған, парақтардың орындары ауысып кеткен фактілері байқалады.

2) Б нұсқа – әулеттік мұрағатта сақталған қолжазба. Бұл жинақ ішінде «Рисала-йи жанайиз» дербес атаумен (1^б бет) көрсетілген. Жалпы көлемі – 84 бет (1^б–43^а), мәтін 10–15 жолдан тұратын беттерге қара сиямен, көркем наста^алық жазуымен түсірілген. Бұл нұсқаның бас жағы толық болғанымен, соңғы бөлімдері сақталмаған.

Зерттеу материалының сапалық сипаттамасына тоқталып өтсек, мәтін араб графикасымен жазылған және тілдік негізі түркі-шағатай тілінде жазылған. Мәтінде араб және парсы лексикасы мол, қазақ, татар, түрік тілдік элементтері де кездеседі. Шығарманың мазмұны *фуру^а әл-фиқһ* саласына жататын жаназа, *мирас*, *фидйа*, *исқат*, *дәуір* мәселелерін қамтиды.

Мәшһүр Жүсіп мұрасы әдебиеттану, фольклортану және тарих салаларында кеңінен зерттелгенімен, оның тарихи, діни және т.б. тақырыптардағы ғылыми трактаттары арнайы кодикологиялық және текстологиялық тұрғыдан жүйелі түрде қарастырылмаған. «Рисала-йи жанайиз» бұған дейін 20 томдық жинақтың 14 томында «Діни уағыз (бесінші нұсқа)» атауымен жарияланып, дербес трактат ретінде танылмаған. Бұған дейін шығарманың сыни мәтіні түзілмеген, атрибуция мәселесі арнайы зерттеу нысаны болмаған. Осы олқылықтар аталған зерттеудің қажеттілігін айқындайды.

Талқылау

Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімі Қазақ КСР Ғылым академиясының тұңғыш президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың тікелей бастамасымен 1959 жылы 22 қаңтарда құрылған. Қазақстандағы сирек кітаптар мен қолжазбалардың негізгі қоры сол жылдардан бері жинақталып келеді. Бұл қорларда қазақ, араб, парсы, шағатай, татар және басқа да шығыс тілдеріндегі шамамен 3650 папка материал жинақталған. Ең көне жазбаларға 700–800 жыл болған. Орталық ғылыми кітапханада 2151 папка, яғни 22 мыңнан астам мәтін сақталған. Осы қалың қолжазбалар арасында сақталған қазақтың әдебиеті мен мәдениетінің, тарихы мен танымының ірі тұлғасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасын зерттеу – бүгінгі таңда өте өзекті мәселелердің бірі.

Мәшһүр Жүсіптің мол ғылыми мұрасы, шығармаларының қолжазба күйіндегі бір бөлігі Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Ғылым ордасы» РМК Орталық Ғылыми кітапханасының (ҚР ҒЖБМ ҒК ҒО РМК ОҒК) Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақтаулы.

ОҒК қорындағы инв. № 1835 папкада Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларына ең алғашқы болып ғылыми сипаттама жасаған ғалым, филол.ғыл.докт. Мұратбек Бөжеевтің «Мәшһүр Жүсіп Көпеев қолжазбаларына берілген сипаттама» атты аса құнды еңбегі сақталған. Қолжазба күйінде сақталған бұл еңбекте Мәшһүр Жүсіптің өз қолы анықталған, мұнда ғалым

М.Ж. Көпейұлының 139 шығармасына ғылыми сипаттама жасаған және шығармалардың алфавиттік тізімін түзіп шыққан (ОҒК. №1835 папка, 1048 б. 271б.). Бұл материалдар кейіннен «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» еңбегіне енген (Қазақ қолжазбалары, 1986: 38-74).

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тарихи-ғылыми мұрасын зерттеуші, тарих ғылымдарының докторы Лаура Қуандықызы Жүсіпованың «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – деректанушы» атты еңбегінде ғұламаның «Қазақ түбі» шығармасы қазақ тарихына арналған топтама екендігі айтылып, жан-жақты зерттелген (Жүсіпова, 2013).

Мәшһүр Жүсіп мұрасын зерттеу ісі Тәуелсіздіктен кейін өте қарқынды дамыды. 2013 жылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларының толық жинағы ретінде 20 томдығы жарық көрді. Біздің зерттеу нысанына алып отырған «Рисала-йи жанайиз» шығармасы 20 томдықтың 14-ші томында «Діни уағыз (бесінші нұсқа)» деген атпен жарияланған. 20 томдықтың 14-ші томын шығарушылар туралы кітапта мынадай мәлімет берілген: «Кітапты араб тілінен аударып, құрастырып, баспаға әзірлеген – С.А. Ахметниязов, Қ.Қ. Талқанбаева, Д.Қ. Матаев» (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 2). Құрастырушылар «Діни уағыз» деген атаумен жалпы саны 15 нұсқа берген. Бұл 15 нұсқаны әуелгі бөлігінде 6 нұсқаны бір бөлек, кейіннен 9 нұсқаны бір бөлек берген. Шығарушылар қандай мақсатта «Діни уағыз» деп атады, не себепті 15 қылмай 2 топқа бөлгені туралы түсіндірме бермеген. 14-ші томды шығарушылар шығарманың ішінде Құран аяттары немесе хадистер кездескен соң бұл жазбаларды «Діни уағыз» деп атаған болу керек деп топшылаймыз.

Біз қарастырып отырған «Рисала-йи жанайиз» осы 15 нұсқаның ішіндегі алдыңғы бөлігінде 6-шы нұсқаның қатарындағы 5-ші нұсқа, яғни, 114-143 беттерде берілген материал (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 114-143).

«Діни уағыз (бесінші нұсқа)» деп атаған бұл еңбекті оқып отырған адам бір нәрсе түсінуі мүмкін емес. Шығарушылардың жасаған аудармасы сын көтермейді. Себебі, араб тіліндегі сөйлемдерді кирилл жазуымен транскрипциялап, транслитерациясын жасауға талпынған. Бірақта көп жері түсініксіз. Сөзіміздің дәлелі болуы үшін 14-ші томды шығарушылардың Мәшһүр Жүсіптің арабжазулы қолжазбасын аударып, кітапқа берген беттерінен үзінді келтірейік.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларының 14-ші томы, 117-ші бетіндегі «Діни уағыз (бесінші нұсқа)» атты еңбектің аудармасынан үзінді:

«Бап фи баян уасиәт әл-мәйт [1102]

Әй, бір әдәр мәғлұм [1103] болсаң бір кісі барша малының үштен бірі бірле иә ондан азы бірле уа артындан басқа осына дұрыста болар. Егерше уәрис мұңкәр [1104] болмаста да ләкин үшінің бірінден көпке уәрис бұрш уасиәтдан [1105] басқа һәйб уасиәт [1106] дұрыста емес дүр. Әммә бір уәрисні екінші уәриснің рұқсатынан басқа аслан һәббә уасиәт [1107] дұрыста емес дүр. Әммә бір уәрисні екінші уәриснің рұқсатынан басқа аслан һәббә уасиәт [1107] дұрыста емес дүр. Уакн уасиәт өлгеннен соң бөртілерлік өліктен қалған мал әууәл оның нәһәр уа тәкфин [1108] уа дәфинә [1109] харф [1110] қылынар. Егер мұндан калса кісіге бере алса... болса оң болар».

Кітаптан алынған осы үзіндіден бір де бір нәрсені түсіну мүмкін емес. Шығарушылар тікжақшаға нөмірлеп отырып түсініктемелер берген екен. Оны ашып қарасақ былай болады: «Бап фи баян уасиәт әл-мәйт [1102] – Өсиет айту жайлы мәселе». Бұл жерде «бап» деп бергені араб тілінде негізгі мағынасы «باب» – «баб» – есік болғанымен, қолжазбаларда «тарау, бөлім» сөздерінің орынына қолданылады. Сонда шығарушылар аударғандай «бап» сөзі «мәселе» емес «бөлім» болып аударылуы қажет. Анығында бұл «Марқұмның өсиеті туралы бөлім» болып аударылуы қажет еді.

Одан кейінгі сөйлемге келсек, «Әй, бір әдәр мәғлұм» деген тіркесте «бір әдәр» емес, кәдімгі қазақ тілінде кездесетін «пірадар» сөзі. Бұл жерде «Әй, бауырым» деген қаратпа сөз қолданылған. Келесі «Егерше уәрис мұңкәр...» деп басталатын сөйлемдегі «мұңкәр» сөзі

қолжазбадағы әуелгі мағынасынан мүлдем басқа сипатта аударылған. Себебі қолжазбадағы مونكا – мұңа яғни, «бұған» сөзі, «мүнкәр» – «сенбеген, «жоққа шығарушы» (иман етпеген) деп аударылып толықтай басқа мағынаны береді. Осы сынды қателіктерді мәтіннің өн бойынан көп көруге болады.

Одан бөлек, шығарушылар шығарманың нақты атауын да анықтамаған. Бұл қолжазбаның «Діни уағыз (бесінші нұсқа)» емес «Рисала-йи жанайиз» екендігін анықтау біраз қиындықтар тудырды. Оны анықтау үшін Орталық ғылыми кітапханадағы №1171 папканы қарап, түпнұсқаны оқыған соң бұл еңбектің жәй ғана «Діни уағыз» емес, белгілі бір еңбек екені анықталды. Бұл еңбектің толық нұсқасын іздеуді көздеп, көп кітап ақтарылды.

«Сабақты ине сәтімен» демекші, Павлодар облысы Баянауыл ауданы Мәшһүр Жүсіп ауылының сыртындағы Ескелді шатқалында орналасқан Мәшһүр Жүсіп кесенесі жанындағы Мәшһүр Жүсіп музейінің қорынан осы шығарманың қолжазба нұсқасы табылды. Музей меңгерушісі әрі Мәшһүр Жүсіптің тікелей ұрпағы Әсет Пазылов мол мағлұматтар беріп әрі қолжазбаны пайдалануға көмек көрсетті. Бұл қолжазбаны қолға алып қарастырған соң, әулеттік мұрағаттан табылған қолжазбадан шығарманың атауы анықталды.

Орталық ғылыми кітапхана қорындағы қолжазбада кіріспе бөлімі мен соңғы беттері жоқ екендігін ескертуіміз керек. Ал әулеттік мұрағаттағы нұсқада кітаптың аты «Рисала-йи жанайиз» деп көрсетіліп, кіріспе бөлімі толық берілген. Бірақ хусни хатпен көркем көшірілген бұл қолжазбада да соңғы жағы толық емес. Сондықтан Орталық ғылыми кітапхана қорындағы қолжазбада болмаған беттерді әулеттік мұрағаттағы қолжазбадан толықтыруға тура келді.

Жаназа кітабының тақырыптары классикалық әдебиетке сай арабша берілген. Тақырыптары мынадай:

باب في بيان أحوال المحتضر - Баб фи баян ахуал әл-мұхтажар (Төсек тартып жатқан кісінің (мұхтажардың) жағдайы жайлы бөлім);

باب في بيان غسل الميت – Баб фи баян ғасл әл-мәйит (Мәйітті жуындыру туралы бөлім);

باب في بيان تكفين الميت – Баб фи баян тәкфин әл-мәйит (Мәйітті кебіндеу туралы бөлім);

باب في بيان وصيت الميت – Баб фи баян уасият әл-мәйит (Марқұмның өсиеті туралы бөлім);

باب في بيان صلاة الجنائزة – Баб фи баян салат әл-жаназа (Жаназа намазы туралы бөлім);

باب في بيان حمل الميت – Баб фи баян хамл әл-мәйит (Мәйітті алып жүру туралы бөлім);

باب في بيان دفن الميت – Баб фи баян дәфн әл-мәйит (Мәйітті жерлеу жайлы бөлім);

باب في بيان أحوال الميت – Баб фи баян ахуал әл-мәйит (Марқұм жерленгеннен кейінгі ахуал туралы бөлім);

باب في بيان قراءة القرآن – Баб фи баян қира'ат әл-Құр'ан (Құран оқу туралы бөлім).

Бұл жерде тоғыз бөлім беріліп отыр. Бірақ әулеттік мұрағаттағы нұсқаның 2^b бетінде жаназа үкімдерін «он бөлімде нақты баяндаймыз» деп бөлімдердің тақырыбы берілген. Соңғы бөлім тақырыбы «Уағыз-насихат» деп көрсетілген. Дегенмен екі нұсқаның да соңғы беттері толық болмағандықтан «уағыз-насихат туралы оныншы бөлім» жоқ.

Жоғарыдағы шығарушылар жіберген қателіктерді қайталамау үшін жан жақты толыққанды ғылыми тұрғыдан жариялауды көздедік. Ол үшін Орталық ғылыми кітапхана қорындағы №1171 папкадағы беттер мен Әсет Пазыловтан алған қолжазбадағы жетпейтін беттерді толықтыра отырып, текстологиялық талдау жасалып, сыни мәтін түзіліп шықты. Қолжазба араб жазуымен жазылғандықтан сыни мәтінді араб графикасында түздік. Осы сыни мәтіннің негізінде шығарманың латын графикасындағы транслитерациясы түзілді. Бұл транслитерация негізінде араб-парсы, түркі-шағатай сөздері мен қазіргі қазақ тілінде қолданылатын сөздер ажыратылып, шығарманың қазіргі қазақ тіліне бейімделген еркін аудармасы жасалды.

Мәтін түсінікті болу үшін 14-ші томды шығарушылардың жоғарыда берген тарауы негізінде мысал келтірсек. Осы тараудың араб графикасындағы сыни мәтіні:

باب في بيان وصيت الميت

ای برادر معلوم اولسون که بر کمسه بارچه مالینک اوچدان بری برله یا اندین ازی برله وارثندین باشقه کمسگه هبه وصیتی درست بولور اگر وارثی منکا رضا بولماسده لیکن اوچتنک بریندان کوبکه وارثی بورش وصیتدان باشقه هبه وصیتی درست ایماسدور اما بر وارثنه ایکنچی وارثتنک رخصتینان باشقه اصلا هبه وصیتی درست ایماسدور وگنه وصیت اولکاندینسونک یورتلور لیکن اولوکدان قالغان مال اول آنک تجهیز و تکفین و دفینه صرف قلنور اگر موندین قالسه کشیکا بیراسی بورچی بولسه انکه بولور.

Осы үзіндінің, яғни, «Марқұмның өсиеті туралы бөлім» үзіндісінің транскрипциясы:

«Bāb fī bayān vaṣīyāti-l-māyyit.

Äy, biradār. Ma'lūm olsunki bir kimsä barča mālınıñ uçdan biri birlä yä ändin äzī birlä vārisindin başqa kimsägä hibä vaṣīyātī durist bolur ägär vārisī muña rižā bolmasada. Lekin uñıñ birindan kobkū borıñ vaṣīyätidan başqa hibä vaṣīyātī durist emasdur. Ammā bir vārisina ekinçi vārisinnıñ ruḥṣatınān başqa aṣlā hibä vaṣīyātī durist emasdur. Vā ginä vaṣīyāt ölkāndin şoñ yuritilur. Lekin ölükdän qalğan māl ävväl ānıñ täjhīz vā täkfīn vā dāfninā şarf qılınūr. Ägär mundin qalsa kişikā berasī borçı bolsa aña bolur».

«Марқұмның өсиеті туралы бөлім» үзіндісінің қазіргі қазақ тіліне еркін аудармасы:

Марқұмның өсиеті туралы бөлім

Уа, бауырым! Бір кісі мал-мүлкінің үштен бірін немесе одан аз мөлшерін мұрагерінен басқа кісіге (мұрагерінің ризасы болмаса да) қалдыру үшін өсиет етуі дұрыс. Мал-мүлкінің үштен бірінің көбімен борышын өтеуден басқа мақсатта өсиет етуі дұрыс емес. Бір мұрагеріне екінші мұрагерінің рұқсатынсыз мал-мүлкін қалдыру үшін өсиет етуі мүлде дұрыс емес. Өсиет кісі қайтыс болған соң орындалады. Қайтыс болған кісінің мал-мүлкінен алдымен жаназа рәсіміне келіңдеу және жерлеу қаражаттары алынады. Егер бұдан артатын болса, берешек қарыздары төленеді. Егер бұдан да артатын болса, қалған дүниесінің үштен бірімен өсиеті орындалады. Осылардан қалған мал-мүлкін мұрагерлер арасында Алла парыз еткендей бөледі».

Шығарма тілдік тұрғысынан шағатай тілінде болғанымен түркі тектес басқа тілдегі сөздер де кездеседі. Шығармада қазақша, татарша, түрікше сөздер де қолданылған. Сондай-ақ, қазақ тілінде «пірге қол беруші», «мүрид» мағынасындағы (пірәдар) «*бірадар*» *برادر* сөзі қазіргі түрік тіліндегі семантикасы «бауыр» деп қолданылады (Қазақ тілінің, 2008: 683).

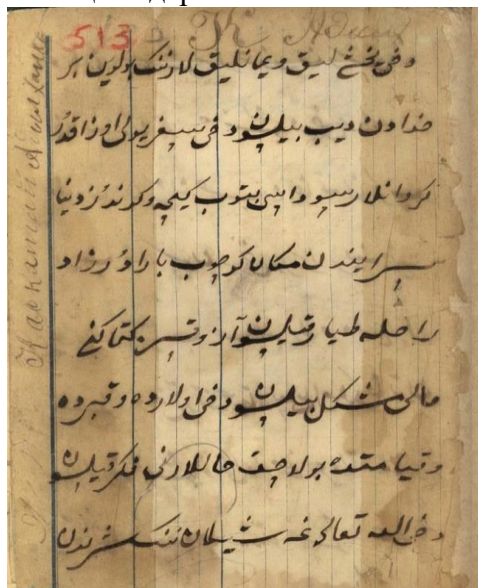
Шығармада бүгінгі түрік, әзербайжан тілдеріндегі кең қолданыс тапқан «дейлдур» *دیگلدور* сөзі де кездеседі. Бұның мағынасы қазақ тіліндегі «емес» деген болымсыздық мәнді көмекші етістік мағынасына сәйкес келеді. Сол сияқты, татар тілінде жиі қолданылатын «ашамақ» *اشامق* – жеу сөзі де шығармада орын алған. Араб-парсы сөздері де көп қолданыс тапқан деуге болады. Кейбір жерлерде етістік араб тілінің әсерімен сөйлемнің бас жағында келеді. Бұл қазақ тілінің синтаксистік заңдылықтарына сай емес екендігі айдан анық. Шағатай-түркі кітаби тілдің кейбір олқылықтары оқырман қауымының түсініп оқуына қиындық туғызары сөзсіз. Дегенмен, шалқасынан – *شالقاसनان*, төркін – *تورکین* секілді таза қазақша сөздер мен «сырқау қадірін сау білмес, аш қадірін тоқ білмес, өлім қадірін тірі білмес» деген сияқты таза қазақы санаға сыйымды тіркестер шығарманың авторын анықтауға мол мүмкіндік береді. Осыған орай, жалпы оқырманға түсінікті болу үшін трактат толықтай қазіргі қазақ тіліне ыңғайланып, еркін аудармасы жасалды. Зерттеушілер түпнұсқамен еркін танысу үшін мәтіннің факсимилесі берілді, тілдік тұрғыда тез түсіну үшін мәтіннің транскрипциясы және транслитерациясы қоса берілді (Рисала-йи жанайиз, 2024).

Байқағанымыздай, қолжазба мәтіні негізінен түркі-шағатай тілінде жазылған. Сондықтан Мәшһүр Жүсіп шығармаларын араб тілі мен парсы тілін жетік білетін, оған қоса, түркі-шағатай тілін меңгерген әрі дін мен ислам, тасаввуф ілімінен хабары бар мамандар аударып, ғылыми айналымға енгізуі қажет. Ақынның өзі «менің мұрамды жинап, зерттеу үшін Айып пайғамбардың шыдамдылығы, Нұқ пайғамбардың жасы керек, Ніл өзеніндей сия керек» деп айтпақшы, Мәшһүр Жүсіп алған білім мен ілімнің түйінін шешу үшін әлі талай еңбектер жазылары хақ (Дүйсенов, Назыр, 2024: 134).

Зерттеу нәтижелері

Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы нұсқаға (әрі қарай – А нұсқа) сипаттама: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының осы кітапта негізге алып

отырған «Рисала-йи жанайиз» қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы №1171 папкада сақталған. Жинақтың мұқабасына «*Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің тарих, әдебиет, этнографиясынан жинағандары, 1920 жыл*» – деп жазылған. Бұл папкада сырты тысталған, мұқабасы жасыл түсті қатты қағазбен қапталған, 1048 беттен тұратын кітап сақталған. Кітаптың биіктігі 18,5 см, ені 12,5 см, қалыңдығы 6,5 см. Папканың ішіндегі беттер бірнеше рет нөмірленген. Аталған папкадағы парақтарының жоғарғы сол жағына қызыл қаламмен сандық нөмір қойылған, барлығы 522 парақтан тұрады (1 сурет). Парақтар папкаға жинақталып тігілген кезде кейбір парақтардың орыны ауысып кеткен немесе түсіп қалғандығы байқалады. Жинақта тарих, әдебиет, этнографияға қатысты мәліметтермен бірге діни мазмұндағы уағыз, Құран, аят тәпсірлері, хадистер мен фикһқа қатысты мәліметтер де берілген. Қолжазба бірнеше кісі тарапынан көшірілгендіктен түрлі сипаттағы қағаздарға жазылған.

1 сурет. ОҒК. №1171 папкада сақталған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Рисала-йи жанайиз» қолжазбасының А нұсқасының 513^a беті.

Аты аталған №1171 папканың 461^a-513^b парақтарында жаназаға қатысты шағатай тілінде жазылған еңбек орын алған (ОҒК. №1171 папка: 1048). Жазуы *наста'лиқ* жазу түріне ұқсас, бірақ айтарлықтай көркем жазылмаған. 501^a-513^b беттердің арасын бір көшіруші, 461^a-474^b беттерін басқа бір кісі, 475^a-500^b беттердің арасын тағы да бір басқа бөлек көшіруші жазған. Аталған еңбек екі түрлі сипаттағы қағазға жазылған. Біріншісі, 501^a-513^b беттер тігінен сызылған сызықтары бар сарғыш түсті қағазға жазылса, екіншісі, сарғыш түсті жәй қағазға жазылған. Көп беттердің ортасы, кейбір беттердің жан-жағы папкаға тігілгенде реставрацияланып, әрбір беттің шет жағы жағалай жұқа қағазбен желімделген.

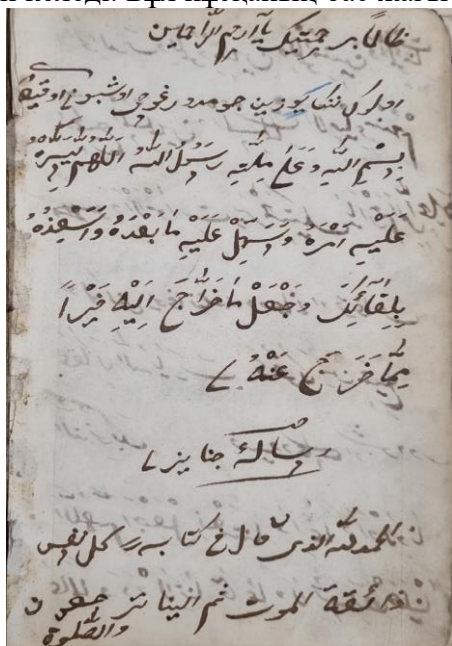
Сонымен қатар, кейбір беттердің шеттерінде кейіннен кирилл немесе арап әріптерімен жазылған жазулар бар. Атап өтетін болсақ, 513^a беттің сол жағында тігінен қара қаламмен кирилл әрпінде «Каскатай Адылхан», осы беттің жоғары жағында «К. Адылхан» деген жазулар бар. 505^b беттің бірінші қатар жазуы мен екінші қатар жазуы арасында қара қаламмен орысша «Баян- Аульский», екінші қатармен үшінші қатар арасында «Трудовой» деген жазулар бар. Ал 461^a беттің жоғары жағында көлденеңінен төңкеріле басылған мөр бар. Мөрде қара көк түсті сия сауытпен «846 14 /V/» деп нөмірленген жазу бар. Осы беттің төмен жағында араб әрпінде қара қаламмен ... کتاب ایاسی قاسقا... (Кітап иесі Қасқа...) деген жазу бар. Соңғы жағы оқылмайды. Ал, 466^b бетте: پورش اوچدان بری، فیه سی (Кітап иесі Қасқа) деген жазу бар. Соңғы жағы оқылмайды. Ал, 467^a бетте: پورش اوچدان بری، فیه سی (Кітап иесі Қасқа) деген жазу бар. 473^b беттің жоғары жағында тағы қара қаламмен араб әріпімен کتاب ایاسی (Кітап иесі) деген жазу бар. 476^b мен 481^b беттің сол жағында тігінен орысша қара қаламмен «Баян-

Аульский» деген жазу бар. Тағы 488^b беттің сол жағында тігінен جازبا كتاب اياسى (Жазба кітап иесі) деген жазу бар. 492^a беттің жоғарғы жағында جازبا كتاب اياسى قاسقاطى ديب بلاسلر (жазба кітап иесі Қасқатай деп білесіздер) деген жазу бар. Бұл жазудан қолжазбаның иесі Қасқатай (Адылхан) екені мәлім болды, бірақта бұл адам туралы мүлдем ақпарат табылмады. 492^b беттің сол жағында тігінен, ал, 493^a беттің оң жағында тағы тігінен қара қаламмен кирилл әрпінде жазылған жазулар бар. Өкінішке орай, оқылмайды. 494^b беттің төмен жағында тігінен араб әрпінде қара қаламмен жазылған жазу бар.

Сондай-ақ, еңбектің басы мен соңғы беттері жоғалған. Кейбір беттерінің орыны ауысып кеткен. Кітап тақырыптарына сай беттерді орналастырып шығатын болсақ алдымен: 513^a-513^b, 501^a-505^b, 506^a-512^b, 461^a-490^a, 491^a-500^b беттер орналасуы керек. Беттердегі жазу қатар саны әртүрлі болып, 7 қатардан 15 қатарға дейін өзгеріп тұрады. Орталық ғылыми кітапхананың №1171 папкасында сақталған бұл қолжазба толық емес әрі алғашқы беттері болмағандықтан еңбектің атауы да жоқ.

Әулеттік мұрағаттағы Б нұсқадағы (әрі қарай – Б нұсқа) «Рисала-йи жанайиз» шығармасы түрлі тақырыптарды қамтыған жинақта орын алған. Бұл жинақ беттері тігіліп мұқабаға біріктірілген. Беттері ақшыл түсте болып қара сиямен *наста'лиқ* хатына ұқсас жазумен көркем жазылған. Бұл кітапша бір кісі тарапынан көшірілгені байқалады. Бірақ көшірген кісінің аты, жазылған жылы берілмеген. Жинақ кітапшада: 1) «Лубаб» атты хадистер жинағы; 2) оразаға қатысты діни мәселелер жинағы (толық емес); 3) «Рисала-йи жанайиз» және басқа да түрлі тақырыптарда жазылған қысқа ескертпе жазулар топтастырылған. Кітаптың аты 1^b бетінде «Рисала-йи жанайиз» деп нақты көрсетілген (2 сурет). Беттер саны 84 бет (1^b-43^a), нөмірленбеген. Беттердегі қатар саны әртүрлі, 10-15 қатар болып келеді. Бұл нұсқаның бас жағы толық болғанымен соңғы жағы жоқ.

2 сурет. Әулеттік мұрағатта сақталған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Рисала-йи жанайиз» қолжазбасының Б нұсқасының 1^b беті.

Мұсылмандардың құлшылық-ғибадат тәсілдерін, сауда-саттық, неке секілді қарым-қатынастарын реттейтін қағидаттар жинағы жалпы *фиқһ* деп аталады. *Фиқһ* ғылымы өз ішінде *усул әл-фиқһ* және *фуру' әл-фиқһ* деп екі топқа бөлінеді. *Усул әл-фиқһ* – *фиқһ*тық қағидаттардың негізі. *Фиқһ* үкімдерін дәлелдерге негіздеп түсіндіретін білім. *Фуру' әл-фиқһ* – қолданбалы қағидаттар жинағы. Ғибадат пен қарым-қатынас ережелерін баяндайды. «Рисала-йи жанайиз» кітабы *фиқһ* ғылымының *фуру' әл-фиқһ* деп аталатын қолданбалы *фиқһ* тармағына жатады.

Қолданбалы *фиқһ* (*фуру' әл-фиқһ*) жанрында жазылған дерлік барлық еңбектерде «жаназа» туралы жанама түрде ғана баяндалады. Кейбір кітаптарда жаназа жеке тарау ретінде берілсе, ал, кейбірінде «намаз» тарауында беріледі. Сонымен қоса жаназаға қатысты жеке трактаттар жазылған. Бұған дәлел, 1902 (Китаб рисалат, 1902: 16), 1905 (Рисалат, 1905: 16), 1908 (Китаб рисалат, 1908: 16) жылдарында Қазан қаласында үш рет басылған авторы белгісіз «Рисала фи-л-жанайиз» атты кітапты мысал ретінде келтіруімізге болады. Бұдан бөлек, Ыбырай Алтынсарин «Шарайит әл-ислам. Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабында (Алтынсарин, 1884: 1-76), Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұсылмандық кітабы» атты еңбегінде (Құдайбердіұлы, 2018: 138-147) жаназа мәселесін баяндаған.

ҚМДБ тарапынан басылған «Жаназа және жерлеу рәсімдері» атты кітапта жаназа рәсімдерімен қоса, «дәуір айландыру» мәселесі де Құран аяттары мен хадистер негізінде ханафи фиқһы бойынша кеңінен түсіндірілген (Жаназа, 2018: 83-85). Аталмыш еңбекте жазылған фиқһи мәселелердің «Рисала-йи жанайизда» айтылғандармен үндесіп жатқандығын байқауға болады.

«Рисала-йи жанайиз» трактатында осы тақырыпта жазылған еңбектер сияқты кейбір мәселелер Құран аяттары, Пайғамбар хадистерімен баяндалады. Ал, кейбір *фиқһи* мәселелерде ханафи мәзһабында кең қолданыста болған классикалық кітаптарға сілтеме жасалып отырған. Атап өтетін болсақ, мына Құран аяттарына сілтеме жасалған: «Бақара» сүресі 156 аят, «Тәубе» сүресі 60 аят, «Анғам» сүресі 164 аят, «Зумар» сүресі 10 және 30 аят, «Анкабут» сүресі 57 аят.

Хадис кітаптарынан: Әбу Дәуід әс-Сижистани мен Тирмизидің «Сүнән», Әбу-л-Қасым әт-Табаранидың «әл-Жами' әл-әусат», «әл-Мұ'жам әл-кәбир» атты еңбектерін пайдаланған. Кітапта хадистердің қай хадис кітаптарынан алғандығы жайлы сілтеме жоқ. Тіпті, кей жерлерде хадистің толық мәтіні де берілмеген, тек мағынасы немесе сол тақырыпқа қатысты сілтеме ғана жасалып кеткен.

Сілтеме жасалған *фиқһ* кітаптары мыналар: Шамс ад-дин Мұхаммед әл-Куһистанидің (қ.б.ж. 1555) «Жами' әр-румуз», Ибраһим ибн Мұхаммед ибн Ибраһим әл-Халабидің (қ.б.ж. 1549) «Мултақа әл-абхур», Мұхаммед ибн 'Абдуллаһ әт-Темурташидің (қ.б.ж. 1598) еңбегі мен Имам әл-Биргауидің (1523-1573) «Тариқат Мұхаммадийа» атты еңбектері.

Мәшһүр Жүсіптің еңбегінің ерекшелігі, жаназаға қатысты *фиқһи* мәселелер қарапайым тілде баяндалады. Кезінде исі мұсылман, әсіресе, Орта Азия мұсылмандары жаназа рәсімінде кеңінен қолданыста болған мәйіт үшін садақа беру тәсілі (*фидйа, исқат, дәуір*) шарифатқа сай, яғни Ханафи мәзһабы бойынша түсіндірілген. Сонымен қатар, қайтыс болған кісінің артында қалған мал-мүлкін ұрпақтары арасында бөліске салу (мирас) мәселесі қарапайым тілмен баяндалған. Сондай-ақ, әруаққа Құран бағыштау, Құран оқу әдептері жайлы да айтып өтеді. «Рисала-йи жанайиз» шығармасын Мәшһүр Жүсіптің өз еңбегі деп бағалауға әбден болады. Өйткені кейбір тақырыптарда жаназа жайлы пәтуаларды баяндай келе, сол кездегі қазақ қоғамындағы жаназаға қатысты кейбір проблемаларды тілге тиек ететін орындары бар. Әсіресе, *та'зият* – жаназада көңіл айту мәселесін қазақи рәсімге сай кеңінен сипаттайды. Жаназаның артынан еру туралы айта келе, атпен жүрудің пәтуасын да түсіндіреді. «Мәйітті алып жүру туралы бөлімде» былай айтылған: «Адамдар жаназаның алдында немесе артында, оң немесе сол жағында жаяу жүруінде ағаттық жоқ. Бірақ артында жүру мұстахаб. Атқа мініп жүрсе де болады. Бірақ ат мінген кісі жаназаға ергендер шанда қалмауы үшін жаназаның артынан жүруі керек. Алайда алдында алыстап кетсе зияны жоқ. Атқа мініп жүруден жаяу жүрген абзал».

Мирас мәселесінде сол кезде қоғамдағы әйелдер құқығына қатысты проблемаларды сөз етеді. «Мәйіттің ахуалы туралы бөлімде»: «Бірақ біздің елімізде тұл әйелдердің ризалығын алмай, күштеп, қорқытып ерге береді. Бұл қатты зұлымдық» дейді. Жалғасында: «Біздің елімізде мирас бөлісуде қатты зұлымдық етеді. Әсіресе, әйел мен қыздарға үлестерін бермейді» дейді.

Бұл Мәшһүр Жүсіптің «Жетпіс бап» өлеңіндегі мына шумақтармен өте ұқсас әрі пікірлес. Бірі өлеңмен жазылған болса, бірі қара сөзбен айтылғандай:

Ұзатқан қызға тимес бізден мирас,
Боламыз «мирас» – деген молдамен қас.
Құранда Алла тағала қосқан жоқ па,
Кәпір болар, Құранға сол иланбас.
Бұйырған тағы мирас қатындарға,
Бұл сөзді тыңдайтын кісі бар ма?
Қатын-қызға мирасты бермек түгіл,
Күң сияқты сатамыз, оны малға.

***

Қыз алар бізден мирас ұзатылған,
Тілесе қайда барсын боп мұсылман.
«Шыққан қыз шейіттен тысқары» – деп айтылар,
Бермейді оған мирас қазақ надан (Көпейұлы, 2021: 112).

Біздің жорамалымыз бойынша Мәшһүр Жүсіп сол кездегі қажеттілікке байланысты осындай кітап жазған. Өйткені Мәшһүр Жүсіп сол кездегі жаназа рәсімдеріне қатысты туындаған кейбір проблемаларға куә болды, тіпті өзі де сол талас-тартыстың арасында жүрді. Кейде жаназа шығаратын молдалар мәйіт үшін *фидйа*, *исқат* секілді берілетін садақаға көп мал сұрайтын. Мәшһүр Жүсіп оларды қатты сынады және қарсы болды. Бұл туралы Мәшһүр Жүсіпке қатысты естелік кітаптарда айтылады. Мәшһүр Жүсіпке қайын аға болып келетін Әбіш қажы атты кісі 1893 жылы қайтыс болады. Қайтыс болған кісінің жақындарының ұсынысымен Мәшһүр Жүсіп артық еш нәрсе талап етпей жаназа намазын шарифатқа сай шығарады. Оның бұл ісі молдаларға ұнамай, Мәшһүр Жүсіптің үстінен арыз-шағым жазады. Нәтижесінде Мәшһүр Жүсіптің рәсімі дұрыс екендігі мәлім болады (Шарапиев, 2023: 40–43). Тағы сол кездегі кейбір молдалармен *фидйа*, *дәуір*, *исқат* садақалар туралы келіспей қалған, сонда Мәшһүр Жүсіп Баянауылға барып осы мәселені *фиқһ* кітаптары негізінде түсіндіріп, ала арқан тартып азалы отбасынының малын алу дұрыс еместігін айтқан (Мәшһүр Жүсіп, 2013 (9 т): 422–424).

Міне, сондықтан Мәшһүр Жүсіп «дүмше молдалар» туралы қатты айтып, оларды әшкерелеген. Ол жаназаға қатысты дүмше молдалардың әрекетін әшкерелеп былай деген жері бар:

«Жаназа оқыдым!» – деп, бір алып,
«Құран шықты!» – деп, екі алып,
«Қамыр садақасы» – деп, үш алып,
Кәріпке деген садақаны және алып (Мәшһүр Жүсіп, 2023: 309).

Осыларды ескере келе, бұл еңбек араб не парсы тілінде жазылған *фиқһ* кітаптарының аудармасы емес екендігіне көз жеткіземіз. Әрине, қандайда бір кітап жазғанда сол тақырыпта жазылған басқа әдебиеттерден пайдалану табиғи нәрсе. «Рисала- йи жанайизды» жазу кезінде айтылғандай басқа да *фиқһ* кітаптарын пайдаланғаны көрініп тұр.

Ал, Мәшһүр Жүсіптің қайтыс болмай өз зиратын дайындатуы және соған қатысты ел аузында айтылып жүрген кейбір әңгімелердің анық-қанығын, ақиқат пен аңызын нақтылау бүгінгі зерттеушілер үшін маңызды тақырып.

Ислам *фиқһ*ында кісі қайтыс болмай зиратын дайындауында оғаштық жоқ. Кісі қайтыс болған соң оны жерлеудің исламда түрлі формалары бар. Бұл сол аймақтық жағрафиялық шарттарына байланысты. Кей аймақтарда мәйіт жерлеу үшін лахат жасалса, кей аймақтарда жарма жасалады. Зират үлгілері де аймақтарға қарай түрлі болады. Кеңдеу бір бөлме секілді зират жасауды *дахма* деп атайды. *Дахма* – жер үсті немесе жартылай жерасты жерлеу бөлмелері болып, төбесі шағын күмбездермен жабылған. Бұндай жерлерге көбінесе хандар, атақты ғалым-ғұламалар жерленген (Некрасова, 2006: 131–133). Самарқанд, Бұхара қалаларында *дахма* түріндегі зираттар көп кездеседі. Мәшһүр Жүсіп қабірін кең бөлме

тәрізді жасатуы жоғарыда айтылған *дахма* үлгісінде жасамақ болғанын көрсетеді. Бірақ бұл күллі елдің барлығы осындай жасауы керек дегенді білдірмейді. Бұндай жағдай үлкен әулие мен атақты ғұламаларға ғана тән. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи алпыс үш жасынан кейін, яғни, пайғамбар жасынан соң, жер астына (хилует) түскені туралы айтылады. Бірақ бұл кез келген мұсылман жасайтын әдет емес қой. Бұндай әрекет Қожа Ахмет Ясауиға ғана тән ерекшелік. Сол сияқты, Мәшһүр Жүсіптің өзін ашық жерлетуі де әулиеге тән ерекшелік.

«Рисала-йи жанайиз» тек қана діни мазмұндағы шығарма емес, тарихи этнографиялық жағынан да құнды еңбек екенін атап өткеніміз дұрыс болады. Себебі XVIII–XIX ғасырларда қазақ даласында қайтыс болған адамды жерлеу туралы және жаназа рәсімдерін қалай атқарылғандығы туралы мәлімет береді. Қазақ даласында қоғамдық-әлеуметтік және отбасылық қарым- қатынастар халықтық салт-дәстүрге сай шарият негізінде жүргізілгені мәлім. Ислам дінін ата-баба дәстүрімен үйлестіре ұстанған ел, сүнниттік бағыттағы ханафи-матуриди мәзһабын ұстанды.

Қорытынды

Ата-баба мұрасын тани отырып тарихымызды білу, өткен ғасырларда қазақ даласындағы жаназа жерлеу рәсімі шариятқа сай қалай атқарылғандығын сол кезде жазылған еңбектер негізінде көрсету – басты мақсаттардың бірі. Бабалардан қалған әдеби-тарихи, діни-сопылыққа қатысты ғылыми мұраларды зерттеу және насихаттау келешек ұрпақ тәрбиесіне маңызды деп білеміз. Жүргізілген кодикологиялық, текстологиялық және деректанулық талдау нәтижесінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына телініп келген «Діни уағыз (бесінші нұсқа)» мәтінінің шын мәнінде дербес *фиқһ*тық трактат – «Рисала-йи жанайиз» екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденді. Орталық ғылыми кітапхананың №1171 папкасындағы (А нұсқа) және әулеттік мұрағаттағы (Б нұсқа) қолжазбаларды салыстырмалы зерттеу арқылы мәтіннің құрылымы, бөлімдік жүйесі, жанрлық табиғаты айқындалды, ал бұған дейінгі жарияланымдарда кеткен атаулық, мазмұндық және аудармалық қателіктер нақты мысалдармен көрсетілді. Екі нұсқа негізінде сыни мәтін түзілді: мәтін араб графикасында қалпына келтіріліп, латын транслитерациясы жасалды және қазіргі қазақ тіліне ғылыми негізделген еркін аудармасы ұсынылды. Бұл жұмыс шығарманы ғылыми айналымға талапқа сай енгізуге мүмкіндік береді. Қолжазбалардың материалдық сипаттамасы (қағаз сапасы, жазу үлгісі, көшірушілік ерекшеліктер, реставрациялық белгілер) анықталып, мәтіннің толық емес бөліктері салыстырмалы түрде қалпына келтірілді.

Зерттеу барысында еңбектің тілдік қабатының күрделілігі айқындалды: мәтін түркі-шағатай негізінде жазылып, араб-парсы лексикасымен қатар қазақ, татар, түрік элементтерін қамтиды. Бұл жағдай оны қазақ исламдық жазба дәстүрінің өтпелі кезеңдегі үлгісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мәтінде ханафи мәзһабының классикалық дереккөздеріне сүйенген *фиқһ*тық мазмұн жүйелі түрде берілгені анықталды.

Еңбектің мазмұны тек ғибадаттық үкімдермен шектелмей, XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-этикалық болмысын бейнелейді. Әсіресе мирас мәселесінде әйелдердің құқықтарының бұзылуы, жаназа рәсіміндегі шектен шығушылықтар, *фидйа* мен *исқатқа* байланысты әлеуметтік қайшылықтар жөніндегі сын Мәшһүр Жүсіптің өзге шығармаларымен мазмұндық сабақтастықта қарастырылып, авторлық атрибуция мәселесі нақтыланды. Бұл тұрғыдан алғанда «Рисала-йи жанайиз» тек діни трактат емес, тарихи-этнографиялық және құқықтық дерек көзі ретінде де құнды.

Зерттеу нәтижелері қазақ исламдық құқықтық мәдениетінің XIX ғасырдағы көрінісін қайта пайымдауға, Мәшһүр Жүсіптің ғылыми тұлғасын жаңа қырынан тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл еңбек қазақ даласындағы ханафи-матуриди дәстүрінің практикалық қолданысын көрсететін жазба мұра ретінде маңызға ие. Болашақта Мәшһүр Жүсіптің діни мазмұндағы басқа да қолжазбаларын кодикологиялық және сыни мәтін негізінде жариялау, оларды Орта Азиядағы ұқсас трактаттармен салыстыра зерттеу, сондай-

ақ, цифрлық гуманитаристика құралдарын пайдалану арқылы мәтіндік корпус қалыптастыру маңызды ғылыми міндеттердің бірі болып табылады. Осылайша, «Рисала-йи жанайиз» еңбегін ғылыми айналымға сыни мәтін негізінде енгізу қазақтың исламдық жазба дәстүрін жүйелі зерттеуге, ұлттық рухани мұраны жаңаша бағалауға және отандық деректану ғылымының әдістемелік аясын кеңейтуге нақты үлес қосады.

Әдебиеттер:

Алтынсарин, 1884 – *Алтынсарин Б.* «Шарайит әл-ислам» (Мұсылманшылықтың тұтқасы). Қазан. Қазан университетінің баспаханасы, 1884. 76 б.

Дүйсенов т.б., 2018 – *Дүйсенов Б.Д., Назыр Х., Құрманбаева Қ.С.* Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «білім алу» жолы. «Керуен» журналы, № 2, 83-том, 2024. 119-136 бб. doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-09

Жаназа және жерлеу рәсімдері, 2017 – Жаназа және жерлеу рәсімдері / Баспаға дайындағандар: Е.А. Оңғаров, С.З. Ибадуллаев. Астана: «Дәуір» ЖШС РПБК. 148 б.

Жүсіпова, 2013 – *Жүсіпова Л.Қ.* Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – деректанушы: тарих (бакалавр) мамандықтарының студенттеріне және магистранттарына арналған оқу құралы. Павлодар: Кереку. 120 б

Китаб рисалат фи ал-жанаиз, 1902 – Китаб рисалат фи ал-жанаиз. Казань: Типо-Литография наследников М. Чарковой, 1902. 16 с.

Китаб рисалат фи ал-жанаиз, 1908 – Китаб рисалат фи ал-жанаиз. Казань: Типография Б.Л. Домбровского. 16 с.

Көпейұлы, 2021 – *Көпейұлы М. Ж.* Жетпіс бап. Павлодар: ЖК «Сытин А.А.» баспаханасы. 312 б.

Қазақ қолжазбалары..., 1986 – Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы / XX ғасыр басындағы ақындар шығармалары. Жауапты шығарушы: Әбішев Жарылғасын. Т. 5 / 5-кітап. – Алматы: Ғылым. 216 б.

Қазақ тілі..., 2008 – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 986 б.

Құдайбердіұлы, 2018 – *Құдайбердіұлы Ш.* Мұсылмандық кітабы. Құрастырғандар: Еспенбетов А., Смағұлова А., Өндіркәп М. Семей: Абай институты, 2018. 219 б.

Мәшһүр Жүсіп, 2013 – *Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.* Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы, 14-том. – Павлодар: ЭКО. 408 б.

Мәшһүр Жүсіп, 2013 – *Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.* Шығармалары: 20 томдық шығармалар жинағы. 9-том. Павлодар: ЭКО. 468 б.

Мәшһүр Жүсіп, 2023 – *Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.* Таңдамалы шығармалар жинағы. Үшінші кітап / Құрастырып, баспаға дайындаған К.М. Мұстафаева. Алматы: «Сенім болашақ» РҚБ, 2023. 336 б.

Некрасова, 2006 – *Некрасова Е.* Дахма // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. Москва: Вост. лит. 2006. С. 131–133.

ОҒК. №1171 папка, 1048 б.

ОҒК. №1835 папка, 271 б.

Рисала-йи жанайиз, 1905 – Рисалат фи ал-жанаиз. Казань: Типография Т-го Д-ма «Бр. Каримовыхъ». 16 с.

Рисала-йи жанайиз, 2024 – Рисала-йи жанайиз (Жаназа кітабы) / Баспаға дайындағандар: Х.И. Назиров, Ғ.Б. Ысқақов. Жауапты редакторы: Ә.Қ. Мүминов. Кітапты үйлестіруші: Б.Д. Дүйсенов. – Алматы: Алтын парак. 260 б.

Шарапиев, 2023 – *Шарапиев А.* Мәшһүр Жүсіптің тылсым әлемі. Алматы: Дайк-Пресс, 2023. 384 б.

References:

- Altynsarin, 1884 – *Altynsarin Y.* «Sharayit əl-islam» (Musylmanshylyktyn tutkasy). [Sharayit al-Islam. The Pillar of Muslim Faith]. Qazan. Qazan universitetiniñ baspakhanasy, 1884. 76 b.
- Duysenov t.b., 2018 – *Duysenov B.D., Nazyr Kh., Qurmanbayeva Q.S.* Mashhyr Zhusip Kopeyulynyn «bilim alu» zholy. [The Educational Path of Mashkhur Jusip Kopeuly]. «Keruyen» zhurnaly, № 2, 83-tom, 2024. 119-136 bb. doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-09
- Zhanaza zhane zherleu rəsimderi, 2017 – Zhanaza zhane zherleu rasimderi [Funeral and Burial Rites]./ Baspaga dayyndagandar: Ye.A. Ongarov, S.Z. Ibadullayev. Astana: «Daur» ZhShS RPBK. 148 b.
- Zhusipova, 2013 – *Zhusipova L.Q.* Mashhur Zhusip Kopeyuly – derektanushy: tarikh (bakalavr) mamandyqtarynyn studentterine zhane magistrantтарына арналған оқу куралы. [Mashkhur Jusip Kopeuly as a Source Studies Scholar] Pavlodar: Kereku. 120 b
- Kitab risalat fi al-zhanaiz, 1902 – Kitab risalat fi al-zhanaiz. [Treatise on Funerals]. Kazan: Tipo-Litografiya naslednikov M. Charkovoi, 1902. 16 s.
- Kitab risalat fi al-zhanaiz, 1908 – Kitab risalat fi al-zhanaiz. [Treatise on Funerals]. Kazan: Tipografiya B.L. Dombrovskago. 16 s.
- Kopeyuly, 2021 – *Kopeyuly M. Zh.* Zhetpis bap. [Seventy Chapters]. Pavlodar: ZhK «Sytyin A.A.» baspakhanasy. 312 b.
- Qazaq qolzhazbalary..., 1986 – Qazaq qolzhazbalarynyn gylymi sipattamasy / XX gasyr basyndagy aqyndar shygarmalary. Zhaupty shygarushy: Abishev Zharylgasyn. T. 5 / 5-kitap. – Almaty: Gylym. 216 b.
- Qazaq tili..., 2008 – Qazaq tilinin tysindirme sozdigi / Zhalpy redaktsiyasyn basqargan T. Zhanuzaqov. Almaty: Dayk-Press, 2008. 986 b.
- Qudayberdiuly, 2018 – *Qudayberdiuly Sh.* Musylmandyq kitaby. [The Muslim Book] Qurastyrgandar: Yespenbetov A., Smagulova A., Ondirqan M. Semey: Abay instituty, 2018. 219 b.
- Mashhur Zhusip, 2013 – *Mashhur Zhusip Kopeyuly.* Shygarmalary. 20 tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collected Works in 20 Volumes. Volume 14]. 14-tom. – Pavlodar: EKO. 408 b.
- Mashhur Zhusip, 2013 – *Mashhur Zhusip Kopeyuly.* Shygarmalary: 20 tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collected Works in 20 Volumes. Volume 14]. 9-tom. Pavlodar: EKO. 468 b.
- Mashhur Zhusip, 2023 – *Mashhyr Zhusip Kopeyuly.* Tandamaly shygarmalar zhinagy. [Selected Works Collection Book Three]. Yshinshi kitap / Qurastyryp, baspaga dayyndagan K.M. Mustafayeva. Almaty: «Senim bolashaq» RQB, 2023. 336 b.
- Nekrasova, 2006 – *Nekrasova Ye.* Dakhma // Islam na territorii byvshey Rossyskoy imperii: [Dakhma // Islam in the Territory of the Former Russian Empire: Encyclopedic Dictionary] Entsiklopedichesky slovar / sost. i otv. red. S.M. Prozorov. Moskva: Vost. lit. 2006. S. 131–133.
- OFK. №1171 papka, 1048 b.
- OFK. №1835 papka, 271 b.
- Risala-yi zhanayiz, 1905 – Risalat fi al-zhanaiz. [Risala yi Janayiz . The Book of Funeral Rites.]. Kazan: Tipografiya T-go D-ma «Br. Karimovnykh». 16 s.
- Risala-yi zhanayiz, 2024 – Risala-yi zhanayiz (Zhanaza kitaby) [Risala yi Janayiz . The Book of Funeral Rites.]. / Baspaga dayyndagandar: Kh.I. Nazirov, F.B. Ysqaqov. Zhaupty redaktory: A.Q. Muminov. Kitapy uylestirushi: B.D. Dyysenov. – Almaty: Altyn paraq. – 260 bet.
- Sharapiyev, 2023 – *Sharapiyev A.* Mashhir Zhusiptin tylsym alemi. [The Mystical World of Mashkhur Jusip]. Almaty: Dayk-Press, 2023. 384 b.

¹Дюсенов Б.Д., ²Амирбекова С.К., ³Пилтан Ю.

^{1,2}Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

³Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³yousefpiltan@gmail.com

ТРАКТАТ М.Ж. КОПЕЕВА «РИСАЛА-ЙИ ЖАНАЙИЗ»: КОДИКОЛОГИЯ, АТТРИБУЦИЯ, КРИТИЧЕСКИЙ ТЕКСТ

Аннотация. В статье представлен кодикологический, текстологический и источниковедческий анализ труда Машхур Жусипа Копеева «Рисала-йи жанайиз». Объектом исследования стали две рукописные версии: версия А, хранящаяся в папке №1171 фонда редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки «Ғылым ордасы» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, и версия Б, находящаяся в семейном архиве. Текст, ранее опубликованный в 20-томном собрании сочинений Машхур Жусипа Копеева под названием «Діни уағыз (бесінші нұсқа) / «Религиозная проповедь (пятая версия)», подвергнут повторному исследованию; установлено его подлинное название и жанровая природа, доказано, что это самостоятельный трактат «Рисала-йи жанайиз». В статье описываются структура рукописей, характеристики бумаги, тип письма (*наст'алик*), почерковые особенности переписчиков, расположение листов и текстологические дефекты, а также излагаются принципы составления критического текста на основе двух версий. Критический текст представлен в арабской графике, сопровождается транслитерацией латиницей и современным казахским переводом. В ходе исследования выявлены языковые особенности труда (тюрко-чагатайская основа, арабо-персидская лексика, казахские, татарские и турецкие элементы), а также его источники (классические труды ханафитского мазхаба, аяты Корана и хадисы). Проанализированы вопросы похоронных обрядов, наследования (*мирас*), *фидьи*, *иската* и *даура*. Социально-этическая критика, отражённая в тексте, в частности проблемы наследственных прав женщин и искажения погребальных практик, сопоставляется с другими произведениями Машхур Жусипа Копеева для уточнения авторской атрибуции. В заключение делается вывод о том, что «Рисала-йи жанайиз» представляет собой не только религиозно-правовой трактат, но и ценный источник по изучению правовой, этнографической и духовной жизни казахского общества XVIII–XIX веков. Введение произведения в научный оборот на основе критического текста способствует новому осмыслению наследия Машхур Жусипа Копеева и развитию исследований казахской исламской письменной традиции.

Благодарность: Статья выполнена в рамках проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (РН: BR28712621) «Рукописное наследие Казахстана: реестрирование, реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексные кодикологические исследования».

Ключевые слова: Машхур Жусип, рукопись, источниковедение, библиотека, кодикология.

¹Dyussenov B., ²Amirbekova S.K., ³Piltan Y.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

³M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³yousefpiltan@gmail.com

M.ZH. KOPEULY'S TREATISE RISALA-YI JANĀYIZ: CODICOLOGY, ATTRIBUTION, AND CRITICAL TEXT

Abstract. The article presents a codicological, textological, and source studies analysis of *Risāla-yi Janāyiz*, a work belonging to the heritage of Mashkhur Jusip Kopeuly. The research is based on two manuscript copies: Version A preserved in Folder No. 1171 of the Rare Books and Manuscripts Collection of the Central Scientific Library of the Gylm Ordasy under the Science

Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, and Version B kept in a family archive. The text previously published in the 20-volume collected works of Mashkhur Jusip under the title “Religious Sermon (Fifth Version)” is re-examined, and its authentic title and genre are clarified, proving that it is an independent *fiqh* treatise entitled *Risāla-yi Janāyiz*. The article describes the structure of the manuscripts, the characteristics of the paper, the writing style (*nasta‘liq*), scribal features, the arrangement of folios, and textual defects, and outlines the principles of establishing a critical edition based on the two versions. The critical text is presented in Arabic script, accompanied by its transliteration into Latin script and a modern Kazakh free translation. The study identifies the linguistic layer of the work (Turki-Chagatai basis, Arabic-Persian vocabulary, Kazakh, Tatar, and Turkish elements), as well as its *fiqh* sources (classical works of the Hanafi school, Qur’anic verses, and hadiths). The content related to funeral rites, inheritance, *fidya*, *isqat*, and *daur* practices is analyzed. The socio-ethical criticism reflected in the text, particularly concerning women’s inheritance rights and distortions in funeral practices, is compared with Mashkhur Jusip’s other works to clarify issues of authorship attribution. The study concludes that *Risāla-yi Janāyiz* is not merely a religious-legal treatise but also a valuable source reflecting the legal, ethnographic, and spiritual life of Kazakh society in the eighteenth and nineteenth centuries. Introducing the work into scholarly circulation through a critical edition contributes to a new understanding of Mashkhur Jusip’s legacy and promotes further research into the Kazakh Islamic written tradition.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled “Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scholarly Cataloguing, Digitization, and Comprehensive Codicological Studies” (Registration No. BR28712621).

Keywords: Mashkhur Jusip, manuscript, source studies, library, codicology.

Авторлар туралы мәлімет:

Бағдат Дюсенов, PhD, Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова, PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Юсуф Пилтан, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Багдат Дюсенов, PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Амирбекова Сағыныш Копеновна, PhD, научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Юсуф Пилтан, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Dyussenov Bagdat, PhD, Researcher, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, PhD, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Piltan Yusuf, Researcher, M.O.Auezov Institute of Literature and Art., Almaty, Kazakhstan

Келін түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл

*¹ Сабыр М.Б. ² Болатова А. А.

¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

² М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу
университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: ¹ sabir_uralsk@mail.ru, ² anara-bolatova@mail.ru

ОРТА ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ ТІЛДІК ҮДЕРІСТЕР ЖӘНЕ «ОРТА АЗИЯЛЫҚ ТӘПСІР» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аңдатпа. Ғылыми зерттеудің мақсаты Орта түркі дәуіріндегі (X-XV ғ.) тілдік үдерістерді саралай отырып. «Орта Азиялық тәпсір» жазба ескерткішінің тілдік сипатына баға беру болып табылады. Орта түркі дәуіріндегі тілдік үдерістер талқылана келіп, бүгінгі түркі тілдерінің дамуы мен қалыптасуындағы маңыздылығы жан-жақты талданған. Зерттеудің жаңалығы орта түркі дәуіріндегі тілдік үдерістерді саралай отырып, жазба ескерткіштің тіліне өзіндік баға беруі болып табылады. Қазақ тілі тарихын дәйекті деректермен толықтыруды мақсат еткен зерттеудің праткиалық маңызы зор. Белгіленген мәселені зерделеу барысында тарихи-салыстырмалы және диахронды-синхронды әдістер, сондай-ақ типологиялық салыстыру, түсіндіру және баяндау тәсілдері кеңінен қолданылған. Орта түркі дәуірінде көне түркі дәуірінен бастау алып, орта ғасырда жалғасқан әдеби жазба тілдердің тарихи-мәдени үдерістері жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Жұмыстың басты нәтижелері мәдени орталықтардың, әдеби дәстүрлерлердің бір-бірімен тығыз байланыстылығын ашып көрсеткендігі болып отыр. Белгілі ғалымдардың пікірлеріне жүгіне отырып, Қарахандықтар жазба мұраларынан бастау алған тілдік дәстүр Хорезм өңірінде, Қыпшақтық конфедерация аймағында және одан әрі Шағатай әдеби тілінде сабақтасып, жалғасып жатқандығы дәлелденген. Зерттеу нәтижелерін түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы, қазақ тілінің тарихы, түркітану салаларында қолдануға болады. Қорытындылай келе «Орта Азиялық тәпсірдің» тілдік ерекшелігі көрсетіліп, бүгінгі қыпшақ тілдерімен, оның ішінде қазақ тілімен салыстыра зерттеу қажеттілігі ұсынылған.

Кілт сөздер: жаза ескерткіштер, орта түркі дәуірі, орта ғасыр, тілдік ерекшелік, лексика, тәпсір

Кіріспе

Бүгінгі түркі тілдерінің даму және қалыптасу тарихында Орта түркі дәуірі айрықша маңызды рөл атқарды. XI-XV ғасырлар аралығындағы заманды қамтып жатқан бұл дәуірдегі тілдік жүйе ежелгі түркі жазба дәстүрінен кейін пайда болған, сол тамырдан қаулап өсіп, жаңа арнаға бет бұрған түркі қауымдастықтарының жаңа тілдік өрнегі ретінде ерекшеленеді. Орта түркі дәуірі – ежелгі дәуірлер мен орта ғасырлық әдеби тілдер арасындағы тарихи-мәдени үдерістердің нәтижесінде түркі тектес тайпалар тілінің құрылымдық жағынан да, функционалдық тұрғыдан да жаңа сапалық деңгейге көтеріліп, ұлттық деңгейде даралану кезеңі. Бұл кезең саяси, әлеуметтік дүбірлі оқиғаларға толы. Кейбір мемлекеттік бірлестіктер тарих қойнауына кетіп, жаңа мемлекеттік жүйелер қалыптасып, қыпшақ конфедерациясының сахнаға шығуы, Еділ, Жайық, Сырдария бойындағы қала мәдениетінің дамуы, Жібек жолының өркендеуі, жаңа керуен жолдарының таралуы, сауда-экономикалық қатынастардың артуы, мұсылманшылдық дінінің орнығуы, түркі тайпаларының бір мемлекеттік жүйеге ұйысуы т.б. мәселелер де түркі тілдерінің қалыптасуына тікелей әсер етті.

Осы кезеңдегі тілдік үдерістердің басты күрделілігі бірнеше мәдени орталықтардың, әдеби дәстүрлерлердің бір-бірімен тығыз байланысты болуы еді. Қарахандықтар жазба

мұраларынан бастау алған тілдік дәстүр Хорезм өңірінде, одан әрі Қыпшақтық конфедерация аймағында және Шағатай әдеби тілінде сабақтасып жатты. Әр қилы территорияны мекендеген түркі тайпаларының әлеуметтік, мәдени және этникалық ерекшеліктері тіл жүйесіне өз ықпалын тигізді, лексика мен грамматикада белгілі бір аймақтық ерекшеліктердің орнығуына әсер етті. Сондықтан Орта түркі кезеңінің тілі біртұтас сипатымен қатар, диалектілік белгілерді бойына сақтаған аралас, күрделі тілдік құрылым ретінде сипатталады. Сонымен қатар бұл дәуірді ислам мәдениетімен тығыз қарым-қатынастар жүзеге асты. Түркі тілінің лексиконына араб-парсы элементтері дендеп ене бастады. Бұл үдеріс жазба жәдігерліктерде әртүрлі деңгейде көрініс тауып отырды. Орта түркі дәуіріндегі тілдік жүйенің толық сипатын анықтау үшін жазба ескерткіштерді жан-жақты зерттеу игілікті іс.

Сондай бір құнды жазба ескерткіштің бірі – «Орта Азиялық тәпсір». Аталмыш шығарма Құран Кәрім аяттарын түсіндіруге арналған діни-дидактикалық еңбек болғанымен орта түркі дәуірінің тілдік ерекшеліктерін көрсете алатын маңызды ақпарат көзі болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы барысында негізгі материал ретінде А.К. Боровковтың Мәскеу қаласынан 1963 жылы шыққан «Лексика Среднеазиатского тевфсира XII-XIII вв.» атты еңбегі және осы кітаптың Н. İ. Usta және Е. Amanoğlu аударған түрікше нұсқасы (Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. Ankara: TDK Yayınları) пайдаланылды. Сонымен қатар, Е.Н. Нәжіп, Е. Фазылов, А.М. Щербак, А.Құрышжанов, Б. Сағындықұлы, А.Керімов және А. Ибатов сияқты белгілі ғалымдардың жазба ескерткіштер туралы зерттеулері және осы кезеңдегі түркі тілдерінің тарихын саралаған ғылыми еңбектер негізге алынды. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы және диахронды-синхронды әдістер, сондай-ақ типологиялық салыстыру, түсіндіру және талдау тәсілдері қолданылды.

Талқылау

Түркі тілдері қалыптасу, өсіп, өркендеу жолында қилы тағдырды бастан кешірген. Осы тілдердің даму және қалыптасу кезеңдерін ғылымда алты кезеңге бөліп қарастырады: Алтай дәуірі, Хун дәуірі (V ғасырға дейін), Көне түркі дәуірі (V- X), Орта түркі дәуірі (X-XVғ.), Жаңа дәуір, Ең жаңа дәуір (Қазан төңкерісінен кейінгі кезең). Бұған «Тәулесіз түркі мемлекеттер дәуірі» деген жетінші кезеңді қосуға болады.

Профессор М.Томанов ана тіліміздің тарихи даму жолдарын түркі тілдері тарихымен сабақтастыра отырып, мынадай кезеңдерге саралап қарастырады: 1)Түркі бірлестігіне дейінгі дәуір, бұл дәуір топшылап айтқанда біздің заманымыздың V ғасырына дейін жалғасады, екі түрлі бірлестіктен құралады: Алтай бірлестігі, Хун бірлестігі. 2)Түркі бірлестігі дәуірі өз ішінен екі кезеңге бөлінеді: Көне түркі қағанаты кезеңі (V-X ғасырлар). Орта түркі кезеңі (X-XV ғасырлар). 3) Қазақ халық тілінің даму дәуірі (XVI-XVIII ғасырлар). 4)Қазақ ұлттық тілінің қалыптасу дәуірі (XIX ғасыр) (Томанов, 1980:70). Осы жіктемедегі Алтай бірлестігі атауы «алтай гипотезасына» тікелей қатысты. Бұл теориялық гипотеза түркі-моңғол, тунгус-маньчжур және жапон-корей тілдерінің дыбыстық, грамматикалық, және сөздік қор ұқсастықтары мен біртектес белгілеріне негізделген. Хун бірлестігі біздің заманымыздың алғашқы жылдарында өмір сүрген Хун империясына байланысты. Ежелгі хундардың мемлекеттілік бастауы б.з.д. III ғасырларда жатыр. Тарихта аңызға айналған ірі саяси тұлға Мөде қаған ежелгі хундардың мемлекеттік жүйесін толық қалыптастырған. Хундардың әлеуметтік, саяси жүйесі өте күрделілігімен ерекшеленеді. Қазіргі батыс және шығыс түркі тілдік топтарының қалыптасуы осы Хун империясынан басталды. Түркі -моңғол тілдерінің дараланып, бір-бірінен жіктелуі осы кезеңде жүріп жатты. Түркі бірлестігі дәуірінің Көне түркі қағанаты кезеңінің осы заманғы түркі тектес ұлт пен ұлыстардың тарихы үшін маңызы

айрықша болып табылады. Қазіргі түркі тілдерінің басты ұйтқысы және оның асыл арналары V-X ғасырларда қаланды. Әлемге әйгілі Орхон-Енисей және Талас жазбалары түркі өркениетінің терең тамырларын куәландырады. VI-VIII ғасырлардан сақталған жазбалардан байырғы түркілердің жалыпадамзаттық өркениетінің өркендеуіне үлес қосқанын көреміз.

X-XV ғасырларда түркі қауымдастықтары әртүрлі мемлекеттік жүйеге, орталықтарға ұжымдасып, халық тілдерінің негізгі фоно-моро-семантикалық жүйелері түзіліп, әр бірі өзіндік дара тіл болып қалыптасу үдерістері басталды. Сондықтан қазіргі заманғы түркі тілдерінің қалыптасу, өркендеу жолы, тарихы үшін түркі бірлестігі дәуірінің орта түркі кезеңінің орны ерекше маңызды болмаққа керек.

Жазба жәдігерліктердің әдеби көркемдік сипатына, тілдік ерекшеліктеріне негіздей отырып, орта түркі кезеңін жіктеудің тіл ғылымында әртүрлі үлгісі бар. Белгілі түркітанушы Н.А.Баскаков орта түркі кезеңін екі деңгейге ажыратып қарастырады: Монғол шабуылына дейінгі (X-XII ғ.) және монғол шабуылынан кейінгі (XIII-XIV ғ.) кезеңдер (Баскаков, 1963:56).

Осы дәуірде дүниеге келген жазба ескерткіштер аралас тілде жазылған. XI ғасырда жазылған М. Қашқаридың «Диуан лұғат-ит -түрік» сөздігі» әртүрлі тілдік диалектілерді қамтып көрсетіп, түркі тілінің әртүрлігін, байлығын көрсетіп берді. А.Габәннің тұжырымы бойынша, әртүрлі әліпбимен жазылған көне түркі жазба ескерткіштері төрт диалектінің ізін көрсетеді: Енисей-орхон жазбаларының диалектісі, **j**

- диалектісі, **h** –диалектісі, «брахми» әліпбиімен жазылған қолжазбалардың диалектісі. **J//h** сәйкестігіне сүйеніп, шартты түрде А.Габән тарапынан айтылған **j** және **h** диалектілері қызығушылық тудырды. Мысалы, *ayıǵ//anıǵ*.

В.В. Радловтың ойынша, орхон жазбаларымен қатар орталығы Турфан оазисі болатын кең аймақта бірнеше түркі диалектілерінен құрылған басқа көне түркі әдеби тілі болған. Бұл тіл әртүрлі түрік диалектілері өкілдерінің қоныс аударуымен, батыс өңірде тұратын түркі тайпаларының араласуыменен, ауызекі тілдің әсерінен жайлап өзгере бастаған. Ол Тяньшанның оңтүстікке және солтүстікке қарай таралған. В.В.Радлов бұл әдеби тілді көне ұйғыр тілінен бөлек қарастырады. Профессор С.Е.Маловтың тұжырымдауынша, Орталық және Орта Азияда басында тарихи кең тұрғыда шығыс түркілік әдеби **o** тілі өмір сүрді. Кейін оның орнына батыс түркілік әдеби **j** –тілі келген (кейінірек шағатай тілі деп аталған). Бұл тіл **o**-тілін барлық жағынан ығыстырып шығарған. Осы жағдаяттың ықпалымен әдеби тілдің диалектілік негізінің өзгеру үдерісі жүрді. Сонымен қатар сына жазу мен көне ұйғыр әліпбиінің орнына араб жазуы ене бастады (Малов, 1951:26).

А.Н.Самойловичтің өзіндік тұжырым ұсынды, яғни XI – XVI біртұтас орта азиялық түркі тілі дамыды және оны үш кезеңін жіктеп көрсетуге болады: орталығы Қашқар болатын қарахандық кезең (XI ғ.), Сырдарияның төменгі ағысы мен Хорезм аймағы орталығы болған оғыз-қыпшақтық кезеңі (XII–XIVғ.) және Шағатай ұлысының отырықшы бөлігі орталығы болып табылатын шағатайлық кезең(Самойлович, 1928:21). А.Н.Самойловичтің бұл пікірінің қайшылықты тұстары мәдени ошақтары бір-бірінен тым алыс бола тұра тығыз сабақтастықта болған тілдің негізінде үш диалекті емес, одан көп тілдік ерекшеліктер жатса керек.

Зерттеу нәтижелері

Түркі тілінің бастау бұлақтары тым ілгеріде жатқанымен түркі тектес тайпалардың саяси-әлеуметтік жағдаяттардың ықпалымен тығыз араласуы, тілдік құрылымдағы, лексикалық қордағы елеулі өзгерістері, қалыптасу үдерістері Шыңғысхан шапқыншылығы дәуірімен тығыз байланысты. Орта түркі дәуіріндегі тілдік белгілерді бойына сіңірген жазба ескерткіштер XIV ғасырдың бірінші жартысы мен ортасында Шағатай ұлысында (Рабғузи «Қисса әл-әнбиясы»), сондай-ақ Хорезмде (Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы, Хорезмидің «Мұхаббат-намесі»), яғни географиялық тұрғыдан Орталық Азиямен байланысты, бірақ Шыңғыс империясының басқа бөлігінің –Жошы ұлысының немесе Алтын Орданың құрамына кірген аумақта пайда болды. Түркі тілінің шынайы гүлденуі XIV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басында Шыңғыс

хан империясының бір бөлігі болып табылатын, оның екінші ұлы Шағатайға бөлінген және Орталық Азияның көп бөлігі (Мауереннахр) мен Шығыс Түркістанды қамтитын Шағатай ұлысының кең аумағында болды. Осы кезеңдерге сай қолданылатын шағатай тілі, шағатай терминінің этноязыи мағынасы кең және оның XIV-XV ғасырлардағы түркілік рухани мәдениеттің өркендеуінде өзіндік орны бар. Бұл тілдің негізі Орталық Азияның қарлұқ диалектілері (Хорезм және Мауереннахр) болды, ал оның тікелей әдеби бастауы XI-XIII ғасырлардағы қарахан-түркі тілі деп санауға болады. Э.Н. Наджиптің «языки почти всех средневековых тюркоязычных письменные памятники являются смешанными. В основе языка одних лежит уйгурский, а другие испытали сильное влияние уйгурско-карлукско-чигильского языка. В языке памятников, созданных в последующих веках, обнаруживается при явно уйгурской основе влияние огузско-туркменского, или кипчакского, языка» деген пікірі де ғылыми дәйекті (Наджип, 1989:244).

Орталық Азиялық түркі тілінің дамуы, таралуы өздерін Шыңғыс ханның заңды мұрагерлері мен жалғастырушылары деп санаған Тимурид империясының негізін қалаушы Әмір Темірдің қызметімен тығыз байланысты болды. Темір тұсында жазылған әдеби ескерткіштердің қатарында хижра жыл санауы бойынша 800 жылы (1397/98) Исфиджаби (немесе Сипиджаб) атты кісінің жазған Саадидің «Гүлістанының» шағатайша аудармасы бар, ол шартты түрде «Гүлістан ди-т-турки» деп аталады (оны «Сайфи Сарайидың Гүлстан бит-турки» деп аталатын басқа түркі аудармасынан ажырату үшін). Орта Азия түріктері өзінің дамуының алғашқы кезеңдерінде (XIV -XV ғасырлар) екі түрлі, ұйғыр және араб жазуын қолданды. Біріншісін Шыңғыс хан ұйғыр хатшыларының (битикчи) көмегімен өзінің алып империясын орталықтандырылған басқару үшін енгізді. А.П. Григорьев анықтағандай, Алтын Орданың 1380 жылға дейін ресми тілі «ұйғыр жазуын қолданатын моңғол тілі» болған. Содан кейін ол Орта Азиялық түркі тіліне жол берді. Бұл тілдің ресми саладағы географиялық таралу ауқымын ұйғыр және араб жазуларында жазылған жарлықтар сияқты құжат түрінде көрініс тапты. Олар жоғарғы билеушілердің сыйлық құжаттары немесе олардың ең маңызды оқиғалар туралы өз қарамағындағыларға немесе көршілеріне жолданған есептері. Мысалы, 1393 және 1397 жылдары Еділ бойы мен Днепр жағалауында құрастырылған Тоқтамыштың (Литваның Ұлы князы Ягайлоға) және Темір-Құлұғтың Алтын Орда жарлықтары; Шахрухтың (1422), Бабырдың атасы Әбу Саидтің (1469) және Омар-Шейхтің (шамамен 1469) Орта Азия мен Әзірбайжанда жазылған жарлықтары, және 1473 жылы Қарахисарда (Кіші Азияның солтүстік-шығысында) Ақ-Қоюнлу әулетінен шыққан билеуші Ұзын-Хасанды жеңген тарихи жеңісіне орай жазылған түрік сұлтаны Мехмед II Фатихтің (Константинопольді жаулап алушы) жарлығы. Шыңғысхан империясының бұрынғы кейбір бөліктерінде осындай дәстүр ұзақ уақыт бойы сақталған. А.Н. Самойлович В.В. Вельяминов-Зерновтың Императорлық ғылым академиясының тапсырысы бойынша Сыртқы істер министрлігінің Мәскеу бас мұрағатынан алынған «Қырым хандығы тарихына арналған материалдар» (Санкт-Петербург, 1864) жинағында жариялаған құжаттарға баға бере отырып, былай деп жазды: «Бұл көлемді «Материалдарда» қамтылған қырым-татар тіліндегі құжаттар XVI-XVII ғасырлар аралығына жатады және XVII ғасырдың соңына дейін Осман-түрік әдеби тілі Қырым хандарының кеңселерінде Жошы ұлысының әдеби дәстүрін толығымен жойып жібермегенін дәлелдейді» А.Н. Кононов 17-18 ғасырлардағы Қырым татар тілінің ең көне ескерткіштерінің тілдік тұрғыдан әлі де толық зерттелмегенін, сондықтан оларды сөзсіз Қырым татар тілінің ескерткіштері ретінде жіктеуге бола ма, жоқ па, белгісіз» деп өте орынды атап өтті (Кононов, 1982: 53). Бұл болжамдар мен тұжырымдарға Ф.М. Хисамованың зерттеуінде тамаша жауап берілді, онда 1613 және 1667 жылдардағы Қырым хандарының екі өкілдік құжаттарынан үзінділер келтіріледі және олардың грамматикалық сипаттамалары берілген (Хисамова, 1999: 61). Тілі жағынан бұл құжаттар Жошы ұлысының түркі дәстүрін жалғастырады және Орталық Азияның шағатай тілінің ескерткіштерінен мүлдем айырмашылығы жоқ.

XV ғасырда ұйғыр жазуы ақырында араб жазуына жол берді, бұл XIII ғасырдың аяғы - XIV ғасырдың басында моңғолдардың бақылауындағы мұсылман елдерінде ислам дінінің енуімен және олардың ислам қауымдастығымен біртіндеп интеграциялануымен байланысты болды. Кейбір түркі ескерткіштерінде қолданылатын барлық сөздік қорының 60-тан 90%-ға дейінгі бөлігін құрайтын араб және парсы сөздері, жалпы алғанда, бастапқы орфографиялық емлесін сақтап қалды, бұл араб немесе парсы тілдерін жақсы меңгергендер үшін Орталық Азия түркі тілдерінің игеруін айтарлықтай жеңілдетті. Түркі тіліндегі тағы бір көрнекті шет тілдерінің лексикалық қабаты аз да болса кеңінен қолданылатын моңғол тілінің элементтері болды. Бұлар негізінен әкімшілік, құқықтық және әскери бірліктер.

Түркі ұлыстарының әдеби тіл тарихының үдерістерін жазба жәдігерліктер тілімен сабақтастыра зерделесек орта түркі дәуірінде осы заманда түркі тілдерінің ең басты халықтық белгілері қалыптаса бастаған. Орта ғасырларда түркі тайпалары Қытай қабырғаларынан бастап Шығыс Еуропа, славян елдеріне дейінгі далалықты түгел жайлаған. Бүгінгі Қазақ елінің территориясы әртүрлі түркі тайпаларының ата қонысы болатын. Осынау ұлан-ғайыр аймақта әртүрлі рухани, мәдени орталықтар өркендеп, бірнеше әкімшілік-басқару жүйелері үстемдік етіп, аумалы-төкпелі саяси-әлеуметтік жағдайлар бірде өршіп, бірді басылып тұратын. Мәселен, Шығыс Түркістан аймағын ұйғырлар мен қарлұқтар билеп, басқа да көптеген рулар Қарахандықтар мемлекетіне топтасса, Батыс Түркістан, Хорезм өлкесінде қыпшақтар мен оғыздардың беделі аса зор болды. Алтын Орда мен Мысырда негізінен қыпшақтар гегемондық дәрежесіне көтеріліп билік басында болды. Бұлар бір-бірімен тығыз әлеуметтік-саяси, мәдени қарым-қатынаста болып, мидай араласып жатқан елдер болатын. Орта түркі жазба ескерткіштерінің жазылу уақытына, жеріне, сол мұра пайда болған мекендегі халықтардың этникалық құрамына қарай ғылымда мынандай төрт топқа жіктеу жолы бар: 1.Қарахан әулетіне байланысты түріктердің жазба әдеби тілі ескерткіштері(XI-XIIғ.); 2.Орта Азия түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері(XII-XIVғ.); 3.Алтын Орда мен Мысыр түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XIII-XIVғ.); 4.Шағатай түріктерінің жазба әдеби тілі ескерткіштері (XV-XVIғ.).

Осы X-XV ғасырларда дүниеге келген жазба ескерткіштердің тілі туралы ғалымдар әлі күнге бір байламға келген жоқ. Түріктанудағы сан қилы тұжырымдар, кейбір ғалымдардың жазба мұраларды өз ұлтына телуі аталмыш мәселені қайта қарап, қазіргі түркі тілдерінің деректерімен ескерткіш лексикасын жан-жақты салыстыра зерттеуді талап етеді. Қарахан түріктерінің жазба әдеби ескерткіштері туралы пікірлер өте көп. Мәселен Н.А. Баскаков М. Қашқаридың «Диуан лұғат-ит түрік» шығармасын бірде қараханидтер тілінің ескерткіші десе, енді бірде «Құтадғу білік» екеуінің тілін қарахандықтар мемлекеті кезіндегі ұйғыр тілі деген. Түріктануда Ахмед Йүгінекидің «Ғибат ул- хақайық» ескерткіші туралы да неше түрлі пікірлер орын алған: А.К. Боровков ұйғыр тілінде жазылған дейді, А.А. Валитова оның тілін өзбек тілі деп таниды (Валитова, 1951: 23). Ал «Құтадғу білік» шығармасының тілі жөнінде мынандай пікірлер бар. Н.А. Баскаков қараханид түріктерінің тілінде жазылған десе, А. М.Щербак қарлұқ диалектісінің, ал Г.Ф.Благова ескі ұйғыр тілінің ескерткіші деген пікір айтты. Осы күні түріктануда аталмыш үш ескерткіш қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған деген пікір үстем болып тұр.

Б. Сағындықұлы Қарахан дәуіріндегі әдебиет пен ғылым туындыларын «ұйғыр тілінде жазылған» деп тану шындыққа жанаспайды дей келіп, тарихшы В.В. Бартольдтың мына сөзін келтіреді : ... «Қарахандықтарға бағынышты ел өздерін ұйғырмыз деп атағанына еш дәлел жоқ және Жүсіп Баласағұн үшін оның жазған тіл ұйғыр тілі емес». Яғни Қарахан мемлекетінің құрамында йемек, басмыл, чығыл, яғма, ұйғыр, қыпшақ сияқты бірнеше тайпалар қоян-қолтық өмір сүрген. Сондықтан бұл дәуір туындыларын бір руға, бір тайпаға телу қиянат болар еді. Белгілі ғалым Е.Э.Бертельстің мына пікірі де ғылыми маңызды: «Исследователи «Құтадғу Билига», условно его язык называют уйгурским. На самом деле, его язык принадлежит к восточной группе тюркских языков, то есть близок к современным

казахскому, узбекскому и киргизскому языкам» (Бертельс, 1939:215). Бұл пікір аталған үш жәдігерлікке де ортақ. Б.Сағындықұлы М.Қашқаридың мәліметтеріне сүйене отырып, Қарахан мемлекетінің әдебиетіне диалектілік ұйытқы болған арғу, чығыл тайпаларының тілі дей келіп осы дәуір әдебиет туындыларын көне түркі әдеби тілінің арғу-чығыл вариантында жазылған деп тұжырымдайды. Ғылыми дәйекті пікірді қолдай отырып, біздің ойымызша *Көне* сөзін *орта* деп өзгертсек шындыққа жақын келетін сияқтымыз. *Көне* сөзін негізінен X ғасырға дейінгі кезеңді сипаттауда қолдануы басым.

XI ғасырдан бастап XV ғасырларға дейін туыстас түркі ру, тайпаларының бәріне ортақ, жалпыға түсінікті ортақ тіл болғаны дәлелді деректермен айтылып жүр. Сондықтан түркітануда «орта азиялық әдеби тіл», «орта азиялық түркі тілі» терминдер бұрыннан қалыптасқан болатын. Дегенмен осы дәуір жазба мұраларын зерттеуде өзіндік еңбектері бар ғалымдар Ә. Құрышжанов пен Ә.Ибатов берер мағынасы тарлау терминдердің орнына «орта түркілік жазба әдеби тіл» терминін ұсынады. «Орта түркі әдеби тілі» өз уақытында тек қана Орта Азия емес, қазіргі Қазақстан жерінің шығысынан батысына, солтүстікке дейінгі түркі қауымдастықтарына түгел жайылды. Европа жеріндегі «Дешт-и Қыпшақ» пен Қырым халықтарын түгел қамтыды. Тіпті сонау Мысыр мен Шамды жайлаған мәмлүк қыпшақтарына тән жазба жәдігерліктердің бәрі де осы тілде жазылды, яғни күллі түркі ұлыстарына ортақ әдеби тіл болған (Құрышжанов, Ибатов, 1981:45). Осы ортақ әдеби тілі оғыз-қыпшақ және қыпшақ-оғыз аралас сипатта дамыды. Жазба ескерткіштердің қай жерде жазылуына байланысты біреуінде қыпшақ элементі басым болса, енді біреулерінде оғыз элементі басым болатын. Белгілі ғалым А.Н. Самойлович XI-XVI ғасырларда түркі жазба ескерткіштері бір әдеби дәстүрде, бір әдеби тілде хатқа түскен деп мәлімдеген. Орта ғасырларда осынау ұлан-ғайыр аймақтың әр қиырындағы мәдени ошақтарда дүниеге келген жазба мұрағаттар бір- бірінен онша алыс кетпей ортақ заңдылықтарға сүйеніп, бір негізде жазылған. XI ғасырдағы «Диуани лұғат ит-түрік», «Құтадғу білік» ескерткіштері тілінің XIV-XV ғасырлардағы ескерткіштер тілінен бірен-саран ерекшелігі болмаса негізінен ыңғайлас, сабақтас, тіні бір дүниелер. Сондықтан да Орта Азия түріктерінің ескерткіштері (XII-XIV ғ.) мен Алтын Орда және Мысыр түріктерінің ескерткіштерінің (XIII-XIV ғ.) тілі де бір қатардағы құбылыс.

Белгілі ғалым Э.Н.Нәжіп Орта Азия және Алтын Орда, Мысыр жерінде жазылған мұралар тілін бес топқа бөліп қарастырды: 1. Ескі түркімендердің жазба тілі, 2. Оғыздар мен қыпшақтардың жазба тілі, 3. Қыпшақ-оғыздық жазба тіл, 4. Түркі тілдерінің з тобына жататын жазба тіл, 5. Ескі өзбек әдеби тілі. Жалпыға ортақ, тұтас жазба әдеби тілдің әр кезеңінде осы варианттардың қолдану аясы бірде тарылып, бірде кеңіп, ерекше айқындалып тұрған жайлары да бар. Бірақ түп-негізден бөлініп, дараланып кете алмаған. Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілін бір арнаға сыйғызып қарастыруды жөн санаған белгілі қыпшақтанушы поляк ғалымы А.Зайонковский мынадай тұжырым ұсынды: «Дегенмен, оғыз жазуын жалпы түркі тілінен, ал кейбір жағдайларда қыпшақ тілінен ажыратып, анықтау өте күрделі және екі ұштылау мәселе. Шындығында, XII және XIX ғасырларда біртұтас түркі әдеби немесе жазбаша тілі пайда болды және ол әртүрлі диалектілік белгілермен, үнемі өзгеріп, мән-мағынасы кеңейіп отыратын бай лексикалық материалмен көрініс тапты» (Зайончковский, 1967:83).

Соңғы уақыттарда «шағатай тілі» «ескі өзбек тілі» терминімен ауыстырылды. Бұл терминді К. Бороков алғаш ғылыми айналысқа енгізіп, кейін А.М. Щербак, Э. Фазылов сияқты ғалымдар тарапынан қолдау тапты. Әрине «ескі өзбек тілі» бір кездерде болуы әбден мүмкін. Бірақ Орта Азия түріктерінің тілінде туған әдеби жазба мұралардың бәрін ескі өзбек тілінде жазылған деп есептейтін А.М. Щербак пен Э.Фазыловтың пікірлері нақты ғылыми тұжырым емес және тарихи әділеттілікке қиянат. Өзбек халқының белгілі тарихшысы Б.Ахмедов мынадай ғылыми пікір білдірді: «XVI ғасырдың басында жоғарыда аталған тайпалардың кейбірі Шайбани ханның айналасына бірігіп, Орта Азияға дендеп кіріп, қазіргі

Өзбекстан аумағына қоныстанды. Осы кезден бастап өзбек атауы этникалық маңызға ие болды, ал бүкіл түркі тілді халық бұл атауды қабылдады» (Ахмедов, 1965:18). Яғни «өзбек» этноним ретінде XVI ғасырда ғана тарих сахнасына шыққан. Діні мен тілі, салт-дәстүрі бірегейленген жұрт болып орнықпай тұрып, оның тілін әдеби жазба тіл ретінде бүкіл түркі ұлт пен ұлыстарының қолдануы еш ақылға сыймайды.

Шетел ғалымдарынан Эрман А.Н. Самойлович пікірін қолдай отырып, шағатай тілін үш кезеңге бөліп қарастырады. 1.Шағатай тілінің алғашқы дәуірі немесе Науаиге дейінгі дәуір(XV ғасырдың бірінші жарт.). Бұл тілде Хайдар, Хорезми, Лутфи, Юсуф Амири, Сакаки қалам тербеген. 2.Шағатай тілінің классикалық дәуірі (XV ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырдың бірінші жартысы.) Бұл тілде жазған ақындар: Науаи, Хусеин Байқара, Хамиди, Мухаммед Салих, Шейбани т.б. 3.Соңғы дәуір, яғни классикалық, шағатай тілінен кейін қолданылған әдеби тілдің дәуірі (XVI ғасырдың екінші жартысынан XIX ғасырдың аяғына дейін). Сонымен орта түркі әдеби тілінің тұтастығы ыдырап, жеке ұлт тілдері айқындала бастаған XV-XVI ғасырларда Орта Азия түркілерінің бір белесі осы шағатай тілі болса керек. XVII ғасырларда ескі өзбек тіліне жалғасқан шағатай тілі қазіргі өзбек тілінің негізі болып саналады.

Ежелгі Түркістанды, яғни Орта Азияны мекендеген түркі тектес халықтардың және олардың тілдерінің тарихында XI – XV ғасырлар аса күрделі, маңызды кезең. Бұл кезеңдерде түркі тілдерінің тілдік белгілері, диалектілері тығыз аралас сипатта болды. Осы заманда жарыққа шыққан жазба жәдігерліктер аралас тілде жазылды. Орта Азияны мекендеген бүгінгі түркі тілдерінің тарихы үшін осы өңірде дүниеге келген жазба ескерткіштер үлкен рөл атқарады. Солардың қатарындағы маңызды жазба мұраның бірі «Орта Азиялық тәпсір». Ол Құран Кәрімнің жолма-жол аудармасы, сонымен қатар сүрелерге түсіндірмелер беріп отырады. Құраның түркі тілдеріндегі жолма-жол аудармалары, тәпсірлері өте көп болған. Белгілі түрік ғалымы Абдулқадыр Инан «Орта Азиялық тәпсірдің» Түркияның «Түркілік және исламдық шығармалар мұражайында» сақталған Құранның аудармасымен өте жақын екенін анықтаған. Ал С.Болтабаев «Жоларалық аударма бөлігінің тілі Қараханид түркі тіліне, ал әңгіме мен түсіндірмелері берілетін тәпсір бөлігінің тілі Хорезм, кей жерлерде шағатай тілінің белгілерін көрсетеді», -деген пікір білдірді (Boltabayev, 2022:63). Алтын Орда әдеби мұрасының тілі ерекше аралас тіл болғанымен, ол оғыз тілі немесе қыпшақ тілі негізінде қалыптасып, сайып келгенде Қарахан әдеби дәстүрлерін алмастырды. Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тайпасы мен қыпшақ тілі гегемонияға ие болғандықтан, ескерткіштердің көпшілігі қыпшақ тіліне негізделгенін ескеру қажет (Sabyr M. B., Ramanova A. A., Kussainova D. Zh, 2025: 2042). Алтын Орда билігі тұсында жазылған әдеби жазба ескерткіштерді ұлттық дүниетаным және түркішілдік рух тұрғысынан зерделеу қажеттілігі де артып келе жатыр (Алтын Орда әдебиеті..2022: 3).

Қорытынды

«Орта азиялық тәпсірдің» жазылған уақытын дәл анықтап, көрсету өте күрделі іс. Жәдігерліктің мәтінінің өн бойында еш мәлімет берілмеген. В.В.Бартольд осы бір жазба мұраның лексикалық сипатына, грамматикалық жүйесін қарай «өте ежелгі уақытта, яғни XI ғасырдағы дидактикалық шығарма «Құтадғу білікпен» бір кезеңде жазылған деп есептейді. Профессор Көпрюлю М.Фуадтың пікірінше, Тәпсір X ғасырдың аяғында немесе XI ғасырдың басында Батыс Түркістанда жазылған, бірақ бізге белгілі жазба кейінірек, тимуридтар дәуірінде көшірілген. «Орта Азиялық тәпсірді» арнайы зерттеген А.К. Боровковтың «Бартольд атап өткендей, «Орталық Азия тәпсірде» моңғол дәуірі мен кейінгі Тимуридтер дәуірінен алынған терминдердің кездесуі, сондай-ақ емле мен морфологиядағы жаңалықтар бұл жазбаның XV ғасырда қайта көшірілігенін жобалауға мәжбүр етеді, дегенмен, барлық деректер бойынша, түпнұсқа аударма мен түсіндірме XII-XIII ғасырларға жатады деп санаған дұрысырақ», -деген тұжырымының маңызы зор. «Орта Азиялық

тәпсірдің» тілі жөнінде сипаттама айту үшін орта ғасырлық тілдік үдерістерге терең үңілу қажет. Профессор С.Е.Маловтың тұжырымдауынша, Орталық және Орта Азияда ілкі уақытта тарихи кең тұрғыда әдеби шығыс түркілік д тілі болды. Уақыт өте келе оның орнын әдеби батыстүркілік й тілі басып, д тілін ығыстырды. Осындай үдерістің нәтижесінде әдеби тілдің диалектілік негізі өзгерді. Сонымен қатар руна жазуы мен байырғы ұйғыр әліпбиінің орнына араб жазуы дендеп ене бастады. (кейінірек шағатай тілі деп аталды). Біз зерттеп отырған жазба жәдігерлік осы өтпелі кезеңнің мұрасы болса керек.

«Орта Азиялық тәпсірдің» тілдік деректеріне қарағанда д(з) тілді ескерткіштер қатарына жатады, бірақ з элементі мен й элементі де ұшырасады. Мысалы, *қоды, қозы, қойы* «төмен» және т.б. Бұндай ерекшелік «Қиссас ал-анбийа» ескерткіштерінің кейінгі жазбаларында байқалады. Бұл оғыз-түркімен әдеби дәстүрінің әсері екені анық. Ол қазіргі түркімен тіліндегі интердентальды д -дан анық байқалады. Орта ғасырларда д тілі мен з тілінің аралас сипата өмір сүргені байқалып тұр. Тәпсірдің сөздік қорынан да, дыбыстық жүйесінен оғыз-түркімен элементтері байқалады: Қатаң т-ның ұяң д – ға айналғанын көреміз: *дәгүл – (түгел), дәгрә (айнла, төңірек)* т.б.

«Орта Азиялық тәпсірді» тарихи лексикология деңгейінде бүгінгі тірі қыпшақ тілдерімен, оның ішінде қазақ тілімен салыстыра зерттесе көп мәселенің ұшығы ашылары сөзсіз. Әрбір тілдік бірлікті салыстырмалы-тарихи әдіспен мағыналық өзгерісін, өрісін зерделесек, оның этноспен байланысы ашыла түседі.

Әдебиеттер:

Алтын Орда әдебиеті: генезис ..., 2022 – Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы : ұжымдық монография. Алматы: Evo Press, 2022. 320 б.

Ахмедов, 1965 – *Ахмедов Б. А.* Государство кочевых узбеков. М., Наука, 1965. 196 с.

Баскаков, 1965 – *Баскаков Н.А.* Введение в изучение тюркских языков. Москва: Высшая школа, 1969. 382с.

Бертельс, 1939 – *Бертельс Е. Э.* Литературы народов Средней Азии // Новый мир. 1939. № 8. С. 215–230.

Боровков, 1963 – *Боровков А.К.* Лексика среднеазиатского тевфсира. Москва: Восточная литература, 1963. 365с.

Boltabayev, 2022 – *Boltabayev S.* Orta Asya tefsirinin söz varlığında sorunlu bazı kelimeler üzerine notlar // *Türkbilig.* 2022. № 44. S. 63–79.

Валитова, 1951 – *Валитова А.А.* Юсуф Баласагунский и его «Кутадгу білік». М., 1951.

Зайончковский, 1967 – *Зайончковский А.* К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI–XVI вв.) // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 83–94.

Кононов, 1982 – *Кононов А.Н.* История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период/ Изд. 2-е, доп. и испр. Л., 1982. 360с.

Құрышжанов, Ибатов, 1981 – *Құрышжанов Ә., Ибатов Ә.* Ежелгі түркі жазба ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. – Алматы : Ғылым, 1981. 45–78 б..

Қайдаров, Оразов, 1985 – *Қайдаров Ә., Оразов М.* Түркологияға кіріспе. Алматы: Мектеп., 1985. 166 б.

Малов, 1951 – *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951.

Наджип, 1989 – *Наджип Э. П.* Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. М.: Наука, 1989. 312 с.

Наджип, 1965 – *Наджип Э.Н.* Кыпчакского – огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века: Автореф. дис. д-ра филол. наук. М., 1965. 92 с.

Самойлович А. Н. К истории среднеазиатско-турецкого языка // Мир-Али-Шир : сб. ст. Л. : Изд-во АН СССР, 1928. С. 21–22.

Сағындықұлы, 2011 – *Сағындықұлы Б.* Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: «Қазақ университеті», – 2011. 145 б.

Sabyr M. B., Ramanova A. A., Kussainova D. Zh., Zhazira Nursultankyzy, Molgazhdarov K. K., Zhumasheva K. B., 2025 – *Sabyr M. B., Ramanova A. A., Kussainova D. Zh., Zhazira Nursultankyzy, Molgazhdarov K. K., Zhumasheva K. B.* Ethnocultural Markers of Turkic Phraseologism in Written Monuments of the Middle Ages // *Theory and Practice in Language Studies*. 2025. Vol. 15, No. 7. P. 2142–2149.

Томанов, 1980 – *Томанов М.* Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы : Мектеп, 1980. – 240 б.

Хисамова, 1999 – *Хисамова Ф. М.* Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1999. 268 с.

References:

Altyn Orda adebieti: genesis, 2022 – *Altyn Orda adebieti: genezis, zhanrlyq erekshelek, dastur zhalgastygy* [Literature of the Golden Horde: Genesis, genre specificity, continuation of traditions]: kolektivtik monografiya. Almaty: Evo Press, 2022. 320 b. (In Kaz)

Akhmedov, 1965 – *Akhmedov B. A.* Gosudarstvo kochevykh uzbekov [The State of the nomadic Uzbeks]. Moscow: Nauka, 1965. 196 b. (In Rus)

Baskakov, 1969 – *Baskakov N. A.* Vvedenie v izuchenie tiurkskikh iazykov [Introduction to the study of Turkic languages]. – Moskva : Vysshaya shkola, 1969. 382 s. (In Rus)

Bertels, 1939 – *Bertels E. E.* Literatury narodov Srednei Azii [Literature of the peoples of Central Asia]. Novyi mir, 1939, no. 8, pp. 215–230. (In Rus)

Borovkov, 1963 – *Borovkov A.K.* Leksika sredneaziatskogo tefsira [Lexicon of Central Asian tefsir]. Moskva: Vostochnaya literatura, 1963. 365 s.

Boltabayev, 2022 – *Boltabayev S.* Orta Asya tefsirinin soz varlygynda sorunlu bazy kelimeler uzerine notlar [Notes on some problematic words in the vocabulary of Central Asian tafsir.]. Turkbilig, 2022, no. 44, pp. 63–79. (In Tur)

Valitova, 1951 – *Valitova A. A.* Yusuf Balasagunskii i ego «Kutadgu bilik» [Yusuf Balasagunsky and his "Kutadgu bilik"]. M., 1951.

Zaionchkovskii, 1967 – *Zaionchkovskii A.* K izucheniyu srednevekovykh pamyatnikov tyurkskoi pismennosti (XI–XVI vv.) [Towards the study of medieval monuments of Turkic writing (XI–XVI centuries)]. Voprosy yazykoznaniiya, 1967, no. 6, pp. 83–94. (In Rus)

Kononov, 1982 – *Kononov A. N.* Istoriia izucheniia tiurkskikh iazykov v Rossii. Dooktiabr'skii period. [The history of the study of Turkic languages in Russia. The pre-October period] Izd. 2-e, dop. i ispr. L., 1982. – 360 s. (In Rus)

Quryshzhanov, Ibatov, 1981 – *Quryshzhanov, A., Ibatov, A.* Ezhelgi turki zhazba eskertkishti zhaily [About ancient Turkic written monuments]. In: Qazaq adebi tilinin qalyptasu tarikhy men damu zholdary [Towards the study of medieval monuments of Turkic writing (XI–XVI centuries)]. Almaty: Gylym, 1981, pp. 45–78. (In Kaz)

Kajdarov, Orazov, 1985 – *Kajdarov A., Orazov M.* Tyrkologijaga kirispe [Introduction to Turkology]. Almaty: Mektep, 1985. 166 b.

Malov, 1951 – *Malov S. E.* Pamyatniki drevnetyurkskoi pismennosti [Monuments of ancient Turkic writing]. Moscow–Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1951. 451 b. (In Rus)

Nadjip, 1989 – *Nadjip E. P.* Issledovaniya po istorii tyurkskikh iazykov XI–XIV vv [Studies on the history of the Turkic languages of the XI–XIV centuries]. Moscow: Nauka, 1989. 312 b. (In Rus)

Nadzhip, 1965 – *Nadzhip E.N.* Kypchakskogo – oguzskij literaturnyj jazyk Mamljukskogo Egipta XIV veka [The Kipchak–Oghuz literary language of Mamluk Egypt in the 14th century]: Avtoref. dis. d-ra filol. nauk. M., 1965. 92 s.

Samoilovich, 1928 – *Samoilovich A. N.* K istorii sredneaziatsko-turetskogo yazyka [Towards the History of the Central Asian-Turkish language]. In: Mir-Ali-Shir: sbornik statei. Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1928, 21–22 bb. (In Rus)

Saғындыкұлы, 2011 – *Saғындыкұлы B.* Khazak tilinin tarihy [History of the Kazakh Language]. -Almaty: «Khazak universiteti», 2011.145 b.

Sabyr, Ramanova, Kussainova, Nursultankyzy, Molgazhdarov, Zhumasheva, 2025 – *Sabyr M. B., Ramanova A. A., Kussainova D. Zh., Zhazira Nursultankyzy, Molgazhdarov K. K., Zhumasheva K. B.* Ethnocultural markers of Turkic phraseologism in written monuments of the Middle Ages. Theory and Practice in Language Studies, 2025, vol. 15, no. 7, bb. 2142–2149.

Tomanov, 1980 – *Tomanov M.* Qazaq tilinin tarikhy grammatikasy [Historical grammar of the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 1980. 240 b. (In Kaz)

Khisamova, 1999 – *Khisamova F. M.* Tatarskii yazyk v vostochnoi diplomatii Rossii (XVI – nachalo XIX vv.) [The Tatar language in the Eastern diplomacy of Russia (XVI – early XIX centuries)]. Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta, 1999. 268 b. (In Rus)

*1 Сабыр М.Б., 2 Болатова А.А.,

*¹ Запaдно-Казахстанский инновационно-технологический
Университет, Уральск, Казахстан*

*² Южно-Казахстанский исследовательский университет
имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.*

E-mail: ¹ sabir_uralsk@mail.ru, ² anara-bolatova@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДНЕТЮРКСКИЙ ПЕРИОД И ПИСЬМЕННЫЙ ПАМЯТНИК «СРЕДНЕАЗИАТСКИЙ ТАФСИР»

Аннотация. Основной целью статьи является анализ лингвистических процессов в среднетюркскую эпоху, а также оценка лингвистической природы письменного памятника «Среднеазиатский тафсир» как значимого источника по истории тюркских языков. В ходе изучения данной проблемы широко использовались историко-сравнительный и диахронно-синхронный методы, а также типологические сравнения, интерпретационные и нарративные методы. В среднетюркскую эпоху, охватывающую XI-XV века, историко-культурные процессы формирования письменных литературных языков, начавшиеся в древнетюркский период и продолжавшиеся в Средние века, вышли на новый качественный уровень. Это было обусловлено развитием государственности, расширением культурных и религиозных связей, а также активным функционированием письменности в различных регионах Средней Азии и Дешт-и Кыпчака. Основными результатами работы являются выявление тесной связи между культурными центрами и литературными традициями. С опорой на мнения ведущих учёных было доказано, что языковая традиция, зародившаяся в письменном наследии Караханидов, сохранилась в Хорезмской области и Кыпчакской конфедерации и получила дальнейшее развитие в чагатайском литературном языке. Результаты исследования могут быть использованы в сравнительной лексикологии тюркских языков, истории казахского языка и тюркологии. В заключение показана лингвистическая специфика «Среднеазиатского тафсира» и обоснована необходимость его сравнительного исследования с современными кипчакскими языками, включая казахский язык.

Ключевые слова: письменные памятники, Среднетюркский период, средние века, лингвистическая специфика, лексика, тафсир

¹ Sabyr M.B., ² Bolatova A.A.

¹ West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan.

² Mukhtar Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: ¹ sabir_uralsk@mail.ru, ² anara-bolatova@mail.ru

LANGUAGE PROCESSES IN THE MIDDLE TURKISH PERIOD AND THE WRITTEN MONUMENT "CENTRAL ASIAN TAFSIR"

Annotation. The main purpose of the article is to analyze linguistic processes in the Middle Turkic era, as well as to evaluate the linguistic nature of the written monument "Central Asian Tafsir". In the course of studying this problem, historical-comparative and diachronic-synchronous methods, as well as typological comparisons, interpretative and narrative methods were widely used. In the Middle Turkic era, covering the XI-XV centuries, the historical and cultural processes of the formation of written literary languages, which began in the ancient Turkic period and continued into the Middle Ages, reached a new qualitative level. The main results of the work are the identification of a close relationship between cultural centers and literary traditions. Based on the opinions of leading scientists, it was proved that the linguistic tradition that originated in the written heritage of the Karakhanids was preserved in the Khorezm region and the Kipchak confederation and further developed in the Chagatai literary language. The results of the research can be used in comparative lexicology of the Turkic languages, the history of the Kazakh language and Turkology. In conclusion, the linguistic specificity of the "Central Asian Tafsir" is shown and the need for its comparative study with modern Kipchak languages, including Kazakh, is substantiated.

Keywords: written monuments, the Middle Turkic period, the Middle Ages, linguistic specificity, vocabulary, tafsir

Авторлар туралы мәдімет:

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы, филол.ғ.д., профессор. Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Орал, Қазақстан

Болатова Анара Асқаровна, докторант. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті. Шымкент, Қазақстан

Сведения об авторах:

Сабыр Мурат Бокенбайұлы, д.филол. н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет. Уральск, Казахстан

Болатова Анара Асқаровна, докторант, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

Information about authors:

Sabyr Murat Bokenbayuly, Doctor of Philology, Professor, West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan

Bolatova Anara Askarovna, Doctoral student, Mukhtar Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan

*Келін түсті 11 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 26 қаңтар 2026 жыл*

¹Палтөре Ы.М. ²Омарбекова Ж.Т.

¹ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан
¹ Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Еуразиялық ғылыми-зерттеу институты, Алматы қ., Қазақстан

² «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы, Алматы қ., Қазақстан
E-mail ¹yktiypar@gmail.com, ²zhuldyz.omarbekova01@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨПТІЛДІ ҚОЛЖАЗБА МҰРАСЫ: МӘДЕНИ ЖАДЫ, БІЛІМ БЕРУ КАНОНЫ ЖӘНЕ АРАБ-ПАРСЫ-ШАҒАТАЙ МӘТІНДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ АЙНАЛЫМЫ (ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА ҚОРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Орталық ғылыми кітапханасы қорында жинақталған араб, парсы және шағатай тілдеріндегі қолжазбалар қоры көптілді интеллектуалдық мұра феномені ретінде зерделенеді. Зерттеу араб тілін исламдық білім жүйесіндегі канондық мәтіндік негіз ретінде қарастырып, оның аймақтық мәдени жады мен медреселік оқыту дәстүрінің қалыптасуындағы рөлін айқындауға бағытталған. Кітапханада сақталған қолжазбалар қоры библиографиялық деректер жиынтығы ретінде емес, ғылыми канонның таралу, бейімделу және тарихи жалғасу тетіктерін көрсететін мәдени-интеллектуалдық құрылым ретінде түсіндіріледі. Зерттеу барысында мәтіндік типология және салыстырмалы әдістер қолданылып, қолжазбалардың мазмұндық бағыттары анықталды. Араб тіліндегі негізгі мәтіндердің құқық, грамматика, сопылық және дидактикалық салаларда басты қызмет атқарып, парсы және шағатай-түркі тілдерінде түсіндірме мен поэтикалық өңдеу арқылы кеңейгені дәйектеледі. Зерттеу нәтижелері бұл қордың бүгінгі Орталық Азия елдерінің исламдық білім кеңістігінің тұтас әрі көпқабатты құрылымын бейнелейтінін көрсетеді. Зерттеудің эмпирикалық негізін «Ғылым ордасы» кешеніндегі орталық ғылыми кітапхана қоры құрайды. Бұл қор Қазақстандағы исламдық қолжазба мұрасының негізгі қоры сақталған әрі репрезентативті жинақтарының бірі ретінде ғылыми айналым үшін айрықша маңызға ие. Зерттеудің мақсаты – «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек басылымдарды жүйелеу тәжірибесін мәдени жады, канон қалыптастыру және мәтіндік трансмиссия теориялары тұрғысынан талдау. Сонымен қатар зерттеу араб тіліндегі мәтіндердің Қазақстан аумағындағы исламдық зияткерлік дәстүрдің қалыптасуы мен тарихи білімнің ұрпақтан-ұрпаққа берілу үдерісіндегі рөлін айқындауға бағытталады. Басқаша айтқанда, қолжазбаларды тек библиографиялық нысан ретінде емес, интеллектуалдық сабақтастық пен аймақтық білім желісінің материалдық көрінісі ретінде қарастыру. Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер қойылады: біріншіден, Қазақстан аумағында сақталған араб тіліндегі канондық қолжазбалардың мазмұндық, тақырыптық және функционалдық құрылымын айқындап, оларды кейінгі кодикологиялық және мәтіндік зерттеулерге ғылыми негіз болатындай етіп жүйелеу; екіншіден, араб тілінде жазылған канондық мәтіндердің парсы және шағатай-түркі тілдеріндегі түсіндірмелік және бейімдеуші дәстүрлермен өзара байланысын талдау арқылы көптілді интеллектуалдық кеңістіктің құрылымдық моделін сипаттау.

Алғыс: Бұл мақала BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: көптілді қолжазба мұрасы, араб каноны, мәдени жады, исламдық білім дәстүрі, мәтіндік сабақтастық, Орталық ғылыми кітапхана.

Кіріспе

Қазақстан аумағында сақталған араб тілді қолжазбалар Орталық Азия елдеріндегі исламдық интеллектуалдық дәстүрдің қалыптасуы мен таралуын зерттеу тұрғысынан өзіндік маңызға ие. Бұл мәтіндер тек діни мазмұндағы шығармалар жиынтығы емес, сонымен қатар құқық, грамматика, астрономия, арифметика, медицина, сопылық ілім, поэтика және педагогикалық әдебиетті қамтитын көпқабатты білім кеңістігінің айғағы болып табылады. Араб тілі Орталық Азия халықтарының діни-философиялық және ғылыми жазба мұрасында жетекші тіл қызметін атқарды. Сондай-ақ араб тілі исламдық білім берудің канондық негізгі мәтіндік өзегі ретінде қызмет атқарып, аймақтық деңгейде парсы және шағатай-түркі тілдеріндегі түсіндірмелік, поэтикалық және дидактикалық еңбектер арқылы кеңейтіліп отырған. Осылайша, көптілді қолжазба дәстүрі канондық мәтін мен оның жергілікті интерпретациялары арасындағы өзара әрекеттестік нәтижесінде қалыптасты.

Мәдени жады теориясы тұрғысынан алғанда, қолжазбалар тарихы білімді сақтаудың ғана емес, оны институционалдық түрде қайта өндірудің де құралы болып саналады. Қолжазбаларды жіктеу үдерісі көбіне техникалық сипатта түсіндірілгенімен, шын мәнінде ол мәтіндік трансмиссия мен канон қалыптастыру механизмдерін айқындайтын мәдени тәжірибе де болып табылады.

Қазақстан кітапханаларында сақталған араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек басылымдарды ұлттық шеңберде ғана қарастыру жеткіліксіз. Себебі бұл жазба мұралар Иран, Бұхара, Қазан және Ыстанбұл арасындағы тарихи қалыптасқан трансөңірлік медреселік білім беру желісінің нәтижесі ретінде бүгінгі күнге дейін жетіп отыр. Исламдық білім беру жүйесіндегі сабақтастық пен бейімделгіш трансформация үдерісі мәдени жадының қалыптасуымен тығыз байланысты. Сондықтан аталған қолжазбаларды қазіргі мемлекеттік шекаралар аясында оқшауламай, мұны Орта Азия мен Қазақстан халықтарына ортақ біртұтас интеллектуалдық кеңістіктің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан орынды.

Тарихи даму үдерісінде Иран кеңістігі, соның ішінде Хорасан мен Исфahanның ғылыми орталықтары, исламдық канондық білімнің теориялық-эпистемологиялық негіздерін жүйелеуде және орнықтыруда айрықша маңызға ие болды. Логика, философия, ақида, тіл білімі, арифметика, астрономия, медицина және поэтика салаларында жүйеленген негізгі мәтіндер кейінгі кезеңдерде медреселік оқу бағдарламаларының өзегіне айналды. Бұл канондық мәтіндер араб тілінде бекітіліп, білімнің нормативтік беделін орнықтырды.

Бұхара медреселері аталған мәтіндік канонды қабылдап қана қоймай, оны *шархтық* (түсіндірмелік) дәстүр арқылы институционалдық жүйеге енгізді. Мұнда «*мәтін – шарх – хашия*» моделі негізінде білімді сақтау, тарату және интерпретациялау тетігі яғни түсіндіру құрылымы бекіді. Бұхара кеңістігі осы тұрғыда теориялық мәтінді практикалық оқыту құрылымына айналдырған интерпретациялық орталық қызметін атқарды. Мұнда атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырған ғалымдар шоғыры қалыптасты. Бұл туралы ұстазымыз профессор Муминов А.К.: «Орталық Азияда фақихтардың отбасылық әулеттері кеңінен таралған болатын. Қарастырылып отырған кезеңде Бұхарада аз-Заранджари (3 адам), ар-Ригдамуни (3), Саффарида (5), Ифтихар ад-дин әл-Бұхари (3), Захир ад-дин әл-Марғинани (3), Садр әулеті (8), әл-Махбуби (4) отбасылары белгілі болды. Самарқандта Саййидтер (3 адам), әл-Паздави (5), әл-Маххули (3), Бурхан ад-дин әл-Марғинани (6) әулеттері танымалдыққа ие болды. Бұл отбасыларды біліммен қатар ресми қызметтер де көбіне мұрагерлік жолмен беріліп отырған», – деген пікір білдірген (Муминов, 2015).

Ал енді XIX-XX ғасырлар тоғысында Қазан медреселері бұл дәстүрді жаңа тарихи жағдайда қайта пайымдады деуге болады. Нақтырақ айтқанда, Қазан кеңістігінде

классикалық исламдық эпистемология мен модернизациялық реформалар өзара ықпалдасты. Нәтижесінде мәтіндік канон сақталғанымен, оны оқыту формалары мен педогогикалық әдістері жергілікті халықтың салт-санасына бейімделді. Бұл өзгерісті білім беру дәстүрінің үзілуі емес, оны жаңа жағдайға бейімдей отырып жалғастыру деп түсіне қажет. Діни білім беру 1909 жылдарға дейін үзілмей жалғасқанын М.Рамзидің: «...Христиан емес немесе діні орыстардың дінінен бөлек болғандар өз дінінің ілімдерін өз діні мен шарифаты қалай бұйырса, солай оқиды...», – деген сөзінен аңғарамыз (Рамзи, 1909).

Ал Ыстанбұл медреселері аталған желінің институционалдық тұрғыдан ең жоғары ұйымдасқан буыны болды. Осман империясы кезеңінде білім беру жүйесі мемлекеттік басқару құрылымымен байланыстырылып, ғылыми канонның үздіксіз сақталып, оның қайта өндірілуі қамтамасыз етілді. Осылайша білім трансфері жеке ғалымдардың қозғалысымен ғана шектелмей, институционалдық деңгейде орталықтардырылған сипатқа ие болды деп тұжырымдауға болады.

Осы аталған трансөңірлік желі аясында білімнің таралуы бірнеше механизм арқылы жүзеге асты: канондық араб мәтіндері, ғалымдар мен шәкірттердің миграциясы, қолжазбалардың көшіру және айналым тәжірибесі, сондай-ақ ұстаз беделіне негізделген білімнің заңдылығы мен мойындалуы, яғни интеллектуалдық легитимация. Тарихи деректерге сүйенсек, сауда керуендері мен қажылық сапарлары рухани және ғылыми байланыстардың нығаюына елеулі ықпал етті. Бұл факторлар араб тілін ортақ ғылыми тіл ретінде орнықтырып, әртүрлі аймақтар арасындағы танымдық әрі рухани бірегейлікті сақтауға өзіндік үлес қосты.

Осы үдерістің нәтижесінде Орталық Азия кеңістігі тек исламдық білімді қабылдаушы аймақ ретінде емес, оны қайта өңдеп, жаңа тарихи контексте дамытушы интеллектуалдық орталық ретінде қалыптасты. Медреселік білім құрылымында араб, парсы және шағатай-түркі тілдерінің қатар қолданылуы көпқабатты мәтіндік ортақ қалыптастырды. Араб тіліндегі канондық еңбектер парсы тіліндегі *шархтық* (түсіндермелік) және *хашиялық* (мәтін шетіне жазылған қосымша түсіндірмелік) дәстүр арқылы концептуалдық тұрғыдан игеріліп, кейін шағатай және түркі жазба мәдениетінде бейімделіп, жаңа әлеуметтік-мәдени контексте қайта түсіндірілді. Бұл көптілді тәжірибе аймақ ғалымдарының танымдық ойлау қабілетін кеңейтіп, әртүрлі ғылыми дәстүрлерді еркін меңгеруіне елеулі ықпал етті деп пайымдауға негіз бар.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы сапалық бағыттағы кешенді әдіснамалық ұстанымға негізделіп, араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек басылымдарды көпдеңгейлі талдау арқылы зерделеуді көздейді. Эмпирикалық база ретінде «Ғылым ордасы» кешеніндегі Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған шығыс тіліндегі, соның ішінде араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек кітаптар алынды. Материалдар зерттеу мақсатына сәйкес мазмұндық құрылымы, тілдік құрамы және функционалдық арналары тұрғысынан репрезентативті корпус ретінде іріктелді.

Зерттеу барысында мәтіндік-типологиялық және тақырыптық жіктеу әдістері қолданылды. Қолжазбалар мазмұндық және функционалдық ерекшеліктеріне қарай діни-теологиялық, құқықтық (*фиқһ және усул әл-фиқһ*), грамматикалық, сопылық, философиялық, педагогикалық және дидактикалық бағыттар бойынша жүйеленді.

Аталған жіктеу мәтіндердің қоғамдағы функционалдық рөлін, медреселік білім беру жүйесіндегі орнын және канондық мәртебесін айқындауға бағытталды. Сонымен қатар араб тіліндегі канондық мәтіндер мен парсы, шағатай-түркі тілдеріндегі түсіндермелік және бейімдеуші дәстүрлер арасындағы интертекстуалдық және концептуалдық байланыстар да ескерілді.

Теорилық негіз ретінде мәдени жады, канон қалыптастыру және мұра трансформациясы тұжырымдамалары басшылыққа алынды. Бұл әдіснамалық ұстаным қолжазбаларды статикалық мұра нысаны ретінде емес, тарихи кезеңде барысында мағыналық тұрғыдан өзгеріп, қайта интерпретацияланып отыратын динамикалық мәдени құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Бірқатар қазақ, өзбек және түрік зерттеушілері осы зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми еңбектер жазған (Муминов, 2015; Қамбарбекова, 2011; Насруллаев 2024 және т.б.). Алайда осы тақырып бойынша қолда бар ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау көрсеткендей, Қазақстандағы Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған араб тіліндегі қолжазбалар мен сирек басылымдар көбіне сипаттамалық деңгейде қарастырылып, олардың мәтіндік трансфері мен концептілік қабылдану үдерістері арнайы ғылыми талдауға түсе қоймаған.

Иран, Бұхара, Қазан және Ыстанбұл арасындағы медреселік желі Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы зияткерлік мәдениеттің тарихи қалыптасуын түсіндірудің негізгі аналитикалық моделі ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл желі исламдық білім беру жүйесінің үздіксіз сабақтастығы мен бейімделгіш трансформациясын айқындайтын динамикалық құрылым болып табылады.

Исламдық білім беру кеңістігінде тілдердің атқаратын қызметі біртекті емес, керісінше, олардың әрқайсысы білімнің өндірілуі, таралуы және қайта құрылуы үдерістерінде өзіндік функционалдық рөлге ие болды. Осы тұрғыдан алғанда, араб тілі исламдық білім беру жүйесінде негізгі ғылыми әрі ақпараттық тіл ретінде орнықты. Діни, құқықтық, философиялық және лингвистикалық білімнің канондық мәтіндері араб тілінде жазылып, ғылыми беделді қалыптастыру мен интеллектуалдық тұрғыдан танылуың негізгі тетігі болды.

Ал парсы тілі исламдық білім жүйесіндегі трансферлік қызмет атқарып, арабша қалыптасқан ғылыми мазмұнды кең географиялық кеңістікке таратуда дәнекер тіл рөлін атқарды. Ол түсіндірме, интерпретация және әдеби бейімдеу арқылы білімнің жаңа мәдени ортаға енуіне айтарлықтай ықпал етті. Жергілікті халықтың күнделікті қарым-қатынас және жазба мәдениетінде кең қолданылған шағатай тілі мен түркі (қазақ, өзбек, татар, ұйғыр, т.б.) тілдері исламдық білімнің бейімделген нұсқаларына қалыптастырған маңызды тілдік орта болды. Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған осы тілдердегі *қадімше* (араб графикасындағы) жазба дәстүрі аймақтық діни-ағартушылық үдерістердің айқын көрінісін береді.

Араб және парсы тілдеріндегі канондық еңбектер аталған тілдер арқылы жергілікті әлеуметтік, мәдени және педагогикалық жағдайларға икемделіп, мазмұндық тұрғыдан қайта интерпретацияланды. Нәтижесінде исламдық білім аймақтық ерекшеліктермен ұштасқан жаңа функционалдық сипатқа ие болды. Бұл құбылысты қазіргі ғылыми дискурста «Дәстүрлі ислам» ұғымымен байланыстыруға болады.

Қысқаша айтқанда, мұндай тілдік құрылым исламдық білімнің трансөңірлік кеңістікте тек сақталып қана қоймай, уақыт өте жаңарып, әр тарихи кезеңге бейімделіп, үздіксіз жалғасуына мүмкіндік бергенін көрсетеді.

Енді қолжазбаларды топтастырып көрейік. Бұл топтастыру барысында И.Усмановтың «Өзбекстандағы араб тілі: өткені мен бүгіні» атты араб тілінде жарияланған мақала мәтініндегі кестелер (Усманов, 2018) негізге алынғандығын ескертеміз.

Медреселердегі оқыту деңгейіне қарай тізімделуі:

Қағидат әл-Бағдади – قاعدة البغدادی (Бағдади әліппесі);

Мұғалим сәни – المعلم الثاني (Екінші мұғалім);

Әсәнид Әууәл – أساند أول (Бірінші, бастапқы тіректер);
Хафт йак – هفت يك (Құранның жетіден бір бөлігі);
Құран кәрім – قرآن كريم (Құранның толық нұсқасы);
Рисәлә фард айн – رسالة فرض عين (Әрбір мұсылманға жеке міндетті амалдар туралы рисала);

Чахор китаб – چهار کتاب (Төрт кітап);
Қиссату Диуане Машираб – قصة ديوانه مشرب (Диуан Машрабтың қиссасы);
Диуан Жазби – ديوان جذبي (Жазби диуаны);
Хафиз Ширази (حافظ شیرازی) – Диуан Хауәже Хафиз (ديوان خواجه حافظ);
Абдулкадыр Бидил Мирза (عبد القادر بيدل ميرزا) – Диуан Бидил (ديوان بيدل);
Мұхаммед әл-Фудули (محمد الفضولي) – Диуане Фудули (ديوان فضولي);
Әлішер Науаи (علي شیر نوائي) – Диуане Науаи (ديوان نوائي);
Әлішер Науаи (علي شیر نوائي) – Лисән әт-Тайр (لسان الطير) (Құстар тілі);
Әбу Насыр әл-Фараһи (أبو نصر الفراهي) – Нисаб әс-Сыбиан (نصاب الصبيان) (Араб тілінің грамматикасын балаларға үйретуге арналған оқу құралы);
Мирза Зәһид (مرزا زاهد) – Махариж әл-Хуруф уә Қауәид әл-Құран (مخارج الحروف وقواعد القرآن) (Араб әріптерінің ауыз қуысындағы дыбысталу орындары және Құран оқу қағидалары);
Сопы Аллаяр (صوفي الله يار) – Мәсләк әл-Муттақин (مسلك المتقين) (Тақуалардың жолы).

Араб тілінің морфологиясы мен синтаксисіне қатысты еңбектер топтамасы:

Әууәл илм – أول علم (Алғашқы ғылым, ғылымға кіріспе);
Бидән – بدان («Біл!») (Біліп ал!) деп аталатын араб тілінің морфологиясына арналған кітап);

Әл-‘Ауамил әл-Миәһ – العوامل المئة (Араб тіліндегі жүз грамматикалық факторлар);
Манзумату әл-‘Ауамил – منظومة العوامل (Амал, факторлар жайындағы поэтикалық жүйе);
Әл-‘Изза фит-Тасриф – العزى في التصريف (морфология бойынша «әл-‘Изза» еңбегі);
Тасриф әз-Зәнжәни: Шарх әс-Са‘дия – شرح السعدية (Зәнжәни морфологиясы: Сағдия түсіндірмесі);

Әл-Харакәт уә Мәсәләт әл-Хуруф – الحركات ومسألة الحروف (Дауысты дыбыстар және әріптер мәселесі);

Китаб әд-Дарири – كتاب الضريري (Дарири кітабы);

Китаб әл-Әнмузәж – كتاب الأنموذج (Үлгілер кітабы, қысқаша грамматикалық үлгілер жинағы);

Усман ибн Умар, әл-Маъруф би Ибн әл-Хажиб (عثمان بن عمر المعروف بابن الحاجب) – Әш-Шәфия фи әс-Сарф (الشافية في الصرف) (Морфология (сарф) ілімі бойынша негізгі еңбек);

Шарх Жәр Бәрди – (شرح جار بردي) (Жәр Барди түсіндірмесі);

Низами – نظامي (Низами нұсқасы);

Әл-Уәфия – الوافية (Толықтаушы);

Шарх ар-Ради – شرح الرضي (Ар-Ради түсіндірмесі);

«Әл-Кәфия фи ән-Наху – الكافية في النحو» (Синтаксис ілімі бойынша «жеткілікті» еңбек);

Фәуәид әд-Дияййә – (فوائد الضيائية) («Дияййә» еңбегіне қатысты пайдалы түсіндірмелер жинағы);

Әл-Фәтәуә әл-Һиндия – الفتاوى الهندية (Үндістанда құрастырылған фәтуалар жинағы);

‘Исам әд-Дин – عصام الدين (‘Исамуддин түсіндірмесі);

Ар-Радия – الرضية (Радия нұсқасы);

Шарх Мулла Жәми – شرح ملا جامي (Молла Жәми түсіндірмелері).

Дерекке сүйенсек, «...Самарқанд және оған іргелес қалаларда оқу жүйесі үш деңгейге бөлінді: «әднә» (ең төменгі, бастапқы деңгей), «аусат» (орта деңгей), және «ә‘лә» (жоғары

деңгей). Бұл деңгейлер бірізді түрде жалғасып, оқу бағдарламалары мен әдебиеттер уақыт өте келе жүйелі түрде толықтырылып отырды.

Бірінші кезең 9-10 жылға созылды. Бұл кезеңде шәкірттер Құран аяттары мен хадистерді жаттауға, шарият негіздерін меңгеруге, араб және парсы тілдерін үйренуге, арифметикаға, әдеп пен мінез-құлық қағидаларына назар аударды. Осы кезеңде «*Әууәли илм*», «*Бидан*», «*Му'иззий*» сияқты кіріспе пәндер оқытылды. Одан кейін «*Зәнжәни*», «*Харкәт*», «*Фиқһи Кидәни*» және «*Мухтасар әл-Уиқая*» жалғасы оқытылды. Алтыншы және жетінші жылдары «*Шарх-и Мулла*» және басқа да еңбектер қарастырылды. Сегізінші және тоғызыншы жылдары «*Шамсия*» мен «*Суллам әл-Улум*» сияқты әдебиеттер арнайы құралдарының көмегімен оқытылды» (Насруллаев, 2024).

Осы арада айта кететін бір мәселе, жоғарыдағы тізімде келтірілген «*әл-Фәтәуә әл-Һиндия – الفتاوى الهندية*» (Үндістанда құрастырылған фәтуалар жинағы) кейде «*әл-Фәтәуә әл-‘Аләмғирийа – الفتاوى العالمگیریة*» (Әламғир дәуіріндегі фәтуалар) деген атпен де кеңінен танымал. Бұл Ханафи мәзһабы аясындағы құқықтық нормаларды жүйелеген іргелі энциклопедиялық (шамамен 1670-1675 жж. араб тілінде жазылған) жинақ. Еңбек XVII ғасырдың екінші жартысында Ұлы Моғол мемлекетінің билеушісі Аурангзеб Әламғирдің бастамасымен құрастырылған. Оның негізгі мақсаты – Үндістан аумағындағы мұсылман сот тәжірибесін біріздендіру және құқықтық шешімдерді Ханафи доктринасы негізінде жүйелеу болды.

Әдеп, адамгершілік және сопылық әдебиет:

Са‘ди Ширази (سعدي الشيرازي) – *Кәримә* (کریم) (жомарттық пен ізгілікке арналған насихат өлеңдері). Бұл классикалық парсы тілінде жазылған адамгершілік, жомарттық, рухани тәрбие бағытында жазылған дидактикалық поэзия, ахлақ кітабы.

Са‘ди Ширази (سعدي الشيرازي) – *Гүлстан* (گلستان). Классикалық парсы тілінде жазылған мораль, қоғам, адам мінезі, өмірлік ғибрат беруге арналған прозалық-өлеңдік ахлақтық шығарма.

Са‘ди Ширази (سعدي الشيرازي) – *Бустан* (Жұмақ бағы) (بوستان). Бұл еңбекті де парсы тіліндегі әділет, сабыр, тақуалық, рухани кемелденуге бағытталған поэтикалық дидактика, ахлақ кітабы деуге болады.

Бурхан ад-Дин Зәрнужи (برهان الدين الزرنوجي) – *Та‘лим әл-Мутә‘аллим* (تعليم المتعلم) (Оқушыны оқыту, білім алушыға нұсқау). Бұл араб тілінде білім алу әдебі, ұстаз бен шәкірт арасындағы байланыс, оқу-үйрету кезіндегі ниеттің дұрыс болуы, т.б. маңызды мәселелерге арналған педагогикалық-ахлақтық трактат.

Ибн Хажар әл-‘Асқалани (ابن حجر العسقلاني) – *Мунабиһат* (منبهات) (Ескертулер, насихаттар). Бұл араб тіліндегі рухани сергектік, күнәдан сақтану, тақуалық бағытындағы насихаттық-ахлақтық жинақ.

Сопы Аллаяр (صوفي الله يار) – *Мурад әл-Арифин* (مراد العارفين) (Ғарифтердің мұраты, Хақ жолын танушылардың мақсаты). Бұл еңбек түркі (шағатай әдеби) тілінде сопылық жол, рухани тәрбие, ішкі кемелденуге үндейтін сопылық-дидактикалық бағыттағы кітап.

Имам Ғазали (الإمام الغزالي) – *Мәнһәж әл-‘Абидин* (منهج العابدین) (Ғибадат етушілер жолы). Бұл араб тіліндегі ғибадат сырлары, нәпсі тәрбиесі, рухани жолды баяндайтын сопылық-ахлақтық мазмұндағы трактат.

Фиқһ және усул әл-фиқһ еңбектері:

Фазыл Лутфулла әл-Кидәни (فاضل لطف الله الكيداني) – *Фиқһ әл-Кидәни* (فقه الكيداني);

Әбу Хафс Омар ән-Нәсәфи (أبو حفص عمر النسفي) – *Зулләту әл-Қари* (زلة القارئ);

Убайдулла ибн Тәж әш-Шарифа әл-Бұхари (عبيد الله بن تاج الشريعة البخاري) – *Мухтасар әл-Уиқая* (مختصر الوقاية);

Абд әл-‘Али әл-Баржәнди (عبد العلي البرجندي) – *Жәми‘ әр-Румуз* (جامع الرموز)

«Уиқая» кітабына қатысты еңбектер:

Убайдулла ибн Тәж әш-Шариға әл-Бұхари (عبيد الله بن تاج الشريعة البخاري) – *Уиқаят ар-Риуая* (وقاية الرواية);

Абд әл-Хаким (عبد الحكيم) – *Шәрх әл-Уиқая* (شرح الوقاية);

Әли әл-Қари (علي القاري) – *Хашият әт-Тәриих* (حاشية الترشيح);

Әл-Марғинани мектебі:

Бурхан әд-Дин әл-Марғинани (برهان الدين المرغيناني) – *әл-Һидәя* (الهداية);

Камал әд-Дин ибн әл-Хумам (كمال الدين بن الهمام) – *әл-Инәя* (العناية);

Жалал әд-Дин әл-Курлани (برهان الدين الكرلاني) – *әл-Кифәя* (الكفاية);

Бурхан әд-Дин әл-Марғинани (برهان الدين المرغيناني) – *ән-Нухәя* (النهاية);

Камал әд-Дин ибн әл-Хумам (كمال الدين بن الهمام) – *Фәтх әл-Қадир* (فتح القدير).

Осы арада, Бурхан әд-Дин әл-Марғинани оқу құралы ретінде еңбек жазуда өзіндік тәсіл іздеді. Оның бұл бағыттағы алғашқы қадамы – «*Бидәят әл-Мубтади*» атты еңбекті құрастыру болды, деген пікірді келтіре кетуді орынды деп санаймыз. Кейін ол өзінің «*әл-Һидәя фи Шарх Бидәят әл-Мубтади*» атты еңбегінде доктринаны жаңа жүйемен ұсынды. Бұл шығарма 573/1178 жылы Самартандта айтып отыру арқылы жаздырылған...

Бұл шығарма Ханафи мәзһабы аясында негізгі еңбекке айналуы тиіс болды: *әл-Кәфәуи* өз еңбегінде әрбір фақиһ үшін екі түрлі риуаят тізбегін (*силсиласын*) көрсетеді. Біріншісі тізбек – мәзһаб негізін қалаушы, эпоним Әбу Ханифадан бастау алатын құқықтық дәстүрдің жалғасу желісі, ал екіншісі – Бурхан әл-Дин әл-Марғинанидің «*Китаб әл-Һидәя*» еңбегінің жеткізілу (риуаят етілу) тізбегі (Муминов, 2015).

Усул әл-Фиқһ:

Низам әд-Дин әш-Шәши (نظام الدين الشاشي) – *Усул әш-Шәши* (أصول الشاشي);

Хафиз әд-Дин ән-Насафи (حافظ الدين النسفي) – *Мәнар әл-Әнуар* (منار الأنوار);

Молла Жиуан әс-Сиддиқи (ملا جيون الصديقي) – *Нур әл-Әнуар* (نور الأنوار);

Убайдулла ибн Тәж әш-Шариға әл-Бұхари (عبيد الله بن تاج الشريعة البخاري) – *әт-Танқих фи әл-Усул* (التنقيح في الأصول);

Убайдулла ибн Тәж әш-Шариға әл-Бұхари (عبيد الله بن تاج الشريعة البخاري) – *әт-Таудих фи әт-Танқих* (التوضيح في التنقيح);

Челеби (جلبي) – *Шарх әш-Шарх* (شرح الشرح).

Қасидалар (діни поэзия):

Сираж әд-Дин әл-Әуши (سراج الدين الأوشي) – *Қасидату бәди әл-Әмәли* (قصيدة بدء الأمالي);

Абдулқадир әл-Жәләни (عبد القادر الجيلاني) – *Қасидату Ғусия* (قصيدة غوثية);

Мұхаммед ибн Сә'ид әл-Бусайри (محمد بن سعيد البوصيري) – *Қасидату әл-Бурдаһ* (قصيدة البردة);

Кә'б ибн Зәһир әл-Музани (كعب بن زهير المزني) – *Қасидату Бәнәт Су'ад* (قصيدة بنات سعاد).

Бұл тізімдегі еңбектердің авторлары Бұхара, Самарқанд, Насаф, Шаш және Осман империясы арасындағы Ханафи құқықтық және сопылық білім желісінің тарихи, рухани байланысын көрсетеді. Сондай-ақ бұл еңбектерде «мәтн», «шарх», «хашия», «қасида» үлгісі кең тарағандығын аңғарамыз. Түсінікті етіп, қысқаша айтар болсақ:

• *Мәтн* (متن) – пәннің өзегін қысқаша түрде формула сияқты етіп беретін негізгі мәтін (мыс.: «*әл-Һидәя* – الهداية»);

• *Шарх* (شرح) – «мәтн» -ді таратып түсіндіретін кең түсіндірме (мыс.: «*әл-Инәя фи шарх әл-Һидәя* – العناية في شرح الهداية»);

• *Хашия* (حاشية) – «шарх»-қа немесе «мәтін»-ге жазылған қосымшалар: термин, дәлел, таласты мәселелер, салыстырулар. Басқаша айтқанда, «мәтін» шетіне жазылған қосымша түсіндірмелер.

• *Қасида* (قصيدة) – жаттауға ыңғайлы дидактикалық (ақида, әдеп, ілім негіздері туралы) поэзия (мыс.: «Бәд әл-Әмәли – بدء الأمالي»).

Білім берудің, оқытудың мұндай тәсілі медреселерде оқып жүрген шәкірттерге «жаттау», «түсіну» және «пікірталас жасау» қабілетін жүйелі түрде дамытуды қамтамасыз етті деуге болады.

Ақида (сенім негіздері) саласына қатысты еңбектер тізімі:

Әбу Ханифа ән-Нұғман ибн Сәбит (أبو حنيفة النعمان بن ثابت) – *әл-Фиқһ әл-Әкбар* (الفقه الأكبر).

Бұл кітап туралы айтылуы тиіс маңызды бір мәселе бар. Имам Әбу Ханифа өмір сүрген ерте ислам дәуірінде «фиқһ» ұғымы кейінгі құқықтық мағыналық шектеуде емес, кең мағынада қолданылған. Бұл кезеңде «әл-Фиқһ – الفقه» дінді тұтастай терең түсіну мағынасын білдіріп, сенім, дүниетаным және діни қағидаларды қамтыған кешенді ұғым ретінде орныққан.

Бір сөзбен айтқанда, «әл-Фиқһ әл-Әкбар – الفقه الأكبر» классикалық амалдық фиқһ еңбегі емес, бұл еңбек ерте ханафилік ақида мен кәләм дәстүрінің қалыптасуын айғақтайтын іргелі мәтін ретінде бағаланады. Сондықтан біз бұл кітапты ақида саласына қатысты еңбектер қатарына қосып отырмыз.

Әбу Хафс ‘Омар ән-Нәсәфи (أبو حفص عمر النسفي) – *‘Ақәид ән-Нәсәфи* (عقائد النسفي);

Адуддин ‘Абдурахман ибн Ахмад әл-Ижи (عبد الدين عبد الرحمن بن أحمد الإيجي) – *әл-‘Ақәид әл-‘Адуддия* (عقائد العضدية);

Ақида кітаптарына жазылған шархтар:

Әбу әл-Мунтәһә Ахмад ибн Мұхаммад (أبو المنتهي أحمد بن محمد) – *Шарх әл-Фиқһ әл-Әкбар* (شرح الفقه الأكبر);

Молла Ахмад (ملا أحمد), Рамазан Әфенди (رمضان أفندي), Молла Ильяс (ملا إلياس), Мәуләнә Хайали (مولا ناخيالي) – *Шарх ‘Ақәид ән-Нәсәфи* (شرح عقائد النسفي);

Молла Жәләл әд-Диуани (ملا جلال الدواني) – *Шарх әл-‘Ақәид* (شرح العقائد);

Мәуләнә Шариф (مولا نا شريف), Ахунд Шейх (آخوند شيخ), ‘Абд әл-Хаким (عبد الحكيم) – *Татиммәту әл-Хауаши* (تتمة الحواشي).

Такмиләту әл-Хауаши (تكملة الحواشي). Бұл кітаптың авторлары медреселік дәстүрде әртүрлі ғалымдарға телінеді.

Тәпсір және Хадис саласына қатысты еңбектердің тізімі:

Уәли әд-Дин Тебризи (ولي الدين التبريزي) – *Мишкәт әл-Масабиһ* (مشكاة المصابيح);

Али әл-Қари (علي القاري) – *Мирқату әл-Мәфәтиһ* (مرقاة المفاتيح);

Жәләл әд-Дин әл-Мәхалли (جلال الدين المحلي), Жәләл әд-Дин әс-Суюти (جلال الدين السيوطي) – *Тәфсир әл-Жәләләйн* (تفسير الجلالين);

Хафиз әд-Дин ән-Нәсәфи (حافظ الدين النسفي) – *Тәфсир әл-Мәдәрик* (تفسير المدارك);

Мухмуд әз-Зәмахшари (محمود الزمخشري) – *Тәфсир әл-Кәшишәф* (تفسير الكشاف);

Насыр әд-Дин әл-Бәйдауи (ناصر الدين البيضاوي) – *Тәфсир әл-Қәди* (تفسير القاضي). Шарх/Хашия авторлары: Шейх Заде (شيخ زاده), әт-Тәфтәзәни (التفتازاني), ‘Абу әл-Хаким (عبد الحكيم);

Мұхаммед ибн Исма‘ил әл-Бұхари (محمد بن إسماعيل البخاري) – *Сахих әл-Бухари* (صحيح البخاري);

Тіл және Тарих саласы бойынша кітаптар тізімі:

Исма‘ил ибн Хамад әл-Жауһари (إسماعيل بن حماد الجوهري) – *Сахих әл-Жауһари* (صحیح الجوهري);

Ахмед ибн Халикән (أحمد بن خلکان) – *Уәфәят әл-Әһян* (وفيات الأعيان);

Ато Мәлік әл-Жуәйни (عطاء ملك الجويني) – *Тарих Жаһанкушәй* (تاريخ جهانكشاي).

Бұл тізімдемеде көрсетілген ақида, тәпсір, хадис, тіл және тарих салаларындағы «мәтін», «шарх», «хашия» үлгілеріндегі еңбектер Орталық Азиялық діни білім беру саласындағы оқу жүйесіне негізделген медреселік оқу құралдары деуге болады.

Осы арада шәкірттердің өз бетімен оқуы тиіс кітаптардың тізімін де айта кету орынды. Олар:

Тіл білімі бойынша:

Қамусул-луғат (قاموس اللغات) авторы белгісіз (лексикографиялық жинақ);

Әбу Бәкір әл-Бәйһәқи (أبو بكر البيهقي) – *Тәж әл-Масадир* (تاج المصادر);

Сирах фи әл-Луғат (صراح في اللغات) авторы нақты емес (оқу-анықтамалық кітап).

Тарих және биографиялық еңбектер тізімі:

Ахмед ибн Халикан (أحمد بن خلکان) – *Уәфәйт әл-Әһийән* (وفيات الأعيان);

Тарих Искандариә (تاريخ إسكندرية) авторы белгісіз, әртүрлі нұсқалары бар.

Ато Мәлік әл-Жуәйни (عطاء ملك الجويني) – *Тарих Жаһангушай* (تاريخ جهانكشاي);

Мұнан бөлек «Қиын мәтіндер – المشكلات» яғни «Кәсіби пәндер» де бар. Олар:

Тәжүид және Қырағат бойынша:

Шәмс әд-Дин әл-Жәзри (شمس الدين الجزري) – *Муқаддимату әт-Тәжүид* (مقدمة التجويد);

Әбу Мухаммад әл-Қасым әш-Шатыби (أبو محمد القاسم الشاطبي) – *Жизру әл-Әмәни* (جزر الأماني) немесе *әш-Шәтибиә* (الشاطبية);

Шархтары: Әбу Шәмәһ (أبو شامة), Али әл-Қари (علي القاري), әл-Қыстиләни (القسطلاني).

Фараид (мұрагерлік құқық) бойынша:

Сираж әд-Дин әс-Сәжәуәнди (سراج الدين السجاوندي) – *Фәраид әс-Сиражиә* (فرائض السراجية).

Шархы: Мир Сәйд Шәриф (مير سيد شريف).

Бәләға, логика, философия саласы бойынша:

Жәләл әд-Дин әл-Қазуини (جلال الدين القزويني) – *Тәлхис әл-Мифтах* (تلخيص المفتاح);

Афиф әд-Дин әл-Әбһари (عفيف الدين الأبهري) – *әл-Исағужси* (الإيساغوجي). Шархы: Мулла Садық (ملا صادق);

Нәжм әд-Дин әл-Кәтиби (نجم الدين الكاتبي) – *әш-Шәмсиә фи әл-Мантық* (الشمسية في المنطق).

Шархы: Құтұб әд-Дин әр-Рази (قطب الدين الرازي);

Азз әд-Дин әл-Кәтиби (عز الدين الكاتبي) – *Әдәб әл-Мунәзира* (آداب المناظرة).

Философия және кәлам саласы бойынша:

Са‘д әд-Дин әл-Тәфтәзани (سعد الدين التفتازاني) – *Тәһзиб әл-Мантық уә әл-Кәләм* (تهذيب المنطق والقاضي مبارك); Шархы: Жәләл әд-Дин әд-Дәуәни (جلال الدين الدواني), Қады Мубарак (القاضي مبارك);

Әл-Кәтиби әл-Қазуини (الكاتبي القزويني) – *Хикмәт әл-Айн* (حكمة العين). Хашиясы: Мир Сәйд Шәриф (مير سيد شريف).

Медицина саласы бойынша:

Ибн Сина (ابن سينا) – *әл-Қанун фи ат-Тыбб* (القانون في الطب);

Әл-Чағмини (الچغميني) – *Қануниә* (قانونچه).

Астрономия саласы бойынша:

Әл-Чағмини (الجغيني) – *Шарх әл-Жағмини бил-Мулаххас фил-Һәйәһ* (شرح الجغيني بالملخص) – *Шарх әл-Жағмини бил-Мулаххас фил-Һәйәһ* (شرح الجغيني بالملخص) (Әл-Чағминидің «Астрономия жөніндегі қысқаша трактатына» жазылған түсіндірме).

Арифметика саласы бойынша:

Бәһә әд-Дин әл-Амили (بهاء الدين العاملي) – *Хуласат әл-Хисаб* (خلاصة الحساب) (Арифметиканың қысқаша жинағы);

Әдебиет, поэзия, сопылық саласы бойынша:

Хафиз әш-Ширази (حافظ الشيرازي) – *Диуан Хауажа Хафиз* (ديوان خواجه حافظ);

Абдулқадыр Бидил (عبد القادر بيدل) – *Диуан Бидил* (ديوان بيدل);

Әлішер Науаи (علي شير نوائي) – *Диуан Науаи* (ديوان نوائي);

Әлішер Науаи (علي شير نوائي) – *Лисан әт-Тайр* (لسان الطير);

Софы Аллаяр (صوفي الله يار) – *Мәсләк әл-Муттақин* (مسلك المتقين) (Тақуалардың жолы).

Аталған еңбектер медреселік білім беру жүйесінің көпсалалы сипатын айқын көрсетеді. Тіл білімі, *мантиқ* (логика), *кәләм* (исламдық теология), *фикһ*, хадис, философия, медицина, астрономия, арифметика және әдебиет сияқты ғылымдардың бір оқу кеңістігінде тоғысуы білім мазмұнының жүйелі және кононға негізделген түрде ұйымдастырылғанын аңғартады. Бұл құрылым пәндік бытыраңқылық емес, мәтіндік иерархияға сүйенген тұтас интеллектуалдық модельдің болғанын дәлелдейді.

Медреселердегі оқу тәжірибесі сатылы мәтіндік игеру қағидасына негізделді: алдымен ықшам канондық *мәтіндер* меңгеріліп, теориялық негіз қаланды; кейін *шархтар* арқылы мазмұндық өріс кеңейтілді; ал *хашиялар* деңгейінде ұғымдарды талдау, салыстыру және пікірталастық интерпретация жүзеге асты. Осы үдеріс білімді статикалық қабылдау емес, мәтінді әр буында қайта пайымдау және тереңдету мәдениетін қалыптастырды.

Бұл интеллектуалдық механизм Иран, Бұхара, Қазан және Ыстанбұл арасындағы тарихи зияткерлік байланыстар шеңберінде жұмыс атқарды. Араб тіліндегі канондық мәтіндер парсы және шағатай-түркі тілдеріндегі түсіндірмелер арқылы жаңа ортаға бейімделіп, аймақтық ғылыми контексте қайта интерпретацияланды. Соның нәтижесінде мәтіндік қозғалыс тек кеңістіктік ауысуды ғана емес, мазмұндық трансформацияны да қамтыды.

Енді осы айтылғандарды дәйектей үшін «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапхана қорында сақтауда тұрған жоғарыда аты аталған кейбір еңбектерге қысқаша тоқталуды жөн санаймыз.

«*Чахор китаб*» (چهار کتاب). Бұл ақида (сенім негіздері), *фикһ*, тәпсір, хадис немесе ахлақ саласына қатысты кітаптар жинағы. Діннің осы төрт саласына қатысты болғандықтан мұны парсы тілінде әдетте «*Чахор китоб*» яғни «Төрт кітап» деп атап кеткен. Басқаша айтқанда, бұл кітап ислам дінінің негізгі сенімдік және ғибадаттық қағидаларын жүйелі түрде баяндайтын Орта Азия елдерінде кең тараған дәстүрлі оқу мәтіндерінің жинағы. Кітапхана қорында (ОҒК, инв. №177) сақталған соңғы бетінде 1302 хижра жылы көрсетілген, бұл оның шамамен 1884-1885 жж. көшірілгенін аңғартады.

Келесі кітап «*Бидил* – بيدل». Бұл 1901 жылы Ташкентте басылып шыққан (ОҒК, инв. №53). Авторы – 16644-1720 жылдары өмір сүрген Мирза ‘Абдулқадыр Бидил (ميرزا عبد القادر). Ол парсы тіліндегі сопылық-философиялық поэзияның көрнекті өкілі, «үнді стилі» әдеби мектебінің ірі тұлғасы. Оның поэзиясында жаратылыс, рух, интуиция, ақыл мен жүрек арақатынасы, адам мен ғалымның бірлігі, «Кемел адам» (الإنسان الكامل) мәселесі көркем әрі күрделі символдар арқылы баяндалады.

«*Бидил*» – ақынның поэзиядағы лақаб аты. Көбіне ғашықтық, діни және сопылық тақырыбына арнап өлең жазуына байланысты «*би-дил*» яғни «жүрегі жоқ» атанған.

Жаратушыға ғашық жанның жүрегі ғашықтық отына күйіп, жоқ болып кетеді деген оймен ақын осы атты өзінің поэзиядағы лақап аты ретінде таңдаған (Қамбарбекова, 2015).

Бидил диуаны парсы тілді классикалық әдебиеттің маңызды жазба ескерткіші әрі ол Үндістан, Иран, Орталық Азия аймақтарындағы әдеби-философиялық дәстүрге зор ықпал еткен шығарма ретінде бағаланатыны белгілі. Осы арада айта кететін бір мәселе, Орталық ғылыми кітапхана қорында Мирза ‘Абдулқадыр Бидилдің (میرزا عید القادر بیدل) – «*Диуан Бидил*» (دیوان بیدل) 1358 хижра (шамамен 1939-1940) жылы Алматы қаласында көшірілген (ОҒК, инв. №3693) сақталуда. Бұл диуанда Бидилдің ғазалдары, қасидалары, рубайлары мен философиялық лирикасы топтастырылған.

Орталық ғылыми кітапхана қорында Әлішер Науаидың (علي شیر نوائي) бірнеше кітабы сақталған. Атап айтсақ, 774 инвентарлы нөмерімен 1901 жылы Ташкентте басылып шыққан 120 беттік еңбегі; 240 инвентарлы нөмерімен сақталған «*Махбуб әл-Қулуб*» (محبوب القلوب) 1325/1907 жылы Ташкентте басылып шыққан 156 беттік еңбегі; 237 инвентарлы нөмерімен сақтаулы «*Хамисе Науауи*» (خمسیه نوائي) атты 642 беттік қолжазбасы; 103 инвентарлы нөмерімен сақталған 1884 жылы ташкентте басылып шыққан 277 беттік тағы бір еңбегі; сонымен қатар «*Хамса Мир ‘Алишер Науауи*» (خمسیه میر علی شیر نوائي) атты Ташкент қаласында 1901 жылы басылып шыққан, 516 беттік еңбегі (ОҒК, инв. №633); «*Қасаид ‘Алишер Науауи*» (قصائد علي شیر نوائي) атты қолжазбасы (ОҒК, инв. №529); 638 беттік «*әл-Хамса*» (الخمسة) қолжазбасы (ОҒК, инв. №635).

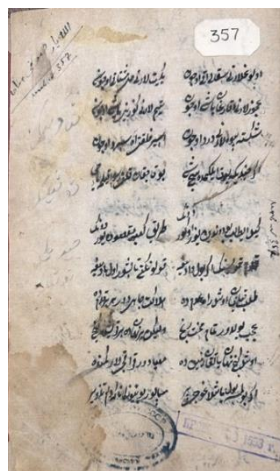
Бұл туралы Ғ.Ә. Қамбарбекова, Г.М. Әбикованың «Алматы кітапхана қорларындағы Әлішер Науауидің қолжазбалары мен көне басылымдары» атты ғылыми мақаласында кеңінен талданған (Қамбарбекова, Әбикова, 2022).

Орталық ғылыми кітапхана қорында Әбу Насыр әл-Фәраһидің (أبو نصر الفراهي) – «*Шарх Нисаб ас-Сибиан*» (شرح نصاب الصبيان), (ОҒК, инв. №7899) 1861 жылы Делиде басылып шыққан 111 беттік кітабын да кездестіруге болады.

Кітапхана қорында Сопы Аллаярдың бірнеше кітабы бар. Атап айтар болсақ: 1903h/1321 жылы Ташкент қаласында жарық көрген 292 беттік «*Мәсәлик әл-Муттақин*» (مسلك المتقين) кітабы (ОҒК, инв. №343) және 8, 403, 622, 99, 164, 2234 инвентарлы нөмерімен сақталған осы кітаптың бірнеше нұсқаларымен қатар «*Сәбәт әл-‘Ажизин*» (ثبات العاجزين) кітабының парсы, шағатай тілдеріндегі нұсқалары сақтаулы тұрғаны белгілі болып отыр. Осы арада, бұл кітаптардың әртүрлі баспаларда (Ташкент, Қазан, Лакхнау қалаларында) басылып шыққанын да айта кету керек.

Бұған қоса, зерттеу барысында 1877 жылы шағатай тілінде жазылған «*Шизр фи шаригат әл-Исламия*» (شعر في الشريعة الإسلامية) атты қолжазба (ОҒК, инв. №357) және «*Ғазәлләр*» (غزللر) деген (жазылған яки көшірілген жылы белгісіз) бір қолжазба (ОҒК, инв. №175) сақталып тұрғандығы анықталып отыр. Бұл екі қолжазбаның да алғашқы бетінде Сопы Аллаярдың аты кейіннен жазылғандығын аңғаруға болады.

Бұдан бөлек, ‘Абд әл-Қаһир әл-Журжәнидің (عبد القاهر الجرجاني) – «*әл-‘Ауамил фи ән-Наху*» (العوامل في النحو) (ОҒК, инв. №132); «*әл-Кәфия*» (الكافية) араб-парсы тіліндегі араб тілінің грамматикасы туралы кітап (ОҒК, инв. №673); ‘Абдурахман Жәмидің (عبد الرحمن جامي) – «*Фәуәид Диәиә әл-Ма’руф би Шарх Мұлла Жәми*» (فوائد ضيائية المعروف بشرح ملا جامي) (ОҒК, инв. №28); сонымен қатар ‘Абдурахман Жәмидің (عبد الرحمن جامي) еңбегіне жазылған бірнеше *шарх* (түсіндірме) кітаптар бар. Атап айтар болсақ: «*Шарх Мұлла Жәми*» (شرح ملا جامي) 1902 жылы Бомбейде басылған, 392 бет (ОҒК, инв. №71); «*Шарх Мұлла Жәми*» (شرح ملا جامي) 1303h/1896

жылы, Делиде басылған, 380 бет (ОҒК, инв. №30); «*Шарх Мулла Жәми ма'а Хашият Исам әд-Дин*» (شرح ملا جامي مع حاشية عصام الدين) 1321h/1904 жылы, Делиде басылған, 333 бет (ОҒК, инв. №31); «*Шарх Мулла Жәми*» (شرح ملا جامي) 1328h/1911 жылы Бомбейде басылған, 392 бет (ОҒК, инв. №72).

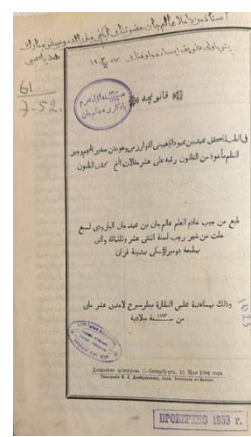
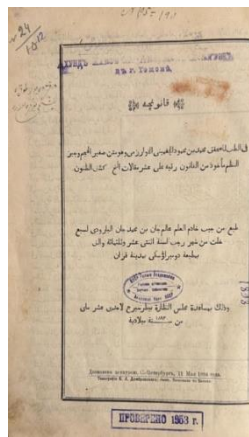
Кітапхана қорында классикалық парсы әдебиетінің көрнекті өкілі Сағди Ширазидің мәснәуи үлгісінде жазылған және адамгершілік пен рухани тәрбиені насихаттайтын сопылық-этикалық мазмұнмен ерекшеленетін еңбектері де кітапхана қорында тұр. Атап айтар болсақ: Үндістанда 1987 жылы жарық көрген 123 беттік Сағди Ширази (سعدي الشيرازي) еңбегі (ОҒК, инв. №56); Шейх Мұслих әд-Дин Ширази (شيخ مصلح الدين شيرازي) – «*Бұстан*» (بوستان) Ташкентте жарық көрген, жылы белгісіз, 230 беттен тұрады (ОҒК, инв. №1942).

Сонымен қатар, Орталық ғылыми кітапхана қорында Әбу 'Абд әл-Ахад (أبو عبد الأحد) «*Та'лим әл-Мутә'аллим*» (تعليم المتعلم) атты еңбегі (ОҒК, инв. №465) сақтаулы. Бұл кітап 1952 жылы Қазанда басылған, 98 беттен тұрады. Сондай-ақ осы кітаптың 1902 жылы Қазанда басылған «*Та'лим әл-Мутә'аллим тәржумеси*» (تعليم المتعلم ترجمه سي) атты аударма нұсқасы (ОҒК, инв. №1780) бар.

Мұнан бөлек, Әбу әл-Мунтәһә (أبو المنتهي) – «*Фиқһ Кидани*» (فقه كيداني) Ташкент 1895, 270 бет (ОҒК, инв. №69); 'Убайдулла ибн Мас'уд ибн Тәж әш-Шари'а (عبيد الله بن مسعود تاج الشريعة) тиесілі «*Мухтасар әл-Уиқая*» (مختصر الوقاية) кітабының кітапхана қорында 15-тен аса нұсқаларының сақтаулы тұрғандығы Орта Азияда XV-XIX ғасырларда Бұхара, Самарқанд, Хиуа медреселерінде, Ташкент, Қазан сондай-ақ Қазақ даласында кеңінен оқытылған фиқһ саласындағы ең негізгі еңбектердің бірі болғандығын анық көрсетеді. Нақтырақ айтар болсақ, Орталық ғылыми кітапхана қорында: «*Мухтасар әл-Уиқая фи Мәсәил әл-Һидәя*» (مختصر الوقاية في مسائل الهداية) 1315h/1897 жыл, Қазан, 152 бет (ОҒК, инв. №80); «*Мухтасар әл-Уиқая фи Мәсәил (Дәлилу әл-Әнзимә әт-Тәнзимия әт-Туркия)*» (مختصر الوقاية في مسائل الهداية (دليل) 1306h/1889 жыл, Ташкент 358 бет (шағатай тілінде) (ОҒК, инв. №210); «*Мухтасар әл-Уиқая*» (مختصر الوقاية) 1909 жыл, Қазан 198 бет (ОҒК, инв. №531); «*Мухтасар әл-Уиқая фи Мәсәил әл-Һидәя*» (مختصر الوقاية في مسائل الهداية) 1327h/1910 жыл, Қазан, 200 бет (ОҒК, инв. №73); «*Мухтасар әл-Уиқая фи Мәсәил әл-Һидәя*» (مختصر الوقاية في مسائل الهداية) 1911 жыл, Қазан, 184 бет (ОҒК, инв. №285); «*Мухтасар әл-Уиқая фи Мәсәил әл-Һидәя*» (مختصر 1911 жыл, Қазан, 232 бет (ОҒК, инв. №671) және XX ғасырдың басында басылып шыққан 6, 139, 192 инвентарлы нөмерлерімен сақталған нұсқалары бар.

Түрлі жағдайларға байланысты бұл кітаптардың кейбір нұсқаларының титулдық беті сақталмағандықтан басылып шыққан жылы мен баспасын анықтау қиындық туғызады, әрі бұл алдағы уақытта терең мәтіндік салыстырмалы ғылыми зерттеу жүргізуді талап етеді. Сонымен қатар бұл еңбекке жазылған *шарх* (түсіндірме) кітаптардың да көп болуы жоғарыда айтылған сөзіміздің дәлелі болары анық. Атап айтар болсақ, Абд әл-Хай ибн Абдулхалим әл-Кинауи (عبد الحي بن عبد الحليم الكنوي) – «*Шарх әл-Уиқая 'Умдат әр-Ри'ая мә'а хашиятиһи*» (شرح محمد عبد) (شرح الوقاية عمدة الرعاية) 1909 жыл, Дели (ОҒК, инв. №62); Мұхаммад Абудлахад (أحمد) – «*Шарх әл-Уиқая 'Умдат әр-Ри'ая*» (شرح الوقاية عمدة الرعاية) 1909 жыл, Ташкент, 412 бет (ОҒК, инв. №37); «*Шарх әл-Уиқая Умдат әр-Ри'ая*» (شرح الوقاية عمدة الرعاية) 1909 жыл, Дели, 412 бет (ОҒК, инв. №148); Мұхаммад 'Абдусәлам (محمد عبد السلام) «*Шарх әл-Уиқая 'Умдат әр-Ри'ая*» (شرح الوقاية عمدة الرعاية) 1342h/1924 жыл, Ташкент, 413 бет (ОҒК, инв. №76); «*Шарх әл-Уиқая 'Умдат әр-Ри'ая мә'а хашиятиһи*» (شرح الوقاية (عمدة الرعاية مع حاشيته) 1302h/1885 жыл, Лакхнау, 413 бет (ОҒК, инв. №63) және басқа да 61, 68 инвентарлы нөмерімен сақталған нұсқалары бар.

Зерттеу нәтижесінде Орталық ғылыми кітапхана қорында медицина саласына да қатысты еңбектердің бар екендігі анықталып отыр. Дәлірек айтар болсақ, әл-Чағминидің (الجغميني) «*Қанунче*»

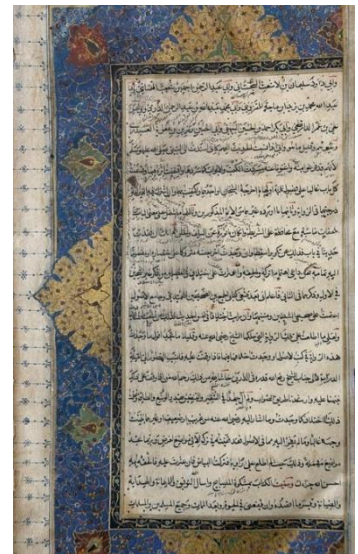
(قانونچه) (OFK, инв. №1898) кітабы. Бұл кітап һижра жыл санауы бойынша 1312 (шамамен 1894) жылы Қазанда басылған. Бұл кітаптың кітапхана қорында 1025, 8248 инвентарлы нөмерімен сақталған нұсқалары бар. Бұл еңбектің авторы Махмуд ибн Мухаммад ибн ‘Омар әл-Чағмини (محمود بن محمد بن عمر الجعيني) Орта Азия аймағында, Хорезмде шамамен XII-XIII ғғ. өмір сүрген.

Әл-Чағминидің «Қанунче» (قانونچه) еңбегі бұл исламдық медициналық дәстүр аясында жазылған ықшам медициналық трактаттардың бірі. Мазмұндық тұрғыдан алғанда, бұл трактат өзіне дейін қалыптасқан медициналық ілімге сүйенеді. Әсіресе, исламдық медицина тарихындағы классикалық канондық туынды – Ибн Синаның «әл-Қанун фи ат-Тыбб» (القانون في الطب) еңбегінің ықпалы айқын. Кітап авторы Ибн Синаның еңбегін басшылыққа ала отырып, оның теориялық құрылымын, негізгі қағидаларын ықшамдап, оқу үдерісіне бейімделген нұсқа ұсынған деген тұжырым жасауға болады. Басқаша айтқанда, бұл күрделі әрі көлемді «әл-Қанун фи ат-Тыбб» (القانون في الطب) мәтінін қысқартып, жүйелеп беруге бағытталған дидактикалық сипаттағы еңбек.

Сондай-ақ кітапхана қорында Шәмсуддин Мұхаммад әл-Қыһыстанидің (شمس الدين محمد) Қазан қаласында 1905 жылы жарық көрген «Жәмиъ Румуз Фауас әл-Бәхрайн» (جامع رموز غوامس البحرين) атты көлемді еңбегінің бірнеше нұсқасы сақтаулы екені анықталды. Атап айтар болсақ, бұл кітап кітапхананың қорында 212, 43, 655, 74, 656 инвентарлы нөмерлерімен сақталуда.

Сонымен қатар, Орталық ғылыми кітапхана қорында Нәжмуддин Әби әл-Хасан ‘Али ибн Мұхаммед (نجم الدين ابي الحسن علي) 1315h/1897 жыл, Қазан, 386 бет (OFK, инв. №664); Бурхан әд-Дин әл-Марғинани (برهان الدين المرغيناني) «әл-Һидәя фи Шарх Бидәя мә‘а Музил әд-Дурриә ли Муқаддимат әл-Һидәя» (الهداية في شرح بداية مع مزيل الدرية) (1314/1897 жыл, 623 бет (OFK, Инв. №24); «Шарх әл-Чағмини» (شرح الجعيني) 1884 жыл, Дели, 602 бет (OFK, инв. №41); Мұхаммед ибн ‘Абдулла әл-Хатыб әт-Тебризи (محمد بن عبد الله الخطيب) «Мишкәт әл-Мәсабиһ» (مشكاة المصابيح) (OFK, инв. №281) сынды кітаптар сақталып тұр.

Осы «Мишкәт әл-Мәсабиһ» (مشكاة المصابيح) қолжазбасының 818-бетіндегі: «Бұл «әл-Мишкәт» деп аталатын мұбарак нұсқаның көшірушісі Ахмад ибн Жәмәл Уаһни әл-Бұхари, һижраның 1032 жылы (هذه النسخة المتبركة المسمى بالمشكاة أحمد جمال واهني بني بخارى في سنة ١٠٣٢ هجرية)», – деген жазудан, бұл қолжазба XVII ғасырдың басында көшірілгендігін аңғарамыз. Зерттеу бойынша бұл қолжазба Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар қорында сақталған араб тіліндегі еңбектердің ішіндегі хронологиялық тұрғыдан ең көне жазба жәдігерлердің бірі екендігі анықталып отыр. Бұл қолжазба қор құрамындағы араб тілді жазба мұраның тарихи тереңдігі мен аймақтық білім кеңістігімен сабақтасып жатқандығының тағы бір дәлелі бола алады.

Қорытынды

Біз бұл мақаланы әзірлеу барысында Орталық ғылыми кітапхана қоры негізінде жинақталған материалдарды жүйелеу шығыс (араб, парсы, шағатай-түркі) тілдеріндегі еңбектерді тақырыптық, хронологиялық және географиялық құрылымын анықтауға талпыныс жасадық. Талдау нәтижесінде кітапхана қорындағы араб тіліндегі канондық мәтіндердің басым бөлігін *fiqh* (ислам шариғаты) саласына қатысты әдебиеттер, әсіресе «Мухтасар әл-Уиқая» және «Шарх әл-Уиқая» яғни оның түсіндірмесіне арналған еңбектер құрайтындығы анықталды. Мақаланы әзірлеу кезіндегі зерттеу барысында олардың жалпы саны он алты (16) кітапты құрып отыр. Бұл сан алдағы терең зерттеулер кезінде саны тағы да

артуы ықтимал. Осы арада сөз етіп отырған «*Мухтасар әл-Уиқая*» және «*Шарх әл-Уиқая*» еңбегінің ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында 16, 17, 18, 46, 59, 68, 79, 124, 125, 134, 148, 173, 178, 188, 315, 62, 182, 187, 202, 206, 214, 242, 243, 260, 305, 307 тіркеу нөмірлерімен барлығы жиырма алты (26) қолжазба нұсқаның сақтаулы тұрғандығын еске салсақ, бұл қазіргі Қазақстан аумағының дәстүрлі ислами білім жүйесінде құқықтық мәтіндердің басымдыққа ие болғандығына нақты дәлел бола алады.

Бұған қоса, шығыс әдебиеті және сопылық мұраның (мысалы: Науаи, Хафиз, Бидил, Сопы Алляр т.б. еңбектері) елеулі үлесі рухани-этикалық және көркем-танымдық бағыттың да маңызды орында болғанын айғақтайды.

Қорда сақталған сирек басылымдардың географиясы олардың Бұхара, Ташкент, Тегеран, Ыстанбұл, Дели, Лахор, Лакхнау, Қазан сияқты ислам өркениетінің ірі баспа орталықтарында жарық көргенін көрсетеді. Бұл дерек исламдық білімнің трансөңірлік сипатта дамып, Орталық Азия кеңістігінің аймақаралық зияткерлік байланыстар жүйесіне белсенді қатысқанын дәлелдейді. Осылайша араб, парсы, шағатай-түркі тілдеріндегі еңбектердің бір қорда тоғысуы елімізде мәтіндік жазда мәдениеттің көптілді әрі динамикалық болғанын аңғартады.

Бұған қоса, қор материалдары дәстүрлі исламдық білім беру жүйесінің канондық құрылымын және пәндердің құрылымдық сатылану жүйесін көрсетеді. Атап айтқанда араб тілінің грамматикасы, морфологиясы, Ханафи фикһы, усул әл-фикһ, хадис, тарихи-биографиялық әдебиет, философия, астрономия, медицина, арифметика сияқты негізгі пәндердің қамтылуы медреселік оқу бағдарламасының жүйелі әрі институционалдық сипатта қалыптасқанын дәлелдейді.

Орталық ғылыми кітапхана қорында Қазан, Дели, Мысыр басылымдарымен қатар 1032 хижра (шамамен 1622-1623) жылымен мерзімделген қолжазбаның болуы «Бұхара – Қазан – Дели – Ыстанбұл» бағытындағы ғылыми алмасудың үздіксіз жалғасып отырғандығын айғақтайды. Мұндай мәтіндік қозғалыс бүгінгі Қазақстан аумағының исламдық зияткерлік кеңістікте шеткері аймақ болмағанынан, керісінше Ханафи-Матуриди дәстүріне сүйенген өңіраралық ғылыми коммуникацияның құрамдас бөлігі ретінде қызмет атқарғанын дәлелдейді. Бұл өз кезегінде Қазақстанның исламдық зияткерлік тарихын кең ауқымды өңіраралық ғылыми байланыстар контекстінде қарастыруға мүмкіндік беретін маңызды деректік негіз болып табылады.

Қорыта айтқанда, Орталық ғылыми кітапхана қорындағы араб, парсы, шағатай-түркі (қазақ, өзбек, татар, ұйғыр т.б.) тілдеріндегі жазба мәтіндер аймақтық исламдық білім жүйесінің көпдеңгейлі әрі трансөңірлік сипатын танытады. Сондықтан аталған сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры архивтік дереккөз ғана емес, Орталық Азиядағы канондық білім айналымының қалыптасу мен эволюциясын бейнелейтін тұтас интеллектуалдық мұра әрі мәдени жады кеңістігі ретінде бағалануы тиіс.

Әдебиеттер:

Абдулло, Бакир, 2008 – *Сафар Абулло* Каталог рукописных книг на персидском языке: из собрания Национальной библиотеки Республики Казахстан/ отв. ред. Сафар Абдулло. Сост.: Сафар Абулло, С.М. Бакир Камаледдин; пред. Сафар Абулло. // Алматы: «Дайк Пресс», 2008. 156 с. + 88 с.вкл.

Қамбарбекова, Әбикова, 2022 – *Қамбарбекова Ф.Ә., Әбикова Г.М.* Алматы кітапхана қорларындағы Әлішер Науаидың қолжазбалары мен көне басылымдары. // ҚазҰУ. Шығыстану сериясы. №1 (100) 2022.

Қамбарбекова, 2015 – *Қамбарбекова Ф.Ә.* Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ғылым комитеті «Ғылым ордасы» ғылыми кітапханасының Сирек қорындағы парсы тіліндегі кітаптардың каталогы. Құраст. Қамбарбекова Ф.Ә.; Бас ред. Қ.Е.Қаймақбаева; жауапты ред. Ә.К. Муминов. // Алматы: «Ғылым ордасы» баспа үйі, 2015. 400 б.

Қамбарбекова, 2011 – *Қамбарбекова Ғ.Ә.* Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы құраст. Қамбарбекова Ғ.Ә.; жауапты ред. Ә.К.Муминов. // Алматы: ЖШС «Полиграфкомбинат», 2011. 192 б.

Муминов, 2015 – *Муминов А.К.* Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / (под редакцией С.М.Прозорова) // Алматы: Қазақ энциклопедиясы 2015.400 с.

Мустафаева, Мухитдинов, Палтөре, 2025 – *Құраст. Мустафаева А., Мухитдинов Р., Палтөре Ы.* Араб тіліндегі баспа кітаптардың каталогы. I том. // Алматы: «Nur-Mubarak» баспасы, 2025. 208 б.

Насруллаев, 2024 – *Насруллаев Н.* Орталық Азияның интеллектуалдық, білім беру және діни өміріндегі «Mukhtasar al-Wiqaya» және оның «Sharkh al-Wiqaya» түсіндірмесінің маңызы. // EPRA international Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), 10 (4), 350-356. <https://doi.org/10.36713/epra.2013>.

Рамзи, 1908 – *Рамзи М.* Талфик аль-Ахбар ва Талхик аль-Асар фи Вакаъ Казан ва Булгар ва Мулюк ат-Татар // Оренбургъ. «Каримовъ, Хусаиновъ и Ко». 1908.

Усманов, 2018 – *Усманов И.* Әл-Истиғраб әл-Әсяуи (الاستعراب الآسيوي) // 1(1) 2018. Қаңтар-Маусым.

References:

Abdullo, 2018 – *Abdullo Safar* (Ed). Katalog rukopisnykh knig na persidskom yazike: iz sobraniya Natsionalnoy biblioteki Respubliki Kazakhstan [Catalogue of Persian Manuscripts from the Collection of the National Library of the Kazakhstan]. Compiled by Safar Abdullo and S.M.Bakir Kamaledini; Foreword by Safar Abdullo. // Almaty: Daik Press, 2008. 156p. + 88p. plates. (in Rus).

Kambarbekova, 2011 – *Kambarbekova G.A. (Comp.)* Parsi tilindegi kitaptardyn katalogy. [Catalogue of Persian-Language Books] responsible Editor: Muminov A.K. // Almaty: Polygraphkombinat LLP, 2011. 192p. (in Kaz)

Kambarbekova, 2015 – *Kambarbekova G.A.* Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane gylym ministriligi Gylym komiteti «Gylym ordasy» Ortaliq Gylymi kitaphanasynyng Sirek qorindagy parsi tilindegi kitaptardyn katalogy. Qurast.: Kambarbekova G.A.; Bas red.: Q.E.Qaymaqbaeva; Zhauapty red.: A.O. Muminov. [Catalogue of Persian-Language Books in the Rare Collection of the scientific Library of «Gylym ordasy» under the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan].// Almaty: Gylym ordasy Publishing House, 2015. 400p. (in Kaz)

Kambarbekova, Abikova 2022 – *Kambarbekova G.A., Abikova G.M.* Almaty kitaphana qorlarindaghi Alisher Nawayidyn qolzhazbalary men kone basylymdary [Manuscripts and Early Printed Editions of Alisher Navoi in the Library Collection of Almaty] // Oriental Studies Series of Al-Farabi Kazakh National University, No. 1(100). 2022. (in Kaz)

Muminov, 2015 – *Muminov A.K.* Khanafitskiy mazhab v istorii Tsentralnoy Azii (pod redaksiyey S.M. Prozorova) [The Hanafi Madhhab in the History of Central Asia. Edited by S.M. Prozorov]. // Almaty: Qazaq Encyclopedia, 2015. 400p. (in Rus)

Nasrullaev, 2024 – *Nasrullaev N.* An importanse of «Mukhtasar al-Wiqaya» and its commentary «Sharkh al-Wiqaya» in the intellectual, educational, and religious life of Central Asia.// EPRA international Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), 10 (4), 350-356. <https://doi.org/10.36713/epra.2013>. (in Eng)

Ramzi, 1908 – *Ramzi M.* Talfiq al-Akhbar wa Talqih al-Athar fi Waqai Kazan wa Bulgar wa Muluk al-Tatar [The Compilation of Reports and the Clarification of Traditions Conserving the Events of Kazan and Bulgar and the Kings of the Tatars] // Orenburg: Steam Typo-Litography of the Partnership Karimov, Khusainiv & Co., 1908. (in Arab)

Usmanov, 2018 – *Usmanov I.* Al-Istirab al-Asiyawi (الاستعراب الآسيوي) [Asian Arabizm] // 1(1) January-June. (in Arab)

¹Paltore Y., ²Omarbekova Zh.

¹Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt, Almaty, Kazakhstan

¹Eurasian Research Institute, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan

²Central Scientific Library of the RSE «Gylym Ordasy», Rare Books Department, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹yktiyp@gmail.com, ²zhuldyz.omarbekova01@gmail.com

**THE MULTILINGUAL MANUSCRIPT HERITAGE OF KAZAKHSTAN:
CULTURAL MEMORY, EDUCATIONAL CANON AND THE TRANSFORMATIONAL
CIRCULATION OF ARABIC, PERSIAN, AND CHAGATAI TEXTS
(BASED ON THE COLLECTION OF THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY)**

Abstract. The article examines the collection of manuscripts in Arabic, Persian and Chagatai languages collected in the funds of the Central Scientific Library of the Republic of Kazakhstan as a phenomenon of multilingual intellectual heritage. The study is aimed at considering the Arabic language as a canonical textual basis in the system of Islamic education and determining its role in the formation of regional cultural memory and the tradition of Madrasah teaching. The collection of manuscripts stored in the library is interpreted not as a set of bibliographic data, but as a cultural and intellectual structure reflecting the mechanisms of distribution, adaptation and historical continuation of the scientific canon. In the course of the study, textual typology and comparative methods were used, and the content directions of manuscripts were determined. It noted that the main texts in the Arabic language played a key role in law, grammar, Sufism and religious-didactic fields, and expanded through commentary and poetic processing in the Persian and Chagatai-Turkic languages. The results of the study show that this fund is one of the largest in Central Asia today. The empirical basis of this study constituted by the collection of the Central Scientific Library within the "Gylym Ordasy" complex. This collection represents one of the principal and most representative repositories of Islamic manuscript heritage in Kazakhstan and is of particular significance for scholarly circulation. The aim of the research is to analyze the systematization practices applied to Arabic-language manuscripts and rare printed works preserved in the collection of the Central Scientific Library of RSE "Gylym Ordasy" through the theoretical frameworks of the cultural memory, canon formation, and textual transmission. In addition, the study seeks to determine the role of Arabic-language texts in the formation of the Islamic intellectual tradition in the territory of Kazakhstan and in the intergenerational transmission of historical knowledge. In other words, the manuscripts are examined not merely as bibliographic objects, but as material manifestations of intellectual continuity and regional knowledge networks. First, the study identifies the thematic, structural, and functional characteristics of canonical Arabic manuscripts preserved in Kazakhstan and systematizes them in a manner that provides a solid scholarly foundation for subsequent codicological and textual research. Second, by analyzing the interconnections between canonical text written in Arabic and their interpretative and adaptive traditions in Persian and Chagatai-Turkic, the research outlines a structural model of a multilingual intellectual space.

Acknowledgement: This article was prepared within the framework of the program-targeted funding project BR28712621 "Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scholarly Cataloguing, Digitization, and Comprehensive Codicological Studies," supported by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: multilingual manuscript heritage, Arabic canon, cultural memory, Islamic educational tradition, textual continuity, Central Scientific Library

¹Палторе Ы., ²Омарбекова Ж.

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы., Казахстан

¹Евразийский научно-исследовательский институт Международного казаско-турецкого университета имени Хожда Ахмеда Ясави, г. Алматы., Казахстан

²Отдел редких книг Центральной научной библиотеки РГП «Гылым орадсы», г. Алматы., Казахстан

E-mail ¹yktiarp@gmail.com, ²zhuldyz.omarbekova01@gmail.com

МНОГОЯЗЫЧНОЕ РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСТАНА: КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ, ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КАНОНА И ТЕКСТУАЛЬНАЯ ТРАНСМИССИЯ АРАБСКИХ, ПЕРСИДСКИХ И ЧАГАТАЙСКИХ ТРАДИЦИЙ (НА БАЗЕ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ)

Аннотация. В статье рукописный комплекс на арабском, персидском и чагатайском языках, хранящийся в фондах Центральной научной библиотеки Республики Казахстан, рассматривается как феномен многоязычного интеллектуального наследия. Исследование трактует арабский язык как каноническую текстуальную основу исламской образовательной системы и направлено на выявление его роли в формировании региональной культурной памяти и традиции медресе. Рукописный фонд интерпретируется не как совокупность библиографических единиц, а как культурно-интеллектуальная структура, отражающая механизмы распространения, адаптации и исторической преемственности научного канона. В работе применены количественный анализ, текстологическая типология и сравнительный метод, что позволило определить языковое соотношение и тематические направления корпуса. Показано, что арабские тексты выступали основой в области права, грамматики, суфизма и религиозно-дидактической литературы, расширяясь через персидские и чагатайские интерпретации и поэтические переработки. Результаты подтверждают, что данный корпус отражает целостную и многоуровневую структуру исламского интеллектуального пространства Центральной Азии. Эмпирическую основу исследования составляет фонд Центральной научной библиотеки комплекса «Гылым ордасы». Данный фонд является одним из наиболее репрезентативных собраний, в котором сосредоточена основная часть исламского рукописного наследия Казахстана, и обладает особой значимостью для введения в научный оборот. Цель исследования - проанализировать опыт систематизации арабоязычных рукописей и редких печатных изданий, хранящихся в фонде Центральной научной библиотеки РГП «Гылым ордасы», с позиций теорий культурной памяти, канонообразования и текстовой трансмиссии. Кроме того, исследование направлено на выявление роли арабоязычных текстов в формировании исламской интеллектуальной традиции на территории Казахстана и в процессе передачи исторического знания из поколения в поколение. Иными словами, рукописи рассматриваются не только как библиографические объекты, но и как материальное выражение интеллектуальной преемственности и региональной сети знания. Во-первых, определяется содержательная, тематическая и функциональная структура канонических арабоязычных рукописей, сохранившихся на территории Казахстана, и осуществляется их систематизация с целью создания научной базы для последующих кодикологических и текстологических исследований. Во-вторых, посредством анализа взаимосвязей канонических текстов, написанных на арабском языке, с традициями их толкования и адаптации на персидском и чагатайско-тюркском языках описывается структурная модель многоязычного интеллектуального пространства.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR28712621 «Рукописное наследие Казахстана: реестрирование,

реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексные кодикологические исследования».

Ключевые слова: многоязычное рукописное наследиеб арабский канон, культурная память, исламская образовательная традиция, текстуальная преемственность, Центральная научная библиотека.

Information about authors:

Paltore Yktiyr, PhD in Oriental Studies (Arabic studies), Associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak and Research Fellow, Eurasian Research Institute, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Almaty, Kazakhstan

Omarbekova Zhuldyz, Corresponding author. Research Fellow, Rare Books Department, Central Scientific Library of the RSE "Gylym Ordasy". PhD Candidate, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan

Авторлар туралы мәліметтер:

Палтөре Ықтияр Молдатөреұлы, шығыстану ғылымдарының (арабтану) PhD докторы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің қауымдастырылған профессоры және Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразиялық ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері. Алматы, Қазақстан.

Омарбекова Жұлдыз Тұрғанқызы, корреспондент-автор, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы, Сирек кітаптар бөлімінің ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Шығыстану факультетінің докторанты. Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Палтөре Ықтияр, доктор философии (PhD) по востоковедению (арабистика), ассоциированный профессор Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак» и Научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института Международного казахско-турецкого университета Ходжи Ахмеда Ясави. Алматы, Казахстан.

*Омарбекова Жұлдыз, корреспондент-автор, научный сотрудник отдела редких книг Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы». Докторант факультета востоковедения КазНУ имени аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан.

*Келін түсті 11 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 26 қаңтар 2026 жыл*

Молотова Г.М.

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова

КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,

E-mail: gmolotova@mail.ru

СВЕДЕНИЯ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЭТНОНИМА «КИПЧАК» В УСТНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация: Автор статьи ставит перед собой задачу – осветить этимологию этнонима «кипчак», опираясь на данные устных источников. Основным источником выбран турфанский список эпоса «Огуз-наме», зафиксированных древнеуйгурским письмом в XIII веке. Источник содержит сведения о происхождении большинства тюркских племен более раннего периода истории, которые отличаются от данных хроник позднего периода. История происхождения тюркских племен, передаваемые в эпосе, изучены в сравнительном аспекте с данными, заключенными в таких исторических трудах средневековья, как «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, «Тарих-и арба' улус» Мирзы Улугбека, «Шаджира-и таракима» Абу-л Гази Бахадир-хана. В круг исследования привлечен поэма туркменского поэта Нурмухаммета Андалыша «Огуз-наме». Поэтический вариант истории Огуз-кагана свидетельствует о традиции тюркских народов, создания «Огуз-наме». Новизной статьи является освещения вопроса. При помощи использования методов источниковедческого анализа показаны коррективы, внесенные временем в объяснение происхождения отдельных тюркских племен. В процессе работы выявляются некоторые архаизмы, связанные с названиями рек, растительности. Делается вывод, что устные источники более раннего периода истории, зафиксированные письменностью древности и средневековья, позволяют раскрыть изменения, происходящие в культуре тюркских народов под влиянием религии и меняющегося духовных ценностей.

Благодарность: Статья написана в рамках реализации научного проекта BR31714763 «Казахстан и меняющиеся контуры восточного мира: исторические вызовы и перспективы»

Ключевые слова: устные источники, рукопись, поэма, традиция, этноним, тюркские племена, Центральная Азия.

Введение

Основным источником для статьи послужил турфанский список эпоса «Огуз-наме». В эпосе зафиксирована этимология многих тюркских народов, происхождение которых связывается с именем Огуз-хана. В «Огуз-наме» встречаем этимологию таких этнонимов как уйгур, кипчак, канглы, карлук, халаджи связывается с именем Огуз кагана. Статья охватывает данные о происхождении «кипчак» и как последствие название территории, населенная кипчаками «Дешт-и кипчак».

Выбор турфанский список рукописи «Огуз-наме», как основного источника не случаен. Создание эпоса относится к XIII в. и написан он древнеуйгурским письмом. Х. Короглы, опираясь на сведения из труда Абу Бакри ибн Абдаллах ибн Айбека «Дурар ут-тиджан ва таварих гурар аз заман» (написан в 1309 г.) указывает на более раннюю версию эпоса: «В 531-579 годы, когда правил Ануширван Сасанид, в библиотеке его визиря Бузург Микр Бахтанг Фарси (из Мерва) хранилась книга «Улуг ата Битикчи», которая являлась переводом с тюркского языка на среднеперсидский» (Короглы, 1976:38). Данное сведение приводится в «Джами ат-таварих» Фазлаллаха Рашид-ад-Дина. Р.М. Шукюрова, подготовившая вводную статью к современному изданию «Джами ат-таварих», утверждает принадлежность вышеуказанной книги уйгурам. По ее мнению, именно этот уйгурский *дастан* сыграл

огромное значение в создании у других тюркских народов повести об Огузе (Фазлаллах, 1987:9). Традиция создания труда об Огуз-кагане отразилась и в таких трудах как «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, «Дурар ат-Тиджан ва гуарар таварих ал-заман» Абу Бакра ибн Абдаллаха ибн Айбека ад-Дивадари, «Огуз-наме или Сельджук-наме» Языджи оглу Али, «Шаджира-и таракима» Абу-л-Гази Бахадур-хана, «Огуз-наме» Дана Ата. Эта традиция вдохновила и классика туркменской поэзии Нурмухаммеда Андалыпа, к созданию поэмы «Огыз-нама».

Рукопись «Огуз-наме» хранится в фонде Национальной библиотеки Парижа (Рукопись). А.М. Щербак утверждает, что этот список не является оригиналом, это переписка основного списка более древнего периода. Следует отметить, что впервые копию турфанского списка, о которой идет речь, получил В.В. Бартольд, на основе чего им было проведено исследование. Существуют еще два списка, переписанные арабской графикой. Один из них хранится в Британии (Рукопись), второй – Узбекистане (Рукопись). Он предполагает о возможности существования оригинала, относящийся к более раннему периоду истории тюрков. Основная идея эпоса – консолидация тюркских племен. Идея единства и сплоченности поднимается и в древнетюркских письменных памятниках, и она не теряет актуальности и в современности. В эпоху создания первого Тюркского каганата (VI-VII вв.) племенной союз играет важную роль, чтобы сохранять стабильность в стране во времена завоевательных походов. Поэтому в 20-30-х годах VI столетия термин «тюрк» с точки зрения политики, стал обозначать принадлежность различных кочевых племен к державе, созданной тюрками (Краткая история, 1991: 95). Создаются эпосы, воспевающие храбрость тюркского воина, его стойкий характер. Народом создан цикл героических эпосов о завоевательных походах правителя-воина, о чем свидетельствует эпос «Огуз-наме». Происхождение этнонимов, обозначающих то или другое тюркское племя, связывается с именем легендарного родоначальника Огуз-кагана.

Легенды-предания об истории происхождения некоторых тюркских племен, населявших территорию нынешнего Казахстана и других стран Центральной Азии, зафиксированы в более ранних образцах тюркских эпосов, исторических трудах. Ученые считают изучение проблемы происхождения этнонимов «важнейшим аспектом этнонимии» (Махпиров, 1997:73). Исследователи гуманитарного направления науки ставят перед собой задачу – выявить закономерностей формирования и функционирования этнонимов. Устные и письменные источники на тюркском, арабском, персидском языках предоставляют в распоряжение ученых достаточно сведений об этимологии этнонимов. В источниках зафиксированы огромный пласт фольклорного материала эпохи создания хроник, раскрывающие миропонимание тюркских народов древности, средневековья, передаваемые устно от поколения к поколению. Подобным материалом пользовались авторы исторических трудов прошлых столетий. Так, например, Абу-л Гази Бахадир-хан тщательно изучал предания об этимологии этнонима туркмен при создании «Родословную туркмен».

Материалы и методы исследования

При освещении основного вопроса статьи привлечен турфанский список эпоса «Огуз-наме», история Огуз-кагана, включенная в труды Рашид-ад-Дина, Абу-л Гази Бахадир-хана, Мирзы Улугбека, поэма туркменского поэта Нурмухаммета Андалыпа «Огыз-нама». В процессе работы использованы в сравнительном аспекте история Огуз-кагана, включенная в вышеперечисленные исторические труды и сведения из эпоса «Огуз-наме». В процессе изучения научной литературы по теме исследования выявлены изменения, внесенные временем. Используются методы сравнительного исследования, описательный тип исследования. В результате проведенного анализа освещена этимология названия одного из тюркских народов – «кипчак» и его дальнейшее влияние на возникновения названия территории, населенного кипчаками – «Дешт-и кипчак». Установлено, что история

родоначальника тюрков Огуз-кагана имела огромное значение для тюркских народов Центральной Азии и как следствие возникла традиция создания произведений о жизни и деятельности Огуз-кагана. История тюркских правителей начиналась с повествования об Огуз-кагане.

Степень исследования темы

Источники «Маджму'а дар та'риф-и Сарйам», «Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Саййид-ата» характеризуются малоизученностью. Установлено, что списка «Маджму'а дар та'риф-и Сарйам», который озаглавлен как «Рисале» был изучен казахстанскими учеными. Привлеченные списки рукописей предоставляют в распоряжение исследователя сведения о строительстве города Сайрам, вклад в его развитие и процветание, как религиозных, так и государственных деятелей, которыми выступали представители династии Караханидов. Первая часть носит характер более близкий к народным дастанам тюркских народов, вторая же отражает исторические реалии той эпохи.

Результаты исследования

Возникновение этнонима «кипчак» в «Огуз-наме» связывается с завоевательным походом Огуз-кагана. Как повествуется, Огуз-каган нарек именем Кипчак-бек Улуг Орду бека, одного из своих подчиненных, за его смекалку при переправе через реку Итиль (Волга): *Этот бек срубил деревья. На деревьях тех расположился и переправился. Обрадовался Огуз-каган, засмеялся и сказал: «О, будь ты здесь беком, Кыпчак-беком ты будь»* (Щербак, 1959:45). В данном фрагменте из эпоса значение имени «Кипчак» связывается с названием дерева, т.е. тальником. В приведенном примере дается лаконичное объяснение не только собственного имени, но и этнонима «кипчак». Сам факт, что Огуз-каган назначил Кипчака беком, дает намек на то, что свое название племя берет от имени бека племени. Последнее предложение включает в себе косвенную информацию о возникновении в последующем топонима «Дешт-и кипчак», хотя сам топоним не упоминается в тексте. Приказ Огуз-кагана *«будь ты здесь беком»* означает, что он со своим племенем расположился у берегов реки Итиль. Эти «сведения» соответствуют реальной территории, которую занимали кипчаки.

История Огуз-кагана, которая включена в такие труды авторов более поздних эпох, как «Джами ат-таварих» персидского историка Рашид ад-Дина, «Тарих-и арба' улус» Мирзы Улугбека, «Шаджира-и таракима» Абу-л Гази Бахадир-хана претерпела некоторые изменения. В вышеназванных хрониках Огуз-хан выступает мусульманином. Соответственно с идеологией времени, введены коррективы: в турфанском списке нашло свое отражение древнетюркское верование – тенгрианство, а в перечисленных трудах историков средневековья Огуз выступает распространителем религии ислам. Прохождение юношей Огузом инициации, повествуемое в эпосе заменено конфликтом отца и сына, который олицетворяет борьбу двух религий. Происхождение этнонима «кипчак» авторами перечисленных работ объясняется несколько иначе.

В «Джами ат-таварих» этот вопрос решается в связи с рождением сына одного из погибших на поле брани воинов Огуз-хана. Огуз-хан нарекает ребенка именем Кипчак, что в переводе означает *«рожденный в дупле сгнившего дерева»*. Как видим, автор этого труда связывает появление этнонима «кипчак» с собственным именем, который берет свое начало от слова *«кабучак»* – «дупло дерева». Рашид ад-Дин делает вывод, что кипчаками стали называть потомков Кипчака, воина Огуз-хана (Джами ат-таварих, :36).

В работе Мирзы Улугбека «История четырех государств» (Тарих-и арба' улус), написанной в 1425 г., значение «кипчак» производится от слова «кабук». Автор данной работы приводит как название дерева, которое является дуплистым и без зелени. Следом за значением этого слова Улугбек приводит легенду о жене погибшего воина Огуз-хана, которая родила сына в дупле дерева. Огуз-хан усыновил этого ребенка и назвал его

Кипчаком (Улутбек, 1994:50-51). В «Тарих-и арба' улус» история Огуз-хана дается идентично работе Рашид ад-Дина.

В «Шаджира-и таракима» Абу-л Гази Бахадир-хана приводятся некоторые уточнения. Ребенок рождается в дупле дерева, во время походов Огуз-хана в сторону Хатай против правителя Ит-Барака. Как повествуется, потерпевший поражение Огуз-хан расположился «по эту сторону от места, где произошла битва, [там] протекали две большие реки» (Абу-л Гази, 1958:43). Здесь вероятнее всего, речь идет о Междуречьи. Далее Абу-л Гази Бахадир-хан сообщает, что «на древнем тюркском языке дуплистое дерево называли «кыпчак»; так как тот ребенок родился в дупле, ему дали имя Кипчак. В настоящее время дуплистое дерево называют «чыпчак» (Абул-л Гази, 1958:43). Причину подобного произношения слова автор труда объясняет следующим образом: «простой народ, по причине неправильного языка, «каф» произносит, [как] «чим»; так «кипчак» произносят «чыпчак».

История назначения Кипчака предводителем ил и их расположение на берегу рек Тин (Дон) и Итиля связывается с бунтом урусов, олаков, маджаров и башкурдов против Огуз-хана: «Дав Кипчаку много илей и нукеров, [хан] послал [его] в те края». Далее повествуется, что Кипчак царствовал 300 лет и все кипчаки – его потомки. Абу-л Гази Бахадир-хан приводит следующее объяснение происхождения топонима «Дешт-и кипчак»: на берегах трех рек: Тин, Итиль и Яик (Урал), «кроме кипчакского, других илей не было. Они в тех местах жили около 4000 лет. Поэтому те места и называют «Дешт-и кипчак».

Во введении к изданию 1958 года «Шаджара-и таракима» А.Н. Кононов отмечает, что Абу-л Гази Бахадир-хан в 1630-1639 гг. пребывал в Исфахане и, естественно, у него были возможности, ознакомиться с «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина. В частности А.Н. Кононов подчеркивает, что в распоряжении Абу-л Гази Бахадир-хана «было 18 сочинений, излагающих историю Чингизидов, царствовавших в Иране и Туране» (Абул-л Гази, 1958:41). Эти сведения красноречиво подтверждают, что автор «Шаджира-и таракима» был хорошо знаком с сочинением Рашид ад-Дина. И в повествовании истории Огуз-хана больше опирался его труд.

Эпос «Огуз-наме» составлен рифмованной прозой. Поэтому это явление привлекало внимание многих исследователей. К проблеме поэтических строк в «Огуз-наме» обращались Риза Нур, Пауль Пелльо, В. Банг и Г.Р. Рахмати и другие. Вышеуказанное своеобразие «Огуз-наме», возможно, способствовало появлению поэтического варианта. Этот вариант опубликован Кемал Ерасланом в журнале «Туркият мажмуаси» (XVIII том). Вариант, называемый «Узун коврок» был найден в одном переплете с поэмой «Атабат-ул хакаик» поэта XII века Ахмеда Югнаки. Впоследствии этот вариант опубликован повторно в журнале «Булак» (Булак, 1993).

Победоносные походы Огуз-хана – легендарного родоначальника, воспевались и поэтами. Туркменский поэт XVIII века Нурмухаммет Андалип написал поэму «Огызнама». Сам поэт утверждает, что его предшественниками были многие поэты. Он последовал традиции воспевать героизм воина-правителя Огуз-хана. Рождению мальчика по имени Кипчак Нурмухаммет Андалип посвятил 20 бейтов. Поэт утверждает, что Кипчак родом из уйгуров (Андалип, 1990:93):

*Огыз алдыда уйгур неслидин бир
Киши бар эрди, данышлыкда нур-зор.*

*Ки ады Илхан ибн Каванын,
Ошол женде олуп, тапшырды жанын.*

*Анын атыга Огузхан гойды Кыпжак,
Бош агач ады эрди ошол чак.*

*Энеси бош ағач ичре тогуптыр,
Себәп шол, адыны Кыпжак такыпдыр.*

Таким образом, Нурмухаммед Андалип родоначальника кипчаков возводит к уйгурам. Даже называется имя отца Кипчака – Илхан ибн Кава. Поэтом отмечается ум, мудрость Илхана ибн Кава. Дальнейшее повествование идет идентично истории Огуза, вошедшего в «Джами ат-таварих» и «Шаджира-и таракима»: Илхан ибн Кава погибает на поле битвы. Ребенок рождается в дупле дерева. Имя ребенка тоже поэтом возводится к значению «дуплистое дерево». Происхождение этнонима кипчак и топонима «Дешт-и кипчак» Нурмухаммед Андалип объясняет аналогично трудам Рашид ад-Дина и Абу-л Гази Бахадир-хана.

Поэма «Огузнама» наводит на мысль, что поэт был знаком уйгурским эпосом «Огуз-наме» и историческими трудами, о которых мы уже говорили. История Огуза, воспеваемая Нурмухаммедом Андалипом, представляет собой очень удачный синтез турфанского списка эпоса «Огуз-наме» и истории Огуза, включенной в «Джами ат-таварих» и «Шаджира-и таракима».

Далее поэт повествует о завоеванных землях военачальником Кыпжак (Андалып, 1990:94). Это города Центральной Азии – Самарканд, Хорезм, страны – Русь, Булгария, Иран, Ирак, Азербайджан:

*Орус, авлак, болгары илни,
Самарканддан гечти, етур Хорезм,
Ажам, Эйрана гаршы болды ол азм.
Ирак, Хэзирбейжан, Тейранни алди.*

Таким образом, Нурмухаммед Андалып в своей поэме «Огузнама» описывает историю рождения Кипчака, его потомков, которые стали называться кипчаками и возникновение названия территории Дешти-Кипчак. В «Огуз-наме» зафиксированы ценнейшие сведения об истории происхождения этнонимов и как следствие названия их территорий. Сравнительный анализ данных устного источника с текстами истории Огуз-хана, включенной в труды историков средневековья, позволило установить, что история происхождения отдельных тюркских народов со временем претерпели изменения. Происхождение этнонима «кипчак» в «Огуз-наме» связано с именем бека, который получил имя Кипчак за смекалку в момент переправы через глубокую реку. В трудах Фазлаллаха Рашид-ад-Дина, Абу-л Гази Бахадур-хана, Мирзы Улугбека оно связано словом, обозначающее «дуплистое дерево» – история рождения сына одного из беков, погибшего во время похода. Привлеченный сочинение туркменского поэта свидетельствует о традиции создания «Огуз-нама» у поэтов позднего средневековья. Таким образом, источник «Огуз-наме» включает в себя сведения не только о происхождении этнонимов, но и традиции давать имя по заслугам. Прослеживается традиция нарекать именем воинов по их поступкам. Эта традиция наблюдается в «Шаджара-и таракима» неизменном виде.

Заключение

Эпос «Огуз-наме», история Огуз-хана, включенная в исторические труды последующих столетий, содержат ценные сведения о тюркских народах, об их территориях и традициях. В рамках статьи рассмотрена история происхождения этнонима «кипчак», которая по-разному трактуются в эпосе и рассмотренных исторических трудах. В использованных источниках наблюдается трансформация мировоззрения под влиянием религий: тенгрианства и ислам. Так, в исторических сочинениях Огуз рождается мусульманином. В «Огуз-наме» он

выступает наместником Кок Тенгри на земле. Турфанский список «Огуз-наме» остается интересным источником для исследования истории тюркских народов Центральной Азии.

Литература:

- Короглы Х. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976. 239 с.
- Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Огуз-наме. Баку: Элм, 1987. – 128 с. /перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М. Шукюровой.
- Рукопись «Огуз-наме». Paris. Bibliothegue Nationale, Suppl, turs, 1001.
- Рукопись «Огуз-наме». Ch. Ritu, Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum, London, 1888, p. 276, 287.
- Рукопись Огуз-наме. Институт рукописи Академии Наук Узбекистана, PN. 185-IV; PN 4347.
- Исхаков Г.М., Литвинский Б.А., Шеркова Т.А. Краткая история уйгуров. А-Ата: Наука, 1991. 254 с.
- Махпиров В.У. Имена далеких предков: источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. Алматы: Наука, 1997. 299 с.
- Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М.: Издательство восточной литературы, 1959. 171 с.
- Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Джамии ат-таварих. М.: Наука, 1980. 580 с.
- Мирзо Улугбек. Турт улус тарихи. Тошкент: Чулпон нашриети, 1994. 224 с.
- Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1958. – 193 с. / Вступительное слово Кононова А.Н.
- Огуз-наме // Булак. Урумчи, 1993, № 1. сс. 98-106.
- Нурмухаммет Андалып. Шыгырлар хем поэмалар. Ашхабат: Туркменистан, 1990. – 204 с.

References:

- Korogly X. (1979). Oguzskij geroicheskiy epos [The Oguz Heroic Epic]. M.: Nauka, 1979. 239 p. (in Rus).
- Fazlallax Rashid-ad-Din. (1987). Oguz-name [Oguz-name]. Baku: Elm, 1987. 128 p. /perevod s persidskogo, predisloviye, kommentarii, primechsnija, ukazateli R.M. Shukjurovoj.
- Manuscript Oguz-name – Paris. Bibliothegue Nationale, Suppl, turs, 1001.
- Manuscript Oguz-name – Ch. Ritu, Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum, London, 1888, p. 276, 287.
- Manuscript Oguz-name. Institut rukopisi Akademii Nauk Uzbekistana, PN. 185-IV; PN 4347.
- Isxakov G.M., Linvinskij B.A., Sherkova T.A. (1991). Kratkaya istoriya uygurov [A Brief history of the Uighurs]. A-Ata: Nauka, 1991. 254 p.
- Maxpirov V.U. (1997). Imena dalekix predkov: istochniki formirovanija I osobennosti funktsiorivaniya drevnetjirkskoj onomastiki [Names of Distant Ancestors: Sources of Formation and Features of Ancient Turkic Onomastics]. Almaty: Nauka, 1997. p.
- Sherbak A.M. (1959). Oguz-name. Muxabbat-name [Oguz-name. Muxabbat-name]. M.: Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1959. 171 p.
- Fazlallax Rashid-ad-Din. Dhami at-tavarix. M.: Nauka, 1980. 580 p.
- Mirzo Ulugbek. (1994). Turt ulus tarixi [the history of the four uluses]. Toshkent: Chulpon nashrijati, 1994. 224 p.
- Rodoslovnaya Turkmen. Sochimemije Abu-l Gazi xana xivinskogo [The Genealogy of the Turkmens. Written by Abu-l-Gazi Khan of Khiva]. M.-L.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1958. – 193 p. /Vstupitel'noje slovo Kononova A.N.
- Oguz-name // Bulaq. Urumchi, 1993, No 1. pp. 98-106.

Nurmuxammet Andalyp. (1990). Shygyrlar hem poemalar [Poems and poems]. Ashxabat: Turkmenistan, 1990. –204 p.

Молотова Г.М.

*ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан,*

АУЫЗША ДЕРЕККӨЗДЕРДЕГІ «ҚЫПШАҚ» ЭТНОНИМИНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Аннотация. Мақала авторы ауызша дереккөздер негізінде «қыпшақ» этнонимінің этимологиясын жарықтандыру міндетін қояды. Бұл дереккөз –ежелгі ұйғыр хатында XIII ғасырда жазылған «Оғыз-наме» эпосының турпан тізімі. Дереккөзде тарихтың ерте кезеңіндегі түркі тайпаларының көпшілігінің шығу тегі туралы мәліметтер бар, олар ортағасырлар шежірелерінен өзгеше берілген. Эпоста берілген түркі тайпаларының шығу тарихы ортағасырлық Рашид ад-Диннің «Джами ат-таварих», Мырза Ұлықбектің «Тарих-и арба' ұлыс», Әбу-л Ғази Бахадир ханның «Шаджира-и тарақима» сияқты тарихи еңбектерінде жазылған мәліметтер мен салыстырмалы түрде зерттелген. Зерттеу шеңберіне түрікмен ақыны Нұрмұхаммет Андалыптің «Оғыз-нама» поэмасы тартылды. Оғыз-қаған тарихының поэтикалық нұсқасы түркі халықтарының «Оғыз-нама» құрудың дәстүрін айғақтайды. Мақаланың жаңалығы – мәселені шешуге болған көзқарас. Деректанулық талдау әдістерін қолдану арқылы жекелеген түркі тайпаларының шығу тегі түсіндірілді, сонымен бір қатарда уақыттың мәтінге енгізген түзетулері көрсетілді. Жұмыс барысында өзендердің, өсімдіктердің атауларымен байланысты кейбір архаизмдер анықталды. Ежелгі және орта ғасырлардағы жазылған тарихтың бұрынғы кезеңіндегі ауызша дереккөздер түркі халықтарының мәдениетінде және рухани құндылықтардың діннің әсерінен өзгерістерді ашуға мүмкіндік береді деген қорытындыға келді.

Алғыс: Мақала BR31714763 «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен перспективалар» атты ғылыми жобасын орындау аясында жазылған

Кілт сөздер: ауызша дереккөздер, қолжазба, поэма, дәстүр, этноним, түркі тайпалары, Орталық Азия.

Molotova G.M.

*R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: gmolotova@mail.ru*

INFORMATION ABOUT THE ORIGIN OF THE ETHNONYM «KIPCHAK» IN ORAL SOURCES

Abstract. The author of the article sets himself the task of highlighting the etymology of the ethnonym “Kipchak” based on the data of oral sources. The main source is the Turfan list of the epic “Oguz-Nama”, which was recorded in Old Uyghur script in the 13th century. This source contains information about the origins of most of the Turkic tribes from an earlier period of history, which differs from the data provided by later chronicles. The history of the origin of the Turkic tribes, which is transmitted in the epic, has been studied in a comparative aspect with the data contained in such medieval historical works as Rashid al-Din’s “Jami al-Tawarikh”, Mirza Ulugbek’s “Tarikh-i Arba’ Ulus”, and Abu-l Gazi Bahadir Khan’s “Shajira-i Tarakima”. The Turkmen poet Nurmukhammet Andal’p’s poem “Oguz-Nama” has also been included in the research. The poetic version of the story of Oguz-Kagan testifies to the tradition of the Turkic

peoples and the creation of the Oguz-Nama. The novelty of the article lies in its coverage of the issue. Using the methods of source analysis, the article shows the adjustments made. Using the methods of source analysis, the article shows the adjustments made by time in explaining the origin of individual Turkic tribes. In the process of work, some archaisms related to the names of rivers and vegetation are identified. It is concluded that the oral sources of an earlier period of history, recorded in ancient and medieval writings, allow us to reveal the changes that occurred in the culture of the Turkic peoples under the influence of religion and changing spiritual values.

Благодарность: The article was written as part of a scientific project BR31714763 «Kazakhstan and the Changing Outlines of the Eastern World: Historical Challenges and Prospects»

Keywords: oral sources, manuscript, poem, tradition, ethnonym, Turkic tribes, Central Asia

Информация об авторе:

Молотова Гульбахрем Максимовна, к.ф.н., доцент, ГНС Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Автор туралы мәлімет:

Молотова Гульбахрем Мәхсұмқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, бас ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Information about author:

Molotova Gulbakhrem Maxsimovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies SC MCHE RK, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 1 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

*¹Малиева Н.А. , ²Шадкам З.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹nurguljan@inbox.ru, ²zubaide.z@kaznu.kz

ШЫҒЫС МЕДИЦИНАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ: БАТЫС ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Адамзат үшін тамақтану, киіну, ұрпақ жалғастыру сияқты денсаулық сақтау, ауру сырқатын емдеу де маңызды қажеттіліктер қатарында орын алады. Әр елдің өзіндік ұлттық киімі, тамағы, музыкасы, салт-дәстүрі болуымен қатар, өмірлік тәжірибелері негізінде қалыптасқан өзіндік ұлттық емдеу тәсілдері мен ем-дом түрлері болатыны да белгілі. Шығыс медицинасы дегенде алдымен қытай, үнді, парсы, түркі медицинасы, батыс медицинасы дегенде грек, латын медицинасы ойға келеді. Мақаламыздың міндеті шығыс және батыс медицинасының бір-бірімен байланысын қарастыру болып табылады. Батыс үшін шығыс әр қашан сиқырлы құпия ғажапқа толы бір әлем болып есептелген. Тарихтың әр кезеңінде Орта Азияға, Қытай, Үндістан мен Персияға келген саудагерлер, елшілер, саяхатшылардың басым бөлігі естелік, сапарнама жазып кеткен. Сонғы үш ғасырда халықаралық қатынастар мен байланыстардың дамуы нәтижесінде бұлардың қатарына әскери, саяси және діни тұлғалардың да қосылғаныны тарихи деректерден көрінеді. Ұсынылған мақаланың зерттеу жаңалығы – осы шетелдік тұлғалардың жазбаларын салыстыра отырып, шығыс халықтарының емшілігіне қатысты мәліметтерге деректанулық тұрғыдан талдау жасау. Зерттеу жұмысының мақсаты – шығыс халық емшілігімен қатар қазақ халқының емшілігі, ем-дом жасау тәсілі, ауру-сырқат атаулары мен ұғымдарының шетелдік деректерде бейнеленіп көрініс тапқанын анықтау. Зерттеу барысында деректану, салыстырмалы талдау және тарихи-этнографиялық талдау әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижесінде шетелдік саяхатшылар, саудагерлер, саяси, мемлекеттік, әскери тұлғалардың есептерінде, естеліктерінде, сапарнамаларында айтып кеткен ақпараттардан олардың шығыс емшілік өнері мен мәдениетіне деген көзқарастарын көре аламыз.

Кілт сөздер: Шығыс медицинасы, емшілік өнері, қытай, парсы, түрік, қазақ халық емшілігі, шипагерлердің классификациясы, батыс деректері.

Кіріспе

Адам баласының даму тарихы тамақтану, ұйықтау, көбею, өз-өзін қорғау секілді қарапайым биологиялық қажеттіліктерді қамтамасыз ету негізінде қалыптасты. Ерте кезеңдерден бастап адамдар барлық қиыншылықтарының шешімін қоршаған ортасынан іздеді. Осындай мәселелердің бірі де әртүрлі ауруларды емдеу және денсаулығын сақтау болды. Адамзат баласы денсаулыққа байланысты мәселелерді түрлі тәсілдермен шешуге тырысты, әрине, бастапқы кездерде бұл әрекеттер инстинкті түрде жүзеге асты. Адам баласы өмір сүрген аймақтың шарттарына байланысты жиі тәжірибелері негізінде мал жануарлар, өсімдіктер және минералдардың қасиеттерін үйренді. Дәрі жасап, емделуде өсімдіктерді, мал жануарлардың әр түрлі өнімдерін және минералдарды пайдалану тәсілдерін қалыптастырды. Осындай өмірлік тәжірибелерінің дамуында халық емшілігі пайда болды. Яғни емдеу, емшілік, дәрі дәрмек жасау әуел баста бір шеберлік, өнер формасында қалыптасты деп айта аламыз. Осылайша, халық емшілігі ғасырлар бойы түрлі тәжірибелермен толығып, өзінің өзектілігін күні бүгінге дейін жоймай келе жатыр. Оның даму тарихы мәдениеттің құрамдас бір бөлігі ретінде барлық халықтар үшін маңызды сала. Әсіресе, шығыс халықтарының халық медицинасы әрқашан батыс зерттеушілерінің назарынан тыс қалмаған. Батыс ғылымында шығыс халықтарының емшілік өнеріне деген

қызығушылық XVIII–XX ғасырларда айтарлықтай артты. Осы кезеңде үнді, иран, араб, қытай медицинасы медициналық трактаттар мен жазбаша канондарға негізделген жүйе ретінде қарастырылса, шығыс халықтарының бір бөлігіне, яғни көшпенді халықтарға халықтық медициналық тәжірибелер тән болғандықтан, көбінесе этнографиялық және антропологиялық тұрғыдан қарастырылды. Шығыс халықтарының емшілік дәстүрін зерттеу әуел баста танымдық қызығушылықпен батыстық шығыстанушылар, дипломаттар археологтар мен этнографтар тарапынан жүзеге асырылды. Қытай медицинасын миссионерлер еңбектерінің негізінде зерттеген Жан-Батист Дюальд (1738) «Description de l'empire de la Chine» (Қытай империясының сипаттамасы) атты еңбегінде қытай медицинасының анатомия мен физиологияға негізделген батыстық медицинадан түбегейлі өзгеше және жүйелі екеніндігін атап өтеді. Қытай медицинасын ғылыми тұрғыдан терең зерттеген Пол Ульрих Уншульдтың (2018) «Қытайдың дәстүрлі емі» атты 3 томдық зерттеуі Берлин жинағында сақталған. Оның еңбектері акупунктура, дәрілік заттар және шығыс-батыс медицинасын салыстыру бойынша классикалық дереккөз болып есептеледі. Осман империясының да халық медицинасын батыстық зертеушілердің еңбектерінен көре аламыз. 1831 ж. Эдинбургте медицина және хирургия журналында «Sketch of the State and Practice of Medicine at Constantinople. By C. Bryck, M. D.» атты мақала жарияланған. Х.Молткенің хаттары (1812) деген атаумен жеткен деректерде Осман империясында жайылған оба індеті, халық гигиенасы туралы ақпараттар беріледі. Парсы медицинасы туралы деректер француз дәрігері Тулузанның (1820-1897), С.Элгудтың (1951) деректерінде кездеседі. С.Элгуд III ғасырда Персия қазіргі Иранда негізі қаланған Гондишапур академиясы болғанын, оған әлемнің түкпір-түкпірінен білім алуға шәкірттер келетіні туралы мәліметтер береді.

Жалпы түркі медицинасы, тарихы, халық емшілігіне қатысты А.Н.Баят-тың (2016) «Тір тарихі» кітабы, ортағасырлық шағатай тіліндегі медициналық мәтіндерді зерттеген І.Н.Уйсал-дың (2022) «İhmal edilmiş Bir Konu: Çağatayca Tıp Metinleri», L.Karoly-дің (2015) «A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhan Quli Khan» мақалалары, Ш.Уәлихановтың (2008) «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» кітабы секілді еңбектерді атай аламыз. Қазақ халқының халық емшілігі туралы деректер батыс және орыс ғалымдарынан А.Левшин (1832), А.Ягмин (1845), А.Диваев (1902), И.Лосев (1874), И.Георги (1887), И.Бларамберг (1848), Фон Герн (1889), А.Алекторов (1899) еңбектерінде кездеседі.

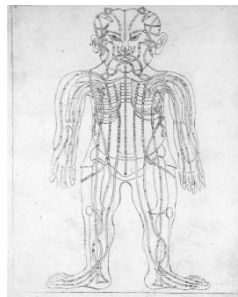
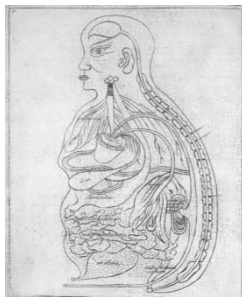
Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаламызда дерек ретінде қарастырылатын мәліметтер орыс және батыс саяхатшыларының, этнографтарының шығыс елдерін аралап, тіршілігін сипаттаған еңбектерінде, әскерлердің есептері мен жазбаларында кездесіп отыр. Зерттеу әдіснамасын анықтауда орта ғасырдан бүгінге дейін Шығыс елдерін зерттеген бірнеше батыс зерттеушілерінің және отандық ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Қытай халық медицинасын зерттеген А.Клейердің (1682), Ж.Дюальдың (1738), парсы медицинасын зерттеген С.Элгудтың (1951), Д.Тулузанның (1820), Осман империясы кезеңіндегі түрік халқының медицинасы мен емшілік ритуалдарын зерттеген С.Бриктің (1831), Х.Молткенің (1812), қазақ халқының халық емшілігін арнайы жазған А.Ягминнің (1845), И.Лосевтің (1874), А.Диваевтың (1902) А.И.Левшиннің (1832) П.С.Палластың (1733) еңбектері де назарға алынды. Отандық зерттеушілерден Ү.Қыдырбаева, З.Шадкамның (2025) мақалалары қарастырылды. Қазіргі таңда осы еңбектер бізге шығыс халқының емшілік өнері туралы құнды ақпараттар дереккөзі болып табылады. Әртүрлі мақсатпен жасалған бұл зерттеулер, әсіресе, ауру, дәрі-дәрмек, ем-дом, гигиена, емшілікке қатысты өте қызықты бірегей деректер береді. Біз мақаламызда деректердің ішіндегі айтылып кеткен халық емшілігіне байланысты жайттарды қарастыратын боламыз. Мақала жазу барысында орыс және еуропа

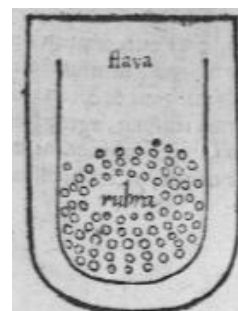
зерттеушілерінің, отандық ғалымдардың деректерін жинақтау, жүйелеу, саралау, сұрыптау және тұжырымдау әдістері қолданылады.

Талқылау

Шығыс әрқашан Батыс үшін сиқырлы, құпия, ғажапқа толы бір әлем ретінде қабылданды. Шығыс халқының өмір сүру салты, дүниетанымы, наным-сенімі, философиясымен қатар табиғатпен үндестік табуы, емшілерінің ем-дом жасауы, түрлі ритуалдары да батыс зерттеушілерінің де назарын аударды. Шығыс халықтарының медицинасына арналған батыс дереккөздерін талдау медициналық білім тарихын ғана емес, сонымен бірге батыстың Шығысты ғылыми тұрғыдан қабылдауының да өзгеруін көрсетеді. Ең алдымен, батыс тарапынан әртүрлі медициналық дәстүрлерге қызығушылық біркелкі болмағанын атап өткен жөн. Кей деректерде б.з.б. V ғасырда өмір сүрген, тарих атасы Геродоттың Вавилон, Скифияға жасаған сапарларын баяндағанда скифтердің емдік шөптерін сипаттағанын кездестіруге болады. Қытай және иран медицинасы ерте кездерден бастап батыс зерттеушілерінің назарын аударып, түрік және қазақ халық медицинасына қарағанда тереңірек зерттелді. Қытай медицинасы туралы батыстық алғашқы зерттеулер Жан-Батист Дюальдтың (1738) миссионерлер есептерінің негізінде жазылған «Қытай империясының және Қытай Татариясының географиялық, тарихи, хронологиялық, саяси және физикалық сипаттамасы» еңбегінде кездеседі. Арнайы қытай медицинасына арналған алғашқы еуропалық еңбектердің бірі қытай медициналық мәтіндерінің латынша аудармалары жарияланған Андреас Клейердің (1682) «Specimen Medicinae Sinicae» атты еңбегі болды. Бұл еңбек Батыс ғылымында Шығыс медицинасына деген қызығушылықтың алғашқы кезеңін дәлелдейді және қытай медициналық дәстүрін біртұтас білім жүйесі ретінде көрсетуге деген ұмтылысты көрсетеді. Аталмыш еңбекте өмірлік энергия концепті, пульс теориясы, фармакологиялық мәліметтер, терапевтік әдістер туралы айтылады. Пульс теориясына терең тоқталып, бейнелі түрде түсіндірмелер беріледі.

Келесі бір бөлімде пульсты термей, тілге қарап ауруды анықтайтын дәрігерлер туралы айтылады: «Бұл трактат белгісіз бір христиан мандарин дәрігерінің кітабынан үзінді, Мандариндер мұнда негізінен «Дәрігерлер» деген атаумен ерекшеленеді, олар тілдегі белгілерге ғана қарап, ешбір тамырды тексермей-ақ, әсіресе қатерлі безгектің күші мен сипатын дерлік қатесіз анықтауға болатынын айтқан». Бұл бөлім толықтай ауруды тілге қарап анықтауға арналған. Әр суретке сипаттама беріледі, соңғы суретке «тіл ақ, желім тәрізді зат бөліп, тот басқандай көрінеді, сонымен қатар қатты, ылғалсыз, құрғақ және мүлде ылғал жоқ болса бұл өмірдің соңы жақындағанын білдіреді. Егер тілге қол тигізгенде суық болса, ол өлім белгісі» (Cleyer, 1682: 2) деп анықтама беріледі.

Э. Брецинейдердің (1882) «*Botanicon sinicum*» отандық және батыстық дереккөздерден алынған қытай ботаникасы туралы жазбалары халық медицинасы мен шөппен емдеуге қатысты бір еуропалық тарапынан жинақталған алғашқы ірі ботаникалық жинақ болды. Брецинейдер тек өсімдіктер мен халық емшілігі туралы ақпаратты жинақтап қана қоймай, сонымен бірге ол кездегі еуропалық ғылыммен салыстыра отырып: «Қытай фармациясы мен терапиясы, «Пэнцао кангму» еңбегінің мәтінінің басым бөлігін құрайтын күрделі рецепттері біздің зерттеу аямызға кірмейді, ал дәрілердің медициналық қолданылуы тек кейде ғана атап өтіледі. Біздің ойымызша, еуропалық ғылым қытай медицинасының осы саласынан ештеңе үйрене алмайды. Біз Қытайда күшті емдік қасиеттері бар өсімдіктердің бар екенін жоққа шығармаймыз, бірақ қытай дәрігерлері оларды қолдануда тәжірибеге емес, дәрілердің қасиеттері туралы қиял-ғажайып болжамдарға сүйенеді (Bretschneider, 1882: 7)» деген тұжырым жасайды, батыс медицинасына басымдық береді. Британиялық миссионер Бенджамин Хобсон қытайда «*Quanti Xinlun-A New Theory of the Body*» (1851) атты анатомиялық кітап жазып, батыс медицинасының Қытайда таралуына үлес қосқан. Джон Ум. Шиффелер (1976) «Қытай халық медицинасының шығу тегі» мақаласында Қытай халық медицинасының бастауы неолит дәуіріндегі малшылар мен аңшы-жинаушылардың өсімдіктер туралы білімінде, діни-магиялық сенімдерінде, бастапқы медициналық әдістері мен сенім арқылы емдеуінде жатыр. Табиғатпен күнделікті қарым-қатынаста олар тіршілік ету шараларын инстинктивті түрде меңгерген, олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін Қытайдың әртүрлі мәдениеттерінде сақталған деп айтады (Schiffeler, 1976: 17).

Қытай медицинасы секілді Иран медицинасына да батыстың қызығушылығы ертерек басталған. Ибн-Синаның еңбектері ортағасырларда батыс тарапынан кеңінен зерттеліп, латын тілдеріне аударылғаны, медициналық мектептерде оқу құралы ретінде қолданылғаны туралы көптеген деректер бар. Л.Арвиденің «*The editions and the translations of Avicenna's Canon of Medicine*» мақаласында кең ақпарат беріледі. «Канон он ғасыр бұрын сипаттаған медицина қағидалары бүгінгі күні АҚШ-тағы UCLA және Йель университеттерінде және басқа да оқу орындарында медицина тарихының бір бөлігі ретінде оқытылады. Кітаптың көп бөлігі Қытайда Юань дәуірінде (XIII–XIV) хуэй ұлты өкілдері тарапынан «Хуэйхуэй Яофан» (Хуэй ұлтының рецептілері) деген атпен қытай тіліне аударылды. Сонымен қатар, «Канон» Үндістанда қолданылатын дәстүрлі медицина түрі – унани медицинасының негізін құрады» (Arvide, 2016: 424). Сасанидтер кезеңінде Шапур I негізін қалаған Гондишапур ғылыми-медициналық оқу орталығы туралы да көптеген батыс деректерінде кездеседі. С.Элгуд (1951) «*A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*» кітабында Парсы елі мен Шығыс халифаттарының медицинасын жан-жақты қарастырып, Гондишапурдағы медициналық мәселелермен айналысатын арнайы ұйымдар бар болғанын, онда болашақ дәрігерлердің емтихан тапсырып, академиялық дәреже алғандығын да айтып өтеді. Бұл еңбекте батыстықтарға Rhazes атымен танымал әрі дәрігер әрі химик Закария әр-Разидың емшілігі, оның «*Kitāb al-Ḥāwī fī al-ṭibb*», «*Kitāb al-Mansurī*» еңбектері туралы да баяндалады. «Ортағасырлық Еуропадағы медицина профессорларының көзқарасы бойынша бұл еңбектің маңызы аса зор болған. Әсіресе «*Nonus Almansuris*» деген атаумен жазылған тоғызыншы кітап көптеген түсіндірмелерге арқау болып, барлық ортағасырлық университеттердің

медицина оқу бағдарламасының тұрақты бөлігіне айналды. Бұл тоғызыншы кітап «бастан-аяққа дейінгі» ауруларды қарастырды. Халил Аббастың айтуынша, әл-Мансуридің кемшілігі – оның қысқалығында болды» (Elgood, 1951: 201). Батыс ғылымы Закария ар-Разиы педиатрияның негізін салушы ретінде бағалады: «Of Habits which becomes natural» деген брошюра жазып, Шеррингтонның шартты рефлекс теориясын алдын ала болжады. «Diseases in Children» атты монография жазғандықтан оны педиатрияның негізін қалаушы деп те санауға болады. Оның бірнеше кішігірім еңбектері ортағасырларда латын тіліне аударылып, «Opera Parva Abubetri» деген атаумен жинақталып басылды» (Elgood, 1951: 203). Парсы тілінде жазылған «Асрār ал-атиббā» («Емшілер сыры») медициналық еңбегін, алғаш зерттеген француз әскери дәрігері, эпидемиолог-ғалым Джозеф Тулузан (Joseph-Desire Tholozan, 1820–1897) болды. Ол Иранда Табйб Тұлұзāн Иўнāнй есімімен танылып, медициналық оқу орындарын ашып, эпидемиология мен хирургия саласында ұзақ жылдар бойы Хаким башы (يشاب ميكج) қызметін атқарған. Иранда парсы, үнді медицинасымен танысып, парсы тілінде зерттелмеген «Асрār ал-атиббā» және «Рисāла дар тибб» атты ортағасырлық трактаттарды таныстырады. Алғаш Тегеранда 1276/1860 жылы және 1963 жылдары Джозеф Тулузанның бастамасымен «Asrār al-atibbā' iā mudjarrabāt īlat Chaḡatāī» (Емшілер сыры немесе) – Шағатай елдерінің емшілік тәжірбиесі» деген атпен басылып шығады. Автор мәтіннің Орта Азия халықтарына тиесілі екенін және хижра жыл санауымен 910 жылы парсы тіліне түрік тілінен аударылғанын анықтаған (Тұяқбаев, 2023: 101).

Осман Империясы кезеңінде де түрік халқының халық емшілігі жан-жақты зерттелген. 1831 ж. Эдинбург медицина және хирургия журналында жарияланған «Sketch of the State and Practice of Medicine at Constantinople. By C. Bryck, M. D.» мақаласында Константинополдегі медицинаны сол кездегі Батыс Еуропаның стандарттарымен салыстырады, емдеу әдістеріне, медициналық даярлыққа және денсаулық сақтау ұйымдастыруына қатысты ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындайды. Х.Молткенің (1812) хаттарында Осман халқы арасында таралған оба туралы және түрік халқының гигиенасы туралы деректер беріледі.

Орта Азиядағы түркі тілдес халықтардың халық емшілігі, емдеу тәсілдері мен емшілері туралы деректерді орыс-неміс зерттеушілерінің архивтік деректерінен таба аламыз. Паллас, Левшин секілді зерттеушілер өз очерктерінде әр халыққа жеке тоқталып сипаттама береді. Соның ішінде қазақ халқының денсаулығы мен медицинасы туралы ақпараттарды саралайтын болсақ Левшин өз зерттеулерінде «Көру қабілеттері таңқалдырады, бір орында тұрып 10 версттен яғни 10,67 кмден көп қашықтықтағы шағын элементтерді көре алады. Көру қабілеті жоғары еуропалық анық емес нүкте көрген жерде олар заттың сұлбасы мен түсін айыра алады. Тамақсаулығымен жеті халыққа аты шыққан адамдарға таң қалмай қарау мүмкін емес, олар аңдар секілді көп көлемде ет жеп, қымыз ішеді. Жалпы алғанда, қырғыздар кәрілік жасына дейін жиі жетеді, олардың арасында 80 жастағылар аз емес, арасында 100 жасағандар да кездеседі. Жұқпалы аурулар Қазақ Ордасын бұзбаған, әлсіретпеген, олардың арасында аурулар аз кездеседі» деп анықтама береді (Левшин, 1832 : 33-35). Қазақтарда мерезді (сифилис) емдеу туралы неміс зерттеушісі И.Ф. Бларамберг те өз әскери-статистикалық зерттеулерінде: «Қырғыздарда тәжірибелі бақсылар (дәрігер) бар, олар көп жылдық емдеу нәтижесінде мерезді де емдеу тәжірибесін жинақтаған. Олар негізінен, қырғызша Тамир-даре деп аталатын сассапирлиден, мия тамырынан және басқа да бізге белгісіз ұсақтап туралған тамырлардан күшті шайыр дайындайды. Бұл шайырдың құрамы тек тәжірибелі бақсыларға ғана белгілі және олар оны құпия сақтайды. Шайырдың әсері қатты терлетіп, ағзадан мерез уын және оның маңызды өмірлік мүшелердегі жинағын шығарып тастауға көмектеседі (Бларамберг, 1848: 90)».

И.Лосьев «Медицина в киргизской степи» деген мақаласында қазақтарда екі түрлі емшінің болатынына тоқталады, біріншісі шөптермен емдейтін дәрігер болса, екіншісі ауруларды шамандар секілді қобызбен емдейтін бақсы туралы айтады (Лосев, 1874: 193). Доктор Савваның 1803-1804 ж. жазбаларында да бақсылардың емдеу тәсілдері айтылады,

1899 ж. бұл тақырыпты А.Е.Алекторов та «Бақсы» атты мақаласында жан-жақты қарастырады (Алекторов, 1899: 1-9).

Зерттеу нәтижелері

Шығыс халқының халық емшілігін, денсаулық және гигиена туралы дүниетанымын, қалыптасқан емшілер жүйесін зерттеген батыс дереккөздерін талдай отырып, шығыс халық медицинасына қызығушылықтың біркелкі дамымағаны байқалды деп айта аламыз. Мақалада қарастырылған қытай, парсы, түрік және қазақ халықтарының мысалында жазбаша жеткен медициналық трактаттар мен еңбектерге басымдылық беріліп, салыстырмалы түрде дамыған медицина ретінде бағаланғаны, керісінше көшпенді өмір салтын ұстанған халықтардың емдом тәсілдері, тәжірибесі, емшілеріне деген сенімсіз көзқарас қалыптасқанын төменде келтірілген деректерден көз жеткізуге болады. Шиффелер (1976) «Қытай халық медицинасының шығу тегі» мақаласында конфуциандық дәрігерлер арасында медициналық мамандану болғанын айтып, классификация жасаған: «Дәрігерлер негізінен жұқпалы және физиологиялық ауруларды емдеумен айналысты. Біріншісіне адамнан адамға немесе жануардан адамға тікелей, фомиталар арқылы немесе векторлар арқылы берілетін вирустар, безгек, бактериялар, саңырауқұлақтар, құрттар және протозоа жатады. Екіншісіне артрит, есі ауысу, қант диабеті, гемофилия сияқты аурулар кірді, олар көбінесе жоғарыда аталған жұқпалы аурулардың әсерінен пайда болатын. Хирургтар негізінен жарақаттарды (мысалы, шайқаста, аң аулауда немесе апаттар кезінде алынған жаралар мен жарақаттар) емдеумен айналысты. Шөп дәрігерлері Конфуций философиясына сәйкес дұрыс тамақтанбаудан туындайтын аурулардың алдын алумен негізінен айналысты. Ветеринарлық хирургтар адам хирургтарымен бірдей емдеу әдістерін қолданды, тек адам ауруларының орнына жануарлардың (әсіресе аттардың) ауруларын емдеді» (Schiffeler, 1976: 27). Парсы медицинасын зерттеушілердің деректерінен Гондишапурдағы медициналық академияда дәрігерлердің академиялық дәрежелер алуы, араб-парсы тіліндегі трактаттардың, Ибн-Сина, Закария әр-Разидың еңбектерінің батыс институттары бағдарламасына енгізілуі батыстың араб-парсы халық медицинасына деген оң көзқарасын білдіреді. С.Элгуд (1951) «A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate» еңбегінде Закария әр-Разидың шағын трактаттары туралы да айтылады. Әсіресе, шағын еңбектерінен ең маңыздысы – шешек пен қызылша туралы трактаты жайлы ақпарат беріледі. «Ол латын тіліне аударылып, 1489 жылы Венецияда, 1549 жылы Базельде, 1747 жылы Лондонда және 1781 жылы Геттингенде басылып шықты. Осыларға қоса 1762 жылы Парижде грекше аудармасы басылып шықты, ал 1848 жылы ағылшынша аудармасы жасалды. Еңбектің маңызы – ол шешекті клиникалық бірлік ретінде алғашқы нақты сипаттамасы болып табылады және осылайша, Нейбургер айтқандай: «Барлық жағынан әділ түрде ол араб медициналық дәстүрінің әшекейі ретінде саналады». Әйтсе де, қытай, араб-парсы халық емшілігін төмендетіп жазылған деректер де бар екендігін айта кеткен жөн. Брецинейдер қытай медицинасын қиял-ғажайыпқа сүйенген деп тұжырымдаса, Элгуд шығыс халифаттарындағы медицинаға кезең-кезеңмен тоқтала отырып, Закария әр-Разидың «Kitāb al-Ḥawī fī al-ṭibb» еңбегінде анатомия мен хирургия туралы айтылмады деп сынайды: «Ол осы өнердің студенттеріне аурулар мен сырқаттарды емдеуде қажет болатын ең ұсақ-түйек нәрсені де назардан тыс қалдырған жоқ. Алайда ол табиғи мәселелерге, мысалы, элементтерге, темпераменттерге және шырыштар қоспаларына мүлдем тоқталмады. Сонымен қатар ол анатомия мен хирургия туралы да сөз қозғамады. Сонымен бірге ол жүйесіз әрі әдістемесіз жазды, схоластикалық білімге мән бермеді» (Элгуд: 200). Осман империясы кезеңіндегі түрік халқының медициналық ахуалы туралы Молтке (1812) «Мыңдаған түріктер обадан өліп жатқанда, франк халқы арасында құрбан болғандар саны өте аз болды» -деп сипаттайды. Бұл мәлімдемеде түріктердің тазалық туралы түсінігі жоқ немесе жеткіліксіз деген тұжырым бар. Бірақ оның түрік моншалары туралы: «Бұл өте мұқият тазару түрі, түрік моншасында жуынбайынша адам өмірінде ешқашан жуынбаған деп

айтуға болады» деген мәлімдемесіне қайшы келеді (Қаşıқсұ, 2022 : 71). Батыс зерттеушілері деректерінде түрік халқының халық емшілігі жеткілікті дамымаған деп саналғанымен, 19 ғасырда арнайы ереже қабылданғанын айта кеткен жөн: «Осман империясында 1861 жылғы «Memâlik-i Mahrûse-i Şahâne'de Tababeti Belediye İcrasına Dair» ережеге сәйкес, медициналық мектептен немесе шетелдік медициналық оқу орындарынан дипломсыз адамдарға медицинамен айналысуға, ал лицензиясыз адамдарға «дәрігер» атағын қолдануға тыйым салынды» (Göktaş, 2014: 100). Батыс зерттеушілері қазақ халқының халық емшілігіне этнографиялық және антропологиялық тұрғыдан қызығушылық танытқандығын: «Шынында да, қырғыз халқының денсаулығы өте жақсы. Олардың арасында кеуде ауыруы өте сирек кездеседі» (Ягмин, 1845: 45), «Олардың иіс сезу қабілетінің өткірлігі даладағы түтіннің иісін соншалықты қашықтықтан сезе алатындығынан байқалады, бұл еуропалық адамға сиқыр сияқты көрінеді (Зеланд, 1885: 58)», «Созылмалы ауруларды шайтанның әрекеті деп есептеп, ырыммен қарсы тұрады. Бұл аурулар негізінен мүйіз арқылы қан алумен емделеді, ол үшін кішкентай мүйіздерді пайдаланады, ауырған жерді күйдірілген қоспамен басады (Георгий, 1779 : 138)» секілді деректерден көре аламыз. Қазақ халық медицинасы физикалық аспектілермен қатар рухани аспектілерді де қамтыған, ол өз кезегінде адам мен табиғат арасындағы гармонияны сақтауға үлес қосқан. Лосьевтің мақаласында жазылғандай, шөптік, жан-жануар өнімдерімен емдейтін емшілерден басқа, рухани, наным-сенім тұрғысынан емдейтін бақсылар, палшылар, жауырыншылар, жұлдызшылар да болған. Неміс зерттеушілері Паллас та, Георги де оларға жеке-жеке анықтама беріп кеткен. Қазақ даласында кездесетін аурулар және емдеу тәсілдері туралы этнограф Диваевтың (1902) «Киргизские болезни и способы их лечения» атты жазбасында көбірек мәлімет беріледі. Басқа шығыс халықтары секілді түркі халықтарында шипагерлердің классификацияланғаны туралы да: «Кодекс Куманикус, Ж.Баласағұн мен М. Қашқаридің еңбектерінде kam, şaman, otacı, emçi, atasagun тб. халық медицинасымен байланысты сөздердің ұғымдарына кеңінен тоқталған (Қыдырбаева, 2025: 322)» деп айтылады. Орыс және батыс деректері далалық (полевой) зерттеулер негізінде отаршылдық мақсатпен жасалғандықтан қазақ халқының халық емшілігінің қыр-сырынан толық шынайы ақпарат бермейді. Қазақ халқында орыс отаршылдығына дейін қалыптасқан жазба мәдениет үлгілері болғандығы, соның ішінде шағатай тілінде жазылған медициналық трактаттар туралы ешқандай деректер айтылмайды. Қазіргі таңда қазақ халық емшілігі, медицинасы және далалық медицина тарихын ортағасырлық (шағатай тіліндегі) медициналық трактаттар негізінде зерттеулер жасап жүрген З.Шадкам, Ө.Тұяқбаев, Н.Қайранбаева, Ү.Қыдырбаева секілді отандық зерттеушілердің еңбектері негізінде қазақ халқының халық емшілігі аталмыш деректердегіден ауқымды болғанын байқай аламыз. Осы еңбектерде қазақ халқының тұрмыс тіршілігіндегі аурулар, емдеу тәсілдері және оларға қатысты наным сенімдер де кездеседі. Түркілік пен ежелгі парсы және ислам өркениетінің синтезі нәтижесінде өзіндік өркениет пен мәдениет қалыптастырған қазақтардың емшілік және шипагерлік өнері «Дәстүр әл-Илаж», «Асрар әл-Әттиба» секілді ортағасырлық медициналық трактаттарда жазылған. «Парсы әдебиеттерінде «Асрар ал-атибба'» деген қысқа атауымен танылған шығармада жалпы саны сексеннен аса түрлі аурудың емдік жолдары мен ауру атаулары, ауруға байланысты ем-дом әдістері баяндалған» (Қайранбаева, 2024: 29).

Қорытынды

Қазіргі жаһандану үдерісінде әлем халықтары арасындағы қарым-қатынас жан-жақты: саяси, мәдени, ғылыми, ақпараттық тұрғыдан дамып келеді. Адамзат тарихы бойынша өркениеттер мен мәдениеттердің өзара тәжірибе алмасуы, бір-бірін тану мақсатында жасалған байланыстары негізінде осы қарым-қатынастар қалыптасты. Жер бетіндегі барлық адамдарға ортақ мәселелердің шешімі олардың бір-бірімен тәжірибе алмасуы арқылы табылып отырды. Мұны адамзат, қоғамдық санасы мен интелектінің дамуы арқылы түсініп,

байқап келді. Адамзат өміріне тікелей қатысы бар денсаулық сақтау, емдеу және ем-дом жасау тәжірибелерімен алмасу осы тұрғыдан барлық өркениеттер үшін маңызды болды. Сол себепті бұрын әр түрлі мақсатпен жасалған сапарлар, саяхаттар, көштердің кезінде жазылған деректерде аурулардың, дәрілердің атауы, сипаты, себептері назардан тыс қалмай кейде арнайы тоқталып, кейде жалпы мәтіндерде, әңгіме арасында айтылып кеткен. Қазіргі кезде денсаулық сақтау, медицина тақырыбы өз алдына бөлек бір ғылым саласы ретінде қалыптасқанымен, халық арасында өмірлік тәжірибеге негізделген бір шеберлік, өнер түрі ретінде де қабылданады. Осы зерттеуде, денсаулық мәселесі тек дәрігерлерге тән тақырып емес екендігіне назар аудара отырып, әр елдің, әсіресе, Шығыс халықтарының назарындағы ең басты мәселе болғанын байқадық. Тарихтың әр кезеңінде, шығыстың әр түрлі аймағына келген Брецишнейдер (1882), Шиффелер (1976), Паллас (1773), Левшин (1832), Бларамберг (1848) секілді зерттеушілердің деректеріне сүйене отырып, шығыс медицинасы, халық емшілігі әрдайым назарда болғанын, қытай, араб-парсы халықтарының медицинасына оң-теріс екіұшты көзқарас қалыптасқанын, көшпенді халықтардың емшілік шеберлігіне күмәнмен қарағанын айта аламыз. Қазақ халқының шипагерлік тәжірибелерін Шығыс медицинасынан бөлек зерттеуге болмайды. Шығыста, Орта Азия, Қыпшақ даласы өркениетінде маңызды орынға ие көшпенді түркі тайпалары арасында қазақтардың тарихи, мәдени және саяси ірі және ерекше орыны болғанын ұмытпауымыз керек. Қазақ халық емшілігінде ритуалдармен қатар емдік шөптер, тұнбалармен емдеуі қытай халық медицинасымен, дұға оқу, дем салу, тұмар тағу тәжірибелері араб-парсы, түркі халықтарының емшілік тәжірибелерімен ұқсас болып келеді. Әрине, географиялық тұрғыдан шекаралас, көршілес өмір сүрумен қатар, материалдық, экономикалық, ғылыми және медициналық тәжірибелердің де алмасу аренасы болып табылған «Жібек жолы» факторын да назардан тыс қалдырмауымыз керек.

Әдебиеттер:

Алекторов, 1899 – *Алекторов А.Е.* Баксы (Из мира киргизских суеверий) // Известия Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском ун-те. Казань, 1899. Т. 16. Вып. 1.

Бларамберг, 1848-1858 – *Бларамберг И.Ф.* Военно-статистическое обозрение земель киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте // Военно-статистическое обозрение Российской империи: в 17 т. Т. 14: Оренбургский край: в 3 ч. Ч. 3. СПб.: Тип. Деп. Ген. Штаба, 1848–1858. 204 с.

Георги, 1888 – *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. Санктпетербург: Императорская Академия Наук, 1888. 138 с.

Диваев, 1902 – *Диваев А.* Киргизские болезни и способы их лечения // Туркестанские ведомости. 1902. 46 с.

Записки Доктора Саввы..., 1822 – Записки Доктора Саввы Большого о приключениях его в плену Киргизь-кайсаков в 1803–1804 годах. С замечаниями о Киргиз-Кайсацкой степи. Санктпетербург: Типография Н.Греча, 1822.

Зеланд, 1885 – *Зеланд Н.* Киргизы, этнологический очерк. Омск, 1885. С. 58–65.

Қыдырбаева, Шадкам, Тұяқбаев, 2025 – *Қыдырбаева Ү.Т., Шадкам З., Тұяқбаев Ө.О.,* Түркі медициналық шығармаларындағы ауру атаулары: Семантикалық талдау//«Қазақстан шығыстануы».2025. № 1.Т. 13. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.320>

Левшин, 1832 – *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей, часть третья. Санктпетербург: Типография Карла Крайя, 1832. С. 33–35.

Лосев, 1874 – *Лосев И.* Медицина в киргизской степи // Московская медицинская газета 1874. № 28. 193 с.

Паллас, 1773 – *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской Империи, часть первая. Санктпетербург: Императорская Академия Наук, 1773. С. 585–586.

Тұяқбаев, Шадкам, Қайранбаева, 2023 – *Тұяқбаев, Ә., Шадкам, З., Қайранбаева, Н.* Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұрасы – «Асрәр ал-атиббә» // ҚазҰУ Шығыстану сериясы. 2023. № 4 (107). 97–104-б.

Ягмин, 1845 – *Ягмин А.* Киргиз-кайсацкая степь и их жители. Санктпетербург: Типография Карла Крайя, 1845. С. 45–46.

Arvide, 2016 – *Arvide L.M.* The editions and the translations of Avicenna's Canon of Medicine // Journal of Advances in Humanities. 2016. Vol. 4. № 1. P. 423–430.

Bretschneider, 1882 – *Bretschneider E.* Botanicon sinicum. Notes on Chinese botany from native and western sources. London: Trubner, 1882.

Cleyer, 1682 – *Cleyer A.* Specimen Medicinae Sinicae, sive Opuscula Medica ad Mentem Sinensium. Frankfurt am Main, 1682. P.2. Retrived at: https://archive.org/details/BIUSante_154971

Du Halde, 1735 – *Du Halde J.B.* A Description of the Empire of China and Chinese-Tartary. London, 1738. <https://archive.org/details/descriptionofemp00duha>

Elgood, 1951 – *Elgood C.* Medical History of Persia and the Eastern Caliphate. Cambridge, 1951. P. 201–218. Retrived at: <https://ia802905.us.archive.org/21/items/in.ernet.dli.2015.106426/2015.106426.Medical-History-Of-Persia-And-The-Eastern-Caliphate.pdf>

Göktaş, 2014 – *Göktaş H.* XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler // Journal of History Studies. 2014. Vol. 6. Issue 6. P. 99–115.

Hobson, 1851 – *Hobson B.* Quanti xin lu. 1851. Retrived at: <https://archive.org/details/b24935591>

Kaşıkcı, 2022 – *Kaşıkcı R.* Helmuth von Moltke'nin mektupları üzerine değerlendirme // International Journal of Education and History Research. 2022. Yıl. 4. Sayı. 2. Sf. 63–77.

Kayranbayeva, Shadkam, Tuyakbayev, 2024 – *Kayranbayeva, N., Shadkam Z., Tuyakbayev, O.* Medicinal Plants in Medieval Treatises: Medicinal Properties, Application, Description // Bulletin – Orientalism KazNU. 2024. № 4 (111). P. 25–32.

Schiffeler, 1976 – *Schiffeler J.W.* The Origin of Chinese Folk Medicine // Asian Folklore Studies. 1976. Vol. 35. № 1. P. 17–35.

Tholozan, 1870 – *Tholozan J.D.* Grande épidémie cholérique. Paris, 1870. Retrived at: <https://archive.org/details/b22383414>

References:

Alectorov, 1899 – *Alectorov A.E.* Baksy (Iz mira kirgizskikh sueveriy) [Baksy (From the world of Kyrgyz superstitions)] // Izvestiya Obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. Vol. 16. Issue 1. Kazan, 1899. (in Rus.).

Blaremborg, 1848–1858 – *Blaremborg I.F.* Voенно-statisticheskoe obozrenie zemel' kirgiz-kaysakov Vnutrenney (Bukeyevskoy) i Zaural'skoy (Maloy) ord Orenburgskogo vedomstva po rekognostirovkam i materialam, sobrannym na meste [Military-statistical review of the lands of the Kyrgyz-Kaysaks of the Inner (Bukeyev) and Trans-Ural (Minor) Horde of the Orenburg Department based on reconnaissance and materials collected on site] // Voенно-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii: in 17 vols. Vol. 14: Orenburg Region: in 3 parts. Part 3. Sankt-Peterburg: Typography of the General Staff Department, 1848–1858. 204 p. (in Rus.).

Georgi, 1888 – *Georgi I.G.* Opisanie vseh obitayushchikh v Rossiyskom gosudarstve narodov, ikh zhiteyskikh obryadov, obyknoveniy, odezhd, zhilishch, uprazhneniy, zabav, veroispovedaniy i drugikh dostopamyatel'nostey [Description of all the nations living in the Russian state, their everyday rites, customs, clothing, dwellings, exercises, entertainments,

religions, and other remarkable features]. Sankt-Peterburg: Imperial Academy of Sciences, 1888. 138 p. (in Rus.).

Divaev, 1902 – *Divaev A.* Kirgizskie bolezni i sposoby ikh lecheniya [Kyrgyz diseases and methods of their treatment] // *Turkestanские ведомости*. 1902. 46 p. (in Rus.).

Dmitrev, 1901 – *Dmitrev D.* Na kumyse u kirgizov [On kumys among the Kyrgyz]. Bryansk: M.I. Yudin Printing House, 1901. 24 p. (in Rus.).

Zapiski Doktora Savvy..., 1822 – *Zapiski Doktora Savvy Bol'shego o priklyucheniakh ego v plenu u Kirgiz'-kaysakov v 1803–1804 godakh. S zamechaniyami o Kirgiz-Kaysatskoy stepi* [Notes of Doctor Savva Bolshoy about his adventures in captivity among the Kyrgyz-Kaysaks in 1803–1804, with remarks on the Kyrgyz-Kaysak Steppe]. Sankt-Peterburg: N. Grech Printing House, 1822. (in Rus.).

Zeland, 1885 – *Zeland N.* Kirgizy: etnologicheskiy ocherk [Kyrgyz: an ethnological essay]. Omsk: District Headquarters Printing House, 1885. P. 58–65. (in Rus.).

Kydyrbayeva, Shadkam, Tuyakbayev, 2025 – *Kydyrbayeva U.T. Shadkam Z. Tuyakbayev O.O.*, Turki meditsinalyk shygarmalaryndagy auru ataulary: Semantikalyk taldau [The nomenclature of diseases in turkic medical works: A semantic analysis] // *Qazaqstan Şyğystanuy*. 2025. No. 1. Vol. 13. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.320> (in Kaz.).

Levshin, 1832a – *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey, part three [Description of the Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaysak Horde and Steppes, part three]. Sankt-Peterburg: Karl Kray Printing House, 1832. P. 33–35. (in Rus.).

Losev, 1874 – *Losev I.* Meditsina v kazakhskoy stepi [Medicine in the Kazakh Steppe] // *Moscow Medical Gazette*. 1874. No. 28. 193 p. (in Rus.).

Pallas, 1773 – *Pallas P.S.* Puteshestvie po raznym provintsiyam Rossiyskoy Imperii, part one [Journey through various provinces of the Russian Empire, part one]. Sankt-Peterburg: Imperial Academy of Sciences, 1773. P. 585–586. (in Rus.).

Tholozan, 1870 – *Tholozan J.D.* Grande épidémie cholérique [The Great Cholera Epidemic]. Paris, 1870. Retrived at: <https://archive.org/details/b22383414> (in French).

Tuyakbayev, Shadkam, Kayranbayeva, 2023 – *Tuyakbayev, O., Shadkam, Z., Kayranbayeva, N.* Ortagasyrlyk turki medisinasynyn parsy tilindegi murasy [«Asrār al-atibbā'» – the heritage of medieval turkic medicine in the persian language] // *QazUU Şığystanuw serıyası*. 2023 No. 4 (107). P. 97–104. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.010> (in Kaz.).

Yagmin, 1845 – *Yagmin A.* Kirgiz'-kaysatskaya step' i ikh zhiteli [The Kyrgyz-Kaysak Steppe and its inhabitants]. Sankt-Peterburg: Karl Kray Printing House, 1845. P. 45–46. (in Rus.).

Arvide, 2016 – *Arvide L.M.* The editions and the translations of Avicenna's Canon of Medicine // *Journal of Advances in Humanities*. 2016. Vol. 4. № 1. P. 423–430.

Bretschneider, 1882 – *Bretschneider E.* Botanicon sinicum. Notes on Chinese botany from native and western sources. London: Trubner, 1882.

Cleyer, 1682 – *Cleyer A.* Specimen Medicinae Sinicae, sive Opuscula Medica ad Mentem Sinensium. Frankfurt am Main, 1682. P.2. Retrived at: https://archive.org/details/BIUSante_154971

Du Halde, 1735 – *Du Halde J.B.* A Description of the Empire of China and Chinese-Tartary. London, 1738. <https://archive.org/details/descriptionofemp00duha>

Elgood, 1951 – *Elgood C.* Medical History of Persia and the Eastern Caliphate. Cambridge, 1951. P. 201–218. Retrived at: <https://ia802905.us.archive.org/21/items/in.ernet.dli.2015.106426/2015.106426.Medical-History-Of-Persia-And-The-Eastern-Caliphate.pdf>

Göktaş, 2014 – *Göktaş H.* XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler [Doctor–Patient Relations and Non-Diploma Physicians in the Ottoman Empire during the Nineteenth Century] // *Journal of History Studies*. 2014. Vol. 6. Issue 6. P. 99–115. (in Tur.).

Hobson, 1851 – *Hobson B.* Quanti xin lu [A New Treatise on the Preservation of Health]. 1851. Retrived at: <https://archive.org/details/b24935591>

Kaşıkcı, 2022 – *Kaşıkcı R.* Helmuth von Moltke'nin mektupları üzerine değerlendirme [An Analysis of the Letters of Helmuth von Moltke] // International Journal of Education and History Research. 2022. Yıl. 4. Sayı. 2. Sf. 63–77.

Kayranbayeva, Shadkam, Tuyakbayev, 2024 – *Kayranbayeva, N., Shadkam Z., Tuyakbayev, O.* Medicinal Plants in Medieval Treatises: Medicinal Properties, Application, Description // Bulletin – Orientalism KazNU. 2024. № 4 (111). P. 25–32.

Schiffeler, 1976 – *Schiffeler J.W.* The Origin of Chinese Folk Medicine // Asian Folklore Studies. 1976. Vol. 35. № 1. P. 17–35.

Tholozan, 1870 – *Tholozan J.D.* Grande épidémie cholérique [The Great Cholera Epidemic].. Paris, 1870. Retrived at: <https://archive.org/details/b22383414>

*¹Малиева Н.А., ²Шадкам З.

^{1,2}Қазақский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹nurguljan@inbox.ru, ²zubaide.z@kaznu.kz

ИЗУЧЕНИЕ ВОСТОЧНОЙ МЕДИЦИНЫ: НА ОСНОВЕ ЗАПАДНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Аннотация. Наряду с питанием, одеждой и продолжением рода, здравоохранение и лечение болезней относятся к числу основных потребностей человечества. Так же как каждая страна имеет свою национальную одежду, кухню, музыку и обычаи, хорошо известно, что у каждой страны есть свои национальные методы и виды лечения, которые развились на основе жизненного опыта. Когда речь заходит о восточной медицине, в первую очередь на ум приходят китайская, индийская, персидская и тюркская медицина, тогда как западная медицина ассоциируется с греческой и латинской медициной. Цель этой статьи – рассмотреть взаимосвязь между восточной и западной медициной. Для Запада Восток всегда считался волшебным, загадочным миром, полным чудес. На каждом этапе истории подавляющее большинство купцов, послов и путешественников, приезжавших в Центральную Азию, Китай, Индию и Персию, писали мемуары и путевые заметки. Исторические записи показывают, что в течение последних трех столетий, в результате развития международных отношений и коммуникаций, к их рядам присоединились также военные, политические и религиозные деятели. Новизна исследования в данной статье заключается в сравнительном анализе сочинений этих иностранных деятелей, что позволяет провести документальное исследование информации о народной медицине восточных народов. Цель исследования – установить, что наряду с народной медициной восточных народов в зарубежных источниках отражены казахская народная медицина, методы лечения, названия и понятия болезней и недугов. В ходе исследования используются методы источниковедения, сравнительного анализа, историко-этнографического анализа. Результаты исследования показывают их отношение к восточным искусствам исцеления и культуре на основе информации, представленной в отчетах, мемуарах и путевых заметках иностранных путешественников, купцов, политических, государственных и военных деятелей.

Ключевые слова: Восточная медицина, искусство исцеления, китайская, персидская, турецкая, казахская народная медицина, классификация целителей, западные источники.

*¹Maliyeva N.A., ²Shadkam Z.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹nurguljan@inbox.ru, ²zubaide.z@kaznu.kz, ³bagdat75@inbox.ru,

THE STUDY OF EASTERN MEDICINE: BASED ON WESTERN SOURCES

Abstract. Along with food, clothing and procreation, healthcare and treatment of diseases are among the basic needs of humanity. Just as every country has its own national dress, cuisine, music and customs, it is well known that every country has its own national methods and types of treatment that have developed on the basis of life experience. When it comes to Eastern medicine, Chinese, Indian, Persian and Turkish medicine come to mind first, while Western medicine is associated with Greek and Latin medicine. The purpose of this article is to examine the relationship between Eastern and Western medicine. For the West, the East has always been considered a magical, mysterious world full of wonders. At every stage of history, the vast majority of merchants, ambassadors and travellers who came to Central Asia, China, India and Persia wrote memoirs and travel notes. Historical records show that over the last three centuries, as a result of the development of international relations and communications, military, political and religious figures have also joined their ranks. The novelty of the research in this article lies in the comparative analysis of the works of these foreign figures, which allows for a documentary study of information on the folk medicine of Eastern peoples. The aim of the study is to establish that, along with the folk medicine of Eastern peoples, foreign sources also reflect Kazakh folk medicine, methods of treatment, names and concepts of diseases and ailments. The study uses methods of source studies, comparative analysis, and historical and ethnographic analysis. The results of the study show their attitude towards Eastern healing arts and culture based on information presented in reports, memoirs and travel notes of foreign travellers, merchants, political, state and military figures.

Keywords: Eastern medicine, healing arts, Chinese, Persian, Turkish, Kazakh folk medicine, classification of healers, Western sources.

Авторлар туралы мәлімет:

Малиева Нургуль Ануарбековна, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Шадкам Зубайда, филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы профессоры, Алматы қ., Қазақстан

Информация об авторах:

Малиева Нургуль Ануарбековна, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Шадкам Зубайда, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, профессор кафедры истории тюркологии и истории стран Востока, г. Алматы, Казахстан

Information about authors:

Maliyeva Nurgul Anuarbekovna, Phd student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Shadkam Zubaida, Candidate of Philological Sciences, professor of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental studies at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

¹Сарқытқан Қ. ²Әмірбекова С.К. ³Құрманбаева Қ.С.
^{1,2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: ¹kaster012@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³kurmanbayeva.ks@gmail.com

АДАМЗАТ ТАРИХЫ МЕН ӨРКЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ КАРТАЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ: ЕЖЕЛГІ МЫСЫР ЖӘНЕ МЕСОПОТАМИЯ КАРТАЛАРЫН САЛЫСТЫРА ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихи карталардың ғылыми және мәдени тәжірибе ретінде адамзаттың даму тарихындағы рөлі қарастырылады. Ежелгі заманғы саз балшық тақталарға кеңістіктің сызбасын бейнелеуден бастап, қазіргі дәуірдегі GIS технологиясына негізделген, цифрлық карталарға дейінгі карталардың даму тарихына назар салатын болсақ, карталар тек бағыт-бағдар көрсету құралы емес, сонымен қатар, саяси биліктің, діни дүниетанымның және технологиялық прогрестің көрінісі ретінде дамып келе жатқанын білуге болады. Бұл зерттеуде картография эволюциясының негізгі кезеңдері мен оның кеңістік, уақыт және бірегейлік туралы адамзат түсінігін қалыптастырудағы рөлі талқыланады. Картографияның ежелден қалыптасып, тұрақты түрде дамып отырған ғылым саласы екенін айқындай отырып, оның ғылыми, мәдени және саяси функциялары жүйелі түрде қарастырылады. Зерттеуде ежелгі Месопотамия мен Мысыр өркениеттерінің картографиялық дәстүрлері, ортағасырлық ислам және христиан дүниетанымындағы кеңістік түсініктері салыстырыла зерттеледі. Ұлы географиялық ашулар дәуіріндегі және отаршылдық ұстанымдар негізіндегі картографияның мәні көрсетіліп оған қарсы ұлттық идеологияның қалыптасуындағы картографияның рөлі кеңінен талқыға түседі. Бұл мақалада сонымен қатар, қазіргі заманғы карталар - аумақтық тұтастық, ұлттық бірегейлік, тарихи жады және геосаяси стратегияларды қалыптастыруда ықпалды құрал ретінде сипатталады. Қазіргі цифрлық картография – жаһандық саясат пен мәдениеттің маңызды құралына айналған күрделі әрі құбылмалы геосаяси жағдайда Қазақстан секілді отаршылдық тарихын бастан кешірген әрі территориясының жер-су атауларының басым көбі өзінің әуелгі, тарихи атауынан бұрмаланып кеткен оның үстіне аумақтық тұтастығы маңызды мәселеге айналып отырған мемлекет үшін тарихи карталардың маңызы айрықша екендігі дәріптелген. Қорыта айтқанда, картографияның ғылыми, саяси және рухани салалардағы ықпалы мен трансформациясы терең зерделеніп, оның бүгінгі күнгі геосаяси қолданыстары, жүйеден мемлекеттің тұтастығы мен тәуелсіздігінің баянды болуындағы орны жан-жақты ашып көрсетілген.

Алғыс: Бұл мақала: ЖТН BR24993132 «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: тарихи карталар, өркениеттер (Месопотамия, Мысыр), ислам және христиан картографиясы, карталардың эволюциясы, ұлттық идея, геосаяси стратегия.

Кіріспе

Карталар – адамзаттың қоршаған ортаны тану мен оны басқарудағы ең көне құралдарының бірі. Ол - жер бетіндегі кез-келген заттың, дененің, құбылыстың, табиғи күштердің кеңістіктегі орнын және өзара ықпалы мен қатынастарын көрнекі түрде бейнелеп, түсіндіріп көрсетеді. Тарихи карталар – адамзат даму тарихының жарқын көріністері ретінде, ескіден сыр шертіп, шынайы болмысқа, қазіргі кездегі түрлі дау мен таласқа нүкте қоюға көмектесетін аса бағалы жәдігер. Оны тарихшылар, географтар мен саясаттанушылар құнды

бастапқы дереккөзі ретінде бағалайды және пайдаланады. Өйткені, тарихи карталар белгілі бір географиялық аумақ, ғарыштық дүниетаным және идеологиялық жүйелер туралы мағлұмат беретін бірден-бір ақпарат көзі.

Тарихи карталар ізденушілер үшін байырғы мәдениеттердің тарихи-географиялық кеңістігі туралы баға жетпес ақпарат бере отырып, сол кезеңдердегі тарихшылар мен ғалымдардың нені маңызды деп санайтын ой-санасы мен дүние-танымдық түсінігін де ашып көрсетеді. Сондықтан тарихи карталар - есте жоқ ескі заманды жан—жақты бейнелейтін әрі жалғыз маңызды жолы (Black, J., 2000).

Карталар өздерінің даму тарихында біртіндеп қарапайымдылықтан ғылымилыққа, жеке бейнелеуден, кешенді бейнелеуге және жан-жақты кемелденуге қарай дамып отырды. Карталар бейне адамзат ақыл-ойының, сана-сезімінің көрінісі сипатында біртіндеп толығып, өркендеп өсті. Бүгінгі таңда картография тарихының басты мәселесі – картаны адамзаттың игілігі тұрғысынан шынайы әрі ғылыми зерттеу болып табылады. Ішкі ой әлемі мен сыртқы физикалық әлемнің арасындағы дәнекер ретінде карталар – адамның өз әлемін әртүрлі ауқымда түсінуіне көмектесетін негізгі материалдың бірі және бірегейі.

Картографияның даму тарихына көз жіберер болсақ, оның жазудан да, сандық таңбалардан да бұрын пайда болғанын біле аламыз. Себебі, әлемнің көптеген аймақтарында карталар күнделікті тұрмыста Еуропалық ренессанс дәуірінде бастап жаппай қолданысқа ене бастады. Бірақ бұл дүниенің барлық бұрышында тек Еуропалық ренессанс дәуірінен кейін ғана адамдар картаны қолданды деген ұғым бермейді, себебі дүниежүзінің басым көп бөлегінің тұрғындары жергілікті деңгейінде карталарды қолданып өмір сүрген. Осылайша, карта – әрі ежелгі, әрі кең таралған құбылыс ретінде біздің дәуірімізге жетті. Біз бұдан карталар археологиялық немесе жазбаша деректер арқылы белгілі бір өркениеттер дәуірінде адамдардың өміріне, ойлауына және қиялына зор әсер еткен құбылыс екенін аңғарамыз (Harley, J. B., & Woodward D., 1987).

Бүгінге дейін картография ғылым ретінде даму кезеңдерінен өтті. Тарихтың өзіне жүктеген міндетін орындай отырып, пісіп-жетілді. *Қорыта айтқанда*, картографияның негізгі жетістіктерін төмендегідей бірнеше бағытта тұжырымдауға болады:

-Теологиялық дүниетанымды бейнелеуден эмпирикалық картографияға көшті. Бұл үрдеріс Ұлы географиялық ашулар кезеңінде нақты көрініс тапты. Мәселен, ғылыми бақылауларға негізделіп, теңіз жағалаулары, порттар мен мұхит ағыстары мұқият сипаттала бастады. Оның үстіне XIV ғасырдан бастап компас бағыттары мен жел белдеулері негізінде жасалып, қолданысқа енген карталар теңізшілерге арналған дәлдігі жоғары құралға айналды;

- Белгілі тұлғалар картографияның дамуына тың жаңалық әкелді. Мәселен, Герардус Меркатор (1512–1594 жж.) 1569 жылы теңізде түзу бағытпен жүруді жеңілдеткен *Меркатор проекциясын* енгізді. Абрахам Ортелиус (1527–1598 жж.) 1570 жылы алғашқы заманауи атлас – *Аtrium Orbis Terrarum* (*Латын тілінен аударғанда - Қараңғы жершары немесе бейтаныс әлем мағынасында. Бұл жершарының әлі толық ашылмағанын білдіретін образды тіркес Қ.С.)* жинағын жарыққа шығарды. Мартин Вальдземюллер (Martin Waldseemüller, неміс картографы. 1470-1520 жж.) 1507 жылы алғаш рет жаңа құрлықты “Америка” деп атаған картаны жасап, оны Азиядан бөлек құрлық екенін анықтады.

- Техникалық және ғылыми жетілдірулер қалыптасты. Мәселен, ендік пен бойлық жүйесін қолдану кең тарала бастады. Астрономиялық бақылау құралдары карталардың дәлдігін арттырды. Баспа технологиясы (жылжымалы әріп және мыс табакшаға ойып басу) карталарды көп данамен шығаруға мүмкіндік берді.

- Отарлық және саяси мақсаттарда картографияның дамуында зор рөл атқарды. Мысалы, жаңадан ашылған жерлерге иелік ету, шекара белгілеу және отарлау үдерістерін карталар арқылы заңдастырып отырды. Осылайша, карталар империялық саясаттың құралына айналды. Оның үстіне, бұл мемлекет тарапынан қолдау тауып отырған жұмыс болғандықтан, қаржылық және адами-техникалық көмек жеткілікті болды. Нәтижеде

картографиялық үгіт-насихат кең таралып, империялардың аумағын асыра көрсету немесе байырғы халықтарды назардан тыс қалдыру үрдісі етек алды.

- Картографияның ғылым ретінде дамуына әлемдік мәдени және ағартушылық алмасулардың сауда мен саяхатшылықтың да өз ықпалы болды. Мысалы, өзара білім алмасу нәтижесінде Еуропалық картографтар араб, қытай және байырғы халықтардың деректерін кеңінен пайдалануға мүмкіндік алды. Осының нәтижесінде өлшеу мен дәлдікке мән берілген бір ізді белгілер, масштаб және өзге де шартты таңбалар карталардан көрініс тапты. Сауда істерінің, саяхатшылықтың дамуы бұрын бейтаныс өлкелерді танып, білуге мүмкіндік жасады. Міне, осындай көптеген интеграциялық үдерістердің нәтижесінде XVII ғасырдың соңына қарай әлем карталарында Африка, Америка, Азия мен Океания туралы нақтырақ мәліметтер көрініс тапты (Bagrow, L. 1964).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Карталардың алғашқы нұсқасы – адам санасындағы кеңістік туралы ойдың бейнелеуі деп санасақ, ол тіпті жазуды айтпағанда, ең байырғы өте қарапайым «карталар» жасалудан да бұрын қалыптасқанын сезе аламыз. Сондықтан көптеген ғасырлар бойы карталар ғылымда ғана емес, әдебиетте метафора ретінде ойлау, елестету, бейнелеу тәсілдерімен ұштасып қолданылып келді. Басқаша айтқанда, адамзат тарихында географиялық кеңістік және қоғамдық құбылыстар туралы ұғымдар мен деректерді тарих ғылымы арқылы қабылдап, түсініп келсек, карта арқылы физикалық нысанның кеңістіктегі коммуникациялық тарихын бір шағын көлем ішінде бейнелеп келдік. Сондықтан тарихи карталарды зерттеу өте ауқымдылықты, шынайылықты және жан-жақтылықты талап етеді. Сол үшін бұл саладағы зерттеу жұмыстарында көптеген әдістерді қолдануға тура келеді. Мәселен, археологиялық жәдігерлер, жазбаша деректер, ғылыми әдебиеттер негізінде тарихи-деректемелік әдісті, Месопотамия мен Мысыр, сондай-ақ христиан және ислам картографиясының ұқсастықтары мен айырмашылықтары талдау үшін салыстырмалы талдау әдісін, карталарға қатысты діни, саяси және мәдени контекстерді ашу арқылы олардың қоғамдағы рөлдері талдауда мәдени-контекстуалды әдісті, ежелгі елді-мекендерге және тарихи оқиғаларға байланысты материалдар мен ресми құжаттар пайдаланылды құжаттық әдісті, карталардағы символдар мен мағыналарға мән беріп, олардың астарлы мазмұны мен идеологиялық функциялары түсіндіруде интерпретациялық әдісті қолдануға болады. Бұлардан бөлек, географиялық үлгілеу, картографиялық, баяндау сондай-ақ статистикалық, мұрағаттық, индукциялық, дедукциялық және өзге де тарихи-географиялық әдістер қолданылды.

Мақалаға ғылыми материалдар ретінде ағылшын тілінде жарық көрген әдебиеттерде негіз етілді. Оның ішінде тарихи карталардың есте жоқ ескі замандардан маңызды дерек беретін ақпарат көзі ретіндегі маңызын Ұлыбританияның әскери және саяси тарихшы әрі картография тарихының маманы Джереми Блэктың (Jeremy Black) «Maps and History: Constructing Images of the Past» еңбегінен; Карталардың әртүрлі өркениеттер мен мәдениеттердің қалыптасып, дамуындағы рөлін және тарихи кезеңдегі адамдардың күнделікті өмірі мен ойлау жүйесіндегі маңызын археологиялық немесе жазбаша деректер арқылы танып білу тәсілін ежелгі дәуірден бастап қазіргі кезеңге дейін картография тарихын жан-жақты қамти зерттеген көптомдық еңбек авторлары ағылшын географы және тарихшысы Джон Брайан (John Brian) мен американдық картограф әрі тарихшы Харли Дэвид Вудвордтың (Harley David Woodward) «The History of Cartography» еңбегінен; Бабылдың географиялық орны мен тарихи географиясына, өркениетіне, қалалары мен елді-мекендеріне қатысты мәліметтерді, сондай-ақ Хаммурапи қабылдаған заңдардың мән-мағынасына байланысты ғылыми деректерді туралы Американдық Ассириолог, лингвист және жазу жүйелерінің тарихшысы Игнас Джей Гелбдің (Ignace Jay Gelb) «The early history of the West Semitic peoples», Джейкобсен Торкилдтің (Jacobsen Thorkild) «Primitive democracy in ancient Mesopotamia», сондай-ақ Бангладештің Раджшахи университетінің Исламтану және

Санскрит кафедрасының ғалымдары Муршида Хатун және Амирул Исламның (Murshida Khatun, Amirul Islam) «Ancient Civilization and Marriage: a comparative study of Customs, Traditions, and rituals in Sumerian, Babylonian, Persian, Egyptian, Greek, Roman, Chinese, European, African and American Cultures» еңбегінен; Еуропалық картографияның даму кезеңдері мен негізгі тұлғаларын сондай-ақ ежелгі карталардағы Вавилон, Египет және грек үлестері мен Ортағасырлық Ислам, Христиан және Қытай дәстүрлі карталарын зерттеумен айналысқан Гарвард Университетінің ғалымы Бэгроу Леоның (Bagrow, Leo) «History of Cartography» еңбегінен; Тарихи деректерді картаға түсіріп, тарихты географиялық тұрғыдан қайта қарастыруды негіз еткен және кеңістіктік талдау арқылы өткенді жаңа қырынан түсінуге бағытталған ғылыми еңбектердің авторы Ұлыбританияның Ланкастер Университетінің Цифрлық гуманитарлық ғылымдар профессоры Ян Н. Григорий (Ian N. Gregory) мен Данди университетінің география пәнінің оқытушысы, кеңістіктік талдау және географиялық әдістемелер бойынша жетекші маман Алистер Геддестің (Alistair Geddes): «Toward Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History» атты еңбектері пайдаланылды. Отандық ғалымдардан география институтының ғалымы Сламқұл Әбдірахмановтың «Қазақ жерінің каталогы» және Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институты ғалымы Қастер Сарқытқанның «Тарихи карталар және геосаясат: байырғы мәдениет, мемлекеттік мүдде және шекаралық шилеңістер» атты еңбектері қолданылды.

Талқылау

Біз күні бүгінге дейін карталардың қашан және қай жерде бірінші болып қолданысқа енгені туралы нақты әрі ғылыми дәлелдеме ие болғамыз жоқ. Алайда, алғашқы карталардың адамзаттың балаң сана-түсінігі бойынша қасиетті кеңістіктерді бейнелеуден бастау алғаны туралы пікірмен келісуге болады. Мысалы, Вавилонның (Бабыл) дүниежүзілік картасы (б.з.д. VI ғасыр) – нақты географиядан қарағанда ғарыштық тәртіптің рәміздік көріністерін бейнелеуге бағытталғанын пайымдауға болады (*Бабыл - Месопотамияның оңтүстік бөлігінде, қазіргі Ирак жерінде өмір сүрген, біздің заманымыздан бұрынғы 2-мыңжылдықтың басында пайда болған байырғы мемлекет және өркениет. Оның аты мемлекеттің бас қаласы Бабылдың атымен аталған Қ.С.*). Себебі бұл карталарда белгілі әлемді құдіретті күш – «Құдайлық» немесе мифологиялық жүйенің ортасына бейнеленген. Бұл түрдегі карталарға ежелгі Месопотамия мен Мысыр карталарын жатқызуға болады (бұл карталар алғашқы карталар саналады, онда географияны діни рәміздермен біріктіріп қарастырған Қ.С.). Бұдан бөлек Қытайдың Чжоу әулеті (б.з.д. 1122 — б.з.д. 247) дәуіріндегі тасқа қашалып жасалған алғашқы топографиялық карталарды сондай-ақ ежелгі Грекиядағы Птолемейдің географиясы координаталық жүйені енгізген, біршама ғылыми мәнге ие картографиялының негізгі ерекшеліктерін бастау еткен карталарды да жатқызуға болады. Бұл карталардың біртіндеп дамуы адамзат өркениетінің кеңістік пен уақытты түсіну деңгейінің артуымен байланысты қалыптасып, дамып отырды.

Біз ежелгі карталарды қарастырғанымызда жоғарыда атап өткеніміздей байырғы өркениеттерде картография тек географиялық бағдарлау құралы ғана емес, сонымен бірге, діни, мифологиялық және идеологиялық түсініктердің көрінісі ретінде пайдаланғанын пайымдадық. Бұл тұрғыдан алғанда, Ежелгі Месопотамия мен Ежелгі Мысыр – әлемдегі ең алғашқы тарихи карталар жасаған және қолданған мәдениет ошақтары саналады. Алайда, бұл екі өркениет карталарының тарихи құндылығы мен ерекшеліктері салыстырмалы түрде бір-бірінен парықталады.

Зерттеу нәтижелері

Месопотамия картографиясына тоқталып өтейік. Бұл өркениет картасының басты құндылығы – адам мен әлемнің байланысы космологиялық-теоцентристік негізде түсіндірілген. Бұл көзқарас сол дәуірдің карталарында айқын бейнеленіп келген. Солардың

ішіндегі ең танымалы – Бабыл әлем картасында (б.з.д. VI ғ.) Бабыл (Вавилон) қаласы әлемнің орталығы ретінде бейнеленген. Картаның айналасын Oceanus қоршап тұр (*Oceanus – мифологиялық тұрғыда барлық судың көзі әрі тәңірі, ал географиялық тұрғыда әлем мұхиты деген мағынада қолданылған Қ.С.*) ал оның сыртында белгісіз және мифологиялық үшбұрышты аймақтар салынған. Осы көріністер арқылы ежелгі Вавилонның күш-құдіретін асқақтатып бейнелеуге тырысқан. Біз осы орайда Вавилон тарихына аз-кем тоқтала кетейік. Адамзат тарихында өзінің мәдениетімен сақталған Шумер және Аккад аймақтары кезінде Вавилонның құрамында болғаны белгілі. Сирия шөлінен шыққан семиттік Аморлықтар Вавилонды жаулап алды (Gelb, I. J. 1961). Алайда олар Шумер және Аккад мәдениеттерін бойына сіңіріп, өздерінің де мәдениетімен бірлестіре отырып, Вавилонның ерекше мәдениетін дамыта түсті. Әйгілі Хаммурапидің билік дәуірі Вавилон империяның жан-жақты дамыған кезеңі екені белгілі. Себебі, Хаммураби ең жергілікті әдет-ғұрыптарды ғана емес, жалпыға бірдей заңды құрастыру және тұжырымдау болды. Бұл өз кезегінде білім-ғылымның дамуына серпін берді (Jacobsen, T. 1943). Хаммурапи қабылдаған заңдар Вавилон өркениетінен байқалады. Мысалы, қатаң тәртіпті сақтау, таптық заңнаманы сақтау, әйелдерге деген жомарт мінез-құлық, сауданы кеңейту. Осы заң арқылы Вавилондықтардың әлеуметтік-экономикалық және саяси мәртебесі анықталды (Murshida Khatun Md Amirul Islam, 2023).

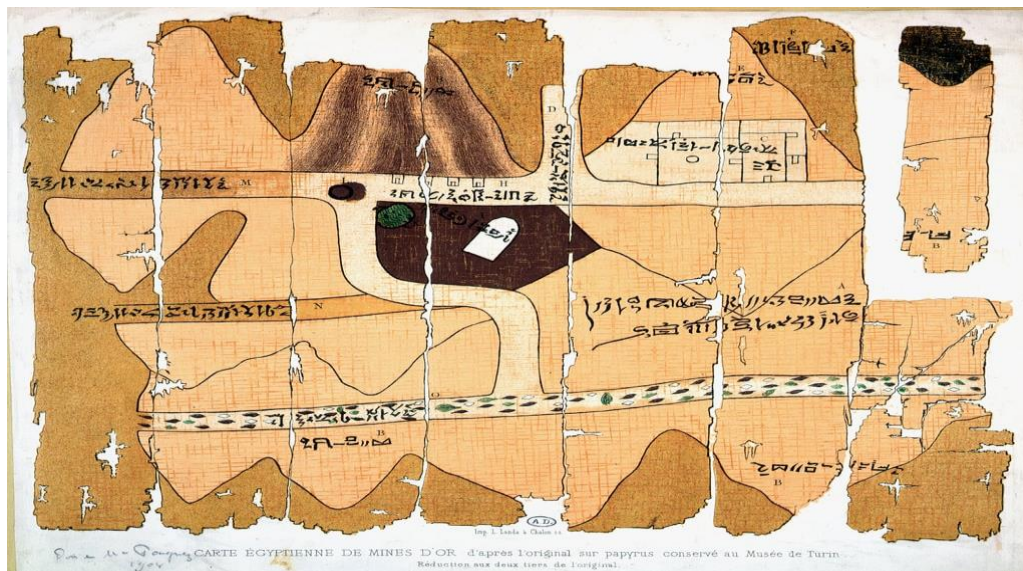

1- сурет. Британ Мұражайы 1882 жылы сатып алған Бабыл әлем картасы (Қастер Саркытқан, 2024)

Месопотамия картографиясының ерекшеліктерін жинақтасақ, картаның материалы – сазбалшықтан жасалған тақта, оған жазылған жазу – сына (*клин жазуы, б.з.б. 4 – 3-мыңжылдықтарда Алдыңғы Азияда кең тараған көне жазу түрі*) жазуы болған. Бұл карталардың жасалуының мақсаты анық, айқын болмаса да, негізінен космологиялық дүниетанымды визуализациялауды мақсат еткен деп тұжырымдауға болады. Оның символдық мәні - картада мифтік «жеті жер» бейнеленген. Бұл оның функциясының географиялық құралдан гөрі идеологиялық-діни мағынада қызмет еткенін және сол дәуірдегі Месопотамия халқының әлем туралы көзқарасы мен құдайлық құдірет пен тәртіпке деген сенімдерін көрсетеді.

Ал ежелгі Мысыр картографиясына келер болсақ, Оның құндылығы – карталардың практикалық және рухани мақсаттарда қолданылуы болып табылады. Бұл өркениеттің ең

көне карталарының бірі — Турин Папирус картасы (б.з.д. XIII ғ.). Бұл карта Вади Хаммамат аймағын, оның ішіндегі жолдарды, тауларды және алтын кеніштерін аса дәлдікпен бейнелеген.

2- сурет. Турин Папирус картасы (б.з.б. XIII ғ.) (Harrell, J.A. and V.M. Brown, 1992a)

Бұл карта қазіргі кезде сақталған ең ежелгі геологиялық карта болып табылады. Ол шамамен б.з.б. 1150 жылы, Рамзес IV (*Усермаат-Ра-мери-Амон, б.з.д. 1153—1146 билік құрған XX әулет перғауыны*) патша заманында, Уади Хаммамат шатқалындағы тасы карьеріне бағытталған экспедиция үшін жасалған. (*Вади Хаммамат - Египеттің Шығыс шөліндегі құрғақ өзен арнасы, ежелгі уақытта Ніл алқабының шығысындағы ірі тау-кен аймағы және сауда жолы болған, үш мың жылдық ұңгір суреттері мен граффити оны бүгінгі күні маңызды ғылыми және туристік орталыққа айналдырып отыр Қ.С.*). Карта ұзындығы шамамен 2–2.8 м, ені – шамамен 0.41 м. шамасында. Ол Уади Хаммамат бойындағы жолдарды, шатқалдарды, карьер мен алтын өндірушілердің ауылдарына дейін көрсетеді. Бейнелеп айтар болсақ, бұл карта геологиялық картаның ең алғашқы үлгісі деуге болады. Өйткені, түрлі тастардың түстері (қара, қызғылт, жасыл, ақ) нақты геологиялық құрылымды бейнелейді. Ғалымдар картаны жерге сәйкес тексеріп, онда көрсетілген карьерлер мен геологиялық өңірлер дәл орналасқанын растап отыр. Бұл осы дәуір карталарында топографиялық дәлдіктің болғанын мәселен жолдар, ландшафттар және нысандардың нақты сипатталуының іске асқанын көрсетеді.

Сонымен қатар, Мысыр карталары о дүниемен немесе Дуатпен (*Дуат- ежелгі мысыр аңызындағы ақырет әлемі Қ.С.*) байланысты діни сенімдерді де қамтыды. Бұл карталардың ерекшелігі жасалған материалы - папирус немесе тас, ал жазуы – әртүрлі таңбалар (иероглифтер). Карталар мемлекеттік ресурстарды рухани әлеммен басқаруды бейнелеген болуы мүмкін. Осы саламен айналысып жүрген ғалымдар Мысыр карталары арқылы сол кезеңнің тарихын, өңірдің экологиясын, шаруашылық жүйесін және рухани өмірін зерттеуге қажетті мәліметтер алуға болады деп санайды.

3- сурет. Дуат карталары (Egyptian Book of the Dead, 2012)

Дуат карталары кейде нақты географиялық емес, бірақ рухани-символдық «география» ретінде қызмет етеді. Олар – өлгеннен кейінгі өмірге әуестенушілерге арналған “рухани атлас” сынды. Бұл бір жағынан метафора, бір жағынан энциклопедиялық мәнге ие.

Біз Месопотамия мен ежелгі Мысыр картографиясын салыстыра талдайтын болсақ, екі өркениет арасындағы құндылықтардың мәні мен маңызын, ерекшеліктерін тұжырымдай аламыз.

№1 кесте. Екі өркениет карталарын салыстырмалы талдау

Реті	Қырлары	Ежелгі Месопотамия	Ежелгі Мысыр
1	Мақсаты	Космологиялық, идеологиялық	Практикалық, рухани
2	Картаның сипаты	Символдық, мифологиялық	Топографиялық, нақты
3	Қолданылуы	Әлем құрылымын түсіндіру	Жер ресурстарын басқару, о дүние бейнесі
4	Материалы	Балшық тақта, клин жазуы	Папирус немесе тас, иероглифтер
5	Орталық түсінік	Вавилон – әлемнің орталығы	Мысыр – Нилдің бойындағы тіршілік кеңістігі
6	Діни мағына	Құдайлық тәртіп пен мифтік кеңістіктер	Маат тәртібі мен Дуат әлемі

Кестеден көріп отырғанымыздай, ежелгі Месопотамия мен Мысырдың тарихи карталары — адамзаттың кеңістіктік танымының алғашқы кезеңдерін бейнелейтін құнды дереккөздер. Месопотамияда карталар дүниенің космологиялық құрылымын бейнелесе, Мысырда олар тәжірибелік өмір мен рухани әлем арасындағы байланысты көрсетті. Бұл карталар бүгінгі күні археология, антропология және тарихи география ғылымдарының маңызды зерттеу объектілеріне айналды. Екі өркениет те картографияны тек нысандарды белгілеу құралы емес, дүниетанымды бейнелеу тәсілі ретінде қолданған.

Жоғарыда талқылынған екі өркениетке тән тарихи карталарды қарастырғанымызда, карталардың адамзат тарихындағы маңызын терең түсінгендей боламыз. Өйткені карталар

бір мезгілде бейнелеуші әрі бағыттаушы құралдың қызметін қоса атқарған. Оның бейнелеушілік қызметі – сол дәуірдегі адамзат қоғамының өзі өмір сүріп отырған әлемді қалай түсінетінін көрсетсе, ал бағыттаушы болуы сол дәуірдегі ірі елдердің өзгені де, өзін де зерттеуде, жаулап алу мен сауда және дипломатиялық қатынастарда картаның ықпалды жоғары болды. Бұл қызметі қазіргі дәуірдегі саяси шекараларды белгілеу, ұлттық мүдделерді қорғау және билікті заңдастыру ісі секілді рөлдерді ойнады деп айтуға болады. Бұл тұжырымға дәлел ретінде, жоғарыда айтылған Месопотамия өңіріндегі Вавилон мемлекетінің тарихи даму кезеңдерін қарастыратын болсақ, оны тарихи карталар негізінде көрсетуге болады. Вавилон Хаммурапи патша тұсында нығайып, ірі мемлекетке айналса, Жаңа Вавилон кезеңінде (біздің заманымыздан бұрынғы 604 – 562 жж.) Вавилонның экономикасы да күшейіп, Алдыңғы Азиядағы негізгі сауда және мәдениет ошағына айналған болатын. Біздің заманымыздан бұрынғы 538 жылы парсылардың патшасы Кир II Вавилонды басып алды. Осыдан кейін ол Парсы империясының құрамында қалды. Оны осы тарихи даму кезеңдерін бірнеше картамен бейнелеуге болады. Бастапқысы - VI ғасырдағы Бабыл империясының картасы (Парсы империясының басып алуынан бұрынғы кезең). Бұл дәуір Бабылдың дәрендеп тұрған шағы. (б.з.б. 600–550 жж.) Мұнда Бабыл, Мид, Ассирия, Египет аймақтары көрініп тұр.

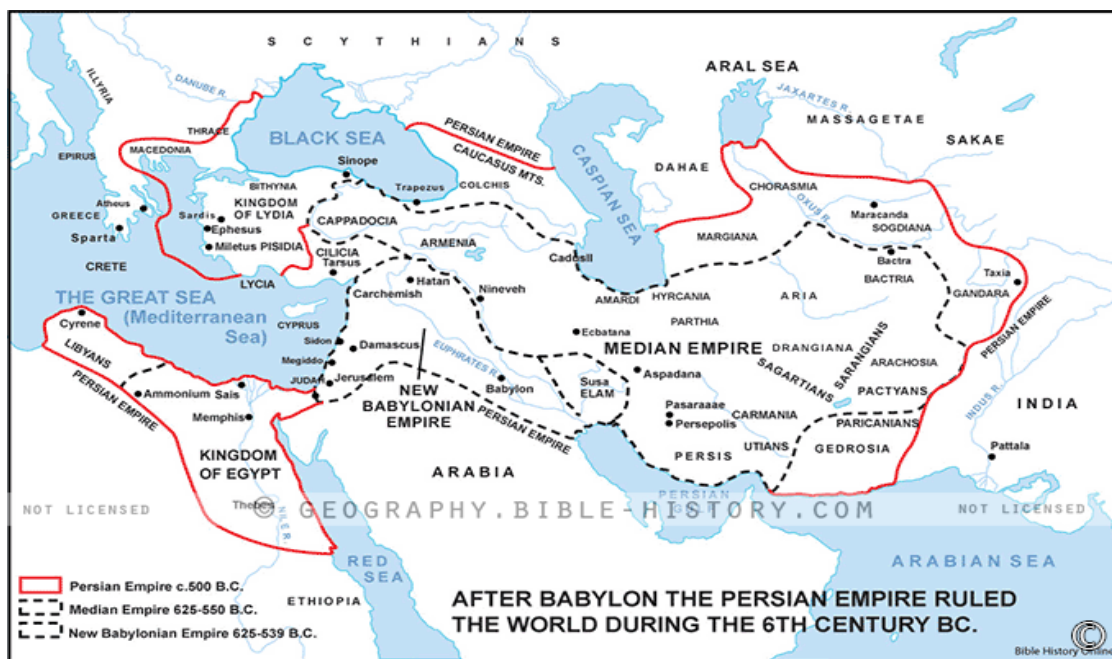

4- сурет. Бабыл империясының гүлденген дәуірі
(https://kk.wikipedia.org:Hammurabi's_Babylonia_RU.svg)

Парсы тайпаларын біріктірген Кир II (Ұлы Кир) б.з.д. 550 ж. Мидияны жаулап алып, қуатты Ахеменид империясын құрды. Б.з.д. 539 жылы Кир II әскерімен Вавилонға шабуыл жасап, оны бейбіт түрде басып алды. Осы кезеңдегі аймақтың картасын былайша көрсетуге болады. Парсы империясы, Медия және Вавилонды үзік сызықтар арқылы бейнеленіп, Парсы империясының құрамында тұрғанын көрсетеді. Осы картада назар салатын бір жағдай – Парсы империясының солтүстік шеті қазіргі Орталық Азия аймағына келіп тірелетінін көреміз. Нақты айтқанда, Каспи теңізінің оңтүстігі мен оңтүстік – батыс жағалауы және Арал теңізінің оңтүстігі жердері Парсы империясымен шектесіп жатыр. Парсылармен шекаралас жатқан елді – Массagetтер (көне латын тілінде «*Massagetae*» деп жазылған) елінің орналасқанын көруге болады. Қазір Массagetтерді Каспий мен Арал теңізі аралығын мекендеген тайпалар тобының ортақ атауы деп жүрміз. Олардың тегі, тілі туралы нақты

ғылыми деректер жоқ. Алайда, оны парсы тілінде сөйлеген халық деп айтуға келмейді. Егер, олар парсы тілінде сөйлеген халық болса, онда парсылармен бірігіп, бір империяның құрамында өмір сүрмес пе еді? деген сұрақ туындайды. Массажеттердің шығысында SAKAE деген елдің аумағы бейнеленген. "Sakae" (кейде "Sacaе" немесе "Sakai") атауы ежелгі деректерде кездесетін, сақ тайпаларының атауларының бірі болып табылады. Бұл сөздер ежелгі грек, парсы және рим жазбаларында кездесетін болған. Осы екі елдің атауларының бөлек-бөлек таңбалануы сақтар (скифтер) массагеттер құрамында болған деген түсінікті әлі де зерттеудің қажеттілігін көрсетіп тұрған секілді.

Жыл санаудан ілгері VI ғасырда (б.з.д. 539 ж.), Вавилонның Парсы билігінің қол астына өткені белгілі. Осы тұста Персия империясы одан әрі кеңейіп, Балқанға дейін жеткенін көрсетеді. Тарихта парсылардың осындай ұлы империя құруы олардың кейінгі ұрпағына қалтырған аса үлкен рухани сыйы болды. Өйткені, империялық ұлы мұрат ұлттық идеологияның басы әрі негізі болып қалыптасып, жалғасып келеді. Біздің заманымызда аузын айға білеген АҚШ-пен бетпе-бет келіп, оның айтқанына көнбей, Израильмен 12 күндік соғысқа баруы осы үлкен рухтың көрінісі немесе сарқыншақ болса да жалғасы болуы мүмкін. Оған Иранның рухани көсемі Аятолла Әли Хаменеидің: *«Парсы халқы тарихтан бері ешкімге бағынышты болмаған халық екенін және ешкімнен қорықпайтын батыр халық екенін»* айтудың өзі осыған дәлел болғандай.

5-сурет Парсы империясы құрмында (<https://parsef.com/product/babylonian-mede-and-persian-empires>)

Кез келген ірі мемлекеттің саяси тұрақтылығы мен өркениеттік дамуында рухани негіздің, яғни ұлттық идеяның маңызы ерекше. Бұл идея – тарихи тәжірибеден тамыр тартатын, ұлттың бірегейлігін айқындайтын және қоғамдық сананы біріктіретін маңызды күш. Ол көбіне халықтың өткенімен тығыз байланысты, ұлт ретінде басынан өткерген ұлы жеңістердің, өрлеу кезеңдерінің, әрі ерлік пен елдіктің тоғысқан тарихи сәттерінің жалғасы болып табылады. Мұндай тарихи-рухани тәжірибе ұлттың ұжымдық жадында символдық капитал ретінде сақталып, кейінгі ұрпақтың санасында өмір сүруін жалғастырады. Ұлы мұраттар мен тарихи идеялар – тек өткенді еске алу емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның рухани тұтастығы мен болашаққа деген бағдарын қалыптастыратын идеологиялық және мәдени негіз болып саналады.

Ұлттық идея – халықтың тарихи сана-сезімімен біте қайнасып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін рухани код түрінде көрініс табады. Осындай терең әрі өміршең идеясы бар халық, тарихтың қандай ауыр кезеңдері мен тығырықтарына тап келсе де, өзінің ішкі қуаты мен рухани әлеуетінің арқасында қайта жаңғырып, тарихи сахнаға оралу қабілетіне ие болады. Бұл – тарихи дамудың заңдылығы, өркениеттер динамикасының өзіндік табиғи үрдісі. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқы үшін мәңгілік ұлттық идея не болуы керек? Қай тарихи кезең немесе құбылыс сол идеяның өзегіне айналуы тиіс? – деген сауалдар күн тәртібінен түспейтін, ғылыми тұрғыдан терең зерттеуді қажет ететін мәселе болып табылады.

Қазақтың тарихында рухани тірек бола алатын бірнеше кезеңдер мен құбылыстар бар:

- *Түрік қағанаты дәуіріндегі мемлекеттілік сана;*
- *Алтын Орда кезеңіндегі саяси ықпал;*
- *Қазақ хандығының құрылуы мен тәуелсіздік жолындағы күресі;*
- *Алаш идеясы мен XX ғасырдың ұлттық жаңғыру үдерістері;*
- *Егемен Қазақстанның қалыптасу кезеңі мен Тәуелсіздік философиясы.*

Аталған тарихи кезеңдер мен идеялар – қазіргі ұлттық тұтастық пен мемлекетшілдік ұстанымдардың рухани негізі ретінде қызмет ете алады. Мәселе – осы құндылықтарды ғылыми тұрғыда жүйелеп, ұлттың ұжымдық санасына орнықтыруда. Бұл – мемлекет пен қоғамның ортақ жауапкершілігі.

Бұл тақырып өзінің маңызы мен ауқымдылығына байланысты дербес зерттеуді талап ететін дүние.

Қорытынды

Картография ғылымы адамзат өркениетінің материалдық және рухани мұраларының ажырамас бөлігі ретінде тарихи кезеңдер бойына үздіксіз дамып, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени эволюциясымен өзара ықпалдасып отырды. Алғашқы бағыт-бағдар көрсететін сызбалардан бастап, геодезиялық өлшеулер мен астрономиялық деректерге сүйенген дәлме-дәл карталарға дейінгі даму үдерісі – адамның кеңістікті тану, құрылымдау және жүйелеу қабілетінің айқын көрінісі. Сондықтан тарихи карталарды ежелгі өркениеттердің ғылыми-техникалық жетістігі ғана емес, олардың дүниетанымдық моделі мен саяси құрылымының көрінісі ретінде қарастыруға болады.

Карталардың ежелгі мекендері саналатын Ежелгі Мысыр мен Месопотамия карталары картографиялық ойдың қалыптасуындағы іргелі үлгілер болып табылады. Мысырда картографиялық бейнелеу көбінесе папирусқа немесе тас беттеріне орындалған, мазмұны негізінен Ніл өзенінің арналарын, егістік алқаптарды, діни орталықтар мен мемориалдық нысандарды көрсетуге бағытталды. Месопотамияда саз тақталарға сына жазумен түсірілген карталар кеңінен тарады, олардың құрылымында қалалардың өзара орналасуы, өзен жүйелері және астрономиялық бағдарлар ерекше мәнге ие болды. Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, Мысыр карталары аграрлық-шаруашылықты ұйымдастыру мен ирригациялық жүйелерді басқару мақсатына бейімделсе, Месопотамия карталары әкімшілік, сауда және космологиялық түсініктердің тоғысында жасалды. Осы тұрғыда Ежелгі Мысыр мен Месопотамия карталарының салыстырмалы талдауы картография тарихындағы өркениеттердің ортақ және ерекше қырларын аша отырып, қазіргі тарихи реконструкцияларда маңызды дереккөз бола алады деп айта аламыз.

Тарихи карталар мемлекеттердің аумақтық-геосаяси қалыптасуы мен даму динамикасын бейнелеуде маңызды дереккөз ретінде қызмет етті. Олар мемлекеттік шекараларды айқындауда, аумақтық тұтастықты қамтамасыз етуде және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда функционалдық әрі символдық рөл атқарды. Карталарда бейнеленген тарихи-мәдени орталықтар, этникалық аумақтар мен стратегиялық нүктелер ұлттық идеологияның кеңістіктік негізін қалыптастырып, мемлекеттің саяси доктринасына ықпал етті. Бұл тұрғыда Қазақстан ссекілді Еуразия даласының орталығына орналасқан, Батыс пен

Шығыстың мәдениеті мен қарама-қайшы құндылықтарын бойына сіңірген, ұзақ уақыт отарлықты басынан кешкен, тарихы талай бұрмаланған, жоғалтқаны көп ел үшін тарихи карталады зерттеу, оларды табу, жүйелеу, бір ізге келтіріп, егемендіктің мәңгілік мұрасы үшін жұмыс істетудің мәні айрықша. Әрбір өркендеген елді қарастырғанда олардың ұлттық бастауы, рухани азығы болатын құндылықтары бар. Сол құндылықтар ұлттың басына қиындық туғанда, ел болып есеңгіреп қалғанда көмекке келетін және қиындықтан алып шығатын басты күш болмақ. Мақалада осы ойды негізге ала отырып, Қазақстан үшін ненің басты құндылық, негізгі ұлттық идея екендігі туралы сұрақ тасталады. Қазіргі алмағайып заманда ұлттың ұйысуына, бірігуіне, ұйтқы болатын идея, құндылық керек. Ол болмайынша тәуелсіздіктің баянды болуы қиын.

Жоғарыда айтылған тұжырымдарды ескере отырып, картография тек кеңістікті бейнелеу өнері немесе географиялық деректер жиынтығы ғана емес, сонымен қатар тарихи жадтың, ұлттық сананың және мемлекеттіліктің өзіндік құралы болып табылатынын, сондай-ақ оның көмегімен өткен дәуірлердің әлеуметтік-экономикалық құрылымын реконструкциялауға, қазіргі кеңістіктік процестерді бағалауға және болашақ даму стратегияларын айқындауға мүмкіндік туатынын айтқымыз келеді. Бұл факторлар картографияның ұлттық қауіпсіздік, аумақтық тұтастық және мәдени мұраны сақтау салаларындағы орны мен маңызын ғылыми тұрғыда дәлелдейді.

Әдебиеттер:

Babylonian, Mede and Persian Empires <https://parsef.com/product/babylonian-mede-and-persian-empires> (Қаралған күні: 20.05.2025)

Bagrow, L., 1964 – Bagrow, L., History of Cartography. revised and enlarged by R.A.Skelton, London, C.A./Watts & L.T.D., 1964, - 524 pp.

Black, J., 2000 – Black J. Maps and History: Constructing Images of the Past // Yale University Press. 2000. 280 p.

Egyptian Book of the Dead, 2012 – *Egyptian Book of the Dead* (2012-09-26). Archived from the original on 26 September 2012. (Retrieved: 2025-03-15).

Gelb, I. J., 1961 – Gelb, I. J. The early history of the West Semitic peoples // Journal of Cuneiform Studies. Vol. 15(1), 1961, p.27-47.

Harley, J. B., & Woodward D., 1987 – Harley, J. B., & Woodward D. The History of Cartography, Volume 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean // University of Chicago Press. 1987. 622 p.

Harrell, J.A. and V.M. Brown, 1992a – Harrell, J.A. and V.M. Brown "The world's oldest surviving geological map – the 1150 BC Turin papyrus from Egypt" // Journal of Geology 100 (1992), pp.3–18.

Jacobsen, T., 1943. – Jacobsen, T. Primitive democracy in ancient Mesopotamia // Journal of Near Eastern Studies. Vol. 2(3), 1943, p. 159-172.

Murshida Khatun Md Amirul Islam, 2023 – Murshida Khatun Md Amirul Islam «Ancient Civilization and Marriage: a comparative study of Customs, Traditions, and rituals in Sumerian, Babylonian, Persian, Egyptian, Greek, Roman, Chinese, European, African and American Cultures» // International Journal of Social Sciences & Humanities Vol. 8, No. 2, 2023, pp. 27-53 <http://ijssh.ielas.org>

Картография <https://jp.pinterest.com/pin/367184175886946042> (Қаралған күні: 20.05.2025)

Сарқытқан Қ., Ерболат Е.. Тарихи карталар және геосаясат: байырғы мәдениет, мемлекеттік мүдде және шекаралық шиеленістер тұрғысында. ҚазҰУ Хабаршы. География сериясы. № (70) 2024 . 44-58 б. URL: <https://bulletin-geography.kaznu.kz>

References:

- Babylonian, Mede and Persian Empires <https://parsef.com/product/babylonian-mede-and-persian-empires> (Qaralgan kuni: 20.05.2025) (in Eng.)
- Bagrow, L., 1964 – Bagrow, L., History of Cartography. revised and enlarged by R.A.Skelton, London, C.A.Watts & L.T.D., 1964, - 524 pp. (in Eng.)
- Black, J., 2000 – Black J. Maps and History: Constructing Images of the Past // Yale University Press. 2000. 280 p. (in Eng.)
- Egyptian Book of the Dead, 2012 – *Egyptian Book of the Dead* (2012-09-26). Archived from the original on 26 September 2012. (Retrieved: 2025-03-15).
- Gelb, I. J., 1961 – Gelb, I. J. The early history of the West Semitic peoples // Journal of Cuneiform Studies. Vol. 15(1), 1961, p.27-47. (in Eng.)
- Harley, J. B., & Woodward D., 1987 – Harley, J. B., & Woodward D. The History of Cartography, Volume 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean // University of Chicago Press. 1987. 622 p. (in Eng.)
- Harrell, J.A. and V.M. Brown, 1992a – Harrell, J.A. and V.M. Brown "The world's oldest surviving geological map – the 1150 BC Turin papyrus from Egypt" // Journal of Geology 100 (1992), pp.3–18. (in Eng.)
- Jacobsen, T., 1943. – Jacobsen, T. Primitive democracy in ancient Mesopotamia // Journal of Near Eastern Studies. Vol. 2(3), 1943, p. 159-172. (in Eng.)
- Murshida Khatun Md Amirul Islam, 2023 – *Murshida Khatun Md Amirul Islam «Ancient Civilization and Marriage: a comparative study of Customs, Traditions, and rituals in Sumerian, Babylonian, Persian, Egyptian, Greek, Roman, Chinese, European, African and American Cultures»* // International Journal of Social Sciences & Humanities Vol. 8, No. 2, 2023, pp. 27-53 <http://ijssh.ielas.org> (in Eng.)
- Q. Sarqytqan, E.Erbolat. Tarihi kartalar zhane geosayosat: bajyrgy madeniet, memlekettik mudde zhane shekaralyq shilenister turgysynda. QazUU Habarshy. Geografiya seriyasy. № (70) 2024 . 44-58 b. URL: <https://bulletin-geography.kaznu.kz> (in Kaz).
- Kartografia <https://jp.pinterest.com/pin/367184175886946042> (Qaralgan kuni: 20.05.2025) (in Eng.)

¹Саркыткан К. ²Амирбекова С.К. ³Курманбаева К.С.

^{1,2,3}Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Казахстан, г. Алматы
e-mail: ¹kaster012@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³kurmanbayeva.ks@gmail.com

ЗНАЧЕНИЕ КАРТ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ И ЦИВИЛИЗАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КАРТ ДРЕВНЕГО ЕГИПТА И МЕСОПОТАМИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль исторических карт как научного и культурного феномена в истории развития человечества. От древнейших изображений план местности на глиняных табличках до современных цифровых карт, основанных на технологиях GIS, прослеживается, что карты служили не только средством ориентирования, но и отражением политической власти, религиозного мировоззрения и технологического прогресса. В исследовании обсуждаются основные этапы эволюции картографии, также роль в формировании человеческих представлений о пространстве, времени и идентичности. Подчеркивается, что картография – это наука, сложившаяся в глубокой древности и непрерывно развивавшаяся, при этом системно рассматриваются её научные, культурные и политические функции. В работе проводится сравнительный анализ картографических традиций древних цивилизаций Месопотамии и Египта, а также пространственных представлений в средневековом исламском и христианском мировоззрении. Отдельное внимание уделяется значению картографии в эпоху Великих географических открытий и в

контексте колониальной идеологии, а также её роли в формировании национальной идеологии как противовеса колониальным установкам. Кроме того, в статье современные карты рассматриваются как влиятельный инструмент в формировании территориальной целостности, национальной идентичности, исторической памяти и геополитических стратегий. Показано, что современная цифровая картография в условиях сложной и изменчивой геополитической ситуации становится важнейшим инструментом глобальной политики и культуры. Для государств, подобных Казахстану, переживших колониальное прошлое, с искажёнными историческими топонимами и актуальными вопросами территориальной целостности, значение исторических карт приобретает особую значимость. В заключение глубоко анализируется влияние и трансформация картографии в научной, политической и духовной сферах, раскрываются её современные геополитические применения и роль в обеспечении целостности и устойчивой независимости государства.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993132 «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы».

Ключевые слова: исторические карты, цивилизации (Месопотамия, Египет), исламская и христианская картография, эволюция карт, национальная идея, геополитическая стратегия.

¹Sarkytkan K. ²Amirbekova S.K. ³Kurmanbayeva K.S.

^{1,2,3}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty

e-mail: ¹kaster012@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³kurmanbayeva.ks@gmail.com

THE SIGNIFICANCE OF MAPS IN THE STUDY OF HUMAN HISTORY AND CIVILIZATION: A COMPARATIVE STUDY OF THE MAPS OF ANCIENT EGYPT AND MESOPOTAMIA

This article examines the role of historical maps as both a scientific and cultural phenomenon in the history of human development. From the earliest attempts to depict spatial layouts on clay tablets to modern digital maps based on GIS technologies, it is evident that maps have served not only as tools for navigation but also as reflections of political authority, religious worldviews, and technological progress. The study discusses the main stages in the evolution of cartography, as well as its role in shaping human perceptions of space, time, and identity. It emphasizes that cartography is a science that emerged in deep antiquity and has developed continuously, with its scientific, cultural, and political functions considered in a systematic way. The work presents a comparative analysis of the cartographic traditions of the ancient civilizations of Mesopotamia and Egypt, along with spatial perceptions in the medieval Islamic and Christian worldviews. Special attention is given to the significance of cartography during the Age of Discovery and within the context of colonial ideology, as well as its role in shaping national ideology as a counterbalance to colonial narratives. In addition, the article considers modern maps as an influential instrument in shaping territorial integrity, national identity, historical memory, and geopolitical strategies. It demonstrates that contemporary digital cartography, in the context of a complex and changing geopolitical landscape, has become a crucial tool of global politics and culture. For states such as Kazakhstan, which have experienced a colonial past, inherited distorted historical toponyms, and face current issues of territorial integrity, the importance of historical maps is particularly significant. In conclusion, the study offers an in-depth analysis of the influence and transformation of cartography in the scientific, political, and spiritual spheres, revealing its modern geopolitical applications and its role in ensuring the integrity and sustainable independence of the state.

Acknowledgement: The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

«Early and medieval history, culture of the Turkic world based on new unique materials from the Vatican and Western European countries» (BR24993132)

Keywords: historical maps, civilizations (Mesopotamia, Egypt), Islamic and Christian cartography, evolution of maps, national idea, geopolitical strategy.

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Сарқытқан, г.ғ.к., Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова, PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Құралай Смағұлқызы Құрманбаева, Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Қастер Сарқытқан, к.г.н., ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, профессор Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Амирбекова Сағыныш Копеновна, PhD, научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Қуралай Смагуловна Курманбаева, научный сотрудник института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Sarkytkan Kaster, candidate of Geographical Sciences, Leading Researcher at the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, PhD, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Kuralay Kurmanbayeva, Researcher, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 5 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 28 қаңтар 2026 жыл*

Ахмедова Л.Ф.

Институт Востоковедения имени ак. З. Буниятова

Национальной Академии наук Азербайджана

E-mail: lalaahmadova@anas.az; lala-axmedova@mail.ru

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ, СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СРЕДА И ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ ТРАГЕДИЯ В РОМАНАХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация. Выдающийся писатель Чингиз Айтматов внес исключительный вклад в укрепление азербайджано-кыргызских литературных связей. Различные социально-философские проблемы, поднимаемые писателем в рассказах и романах, носят национальный и гуманный характер. Однако эти проблемы личности и общества, нравственной свободы личности, отношения природы и человека, причины человеческих катастроф и другие требуют всестороннего исследования и решения, особенно в его художественных романах прозаика. В творчестве Чингиза Айтматова национальный фактор проявляется в виде высоких и глубоких человеческих качеств, рожденных из общетюркского духа, кыргызской этнической мысли. Основной целью статьи является исследование восточных мотивов, социально-политической среды и темы человеческой трагедии в романах Айтматова, а также выявление их художественно-философского значения. В работе применяются текстологический, сравнительно-литературный и аналитический методы, позволяющие рассмотреть особенности художественной структуры произведений и раскрыть идейное содержание образов и мотивов. В результате исследования делается вывод о том, что в романах Айтматова восточная культурная традиция органично соединяется с глубоким социально-философским анализом действительности. Писатель через судьбы героев раскрывает трагедию человека в сложной исторической и общественной среде, подчеркивая необходимость сохранения духовных ценностей, национальной памяти и гуманистических идеалов.

Ключевые слова: проблема, общество, человек, роман, социально-политическая среда, человеческая трагедия, нравственность

Введение

Между азербайджанским и кыргызским народами, имеющими одни этногенетические корни, с древнейших времен и до наших дней существовали тесные историко-культурные и общественно-политические связи. Общие литературно-философские, этнографические, художественно-эстетические и другие гуманистические ценности всегда объединяли эти два народа и определяли их собственное положение в тюркском мире. Несмотря на запреты, давление и преследования со стороны советского правительства, азербайджано-кыргызские литературные связи никогда не прерывались, они постоянно развивались и обогащались. После обретения национальной независимости начался новый этап в направлении изучения литературных и культурных связей.

Выдающийся писатель Чингиз Айтматов внес исключительный вклад в укрепление азербайджано-кыргызских литературных связей. Различные социально-философские проблемы, поднимаемые писателем в рассказах и романах, носят национальный и гуманный характер. Однако эти проблемы личности и общества, нравственной свободы личности, отношения природы и человека, причины человеческих катастроф и другие требуют всестороннего исследования и решения, особенно в его художественных романах прозаика.

Материалы и методы исследования

В качестве текстов для литературного анализа использованы сочинения выдающегося писателя, автора известных произведений «Прощай, Гульсары!», «И дольше века длится день» и др. На наш взгляд, в этих романах Чингиза Айтматова наиболее выпукло представлены проблемы общества и человека, окружающей человека социально-политической среды и отражения в ней проблем человеческого общества. При анализе представленного текстового материала помимо общенаучных методов анализа и синтеза нами были использованы следующие научные методы. Прежде всего, речь идет *текстологическом методе*, предполагающем изучение стиливых особенностей текста, его тематики, композиции, смысловой нагрузки и др. элементов. Данный метод позволяет критически оценить внутреннее содержание анализируемого литературного произведения, придать определенному элементу или высказыванию новый смысл и значение. Немаловажное значение также *метод сравнительно-литературного анализа*, направленный на изучение и выявление созданных автором различных литературных образов.

Охарактеризованные выше методы, взятые во всей их совокупности, позволяют представить себе литературный процесс.

Обсуждение

В произведениях Чингиза Айтматова мы видим оригинальное художественное решение проблем народа и отдельных его представителей, важных для человечества в целом. Хотя отражение единства народности и человечества в мировой литературе не является новым явлением. К этой теме неоднократно в своих произведениях обращались В. Шекспир, Ф. Достоевский, О. Сулейменов, Ю. Сamedоглу и др. Чингиз Айтматов создал свою собственную модель в этой области. В творчестве писателя национальное и человеческое понятия объединены общим гуманистическим мышлением в широком смысле.

Результаты исследования

Чингиз Айтматов создал в своих произведениях идеальный баланс национальных ценностей и человеческой мысли. Хотя писателя волновали проблемы человечества, созданные им образы являлись носителями исторической памяти. Сам Адиб никогда не позволял духовному миру народа разрушиться, исчезнуть, медленно раствориться, и был пропагандистом и защитником национального фольклора и традиций.

В сегодняшнем глобализованном мире, где сталкиваются политические интересы, важно продвигать национальные идеи. Об этих вопросах писал Чингиз Айтматов во время существования советской империи и после обретения независимости. Из четырех романов, являющихся предметом исследования, два были написаны писателем во времена правления советской империи, а два – в период независимости. Проблемы, с которыми мы сталкиваемся в каждом из романов, предостережения, которые должны волновать личность и общество, актуальны и сегодня. Тюркское единство, самопонимание, возвращение к своей идентичности, познание своих предков и передача этого наследия будущим поколениям – актуальная проблема современного мира. В этом плане важно изучить творчество Чингиза Айтматова. Первый роман Чингиза Айтматова – «День равен веку» («И дольше века длится день»). «К этому роману писатель пришел через 40-летний путь. Вот что такое настоящее творчество» (Гачев, 1989). В произведении Чингиз Айтматов создал художественный портрет Едигея. Этот образ – воплощение мечты писателя о трудолюбивом человеке. Когда мы говорим о тружениках XX века, многие из них просты по натуре, заняты повседневным трудом; а под этим подразумевается человек, который пашет землю, держит скот или работает на заводах и фабриках. Для Чингиза Айтматова настоящими ветеранами были Едигей, Газангап, Укубала, Абуталиб и Зарифа. По его мнению, литературный герой, «степень личности трудолюбивого человека, стоящего перед вечной и изменчивой жизнью,

степень богатства его духовного мира должны измеряться тем, насколько в нем сосредоточены основные характеристики его времени» (Айтматов, 2004, I).

Чингиз Айтматов в беседе с корреспондентом газеты «Азербайджан жванари» Шахмаром Акбарзаде о переводе произведения на азербайджанский язык, высоко оценил сам перевод и высказал некоторые комментарии. «Я был бы очень рад, если бы переводчик учёл моё замечание. Название «День равен веку» («И дольше века длится день») меня не удовлетворяет. Этот день рождения не означает, что позор этого дня длиннее века... День, о котором я говорю, – это «день, который длиннее века», «день, который длиннее века», «день, который больше века», «день, который тяжелее века», день старый и достойный столетия». Мне было бы очень приятно, если бы эти названия были согласованы с киргизской версией. Например, это должно быть Укубала и т. д. (Əkbərzadə, 1985).

До публикации романа на азербайджанском языке Б. Вагабзаде называл роман на азербайджанском языке «День, который длится дольше века». Турецкие переводчики перевели это как «Gün Olur Asra Bedel» («День, равный веку»). «В этом произведении автор за короткий временной отрезок прикасается к судьбам мудрецов, проживших столетие, проводит их сквозь время и ищет ответы на вопросы, заставляющие каждого задуматься» (Vahabzadə, 1986). Боранлы Едигей, герой романа, не только труженик по своей натуре и роду занятий. Он духовно богатая личность: всегда думает, задает себе вопросы. Но есть на свете и те, у кого уже есть готовые ответы на эти вопросы. Те, у кого есть ответ на каждый вопрос, – это роботы не способные мыслить, живущие в рамках стандартных шаблонов, рабски исполняющие любые заказы. Образ Сабиткана в произведении является обобщенным и наглядным примером подобных людей. В романе Едигей, Газангап и Абуталыб – реальные люди, сильные и волевые личности. У них есть свое отношение к каждому событию, происходящему вокруг них, к каждому человеку, которого они знают, и это отношение дышит человечностью, справедливостью, высокой любовью и справедливостью. Они далеки от доктрин и догматизма, превращающих человека в труса и отнимающих у него человечность. В романе сочетаются древность и современность. Во введении к работе Чингиз Айтматов пишет: «В этой работе, как и прежде, я обратился к мифам и легендам, унаследованным от прошлых поколений, которые оцениваются как жизненный опыт и образ жизни» (Айтматов, 2004, I). Легенда о Рахимали-аге, легенда о птице Доненбай, легенда о белом облаке Чингисхана, легенда об Ане Бейт настолько тесно связаны с событиями в произведении и судьбами людей, что представить себе роман невозможно без них.

Едигей из Борана – человек, связанный со своими корнями. В судьбе Едигея, бывшего фронтовика и смотрителя железнодорожной подстанции, были такие события, что, когда их читает каждый читатель, он возвышается и становится всесторонне развитой личностью. Положение Едигея на подстанции может показаться на первый взгляд обыденным, но от него зависят судьбы тысяч людей. Простая неосторожность может привести к катастрофе. На вопрос «Есть ли у Едигея Борана жизненный прототип?» автор отвечает, что хотя конкретного прототипа Едигея нет, я в плену праведности. Я знаю много трудолюбивых людей. Их мужественность, отвага, преданность высшим идеалам я попытался обобщить в образе Едигея» (Əkbərzadə, 1982). Жизнь Едигея была полна бедствий, он зарабатывал на жизнь тяжелым трудом, а оптимистический взгляд на будущее не позволял ему унывать ни в одной трудной ситуации. Когда он по-новому понимал жизнь и брал на свои плечи ответственность за семью, началась страшная война, и он столкнулся с первыми трудностями на войне. Боль и лишения армии не обошли его стороной, он получил контузию. Вернувшись с фронта, он не смог заниматься прежней профессией рыболова и уехал с Аральского моря, судьба привела его на железнодорожную станцию Кумбель. И здесь его жизнь была непростой, он занимался тяжелым трудом, судьба столкнула его с Газангапом. Едигей, пришедший на подстанцию Боранлы по предложению Газангапа, стал Боранлы Едигеем и остался в этой пустыне Сари-Озек до конца своей жизни.

Судьба Едигея напоминает Андрея Соколова (М. Шолохов «Судьба человека»). До войны Соколов занимался своим бизнесом, женился, с большим трудом построил дом. Он заново понял смысл жизни, то, что война разрушает все. На войне ему много раз грозит смерть и плен, но ничто не может сломить его волю. Желание вернуться в родной дом вдохновляет его на преодоление трудностей, как и Соколов, живет надеждой на тот день, когда он вернется на родину. Вернувшись с войны, он не находит свою семью. Единственное его утешение – то, что он усыновляет осиротевшего, одинокого Ваню. Оба остались сиротами в этом огромном мире. Что ждет в будущем Андрея и Ваню, вышедших из водоворота невообразимых страшных событий? Почему в судьбе Андрея Соколова и Едигея Борана так много и мучительных дней? Не каждый способен вынести всю боль судьбы и принять каждое событие таким, какое оно есть. Это под силу только сильным, выносливым, волевым людям, о которых мы говорили. Самосознание, самоосознание и построение жизни по принципам высоких идеалов – трудная задача. Многие люди не имели возможности познать себя и сделать выбор согласно своему желанию. Вернее, этот шанс, возможно, и существовал, но у них не хватило смелости использовать этот его. Произведение Чингиза Айтматова «День, равный веку» – самая величественная эпопея XX века по своей идее и художественным особенностям. Боранлы Едигей, герой романа «Равный веку», – редкая художественная личность, не имеющая себе равных в мировой литературе и подытоживающая целую эпоху и, наконец, судьбу народа и страны, к которой он принадлежит» (Айтматов, 2004, I). Жить в Сари-Озек было совсем непросто. Чтобы жить на подстанции Боранлы, нужно было иметь навыки. Куда бы вы ни посмотрели, вы увидите бесконечную пустыню и ничего, кроме верблюдов. Трудность жизни в Сари-Озек автор описывает образно так: «Шахмердан охраняет свой мотоцикл, сам на нем не ездит и не отдает его кому-то другому. Даже когда это необходимо, его нельзя запустить, потому что он потерял свою мощность. Человек, живущий в этой части Сари-Озекской степи, такой же, как и он, если бы он не взялся за ручку работы, если бы он не приспособился к условиям, если бы он не смог прижиться здесь, он вряд ли бы смог это сделать» (Айтматов, 2004, I). Даже верблюды, привыкшие жить в сухой пустыне, не могли оставаться на подстанции. Кроме буранного Каранара Едигея. Этот верблюд был таким же терпеливым и волевым, как и его хозяин.

В произведениях Чингиза Айтматова фигуры животных выполнены с таким мастерством, что читатель не отличит их от образов человека. Даже когда это уместно, эти характеры могут затмить человеческие образы. Боранлы Едигей и Каранар – это персонажи, дополняющие друг друга. Как невозможно представить себе Годжу Танабая без Гульсары («Прощай, Гульсары!»), так и Едигей без Гаранара выглядит очень обычным и слабым. Не случайно Едигей вспоминает свою судьбу и близких, то, что произошло с ним, трудности и потери в своем воображении. Когда Газангап подарил ему Гаранара, он был еще крохой. Сам Едигей был очень молод. Теперь они оба старые. Гаранар был сильным, волевым и терпеливым, как и его хозяин Едигей. Хозяин хорошо о нем заботился и кормил. В юности в Сары-Озе приезжали журналисты, чтобы написать о нем и сфотографировать его. По словам Газангапа, Гаранар Найман является потомком Агмайи, на которой ездила Ана. Рождение и рост Гульсары («Прощай, Гульсары!») также были необычными. Рассказывая о прошлом Гульсары, автор пишет: «...там Солнце ржало, как лошадь, и ломилось по горам, и, чтобы добраться до Гульсары, ветер дул в траве и пересекал реки... Его мать, большая, гривистая кобыла, превратилась в глазах Гульсары в облако теплого молока, как мать, у этой пыхтящей матери недолго осталось дыхание... Гульсары с удовольствием сжимала живот своей большой, гривистой матери и сосала молоко. Как вкусно было то молоко, как оно было сладко: весь мир был в одном глотке этого молока – и солнце, и земля, и его мать» (Айтматов, 2004, II).

Агмаяси, куда отправилась в путешествие Найман-Ана, стоил стада верблюдов. В расцвете сил такому доблестному верблюду отдали бы десятки молодых верблюдов, выросших в стаде, чтобы они могли увеличить потомство. Если бы Найман-Ана не полагалась на силу и походку этих «золотых» верблюдов, она бы не посетила далекие места Сары-Озей.

Найман – после убийства сыном Аны Мангурта был похоронен в Ана-Бейите, т.е. в обители Аны, и с этого дня это навсегда запечатлелось в памяти народа, Ана-Бейит стал святым местом. Как Найман-Ана осталась в истории, так и ее Агмая не угасла. Боранли Гаранар тоже из этого поколения. «Агмая имеет множество производных. К нему тянутся все майя – в тех местах известны белоголовые верблюды, а самцы, напротив, черные и буйные, как Боранный Гаранар» (Aytmatov, 2004, I). Когда он пишет о потомках Гульсары и Гаранара, писатель вновь связывает этот день с великим прошлым. Лошадь и верблюд связаны с прошлым. И здесь автор на первый план выводит вопрос о величии животных. В пустыне Сари-Озек невозможно было жить без верблюдов. Гаранар был настолько тесно связан с судьбой своего владельца, что не остался в произведении животным образом. Он стал образом, завершающим личность Едигея. Хотя Гаранар всегда был верен Едигею, он порой доставлял ему немало хлопот. В день, когда Зарифа покинула Боранлы, Гаранар отправился в разъезд Аг-Мойнака вслед за майя. Едигей также отправился в Разизе, чтобы вернуть его, а когда вернулся, то уже покинула подстанцию Зарифа. Едигей излил всю свою злобу на Гаранара и сильно избил его. Это был первый и последний раз. Увидев, что его гнев не остыл, Едигей выгнал его из дома. Через некоторое время Едигей и Гаранар успокоились, и Гаранар вернулся домой. Но он сильно похудел и терял сознание. От этого у Едигея защемило сердце. «Едигей пожалел Гаранара. Он пошел домой, взял миску отборной пшеницы, посыпал ее щепоткой соли и вернулся.

– Ешь, может быть, ты пришел сюда. Тогда я приду и приведу тебя в чувство, ты ляжешь и придешь в себя» (Aytmatov, 2004, I).

Подобный случай случался с Гульсары несколько раз («Прощай, Гульсары!»). Его приняли за председателя колхоза, а он не остался там, а снова вернулся в Танабай. Адиб, описывающий внешний вид Гаранара, создает его портрет так: «Верблюд Боранлы не зря получил название «Гаранар». Прозвище «Черный» он получил из-за своей черноволосой головы, густой черной бороды, доходившей до ушей, красивой черной гривы, свисающей на шею, горба, поднимавшегося двойной башней на спине, и черной шерсти. бахромчатая кисточка на конце хвоста, завершавшая всю его красоту...» (Aytmatov, 2004, I)..

Готовясь к похоронам Газангапа, Едигей также специально украсил верблюда, чем показал свою преданность другу. В фольклоре тюркских народов также описано, что на добрые или злые обряды каждый посещает свое любимое средство передвижения — лошадь или верблюд. Для этого коня и верблюда украшали специальными вышитыми роскошными седлами и спортивными штанами. Едигей также сохранил этот обычай. Дафна ездила не на тракторе, как остальные, а на своем знаменитом Гарани. «На этот раз он положил на спину верблюда из-под одеяла алванский ковер, старинную вышитую кофту... Гаранар, украшенный кисточкой, искусно помещенный на троне между двумя горбами, имел очень величественный и массивный вид. ....» (Aytmatov, 2004, I)..

Гаранар понял Едигея, а Едигей понял Гаранара с полуслова. Едигей часто разговаривал со своим любимым верблюдом и волновался. Связь между ними и взаимопонимание изображены настолько мастерски, что иногда пытаешься поверить, что Гаранар – это не верблюд, а человек. Образы животных, изображенные Чингизом Айтматовым, также отличаются своей необычностью. В Боранлы пришло много людей. Прожив год или три года, они не выдержали и уехали. Лишь двум людям – Газангапу и Едигею – удалось прижиться и жить вечно. Здесь Газангап умер и пожелал быть здесь похороненным.

И Газангап, и Едигей, связанные с пустыней Сари-Озек, постоянно борются за сохранение национальной истории и памяти, а также проповедуют молодому поколению. Газангап, сохранивший в своей памяти легенду об Ана-Бейите и не позволивший ей исчезнуть, завещал быть похороненным на этом кладбище: «Как будто круг замыкался. Тот, кто рассказал легенду, должен был принять свое последнее пристанище на кладбище, где он помнил свою историю и передавал ее другим» (Aytmatov, 2004, I)..

К сожалению, завещание не было исполнено. Едигей нашел выход, похоронив умершего в Малакумдичапе, который был землей Сари-Озека. Найман – Мать поцеловала сына после произнесения своего знаменитого причитания здесь - в Малакумдичапе. Едигей это не утешает. Он никогда не мог согласиться на уничтожение Ана-Бейита. Было ли на Земле достаточно земли для создания космодрома? Почему для этой цели было выбрано кладбище Ана-Бейит? Уничтожение памяти, бездуховность были врагами Едигея. Он понимал, что надо что-то сделать, что-то сделать, чтобы не потерять себя и не устыдиться в собственных глазах.

Смерть Газангапа раскрыла множество горьких истин. Едигей очень сожалеет, что молодые люди не знают ни молитвы, не соблюдают обряды во время похорон. Он думает о том, как эти бедные люди будут хоронить друг друга, какими словами они прощаются с усопшими. В советское время религия была строго запрещена, а мусульманские захоронения по своему обычаю чуть было не вычеркнули из памяти. Традиции и религиозные обряды были известны и исполнялись пожилыми людьми. По мнению таких молодых людей, как Шахмардан, советская власть существует уже шестьдесят лет. Трудно понять вопрос, какова зависимость национальных традиций и особенностей от общества? Должны ли национальные ценности меняться по мере изменения политического института в обществе? Когда мы подходим к сути дела, становится ясно, что это не рядовой вопрос. Это спланированное дело Империи, спланированная политика, направленная против национального самосознания! Едигей однажды присутствовал на похоронах в городе и был ошеломлен отношением людей к смерти и умершему человеку. Перед похоронами все произносили речь с бумагой в руках и повторяли одни и те же слова; на какой должности он работал. Потом включили музыку и засыпали могилу. Едигей думает про себя: «Никто не имеет разумения произнести такое слово, как то, что говорится в молитвах, которые на протяжении веков являются вершиной знаний людей о круговороте смерти и жизни, как будто никогда и не было мертвого человека в мире, и его больше не будет... Вопреки истине, так говорили: «Он достиг вечности!» (Aytmatov, 2004, I)..

В романах писателя проблема личности и общества указывает на величайшие гуманитарные катастрофы, пережитые человечеством в современную эпоху. Чингиз Айтматов как художник раскрывает социально-философскую суть этой катастрофы, охватившей мир. Разумеется, в дальнейшем будут проводиться обширные научные теории и анализы не только о романном творчестве Чингиза Айтматова, но и о его произведениях в других жанрах. Богатое литературное и художественное наследие писателя предоставляет широкие возможности для таких исследований. Все это доказывает, что образ Едигея далек от сухих доктрин, превращающих личность человека в пугало и отнимающих у него человечность. Он является носителем национальной памяти и духовности народа. Как человек, как личность, он, в отличие от многих других, способен принять чужую боль как свою собственную боль, а свою радость – как свою радость. Он принимает боль Абуталиба как свою собственную боль, свою трагедию. Он заботится о детях и Зарифе. «...колоть дрова, носить воду и другие мелкие вещи было в его руках... Самое трудное было смотреть детям в глаза и отвечать на их вопросы, это было невозможно, ничего не могло быть мучительнее и невыносимее» (Aytmatov, 2004, I).

Другие чувства в сердце Едигея – это искреннее отношение к Зарифе, родство и близость, эта тайная любовь обоих. Едигей даже не заметил, когда это чувство возникло в

его сердце. Эту ситуацию героя автор образно сравнивает с оползнем: «Страшная сторона этих оползней состоит в том, что катастрофа никак себя не проявляет, подземные воды омывают дно скал и день за днем уносят почву, а после этого достаточно небольшого толчка, чтобы гора медленно рухнула. Пусть она начнет скользить... В такую ситуацию может попасть и человек, когда он остается наедине со своей совестью, когда он падает духом среди неудержимых противоречий и печалей, и когда он не может никому раскрыться и рассказать о своей боли, потому что никто в мире не может ни вылечить его боль, ни понять ее. Это бедствие сокрушило его...» (Айтматов, 2004, I).

Было бы несправедливо винить здесь Едигея. Потому что до того, как эти чувства возникли в его сердце, обе семьи были очень дружны и близки. Абуталиб и Зарифа пережили много лишений, тяжелые времена, и даже их родственники отвернулись от них. Наконец, в Сари-Озеке они нашли родственников и сочувствующих. Сходство судеб быстро сближает людей. Именно с помощью Газангапа, Едигея и Укубалы они адаптировались к этим условиям, стали выносливыми и волевыми. Трагедия этой семьи превратилась в личную трагедию Едигея. Он не мог представить себя отдельно от них и с каждым днем все больше привязывался к Зарифе и детям. Но Едигей не мог сказать Зарифе, что было у него на сердце. Если бы Зарифа не ушла вовремя, кто знает, что бы произошло.

Большую настойчивость в этих обстоятельствах проявляет давний друг Едигея Укубала. Хотя он все слышит и видит, но ничего не говорит и молчит. Потому что он понимал всю сложность ситуации, в которой оказалась Зарифа. Он, как и его жена, принимал чужую боль как свою, чувствовал всю свою боль. В самые трудные минуты жизни проявление настоящей женской верности Укубалу не позволило Едигею унывать и расшатываться, они вместе с Едигеем выходили из жизненных испытаний. После того как Едигей вернулся с войны, он долго не мог найти работу, и судьба привела их на станцию Кумбель. Здесь выгружали уголь из вагонов. Работа была очень трудной. Укубала выполняет работу, которую не может выполнить женщина, и тащит тележку с углем по деревянной дорожке, как тележную лошадь. Поскольку Едигей благополучно вернулся из пламени войны, он был готов выполнить самую тяжелую работу на свете. Вот почему он никогда не жаловался, даже когда был расстроен и нетерпелив. Таким образом они поддерживали друг друга, когда подросли, обзавелись домами и детьми. Было даже время, когда Едигей чувствовал себя виноватым за старение Укубалы и в душе ругал себя: «Смотри, как я тебя состарил!» (Айтматов, 2004, I).

Как образ, отражающий особенности кыргызской женщины, Укубала всегда сохраняет чувство сердечной верности, идущее из традиций народа. Это сохранение истории и памяти. С подобным случаем мы встречаемся в романе «Судный день». После смерти друга Бостона Эрнэзара его жена Гюлюмкан овдовела бремя семьи легло на нее. И по мере того, как она становилась ближе к семье, в ее сердце росло чувство любви к Гулумкан. Его жена Эрзагуль тоже это почувствовала. Поэтому на смертном одре он завещал Бостону, что женится на Гулумкан после его смерти. Пусть никто не останется один. Конечно, не каждая женщина на это пойдет. Однако и Укубала, и Эрзагуль были женщинами с богатой духовностью, широким кругозором и жизненным опытом. Поэтому в ситуациях, в которых оказываются Едигей и Бостон, они проявляют волю и выдержку и поддерживают своих супругов. Укубала поняла Зарифу, а Эрзагуль – Гулумку, они смогли разделить свою боль. При этом чувства верности семье опережали личные чувства. В такой ситуации нельзя винить ни Зарифу, ни Гулумку.

Зарифа также является достойным представителем национальных кыргызских женщин. Любовь, которую она встретил неожиданно, стала самым тяжелым испытанием в её жизни. В такой момент она осознает свой материнский долг перед детьми и ставит память о муже выше личных чувств. Однако он понимает и чувства Едигея и через связанную ею шаль показывает, что равнодушен к этим чувствам. Тот факт, что он покинул свой очаг без ведома Едигея, показывает, насколько он великодушен.

Это была борьба не на жизнь, а на смерть. Дилемма: «убить или умереть?». Чингиз Айтматов способен создать пером бурю оригинальных и необычных эмоций, воздействующих на глубины человеческой психологии. Зарифа с пониманием и интуицией чувствует, куда приведут отношения с Едигея после Абуталиба. Вот почему она покидает станцию Боранлы, держа на руках своих детей. Это, конечно, потрясает Едигея. Едигей по натуре смелый человек, у него нет хитростей. Он сам стоит перед вопросом: «убить или умереть?» Должен ли он убить эмоции в своем сердце? Если он не может убить, он должен умереть сам. Поскольку Зарифа знает, что перед ней встанет этот вопрос, она предвидит события и вынуждена сменить обстановку. Все это основано на эмоциях, называемых обычаями, и моральных принципах, с помощью которых литературные герои обретают силу и власть, словно обретают статус непобедимых. «Более интересно отражается то, что Ч. Айтматов успешно раскрыл этнонациональную психологию кыргызских женщин в контексте кооптации времени, в котором они жили» (Məmmədov, 2018).

Особое значение в своих произведениях Чингиз Айтматов придавал описанию национальных обрядов. По мнению автора, молодое поколение должно усвоить национальные обряды и передать их будущим поколениям. Услышав о смерти Газангапа, долгие годы адаптировавшегося к тяжелому климату Сары-Озёя и тяжелому режиму труда, Едигей счел своим долгом известить о его смерти дочерей, родственников и людей, проживающих на подстанции, покойного. Укубалая говорит, что хоть сейчас ночь, разбудите всех, нехорошо оставлять мертвое тело одного ночью. «Просыпайся, Осмо. Неважно, является ли он начальником разъезда, ему все равно, перед смертью все равны. Скажите ему, что Газангап мертв. Мужчина умирал здесь сорок четыре года... Разбудите всех по одному, постучите в окна. Нас горстка людей, можно по пальцам пересчитать, разве нас не восемь домов? Поднимите всех. В день смерти такого человека все должны быть на ногах» (Aytmatov, 2004, I).

В романе Чингиза Айтматова проблема отчуждения представлена в нескольких направлениях. Политика манкуртизации, зараженная советской идеологической машиной, отдалила людей от прежних традиций и религиозных обрядов. В романе специально прописано писателем исполнение нескольких важных религиозных обрядов. Одним из таких обрядов являются надлежащие проводы покойного в мир иной его родственниками и родственниками. Чингиз Айтматов не желает, чтобы эти обычаи были забыты и стерты из памяти. Шахмардан, Адильбей, Сабиткан превратились в манкурта, потому что о них забыли или равнодушное отношение Шахмардана к умершим злит Едигея. Он один из молодых людей, которых советское общество превратило в манкурта. В ночь смерти Газангапа Едигей дежурил на вокзале. Начальник станции велит Шахмардану вызвать на работу кого-нибудь другого, потому что труп Газангапа остался один в пустом доме.

Также существует спор между Едигеем и Манкуртами о том, где похоронен Газангап. По завещанию покойного его должны были похоронить в Ана-Бейте. Также существует традиция турецкого народа, согласно которой умершего хоронят в этом месте по его воле. Однако Сабиткан и другие подобные ему манкурты считают бессмысленным вывозить труп за 30 километров от подстанции и хоронить там. Едигей приходит в ужас от идей Сабитки. По словам Сабитжана, можно вырыть колодец на подстанции – сбоку от железной дороги и похоронить там умершего, чтобы поезда «слышали» их звук. Едигей не может дать ему понять, что традиция существует. Мертвого нельзя хоронить там, где он пришел. Но в отличие от остальных, Джайдаг Адильбей уже согласен с Едиге и поддерживает его идеи.

Сам Адиб выступает против тех, кто не согласен с Едигеем. Благодаря Боранли Едигею многие люди понимают, что такое национально-духовные ценности, и понимают важность совершения некоторых религиозных обрядов. Противопоставляя в романе Едигея и Сабитчу, Чингиз Айтматов отразил посягательство империалистических интересов на национальную духовность на фоне мировых противоречий (Quliyev, 2017).

Для Сабитчи неправильно приехать на похороны отца с пустыми руками. Один из обычаев турецкого народа – 40-дневный траур по родным и близким умершего. Когда в похоронное бюро приходили родственники умершего, независимо от того, были они в доме или нет, они приносили с собой какую-нибудь еду: рис, сахар, чай. Смысл этого в том, чтобы благословения не исчезли из дома, который присутствует. Сабиткан приехал из города, у него руки длиннее юбок. Поэтому их называли женщинами. Это произошло из-за его незнания обычаев. Чингиз Айтматов описывает это в произведении и советует подрастающему поколению перенимать традицию.

Известный критик Г. Ломидзе говорит об описании национальных ценностей в творчестве Чингиза Айтматова: «Чингиз Айтматов – замечательный художник слова. Без опыта своих предшественников, национальных ценностей и достижений других литератур он бы не поднялся так. Отличительной особенностью творчества Чингиза Айтматова является то, что национальный дух и национальный колорит еще больше обогащают его родную литературу» (Ламидзе, 1978).

В романе «И дольше века длится день» писатель, отдающий предпочтение описанию национальных ценностей, затрагивает наиболее напряженные психологические моменты, освещая их. Плач и скорбь родных и родственников умершего словно приносят умиротворение в их сердца. Автор специально записал плач и причитания дочери Газангапа Айзаде. В этом плаче он доводит до сведения окружающих свою печальную судьбу. Сабиткан недоволен этим поступком Айзаде. Он думает: «Откуда это появилось, в какую игру ты играешь, отца похоронить пришел или себя опозорить?» Плачет ли казахская девушка на похоронах уважаемого отца? Разве крик казахских жен не стал легендой и песней на сотни лет? Под действием этих криков не только мертвые воскресли, но и все живые утонули в слезах. В этих причитаниях всегда восхвалялся покойник, возносилось его достоинство до небес – в то время так плакали женщины. Так чем ты занимаешься? Вы начали говорить, что я несчастен, несчастен, не знаю, кто я» (Aytmatov, 2004, I).

Несмотря на то, что Чингиз Айтматов написал произведение на русском языке, он настолько точно описывает национальные ценности и религиозные обряды, что читатель получает полное представление о традициях кыргызского народа. Одним из важных обрядов мусульман является обряд, совершаемый при помещении покойного в могилу, который Едигей не забывает и совершает как есть. Адиб не постеснялся отразить в своем творчестве эти обряды, запрещенные во времена правления советской империи. Гений Чингиз Айтматов своим творчеством показал в мировом масштабе, что никакая идеология не может привести его к «грехам». Кыргызский писатель показывает, насколько Едигей уважает и чтит тюркские и мусульманские традиции» (Герайзаде, 2003). Едигей, не колеблясь, даже берет на себя имя «враг народа», подвергая себя опасности, когда идет против принципов коммунистической идеологии. Особый интерес представляют мусульманские религиозные обряды, с высокой чуткостью и точностью описанные в романе «И дольше века длится день». По тюрко-мусульманскому обычаю хоронить умершего следует до наступления темноты. Видя, что их не пускают в Ана-Бейит, Едигей очень переживает по этому поводу. Сабиткан советует завтра вернуть тело и похоронить его в Боранли. По этому поводу они спорят с Джайдагом Адильбеєм. Увидев это, Едигей вмешается:

– Брейвс, послушай. Не нарушайте человеческие обычаи, не идите против природы! Еще не было видно, чтобы мертвые вернулись с кладбища. То, что должно быть похоронено, должно быть похоронено. Посмотрите на это ущелье Малакумдичап. Это наша земля Желтого ядра! Ана Найман произнесла свой знаменитый плач здесь, в этом Малакумдичапе, и пусть могила овцы Газангапа будет здесь. Пусть моя могила тоже будет здесь. Даст Бог, принеси это сам и закопай здесь. Я прошу тебя об этом!

Благодаря стараниям Едигея пришедшим удалось похоронить Газангапа по мусульманскому обычаю. Большое значение Едигея к национальным ценностям и

религиозным обрядам и привитие этого окружающим людям возвышает его в глазах читателя. Едигей из Борана Чингиза Айтматова – сугубо национальный образ, известный в мировой литературе. Его внутренние монологи знакомят читателя с ним как с личностью.

Во время похорон Газангапа Едигей совершил омовение и совершил заключительные обряды. Обращаясь к окружающим:

– А теперь давайте все встанем лицом к святой Каабе. Раскройте перед собой руки, подумайте о Боге, чтобы Он услышал слова, которые вы говорите, и мысли, которые возникают у вас в сердце в такую минуту.

Едигей читает молитву стоя. Он слышал от знающих людей, что в арабских странах, где зародилась наша религия, молятся стоя на кладбище. Это было так. Или это не так. Едигей хотел, чтобы его голова была ближе к небу. Едигей пожелал, чтобы после смерти его похоронили рядом с Газангапом с соблюдением всех необходимых обрядов. В связи с этим он даже сделал Адильбаю завещание: «Если ты похоронишь меня здесь, давай будем рядом». Посмотри на меня, и ты успокоишь меня...». Во время похорон последним обрядом является сцена молитвы Богу, которой Чингиз Айтматов призывает людей не забывать Бога, молиться Ему. Едигей говорит, что если люди не будут молиться Богу, если забудут о его существовании, это станет трагедией для людей. Молитва Едигея с распростертыми руками перед Богом производит глубокое впечатление. «Боже, если Ты прислушаешься к моим молитвам, которые я узнал из священных книг, прислушайся и к моим собственным словам. Я думаю, они не мешают друг другу...».

В своей молитве к Богу Едигей Газангап также жалуется, что его не смогли похоронить в Ана-Бейите. Он желает принять Газангапа в свой круг и дать покой его душе. Даже просьба Едигея к Богу заключалась в том, что если правда, что душа умершего может перейти к другому живому существу, то он хочет быть белохвостым оленем, а не муравьем. Пусть он парит над Сары-Озей, как Чалаган, наблюдает за родными местами с этой высоты и не удовлетворяется во время просмотра. Он завещает молодым людям похоронить его в Малакумдичапе, когда он умрет. Но кто будет читать суру «Ясин»? Они не верят в Бога и не умеют молиться. Ведь никто не знает, существует Бог или нет. Кто-то говорит, что есть, кто-то говорит, что нет. Сам Едигей верит в существование Бога и говорит, что ты моя цель и предназначение. Человек, который не может этого понять, не понимает самого себя. Незнание Бога равносильно незнанию себя.

Едигей не может согласиться с разрушением такого святого места, как Ана-Бейит. Едигей был очень решителен и настойчив, когда уложил Газангапа на его вечное ложе и сказал ему свои последние слова. «...Несмотря ни на что, работа пришла такая. Не вините нас, что мы не похоронили вас в Ана-Бейите. Но не думайте, что я оставлю это так. Я пойду, если надо. Пока я жив, я не буду молчать. Я знаю, что я им скажу. Спите спокойно на своем месте...». Закопав котел, Едигей отправил юношу домой, а сам вернулся на своем верблюде к шлагбауму при въезде в Ана-Бейт, чтобы увидеться и поговорить с теми, кто работает на высших должностях. Но это было бесполезно. Когда он приближается к посту охраны, он сталкивается с чем-то еще более ужасающим. «В этот момент что-то произошло в воздухе, что-то задвигалось в пустоте со все усиливающимся грохотом вулкана. А неподалеку, где-то по соседству, в районе космодрома, вспыхнул и пронзил небо страшный огненный столб, пылающий ярким огнем. Едигей в страхе отпрыгнул назад, а верблюд закричал и спрыгнул с места... Собака от страха пнула свою добычу под ноги...».

Тогда с космодрома в космос отправили роботизированные ракеты. Откуда Едигей узнал, что это такое? Три существа бежали как сумасшедшие по Сары-Озику, пытаясь спасти свои жизни. Они в ужасе бежали, боялись отделиться друг от друга; они стремглав бежали по пустырю, беспощадно освещенному огромными столбами пламени. «Люди, верблюды и собаки убегали, не глядя на ветки, вдруг Едигею показалось, что белая птица, сделанная из белого платка, который Найман-Ана сбросила с головы Найман-Аны, застреленной из стрела

сына Мангурта вышла из леса... Белая птица летела вместе с людьми в этой обречённости и мраке и говорила:

– От кого ты? Как вас зовут? Запомни свое имя!

– Твой отец Доненбай, Доненбай, Доненбай...

В этой воссоединяющейся тьме этот голос все еще был слышен...».

В такой момент Чингиз Айтматов призывает своего читателя не забывать свое прошлое, подарив птицу Доненбай.

«Чингиз Айтматов сумел создать уникальные произведения в мировой литературе на основе мифа и фольклорных традиций, использованных в творчестве таких художников, как Томас Манн, Джеймс Джойс, Жан Поль Сартр, Альбер Камю в современной мировой литературе». Люди живут в обществе и либо принимают его законы и устои, либо вынуждены их принять. Газангап, Едигей, Абуталыб, их супруги Укубала и Зарифа были представителями Найман-Ана в XX веке своей приверженностью национальным и духовным ценностям, образу мышления и решимостью в борьбе. Они имели личное отношение к каждому событию, с которым сталкивались, и действовали на основе своих мыслей.

Заклучение

Все вышесказанное ещё раз свидетельствует о том, что проблема общества и человека, социально-политическая среда и человеческая трагедия наиболее отчетливо раскрывается в романах Чингиза Айтматова. Действительно, романы нашего соотечественника стали настоящим веянием времени. Подлинным авторским открытием следует считать обострённое чувство исторической памяти, как простирающейся в глубину средневековья, так и относящейся к событиям недавним. Три временных пласта в романе – отправные точки для осознания человеком своей нравственной основы, своего места в жизни и предназначения на земле. Нравственные ценности или, напротив, их обесценение в нашей обыденной жизни писатель как бы просвечивает рентгеном трёх различных времен и соответственно иных традиций и обычаев.

Литература:

Aytmatov, 2004, I – Aytmatov Ç.T. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004. 501 s.

Aytmatov, 2004, II – Aytmatov Ç.T. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Öndər, 2004, 381 s.

Əkbərzadə, 1985 – Əkbərzadə Ş.Ə. Çingiz Aytmatov: Bu torpaqdan doymadım // Azərbaycan gəncləri. 1985. 21 dekabr. S. 4.

Məmmədov, 2018 – Məmmədov N.T. Çingiz Aytmatovun qadın obrazları ənənə və novatorluq prizmasında // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Çingiz Aytmatov-90. Bakı: Elm və təhsil, 2018. S. 191–198.

Vahabzadə, 1986 – Vahabzadə B.M. Dərin qatlara işıq. Bakı: Yazıçı, 1986. 112 s.

Quliyev, 2017 – Quliyev E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017. 632 s.

Гачев, 1989 – Гачев Г.Д. Чингиз Айтматов. Фрунзе: Адабият, 1989. 483 с.

Ламидзе, 1978 – Ламидзе Г. Единая, разноразличная // Литературное обозрение. 1978. № 2. С. 6.

Герайзаде, 2003 – Герайзаде Л.З. Проблемы этно-эпической памяти в творчестве русскоязычных писателей. Баку: Эль, 2003. 182 с.

References:

Aytmatov, 2004, I – Aytmatov Ç.T. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild [Selected Works in Two Volumes. Volume 1]. Bakı: Öndər, 2004. 501 p. (in Aze).

Aytmatov, 2004, II – *Aytmatov Ç.T. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild* [Selected Works in Two Volumes. Volume 2]. Bakı: Öndər, 2004, 381 p. (in Aze).

Əkbərzadə, 1985 – *Əkbərzadə Ş.Ə. Çingiz Aytmatov: Bu torpaqdan doymadım* [I couldn't stop admiring this land] // Azərbaycan gəncləri. 1985. 21 dekabr. P. 4. (in Aze).

Məmmədov, 2018 – *Məmmədov N.T. Çingiz Aytmatovun qadın obrazları ənənə və novatorluq prizmasında* [Female images of N.T. Mamedov and Chingiz Aitmatov in the prism of tradition and innovation] // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Çingiz Aytmatov-90. Bakı: Elm və təhsil, 2018. P. 191–198. (in Aze).

Vahabzadə, 1986 – *Vahabzadə B.M. Dərin qatlara işıq* [Light into the depths]. Bakı: Yazıçı, 1986. 112 p. (in Aze).

Quliyev, 2017 – *Quliyev E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı* [Literature of the Turkic peoples]. Bakı: Elm və təhsil, 2017. 632 p. (in Aze).

Gachev, 1989 – *Gachev G.D. Chingiz Aytmatov* [Chingiz Aytmatov]. Frunze: Adabiyat, 1989. 483 p. (in Rus).

Lamidze, 1978 – *Lamidze G. Yedinaya, raznoyazychnaya* [United, multilingual] // Literaturnoye obozreniye. 1978. № 2. P. 6. (in Rus).

Gerayzade, 2003 – *Gerayzade L.Z. Problemy etno-epicheskoy pamyati v tvorchestve russkoyazychnykh pisateley* [Problems of Ethno-Epic Memory in the Works of Russian-Language Writers]. Baku: El, 2003. 182 p. (in Rus).

Ахмедова Л.Ф.

Əzərbaycan Ültmyk ғылым академиясының

Зия Бүниятов атындағы Шығыстану институты

E-mail: lalaahmadova@anas.az; lala-axmedova@mail.ru

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТЫҚ САРЫНДАР, ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ОРТА ЖӘНЕ АДАМ ТРАГЕДИЯСЫ

Аңдатпа. Біртуар жазушы Шыңғыс Айтматов әзірбайжан-қырғыз әдеби байланыстарының нығаюына ерекше үлес қосты. Қаламгер әңгімелері мен романдарында көтерген әртүрлі әлеуметтік-философиялық мәселелер ұлттық әрі адамгершілік сипатқа ие. Бірақ тұлға мен қоғам, адамның өнегелі еркіндігі, табиғат пен адамның арасындағы байланыс, адам құлдырауының себептері және т.б. мәселелер жан-жақты, әсіресе прозаиктің көркем романдарында зерттеуді талап етеді. Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығында ұлттық фактор ортақ түркі рухынан, қырғыз этникалық ойынан туындаған терең адами қасиеттер түрінде көрініс табады. Мақаланың негізгі мақсаты – Айтматов романдарындағы шығыстық мотивтерді, әлеуметтік-саяси ортаны және адам трагедиясы мәселесін зерттеу, олардың көркемдік-философиялық мәнін анықтау. Зерттеу барысында мәтінтанулық, салыстырмалы әдебиеттану және аналитикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер шығармалардың көркемдік құрылымын талдауға және негізгі идеялық мазмұнын ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде Айтматов романдарында шығыс мәдени дәстүрі мен терең әлеуметтік-философиялық ойлардың үйлесімді байланысы байқалатыны анықталды. Жазушы кейіпкерлер тағдыры арқылы күрделі тарихи және қоғамдық ортадағы адам трагедиясын бейнелей отырып, рухани құндылықтарды, ұлттық жадты және гуманистік идеалдарды сақтаудың маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: мәселе, қоғам, адам, роман, әлеуметтік-саяси орта, адам трагедиясы, өнегелік

Ahmedova L.F.

*Institute of Oriental Studies Academician Ziya Bünyadov
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan*

E-mail: lalaahmadova@anas.az; lala-ahmedova@mail.ru

**EASTERN MOTIVES, SOCIO-POLITICAL ENVIRONMENT
AND HUMAN TRAGEDY IN THE NOVELS
OF CHINGIZ AITMATOV**

Annotation. The outstanding writer Chingiz Aitmatov made an exceptional contribution to the strengthening of Azerbaijani-Kyrgyz literary ties. Various social-philosophical problems raised by the writer in stories and novels are national and humane in nature. However, these problems of the personality and society, the moral freedom of the individual, the relationship between nature and man, the causes of human catastrophes and others require comprehensive research and solutions, especially in his artistic novels of the prose writer. In Chingiz Aitmatov's work, the national factor is manifested in the form of high and deep human qualities, born from the common Turkic spirit, Kyrgyz ethnic thought. The main aim of the article is to examine Eastern motifs, the socio-political environment, and the theme of human tragedy in Aitmatov's novels, as well as to determine their artistic and philosophical significance. The research employs textological, comparative literary, and analytical methods, which make it possible to analyze the artistic structure of the works and reveal their ideological content. The study concludes that in Aitmatov's novels Eastern cultural traditions are organically combined with deep socio-philosophical reflections on reality. Through the destinies of his characters, the writer portrays the tragedy of the individual within complex historical and social circumstances, emphasizing the importance of preserving spiritual values, national memory, and humanistic ideals.

Keywords: problem, society, man, novel, socio-political environment, human tragedy, morality.

Информация об авторе:

Ахмедова Лала Фарман кызы, заведующая отделом «Страны Центральной Азии» Института Востоковедения имени ак. З. Бунятова Национальной Академии Наук Азербайджана, доктор филологических наук, профессор Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, Баку, Азербайджан,

Автор туралы мәлімет:

Ахмедова Лала Фарман кызы, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы Зия Бүниятов атындағы Шығыстану институты «Орталық Азия елдері» бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Баку, Әзірбайжан,

Information about author:

Ahmedova Lala Farman qızı, Head of the Department of «Countries of Central Asia» of the Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bünyadov of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Baku, Azerbaijan

*Келін түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

*¹Смагулова С. Р. ²Абжаппарова Б. Ж.

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: ¹sabina.sm04@mail.ru, ²hadisha_1960@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ «КОРЕЙСКОЙ МЕЧТЫ» У МОЛОДЕЖИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Исследование представляет собой комплексный анализ феномена «корейской мечты» как нового социокультурного конструктора, формирующего устойчивые миграционные тенденции среди молодежи стран Центральной Азии (преимущественно Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана). Целью данной работы является выявление и анализ механизмов формирования «корейской мечты». Значение работы состоит в понимании причин сдвига традиционной миграционной траектории, вызванного геоэкономическими изменениями и растущим культурным влиянием «корейской волны». Исследование трактует это явление как своеобразный социокультурный механизм, выражающий устойчивое желание молодого поколения к социальной мобильности и экономической свободе. Новизна заключается в комплексном анализе феномена посредством интеграции концепции «мягкой силы» Дж. Ная и теоретической модели «воображаемых миров» А. Аппадурай. Такой подход позволяет раскрыть механизмы формирования символического окрашенного, а не только экономически мотивированного, миграционного намерения, создаваемого культурной привлекательностью Южной Кореи. Ключевой тезис работы состоит в демонстрации того, что «корейская мечта» функционирует как культурная альтернатива западному идеалу успеха, предлагая в качестве ключей к достижению успеха принципы дисциплины, коллективизма и трудолюбия. Исследование реализовано посредством комплексного методологического подхода, включающего анализ статистических данных, научной литературы и анализа интернет пространства. Выявлены четыре ключевых катализатора «корейской мечты», как медийное воздействие, образовательная мобильность, высокие экономические стимулы и социально-культурные предпосылки. В результате обнаружен центральный парадокс: существенный разрыв между романтизированными ожиданиями и реалиями корейского рынка труда. Тем не менее, мотивация к длительному пребыванию остается высокой. Это объясняется тем, что Корея, даже в условиях тяжелого труда, предоставляет мигрантам реальную возможность для обретения экономической независимости и социальной мобильности, труднодоступной в условиях страны происхождения. Заключение подтверждает, что «корейская мечта» функционирует как стратегический этап для аккумуляции человеческого и финансового капитала, отражая транснациональный характер современной миграции.

Ключевые слова: Южная Корея, Центральная Азия, миграция, корейская мечта, мягкая сила, корейская волна, молодежь, трудовая миграция, социальная мобильность.

Введение

Традиционная траектория миграции из Центральной Азии после 1991 г. вела на российский рынок труда. Однако экономические изменения и ужесточение миграционного законодательства привели к формированию нового направления трудовой эмиграции, где Республика Корея становится одним из привлекательных центров притяжения. Этот сдвиг, помимо экономических причин, неразрывно связан с растущим культурным влиянием Южной Кореи в регионе, часто описываемый как феномен «корейской волны» (Халлю) (Парубочая, 2024: 106-108). В этом контексте возникает «корейская мечта» – многослойное явление, выходящее за рамки экономического прагматизма. Корейская модель транслирует

ценности, которые лучше воспринимаются в регионе, делая ставку на дисциплину, коллективизм и трудолюбие как ключевые факторы успеха и повышения социального статуса. В контексте данной парадигмы, Южная Корея воспринимается как пространство с минимальными барьерами для реализации индивидуального и коллективного потенциала через установленные социальные механизмы. Соответственно, происходит реконфигурация миграционных предпочтений в Центральной Азии, где стремление к переезду в Республику Корея выходит за рамки временного заработка и трансформируется в долгосрочный вектор социально-экономической интеграции, особенно среди молодого поколения, которое ищет структурированный и предсказуемый путь к успеху.

Цель данного исследования заключается в проведении комплексного анализа феномена «корейской мечты», формирующего миграционные тенденции у молодежи стран Центральной Азии (преимущественно Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана).

Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

- Выявить ключевые экономические, культурные и образовательные факторы, способствующие формированию «корейской мечты»;
- Проанализировать как инструменты «мягкой силы» Южной Кореи влияют на миграционные установки молодежи;
- Оценить количественные и качественные показатели миграционных намерений молодежи Центральной Азии.

Материалы и методы исследования

Данное исследование реализовано посредством комплексного подхода, который предполагает стратегическое объединение анализа вторичных данных с качественным эмпирическим сбором информации. В качестве основополагающей теоретической базы для объяснения международной привлекательности Республики Корея использована концепция «мягкой силы» Джозефа Ная (Русакова, Ковба, 2016: 14), которая трактует культурные ресурсы как ключевой «полюс притяжения», формирующий миграционные намерения. Для объяснения того, как это культурное влияние трансформируется в конкретные желания, применена теоретическая модель «воображаемых миров» Арджуна Аппадурай (Evrard, 2017). Эмпирическая база исследования формировалась в несколько этапов. Изначально был проведен анализ литературных источников и статистических данных, включавший изучение научной литературы по проблемам транснациональной миграции и публичной дипломатии, а также анализ отчетов, отражающих динамику миграционных потоков и образовательных обменов между Южной Кореей и странами Центральной Азии. Затем, для получения первичных данных, было проведено интервью и сбор жизненных историй у молодых мигрантов. Параллельно был проведен контент-анализ медийного пространства. В выборку вошли ключевые продукты «корейской волны», как сериалы, музыкальные видеоклипы, а также, популярный контент на цифровых платформах Tik-tok и Youtube.

Обсуждение

В контексте обсуждения «корейской мечты» важным представляется ее интерпретация как культурной альтернативы доминирующему западному идеалу успеха. В отличие от ориентированной на радикальный индивидуализм «американской мечты», корейская модель предлагает систему ценностей, которая оказывается более созвучной социальным ожиданиям региона. Построенная на принципах дисциплины, коллективной ответственности и демонстративного трудолюбия, она воспринимается молодыми людьми как реалистичный и проверенный путь к социальной значимости и личной эффективности (Kim, 2012). В результате «корейская мечта» становится не только экономической стратегией, но и символом признания, общественного уважения и гармоничного включения в глобальный современный контекст.

Современная научная литература демонстрирует растущий интерес к тому, как развиваются миграционные процессы между Южной Кореей и странами Центральной Азии. Более того, исследователи активно изучают изменение культурных ориентиров молодежи, формируемых под влиянием инструментов «мягкой силы» Кореи. Укрепление позиции Республики Кореи в качестве мирового центра культурного и экономического притяжения в последние два десятилетия привело к тому, что регион Центральной Азии стал одним из ключевых направлений её мягкого воздействия.

В свете этой динамики для объяснения международной привлекательности Республики Корея и механизмов ее влияния основополагающей теоретической базой выступает концепция «мягкой силы» Джозефа Ная. Данная концепция позволяет структурно разобрать неочевидные источники власти государства, которые основаны не на принуждении, а на притягательности его культурных ресурсов, ценностей и политического имиджа (Сенякина, 2023: 168-169; Парубочая, 2024: 106-109). Продвижение национального бренда Южной Кореи в Центральной Азии является многовекторным проектом, направленным на формирование долгосрочной лояльности и устойчивого партнерства. KOICA (Korea International Cooperation Agency) – Корейское агентство по международному сотрудничеству выступает как мощный инструмент официальной помощи развитию, реализуя крупные инфраструктурные и гуманитарные проекты, тем самым укрепляя экономические связи и позиционируя Корею как надежного партнера. Параллельно Корейский фонд (Korea Foundation) фокусируется на интеллектуальной дипломатии. Он финансирует исследования, поддерживает программы корееведения в местных университетах и организует обмены, создавая долгосрочную базу для двусторонних отношений. Культурные центры и обучение языку служат мостом к широкой общественности, популяризируя корейский образ жизни, а обширные академические обмены и стипендии гарантируют, что граждане Центральной Азии будут знакомы с корейскими ценностями и культурой. Комплекс этих инструментов формируют позитивное восприятие Южной Кореи как государства, ориентированного на открытое культурное и образовательное взаимодействие. Аналитические данные подтверждают, что молодое поколение региона является приоритетной группой для применения инструментов «мягкой силы», поскольку она наиболее чувствительная к культурным трендам, активно присутствует в онлайн-пространстве и стремится к расширению возможностей социальной мобильности (Варпаховскис, 2021: 267, 274.).

Такое восприятие молодежи открывает возможность рассмотреть процесс формирования «корейской мечты» через призму теоретических подходов, объясняющих логику глобальных культурных взаимодействий. Это может быть пояснено через использование теоретической модели Арджуна Аппадурай в его работе «Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization» 1996 г. Он подчеркивает, что под воздействием глобализации возникают новые «воображаемые миры» – особое пространство, где люди формируют свои ожидания о будущем, находясь под влиянием медиа пространства, миграционных траекторий, культурных трансферов и глобальных коммуникаций (Evrard, 2017). Такие миры определяют не только видение реальности, но и стремление, влияющие на жизненный выбор людей. Современные культурные инструменты, как медиа-контент, модели успеха и бренды, создают такую среду, в которой люди начинают мысленно соотносить себя с отдаленными и труднодоступными географическими и культурными контекстами. Так возникают новые «воображаемые желания», выходящие за пределы локальных социальных условий. Благодаря своему активному культурному производству и привлекательным символам современности, Южная Корея становится элементом этих «воображаемых миров» для центральноазиатской молодежи. Концепция Аппадурай позволяет увидеть, что «корейская мечта» – это культурный синтез глобального образа Кореи и местных ожиданий. Молодое поколение Центральной Азии проецирует свои надежды на этот визуальный медиа образ, делая его символом прогресса.

Комплексный анализ в области миграции, культурологии, международных отношений и социологии, даёт возможность определить ряд стабильных тематических направлений, отражающих специфику формирования «корейской мечты» среди молодежи. Главная тенденция заключается в глобальном феномене корейской волны «Халлю». Отмечается, что распространение корейской культурной продукции – в частности, фильмов, музыкальных композиций, сериалов, элементов моды, кулинарии и цифрового контента – существенно трансформирует культурные ориентиры и социальные установки молодого поколения в зарубежных странах (Титкова, 2019: 153). При поддержке государственных стратегий по развитию культурного сектора, продукты «волны» были трансформированы в мягкий дипломатический инструмент, создающий позитивный и эмоциональный образ страны. Рост влияния южнокорейского контента в центральноазиатском регионе стимулирует внимание молодежи к изучению корейского языка, к знакомству с культурой и к восприятию корейского образа жизни. Данный процесс выражается в увеличении числа центров Института Короля Седжона (King Sejong Institute Foundation) и расширении образовательных обменных инициатив (Парубочая, 2024: 106). В этих условиях, корейская поп-культура становится фактором, который выходит за рамки простого досуга и начинает формировать у молодежи новые представления о социально желаемых моделях, одновременно конструируя образ Южной Кореи как центра эстетической современности, технологического прогресса и стремительного общественного развития.

Одним из важных фокусов исследования является существенный анализ трудовой миграции. Начиная с конца 2000-х г., Южная Корея стала приоритетным пунктом для рабочих из Узбекистана и Кыргызстана. Это произошло благодаря межправительственным соглашениям о системе EPS (Employment Permit System), которая регулирует потоки рабочей силы через ежегодные квоты. Легальные каналы трудоустройства способствовали тому, что молодежь указанных государств начала рассматривать Республику Корею как перспективную страну с реальными возможностями для работы. Парадоксально, но даже при наличии безвизового режима, Казахстан стал источником значительного потока нелегальной миграции в Корею, чьи масштабы выросли более чем в 30 раз (359 чел. в 2014 г. и 12 тысяч чел. в 2018 г.) (За лучшей жизнью..., 2023). Этот факт ярко демонстрирует, что экономическая мотивация казахстанской молодежи настолько сильна, что она принимает на себя правовые риски в погоне за работой. Согласно социологическим данным, основную массу мигрантов представляют молодые мужчины из экономически уязвимых социальных групп. Кроме того, результаты анализа подчеркивают ключевую роль диаспорных структур, в частности общины корё-сарам. В городах, как Кванджу и Ансан, возникли крупные мигрантские сообщества, состоящие из тысяч выходцев бывшего СССР. Наличие русскоязычной инфраструктуры (магазины, кафе, религиозные центры) и плотных социальных связей упрощает въезд и повышает привлекательность Южной Кореи, устраняя языковой барьер для новичков и облегчая их адаптацию (Как живут..., 2019).

Несмотря на обширную научную литературу по миграции и публичной дипломатии, существует дефицит изучения механизма, посредством которого многообразные культурные образы Южной Кореи формируют у молодежи Центральной Азии символическое окрашенное, а не только экономически мотивированное, желание к миграции. Иными словами, вопрос о том, как именно возникает эта «корейская мечта», остается малоисследованным.

Результаты исследования

Проведенное исследование позволило переосмыслить многослойную структуру феномена «корейской мечты», активно формирующегося среди молодежи. Благодаря комплексному подходу, включавшему анализ литературных источников, статистических данных, интервью, медийного контента и эмпирических наблюдений, были выявлены четыре

ключевые группы факторов, которые совокупно влияют на возникновение и устойчивость этого явления. К ним относятся: медийное воздействие, образовательные возможности, экономические стимулы и социально-культурные предпосылки.

Во-первых, воздействие масс-медиа играет решающую роль в создании эмоционально привлекательного образа Южной Кореи. Ключевыми каналами являются корейские сериалы, K-Pop индустрия, Tik-Tok и YouTube. Молодежь активно потребляет этот контент, который изображает Корею как идеальное пространство – технологически развитую, социально упорядоченную, с современной городской средой и возможностями для успешной карьеры. В частности сериалы (дорамы) конструируют образ жизни, где красота, романтика и трудолюбие гармонично сочетаются, внушая аудитории ощущение доступности такого успеха при переезде. Эстетизация реальности – тщательно отобранные актеры-айдолы, «глянцевые» визуальные образы и романтизированные гендерные взаимодействия – производит эффект, что Южная Корея и есть то место, где возможна «правильная» и красивая жизнь. Образ корейских городов – упорядоченных, безопасных и технологичных – усиливает это восприятие. Сериалы это не только художественный продукт, но и инструмент продвижения корейских товаров и культурных ценностей. Внимательно подобранная косметика, еда и одежда формирует впечатление мира, доступного каждому, кто готов стать частью этой культуры (Титкова, 2019: 153-154). Блогеры-мигранты из Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана дополнительно легитимизируют этот образ, демонстрируя «реальные кейсы успеха» в трудовой жизни. Как следствие, медийная инфраструктура не просто формирует мечту, но и создает повседневные сценарии, которые молодежь пытается повторить через моду, стиль общения, профессиональные ориентиры и миграционные стратегии (3 истории молодых..., 2020; Узбеки в Южной Корее..., 2023).

Во-вторых, стремление к корейскому образованию также выступает основным катализатором миграционных намерений. Южная Корея целенаправленно реализует международную образовательную политику, активно привлекая студентов через программы GKS (Global Korea Scholarship) и KOICA, университетские гранты и языковые курсы (Alokhanov, 2020: 198). Цель данной политики – обеспечить доступ к ней как можно большему числу студентов в стране. По состоянию на июль 2025 г., в Южной Корее обучается 270 тысяч иностранных студентов, что на 17,5% больше по сравнению с прошлым годом. Этот показатель означает, что каждый десятый иностранец является студентом. В этом рейтинге первое и второе место занимают Вьетнам и Китай, а третье место достается Узбекистану (более 16 тысяч чел.) (Количество иностранных..., 2025). Высокий рейтинг корейских университетов позволяет воспринимать их как платформу для получения глобально конкурентоспособных знаний. В этом контексте знание корейского языка становится критически важным капиталом, открывающим двери к трудоустройству и профессиональной мобильности. В результате, образование становится не только самоцелью, но и гармонично дополняется экономической привлекательностью, создавая двойной стимул для миграции (Dadabaev, Soipov, 2020: 134). Корейское Агентство содействия торговли и привлечения инвестиций (KOTRA) провело опрос, где выяснилось, что на май 2025 г. 7 из 10 иностранных студентов (71%) выразили желание остаться в Южной Корее после окончания учебы. Однако национальность респондентов не раскрывается. Этот высокий интерес к продолжению карьеры в стране встречает ответную реакцию, где корейские компании, в свою очередь, демонстрируют значительную заинтересованность в найме этих иностранных специалистов (Foreign students..., 2025).

В-третьих, анализ показывает, что сдвиг в миграционных отношениях, прошедших несколько этапов после распада СССР, обусловлен, прежде всего, экономическими изменениями и ужесточением миграционного контроля в России. Соответственно, трудовая миграция в Южную Корею становится ключевым каналом социально-экономической мобильности для молодых граждан региона. Также экономический стимул представляет

одну из наиболее значимых причин переезда, что обусловлено существенной разницей в заработных платах. Молодые мигранты могут получать в Южной Корее доход (около 100 USD за смену), в разы превышающий их потенциальный заработок на родине. По словам одного гражданина Казахстана, потенциальный доход в Южной Корее – 2000 USD и более на постоянной работе, или 1500 USD даже на временных позициях («невольничий рынок») – создает мощную мотивацию к эмиграции. Учитывая, что это в разы превышает среднюю заработную плату в Казахстане (около 450 USD), становится очевидным, почему молодежь демонстрирует столь устойчивое стремление к переезду (Поражает трудолюбие..., 2018). Для граждан Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана миграция облегчается наличием легальных и менее рискованных каналов. Для этих стран созданы квоты: для Кыргызстана – около 1800, для Узбекистана – порядка 3200 мест, для Таджикистана – 800 мест (Рахмонов, 2025: 169). При этом отсутствие аналогичных соглашений с Казахстаном ведет к процветанию нелегальной миграции, что ставит работников в крайне уязвимое положение. Этот контраст, однако, не снижает значимости высокого заработка и возможностей для быстрого капитала.

Четвертым направлением являются социально-культурные факторы. Молодежь привлекает образ Кореи как государства, достигшего стремительного развития благодаря своей высокой культуре труда и общественной дисциплине. Ключевое значение имеет восприятие корейского общества как меритократического, где личные усилия и упорство напрямую вознаграждаются успехом и карьерным ростом. Результаты интервью показывают, что молодые люди видят в миграции не только экономическую выгоду, но и шанс на обретение личной независимости и свободы, а также на выход за рамки социальных и гендерных ограничений, существующих на родине. Одним из существенных результатов является понимание особенностей корейской трудовой этики и иерархии. Молодые мигранты единодушно отмечают такие черты, как дисциплина, физическая выносливость и неуклонное стремление к эффективности. Они подчеркивают, что руководство работает наравне с подчиненными. Один из мигрантов подтвердил суровый ритм: в корейской трудовой культуре отсутствует понятие «выспаться», поскольку рабочий день начинается рано и требует постоянного и полного включения в процесс. Для молодых специалистов, в частности, для казахстанцев, этот интенсивный темп представляет собой одновременно серьезное испытание и впечатляющий образец трудолюбия (Сченсович, 2023: 65).

Анализ исследования выявляет двойственность «корейской мечты», заключающуюся в значительном разрыве между ожиданиями и реальными трудовыми условиями. Интервью с мигрантами из Центральной Азии (включая истории мужчины, потерявшего палец в результате производственной травмы, и женщины, столкнувшейся с дискриминацией) показывают, что условия труда в Корее зачастую тяжелые: они характеризуются длительными (до 12-14 часов в день) сменами, высоким риском травматизма, стрессом и необходимостью строгого соблюдения норм (Как живут ..., 2019; Поражает трудолюбие..., 2018). Эта уязвимость усугубляется для нелегальных мигрантов, а также усиливается языковым барьером, культурными различиями и социальной изоляцией на рабочем месте. Тем не менее, мотивация к длительному пребыванию остается высокой. Мигранты объясняют свое желание задерживаться в Корее максимальным долго сочетанием высокой зарплаты, ощущения безопасности, социальной защищенности и уважительного отношения, которых, по их словам, им не хватает на родине. Для многих это становится способом утвердить личную независимость, изменить социальный статус и преодолеть ограничения в своих странах, несмотря на требование быть «очень быстрыми, немногословными и трудолюбивыми» для сохранения рабочего места (Choi, Kim, 2014: 99-100).

Проведенный анализ позволил переосмыслить многослойную структуру феномена «корейской мечты», выявив четыре ключевых катализатора его устойчивого формирования среди молодежи Центральной Азии. Однако исследование обнаружило двойственность этого

феномена. Привлекательный образ, созданный масс-медиа, резко контрастирует с тяжелыми реалиями корейского рынка труда, характеризующимися высокой интенсивностью и рисками. Тем не менее, мотивация к длительному пребыванию остается высокой, поскольку мигранты готовы мириться с трудностями, что подтверждает функцию «корейской мечты» как мощного канала социально-экономической мобильности.

Заключение

Проведенный анализ феномена «корейской мечты» среди молодежи Центральной Азии подтверждает его многофакторный и глубоко укорененный характер. Результаты исследования выходят за рамки простого описания миграционных потоков, позиционируя «корейскую мечту» как новый, социокультурный конструктор, который формировался на пересечении геоэкономических сдвигов, целенаправленной культурной политики Южной Кореи и личных стремлений молодого поколения Центральной Азии к социальной мобильности. Это явление представляет собой не просто смену географической локации для заработка, а смену ценностной парадигмы, где Южная Корея выступает в роли символического пространства для реализации потенциала, который молодые люди считают недоступным или ограниченным на их родине. Одним из наиболее значимых результатов исследования является выявление «корейской мечты» как успешной культурной и экономической альтернативы западному идеалу успеха, воплощенному в «американской мечте». Если последняя традиционно базируется на принципах радикального индивидуализма и быстрого обогащения, то корейская модель предлагает путь к социальной значимости и экономической стабильности через принципы дисциплины, коллективизма и доказанного трудолюбия. Эта ценностная матрица, созвучная социальным ожиданиям региона, эффективно позиционируется как более реалистичный и структурированный путь к успеху. Экономическая мотивация, подкрепленная возможностью получить заработок, в разы превышающий доходы на родине, остается ключевой движущей силой, но ее эффективность усиливается благодаря культурному обрамлению, делающему цель не только достижимой, но и эстетически привлекательной. Таким образом, «корейская мечта» функционирует как культурный синтез, где прагматизм и ценности взаимно усиливают друг друга. Исследование однозначно фиксирует высокую эффективность проекта «мягкой силы» Южной Кореи. Многовекторные программы не просто популяризируют культуру, но и целенаправленно формируют позитивное эмоциональное восприятие страны. Медийное воздействие, в частности через дорамы и K-Pop, выступает решающим катализатором, создавая «воображаемые миры», в которых молодежь легко проектирует для себя сценарии успешной жизни. Этот эффект культурного притяжения трансформирует Южную Корею из абстрактного государства в желанную локацию, ускоряя принятие миграционных стратегий. Центральным парадоксом, выявленным в ходе исследования, является существенный разрыв между романтизированными ожиданиями и суровой миграционной реальностью. Мигранты сталкиваются с долгими рабочими днями, высоким риском травматизма, языковыми барьерами, возможной дискриминацией и, в случае нелегальной миграции, угрозой депортации. Тем не менее, мотивация к длительному пребыванию остается исключительно высокой. Это объясняется тем, что Корея, даже в условиях тяжелого труда, предлагает мигрантам ощущение безопасности, порядка, уважительного отношения к труду и, самое главное, реальную возможность для утверждения личной экономической независимости, которая зачастую недостижима в странах происхождения из-за структурных и коррупционных ограничений. Стремление к финансовой выгоде и чувство личной самореализации перекрывают потенциальные юридические и физические риски. Это наглядно демонстрирует пример мигрантов, чей прагматизм обеспечил достижение их финансовых целей. Исследование продемонстрировало важность фактора легальности. Наличие легальных каналов миграции не только облегчает приток рабочей силы, но и

снижает социальную уязвимость мигрантов. И наоборот, отсутствие такого соглашения с Казахстаном приводит к процветанию нелегальной миграции, что служит ярким подтверждением доминирующей силы экономического стимула, который преодолевает даже серьезные правовые риски. Кроме того, был установлен ключевой механизм социального включения в виде диаспорных структур, в частности общины корё-сарам. Эти сети, возглавляемые такими лидерами, как представитель Ассоциации в Кванджу, исполняют роль неформальных посредников и социальных навигаторов. Они предоставляют информационную безопасность, помогают избегать мошеннических схем и обеспечивают первичное трудоустройство, сглаживая таким образом трудности адаптации и усиливая солидарность внутри общины. Это формирует устойчивую «экосистему» поддержки, которая является незаменимым ресурсом для новичков. Важным теоретическим вкладом исследования является вывод о том, что для большинства молодых мигрантов Корея воспринимается не как конечная точка, а как стратегический этап в глобальной траектории. Молодые люди рассматривают свое пребывание в Корее как возможность аккумулировать не только финансовые ресурсы, но и человеческий капитал для будущих проектов. В их стратегиях «корейская мечта» – это стартовая площадка для открытия бизнеса в Центральной Азии, запуска инвестиционных стартапов или развития международных связей. Этот прагматичный транснационализм подтверждает, что успех определяется не местом постоянного проживания, а возможностью использовать полученный опыт для достижения глобальной социальной мобильности, включая возвращение на родину с новым, более высоким статусом. В итоге, «корейская мечта» является символом прогресса, социальной мобильности и личной эффективности в современном мире. Она позволяет молодому поколению эффективно преодолеть локальные социальные и экономические ограничения, пусть даже ценой принятия суровых требований корейской трудовой культуры.

Результаты исследования открывают широкие перспективы для дальнейшего изучения. Необходимо сравнить «корейскую мечту» с другими региональными моделями для выявления уникальных и универсальных элементов, привлекающих мигрантов. Исследование может быть дополнено анализом того, как мигранты, достигшие своих целей в Корее, используют свой капитал на родине, и насколько эффективно этот опыт трансформируется в экономическое развитие Центральной Азии. Также стоит изучить, как феномен и связанный с ним отток «лучших» влияет на политику стран Центральной Азии в сфере образования, молодежной занятости и борьбы с коррупцией. Таким образом, «корейская мечта» – это не просто миграционный тренд, а глубокий индикатор глобальных сдвигов, показывающий, что культурная политика и ценностное предложение могут стать не менее мощным фактором миграции, чем традиционные экономические различия.

Литература:

3 истории молодых..., 2020 – 3 истории молодых и успешных узбекистанцев, которые строят карьеру в Южной Корее // <https://vseokoree.com/news/3-istorii-molodykh-i-uspeshnykh-uzbekistantsev-kotorye-stroyat-kareru-v-yuzhnoj-koree> (Дата обращения: 20.11.2025).

Варпаховскис, 2021 – Варпаховскис Э. Дипломатия знаний как инструмент внешней политики Республики Корея: теоретические аспекты и практическое применение на примере KOICA Scholarship Program // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. 2021. Т. 23. № 2. С. 265-278.

За лучшей жизнью..., 2023 – За лучшей жизнью: почему казахстанцы так стремятся в Южную Корею // <https://orda.kz/korea-why/> (Дата обращения: 20.11.2025).

Как живут ..., 2019 – Как живут в Корее мигранты из Центральной Азии // <https://russian.eurasianet.org/как-живут-в-корее-мигранты-из-центральной-азии> (Дата обращения: 29.10.2025).

Количество иностранных..., 2025 – Количество иностранных студентов в Южной Корее достигло рекордных показателей, превысив 270 тысяч человек // https://vk.com/wall-208655345_29388?ysclid=mig5dl1euc524396727 (Дата обращения: 26.11.2025).

Парубочая, 2024 – *Парубочая Е.Ф.* Корейская публичная дипломатия в Центральной Азии // *Корееведение в России: направление и развитие.* 2024. Т. 5. № 2. С. 102-114.

Поражает трудолюбие..., 2018 – Поражает трудолюбие жителей Кореи // <https://rus.azattyq.org/a/kazakh-labour-migrant-south-korea/29302540.html> (Дата обращения: 26.11.2025).

Рахмонов, 2025 – *Рахмонов А. Х.* Новое направление трудовой эмиграции из стран Центральной Азии в Республику Корея в контексте глобальных вызовов // *Вестник ГУУ.* 2025. №6. С. 162-174.

Русакова, Ковба, 2016 – *Русакова О. Ф., Ковба Д. М.* Стратегические модели «мягкой силы» стран восточноазиатского региона // *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС.* 2016. Т. 12, № 2. С. 14-29.

Сенякина, 2023 – *Сенякина Н. В.* Перспективы развития публичной дипломатии Республики Корея в Центральной Азии // *Международный журнал гуманитарных и естественных наук.* 2023. №9-1 (84). С. 168-172.

Сченснович, 2023 – *Сченснович В. Н.* Миграционные особенности стран Центральной Азии. (Аналитический обзор) // *Россия и мусульманский мир.* 2023. №1 (327). С. 59-71.

Титкова, 2019 – *Титкова Н. Е.* Корейская дорама как феномен азиатской массовой культуры // *Культура и цивилизация.* 2019. Т. 9. № 5А. С. 152-159. Kim, 2012 – *Kim Seong-kon.* The American dream versus the Korean dream // <https://www.koreaherald.com/article/10355722> (Дата обращения: 25.10.2025).

Узбеки в Южной Корее..., 2023 – Узбеки в Южной Корее. Как узбекистанцы переезжают и строят успешную карьеру за рубежом // <https://weproject.media/articles/detail/uzbeki-v-yuzhnoy-koree-kak-uzbekistantsy-pereezzhayut-i-stroyat-uspeshnuyu-kareru-za-rubezhom/> (Дата обращения: 26.11.2025).

Alokhanov, 2020 – *Alokhanov M.T.* Uzbekistan-South Korea: New Perspectives of Cooperation in the Education Sector // *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research.* 2020. Vol. 6, № 12. P. 197-200.

Choi, Kim, 2014 – *Choi Jinsook and Yejin Kim.* Central Asian Students' Adjustment Experiences at a «Globalized» Korean University // *International Education Studies.* 2014. Vol. 7. No. 8. P. 94-103.

Dadabaev, Soipov, 2020 – *Dadabaev T. Soipov J.* Craving Jobs? Revisiting Labor and Educational Migration from Uzbekistan to Japan and South Korea. 2020. Vol. 5. No. 2, P. 111-140.

Evrard, 2017 – *Evrard, A.Y.* An Analysis of Arjun Appadurai's Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation // https://www.researchgate.net/publication/322738167_Modernity_at_large_Cultural_dimensions_of_globalisation (Дата обращения: 18.11.2025).

Foreign students..., 2025 – Foreign students eager to stay, work in Korea // <https://www.koreaherald.com/article/10521995> (Дата обращения: 25.11.2025).

Kim, 2012 – *Kim Seong-kon.* The American dream versus the Korean dream // <https://www.koreaherald.com/article/10355722> (Дата обращения: 25.10.2025).

References:

3 istorii molodykh..., 2020 – 3 istorii molodykh i uspekhnykh uzbekistantsev, kotorye stroyat karyeru v Yuzhnoy Koreye [3 stories of young and successful Uzbeks who are building careers in South Korea] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://vseokoree.com/news/3-istorii-molodykh-i-uspekhnykh-uzbekistantsev-kotorye-stroyat-kareru-v-yuzhnoj-koree> (Accessed 20.11.2025) (In Rus).

Alokhanov, 2020 – *Alokhanov M.T.* Uzbekistan-South Korea: New Perspectives of Cooperation in the Education Sector // *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*. 2020. Vol. 6, № 12. P. 197-200.

Choi, Kim, 2014 – *Choi Jinsook and Yejin Kim*. Central Asian Students' Adjustment Experiences at a «Globalized» Korean University // *International Education Studies*. 2014. Vol. 7. No. 8. P. 94-103.

Dadabaev, Soipov, 2020 – *Dadabaev T. Soipov J.* Craving Jobs? Revisiting Labor and Educational Migration from Uzbekistan to Japan and South Korea. 2020. Vol. 5. No. 2, P. 111-140.

Evrard, 2017 – *Evrard, A.Y.* An Analysis of Arjun Appadurai's Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation [Elektronnyj resurs] URL: https://www.researchgate.net/publication/322738167_Modernity_at_large_Cultural_dimensions_of_globalisation (Accessed 18.11.2025).

Foreign students..., 2025 – Foreign students eager to stay, work in Korea [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.koreaherald.com/article/10521995> (Accessed 25.11.2025).

Kak zhivut ..., 2019 – Kak zhivut v Koree migranty iz Tsentral'noy Azii [How migrants from Central Asia live in Korea] [Elektronnyj resurs] URL: <https://russian.eurasianet.org/как-живут-в-корее-мигранты-из-центральной-азии> (Accessed 29.10.2025) (In Rus).

Kim, 2012 – *Kim Seong-kon*. The American dream versus the Korean dream [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.koreaherald.com/article/10355722> (Accessed 25.10.2025).

Kolichestvo inostrannykh..., 2025 – Kolichestvo inostrannykh studentov v Yuzhnoy Koree dostiglo rekordnykh pokazateley, prevysiv 270 tysyach chelovek [The number of foreign students in South Korea reached a record high, exceeding 270 thousand people] [Elektronnyj resurs] URL: https://vk.com/wall-208655345_29388?ysclid=mig5dl1euc524396727 (Accessed 26.11.2025) (In Rus).

Parubochaya, 2024 – *Parubochaya E.F.* Koreyskaya publichnaya diplomatiya v Tsentral'noy Azii [Korean public diplomacy in Central Asia] // *Koreevedenie v Rossii: napravlenie i razvitie*. 2024. T. 5. № 2. S. 102-114. (In Rus).

Porazhaet trudolyubie..., 2018 – Porazhaet trudolyubie zhiteley Korei [The diligence of the inhabitants of Korea is striking] [Elektronnyj resurs] URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakh-labour-migrant-south-korea/29302540.html> (Accessed 26.11.2025) (In Rus).

Rakhmonov, 2025 – *Rakhmonov A. Kh.* Novoe napravlenie trudovoy emigratsii iz stran Tsentral'noy Azii v Respubliku Koreya v kontekste global'nykh vyzovov [A new direction of labor emigration from Central Asian countries to the Republic of Korea in the context of global challenges] // *Vestnik GUU*. 2025. №6. S. 162-174. (In Rus).

Rusakova, Kovba, 2016 – *Rusakova O. F., Kovba D. M.* Strategicheskie modeli «myagkoy sily» stran vostочноазатского региона [Strategic models of "soft power" in the countries of the East Asian region] // *Politicheskaya ekspertiza: POLITEKS*. 2016. T. 12, № 2. S. 14-29. (In Rus).

Schensonovich, 2023 – *Schensonovich V. N.* Migratsionnye osobennosti stran Tsentral'noy Azii. (Analiticheskiy obzor) [Migration features of Central Asian countries. (Analytical Review)] // *Rossiya i musulmanskii mir*. 2023. №1 (327). S. 59-71. (In Rus).

Senyakina, 2023 – *Senyakina N. V.* Perspektivy razvitiya publichnoy diplomatii Respubliki Koreya v Tsentral'noy Azii [Prospects for the development of public diplomacy of the Republic of Korea in Central Asia] // *Mezhdunarodnyy zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk*. 2023. №9-1 (84). S. 168-172. (In Rus).

Titkova, 2019 – *Titkova N. E.* Koreyskaya dorama kak fenomen aziatskoy massovoy kul'tury [Korean drama as a phenomenon of Asian mass culture] // *Kultura i tsivilizatsiya*. 2019. T. 9. № 5A. S. 152-159. (In Rus).

Uzbeki v Yuzhnoy Koree..., 2023 – Uzbeki v Yuzhnoy Koree. Kak uzbekistantsy pereezhayut i stroyat uspehnuyu kar'eru za rubezhom [Uzbeks in South Korea. How Uzbeks move and build successful careers abroad] [Elektronnyj resurs] URL:

<https://weproject.media/articles/detail/uzbeki-v-yuzhnoy-koree-kak-uzbekistantsy-pereezzhayut-i-stroyat-uspeshnuyu-kareru-za-rubezhom/> (Accessed 26.11.2025) (In Rus).

Varpakhovskis, 2021 – Varpakhovskis E. Diplomatiya znaniy kak instrument vneshney politiki Respubliki Koreya: teoreticheskie aspekty i prakticheskoe primeneniye na primere KOICA Scholarship Program [Knowledge diplomacy as a tool of the foreign policy of the Republic of Korea: theoretical aspects and practical application on the example of the KOICA Scholarship Program] // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Politologiya. 2021. T. 23. № 2. S. 265-278. (In Rus).

Za luchshey zhiznyu..., 2023 – Za luchshey zhizn'yu: pochemu kazakhstantsy tak stremyatsya v Yuzhnuyu Koreyu [For a better life: why Kazakhstanis strive so much for South Korea] [Elektronnyy resurs] URL: <https://orda.kz/korea-why/> (Accessed 20.11.2025) (In Rus).

^{*1} Смагулова С.Р. ² Абжаппарова Б.Ж.

^{1,2} Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹ sabina.sm04@mail.ru, ² hadisha_1960@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖАСТАРЫНДА «КОРЕЙ АРМАНЫНЫҢ» ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия елдері (негізінен Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан) жастары арасында тұрақты көші-қон үрдістерін қалыптастыратын жаңа әлеуметтік-мәдени конструктор ретіндегі «корей арманы» феноменіне кешенді талдау жасалды. Бұл жұмыстың мақсаты – «корей арманының» қалыптасу механизмдерін анықтау және талдау. Жұмыстың маңыздылығы геоэкономикалық өзгерістер мен «корей толқынының» өсіп келе жатқан мәдени ықпалынан туындаған дәстүрлі көші-қон траекториясының ауысу себептерін түсінуде жатыр. Зерттеу бұл құбылысты жас ұрпақтың әлеуметтік ұтқырлыққа және экономикалық еркіндікке деген тұрақты ұмтылысын білдіретін ерекше әлеуметтік-мәдени механизм ретінде қарастырады. Жаңашылдығы Дж. Найдың «жұмсақ күш» концепциясы мен А. Аппадурайдың «қиялдағы әлемдер» теориялық моделін біріктіру арқылы феноменді кешенді талдауда. Бұл тәсіл Оңтүстік Кореяның мәдени тартымдылығынан туындайтын, тек экономикалық уәжді ғана емес, сонымен қатар символдық мәнге ие көші-қон ниетінің қалыптасу механизмдерін ашуға мүмкіндік береді. Жұмыстың негізгі тезисі – «корей арманының» батыстық табыс идеалына мәдени балама ретінде қызмет ететінін, табысқа жетудің кілті ретінде тәртіп, ұжымшылдық және еңбекқорлық қағидаттарын ұсынатынын көрсету. Зерттеу статистикалық деректерді, ғылыми әдебиеттерді және интернет кеңістігін талдауды қамтитын кешенді әдіснамалық тәсілмен жүзеге асырылды. «Корей арманының» төрт негізгі катализаторы анықталды: медиа әсері, білім беру ұтқырлығы, жоғары экономикалық ынталандырулар және әлеуметтік-мәдени алғышарттар. Нәтижесінде орталық парадокс анықталды: романтикалық күтулер мен Корей еңбек нарығының шындықтары арасындағы айтарлықтай алшақтық. Дегенмен, ұзақ мерзімді тұруға деген уәж жоғары болып қалады. Себебі, Корея ауыр еңбек жағдайында да мигранттарға туған елінде қол жетпейтін экономикалық тәуелсіздік пен әлеуметтік ұтқырлыққа жету үшін нақты мүмкіндік береді. Қорытынды «корей арманының» адами және қаржы капиталын жинақтаудың стратегиялық кезеңі ретінде жұмыс істейтінін растайды, бұл қазіргі көші-қонның трансұлттық сипатын көрсетеді.

Кілт сөздер: Оңтүстік Корея, Орталық Азия, көші-қон, корей арманы, жұмсақ күш, корей толқыны, жастар, еңбек миграциясы, әлеуметтік ұтқырлық.

^{*1} Smagulova S.R. ² Abzhapparova B.Zh.

^{1,2} L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹sabina.sm04@mail.ru, ²hadisha_1960@mail.ru

THE FORMATION OF THE «KOREAN DREAM» AMONG CENTRAL ASIAN YOUTH

Abstract. This study presents a comprehensive analysis of the "Korean Dream" phenomenon as a new socio-cultural construct that shapes persistent migration trends among youth in Central Asian countries (primarily Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan). The purpose of this work is to identify and analyze the mechanisms by which the "Korean Dream" is formed. The significance of the work lies in understanding the reasons for the shift in the traditional migration trajectory, which is caused by geo-economic changes and the growing cultural influence of the "Korean Wave" (*Hallyu*). The study interprets this phenomenon as a unique socio-cultural mechanism that expresses the young generation's sustained desire for social mobility and economic freedom. The novelty lies in the complex analysis of the phenomenon through the integration of Joseph Nye's "soft power" concept and Arjun Appadurai's theoretical model of "imagined worlds." This approach allows for the revealing of mechanisms that form symbolically-charged, rather than solely economically motivated, migration intentions, which are created by the cultural attractiveness of South Korea. The key thesis of the work demonstrates that the "Korean Dream" functions as a cultural alternative to the Western ideal of success, proposing principles of discipline, collectivism, and diligence as keys to achieving success. The study was implemented using a comprehensive methodological approach, including the analysis of statistical data, scientific literature, and internet space analysis. Four key catalysts for the "Korean Dream" were identified: media influence, educational mobility, high economic incentives, and socio-cultural prerequisites. As a result, a central paradox was discovered: a significant gap between romanticized expectations and the realities of the Korean labor market. Nevertheless, the motivation for a long-term stay remains high. This is explained by the fact that Korea, even under conditions of hard labor, provides migrants with a real opportunity to achieve economic independence and social mobility, which is difficult to access in their countries of origin. The conclusion confirms that the "Korean Dream" functions as a strategic stage for the accumulation of human and financial capital, reflecting the transnational nature of modern migration.

Keywords: South Korea, Central Asia, migration, Korean Dream, soft power, Korean Wave, youth, labor migration, social mobility.

Автор туралы ақпарат:

Смагулова Сабина Рустемовна, магистрант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Абжаппарова Бибихадиша Журсиновна, тарих ғылымдарының докторы, шығыстану кафедрасының профессоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Информация об авторе:

Смагулова Сабина Рустемовна, магистрант, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Абжаппарова Бибихадиша Журсиновна, доктор исторических наук, профессор кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Author information:

Smagulova Sabina Rustemovna, master's student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abzhapparova Bibikhadisha Zhursinovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Oriental Studies, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*Келіп түсті 9 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 28 қаңтар 2026 жыл*

¹Аяған Б.Г. , ²Буканова Р.Г.

¹Институт истории государства Министерства науки
и высшего образования РК, Астана, Казахстан

²Кокшетауский Университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

E-mail: b.ayagan@mail.ru, brg77750@mail.ru

К ПРОБЛЕМЕ ВКЛАДА ПРОФЕССОРА АХМЕТ-ЗАКИ ВАЛИДИ (УАЛИДИ) ТОГАНА В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ДРЕВНИХ ТЮРОК

Аннотация. Статья посвящена обзору научного наследия ученого-востоковеда, профессора Ахмет-Заки Валиди (Уалиди) Тогана (1890–1970 гг.)*. Возрастание политической субъектности тюркоязычных государств на современном этапе ставят перед необходимостью более детального изучения вклада А.-З. Валиди Тогана, как в становление современного востоковедения, так и в развитие теории и практики государственного строительства. В начале XX в. вместе с деятелями Алаш-Орды Валиди Тоган обосновал и реализовал идею и историческое право тюркоязычных народов на самоопределение. Цель статьи – выявить слабо исследованные аспекты научной деятельности А.-З. Валиди Тогана в 1912–1950 гг., обобщить результаты его трудов по тюркологии. Практическая значимость исследования состоит в выявлении его реального вклада в развитие исторического востоковедения. Наряду с созданием фундаментальных трудов по истории тюркских народов, А.-З. Валиди Тоган впервые ввёл в широкий научный оборот ряд уникальных письменных памятников: рукопись сочинения Ибн Фадлана, один из вариантов текста «Чингиз-наме» Утемиша Хаджи и другие ценные источники.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Казахское кочевое население Степного края в годы гражданского противостояния (1918–1921 гг.): стратегии выживания» (№ AP26103039).

Ключевые слова: Ахмет-Заки Валиди Тоган, тюрки, башкиры, казахи, восточные рукописи, автономия, эмиграция, Турция, Европа, научное наследие.

Введение

Ахмет-Заки Валиди Тоган родился в небольшой башкирской деревне Кузян, которая находится в Ишимбайском районе Республики Башкортостан. Ахмет-Заки рос в религиозной семье. Его отец Ахметшах был имамом, содержал медресе, хорошо знал арабский, персидский языки, исламскую теологию. Мать тоже обучала детей односельчан в медресе, где с детства читали Коран, и где постоянно звучала арабская и даже персидская речь (Валиди Тоган, 1994: Т.1, 29-31). Родители сумели привить интерес к знаниям своему сыну.

Любовь и увлечение ученого историей тюркских народов были предопределены воспитанием и условиями жизни будущего исследователя. Научный интерес к проблеме изучения истории Востока, прежде всего к истории башкирского, ногайского и казахского народов, у Ахмет-Заки Валиди проявился, как он сам пишет, в детские годы. (Валиди Тоган, 1994: Т.1, 94, 98-99). Этот интерес был вызван тем, что в XIX – начале XX века башкиры, так

---

* В научной литературе встречаются разные написания имени и фамилии ученого: например, следующие варианты написания имени: Заки, Ахмет-Заки, Ахметзаки; а фамилии пишутся как Валидов, Валиди, Уалиди, и варианты принятой в эмиграции фамилии Тоган, Туган. В данной статье используется авторское написание имени и фамилии учёного: Ахмет-Заки (А.-З.) Валиди Тоган. Как объяснял сам А.-З. Валиди, имя «Тоган» (Ертоган) принадлежало его деду, и по тюркской традиции было принято ученым в качестве фамилии.

же как и многие тюркские народы, находились в колониальной зависимости от Российской империи. Угнетенное состояние народа, давление властей на физическое существование, территорию, традиции, веру и язык вызывало острое и естественное недовольство у местного населения. У башкир, как и у казахов, татар, ногайцев, узбеков других многих тюркских народов, была еще жива память о славном прошлом, связанном прежде всего с периодом Улуг Улуса – Алтын (Золотой) Орды. Государство, просуществовавшее более 300 лет, оставило неизгладимый след в исторической памяти народа, в его духовной культуре. Даже находясь в составе Российского государства, башкиры сумели сохранить свою религию – ислам, традиционные общественные институты, духовные и культурные ценности.

Материалы и методы исследования

Анализ научных концепций и научного наследия Ахмет-Заки Валиди Тогана предполагает всесторонний учет факторов, повлиявших на формирование его личности как крупного ученого-тюрколога и политика. При этом следует отметить, что А.-З. Валиди впервые в историографии всеобщей истории разработал систему методологических подходов к исследованию тюркской истории, которые были изложены в его трудах *«Методология истории»* (Тоган, 1938) и *«Введение во всеобщую историю тюрков»* (Тоган, 1946), вышедших в издательствах Турецкой Республики. В целях выявления эволюции научных взглядов А.-З. Валиди Тогана в данной статье использованы *компаративный, историко-антропологический, социально-психологический* и другие методы исследования. Материалами исследования явились, главным образом, научные труды А.-З. Валиди Тогана. Так, его автобиографическое исследование *«Хәтирәләр»* («Воспоминания»), которые являются классическим образцом методологических принципов объективности и научности, используемых в мемуарной литературе (Валиди Тоган, 1994; Валиди Тоган, 1998). Заслугой А.-З. Валиди Тогана является разработка им в 1938 – 1946 гг. методологии истории тюрков. В связи с недоступностью его трудов по методологии, основу данного исследования составили традиционные *общенаучные принципы историзма, объективности, научности*.

Обсуждение

В материалах и воспоминаниях, посвященных жизни и деятельности А.-З. Валиди Тогана, нашли отражение этапы его научной и общественной деятельности, оценка интеллектуального окружения в разные периоды его жизни. Ретроспективный метод анализа его научных трудов позволяет установить некоторые малоизвестные эпизоды его творческой биографии в годы пребывания в России, в Турции и в странах Европы. Кроме того, в целях полноценного исследования многогранной личности А.-З. Валиди Тогана нельзя обойти вниманием вопросы образования Башкирской Автономной республики, у истоков которой стоял А.-З. Валиди, а также новые документальные исследования казахстанских ученых, посвященных истории Алаш-Орды. Но детальное рассмотрение его трудов и ценность выдвинутых им концепции требуют отдельного и обширного анализа. Данная задача будет рассмотрена в последующих статьях.

Результаты исследования.

При содействии дервиша Муллагула и дяди Хабибназара Ахмет-Заки усовершенствовал свои познания в арабской поэзии и мог свободно читать стихи Сахиба ибн Аббада, арабского поэта X-го века, стихи основателя узбекского литературного языка Алишера Навои и других средневековых авторов. Известно также, что Ахметшах выписывал из Самары газеты на русском языке, которым А.-З. Валиди прекрасно владел. Жажда к знаниям привела А.-З. Валиди в г. Казань. В 1908 г., завершив учебу в местном медресе, он поступает в медресе «Касимия» в г. Казани. Медресе «Касимия» являлось одним из крупных высших исламских учебных заведений в России того времени. После окончания данного

медресе А.-З. Валиди остаётся там преподавать тюркскую историю, историю тюркской и арабской литературы. Имя молодого ученого-востоковеда Ахмет-Заки Валидова (Валиди) было значимым среди ученых еще до российских революций 1917 года. Объектом его исследований стали переводы средневековых источников, написанных на арабском, фарси или средневековом тюрки по истории тюркских народов: этнографии, расселения, миграции, военному искусству. Его статьи и комментарии еще до революции публиковались в научных журналах, что можно принять как признание интеллекта и научной квалификации молодого исследователя. Примечательно, что А.-З. Валиди уже в то время поставил проблему исторической субъектности тюркских народов, в частности башкир и татар; выдвинул ряд научных концепций, которые легли в основу его последующих исследований. Его идеи, оказавшиеся прорывными в 20-30-х гг. XX века и не потерявшие своей актуальности по настоящее время, к большому сожалению, не стали достоянием широкой научной общественности.

Начиная с 1920-х годов в СССР имя и труды А.-З. Валиди стали объектом политической цензуры; многие его соратники, коллеги как тюрколог А. Самойлович и последователи, были репрессированы. Возрождение имени А.-З. Валиди стало возможным только после освобождения от идеологических догм советского государства. В этот период, наконец, открылась возможность комплексного изучения творческого наследия ученого. Эта работа началась на его родине, в Башкортостане, после официального празднования 100-летия со дня рождения Ахмет-Заки Валиди Тогана в 1990 г. До середины 1990-х годов шло лишь изучение и осмысление ранее недоступных трудов ученого (Salihov, 1994). В 1994 г. был начат перевод с турецкого языка на башкирский язык сохранившийся в архиве Уфимского научного центра РАН рукопись «Воспоминаний» А.-З. Валиди, а также изданы некоторые его труды по истории башкирского народа. Работа оживилась после Указа Первого Президента Республики Башкортостан М.Г. Рахимова от 4 сентября 1996 г. «О мерах по возвращению в Башкортостан научного наследия Ахмет-Заки Валиди Тогана, Абделкадира Инана, Галимзяна Тагана и увековечению их памяти». По решению Международной культурной организацией тюркоязычных стран ТЮРКСОЙ 2010 год был объявлен годом Ахмет-Заки Валиди Тогана. Таким образом, со второй половины 90-х годов начинается активный процесс изучения научного наследия выдающегося тюрколога.

Несмотря на трудности, в конце 1990-х – начале 2000-х гг. только в Башкортостане было опубликовано около 700 работ, посвященных А.-З. Валиди и его соратникам, защищено несколько диссертаций. Среди башкирских исследователей жизненного пути Ахмет-Заки Валиди Тогана следует отметить таких авторов, как А.М. Юлдашбаев (Юлдашбаев, 2000), М.М. Кульшарипов (Кульшарипов, 2000), Р.Г. Буканова (Буканова, 2021) и др. Из казахстанских историков большой вклад в изучение взаимоотношений Ахмет-Заки Валиди Тогана и лидеров Алаш-Орды внесли К.Л. Есмағамбетов (2008), Т. Журтбай (Журтбай, 2016), Б.Г. Аяган [Аяган, 2010; Аяган, 2019; Аяган, 2024], и другие. Краткий историографический обзор вклада ученого в востоковедение и разработку тюркской проблематики показывает, что по рассматриваемой нами теме, кроме трудов самого Ахмет-Заки Валиди, значительную ценность представляют труды исследователей его творческого наследия. Нами проведен анализ трудов об Ахмет-Заки Валиди, осуществлен сбор и систематизация материалов, а также обобщены его научные труды как ученого-ориенталиста, что не являлось ранее объектом специального рассмотрения.

Первые статьи А.-З. Валиди появились в печати в 1909 году и были посвящены роли ислама в обществе. В юности Ахмет-Заки хорошо изучил работы татарских ученых, и его ранние произведения были основаны на работах известного татарского богослова и ученого Шигабеддина Марджани. Вскоре он стал печататься в журнале «Шора», учрежденном казанскими интеллектуалами. Его публикации касались судеб бурзянских башкир, описания встреч с академиком В.В. Бартольд, Н.Ф. Катановым и другими замечательными учеными

той эпохи. Ряд своих исследований Ахмет-Заки Валиди Тоган посвятил этнографии народов Азербайджана и истории народов Туркестана. После публикации указанных статей, а также книги «История тюрков-татар», вышедшей в 1912 году, имя Ахмет-Заки Валиди стало знакомо широкому кругу читателей. В данной монографии молодой исследователь выдвинул ряд новых идей по истории консолидации и деятельности племен, вошедших в историю как древние «татары» и «башкиры». Создать такой весомый труд ему удалось благодаря знанию восточных языков и близкому знакомству с трудами таких выдающихся ученых как И. Крачковский, В. Бартольд, А. Самойлович. Как неоднократно подчеркивал сам автор «Воспоминаний», анализу информации способствовало глубокое знание им сказаний и устных преданий тюркских народов.

В 1912-1913-х годах А.-З. Валиди приступает к изучению великого эпоса киргизского народа «Манас». В 1913-1914-х годах по рекомендации академика В.В. Бартольда он был направлен в научную экспедицию в Туркестанский край (Среднюю Азию). Во время командировки в Ташкент с участием членов Туркестанского кружка любителей археологии им была найдена новая рукопись «Кутадгу билик». Коллекция рукописей, привезенная А.-З. Валиди, среди которых, в частности, был и первый тюркоязычный перевод Корана, относящийся к X веку, вошла в золотой фонд восточных рукописей Российской Академии наук под названием «Собрание Валидова».

А.-З. Валиди также был одним из первых, кто составил комментарии к трудам Махмуда Кашгари, эпосу «Манас», дастанам об Едиге и Токтамысе. Ахмет-Заки Валиди тесно сотрудничал с такими выдающимися учеными Средней Азии (Туркестана) как Абубакир Диваев. Занятие наукой, особенно историей тюркских народов в контексте взаимоотношений с соседними народами, были продолжены им в последующие годы. В целом, древняя и средневековая история народов Центральной (Средней) Азии в работах ученого занимают особое место. В частности, обнаруженная им мешхедская рукопись Ибн уль Факиха была опубликована в «Известиях Российской Академии Наук». Он же печатался на страницах «Туркестанской периодической печати.», где перманентно издавались новые материалы по теме.

Новый этап в жизни ученого начинается после российских революции 1917 года. Особенно близкие отношения у Валиди в тот период сложились с представителями движения Алаш-Орда Алиханом Букейханом, Ахметом Байтурсыном, Магжаном Жумабаевым, а также с Тураром Рыскуловым, о чем он сам пишет с своих мемуарах. И эти контакты подтверждается иными источниками. Например, во многих «уголовных делах» по делу движения Алаш-Орда сохранились повторяющиеся вопросы к подследственным лицам, типа: «Какие контакты вы имели Ахмет-Заки Валиди Тоганом?» (Данная проблема получила освещение в ряде статей и монографии как казахстанских авторов, так в исследованиях автора данной статьи. (Движение Алаш. Сб. материалов, 2021; Аяган, 2024).

Уже осенью 1917 года Ахмет-Заки Валиди (как Заки Валидов), тесно общался в лидерами партии большевиков В.И. Лениным, Л.Д. Троцким и И.В. Сталиным и другими деятелями. (Валиди Тоган, 1994: 289-292; 355-356, 361-363). В этот период А.-З. Валиди вел активную борьбу за автономию башкирского народа, что требовало не только практической деятельности, но и разработки теории государственного строительства тюркских народов. Эта сфера научной деятельности Валиди Тогана в области теории и истории государства и права до сих пор практически не исследована. Историко-правовое мышление А.-З. Валиди значительно превосходило теоретические концепции В.И. Ленина и И.В. Сталина по национальному вопросу. Об этом свидетельствует текст первого проекта Конституции Башкирской Автономной республики «Об общероссийской федерации и отношении Башкурдистана к этой федерации» (Национально-государственное устройство, 2002: 202). Теоретическая и практическая подготовка провозглашения башкирской автономии, которое состоялось 15 ноября 1917 года при прямом участии Заки Валиди (Валидова), стало

примером для других национальных территорий (колоний) бывшей Российской империи: Украины, Грузии, Азербайджана и других народов. В марте 1919 года в результате длительных переговоров с Москвой башкиры добились признания большевиками Башкирской автономии, что положило начало автономизации других национальных окраин в составе РСФСР. Вместе с тем, подписанное В. И. Лениным и И.В. Сталиным Соглашение, заключенное между башкирским правительством и большевистским правительствами было грубо нарушено. В связи с этим и ввиду угрозы личной безопасности, в 1920 г. Ахмет-Заки Валиди был вынужден покинуть советскую Россию и переехать в Туркестан, где продолжил борьбу за национальное самоопределение народов Туркестана. Но даже в тяжелой боевой обстановке он продолжал поиск и изучение восточных рукописей (Валиди Тоған, 1998: 69-72, 111-114). В 1923 году под напором регулярных частей Красной Армии он с частью своих сторонников перешел границу Ирана и прибыл в город Мешхед. Там, в библиотеке города, среди прочих документов он обнаружил и стал переводить путевые заметки Ибн-Фадлана, Ибн Факиха и Абу-Дулафа. Понимая, насколько для народа важны историческая память, образование, наука и культурное наследие, несмотря на тяжелейшие условия гражданской войны ученый постоянно искал и собирал в библиотеках, молельных домах, мечетях различные артефакты, рукописи и материалы по истории. Обнаруженные рукописи и документы по истории народов Востока им были частью выкуплены, и через дипломатические службы были отправлены в стамбульские архивы. Позже они стали основой фондов «Тюркологического центра изучения истории тюрков». В 1923 году, за два дня до перехода иранской границы, Ахмет-Заки Валиди пишет свое известное «Прощальное письмо башкирскому народу», где он призывал башкир не терять веру в будущее своего народа.

Третий период научно-исследовательской деятельности А.-З. Валиди был связан с эмиграцией. Находясь в Турции, Ахмет-Заки Валиди глубоко овладел турецким языком, свободно говорил на английском, немецком, французском языках, что помогало ему общаться с такими крупными учеными и востоковедами Европы как французский ученый И. Кастанье, Ж. Ферран, Ж. Дени, с немецкими и австрийскими исследователями С.А. Штейном и другими. Основная его деятельность по изучению истории древних тюркских сообществ, а также по организации научных учреждений, центров, кафедр осуществлялась в Турции. Из-за политической цензуры имя и труды Ахмет-Заки Валиди в СССР были под строгим запретом.

Учитывая его огромный запас знаний, в 1925 году А.-З. Валиди доверили чтение лекции по истории Средней Азии в Стамбульском университете. В том же году Валиди Тоған был назначен членом Комитета по делам сочинений и переводов, встречался с академиком В.В. Бартольд, приглашенным в Турцию Тюркологическим обществом. Вскоре Ахмет-Заки Валиди представил свой проект изучения истории Турции, а в 1927-1928 гг. он продолжил работу над «Введением во всеобщую историю тюрков» (Тунджер Байкара, 1998: 16). В 1929 году он, не имея научной степени стал преподавателем тюркской истории литературного факультета Стамбульского Университета. Отойдя на краткий период от политической деятельности, ученый в 1925-1929 гг. занялся изучением литературных фондов в книгохранилищах Стамбула. Он обнаружил огромный список ценных материалов, многие из которых не были известны общественности и даже ученым турецкого центра науки. По мере возможности отдельные части найденного им материала вводились в научный и общественный оборот. В 1920-1930-годы ряд европейских специалистов, в частности А. Тойнби, обвиняли турецких ученых в «подражательстве» зарубежным авторам, а новые научные концепции Заки Валиди стали базой для отпора подобных утверждений. Тем не менее, несмотря на горячие дискуссии, представители турецкой и западной научной общественности, в отличие от эмигрантской среды в Турции, были гораздо более объективны в своих оценках научных взглядов и концепций ученого. С этой когортой

ученых Валиди мог дискутировать и отстаивать свои научные взгляды, о чем сообщает ученик Валиди Тогана, турецкий ученый Тунджер Байкара. (Байкара, 1998: 328).

Мы смеем предположить, что ряд трудов, в том числе и лекции академика В.В. Бартольда, были подготовлены, скорее всего, с участием или же при содействии Ахмет-Заки Валиди Тогана. В 1930-ые годы в пределах СССР, академик В.В. Бартольд никоим образом не мог назвать в своих лекциях имя Ахмет-Заки Валиди Тогана, уже причисленного к заклятым «врагам» советского режима. Тем не менее, в настоящее время широко известные «12 лекций по истории тюрков» В.В. Бартольда в 1930-х годах не были опубликованы – однозначно в силу политической цензуры сталинского руководства – и вышли только в 1968 году тиражом 4700 экземпляров, которые разошлись в стране в кратчайшие сроки. Следующее издание вышло в период распада СССР, в частности в 1993 году в Алматы (Бартольд, 1993: 192). История обнаружения рукописи «Путешествие Ахмеда ибн-Фадлана на реку Итиль (Волгу) и принятие в Булгарии ислама» была опубликована на русском языке в 1939 году, но стала связываться с именем Ахмет-Заки Валиди только в постсоветский период. После разрушения СССР имя Ахмет-Заки Валиди стало упоминаться после долгих лет забвения в научной и справочной литературе. Так, например, его имя как исследователя упомянуто наравне с Е.Ф. Калем, В.В. Бартольдом в колонке ответственного редактора к изданию «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи, в числе тех, кто отметил научную значимость произведения (Утемиш-хаджи, 1992: 5). При этом составители не сообщают, что новый список рукописи в Средней Азии обнаружил и комментарии к ним опубликовал в 1915 году именно Заки Валиди. В целом, имя Ахмет-Заки Валиди долгое время и даже в настоящий период нередко вычеркивается из списка авторов и редакторов. Ряд положений Ахмет-Заки Валиди Тогана выдвинутые им в 1920-годы о росте устремлений руководства СССР к сокрытию исторической правды и манипуляции с культурным достоянием нерусских обществ, в дальнейшем получили полное подтверждение.

Тем не менее, труды А.-З. Валиди каким-то образом становились известными читающей публике в СССР. Примечательно, что написанное им «Прощальное письмо башкирскому народу», несмотря на тяжелейшую цензуру и преследования, достигло родины. Об этом он узнал в 1943 году, во время войны, от башкирских солдат попавших в плен к немцам (Валиди Тоган, 1998: Т. 2. 154-157). В этом письме он писал: «Мы переживаем в настоящее время один из самых страшных периодов своего исторического существования, но страх не сковал нас. Лично я сам, хорошо зная наше прошлое, даже в часы самых больших неудач не впадал в отчаяние. Стихи, байты, сочиненные в ходе этой борьбы, невозможно заставить забыть. Разумеется, враг приложит много усилий, чтобы заставить нас забыть их. Но неопубликованное на родине будет опубликовано за границей. Россия не сможет удерживать свои границы вечно закрытыми». Во многом, идеи высказанные ученым и политиком, оказались пророческими, хотя путь к свободе тюркских народов оказался очень тяжелым и тернистым. Но данное обращение еще раз доказывает его мужество и дальновидность как ученого и крупного исследователя. Однако, учитывая, что целью написания данной статьи является не политическая деятельность Ахмет-Заки Валиди Тогана, а его научные изыскания, мы акцентируем свое внимание на его исследованиях, особенно в области востоковедения и тюркологии. В связи с этим, новизна представленной статьи состоит в том, что авторы статьи одними из первых в отечественной историографии рассмотрели вклад А.-З. Валиди в изучение истории образования и функционирования государств, созданных тюркоязычными народами.

В 1930-х гг. на Балканах и в самой Турции разгорелись дискуссии об «автохтонности» тех или иных народов. Эти споры, естественно, затрагивали историю османских турков, которых обвиняли в «пришлости», особо выделяя «эллинский период». В стороне от этих дискуссий не мог остаться первый Президент Турецкой Республики Кемаль Ататюрк,

который обратил особое внимание на состояние отечественной исторической науки. Одной из главных тем дискуссии стала так называемая «догреческая история Анатолии».

Вполне естественно, Ахмет Ахмет-Заки Валиди оказался в эпицентре этих споров. Более того, к его мнению стали прислушиваться и руководители страны. Ряд ученых Турции считали, что османские турки издавна населяли этот край, еще до периода «эллинов». Концепция же А.-З. Валиди Тогана заключалась в том, что многие территории Турции до прихода греков были населены древними иранскими и позже – мусульманскими племенами, а прародиной тюрков были все же Алтай и Центральная Азия. В своих выступлениях Валиди Тоган больше внимание обращал на проблемы исследования среднеазиатской и средневековой истории, где разбирался гораздо лучше. Ярым противником Валиди в научных дискуссиях неожиданно стали тоже иммигранты: Садри Максуди – представитель влиятельной казанской школы и Шемсетдин (Гюналтай). Они объявили А.-З. Валиди Тогана «сепаратистом» в среде российских тюрков, выходцев из СССР. Причем, они обвинили Валиди Тогана в «раскольнической деятельности» среди татар, башкир, узбеков, азербайджанцев. В 1920-х гг. на съездах тюркологов в Уфе и Москве, Рашид Талиб, сторонник Садри Максуди, ловко подменил термин «казанские татары» на «тюрков», что было совершенно нелепым обвинением для Валиди. Оппоненты упрекали Валиди Тогана также в том, что тот, не имея высшего исторического образования, преподает историю в университете. Наиболее крупные и непримиримые дискуссии между ними развернулись вокруг «концепции опустынивания» земель на территории Центральной Азии, якобы повлекшей массовую миграцию тюрков на южный Кавказ и анатолийские степи. Ахмет-Заки Валиди считал, что не «опустынивание» и «обезвоживание» стали основной причиной перемещения племен в оазисы Кавказа, Персии и Средиземноморья. На самом деле, как замечает Тунджер Байкара, это был водораздел не между концепциями, а политически ангажированными представителями науки и мыслящими учеными, к которым относился Ахмет-Заки Валиди (Байкара, 1998: 33). В итоге, состоявшийся первый Конгресс тюркологов не поддержал позицию Валиди; но его позицию не поддержал и Президент Кемаль Ататюрк, чем Валиди был сильно огорчен. Такая позиция власти стала не только символическим знаком гражданского отторжения Валиди Тогана, но и отрицания его научных концепций и гражданской позиции. 8 июля 1932 года Ахмет-Заки подал в Университет телеграмму о своей отставке, а позже выехал для повышения научной квалификации в Европу.

Ахмет-Заки Валиди Тоган в течение 7 лет обучался в Венском университете и там же, закончив аспирантуру, защитил докторскую диссертацию. После завершения университета по приглашению профессора П. Коле он работал в Геттингенском, а затем и Боннском университете Германии, что было признанием научной состоятельности исследователя. В Бонне за научные заслуги ему было присвоено звание почетного профессора университета. В Европе Ахмет-Заки Валиди завел прочные контакты с французскими и немецкими учеными. Например он тесно общался с Иосифом Кастанье, исследователем остатков могилы хана Ак Орды Абулхаира Шибана в «Кок-Кесене» и памятников старины по Сырдарье, на территории современного Казахстана (Кастанье, 2007: 279-281). В своих работах Ахмет-Заки Валиди подробно описывает историю саков, устанавливает общую численность и периодизацию истории тюрков, определяет исконную территорию их расселения, этимологию названий «тюрк» и «туран», а также исследует известные политические события в истории тюрков. Возможно, из-за широты и новизны научных взглядов коллектив Института исследований турецкой культуры, занимавший иную позицию, не очень поддерживал А.-З. Валиди. Тем не менее, в 1939 году он был принят на работу в качестве профессора Стамбульского университета. В 1940-х годах он продолжил работу над «Методологией исторических исследований», а затем и над «Введением во всеобщую историю тюрков». Во «Введении во всеобщую историю тюрков» Валиди подробно характеризует особенность распространения ислама среди тюркских народов, пути миграции

племен на юг и Мавереннахр, рассматривает периоды расцвета Османской империи, а также улуса Джучи.

В 1942 году в свет после долгих мытарств вышла его книга «Современный Туркестан и его недавнее прошлое». В изданных книгах, автором были системно и концептуально изложены условия проживания, политические изменения в управлении, причины миграции тюркоязычных племен. Многие выводы автора, изложенные в этих трудах, звучали как новое слово в науке, так как были основаны на широкой источниковой базе и отличались серьезным отношением к делу. Неизменным орудием его научного поиска были принципы объективности и научности. Кроме того, как прежде было выявлено, его сведения были достоверны, а выводы объективны. Превосходна была и историческая карта, составленная Валиди. В отличие от ряда исследователей, в том числе даже европейских ученых, Ахмет-Заки Валиди прекрасно знал те языки, на которых были написаны эти восточные средневековые рукописи. Более того, он хорошо разбирался в политических событиях средневековья, той эпохи, когда создавались эти книги и рукописи, превосходно знал родовые деления, традиции и верования племен и народов Центральной Азии, Кавказа, Урала и Едиля-Итиля (Волги). Это были земли, где он с оружием в руках защищал свободу тюркских, финно-угорских народов – мордвы, удмуртов, коми – от подразделения Красной Армии. Ахмет-Заки Валиди имел постоянные контакты с таджиками, народами Афганистана и Ирана, историю и язык которых он хорошо знал. По компетенности и знаниям в этот период, как востоковеду, безо всякого преувеличения, ему не было равных в мире. Но было лишь одно государство, в котором не разрешалось называть его имя и не признавись его труды – это был Советский Союз. Трагичность ситуации заключалась в том, что всяческие запреты, замалчивание заслуг и навешивание ярлыков на известного ученого были распространены в государстве, где жило преобладающее число тюрков и мусульман, древнюю историю которых он и описывал. Ахмет-Заки Валиди Тоган был признан такими крупными учеными и востоковедами Европы как французский ученый И. Кастанье, Ж. Ферран, Ж. Дени, с немецкими и австрийскими исследователями С.А. Штейном и другими.

Библиография трудов, написанных А.-З. Валиди Тоганом и систематизированных Т. Байкарой в каталоге составляет более 300 книг и статей. Однако материальная нужда, скитания, преследования не позволили ему издать ряд других трудов, которые остались в рукописи, неизданными. Т. Байкара к таковым относит, в частности, статью Заки Валиди «В мире ислама», вышедшую в декабре в №№ 215, 216 журнала «Идель» в Астрахани, а также обзор «Имамнарың жәмгыятә тәэсире» – «Влияние имамов на общество», изданное на страницах того же журнала.

Важное место в творчестве Ахмет-Заки Валиди занимали вопросы тюркского языка, законодательного регулирования языковой проблемы. Во «Введении во всеобщую историю тюрков» он отмечает, что «главная цель языкового влияния Ирана – подчинить тюркское культурное движение иранской культуре и вытеснить тюркский язык». Он считал, что «закон и тюркский язык для тюркского народа были показателями взлета и падения его веры в собственную созидательную мощь». «Во времена поздних ильханидов Тимура и Улугбека, – писал автор, – этот средний путь был найден. В мусульманском тюркском государстве между законом и шариатом, тюркским языком и персидским сложились гармоничные взаимоотношения. Управление войсками господствующими тюрками и монголами осуществлялось согласно закону (яса), а ильханидами, арабами и мусульманскими народами — по шариату, в области литературы, в научных произведениях предпочтение отдавалось персидскому и арабскому, между тем языком деловых взаимоотношений оставался употребляемый среди тюрков и монгол тюркский язык, самостоятельность которого обеспечивалась предпочтением уйгурской письменности».

Вообще, можно только поражаться трудолюбию и широте знаний Заки Валиди. Наше внимание привлёк ответ ученого некоему «Казакбаю», напечатанный на страницах газеты «Ени Туркестан», в № 16 на страницах 1-7. В 1930 г. по проблемам Туркестана им публикуется статья в журнале «Дойче Рундшау. Берлин.» (С. 24-29.) В библиографии, составленном Тунджером Байкара, упоминается о комментарии А.-З. Валиди к книге Хайдара Мирзы Дуглата на английском языке в лондонском журнале «Buletten of the Skuuk of Oriental Stadis». В 1939 выходит очень интересный комментарий Ахмет-Заки Валиди «Заметки о проблеме карт и картографии у древних тюрков и монголов» изданной в Стамбуле. Замечательна была сама идея использовать средневековые карты по истории средневековых государств и сравнить с настоящим временем, так как объективно составленные карты могли дать огромный массив информации по теме и стать весомым дополнением к сведениям по границам, топонимам, этнографии, расселению племен и так далее. Эти исследования и сообщения были дополнены заметками о карте «Западного моря», которой пользовался Аргун-хан. Далее, в журнале «Тюркили Билик» № 6 (Стамбул) вышла аналитическая статья о Ахмет-Заки Валиди и карте «Земля тюрков» и пояснение к ней.

Следующий активный период научного творчества Ахмет-Заки Валиди был продолжен, когда он после многолетних преследований смог вновь приступить к любимым темам исследований. В 1941 году профессор Ахмет-Заки Валиди Тоган лично составляет карту республик Центральной Азии (Туркестана) на турецком языке «Turkili Haritasi», куда вошли Казахстан, Узбекистан, Киргизия, Туркменистан и Таджикистан. Карта вобрала в себя множество сведений о землях древних тюрков, а также части Башкортостана, Поволжья и Сибири. Во многом карты повторяют аналогичные документы, изданные в 1930-годы в СССР. Но А.-З. Валиди видимо хотел показать турецким читателям уже установленные в 1920-1930-х годах административные границы республик населённых современными тюркоязычными народами СССР. Как подчеркивает сам составитель, изданная карта вобрала в себя железные дороги и административные границы 1941 года в сравнении с 1918 годом, когда границ между республиками как таковых еще не было. На карте обозначены как старые, древние названия местностей и городов Казахской ССР (Сыгнак, Сауран, Тараз, Туркестан), так и города которые появились в колониальный период – Петропавловск, Павлодар, Акмола, а также в советский период – Кызыл-Орда, Караганда и Алматы. Но названия рек, гор и местностей составителем даны так, как они назывались в древности. Интересно, что Ахмет-Заки Валиди нанес на карту старые названия «Turgay Vilayeti», «Ural Vilayeti» «Yedi su Vilayeti», «Sirdaryia Vilayeti» которых уже не было к 1941 году. Само название «Vilayeti» (вилаят) подразумевало административное деление на области. К 1941 году Сырдаринская область была упразднена и на ее месте образовались Кызыл-Ордынская, Южно-Казахстанская (Шымкентская) и Джамбульские области. Акмолинская область была уже поделена на Кокшетаускую, Северо-Казахстанскую и Карагандинскую области. Возможно А.-З. Валиди карту составлял, не имея на руках более точных источников, а порою даже по памяти, так как хорошо знал эти регионы, но был лишен новой информации. Он также отдельно выделяет племена «адаев» и «уйсуней», но не называет другие крупные казахские сообщества. Составитель более точен в названиях топонимов и гидронимов, так как хорошо ориентировался по средневековой литературе и источникам нового времени. Такая же картина заметна по республикам Центральной Азии. Но в любом случае составитель, как и подобает серьезным ученым очень бережно относится к историческим названиям. Однако, в СССР по прежнему отношение к истории восточных, в том числе и тюркских народов, было крайне необъективным и политизированным. Как пример постоянного вмешательства партийных органов можно привести постановления и директивы вытекающие из решений ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации» (август 1944 г.) и «Об агитационно-пропагандистской работе в Башкирской парторганизации», где была

дана совершенно искаженная оценка истории «Золотой Орды» и наиболее влиятельным правителям Орды – хану Токтамысу и эмиру Едиге.

В 1940-х годах в Турецкой Республике, скорее всего по требованию Советских властей, усилилось давление на движение так называемых «туранистов». 15 мая 1944 года Ахмет-Заки Валиди в числе 27 деятелей был арестован по обвинению в антиправительственной деятельности в Турции «в интересах идей туранизма». Обвинением ему стало якобы попытка «подрыва существующего строя». Суд №1 Стамбула осудил его за попытку подготовки государственного переворота. Но через 15 месяцев решение суда было отменено военным трибуналом и ученый был освобожден из мест заключения. 31 марта 1947 года Ахмет-Заки был вообще оправдан в связи «с отсутствием состава преступления». В общей сложности, как пишет Т. Байкара, ученый под следствием провел 4 года и 8 месяцев, очень мешавшие его научной деятельности. Несмотря на это, в этот период он печатает статью «Известия Ибн Факиха о тюрках». В 1949 году Ахмет-Заки Валиди вносит свои предложения по реформам исторических центров страны. В частности, он предложил открыть новые научные учреждения: Институт исламоведения, Институт русской филологии и Институт Азии и всеобщей истории, которые могли бы стать серьезными центрами исследования истории восточных государств и тюркской ойкумены. К этому периоду имя Ахмет-Заки Валиди Тогана, как ценного специалиста, глубоко знающего средневековые источники, было признано многими крупными учеными и школами. Свидетельством сказанного служат многочисленные рецензии и отзывы, за которыми к ученому обращались авторы монографии и статей. К тому же наладилась системная публикация и перепубликация его переводов и комментариев бесценных рукописей Ибн Фадлана, Аль-Бируни, Утемиш-хаджи и других работ в соседних странах, в частности в Иране. Возросло внимание исследователей Европы к источникам из восточных стран.

В 1949 году А.-З. Валиди написал комментарий к хорезмийскому переводу «Мукадимат аль-адаб», опубликованный в журнале «Тарихи Мевад», в серии за номером № 1. В тот же период он обратился к анализу событий в СССР. В издаваемом в Мюнхене «Вестнике Института по изучению СССР» (Bulletin of the Institut for the USSR. T. 1, № 4.) А.-З. Валиди Тоган печатает аналитическую статью «Советская культурная политика в Центральной Азии. СССР сегодня и завтра» («Soviet Cultural Policy in Central Asia. The USSR Today and Tomorrow. Munich. Pp. 42–48.»). В ней, перечислив ряд положительных моментов в повышении культуры и образования населения СССР, он обращает внимание на идеологизированность советской культурной политики, нарушение законов со стороны советских властей. Касаясь состояния родных языков в Центральной Азии, А.-З. Валиди считал, что из «тюркских языков большое будущее имеет казахский язык». Он прямо указывал, что, так же, как чагатайский язык или язык османской литературы периода расцвета поэтических «диванов», казахский язык со временем выйдет на передний план.

Как к выдающемуся тюркологу и квалифицированному специалисту, к А.-З. Валиди Тогану обращались с вопросами ученые и краеведы из разных стран. Так, на просьбу иракских тюрок «байатов» (байавутов) объяснить их происхождение и историю их сообщества, Ахмет-Заки Валиди пояснил, что скорее всего те являются потомками «байатов» Амир Тимура, которые были расселены в окрестностях Багдада. При сефевидях в XVII веке их предки были поселены в окрестностях Мазендарана, Рея и Хорасана как военная охрана. На вопрос других слушателей о происхождении Чингизхана Валиди Тоган ответил следующим образом: «По мнению профессора Бартольда, Чингизхан произошел от «карататар». В китайских источниках сообщается, что предки Чингизхана жили на западе от Китайской стены, себя называли «карататарами» и «шато». На наш взгляд название «шато» могло происходить от определения «шатыс, смешавшиеся». Другое их название – «чумук», но те переселились туда из западного Туркестана. Предки Чингиза считали себя происшедшими из одного племени с голубыми тюрками, выходцами из Эргенекуна. Позже

из-за внутренних междоусобных войн они переселились от Китайских стен на восток, стали по течению рек Керулен и Онон и господствовали над монгольскими племенами, а со временем приняли монгольский (ойратский) язык. Точно так же мадьярские король, будучи тюрками по происхождению, позже перешли на венгерский язык» (Валиди Тоган, 1994: 176).

В противовес тем, кто отстаивал якобы «эллинское», средиземноморское происхождение османских турок, Ахмет-Заки Валиди выдвинул обоснованную и аргументированную научную концепцию о центральноазиатском происхождении тюркских народов, чем вызывал недовольство своих оппонентов. Чаша весов склонилась в его пользу лишь в 1950-годы, когда исчезли угроза вторжения агрессивно настроенных соседних государств. К пятидесятым годам XX века к А.-З. Валиди пришло и международное признание. Несколько лет он работал Директором института исламоведения. В 1951 году Иранское общество просвещения избирает его кавалером Ордена первой степени; Австрийское научное общество – кавалером престижного ордена Хаммера-Пургштала; Манчестерский университет избирает его почетным профессором, где он на презентации произносит проникновенную речь. Избрание его профессором известных центров и награждение орденами было неоспоримым признанием научных заслуг профессора А.-З. Валиди как выдающего ученого мирового уровня.

Кроме неопценимого научного вклада в становление тюркологии, Ахмет-Заки Валиди Тоган оказывал реальную помощь своим тюркским сородичам. В тот же период профессор принимает активное участие в размещении и обустройстве казахских беженцев из маоистского Китая. В июле 1954 г. беженцы во главе с Алибеком Хакимом достигли границ Турции, и при посредничестве Президента Байяра были размещены в санатории «Тузла». Казахских беженцев в Тузле посетили и оказали им большую помощь в обустройстве лидеры башкирских автономистов, тоже нашедших приют в Турции: профессора Абдулкадир Инан и Ахмет-Заки Валиди Тоган.

Некоторые эпизоды биографии Валиди Тогана оставил в своих воспоминаниях казахский публицист, журналист, историк и исследователь Хасен Оралтай, который в 1954 г. в двадцатилетнем возрасте вместе с родителями прибыл в Турцию. Хасен Оралтай подробно описал изгнание Ахмет-Заки Валиди за научные взгляды в Европу, привел имена участников дискуссии в присутствии Президента Кемаля Ататюрка в 1925 году. При встрече Ахмет-Заки Валиди Тоган дал Хасану Оралтаю очень много ценных сведений о лидерах Алаш-Орды: Алихане Букейханове, Ахмете Байтурсынове и иных деятелях, с которыми тесно сотрудничал в 1920-х гг. в период борьбы за автономию башкир и казахов (Валиди Тоган, 1994: Т.1, 170-171, 192, 194, 276, 287, 322-323, 368). Кроме того, Ахмет-Заки Валиди и казахский журналист начали совместную работу по изучению биографии Чингиз-хана, которого Валиди считал потомков древних тюрков. В 1966 году по рекомендации А.-З. Валиди Тогана Хасен Оралтай был принят сотрудником радио «Свобода».

В 1960-е Ахмет-Заки Валиди Тоган вновь возвращается к теме истории башкир и народов Туркестана, которой занимался всю жизнь. В 1966 году он начинает издание нового журнала «Yeni Turkestan» («Новый Туркестан»), где поднимает актуальные вопросы истории выживания тюркских народов. В эти же годы ученым публикуются некоторые новые сведения о суфийском ордене Ясави (Яссауи), а также предлагается новое прочтение произведения аль-Бируни «Хикаят тарик ахл аль-Хинд фиистих раджаль-умр». Для организованного проведения исследований при непосредственном участии Ахмет-Заки Валиди принимается Устав Турецкого востоковедного общества, а в 1966 году по тексту Лейпцигского издания 1939 года воспроизводится «Книга путешествий» Ибн Фадлана. Большой интерес в научном мире вызвал мало кому известный фрагмент о походе индийских халадж-тюрков против монгольских кераитов в Северном Тибете в 1205–1206 годах. Он был опубликован Валиди Тоганом в сборнике международного конгресса востоковедов в Дели. Эти сведения Ахмет-Заки Валиди мог почерпнуть, если не из

оригинала, то из копии переводов специалистов. По крайней мере, эти сведения были крайне важны для востоковедов, так как касались событий эпохи формирования империи Чингис-хана.

Одним из самых значительных работ А.-З. Валиди является новый перевод и исследование «Огуз наме» Рашид-ад-Дина и «Введение во всеобщую историю тюрков» в третий раз изданный на турецком языке в Стамбуле. Им же в 1965 году с помощью соратников был составлен «Справочник по тюркской культуре», до сих пор пользующийся популярностью среди специалистов-востоковедов. Профессор Карл Ян считал, как пишет Тунджер Байкара, что Ахмет-Заки Валиди Тоган по своему вкладу в востоковедение стоит наравне с известным академиком В.В. Бартольд и В. Минорским. Вполне вероятно, что открытие в 1965-х годах и введение новой дисциплины «История Казахстана» и организация ряда востоковедческих институтов и кафедр истории национальных республик, в частности в Казахстане, стали следствием как масштабного интереса к собственной истории, так и неустанным исканиям профессора Ахмет-Заки Валиди Тогана. Например, Институты истории и этнологии, языка и литературы в Казахстане стали открываться лишь в послевоенные годы, а кафедры истории Казахстана только в 1970-е годы. Лишь в 1963 году под авторством доктора исторических наук Е. Бекмаханова в свет вышел первый учебник для 9-11 классов средних школ «Қазақ ССР тарихы» (Алматы, 1963). Выход самостоятельного учебника для школ, наравне с предметом «Истории СССР» было действительно очень значимым событием для казахстанских школ.

Новый этап в осмыслении научного наследия Ахмет-Заки Валиди Тогана наступил после распада СССР и ликвидации политической цензуры. В 1998 году в столице Башкортостана Уфе был издан двухтомник его «Воспоминаний», вызвавший неподдельный интерес у общественности. «Воспоминания» А.-З. Валиди Тогана пролили свет на ряд «закрытых» тем в истории Советской России и СССР 1920-1930-х годов, как в центре, так и в национальных республиках: Башкортостане, Татарстане, республиках Центральной Азии. О научных исканиях Ахмет-Заки Валиди Тогана вышел ряд квалифицированных статей современных башкирских ученых, среди которых можно выделить историков А.М. Юлдашбаева, М.М. Кульшарипова, Р.Г. Буканову и других. Объективная история жизни и деятельности, политические и научные взгляды ученого и политика освещены в трудах российского историка Т.Ю. Бурмистровой, исследователя из Узбекистана М. Абдурахмонова, казахстанских авторов, которые отмечают сотрудничество Ахмет-Заки Валиди Тогана в 1920-1940 гг. с казахскими интеллектуалами и такими политическими деятелями как Алихан Букейхан, Ахмет Байтурсун, Турар Рыскулов. Появились труды о сотрудничестве Ахмет-Заки Валиди Тогана с Мустафой Чокаевым, Ахметом Биримжановым Хасеном Оралтаем и с другими представителями казахской эмиграции (Аяган, 2010). Однако политическая и научная реабилитация Ахмет-Заки Валиди Тогана после разрушения СССР встревожило тех, кто противился объективному рассмотрению деятельности ученого. Примером сказанного стала статья Д. Игнатьева, опубликованная в газете «Правда» 22-23 марта 2009 г., где было выдвинуто обвинение А.-З. Валиди Тогана в сотрудничестве с фашистскими властями Германии. Данным измышлениям ответ был дан в другом периодическом издании («Российская газета» от 9 декабря 2009 г.).

В период перестройки, в 2008 году, на территории Санкт-Петербургского университета, в знак признания заслуг ученого-востоковеда профессору Ахмет-Заки Валиди Тогану был сооружен бюст, который в 2021 году был снесен по представлению прокуратуры Санкт-Петербурга. В Республики Башкортостан демонтирован бюст Ахмет-Заки Валиди Тогана в г. Сибее. Таким образом, и по сегодняшний день предпринимаются попытки искажения политической деятельности и игнорирование научного вклада Ахмет-Заки Валиди Тогана в историческое востоковедение. Необходимо подчеркнуть, что даже находясь за рубежом, Ахмет-Заки Валиди продолжил российскую востоковедческую школу, значительно

ослабевшую после смерти академика В.В. Бартольда и усиления партийного контроля над гуманитарными науками, в частности исследованиями «советского Востока».

Заключение

Вся научная биография Ахмет-Заки Валиди Тогана как историка, выдающегося ученого-востоковеда была непосредственно связана с изучением истории тюрков, тюркских народов. Проведенный анализ работ Ахмет-Заки Валиди по сбору и систематизации материалов, а также обобщению научных трудов, показывает, что уже первые статьи и книги, опубликованные им 1909-1912 гг. привлекли внимание ведущих ученых-востоковедов России. Даже краткое перечисление древних рукописей, обнаруженных и введенных в научный оборот А.-З. Валиди Тоганом, свидетельствует о масштабе его вклада в изучение истории тюрков. Это: рукопись «Кутадгу билик», путевые заметки Ибн-Фадлана, Ибн Факиха и Абу-Дулафа, множество дастанов, былин и поэм древних и средневековых тюрков, ставших новыми источниками изучения. Его интересовала история всех тюрков: от великого эпоса киргизского народа «Манас» до истории и этнографии Азербайджана, Туркестана и Турции. Немало страниц в своих книгах он посвятил истории башкир, казахов, ногайцев, турков, татар и других тюркских народов. Ахмет-Заки Валиди еще при жизни получил признание крупных ученых Европы, именно как востоковед.

Идеи самоопределения и государственного строительства у тюркских народов он пытался реализовать в Туркестане. Но науку он не оставлял никогда. В результате он оставил тюркским народам богатейшее научное наследие, неиссякаемый источник и основу для дальнейшего развития тюркологии. Ахмет-Заки Валиди Тоган предложил ряд научных концепций, оказавшиеся прорывными 1920-1930-х годов XX века, и не потерявшие своей актуальности по настоящее время. После продолжительной болезни ученый умер в кругу своей семьи и учеников 26 июля 1970 -года. 27 июля того же года он был похоронен на кладбище давшего ему приют и признавшего его города Стамбула.

Литература:

Аяган, 2010 – *Аяган Б.Г.* Заки Валиди Тоган и казахские автономисты: общность судеб и мировоззрения // История и культура народов Евразии: прошлое, настоящее, будущее : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 120-летию со дня рождения А.-З. Валиди Тогана (Стамбул, 21 мая 2010 г.). Уфа, 2010. Ч. 1. С. 103–107.

Аяган, 2019 – *Аяган Б.Г.* Взаимоотношения башкирских и казахских интеллектуалов в начале XX века // Единство. Гражданственность. Патриотизм : сб. науч. тр. к 100-летию Республики Башкортостан. Уфа : Мир печати, 2019. С. 258–261.

Аяган, 2024 – *Аяган Б.Г.* Политические отношения А.-З. Валиди Тогана с казахскими автономистами в период 1917–1930-х годов (на основе двухтомника «Воспоминаний» А.-З. Валиди Тогана) // Отечественная история. 2024. Т. 27, № 4. С. 889–904.

Байкара, 1998 – *Байкара Т.* Заки Валиди Тоган / сост., пер., доп., указ. Р. М. Булгакова, А. М. Юлдашбаева. Уфа : Китап, 1998. 328 с.

Бартольд, 1993 – *Бартольд В.В.* Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы : Жалын, 1993. 192 с.

Буканова, 2021 — *Буканова Р.Г.* Заки Валиди Тоган: прошлое и настоящее // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. 2021. № 2 (69). С. 148–156.

Валиди Тоган, 1915– *Валиди Тоган А.-З.* Восточные рукописи Ферганской области // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. СПб., 1915. Т. 22. 320 с.

Валиди Тоган, 1994.– *Валиди Тоган А.-З.* Воспоминания : борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры. Кн. 1. Уфа : Китап, 1994. 400 с.

Движение Алаш, 2-11 – *Движение Алаш* : сб. материалов судебных процессов над алашевцами : документы, вопросы и ответы, синхронные переводы, материалы судов, конфискованные письма. Алматы : Ел шежіре, 2011.

Есмағамбетов, 2008 – *Есмағамбетов К.Л.* Әлем таныған тұлға. Алматы : Дайк-пресс, 2008.

Жұртбай, 2016 – *Жұртбай Т.Т.* Боль моя, гордость моя – Алаш! Астана : Аударма, 2016. 1100 с.

Кастанье, 2007 – *Кастанье И.А.* Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 508 с.

Кульшарипов, 2000 – *Кульшарипов М.М.* Башкирское национальное движение, 1917–1921 гг. Уфа : Китап, 2000. 363 с.

Национально-государственное устройство..., 2002 – Национально-государственное устройство Башкортостана (1917–1925 гг.): док. и материалы: в 4 т. / авт.-сост. Б. Х. Юлдашбаев. Т. 1. Уфа, 2002. 605 с.

Юлдашбаев, 2000 – *Юлдашбаев А.М.* Известный и неизвестный Заки Валиди: в памяти своих современников. Уфа : Китап, 2000. 317 с.

Утемиш-хаджи, 1992 – *Утемиш-хаджи.* Чингиз-наме / пер. В. П. Юдин. Алма-Ата, 1992. 147 с.

Paksoy, 2011 – *Paksoy H.* Memoirs of Zeki Velidi Togan: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan (Мемуары Зеки Велиди Тогана: Национальное существование и культурная борьба Туркестана). 2011. 497 p.

Salihov, 1994 – *Salihov A.* Ahmet Zeki Velidi Togan bibliyografyası // Türk Dünyası Araştırmaları (Библиография Ахмета Зеки Велиди Тогана // Исследования тюркского мира). İstanbul, 1994. Sayı 93. S. 209–230.

Togan, 1938 – *Togan A. Zeki Velidi.* Tarihte Usul. İstanbul : Devlet Basımevi, 1938. 487 s.

Togan, 1946 – *Togan A. Zeki Velidi.* Umumî Türk Tarihine Giriş. İstanbul, 1946. 487 s.

References:

Ayagan, 2010 – *Ayagan B.G.* Zaki Validi Togan i kazakhskie avtonomisty: obshchnost' sudeb i mirovozzreniya [Zaki Validi Togan and Kazakh Autonomists: Commonality of Fates and Worldviews] // History and Culture of the Peoples of Eurasia. Ufa, 2010. Pt. 1. P. 103–107. [In Rus]

Ayagan, 2019 – *Ayagan B.G.* Vzaimootnosheniya bashkirskikh i kazakhskikh intellektualov v nachale XX veka [Relations between Bashkir and Kazakh Intellectuals in the Early 20th Century]. Ufa: Mir pechatı, 2019. P. 258–261. [In Rus]

Ayagan, 2024 – *Ayagan B.G.* Politicheskie otnosheniya A.-Z. Validi Togana s kazakhskimi avtonomistami v 1917–1930-e gody [Political Relations of A.-Z. Validi Togan with Kazakh Autonomists, 1917–1930s] // Otechestvennaya istoriya. 2024. Vol. 27. № 4. P. 889–904. [In Rus]

Baikara, 1998 – *Baikara T.* Zaki Validi Togan. Ufa: Kitap, 1998. 328 p. [In Rus]

Bartol'd, 1993.– *Bartol'd V.V.* Tyurki: dvenadtsat' lektzii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii [The Turks: Twelve Lectures on the History of the Turkic Peoples of Central Asia]. Almaty: Zhalyln, 1993. 192 p. [In Rus]

Bukanova, 2021 – *Bukanova, R.G.* Zaki Validi Togan: proshloe i nastoyashchee [Zaki Validi Togan: Past and Present] // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. 2021. № 2 (69). P. 148–156. [In Rus]

Validi Togan, 1915 – *Validi Togan A.-Z.* Vostochnye rukopisi Ferganskoi oblasti [Eastern Manuscripts of the Fergana Region] // Notes of the Oriental Department of the Imperial Russian Archaeological Society. 1915. Vol. 22. [In Rus]

Validi Togan, 1994 – *Validi Togan A.-Z.* Vospominaniya. Kn. 1 [Memoirs. Vol. 1]. Ufa: Kitap, 1994. 400 p. [In Rus]

- Dvizhenie Alash, 2011 – *Dvizhenie Alash*. Sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami [The Alash Movement: Collection of Trial Materials]. Almaty: El shezhire, 2011. [In Rus]
- Esmağambetov, 2008 – *Esmağambetov, K.L.* Alem tanygan tulğa [A World-Renowned Personality]. Almaty: Daik-Press, 2008. [In Kaz]
- Zhurtbai, 2016 – *Zhurtbai, T.* Bol' moya, gordost' moya – Alash! [My Pain, My Pride – Alash!]. Astana: Audarma, 2016. 1100 p. [In Rus]
- Kastan'e, 2007 – *Kastan'e, I.A.* Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia [Antiquities of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region]. Almaty: Daik-press, 508 p. [In Rus]
- Kul'sharipov, 2000. – *Kul'sharipov, M.M.* Bashkirskoe natsional'noe dvizhenie, 1917–1921 [The Bashkir National Movement, 1917–1921]. Ufa: Kitap, 2000. 363 p. [In Rus]
- Natsional'no-gosudarstvennoe ustroistvo, 2002 – *Natsional'no-gosudarstvennoe ustroistvo Bashkortostana* (1917–1925) [National-State Structure of Bashkortostan, 1917–1925]. Ufa, 2002. Vol. 1. 605 p. [In Rus]
- Yuldashbaev, 2000 – *Yuldashbaev, A. M.* Izvestnyi i neizvestnyi Zaki Validi [The Known and Unknown Zaki Validi]. Ufa: Kitap, 2000. 317 p. [In Rus]
- Utemish, 1992 – *Utemish-haji*. Chingiz-name / translated by V. P. Yudin. Alma-Ata, 1992. 147 p.
- Paksoy, 2011 – *Paksoy H.* Memoirs of Zeki Velidi Togan: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan. 2011. 497 p.
- Salihov A., 1994 – *Salihov A.* Ahmet Zeki Velidi Togan bibliyografyası [Ahmet Zeki Velidi Togan bibliography] // *Türk Dünyası Araştırmaları* (Библиография Ахмета Зеки Велиди Тогана) // Исследования тюркского мира. İstanbul, 1994. Sayı 93. P. 209–230. [In Tur]
- Togan, 1938. – *Togan A. Zeki Velidi*. Tarihte Usul [Method in History]. İstanbul : Devlet Basımevi, 1938. 487 p. [In Tur]
- Togan, 1946. – *Togan A. Zeki Velidi*. Umumî Türk Tarihine Giriş [Introduction to General Turkish History]. İstanbul, 1946. 487 p. [In Tur]

¹Аяған Б.Г., ²Буканова Р.Г.

¹Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

²Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан.

E-mail: ¹b.ayagan@mail.ru, ²brg77750@mail.ru

ПРОФЕССОР АХМЕТ-ЗАКИ УӘЛИДИ (ВАЛИДИ) ТОҒАННЫҢ КӨНЕ ТҮРКІЛЕР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША

Аңдатпа. Бұл мақалада шығыстанушы және профессор Ахмет-Зәки Валиди (Уалиди) Тоғанның (1890–1970) ғылыми мұрасына шолу жасалған. Қазіргі кезде түркітілдес мемлекеттердің саяси белсенділігінің артуы А.-З. Валиди Тоғанның қазіргі шығыстанудың дамуына да, мемлекет құру теориясы мен тәжірибесіне қосқан үлесін егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді. 20 ғасырдың басында Валиди Тоған Алаш Орда көшбасшыларымен бірлесіп, түркітілдес халықтардың өзін-өзі билеу идеясы мен тарихи құқығын негіздеп, жүзеге асырды. Бұл мақаланың мақсаты - А.-З. Валиди Тоғанның 1912–1950 жылдардағы ғылыми еңбегінің аз зерттелген аспектілерін анықтау және оның түркітану бойынша жұмысының нәтижелерін қорытындылау. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы оның тарихи шығыстанудың дамуына қосқан нақты үлесін ашуда жатыр. Түркі халықтарының тарихы бойынша іргелі еңбектер жасаумен қатар, А.-З. Валиди Тоған бірқатар бірегей жазбаша ескерткіштерді кең ғылыми айналымға енгізген алғашқы адам болды: Ибн Фадлан шығармасының қолжазбасы, Өтеміш қажының «Шыңғыс-наме» мәтінінің бір нұсқасы және басқа да құнды дереккөздер.

Алғыс: Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде «Дала өлкесінің қазақ көшпелі халқы азаматтық қақтығыс жылдарында (1918–1921 жж.): өмір сүру стратегиялары» тақырыбы бойынша орындалды (№ AP26103039)

Кілт сөздер: Ахмет-Зәки Валиди Тоған, түріктер, башқұрттар, қазақтар, шығыс қолжазбалары, автономия, эмиграция, Түркия, Еуропа, ғылыми мұра.

¹Ayagan B.G., ²Bukanova R.G.

¹*Institute of State History, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

²*Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan*

E-mail: ¹b.ayagan@mail.ru, ²brg77750@mail.ru

ON THE CONTRIBUTION OF PROFESSOR AKHMET-ZAKI WALIDI (VALIDI) TOGAN TO THE STUDY OF ANCIENT TURKS' HISTORY

Abstract. This article reviews the scholarly legacy of orientalist and professor Akhmet-Zaki Validi (Validi) Togan (1890–1970). The growing political agency of Turkic-speaking states today necessitates a more detailed study of A.-Z. Validi Togan's contribution to both the development of modern Oriental studies and the theory and practice of state building. At the beginning of the 20th century, together with the leaders of the Alash Orda, Validi Togan substantiated and realized the idea and historical right of Turkic-speaking peoples to self-determination. The purpose of this article is to identify understudied aspects of A.-Z. Validi Togan's scholarly work from 1912 to 1950 and to summarize the results of his work on Turkology. The practical significance of this study lies in identifying his real contribution to the development of historical Oriental studies. Along with creating fundamental works on the history of the Turkic peoples, A.-Z. Validi Togan was the first to widely circulate a number of unique written sources: the manuscript of Ibn Fadlan's work, a version of Utemish Haji's «Chingiz-name», and other valuable sources.

This research was supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Grant No. AP26103039 (“The Kazakh Nomadic Population of the Steppe Region during the Civil War, 1918–1921: Survival Strategies”).

Keywords: Akhmet-Zaki Validi Togan, Turks, Bashkirs, Kazakhs, eastern manuscripts, autonomy, emigration, Türkiye, Europe, scientific heritage.

Информация об авторах:

Аяган Бүркітбай Гелманович, доктор исторических наук, профессор, Институт Истории Государства Министерства Науки и Высшего образования РК, Астана, Казахстан.

Буканова Роза Гафаровна, доктор исторических наук, профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Аяган Бүркітбай Гельманұлы, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының профессоры, Астана, Қазақстан

Буканова Роза Гафарқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Infomation about authors:

Ayagan Burkitbay Gelmanovich, doctor of Historical Sciens, professor, Institute of State History, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Bukanova Rosa Gafarovna, doctor of Historical Sciens, professor, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

*Келін түсті 10 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 26 қаңтар 2026 жыл*

¹ Бүркітбаева Ш. Д. , ^{2*} Токсеитова А.Е.
^{1,2*} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан,
E-mail: ¹burkitbaeva.1975@mail.ru, ^{2*}aydana.ergalikizi@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНДАҒЫ ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ-ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақала қазақ және түрік тілдеріндегі жер-су атауларындағы түс атауларының семантикалық-функционалдық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ және түрік тілдерінің топонимдік жүйелеріндегі түс атауларын (колоративті лексиканы) жеке-жеке қарастырмай, оларды ортақ салыстырмалы семантикалық өріс ретінде қарастыру болып табылады. Бұл тәсіл түркі тілдеріндегі ономастикалық лексиканың танымдық (когнитивті) және мәдени кодтарын, сондай-ақ географиялық нысандарды атаудағы түс атауларының символдық ауысуларын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Зерттеудің мәндеттеріне қазақ және түрік топонимдерінің корпусындағы «Ақ/Ак», «Қара/Кара», «Қызыл/Kızıl» және «Көк/Mavi» түс атауларының қолданылу жиілігін және таралуын статистикалық-лингвистикалық әдіспен анықтау. Сонымен қатар түс атауларының дескриптивті (шынайы түсті сипаттау) және метафоралық (көлем, бағыт, сапа) мағыналарды берудегі функционалдық ерекшеліктерін жіктеп, колоративті топонимдердің сөзжасамдық үлгілерін (композиция, аффиксация) салыстыра отырып, олардың лингвистикалық құрылымдарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсету. Мақаланың мақсаты – қазақ және түрік жер-су атауларындағы түс атауларының семантикалық-функционалдық әлеуетін жан-жақты ашып, олардың екі түркі тілінің тілдік дүниетанымындағы және этнографиялық ландшафтындағы рөлін ғылыми тұрғыдан негіздеу. Мақалада келтірілген нәтижелер авторларға колоративті топонимдердің пайда болуына негіз болған мәдени-когнитивті мотивациялар анықталады. Топонимдік жүйелердің генетикалық байланысын, сонымен қатар жеке даму кезеңдерінде қалыптасқан айырым белгілерін дәлелдейді.

Кілт сөздер: топонимика, ономастика, колоративті лексика, семантика, функционалдық талдау

Кіріспе

Жер-су атаулары – қазақ тіл білімінде тілші-ғалымдар тарапынан кеңінен қарастырылып келе жатқан маңызды ономастикалық мәселелердің бірі. Қазақ тіліндегі географиялық атаулар құрамындағы түр-түс лексемалары – халықтың табиғатқа, қоршаған ортаға, тарихи-мәдени құндылықтарға деген танымының тілдік көрінісі. Олар белгілі бір аймақтың ерекшелігін, тарихи-физикалық жағдайын, этникалық немесе мифологиялық астарын сипаттайтын маңызды белгілердің бірі. Дегенмен бұл атауларға қатысты ғылыми еңбектерде көбіне тек атап өту, мысал келтіру деңгейінде ғана тоқталып, олардың ішкі мазмұны, семантикалық жүк, мәдени-танымдық мәні арнайы талдауға түсе қойған жоқ.

Топонимика – ономастиканың құрамдас бөлігі ретінде географиялық нысандардың атауларын, олардың шығу тегін, мағынасын, мазмұнын, қолданылу ерекшеліктерін, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ғылым (Шадкам, 2025:183).

Қазақ және түрік тілдеріндегі географиялық атаулар құрамында жиі кездесетін түр-түс атаулары: ақ, қара, көк, сары, қоңыр, қызыл сияқты түстердің мағыналық ерекшеліктерін, қалыптасу тарихын, және этномәдени мазмұнын қарастыру. Бұл атаулардың әрқайсысы белгілі бір табиғи ерекшелікті, ландшафттық сипаттаманы немесе тарихи-мифологиялық ұғымдарды білдіруі мүмкін. Сондықтан топонимдер құрамындағы түр-түс атауларын

семантикалық және этнолингвистикалық тұрғыдан арнайы зерделеу – қазақ ономастика ғылымының мазмұнын кеңейтіп, ұлттық тілдік қорымыздың байлығын тереңірек түсінуге жол ашады.

Түр-түс атауларының ғылыми тұрғыда зерттеле бастағанына екі ғасырға жуық уақыт өтті. Зерттеулердің бастапқы кезеңінде түстердің табиғаты мен олардың адам өміріндегі практикалық қажеттілігіне баса мән берілді. Бұл кезеңде түс тек физикалық құбылыс ретінде қарастырылып, оның мәдени-символдық мағынасына терең үңілу кейінгі кезеңдерге қалдырылды.

Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де түр-түс атаулары тек атауыш мағынада ғана емес, сонымен қатар семантикалық дамуға ұшыраған, көпқабатты мәнге ие лексемалар ретінде қарастырылуға лайық. Олар халықтың дүниетанымымен, тұрмыс-тіршілігімен, мифологиялық танымымен, рухани болмысымен тығыз байланысты және түрлі символдық мағынада қолданылуы арқылы ерекшеленеді. Бұл бағыт – тілдің ғана емес, этнолингвистиканың, когнитивтік лингвистика мен мәдениеттанудың да өзекті зерттеу саласына айналып отыр.

Дегенмен, түркология мен қазақ тіл білімінде түр-түс атауларының тұлғалық және мағыналық ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың түркі тілдеріндегі қолдану жүйесін кешенді түрде қарастырған іргелі ғылыми еңбектер әлі де жеткіліксіз. Бұл мәселені арнайы назарға алып, терең зерттеген ғалымдардың бірі – академик А.Н.Кононов болды. Ол түркі тілдеріндегі түстердің семантикасын, жүйелену жолдарын және географиялық терминдердегі қолданысын арнайы талдаған бірқатар еңбектер жариялаған. Олардың ішінде: «Семантика цветообозначений в тюркских языках», «Способы и термины определения стран цвета у тюркских народов», «О семантике слов «ақ» и «қара» в тюркской географической терминологии» атты зерттеулерін атап өтуге болады.

Бұл еңбектер түр-түс атауларының лексикалық, семантикалық, мәдени-символдық қырларын ғылыми тұрғыдан ашуға жол салған алғашқы кешенді талдаулар ретінде маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы жазу барысында негізінен ономастика, салыстырмалы лингвистика, семантика және когнитивті лингвистика салаларындағы әртүрлі авторлардың еңбектерін, монографияларын және ғылыми басылымдарын басшылыққа алдық. Бұл жұмыстарда қазақ және түрік тілдерінің топонимдік жүйелері, түркі тілдеріндегі түс атауларының семантикалық ауысуы мен символизмі тікелей немесе жанама түрде қарастырылады. Зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы-типологиялық әдіс (қазақ және түрік тілдеріндегі түс атауларының топонимдердегі қолданылуындағы ұқсас (ортақ түркілік) және айырым (жеке даму кезеңіндегі) ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың функционалдық тепе-теңдігін немесе ауытқуын айқындауға), семантикалық-функционалдық талдау әдісі (топоним құрамындағы түс атауларының тек дескриптивті (шынайы түсті білдіру) қызметі), метафоралық (үлкендік, қасиеттілік, бағыттық) және символдық мағыналарды берудегі функционалдық өзгерістерін терең талдауды қамтамасыз етті. Сонымен қатар диахронды талдау әдісі арқылы түс атауларына негізделген топонимдердің көне түркілік негізден қазіргі заманға дейінгі тарихи дамуындағы өзгерістерді (әсіресе олардың бағыттық мағыналарының сапалық мағыналарға ауысу процесін) зерттеу үшін және факторлық талдау әдісімен топонимдердің пайда болуына және мағынасының қалыптасуына әсер ететін факторлар (географиялық ерекшеліктер, этнографиялық дәстүрлер, мәдени-танымдық ерекшеліктер және т.б.) топтарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Осы әдістердің кешенді қолданылуы қазақ және түрік ономастикасындағы колоративті лексиканың мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерін жан-жақты ашып, олардың тілдік жүйедегі орнын ғылыми негіздеуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Қазақ тіліндегі жер-су атауларында жиі кездесетін түр-түс атаулары барлық жағдайда бірдей мағынада қолданылмайды. Керісінше, олар табиғи ландшафттың ерекшеліктерін, географиялық бағытты, кеңістіктегі орналасу жайын, табиғат құбылыстарын немесе екі нысанның өзара салыстырмалы сипаттамасын көрсету мақсатында әртүрлі семантикалық реңктерге ие болады. Мұндай қолданыс тек қазақ халқына тән жергілікті құбылыс емес, бүкіл түркі халықтарына ортақ, көне замандардан бері сақталып келе жатқан космогониялық және геосимволдық дәстүрдің тілдік көрінісі.

Қазақстандағы географиялық атауларды зерттеудің алғашқы қадамдары XIX ғасырдың екінші жартысында жасалды. Бұл бағытта П. П. Семёнов-Тян-Шанский, Г. Н. Потанин, Ш. Уәлиханов және басқа да ғалымдар елеулі үлес қосты. Олар өзендер, көлдер, таулар, жоталар, асулар және басқа да географиялық нысандарды зерттеп, сипаттама берді. Әсіресе таулардың қалыптасу тарихын зерделеуге ерекше назар аударылып, осы мәселеге арналған ғылыми мақалалар жарияланды.

1863–1885 жылдары П. П. Семёнов-Тян-Шанскийдің редакциясымен жарық көрген «Ресей империясының географиялық-статистикалық сөздігінде» Қазақстан аумағында кездесетін географиялық атаулар тізбесі берілген. Бұл еңбектің ерекшелігі – атаулар құрамындағы географиялық терминдердің дефис арқылы бөлініп көрсетілуі және қазақ тілінен аударылған терминдердің мағынасының жақша ішінде берілуі болып табылады. Аталған сөздік қазіргі топонимика ғылымы үшін аса құнды дереккөз саналады, себебі онда географиялық атаулар мен олардың мағыналары ғана емес, сонымен қатар нысандардың өзіндік ерекшеліктері де сипатталған.

Қазақ ғалымдарының ішінде Ш. Уәлихановтың еңбегі ерекше орын алады. Оның «Қазақтардың космогониялық түсініктері» атты мақаласында аспан денелерінің қазақ мәдениетіндегі рөлі және осы түсініктердің топонимдердің қалыптасуына ықпалы қарастырылады. Уәлиханов қазақ топонимиясына қатысты еңбектерінде 3000-нан астам географиялық атауды тіркеген, олардың шамамен 2600-ін түркі тектес деп анықтаған. Сонымен қатар оның еңбектерінде сол кезеңге қатысты 500-ден астам микротопоним туралы деректер келтірілген (Рысберг, 2010: 24).

Қазақ топонимикасын зерттеуде Г.Қ. Қоңқашпаевтың еңбегін ерекше атап өту қажет. Ол 1949 жылы «Қазақ халқының географиялық терминдері» тақырыбында докторлық диссертация қорғады. Зерттеу барысында ғалым географиялық терминдердің шығу төркінін талдап, оларды белгілі бір белгілеріне қарай жіктеген. 1963 жылы Қоңқашпаев «Қазақстанның географиялық атаулары сөздігін» құрастырып, онда түркілік топонимдермен қатар моңғол, араб және парсы тілдерінен енген көптеген кірме атауларды да тіркеген (Қоңқашпаев, 1963: 42).

Сондай-ақ Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақов, Ә. Әбдірахманов, Ә. Нұрмағанбетов, О. Сұлтанияев, Е. Керімбаев, Г.Мәдиева сынды зерттеушілердің еңбектерінде топонимика мен антропонимика салалары этимологиялық, құрылымдық, семантикалық тұрғыдан жан-жақты талданғаны белгілі. Алайда осындай ауқымды зерттеулерге қарамастан, топонимдер құрамындағы түр-түс атауларының семантикасы арнайы ғылыми нысан ретінде әлі де жүйелі зерттелмеген, тың да өзекті мәселе.

Түр-түс атаулары, әсіресе қара, ақ, көк, сары, қоңыр, қызыл сияқты лексемалар, көбіне дүниенің төрт тарапын – шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстікті – білдірумен қатар, табиғи-географиялық кеңістіктегі бағдар ретінде де қолданылады. Мысалы, «Қаратау», «Ақсу», «Көкше», «Сарыарқа» сияқты атаулар белгілі бір өңірдің бедерін, суын, түсін, климаты мен топырақ түрін сипаттаумен қатар, кеңістіктегі орын-бағыт ұғымын да қамтиды.

Қазақ халқы – сан ғасырлар бойы табиғатпен етене тіршілік етіп, оның заңдылықтары мен құбылыстарына ерекше мән берген этнос. Бұл – көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты. Табиғатқа бейімделе өмір сүрген халық қоршаған ортаның ерекшеліктерін,

климаттық жағдайларын, су көздерін, жер бедерін, өсімдік пен жайылым ерекшеліктерін терең меңгерген. Осындай танымның нәтижесінде жер-су атауларының құрамында түр-түс арқылы берілетін бейнелі, сындық сипаттамалар қалыптасқан.

Сонымен қатар табиғаттың қолайсыз жағдайлары немесе ерекше бедерлік пішіндері де түр-түс арқылы бейнеленіп, жер атауының мағынасына тереңдік береді. Мәселен, «Қарасор», «Қызылжар», «Сарыөзек», «Көкше» секілді атауларда сол жердің топырағының құрамы, суының түсі, тауының сипаты, өсімдігінің жамылғысы түстік белгі арқылы берілген. Бұл атаулар тек бейнелік сипатта емес, сонымен қатар навигациялық, функционалдық рөл де атқарған. Шығыс Түркістандағы басқа да жер-су атауларына қатысты тарихи-этимологиялық, лексикалық тілдік талдаулар да жасайды. «Қызыл су», «Қызыл», «Қызыл өзен», «Ақсу», «Ақ өзен» деген топонимдердің түркілік негізде екендігін айтады. Жоғарыда аталған «базар» сөзімен тіркескен атауларға қарағанда бұл атаулардың ескі қабаттарды білдіруі мүмкін деп болжайды. Сондай-ақ, Орта Азиядағы жер-су атауларын қазіргі таңда бар немесе жойылып кеткен түркі тілдері туралы бүгінгі білімімізбен түсіндіруге болмайды (Бекеева, 2025:211).

Шығыс Түркістандағы басқа да жер-су атауларына қатысты тарихи-этимологиялық, лексикалық тілдік талдаулар да жасайды. «Қызыл су», «Қызыл», «Қызыл өзен», «Ақсу», «Ақ өзен» деген топонимдердің түркілік негізде екендігін айтады. Жоғарыда аталған «базар» сөзімен тіркескен атауларға қарағанда бұл атаулардың ескі қабаттарды білдіруі мүмкін деп болжайды. Сондай-ақ, Орта Азиядағы жер-су атауларын қазіргі таңда бар немесе жойылып кеткен түркі тілдері туралы бүгінгі білімімізбен түсіндіруге болмайды.

Жалпы алғанда, жер-су атаулары халықтың тілдік санасынан, тарихи тәжірибесінен және дүниетанымынан туындайды. Олар ғасырлар бойы лингвистикалық, тарихи, мәдени өзгерістердің әсерін бастан өткеріп, бүгінгі ұлт болмысының бір бөлігіне айналған. Түр-түс белгілерінің жер атауларындағы көрінісі – қазақ халқының қырағылығын, табиғатпен үйлесімді өмір сүруін, кеңістікті тану қабілетін дәлелдейтін құнды этнолингвистикалық дерек көзі.

Қазақ тіліндегі жер-су атауларында жиі кездесетін түр-түс атауларының бірі – «ақ» сөзі. Бұл лексема тек түсті білдіріп қана қоймай, әртүрлі семантикалық мағынаға ие болуы арқылы кеңістіктік, табиғи және символдық сипаттарды білдіреді. Мысалы, «ақ» сөзі:

- түс ретінде – тазалықты, жарықтықты, мөлдірлікті;
- қимыл мағынасында – «ағу» (мыс: аққан су);
- бағыттық ұғымда – батыс жағын білдіреді.

Осы мағыналық аясында пайда болған топонимдерге Ақбұлақ, Ақтау, Ақшелек сияқты атауларды жатқызуға болады. Ақбұлақ – табиғи су көзінің тазалығын, мөлдірлігін білдіреді. Бұл жерде «ақ» сөзі судың түсіне емес, оның табиғи тазалығы мен қасиетіне қатысты қолданылып отыр. Ақтау – Маңғыстау өңірінде орналасқан. Мұндағы «ақ» сөзі кей жағдайда таудың ақ түсті жынысына, кейде оның батыс жақта орналасуына байланысты қолданылады. Бұл – кеңістіктік бағдар беру қызметін атқаратын атау. Ақшелек – бұл атаудың шығу төркіні нақты болмағанымен, кей деректерде ру атауына қатысты туындаған деп болжайды. Дегенмен, бұл атаудағы «ақ» сөзі әлеуметтік-рулық сипатпен де ұштасуы мүмкін.

Қазақ даласында әрбір жер атауының өзіндік тарихы, табиғи ерекшелігі мен халықтың дүниетанымы тұрғысынан терең мағынасы бар. Солардың бірі – Қаратөбе ауданындағы Ақайдар атты жер атауы. Бұл атау бүгінгі таңда жұртқа аз белгілі болғанымен, оның түп-төркіні мен тілдік негізін зерттеу – қазақ топонимиясы мен мәдениетін тануда маңызды.

Ақайдар – жергілікті халықтың айтуынша, кезінде көл болған өңір. Атаудың өзінде бұл дерек сақталған. Атау екі компоненттен тұрады: «Ақ» және «айдар». Олардың мағынасын ашу арқылы Ақайдардың табиғи келбеті мен атаудың мәнін тереңірек түсінуге болады. Ақайдарда болған көлдің суы мөлдір, таза, сәл ақсұр реңкті болған. Халық «ақ көл», «ақ су» деп дәл осындай таза, тұнық, лайланбаған суларды атаған. Ақайдар – шын мәнінде «ақ

көлдің маңындағы жер» деген мағынаны беретін топоним. Бұл атаудың негізінде көлдің өзі болмаса да, кезінде болған көлдің бейнесі, халық жадындағы көрінісі жатыр. Қазақ даласында көлдердің суы тартылып, орны жазық не сортаң далаға айналған жағдайлар жиі кездеседі. Соған қарамастан, халық сол жерді бұрынғы табиғи бейнесімен есінде сақтап, атауды да өзгеріссіз қалдырады. Бұл – ауызша тарихтың, халық зердесінің бір көрінісі.

Қазақ даласында жер-су атаулары халықтың тарихи жадын, дүниетанымын, тілдік мәдениетін сақтаған рухани код тәрізді. Солардың бірі – Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданындағы «Ақеділ айдыны». Бұл атаудың табиғи сипаты мен тарихи астары бір-бірімен тығыз байланысты. «Ақеділ» сөзі өзінің құрылысы мен мазмұны жағынан бай этнолингвистикалық құбылыс ретінде зерттеуге тұрарлық. Атау тек географиялық нысанның ғана белгісі емес, сонымен қатар түркі халықтарының көне тарихына, мәдени дүниетанымына бастайтын күрделі мағыналық құрылым.

«Ақеділ» атауының түбірі – Еділ, яғни түркілердің ежелгі қонысы және қазіргі Волга өзенінің тарихи атауы. Бұл өзен Еуразия кеңістігіндегі ең ірі өзендердің бірі болумен қатар, түркі тайпалары үшін қасиетті, аңызға айналған мекендердің бірі саналған. Еділ атауы байырғы түркі жырларында, шежірелер мен эпостарда жиі кездеседі. Ол – кең даланың тіршілігіне нәр берген өзен ғана емес, көне түркі өркениетінің бесігі, атақонысы.

«Ақеділ» атауындағы «Еділ» сөзі тек өзенді ғана емес, оның бойында өмір сүрген, тарихта ізі қалған халықтар мен тұлғаларды да білдіреді. Солардың бірі – аты аңызға айналған, көне түркілердің соңғы көсемі саналған Атилла шаньой (Еділ қаған). Батыс ғұндарының билеушісі болған Атилла – тек жауынгер емес, сондай-ақ түркі мемлекеттілігінің, әскери өнерінің символына айналған тарихи тұлға. Қазақ халқы «Еділ» атын құрметпен еске алып, оны жер-су атауларына кірістіріп отырған» (Рысберген, 2010:28).

«Ақеділ» атауы – осы тарихи тұғырдың жалғасы, рухани мұраның айғағы. Бұл көлге берілген атау бір жағынан Еділдің бейнесін, түркілердің тарихтағы орны мен көшпелі дүниетанымын жаңғыртса, екінші жағынан жерді, суды қадірлеген халықтың ілтипаты мен ізгі ниетін білдіреді. Жер мен суды қадірлеу – көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқы үшін аса маңызды. Малына жайлы, еліне тыныш, суы мол, шөбі шүйгін жерлерді халық ерекше еркелетіп, оларға «ақ» сөзін қосып атаған. Мысалы: Ақсу, Ақжайық, Ақкөл, Ақбұлақ, Ақдала, т.б. «Ақеділ» атауындағы «ақ» сөзі де осы рухани-танымдық жүйенің жалғасы ретінде қарастырылады. Бұл – халықтың Еділ өзенін, оның қасиетін, тарихи символ ретіндегі орнын бағалап, соған деген сүйіспеншілігін білдірген формасы. Яғни, «Ақеділ» – қасиетті, ардақты Еділ, ерке Еділ, пәк, мәңгілік Еділ деген бейнелі мағына береді. «Ақеділ» атауы тек географиялық координат емес, ол – ұлттық жадтың бөлшегі, халық рухының көрінісі. Қазақ жер атауларында жиі кездесетін «ақ» компоненті жер мен суға жан бітіріп, оны адаммен тілдестіретін сипатқа ие. «Ақеділ» осы тұрғыдан алғанда тек көлдің атауы емес, сонымен бірге халықтың өткенін, оның арман-мұратын, жер-суға деген қарым-қатынасын көрсететін рухани нышан.

Қазақ жеріндегі топонимдердің қай-қайсысы болмасын, сол өлкенің табиғи сипаты мен халқымыздың дүниетанымдық көзқарасын, тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін айшықтайды. Қаратөбе ауданында орналасқан «Ақбақай» атты көл атауы да осындай мәні терең, мазмұны бай жер-су атауларының бірі. Бұл атау тек көлдің географиялық нысанын білдірумен шектелмейді, ол сонымен қатар мал шаруашылығымен тығыз байланысты көшпелі қазақ өмірінің болмысын, халықтың табиғатпен үйлесімді қарым-қатынасын бейнелейді.

Халық арасында кең таралған бір аңыз бойынша, бұл көлді ертеректе ақбақай түсті ат мекендеген. Сол жануардың ерекшелігі, мінезі не қасиеті жергілікті халықтың есінде ерекше сақталып, кейін бұл көлдің атауына айналған. Қазақ фольклорында, мифологиясында немесе күнделікті тіршілігінде малға байланысты қалыптасқан таным мен сенім өте терең. Малдың түсіне, жүріс-тұрысына, дене бітіміне қарап ат қою, ерекше жануарларды қадірлеп, оларға байланысты жер атауларын сақтау – қазақ этномәдениетінің көрінісі.

«Ақ» сөзі – бұл атаудағы негізгі мағыналық өзек. Қазақ тілінде «ақ» лексемасы түстік атаудан бөлек, символдық-мәдени мәнге ие. Этнолингвистикалық тұрғыдан «ақ» сөзі тазалықтың, пәктіктің, қасиеттіліктің, игіліктің нышаны ретінде саналады. Қазақ халқында «ақ тілек», «ақ ниет», «ақ жол», «ақ батадан» бастап, «ақ мал» мен «ақ үйге» дейінгі тіркестер – бәрі осы сөздің рухани маңызын танытады. Бұл түс малға қатысты айтылғанда да ерекше мәнге ие. Әсіресе жылқы түстері қазақ мәдениетінде терең сипатталған. Мысалы, «ақ боз ат» – ерліктің, арманның символы болса, «ақбақай» – нақты бір түсті сипаттаумен қатар, сол жануарға берілген еркелету, қадірлеу атауы. Демек, «ақ» сөзі бұл атауда жылқы малының түсін ғана емес, сонымен қатар халықтың ол жануарға деген ілтипатын білдіреді.

Тағы да «ақ» сөзі қолданылған ерекше атау – «Аққайраң» атауы. «Батыс Қазақстан өңіріндегі Аққайраң атауы – осындай табиғи орта мен рухани танымның астасуынан туған күрделі мағыналы гидроним. Бұл атау Ақжайық (бұрынғы Тайпақ) ауданында кездесетін, Жайық өзенінің бойындағы су айдынының белгілі бір бөлігін белгілейтін атау ретінде ерекшеленеді» (Жанұзақов, 2008: 158).

«Аққайраң» сөзінің құрамындағы «қайраң» – қазақ тілінде өзіндік мағынасы бар көне ұғым. Халық күнделікті тіршілігінде өзен-көлдердің бедерін, құрылымын жіті бақылап отырған. Осы байқаудың негізінде қалыптасқан «қайраң» сөзі – өзеннің немесе көлдің тайыз әрі түбі көрініп жататын, көбіне құмды немесе шөбі сирек жері дегенді білдіреді. Бұл – өзен-көлдің қайық немесе сал өтпейтін жері, мал мен адам жаяу жүріп өтетін тұстары. Махамбет Өтемісұлының атақты:

*Қайраңнан алған шабақтай,
Қия бір соғып ас етсем...*

деген өлең жолдары осы ұғымды нақты сипаттайды. Мұндағы «қайраңнан алған шабақ» теңеуі арқылы ақын – жазық, ашық, ұсталуға оңай жердегі әлсіздікті бейнелеген. Бұл да «қайраң» сөзінің әдеби қолданыстағы семантикалық аясының кеңдігін көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда, Аққайраң атауы – балық атауына негізделген емес, географиялық бедердің ерекшелігінен туған атау деуге толық негіз бар.

Аққайраң атауындағы «ақ» сөзі, бір жағынан, өзеннің сол бөлігінің суы мөлдір, түбі ақшыл құм немесе саз топырақты болуы мүмкін екенін, екінші жағынан, табиғи тазалық пен жазықтықты білдіреді. Халық мұндай жерлерді эстетикалық немесе шаруашылық маңыздылығына байланысты «ақ» сөзімен атаған.

Сонымен «ақ» түсі қолданылған елді-мекендер мен жер-су атаулары тілімізде өте көп. Бұл қатарға Ақжол, Ақжыра, Ақберлі, Ақбаян, Ақболат, Ақбас, Ақбай, Ақбалшық, Ақкөл, Ақкүтір, Ақкүшік, Аққайраң, Аққасқа, Ақкөлмек, Аққозы, Аққора, Аққұс, Аққұм, Аққыстау, Аққұдық, Ақмектеп, Аққора, Ақмешіт, Ақмола, Ақорда, Ақтау, Ақсуат, Ақсай, Ақшолан, Ақтомар, т.б.

Ал «қара» сөзі де қазақ топонимиясында кең тараған, көпқабатты мағынасы бар лексема. Түр-түс мағынасынан тыс, «қара» сөзі:

- қою, қалыңдықты;
- мөлдірлікті, (қара су – тұнық су);
- жер немесе топырақ ұғымын білдіреді.

Мысалы: Қарақамыс – қыстау атауы. Мұндағы «қара» сөзі «қалың» деген мағынада қолданылған. Яғни, атау «қалың қамысты жер» деген ұғымды береді. Қарасу – көл атауы. Бұл жерде «қара» сөзі жер немесе терең, тұнық су мағынасында берілген. Судың түсі емес, оның табиғи қасиеті мен кеңістіктегі сипаты баса көрсетіледі. «Қарасаз – сазды жердің атауы. Мұндағы «қара» сөзі «жер» мағынасында. Бұл атау жер бедері мен табиғи ортаға тікелей байланысты. Сазды жерлерде жерасты суы жер бетіне тым жақын орналасатындықтан, мұндай жерлер батпақты, ылғалды келеді. Осы ерекшеліктерді бейнелеу

үшін «қара» сөзі «саз» ұғымымен бірігіп, «жер-су» ұғымының бірлігін білдіретін күрделі атау жасалған» (Қойшыбаев, 1985: 102).

Қара сөзі топонимдер құрамында түсті ғана емес, «үлкен» деген мағынаны да білдіреді. Ғалым талдауына сүйенсек: «...Эпопеяда Қара Ертіс атауы бір-ақ рет қолданылыпты. Ертіс өзенінің бас жағы, Шығыс Қазақстанда Қара Ертіс аталатыны көпке аян. Осы тектес Қаратау, Қарадария, Қарақұм, Қараарша, Қараалаң тәрізді топонимдер де әр жерде кездеседі. Бұлардың бірінші сыңарларындағы қара сөзі «зор», «үлкен», «аса дәу» деген мағыналарды білдіретіні де көпке аян. Тіліміздегі Қара күш иесі, қара аруақ, қара дәу сияқты сөз тіркестерінің мағыналары да бұған ұқсас» [Қазақ ономастикасының мәселелері, 1986: 72]. Қазақ тіліндегі фольклоротопонимдер құрамынан кездесетін «ақ» және «қара» түстерінің мағынасы туралы ғалымдар мынадай талдауды көрсетеді: «... жазық далада бір ғана тау тұрса «тау» деуге болады, ал екі тау тұрса, міндетті түрде екеуінің екі түрлі белгісін білдіретін сөз кіргізу қажет: Ақтау, Қаратау немесе гидронимге байланысты Ақсу, Қарасу, Көксу, Ақтеңіз, Қаратеңіз т.с.с.» (Бияров, Мергенчина, 2007: 2).

Қазығұрт өңірінің топонимиялық атауларын зерттеп, оған этнолингвистикалық талдау жасаған ғалым Б.Тасполатов өз еңбектерінде бұл аймақтың жер-су атауларында түр-түске қатысты географиялық атаулардың жиі кездесетінін атап өтеді. Зерттеуші атап көрсеткендей, «Қазығұрт топонимиясында «қара, ақ, қызыл, сары, көк, боз» сияқты сын есімдер жергілікті географиялық нысандардың атауларында кеңінен қолданылады. Бұл түсті білдіретін лексемалар, негізінен, нысанның нақты түсін, сыртқы көрінісін немесе табиғи ерекшелігін сипаттай отырып, тау, төбе, тас, бұлақ, су, құм, сай сияқты географиялық объектілерді айқындау мен даралауға қызмет етеді» (Тасполатов, 2010: 17).

Ғалымның пайымынша, мұндай атаулардың пайда болуында қазақ халқының табиғатты бақылау қабілеті, көргенін тілдік таңбаға айналдыра алуы, сондай-ақ кеңістікті бейнелі әрі нақты тілмен белгілеу дәстүрі ерекше орын алады. Мәселен, Қазығұрт өңіріндегі Қараоба, Ақбастау, Қызылтөбе, Сарықия, Көкбұлақ, Бозтөбе сияқты атаулар – табиғи нысандардың түр-түстік сипаттары арқылы атауға ие болған, әрі олар кеңістіктік бағдар беріп, жердің ерекшелігін нақтылап тұратын этнолингвистикалық кодтар болып табылады. Бұл атаулардың әрқайсысы тек тілдік бірлік ғана емес, сонымен қатар ұлттық дүниетанымның, табиғатпен тығыз байланыстағы өмір салтының және кеңістікке деген мәдени қатынастың белгісі ретінде құнды. Түр-түс арқылы жасалған мұндай атаулар жер бедерінің морфологиялық бейнесін, өсімдік жамылғысының ерекшелігін, топырақ құрамын, кейде мифологиялық немесе тарихи нақтылығын да білдіруі мүмкін.

«Қара ағаш» атауы. Бұл атау – өз мағынасын халық жадынан, тіл табиғатынан, экологиялық болмыстан алып тұрған көрнекті топоним. Қараағаш атауы, бір қарағанда, қарапайым өсімдік атауына ұқсап көрінуі мүмкін. Алайда оның астарында терең табиғи әрі этнолингвистикалық мән жатыр.

Қараағаш – бұл жер атауы ғана емес, сонымен бірге жергілікті экожүйенің маңызды элементіне айналған, құмды алқаптарда кездесетін ерекше өсімдікке қатысты қойылған атау. Қазақстанның батыс өңірінде, соның ішінде Батыс Қазақстан облысының құрғақ, сусыз жерлерінде сексеуіл сияқты шөлге төзімді өсімдік түрлері өсіп жетіле бермейді. Мұндай жағдайда қараағаш табиғаттың өзі ұсынған балама болып табылады. Ол құм көшкіндерін тоқтата алатын, құрғақшылыққа бейімделген, тамыры тереңге бойлаған, өміршең ағаш ретінде танымал. Табиғи функциясы жағынан қараағаш осы аймақтың флоралық тепе-теңдігін сақтауда ерекше рөл атқарады. Сондықтан бұл ағаш өсетін жер халық санасында ерекшеленіп, біртіндеп елді мекен атауына айналған.

«Ағаш» сөзі – топырақтың түріне, ылғалдың мөлшеріне, климаттың жағдайына қарай қалыптасқан өсімдікті білдіретіні анық. Ал бұл сөзбен тіркесіп келген «қара» сөзі қазақ тілінде өте кең мағынаға ие. Этнолингвистикалық тұрғыдан «қара» сөзі бірнеше мазмұндық деңгейде қолданылады. Кейбір топонимдер мен тіркестерде ол «қалың», «ну», «көлеңкелі»,

«тұрақты», «сабырлы», «берік» деген мағыналарды білдірсе, кей жағдайда тікелей түстік сипаттағы қара түс ұғымында жұмсалады. Қараағаш атауындағы «қара» сөзі – осы соңғы, тура мағынасында қолданылып тұр. Бұл – ағаштың түсіне, яғни қабығының қою реңіне, әрі оның табиғи ерекшелігіне байланысты берілген атау.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ даласында қалыптасқан жер-су атаулары халықтың тарихи тәжірибесі мен дүниетанымының, тілдік талғамының айқын көрінісі ретінде сақталып келеді. Әрбір топоним белгілі бір географиялық кеңістікті ғана емес, сол кеңістікте өмір сүрген халықтың тұрмыс-салты мен тарихи жадысын да сипаттайды. Осындай атаулардың бірі – Сырым ауданындағы «Қарабөлек» елді мекені. Бұл атау семантикалық құрылымы жағынан күрделі, әрі лексикалық құрамында сирек ұшырасатын элементтерді қамтитын, тарихи-әлеуметтік мәні терең топоним ретінде ерекшеленеді.

Қарабөлек атауы екі құрамдас бөліктен тұрады: «қара» және «бөлек». Қазақ топонимиялық жүйесінде бұл сөздердің әрқайсысының өзіндік орны мен қолданыс ерекшелігі бар. Ең алдымен, «бөлек» сөзіне назар аударған жөн. Бұл компонент қазақтың жерге иелік ету, оны әкімшілік тұрғыдан реттеу және ұйымдастыру тәжірибесінен туындайды. «Тарихи тұрғыдан алғанда, «бөлек» сөзі – территорияны белгілі бір бөліктерге бөлу, шекаралау, әкімшілік немесе әлеуметтік-рулық аймақ ретінде айқындау ұғымымен байланысты» (Жанұзақов, 2008: 236). Мұндай атаулар, әсіресе, жер өңдеумен айналысқан, отырықшы немесе жартылай отырықшы халықтар мекендеген өңірлерде жиі кездеседі. Бұл, өз кезегінде, Қарабөлек мекенінің тек көшпелі мал шаруашылығына ғана емес, отырықшылық элементтері араласқан тіршілік салтымен де сабақтас болғанын көрсетеді. «Бөлек» сөзі өздігінен оқшаулану, оқшау аймақ, бөліс, шекара мағынасын білдіруі мүмкін. Қазақ қоғамының тарихи құрылымында, әсіресе хандық дәуірлер мен отарлық кезеңде, елді әкімшілік бөліктерге – болыс, ауыл, бөліс, округ тәрізді бірліктерге бөлудің нақты жүйесі болған. Осы тұрғыдан келгенде, Қарабөлек атауы сол замандардағы бір рудың, тайпаның немесе әлеуметтік топтың шекаралық аумағын білдіру үшін пайда болған атау. Бұл – жердің тарихи-әлеуметтік құрылымдағы орнын, саяси-территориялық мәнін білдіретін тілдік белгі.

Аталған атаудағы «қара» сөзі – қазақ тіліндегі ең кең қолданыстағы әрі мағыналық өрісі аса ауқымды сын есімдердің бірі. Этнолингвистикалық тұрғыдан алғанда, «қара» сөзі қазақ тілінде тек қара түсті ғана білдірмейді, ол сондай-ақ «көне», «негізгі», «іргелі», «қарапайым», «тұрақты», «қауымдық», «қалың», «жергілікті» сынды ұғымдардың баламасы ретінде де жиі қолданылады. «Қара халық», «қара шаңырақ», «қара жол», «қара жер» тәрізді тіркестерде бұл сөздің символдық мәні ерекше: ол мұнда негізгі, бастапқы, түп, іргелі деген астарлы мазмұн береді.

Қарабөлек атауындағы «қара» сөзі де осы мәндерге ие болуы мүмкін. Біріншіден, ол бұл бөліктің өзге аймақтарға қарағанда бұрын қалыптасқан, көнеден келе жатқан, жергілікті қауымға тиесілі мекен екенін көрсетеді. Екіншіден, бұл сөз сол аумақта мекендеген қауымның әлеуметтік мәртебесін сипаттайтын белгі ретінде де қызмет атқаруы мүмкін. Яғни, «қара» сөзі – бұл жағдайда «қараша халыққа», яғни қарапайым қауымға тиесілі, солардың иелігіндегі «бөлек» деген ұғымды толықтырып, нақтылап тұр. Қорыта айтқанда, Қарабөлек атауы – қазақтың тарихи-әлеуметтік құрылымы мен экологиялық кеңістікті тану тәжірибесінің тоғысқан тілдік көрінісі.

Қазақтың жер-су атауларында халықтың табиғатпен етене байланысы, ғасырлар бойғы тәжірибесі мен рухани танымы шебер ұштасып отырады. Әсіресе, суға қатысты атаулар – гидронимдер – елдің тіршілік арнасы болған өзен-көлдердің, бұлақтар мен құдықтардың, шегенделген су көздерінің тек географиялық емес, әлеуметтік-мәдени бейнесін де бейнелейді. Осындай күрделі құрылымдағы және мәні терең гидронимдердің бірі – «Қаракөбік» атауы. Бұл атау қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Ақжайық (бұрынғы Тайпак)

ауданында кездеседі және өз құрамындағы лексемалар арқылы тұтас бір тарихи-этнографиялық қабатты бейнелейді.

«Қаракөбік» атауы екі бөліктен тұрады: «қара» және «көбік». Мұндағы «көбік» – қазақтың дәстүрлі тіршілігінде жиі қолданылатын ұғым. Ол, ең алдымен, қолмен немесе арнайы құралмен қазылған су көзі, құдық, кейде тұнған суы бар, шегенделген шұңқыр деген мағынада қолданылады. Далалық жағдайдағы тіршілік үшін көбік – шөл мен құрғақшылықта тіршіліктің бірден-бір көзі. Ертеде мұндай көбіктерді қазақтар қолмен, белағашпен, күрекпен қазып, оның айналасын таспен, шөппен бекітіп, су алуға қолайлы етіп жасайтын болған. Уақыт өте келе геологиялық зерттеу жұмыстары дамып, жер асты суын іздестіру әдістері де күрделене түсті. Осылайша, көбіктерді қолмен қазудан геологиялық әдіспен «аттырып» (бұрғылау арқылы) қазуға көшкен. Мұндай әдіспен жасалған көбіктер өте терең болып келеді және тұрақты әрі мол су беретін болған.

Осы ретте, «қара» сөзі бұл атауда символдық сипатта қолданылған. Этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыратын болсақ, «қара» сөзі қазақ тілінде тек түсті ғана емес, кең көлемді, терең, күрделі, іргелі, байырғы, ауыр, салмақты деген мағыналарды да береді. «Қаракөбік» атауында да бұл компонент «терең», «түпсіз», «мол суы бар» деген мәнді білдіріп тұр. Демек, бұл атаудағы «қара» сөзі судың көптігін, оның табиғи тереңдігін, қараңғы түбін, тұнбасын немесе қазу жұмыстарының күрделілігін меңзейді. Мұндай атаулар жергілікті тілдік сананың, тарихи-әлеуметтік тәжірибенің, дүниетанымның бірігуінен туындайды.

«Қара» сөзі қолданылған жер-су атаулары Қазақстан жерінде өте көп, мәселен: Қаракемпір, Қарағанды, Қарақұм, Қараой, Қарабалық, Қарабөгет, Қарабас, Қаратерен, Қаратал, Қаратопан, Қаратоқай, Қарашаң, Қарашығанақ, Қараөзен, Қарасор, Қарасай және т.б.

Түрік топонимиясында да «ақ» компоненті жиі кездеседі және ол қолданылған атаулардың тек физикалық сипатын ғана емес, сонымен қатар олардың рухани, мәдени және тарихи құндылығын білдіреді. «Ақ» сөзі түрік тілінде негізінен ақ, жарық, таза, мөлдір, пәк, адал, қасиетті деген мағыналарда қолданылады. Осы ұғымдар арқылы түріктер кеңістікті де, адамды да, табиғи нысандарды да сипаттап отырған. Этнолингвистикалық тұрғыдан «ақ» сөзі халық санасында оң образдың символы ретінде орныққан. Бұл түс тазалық пен тазалықты ғана емес, адалдық, шыншылдық, пәктік және биіктік сияқты моральдық категориялармен тығыз байланыстырылады.

Түрік халқында «ақ» түсіне қатысты «Ақынар» деген жердің атауы бар. Құрамындағы сөздер: Ақ (ақ) + ынар (бұлақ, қайнар). Мағынасы: «Ақ бұлақ», яғни таза, мөлдір қайнар су көзі. «Бұлақтың суы мөлдір, ағындақ болғандықтан, халық оны «ақ» деп сипаттайды. Бұл жерде де «ақ» сөзі тазалық, өмір бастауы, рухани тазалық ұғымдарымен байланысты» (Яғмур, 2005:4). Ақынар атаулары көбіне құрғақшылық аймақтарда кездеседі және ол жергілікті халық үшін өмірдің көзі ретінде қабылданған.

«Ақсау» атауы. Мағынасы: «Ақ өзен», яғни таза, жарық, ағымды өзен. Мұнда «ақ» сөзі судың түсінен гөрі, оның қозғалысын, тазалығын сипаттайды. Көне түркі түсінігінде ағып жатқан су – тіршіліктің, тазалықтың, үздіксіздіктің символы. Ал түрік халқының танымында «ақ» сөзі өзенге тіркелгенде ол адамдар үшін қолайлы, тіпті қасиетті аймақ деп қабылданған.

Сондай-ақ, біздегі «Ақтөбе» секілді түрік халқында «Актере» деген жер атауы бар. Мұндағы «тере» сөзі жоталы жер деген мағынаны береді. Географиялық тұрғыдан, төбе ақ борлы жыныстардан немесе ашық түсті топырақтан тұруы мүмкін. «Сонымен бірге, жоғары орналасқан жерлердің күн сәулесін көп түсіретін, «жарық» тұстарын білдіру үшін де «ақ» сөзі қолданылған. Әрі бұл жер түріктерде «құрмет тұтылатын, шолу жасауға немесе күзетуге арналған биік орын» болған» (Доған, 1982:210). Осы атауға ұқсас «Ақташ» атауы бар. Бұл атау тек түс сипаттамасы ғана емес, киелі орын ретінде де қабылданады. Ертеде ерекше

пішінді тастар тотемдік, діни мағынада қолданылған. Түрік халқы мұндай жерлерді әулиелі орын, тілек тастары деп те атайтын.

Сондай-ақ, топонимиялық тұрғыдан алғанда, «Akşehir» атауы – «Ақ қала» деген мағына береді. Мұнда «ақ» сөзі қаланың мәртебесін, оның рухани биіктігін, мәдени тазалығын және ерекше маңызын көрсетеді. Бұл атау арқылы түріктер қаланы жай ғана географиялық нүкте емес, киелі, құрметті, мәдени орталық ретінде сипаттайды. Яғни, «ақ» сөзі мұнда эстетикалық және рухани тұрғыдан жоғары баға берудің тәсілі болып тұр. Түрік дүниетанымында ақ түс – жарықтың, әділеттің, шындықтың, тазалықтың, бейбітшіліктің белгісі. Сондықтан «ақ» сөзі қолданылған топонимдер белгілі бір табиғи немесе әлеуметтік нысанның маңыздылығын, тазалығын, қасиеттілігін білдіреді.

Түрік топонимінде «Karagöl» атауы бар. Қазақша аударсақ, Қаракөл болады. Бірақ мұндағы «қара» сөзі бірден үш мағынаны береді. Бұл туралы зерттеуші С.Сақағлу былай жіктеп, түсіндіреді: ««Қаракөл» – түсі қою, терең немесе орман арасындағы көл. «Қара» сөзі не үшін қолданылған: көлдің түбі терең, суы тұнық әрі қара, орман ішіне немесе тау арасындағы көлеңкелі жерде орналасқан, атаудағы «қара» түс табиғаттың жабықтығын, сырлы болмысын да меңзейді» (Сақағлу, 2001: 489). Сондай-ақ, біздің пайымдауымызша, көптеген «Қаракөл» атауына ие көлдер аңыз-әпсаналармен байланысты. Бұл атаулар көбіне жоғарыдағылар мен астыңғы әлем арасындағы шекара ретінде сипатталады.

«Karaburun» атауы. Құрамындағы сөздер: Кара (қара) + burun (мүйіс, шығанақ). «Қарабұрын» түрік теңіз жағалауларындағы кең таралған атау. «Ол жиі теңіз апаттары, шайқастар, аңыздармен байланысты қойылған» (Сақағлу, 2001: 400). «Қара» сөзі – қауіпті аймақ деген белгіні де береді. Себебі мұндай мүйістер көлеңкелі немесе күн аз түсетін, қара жынысты тастан құралған, қауіпті өткел кемелер үшін кедергі болуы мүмкін. Сондықтан «қара» сөзі бұл жерде тек түс сипаттамасы ғана емес, қорқыныш тудыратын, қауіпті орын деген түсінікке де ие. Мысалы, Түркияның батысындағы Эгей теңізіне шығып тұрған Karaburun түбегі – күрделі теңіз навигациясы, тас жолсыз, табиғаты жабайы жер ретінде танымал. Бұл жер «қара» сипаттамасына толық сәйкес келеді.

Кара сөзі тек «қара түсті» білдіріп қана қоймайды. Оның мағынасы семантикалық жағынан терең, кең және көпқабатты. Этнолингвистикалық тұрғыда кара сөзі көбінесе кеңістік, уақыт, әлеуметтік және тарихи құбылыстарды сипаттауда қолданылады. Түрік тілінде бұл сөз белгілі бір географиялық нысанның түсіне ғана емес, оның көлеміне, салмағына, тарихи мәніне, қауіптілігіне, тереңдігіне немесе киелілігіне қатысты сипаттама бере алады.

Мысалы, «Karadeniz» (Қаратеңіз) атауындағы «қара» сөзі бұл теңіздің физикалық ерекшелігінен – тереңдігінен ғана емес, оның асау табиғатынан, қатал климатынан, теңізшілер үшін қауіптілігімен де байланыстырыла қолданылып отыр. Сонымен қатар бұл теңіз тарихи тұрғыда көптеген өркениеттер мен сауда жолдарының, шайқастар мен өркениеттік бетбұрыстардың куәсі болған маңызды аймақ. Сондықтан да, «қара» сөзі мұнда тарихи және символдық тереңдікпен ұштасып жатыр. Karadağ (Қаратау), Karabük, Karaman, Karaköy, Karagöl секілді түрік топонимдерінде «қара» сөзі көбіне физикалық ерекшелікті ғана емес, тарихи жүктемесі бар кеңістік ретінде де қызмет атқарады. Бұл атаулардың көпшілігі тарихи тұрғыда маңызды аймақтарда орналасқан және белгілі бір мәдени-өркениеттік мағынаға ие. Этнолингвистикалық тұрғыдан алғанда, түрік дүниетанымында «қара» сөзі – тек негатив мағынада емес, көбіне терең құрметті, салмақты, көнелікті білдіретін концепт. Халық ауыз әдебиеті мен эпостарда, тарихи шежірелерде бұл сөздің қолданылуы да соны көрсетеді. Мысалы, «Kara gün» (қара күн) тіркесі қиындықты, ауыр кезеңді білдіреді, бірақ ол тек қаралы мағынада емес, сабырлық пен төзімділікті де меңзейді. Демек, «қара» сөзі – эмоционалды салмағы бар, кең өрісті танымдық ұғым.

Ғалым Қ.Рысберген «Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері» атты еңбегінде топонимдер құрамындағы түр-түс атрибуттарының түрлі

сипаттағы (ландшафттық, соматикалық, заттық-артефактік т.б.) апеллятивтік атаулармен кездейсоқ емес, талғамалы, «таңдамалы» сипатта тіркесетінін дәлелдеп береді. Ол басқа түстерге қарағанда тілімізде «қара» сөзімен келген топонимдер басым екендігін атап кетеді. «Ұлттық топономиядағы мәдени кодтардың барлығы дерлік репрезенттелген, бірақ басымдылығы жағынан өзге мәдениеттердегідей, соматикалық код пен кеңістік кодтары бірінші орында тұрады. Қазақ топономиясындағы соматикалық атаулар адам тәнінің параметрлеріне сай номинацияланып, адамның төбесінен табанына дейін кодта репрезенттеледі» (Рысбергген, 2010:13), - дейді ғалым. Бұл тұста түр-түстердің де атқаратын рөлі ерекше. Мысалы: Қарақас, Ақкөзқайнар, Ақтөбе, Ақмандай, Қарашаш және т.б.

Сондай атаулардың бірі – «Сарыарқа» атауы. «Сарыарқа» – қазақ даласындағы үлкен аймақтың атауы және бұл атаудың мәні терең. Кеңістік, ашықтық – қазақ тілінде «сары дала», «сары бел», «сары жон» деген тіркестер бар. Мұнда «сары» – кең, шексіз, ашық деген мағына береді. Көне түркі тілінде – «сары» сөзі кейде «үлкен, кең, құрғақ» деген ұғымдарды білдіреді. Осылайша, «сары» сөзі бұл жерде кең, ашық, далалы аймақты білдіреді.

«Арқа» – тікелей географиялық және этнографиялық ұғым береді. Ол «арқа сүйеу», «адамның арқасы» деген мағынамен де байланысты, бірақ географиялық тұрғыда мағыналары мынадай: жоғарғы жағында орналасқан аймақ – яғни бел, арқалық, таулы немесе қыратты аймақ. Қазақта «Арқаның қысы қатты» деген тіркес бар – бұл «арқа» деген жер атауы нақты аймақты білдіреді: қазіргі Орталық Қазақстанды, атап айтқанда Қарағанды, Ақмола, Павлодар, Ұлытау өңірлерін меңзеп тұр. Арқа – Сарыарқаның солтүстігіндегі көтеріңкі, кең жазық далалар мен аласа таулы қыраттар жүйесі. Бұл атау – Орталық Қазақстанның табиғи келбетіне сай берілген: аласа таулар, ұлан-ғайыр жазық дала, сары шөп басқан шөлейтті өңір. Айта кетейік, Сарыарқа атауы көне замандардан бері белгілі, ол түркі, қазақ фольклорында, жыр-дастандарда кездеседі. 2008 жылы ЮНЕСКО «Сарыарқа – Солтүстік Қазақстан даласы мен көлдері» аймағын дүниежүзілік мұралар тізіміне қосты.

Түстік семантика мен ауру атауының өзара байланысы – тіл мен мәдениеттің тығыз байланысын көрсететін этнолингвистикалық құбылыс. Мұндай атауларды зерттеу – халықтың дүниетанымы мен өмірлік тәжірибесін тіл арқылы танудың маңызды жолы.

Тағы бір қызықты жайт: қазақ тілінде «сары бел», «сары адыр», «сары жота», «сары дала», «сары арқа», «сары бұлақ» сияқты жер-су атауларында кездесетін «сары» сөзі де көбінесе түске байланысты емес. Ғалым Е.Қойшыбаевтың зерттеулеріне сүйенсек, бұл тіркестердегі «сары» немесе «сар» сөзі көне түркі тілдерінен сақталған, мағынасы – «кең, жазық, ашық кеңістік» (Қойшыбаев, 1985:125). Яғни «сары дала» дегеніміз – түсі сары болғаны үшін емес, кең-байтақ, ұшы-қиырсыз дала деген ұғымды білдіреді. Топонимист Е.Қойшыбаев «сар» сөзі топонимдік атаулармен тіркескенде көбінесе «айқын, негізгі, кең, басты» деген мағынада да қолданылатындығын айтады.

Қазақ және түрік тілдерінде бірдей қолданысқа ие сары сөзінің мағынасы тек бір түспен шектелмейді, оның астарында терең этнолингвистикалық мазмұн, тарихи-мәдени таным мен экологиялық сипаттар бар. Бұл тілдік бірлік әсіресе гидронимияда кеңінен кездеседі. Соның айқын мысалы – «Сарыайдын» атауы. «Сарыайдын» – Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданындағы су айдынының атауы. Бұл атау екі құрамдас бөліктен тұрады: «сары» және «айдын». Екеуі бірігіп, кең жайылған, біршама тайыз немесе шала тұнған, жағасы батпақты, сарғылттау реңі бар көлдік мекенді сипаттайды. Мұндағы «айдын» сөзі көлдің беткі кеңістігін, ашық су аймағын білдірсе, «сары» сөзі оның табиғи, визуалды және экологиялық сипаттамасын ашады.

Этнолингвистикалық тұрғыдан алғанда, «сары» сөзі тек түсті білдіретін атау емес. Түркі халықтарында, оның ішінде қазақ және түрік тілдерінде «сары» сөзі жиі «шала», «орташа», «бейтарап», «ашық», «сарғайған», «сарқылған», кейде «көне», «ұзақ», «кең», «жайылған» деген мағыналарда да қолданылады. Қазақ тілінде «сары бел», «сары далам», «сары күз» сияқты тіркестер табиғи реңкті ғана емес, белгілі бір эмоционалды күй мен

тарихи кеңістікті де сипаттайды. Бұл түс көбінесе кеңістікпен, уақытпен, өтуімен, толассыздықпен байланыстырылады. Қазақ жеріндегі Сарыайдын, Сарыкөл, Сарықұдық, Сарыайбас сияқты гидронимдер көбіне суы тайыз, шөпті, сазды, сары түсті топырақты немесе жағасы сарғылт түсті өсімдіктерге толы көлдер мен құдықтарды білдіреді. Бұл атауларда сары сөзі табиғи реалийдің тілдік көрінісі ретінде қызмет етеді. Ол көлдің немесе судың түсіне, ондағы балдыр мен өсімдіктің түріне, маусымдық өзгерісіне және жалпы экожүйелік ерекшеліктеріне байланысты қойылған.

Мұндай қолданыстар түрік тілінде де бар. Түріктерде «sarı ova» (сары ойпат), «sarı yaula» (сары жайлау) сияқты тіркестер қолданылады. Бұл тіркестердегі «sarı» кейде топырақтың түсіне, кейде табиғи кеңістікке сілтеме жасауы мүмкін. Бірақ кейде бұл да дәстүрлі атау ретінде, мағынасы кеңейіп, тек рең емес, ландшафттық сипатқа айналғанын байқаймыз.

Түрік тілінде де «sarı» сөзі қазақ тіліне ұқсас контексте көрініс табады. Ол тек визуалды рең емес, сондай-ақ сезімдік және тарихи қабылдаудың символы ретінде танылады. Түрік топонимдерінде Sarıyer, Sarıçam, Sarıgöl сияқты атаулар бар. Бұл атаулардың барлығында да «сары» сөзі сол кеңістіктің табиғи түсі мен бейнесі ғана емес, сол өңірдің ерекшелігін бейнелейтін сипатта қолданылады. Мысалы, «Sarıgöl – жағалауы сарғайған, құмды, шөлейтті аймақтағы көл деген мағынаны меңзейді» (Яғмұр, 2005: 6).

Түркі халықтарының дүниетанымында «көк» сөзі – тек түр-түсті білдіретін лексема ғана емес, ол құдайылықтың, кеңістіктің, мәңгіліктің, биіктіктің, табиғатпен үндестіктің көрінісі ретінде қалыптасқан. Ежелгі түркілердің рухани мәдениетінде көк түс пен аспан ұғымы бір-бірінен ажырамай, біртұтас космогониялық жүйе ретінде орныққан. «Көк тәңір», «Көк бөрі», «Көк аспан», «Көк дүние» деген тіркестер – бұл ұғымның символдық, мифологиялық және танымдық салмағының айғағы. Осы семантикалық аяда көк сөзімен жасалған топонимдер халықтың табиғатты қабылдау ерекшелігін, эстетикалық көру мәдениетін, экологиялық пайымын айқын көрсетеді.

«Көк сөзі алғашқыда аспан деген ұғымды білдіргені тарихи жазбалар мен мифологиялық мәтіндерде дәлелденеді. Мысалы, көне түркі жазбаларында «Көк Тәңір» – ең жоғарғы, жаратушы күш ретінде танылып, осы түс арқылы тылсым кеңістік пен шексіз билік сипатталған. Уақыт өте келе көк сөзі заттық ұғымнан түр-түс атауына айналып, синкреттік түбір ретінде қолданыла бастаған» (Тілегенова, Шүкенай, Демирай, Ертаева, 2023:3). Яғни, көк сөзі бір мезетте әрі түс, әрі кеңістік, әрі табиғат объектісі ретінде қызмет етеді.

Қазақстанның топонимиялық кеңістігінде көк сөзімен жасалған атаулар жиі кездеседі. Бұл атаулардың көбінде көк сөзі өзінің тура мағынасында – түс ретінде беріліп тұр. Бірақ бұл түс тек көзге көрінетін реңк емес, ол экологиялық жағдайдың, географиялық бедердің, кейде тарихи-мәдени ерекшеліктің символы ретінде де көрініс табады. Мысалы:

- көктерек – көк түсті жапырағы бар терек ағашының өсетін жері.
- көкшағыл – көк түсті құм, не өсімдікпен көмкерілген шағылды алқап.
- көкқамыс – бойы көк, қалың өскен қамысты өңір.
- көкөзек – сулы, көкорай шалғынды өзек.
- көкөріс – көк шөпке бай жайылым.
- көктөбе, көктау – көк түсті немесе өсімдігі мол, шөпті төбе не тау.
- көкшат, көкүй, көкатөлген – халықтың тұрмысымен, тарихи оқиғалармен

байланысты этнотопонимдер.

➤ көкмола, көккебек, көккөз – реңк, бейне, көзге көрінетін түстік сипатты білдірумен қатар, рухани мағынаны да меңзейді.

«Көк» сөзі топонимдерде эстетикалық, символдық және экологиялық сипаттың тіркесімін береді. Бұл атаулар жай ғана түс атауын емес, табиғаттың тіршілікке жайлылығын, кеңдікті, өміршендікті де сипаттайды. Түркілер үшін көк түс – тіршіліктің, табиғи үйлесімнің, мәңгіліктің рәмізі.

Түркия топонимиясында да «kök» сөзімен жасалған атаулар бар және олар көбінесе өсімдіктер, тау-тастар немесе тарихи-мәдени мәнге ие кеңістіктермен байланысты:

➤ Köksal – көкке шық, көктесін деген мағынада. Бұл атау адам есімі ретінде де, елді мекен ретінде де кездеседі.

➤ Köklüce – терең тамырлы, байырғы елді мекен деген мағынада.

➤ Köktürk – көк түріктер, яғни ежелгі түркі мемлекеттілігін білдіретін тарихи атау. Қазіргі Түркияда бұл атау көшелерге, мектептерге және ауылдарға берілген.

➤ Kökyaka – көк жағалау, яғни табиғаты шүйгін, шалғынды, суға жақын аймақ.

Бұл топонимдердің барлығында да көк сөзі тек визуалды сипат емес, рухани әрі танымдық мәнге ие. Түрік халқы үшін де көк түс – табиғатпен үйлесімділіктің, шынайылық пен тазалықтың белгісі.

Демек, «көк» сөзі түркілік кеңістікті сипаттайтын, сонымен бірге оны мағыналық, рухани тұрғыда әрлендіретін әмбебап ұғым. Қазақ және түрік топонимдерінде бұл сөздің қолданылуы халықтың табиғатты тану ерекшелігін, түске эстетикалық қана емес, философиялық тұрғыдан мән беруін айқын танытады. «Көк» сөзі арқылы түркі халықтары тек кеңістікті емес, өздерінің мәдени жадын, мифологиялық танымын және тарихи сабақтастығын да тіл арқылы бейнелейді.

«Сұр» сөзі – семантикалық, этимологиялық жағынан күрделі, тарихи даму жолы сан қырлы, этимологиялық тамыры тереңге бойлайтын сөздердің бірі. Бұл сөздің мағынасы қазіргі қазақ тілінде белгілі бір бозғылт, күңгірт, көмескі, бейтарап реңкті білдіреді. «Алайда «сұр» сөзінің фонетикалық тұлғасы мен мазмұндық ауқымы түркі тілдері ішінде әртүрлі формада кездеседі және кей жағдайда түстен гөрі бейнелік, символдық сипатта қолданылады» (Ахметова, 2014: 92).

Қазақ тіліндегі «сұр» сөзі қарақалпақ тілінде «сур», башқұрт тілінде «хоро», алтай тілінде «боро», чуваш тілінде «сара», ноғай тілінде «құба», түрік тілінде «gri» (кейінгі кірме сөз) түрінде кездеседі. Бұлардың барлығы, кей зерттеушілердің пікірінше, ортақ түбірден өрбіген. Бұл сөздердің басым бөлігі бейтарап түсті, бозғыл реңкті, салқын немесе күңгірт бояуды білдіреді. Яғни сұр сөзі тарихи тұрғыда түс атауы ретінде ғана емес, табиғат құбылыстарының, заттардың, көңіл-күйдің, тіпті әлеуметтік статустың да көрсеткіші ретінде қолданылған.

Қазақ жеріндегі топонимдерде «сұр» сөзі сирек те болса кездеседі. Бұл оның мағынасының көмескілігінен емес, керісінше, символдық реңкінің тым күрделі болуымен түсіндіріледі. Көп жағдайда «сұр» сөзі табиғи ортаға тән реңк, шөлді, жалаң, тастақты аймақты сипаттау үшін қолданылады. Мысалы: «Сұрмерген» – ел ішінде аты аңызға айналған мергеннің есімімен байланысты жер атауы (фольклорлық негізде). «Сұрқамыс», «Сұрқұдық» – топырағы бозғылт, суы аз, батпақты, шөлейт жерлерге қойылған атаулар болуы мүмкін. «Сұрөзек», «Сұрсай» – өсімдігі аз, шөп бітісі күңгірт, топырағы тастақты, көмескі реңді жер бедерін сипаттайды. Бұл атауларда сұр сөзі табиғи реңк қана емес, мекеннің өмірге қолайлылығы төмен, тіршілікке күрделі жер екенін білдіретін танымдық маркер ретінде қолданылады.

Қазақта «сұр тіршілік», «сұр бас», «сұр бейне» деген тіркестер белгілі бір мәнсіздік, беймаза күй, «жоқ пен бардың ортасы» сияқты мағыналар береді. Бұл таным, топонимдерге де ауысқан. Яғни сұр сөзі бар жер атаулары сол маңның түссіздігі, тіршілікке жарамсыздығы, көңілсіздігі сынды мәндермен байланыстырылады.

Қазіргі түрік тілінде «сұр» түсі «gri» деп аталады. Бұл сөз француз тілінен енген кірме сөз болғанымен, халықтық, көнерген түркі негізіндегі реңк атаулары да бар. Мысалы: Boz – боз, бозғылт (қазақ тіліндегі боз сөзімен туыс). Түрік топонимдерінде жиі кездеседі: «Bozkır» – Түркияның Кония провинциясында орналасқан қала. Боз дала, яғни шөлейт, шөпсіз кеңістік болғандықтан атауы осылай қойылған. «Bozdağ» – Измир қаласындағы жер атауы. Айнала бозғылт тау, тасты, шөпсіз биік болғандықтан, «Bozdağ» деп атаған. Boztepe – боз

төбе. Bozköy – Чифтлик ауданындағы қала, Нигде провинциясы, Түркия. Оның халқы 3793 адамды құрайды. Қазақша аудармасы «боз ауыл» болады. Жалаң, өсімсіз жердегі елді мекен, сондықтан боз сөзі тіркестірілген.

Байқағанымыздай, түрік тілінде де боз сөзі сұр түс пен бейтараптықты, тіршілікке қиын орта мен жалаң табиғатты бейнелейді. Ал grі сөзі қазіргі урбанизацияланған атауларда кездесуі мүмкін, бірақ ол ұлттық лексикадан гөрі заманауи тілдік қабатқа жатады.

Қазақтың жанына, болмысына ұқсас түс – қоңыр. «Қазақ тіліндегі «қоңыр» сөзі – тек түс атауы емес, сондай-ақ жұмсақтықты, байыптылықты, сыпайылықты, табиғилықты, көнелілікті, байсалдылықты білдіретін кең мағыналы сөз. Бұл түс – қызғылт, сарғыш, ашық қоңыр және қою қоңыр реңктердің жалпы атауы» (Рысберген, 2010:32). Қазақ жеріндегі топонимдерде қоңыр сөзімен жасалған атаулар табиғат ерекшелігін, жер бедерін немесе тарихи-мәдени сипатты білдіреді. Мысалы: «Қоңыр» – Сырым ауданындағы елді мекен. Атау жердің табиғи күйін – топырағының түсі, өсімдігінің реңі немесе жалпы ландшафтың көрінісіне байланысты қойылған. Бұл атауда қоңыр сөзі жер реңін, табиғаттың сабырлы қалпын білдіреді. «Қоңырбай» – Ақжайық ауданындағы елді мекен. Бұл – антропотопоним, яғни адам есімімен аталған жер атауы. Қоңырбай есімі қазақ фольклорында жиі кездеседі (мысалы, Қобыланды батыр жыры). Есім ретінде де қоңыр сөзі байсалды, момын, жуас мінезді адамға қатысты берілген. «Қоңыршеген» – Ақжайық ауданындағы елді мекен. Бұл атауда қоңыр сөзі шеген, яғни құдық қазылған, мал суарылатын жердің атауымен байланысып, суы тұнық, шөбі шүйгін, малға жайлы, топырағы қара-қоңыр өңді алқапты сипаттайды. Мұндай топонимдер халықтың жер бедеріне, табиғи-экологиялық жағдайларға қарап атау қою дәстүрін көрсетеді. «Қоңыр» сөзі арқылы жердің түсі ғана емес, оның күйі мен реңкі, мінезі, адамға әсері де бейнеленеді.

Қазіргі түрік тілінде «қоңыр» түсі «kahverengi» (кофе түсі), «koю kahverengi» (қою қоңыр), немесе «esmer» (қараторы) деп аталады. Бірақ байырғы түркілік түбірдегі «konur» сөзі де тарихи мәтіндерде, диалектілерде және кейбір жергілікті атауларда кездеседі. Мысалы: «Konurkale» – Түркиядағы елді-мекен. Қазақша аудармасы – «қоңыр бекініс», яғни кезінде жер түсіне немесе бекіністің материалына (тас, топырақ) байланысты атау. «Konuralp» - қолбасшыға байланысты қойылған жер атауы. «Қоңыр Алп» – жұмсақ мінезді батыр деген мағынаны береді.

Бұл атауларда да қоңыр сөзі жұмсақтық, табиғилық, тозбас тұрақтылық реңінде қолданылады. Қазіргі заманда түрік тілінде «kahverengi» кең таралғанымен, «konur» сөзі фольклорда, тарихи атауларда, әдебиетте сақталған. Бұл – түркі мәдениетінің ортақ мұра екенінің белгісі. Осылайша, қоңыр түс – табиғатпен үндес, терең символдық мәні бар түркілік мәдени код, ал одан жасалған топонимдер – сол кодтың кеңістікке бедерленген тілдік нұсқасы.

Қызыл түс қазақ халқында да, бүкіл түркі мәдениетінде де терең символдық, семантикалық және тарихи мағынаға ие. Ол арқылы бірқатар маңызды ұғымдар мен түсініктер көрініс тапқан: өмір, от, қан, батырлық, жеңіс, саяси жүйе, киелілік, шекаралық белгі т.б.

Қорытынды

Қазақ топонимиясында «қызыл» сөзімен жасалған жер-су атаулары өте жиі кездеседі. Бұл атаулардың бір тобы табиғи жер бедерінің түсіне, бір тобы тарихи-әлеуметтік оқиғаларға, үшіншісі кеңестік идеологиямен байланысты. Жер-су аттары ата-бабаларымыздың кейінгі ұрпаққа жазып кеткен аманат хатымен тең. Отаршыл алып империялар не себепті жер-су аттарын өзгертуге, ұмыттыруға күш салды? Олар халықтың жадын бұлыңғырлауға, шаюға тырысты. Жер-су атауларын өзгертіп, күштеп басқаша жат ұғымды жапсырмалау – ұрпақтар алмасуларында жер-су иесі кім еді деген сұрақта адасушылыққа әкеліп соғуы әбден мүмкін болатын (Туякбаев, 2024:224).

Табиғи-географиялық негіздегі топонимдер: «Қызылжар» – жардың, сайдың, тастың қызыл түсті болуына байланысты қойылған атау. «Қызылкөл» – Шыңғырлау, Қартөбе аудандарындағы көл және елді мекен. Ол суының, топырағының немесе батпағының қызылдау түсінен осы атқа ие болған. «Қызылтау, Қызылтөбе, Қызылқақ, Қызылоба» – ландшафттың реңдік ерекшелігіне қарай қойылған. «Қызылағаш», «Қызылтерек» – ағаш қабығы немесе жапырағы күзде қызырып көрінетін ерекшелікке байланысты қойылған жер атаулары. Кеңестік дәуірде қалыптасқан саяси-идеологиялық топонимдер: Қызылту, Қызылтаң, Қызылүй, Қызылақрап, Қызылқора, Қызылсарай – кеңестік идеологияны насихаттау мақсатында қойылған атаулар. Бұл жер атауларындағы қызыл түс социализм мен коммунизмнің символы ретінде көрініс тапқан.

Қазіргі түрік тілінде «қызыл» сөзі – «kızıl» деп жазылады. Бұл сөз де түрік тілінің ежелгі қабатынан келе жатқан байырғы түр-түс атауы. Түріктерде де бұл түс қан, от, күн, ту сияқты ұғымдармен байланысты.

Түрік топонимдерінде де қызыл түс жиі қолданылады: «Kızılcahamam» – Анкара маңындағы жер атауы, мағынасы: «қызыл суы бар» немесе «қызылт өңді ыстық бұлағы бар» жер (Сакаоглу, 2001: 428). «Kızılyıldız» – «Қызыл жұлдыз» (кеңестік кезеңге байланысты қолданылған мәдени атаулардың бірі). «Kızılbaş» – «Қызылтау» – таудың түсі мен табиғи ерекшелігіне байланысты осы атау қойылған. «Kızılhisar» – муниципалитет пен аудандағы көршілік Енишехир, Түркияның Бурса провинциясы. Жер бедерінің түсіне қатысты осы атай берілген. Түріктерде қызыл түс ұлттық тудың түсі ретінде де ерекше маңызға ие. Мемлекеттік деңгейде қызыл түс отансүйгіштік пен мемлекеттіліктің символы ретінде көрініс табады.

Қазақ тіліндегі географиялық атаулар құрамында кездесетін түр-түс лексемалары – халқымыздың табиғатпен тығыз қарым-қатынасынан туындаған, қоршаған ортаға, тарихи оқиғалар мен мәдени құндылықтарға деген көзқарасының тілдік бейнесі. Бұл атаулар – белгілі бір жердің табиғи ерекшелігін, ландшафтық сипаттамасын ғана емес, сонымен қатар оның тарихи, этникалық және мифологиялық мазмұнын да аңғартатын маңызды тілдік бірліктер. Қазақ топонимиясында жиі кездесетін түр-түс атаулары – ақ, қара, көк, сары, қызыл, қоңыр сияқты түстер – мағынасы терең, символикалық мәнге ие лексемалар. Олар әрқашан тек көзбен көріп, физикалық қабылдайтын түстерді ғана емес, сонымен қатар халықтың рухани дүниетанымын, мәдени кодын жеткізетін семиотикалық белгілер ретінде де танылады.

Әдебиеттер:

Шадкам З, Амантай М.А., 2025 – *Шадкам З., Амантай М.А.* Шығыс деректеріндегі антропонимдердің тарихи-ономатикалық мәні: Бабырнама негізінде. Қазақстан шығыстануы. 2024. №4. Том 12. 183-193 б.

Рысберген, 2010 – *Рысберген Қ.* Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. Ф.ғ.д. ... дисс.авторефераты. Алматы, 2010. 55 б;

Жанұзақов, 2008 – *Жанұзақов Т.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-прес, 2008. 968 б;

Қойшыбаев, 1985 – *Қойшыбаев Е.* Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы, 1985. 256 б;

Қазақ ономастикасының мәселелері, 1986 – *Қазақ ономастикасының мәселелері.* – Алматы: Ғылым, 1986. 136 б;

Бияров, Мергенчина, 2007 – *Бияров Б.Н., Мергенчина М.К.* Фольклоротопонимдердің морфологиялық-құрылымдық жүйесі // Вестник КАСУ, №2, 2007. 5-10 б;

Тасполатов, 2010 – *Тасполатов Б.* Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация авторефераты. Алматы, 2010. 31-40 б;

Яғмұр, 2005 – *Яғмұр Ө.* Хөбек ауылының жер-су атаулары туралы зерттеу. Түрік тілі мен әдебиеті журналы, XLIX том / шығарылым (Höbek Köyü Yer Adları Üzerine Bir İnceleme, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt / Sayı XLIX), 2005. 15-27 б;

Доған, 1982 – *Доған А.* Тілді жан-жақты қарастыру: Тіл білімінің негізгі бағыттары. 3-том. Түрік тілі қоғамының басылымдары (Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 3, Türk Dil Kurumu). – Анкара, 1982. 439 б;

Сакаоглу, 2001 – *Сакаоглу С.* Түрік топонимикасы I: Кіріспе. Түрік тілі қоғамының басылымдары (Türk Dil Kurumu yayınları). – Анкара, 2001. 780 б;

Тілегенова, Шүкенай, Демирай, Ертаева, 2023 – *Тілегенова Г., Шүкенай Г., Демирай Е., Ертаева П.* Қазақ-түрік тілдеріндегі көк түсінің танымдық сипаты. Талдықорған: Жетісу университеті, 2023. 11-21 б;

Ахметова, 2014 – *Ахметова А.* Қазақ тіліндегі түске байланысты лексемалардың семантикасы. – Алматы, 2014. 136 б;

Бекеева Н.Ж., Нұрдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә. – *Бекеева Н.Ж., Нұрдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә.* Шығыс Түркістан аймағы географиялық атауларының батыстық зерттеу корпусындағы түркілік дереккөздік репрезентациясы мен ғылыми интерпретациясы. Қазақстан шығыстануы. 2025. №4. Том 16. 209-217 б.

Туякбаев Г.А., Ботабаева Ж.Т., Башенова Ә.М. – *Туякбаев Г.А., Ботабаева Ж.Т., Башенова Ә.М.* Түркі тілдес халықтарының желілес топонимдік аңыздарындағы 40 саны және қыз мұнарасы. Қазақстан шығыстануы. 2024. № 4. Том 12. 216-228 б.

References:

Shadqam, Amantai, 2025 – *Shadqam Z., Amantai M.A.* Shyǵys derekterindegi antroponimderdiń tarihi-onomastikalyq máni: Baburnama negizinde [Historical and Onomastic Significance of Anthroponyms in Eastern Sources: Based on the Baburnama]. Qazaqstan shyǵystanuy. 2024. No. 4. Vol. 12. P. 183–193. (in Kaz.).

Rysbergen, 2010 – *Rysbergen Q.* Qazaq toponimiyasynyń lingvokognitivtik jáne étnomádeni negizderi [Linguocognitive and Ethnocultural Foundations of Kazakh Toponymy]. Ph.D. diss. Abstr. Almaty, 2010. 55 p. (in Kaz.).

Zhanuzakov, 2008 – *Zhanuzakov T.* Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty: Daik-press, 2008. 968 p. (in Kaz.).

Qoishybaev, 1985 – *Qoishybaev E.* Qazaqstannyń jer-su attary sózdigi [Dictionary of Geographical Names of Kazakhstan]. Almaty, 1985. 256 p. (in Kaz.).

Qazaq onomastikasynyń máseleleri, 1986 – *Qazaq onomastikasynyń máseleleri* [Issues of Kazakh Onomastics]. Almaty: Gylm, 1986. 136 p. (in Kaz.).

Biyarov, Mergenchina, 2007 – *Biyarov B.N., Mergenchina M.K.* Folklorotoponimderdiń morfologiyalyq-qurylymdyq júyesi [Morphological and Structural System of Folklore Toponyms]. Vestnik KASU, No. 2, 2007. P. 5–10. (in Rus.).

Taspolatov, 2010 – *Taspolatov B.* Qazyǵurt óniri toponimiyasynyń étnolingvistikalyq sipaty [Ethnolinguistic Characteristics of the Toponymy of the Qazyǵurt Region]. Ph.D. diss. abstr. Almaty, 2010. P. 31–40. (in Kaz.).

Yaghmur, 2005 – *Yaghmur Ó.* Hóbek auylynyn jer-su attary turaly zertteu [A Study on the Place Names of Höbek Village]. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Vol. XLIX, 2005. P. 15–27. (in Tur.).

Dogan, 1982 – *Dogan A.* Tildi jan-jaqty qarastyru: Til biliminiń negizgi baǵyttary [Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim]. Vol. 3. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1982. 439 p. (in Tur.).

Sakaoğlu, 2001 – *Sakaoğlu C.* Türik toponimikasy I: Kirispe [Turkish Toponymy I: Introduction]. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2001. 780 p. (in Tur.).

Tilegenova, Shukenai, Demirai, Ertaeva, 2023 – *Tilegenova G., Shukenai G., Demirai E., Ertaeva P.* Qazaq-türik tilderindegi kók túsiniń tanymdyq sipaty [Cognitive Characteristics of the Color Blue in Kazakh and Turkish Languages]. Taldyqorgan: Zhetysu University, 2023. P. 11–21. (in Kaz.).

Akhmetova, 2014 – *Akhmetova A.* Qazaq tilindegi túske bailanysty leksemalardyń semantikasý [Semantics of Color-Related Lexemes in the Kazakh Language]. Almaty, 2014. 136 p. (in Kaz.).

Bekeeva, Nurdauletova, Aimukhambet, 2025 – *Bekeeva N.Zh., Nurdauletova B.I., Aimukhambet Zh.Á.* Shygys Türkistan aimaǵy geografıyalyq attarynyń batystyq zertteu korpusyndaǵy türkilik derekkózdik reprezentatsıyasý men ǵylymı interpretatsıyasý [Turkic Source Representation and Scholarly Interpretation of East Turkestan Geographical Names in Western Research Corpora]. Qazaqstan shyǵystanuy. 2025. No. 4. Vol. 16. P. 209–217. (in Kaz.).

Tuyakbaev, Botabaeva, Bashenova, 2024 – *Tuyakbaev G.A., Botabaeva Zh.T., Bashenova Á.M.* Türk tildes halyqtarynyń jeliles toponimdik ańyrdaryndaǵy 40 sany jáne qyz munarasy [The Number 40 and the Maiden Tower in Chain Toponymic Legends of Turkic-Speaking Peoples]. Qazaqstan shyǵystanuy. 2024. No. 4. Vol. 12. P. 216–228. (in Kaz.).

¹Буркитбаева Ш. Д. ²Токсеитова А.Е.

^{1,2}Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан,

E-mail: ¹burkitbaeva.1975@mail.ru, ²aydana.ergalikizi@gmail.com

СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В ГИДРОНИМАХ И ТОПОНИМАХ КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению семантико-функциональных особенностей цветообозначений (колоративной лексики) в географических названиях (топонимах и гидронимах) казахского и турецкого языков. Научная новизна исследования заключается в том, что цветообозначения в топонимических системах казахского и турецкого языков рассматриваются не по отдельности, а как единое сравнительное семантическое поле. Этот подход позволяет глубже раскрыть когнитивные и культурные коды ономастической лексики тюркских языков, а также символические сдвиги значений цветообозначений при номинации географических объектов. Задачи исследования включают статистико-лингвистическое определение частотности и ареала использования таких цветообозначений, как «Белый/Ақ», «Черный/Қара», «Красный/Кызыл» и «Синий/Мави» в корпусе казахских и турецких топонимов. Кроме того, к задачам относится классификация функциональных особенностей цветообозначений при передаче дескриптивных (описание реального цвета) и метафорических (объем, направление, качество) значений, а также демонстрация сходств и различий в лингвистических структурах колоративных топонимов путем сравнения словообразовательных моделей (композиция, аффиксация). Цель статьи – всесторонне раскрыть семантико-функциональный потенциал цветообозначений в географических названиях казахского и турецкого языков и научно обосновать их роль в языковой картине мира и этнографическом ландшафте двух тюркских языков. Представленные в статье результаты позволяют авторам определить культурно-когнитивные мотивации, лежащие в основе возникновения колоративных топонимов. Они доказывают генетическую связь топонимических систем, а также демонстрируют отличительные признаки, сформировавшиеся на этапах индивидуального развития.

Ключевые слова: топонимика, ономастика, колоративная лексика, семантика, функциональный анализ.

¹Burkitbayeva Sh.D., ²Toxeitova A.E.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹burkitbaeva.1975@mail.ru, ²aydana.ergalikizi@gmail.com

SEMANTIC AND FUNCTIONAL PECULIARITIES OF COLOR TERMS IN KAZAKH AND TURKISH PLACE NAMES

Abstract. The article is devoted to the study of the semantic and functional peculiarities of color terms (colorative lexicon) in the place names (toponyms and hydronyms) of the Kazakh and Turkish languages. The scientific novelty of the research lies in the fact that color terms in the toponymic systems of the Kazakh and Turkish languages are considered not individually, but as a common comparative semantic field. This approach allows for a deeper revelation of the cognitive and cultural codes of the onomastic lexicon of the Turkic languages, as well as the symbolic shifts in the meaning of color terms when naming geographical objects. The objectives of the study include the statistical and linguistic determination of the frequency and distribution area of color terms such as «White/Ak», «Black/Kara», «Red/Kızıl» and «Blue/Mavi» in the corpus of Kazakh and Turkish toponyms. Furthermore, the objectives include classifying the functional features of color terms in conveying descriptive (describing the real color) and metaphorical (volume, direction, quality) meanings, as well as demonstrating the similarities and differences in the linguistic structures of colorative toponyms by comparing word-formation models (composition, affixation). The goal of the article is to comprehensively reveal the semantic and functional potential of color terms in the place names of the Kazakh and Turkish languages and to scientifically substantiate their role in the linguistic worldview and ethnographic landscape of the two Turkic languages. The results presented in the article allow the authors to determine the cultural and cognitive motivations underlying the emergence of colorative toponyms. They prove the genetic connection of the toponymic systems, as well as demonstrate the distinctive features that formed during the stages of individual development.

Keywords: toponymy, onomastics, colorative lexicon, semantics, functional analysis.

Автор туралы мәлімет:

Бүркітбаева Шынарай Дүбірқызы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркология және тіл теориясы кафедрасының доцент м.а., Алматы, Қазақстан.

Токсеитова Айдана Ерғалиқызы, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Буркитбаева Шынарай Дубировна – PhD, и.о. доцент кафедры туркологии и теории языка Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Токсеитова Айдана Ергалиевна – PhD докторант, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Burkitbayeva Shynaray Dubrovna – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Turkology and Language Theory of al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan.

Toxeitova Aidana Ergalikizi – PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Келін түсті 4 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл

Montanay E.A.

Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: elmiramontanay@gmail.com

NATIONAL COSTUME AS A CULTURAL ARTIFACT: REPRESENTATION WITHIN LINGUOCULTURAL DISCOURSE

Abstract. The present study examines national costume as a complex cultural artifact and analyzes its representation within linguocultural discourse. Proceeding from the assumption that national costume functions not only as a material component of traditional culture but also as a semiotic formation, the article interprets it as a bearer of collective historical memory, cultural codes, and ethnically conditioned worldview patterns. The aim of the research is to identify the conceptual and discursive potential of national costume as a culturally significant sign reflected in linguistic representation. To achieve this aim, the study addresses the interpretation of national costume as an artifact, reveals its conceptualization in language, and explores the mechanisms of its discursive actualization. The research is grounded in an integrative methodological framework that combines descriptive, comparative, conceptual, and discourse-analytical methods, allowing for a multidimensional examination of the phenomenon. The scientific novelty of the study lies in the consistent application of the “artifact – concept – discourse” analytical model to the analysis of national costume within linguocultural discourse, which enables a systematic interpretation of its symbolic and communicative functions. The findings demonstrate that national costume serves as a key cultural marker that preserves and transmits cultural meanings, reinforces ethnic identity, and functions as an important medium of cultural communication. The results contribute to the theoretical understanding of national cultural heritage and offer new perspectives for linguocultural and discourse-based research.

Keywords: cultural artifact, mythologeme, national costume, linguocultural discourse, concept, semiotics, identity, cultural code

Introduction

Contemporary scholarly research increasingly focuses on the interplay between the real world and the cognitive realms generated by human thought, as well as the processes through which material reality is represented within cultural and linguistic contexts. As an integral component of culture, clothing functions as a multifaceted artifact that unites material, symbolic, and linguistic dimensions, playing a distinct role in human life. While an artifact can be defined as an object resulting from historical, cultural, and cognitive human activity that preserves collective memory and transmits cultural knowledge across generations, clothing, in this regard, transcends mere necessity. It serves as a cultural product that embodies national identity and carries symbolic significance.

Alongside dwellings, tools, industrial implements, and foodstuffs, clothing constitutes a vital element of a community's material culture. Its primary function is to protect human life from the adverse effects of the natural environment, including cold, heat, wind, and precipitation. Although material functions may be similar across contexts, once situated within cultural frameworks, clothing acquires distinct national characteristics, reflecting the uniqueness of different ethnic groups. Clothing patterns vary across civilizations, from nation to nation, region to region, or social group to social group. Furthermore, geographical conditions, climate, lifestyle, religious beliefs, and traditional practices exert a significant influence on the formation and evolution of clothing styles (Salkynbai, 1999: 54).

National costume represents one of the oldest and most significant elements of an ethnic group's cultural heritage. It is closely intertwined with the historical development and social structure of the community and serves as a key marker of national identity. As a manifestation of folk art, national costume functions as a cultural artifact that reflects an ethnic group's distinctiveness, lifestyle, and adaptive strategies to the surrounding environment. While originating from practical necessity, national costume transcends its utilitarian function to acquire symbolic significance, embodying the cultural code, social organization, and worldview of the ethnic community.

In the literature, national costume is described as “everyday clothing that reflects the life patterns and cultural characteristics of the people” (Orlenko, 1996: 345), whereas the *Oxford Dictionary* defines it as “traditional attire worn by the inhabitants of a particular country on special occasions or formal ceremonies.” These definitions highlight the dual nature of national costume as both a practical and ceremonial artifact, emphasizing its uniqueness as a culturally specific marker of an ethnic group.

From an artifact perspective, national costume is not only the product of human creativity and folk artistry but also embodies the cultural code intrinsic to the nation. The significance of this national cultural code can be discerned through the analysis of the nomenclature associated with different components of traditional attire. Discourse analysis allows for the exploration of the communicative functions of clothing. Studying national costume within a discursive framework provides a foundation for examining the conceptual level of garment-related terminology, its historical evolution, and its cultural content within linguocultural studies. Furthermore, it enables the investigation of current lexicological issues, including the relationship between concept and name, the process by which words acquire symbolic meaning, and the development of denotative and connotative aspects of terminology.

The interplay between language and culture reflects the cognitive frameworks, worldviews, and modes of understanding reality specific to each ethnic group. This relationship is often manifested through phraseological units and idioms, where multiple layers of meaning are encoded within linguistic expressions. Within the scope of discourse, the semantic range of a linguocultural unit expands, and the system of concepts it encompasses contributes to the formation of a national worldview.

Building on the theory of artifacts, analyzing the oldest forms of cultural artifacts—namely, the names of traditional clothing – through a discursive lens allows for a novel examination of both the semantic and functional characteristics of clothing phenomena and their terminology. Such analysis, conducted within linguocultural studies, reveals the significance of national cultural codes and clarifies the principles underlying the formation of clothing-related concepts.

National costume, as a cultural phenomenon representing a nation's image, constitutes an integrated linguocultural system in language and serves as a distinctive text illustrating the interrelation of national consciousness and values. The emergence of value systems and the markers defining national identity are grounded in the processes of naming. The act of naming, as well as the functional role of artifacts, is closely linked to the historical experience and cultural existence of a people.

In this context, a comparative analysis of Kazakh and Turkish national costume terminology provides insights into the specific mechanisms of nomination, the etymological foundations of the lexical layer reflecting national codes, and the directions of cultural and linguistic transformation within the two communities. The relevance of this study lies in its direct engagement with the mutual influence of language and culture in the ethnogenesis of Kazakh and Turkish peoples. Additionally, identifying the linguistic and cultural representations that contributed to historical divergences among related peoples highlights the significance of scientifically examining the foundations of national identity.

Materials and methods

The study was conducted using a comprehensive approach grounded in contemporary methodological principles of linguocultural studies, cultural studies and discourse theory. The research materials comprised ethnographic works describing the phenomenon of national costume, as well as theoretical studies examining the interplay between culture and language. In addition, the analysis focused on concepts and interpretations established within the scholarly discourse on national attire. Methodologically, the research relied on several interrelated approaches, including descriptive and comparative methods, allowing for a systematic examination of the subject while integrating insights from multiple disciplinary perspectives.

Discussion

In the creation of traditional clothing, communities not only adapt to their surrounding environment but also express their relationship to it, as well as their aesthetic preferences and worldview. Clothing can be understood as the outcome of a dialogue between the individual and the external world, serving as an indicator of a person's socially situated internal identity. Although garments are made from external, material resources, humans shape them according to their worldview, assign names, and transform them into linguistic entities. As Wilhelm von Humboldt suggested, this process effectively “imbues the material with spirit.” In this sense, the idealization or spiritualization of an artifact begins with its act of naming.

For a material object to function as a recognized artifact within a social context, it must be perceived and acknowledged. An object cannot be considered an artifact solely by virtue of its materiality; it is accepted and understood only through a name that designates its conceptual significance. Once named, a material object persists within human consciousness, and its name subsequently conveys its significance. Philosopher Evald Ilyenkov argued that any object created by humans, if intended for a particular purpose and employed in daily life, gains significance as an object through naming, representing an “ideal form” which has no direct physical existence (Cole, 1997: 240). The material manifestation of this ideality, however, is intrinsically tied to human activity: “Ideality is expressed, preserved, and transmitted through human action, taking the form of words, signs, symbols, formulas, diagrams, and other means” (Ilyenkov, 2019: 38).

Founders of the cultural-historical school in psychology assert that humans, as active subjects, engage with the real world – namely, the surrounding objective environment – through artifacts, and that the content of this interaction is determined by the artifact's ideal nature or its meaning. Building on the perspectives of scholars such as J. Dewey and N. Chomsky, Michael Cole emphasizes that artifacts possess both material and ideal dimensions: “Artifacts are simultaneously material and ideal. They can mediate human connections with the world and with one another by integrating properties inherent to tools and symbols” (Cole, 1997: 293). From this perspective, the mediating function of artifacts, which facilitates human communication and interaction with other cultural objects, is inherently tied to their ideal properties.

Cole, Bartlett, and other scholars employ concepts such as schemas, scenarios, situations, contexts, and practices to define the ideal dimension of artifacts, approaching them from psychological and anthropological perspectives. Individuals construct cognitive schemas through the use, storage, and selection of information, which are then communicated, interpreted, and integrated into human experience. According to D. Rumelhart, a schema represents a system of relations that preserves the actions of each event (Cole, 255). R. D'Andrade distinguishes between the ideal aspect of an artifact, represented by the schema, and the material representation, embodied in symbols such as words, phrases, or images, asserting that the schema constitutes the meaning of the symbol (Cole, 263). Schemas simplify potential information obtained through sensory channels while discarding extraneous details (Cole, 267).

From a subject-oriented perspective, engagement with a cultural object relies on these schemas to associate events with particular circumstances. Individuals interpret which schema is

appropriate or effective for a given situation. Scholars describe this regulation of perception and action through terms such as “situation,” “context,” “environment,” or “practice.” Synthesizing these insights, Cole concludes: “Artifacts and artifact systems exist as entities only in relation to others, through what various authors have termed situations, contexts, actions, and so forth” (Cole, 1997: 293). Accordingly, the ideal existence of an artifact is defined by its relation to context or situation, with information generated through interactions organized by schemas and compressed into a meaning that constitutes the artifact’s ideality. The social use of an artifact further expands or contracts its contextual scope, and as contexts evolve, new layers of meaning are added to words and concepts associated with the artifact.

Theoretical frameworks play a crucial role in understanding national clothing as a cultural artifact. National attire is not merely a material object; it functions as a semiotic and cognitive construct that embodies specific cultural practices, collective memory, and a system of values. Garment terms, fixed expressions, textual descriptions, and artistic representations, when applied within particular historical and social contexts, serve to expand or refine the semantic field of clothing. Accordingly, the representation of national clothing in linguocultural discourse is shaped less by its material form than by the realization of idealized structures – schemata, contexts, and interpretative models – through language.

Historical-ethnographic studies examining the cultural-semantic content of national clothing demonstrate the interconnections between clothing elements, nomadic lifestyles, natural environments, and social structures, elucidating the processes through which their symbolic meanings are constructed (Nugmanova et al., 2023). Moreover, research investigating the position of clothing terminology within the linguistic worldview and its capacity to reflect national mentality confirms that these cultural connotations are preserved within the lexical system (Dalabayeva, 2015). Nevertheless, such studies rarely provide systematic analyses of how national clothing is interpreted in specific communicative situations, textual narratives, or social practices at the discursive level.

From a semiotic perspective, national clothing is regarded as a cultural code, emphasizing its iconographic features, symbolism, and semantic structure (Faizullina & Hristidis, 2020). Axiological approaches highlight the value-laden content of clothing elements, including their educational and worldview functions. Ethnolinguistic research further examines the social status, age-specific applications, and ritual functions of garments and adornments, drawing on linguistic evidence (Isova & Izturganova, 2024).

Another significant study is the article by Asenamanova A.S. and Qalysh A.B. (2025), which examines the representation of material culture through traditional clothing. In this work, traditional attire is considered not only as a physical object but also as a reflection of Turkic worldview, social structure, and gender markers as presented in museum exhibitions. The study demonstrates that national clothing functions as a complex semiotic system of the material culture of Turkic peoples, meaningfully conveying aspects such as social status, age, and ethnic identity. In a museum context, such clothing does not merely exist as an exhibit; through its distinctive semiotic and praxeological context, it shapes the viewer’s perception and serves as a preserver of cultural memory. In this regard, the article links the representation of material culture with the idealized nature of national clothing as a cultural artifact, although the linguistic-discursive components and cognitive modeling are not fully addressed. Nevertheless, it highlights national clothing as a sign system conveying material culture content and interpreted within artistic and visual contexts, providing an additional analytical resource for research on artifact ideality and mechanisms of representation.

Synthesizing these studies, contemporary scholarly literature, while describing national clothing from semantic, symbolic, ethnographic, axiological, and semiotic perspectives, rarely approaches it as a holistic cultural artifact within the framework of linguocultural discourse – that is, as a dynamic phenomenon whose meaning is constructed through cognitive schemata, situational contexts, and interpretative models.

This study addresses this gap by providing a comprehensive analysis of how national clothing is represented in texts, scholarly discourse, journalism, and folklore. Here, the artifact's idealized nature is conceptualized as a structure formed through cognitive models and cultural scripts, demonstrating that the meaning of national clothing is not confined to a symbolic level but is continuously renewed and expanded through its discursive use as a cultural construct.

Consequently, this research extends the understanding of national clothing from the symbolic to the discursive and cognitive levels, highlighting the interplay between the artifact's societal application and its idealized representation, thus providing a novel contribution and enhancement to existing scholarship.

Results

The process of semantic expansion or narrowing of words through new contextualization can be explained using the three-tiered model of artifacts proposed by the American philosopher M. Vartofsky. According to Vartofsky, artifacts can be analyzed across three levels. The first level comprises the primary artifacts themselves. The second level includes both the artifacts and the ways they are utilized, encompassing associated routines, customs, traditions, laws, and other socially established practices. The third level refers to artifacts created within the imaginative realm, beyond the material reality—works of art and the actions involved in their reception and interpretation (Vartofsky, 1988:204). M. Cole further extends the third level to include schemas, scripts, and the contextual frameworks linked to these artifacts (Cole: 249).

Within this theoretical framework, both clothing and language qualify as primary artifacts. At the second level, one can consider the garments themselves, their designations, and the lexical meanings associated with them. A term functions as a bridge between language and clothing, simultaneously serving as a marker of meaning. At the third level, the word transcends its material form entirely. It interacts within the ideal, spiritual-linguistic realm with the meanings of other words, giving rise to new associations and semantic extensions linked to the term. This process is illustrated with an example in Table 1.

Table 1. Levels of the “Kimeshek” Artifact

Artifact Level	Example	Result / Significance
Primary	Kimeshek	A woman's headgear
Secondary	Customs and prohibitions associated with wearing it (e.g., worn only by women with children)	Folkloric meanings and ritual use of the kimeshek (initiation rites and associated texts and rules)
Tertiary	Status symbol (marking the bride's new role as a mother, respect as a mother, recognition in society)	Cultural code (representing Kazakh national attire)

Table 2. Levels of the “Kavuk” Artifact

Artifact Level	Example	Result / Significance
Primary	Kavuk	A man's headgear
Secondary	Customs and prohibitions associated with wearing it (e.g., a teacher placing it on a student)	Folkloric meanings and ritual use of the kavuk (initiation rites and associated texts and rules)
Tertiary	Status symbol (designation of a successor)	Cultural code (representing Turkish national attire)

According to M. Vartofsky, as illustrated in Table 2, the *kimeshek* is not merely a piece of women's attire but also transforms into a cultural symbol, evolving from headgear into a marker of national identity. The same applies to the *kavuk*. While the primary artifact exists materially as a tangible object, its designation through language conveys associated functions and knowledge,

preserving meaning within the collective memory of a nation and transmitting the community's relationship with the artifact across generations. Even when secondary-level information about an artifact is forgotten, its tertiary-level significance often endures as a cultural code, imprinting itself in the collective memory even after the artifact ceases to be in use. Customs and traditions linked to the artifact provide additional layers of meaning to its linguistic sign (name), thereby expanding its semantic scope within the linguistic domain. These meanings interact in the spiritual-linguistic realm, generating a network of derivative knowledge.

M. Cole refers to this network of derivative knowledge as *context*, which can also be interpreted in relation to the concept of *discourse*. The French scholar M. Foucault defines discourse as “a set of statements governed by a system of formation” (Foucault, 2004:225), whose basic unit he identifies as the discursive formation. Although discursive formations pertain to a set of signs, they cannot be analyzed grammatically or logically. According to Foucault, the emergence of discursive formations depends on: 1) a system of references and indications; 2) a specific positional framework; 3) an associative field; and 4) materiality (Foucault, 2004: 223). In other words, discourse constitutes a system of ideas that arises from verbal expression (materiality), associations without logical connections (associative field), interpreted within a certain worldview or stance (position).

Within this theoretical framework, the discourse of national attire is shaped by the worldview of each nation. While the name of a garment defines the materiality of its linguistic-symbolic representation, its shape, form, color, and other features indicate its intended purpose, such as warmth or protection. Moreover, information about the context in which the attire is worn and by whom contributes to the development of the associative field, shaping the broader semantic and cultural network surrounding the artifact.

From the perspective of linguistics, the discourse and its constitutive discursive formations, as theorized by the philosopher and cultural theorist M. Foucault, can be analogized to the processes by which objects acquire names, recognition, and an expanded semantic field. Linguist A.A. Ufimtseva defines the cognitive aspect of nomination as follows: “From a cognitive standpoint, direct lexical nomination is always the process through which factual reality is transformed into signs, and through which speakers, based on their social experience, convert facts of reality into linguistic facts, meanings, and categories” (Ufimtseva, 1977:8).

Building on the Marxist framework of the cognitive cycle—“object → action → word → action → object”—Ufimtseva identifies the first phase, *object → action → word*, as the stage where external reality becomes objectified and acquires a lexical designation. In this phase, an object is separated from its tangible qualities, as perceived through the senses, and is transformed into a concept that forms the nominative meaning of a lexical unit. The subsequent phase, *word → action → object*, relates to the linguistic function, where the virtual meaning of a word is clarified and its semantics expands through syntagmatic activity. As Lotman observes, “Thus, the signifying word becomes the primary cognitive unit of the language system, preserving in latent form the knowledge structures that represent the steps of cognition, or the translation of reality into thought, thereby consolidating the word-sign” (Lotman, 2000: 9).

As a cognitive unit within the language system, the word-symbol reflects each nation's perception of reality. Cognition begins with naming an object, while the semantic content of the name is shaped by the worldview, methods of understanding, and epistemological positions of the community. According to Ufimtseva, the cognitive act allows the word-symbol to reveal new semantic dimensions.

Ufimtseva outlines three theoretical principles regarding nomination: 1) when a linguistic unit acquires an initial name within the nominative system, it can also gain a secondary designation as a predicative unit in speech; 2) the linguistic material-ideal structure simultaneously represents and signifies reality; and 3) the psychological and physiological representation of reality through words generates a secondary system of signs, namely its image (Ufimtseva, 2004: 7).

Accordingly, lexical designations interact with other linguistic units in discourse, acquiring derivative meanings. Language itself, as an artifact, simultaneously unites the material and ideal properties of the word-symbol and its associated concepts. Reality, as mediated through language, diverges from objective reality, becoming a representation constructed by human cognition: “Language does not convey objective reality, but rather the representation of reality in the minds of cultural agents” (Ufimtseva, 1977: 3). Through naming, artifacts establish a linguistic image of the world, shaping the conceptual representation of reality.

A.G. Faizullina defines nomination as follows: “From the perspective of onomasiology, nomination is the verbal expression of an ideal content (concept) that has formed in the human mind as fragments of a mental representation of the world, based on personal experience” (Faizullina, 2008: 20). Through nomination, an object enters the system of knowledge, acquires cultural and symbolic significance, and becomes preserved and consolidated within language and collective memory. A material object, through its designation, transforms into a *culturaleme*, encompassing national values, mythological elements, indicators of social functions, and ritual significance. The core of a culturaleme, as a cultural sign, is constituted by the *mythologeme*.

Structural anthropologist and ethnologist Claude Lévi-Strauss proposed that the structural core of an artifact is formed by the mythologeme and developed a theory of binary oppositions to analyze it. According to Lévi-Strauss, a name functions as a sign: on one hand, its meaning is connected to neural structures, and on the other, it relates to a broader network of signs, reflecting its integration within the systematic world of language (Lévi-Strauss, 1985:88). Mythological thinking is realized through the semiotic system of human sensory experience. From this perspective, the mythologeme, as a structural unit of thought, defines the distinctiveness of a culture. Cultural variation among societies does not arise from the acceptance or rejection of certain artifacts per se, but from the symbolic values attributed to their properties, with such symbolic attribution grounded in the mythologeme (Lévi-Strauss, 1985: 89).

Artifacts such as clothing represent materialized expressions of these mythologemes through their names. According to Lévi-Strauss, the primary meaning of a name serves as a sign of the ideal aspect of an artifact, as illustrated in Tables 3 and 4

Table 3. Meaning Derived from the Relationship between Mythologeme and Names in Kazakh Clothing

Mythologeme	Artifact	Name	Cultural Significance
Initiation	Bride's headgear	Saukele	Marks the girl's transition into a new social status upon marriage.
Respect / Honor	Outer garment	Shapan / Shekpen	Conveys honor, attainment of a new social rank or position.
Gender / Sex	Other wearable covering	Zhaulyk / Oramal	Denotes the marital status of a woman.
Valor	Headgear	Dulyga	Symbolizes warrior status and bravery.

Table 4. Meaning Derived from the Relationship between Mythologeme and Names in Turkish Clothing

Mythologeme	Artifact	Name	Cultural Significance
Initiation	Bride's headgear	Aleychin	Marks the girl's transition into a new social status upon marriage.
Respect / Honor	Outer garment	Kaftan / Hilat	Conveys honor, attainment of a new social rank or position.
Gender / Sex	Other wearable covering	Başörtü / Eşarf	Denotes the marital status of a woman.
Valor	Headgear	Yanışeri Borigi	Symbolizes warrior status and bravery.

From the perspective of structural anthropology, the mythologeme functions as a unit of mythical consciousness, enabling humans to comprehend and interpret the world through oppositions. Artifacts represent the material manifestations of these mythological oppositions, while the word (through nomination) encodes these structures within the linguistic system, thereby preserving them in cultural memory.

In myths, clothing primarily serves as a talisman, protecting the body and soul, marking social status, enabling transitions from one state to another, and signifying gender identity. Consequently, the mythologeme of clothing delineates concepts of sacredness, symbolism, status, initiation, transformation, and social or gender dichotomies.

Table 5. Explanation of Mythologemes in Kazakh Clothing Names

Name (Nomination)	Binary Opposition	Mythologeme	Explanation
Zhaulyk	Youth / Maturity	Status / Initiation	Wearing the zhaulyk marks a change in social status; indicates that a girl has married.
Muraq	Everyday / Ceremonial	Status	Denotes a change in social rank through the ritual of electing a khan.
Kebin	Death / Life	Initiation	Symbolizes transition from this world to the next.
Shalbar	Male / Female	Gender	Differentiates between men and women.

Table 6. Explanation of Mythologemes in Turkish Clothing Names

Name (Nomination)	Binary Opposition	Mythologeme	Explanation
Bashortu	Youth / Maturity	Status/ Initiation	Wearing the bashortu indicates that the girl is married.
Kaftan	Everyday / Ceremonial	Status	The presentation or reception of a kaftan signifies a change in social status.
Kefen	Death / Life	Transition	Symbolizes transition from this world to the next.

Based on Claude Lévi-Strauss's propositions, his conceptualization of culture as a system of sign-like structures can be extended to clothing. Within this system, the ideal aspect of a name-word is constituted by the *mythologeme*, recognized through binary oppositions, while the artifact represents the materialized form of the mythologeme in nominal terms (Table 7).

Table 7. Manifestation of Mythologemes in Clothing

Mythologeme	Manifestation in Clothing
High / Low	Headgear / Footwear; Collar / Hemline
Outer / Inner	Outer garment / Underclothing
Own / Other	National patterns distinguishing clothing
Male / Female	Trousers / Dress; additionally, color, cut, social function, and symbolic elements reflected in decorative features

According to Lévi-Strauss, each element of culture, including national attire, provides information about the society that produced it through the lens of its mythologemes, revealing:

- The origin of the people;
- Human interaction with and position in the world;
- Social structure, including gender, age, and status;
- Taboos and norms permitted within society.

For example, the Kazakh *borik* or *taqiya* resembles the shape of a yurt: its brim is rounded, while the crown is conical, reminiscent of a dome or peak. This form reflects the foundational worldview of the nomadic Kazakh people: humans grow and develop on the round earth, materially connected to life, with their spirit (soul and intellect) deriving vitality from the Sky God (Kok Tengri). Consequently, humans are seen as continuously linked to the cosmos and spiritual existence, aspiring toward elevation, symbolically reaching the sky. While Islam prescribes that God is omnipresent, many Kazakhs traditionally direct prayers skyward, reflecting this cosmological orientation.

The etymology of the *borik* can also be interpreted through the mythologeme: the Turkic and, by extension, Kazakh sacred animal is the wolf (*boru*). The *borik* symbolizes identification with the wolf, conferring sacred qualities associated with the animal. Its placement on the human head and its function as a mediator with the natural and spiritual worlds are encoded in the name of the headgear. However, because the wolf is sacred, restrictions on making a *borik* from actual wolf skins are observed—a principle rooted in collective memory. It appears that wearing a *borik* is traditionally permitted only for select individuals, preserving the mythic continuity of the artifact.

Continuing the interpretative approach to structural anthropology proposed by Claude Lévi-Strauss, the American scholar Clifford Geertz emphasizes the need to view cultural forms (artifacts) as socially constructed texts. He argues: “One should consider popular culture as a collection of texts, and each text itself is also a composite” (Geertz, 2004:508). According to Geertz, if a cultural form is understood as a text, its content and meaning can only be fully apprehended through analysis grounded in interpretation and context, often referred to as a *thick description*. By approaching symbolic forms as “speaking about something,” we gain the analytical capacity to identify the indicative values embedded within these forms (Geertz, 2004: 512).

Applying this framework to clothing as a cultural form leads to several conclusions:

- Semiotic elements of attire, such as color, patterns, and style, can be treated as “words,” while the garment itself functions as a text composed of these words (for example, ethnic affiliation can be inferred from specific motifs on clothing).

- Each element or component of a garment carries its own meaning (e.g., a man wearing an *ukili borik* indicates he belongs to a group of *sal-seris*, while a woman wearing a black veil signals mourning).

- Like a text, clothing conveys narrative; it communicates social information, including wealth, status, gender, and other personal or social markers.

In interpreting a cultural form or artifact, the analysis is anchored in its name. Interpretation involves not only the denotative meaning but also the connotative associations. Russian linguist V.N. Teliya asserts that when the denotation of an artifact’s name is interpreted through the lens of cultural categories, a cultural connotation emerges (Teliya, 1996: 214). The symbolic meaning of a name arises from the nature of its connotation within a denotative series (Teliya, 1996: 108–109).

Thus, the significance of cultural objects does not reside solely in their material creation but in their symbolic, traditional, and discursive functions. Each element of clothing can acquire distinct meanings in different cultural contexts, and its interpretation is contingent upon an analysis of the associated discourse.

From the perspective of communication, T.A. van Dijk defines discourse as follows: “Discourse is not the manifestation of an isolated meaning; it is a complex communicative phenomenon that encompasses social context, the process of information production, and the

reception of messages” (van Dijk, 2000: 113). According to van Dijk, the essential components of discourse include the context, the information itself, the speaker, and the receiver. If clothing is considered as a form of information or a text, questions such as who wears it, why, under which circumstances, what is worn, and for whom collectively determine the discourse associated with that garment.

In linguistics, discourse represents text in context, a manifestation of thought, and communication shaped by cultural factors. It can thus be described as “corresponding to explicitly articulated speech, encompassing both semantic-truth content and extralinguistic factors that structure interactions” (Alkebayeva, 2014: 247). Similarly, discourse has been defined as “the operational text in use, that is, the function of spoken language in actual communicative situations” (Kenshibaeva, 2005: 27), emphasizing its contextual and functional significance.

I.P. Susov identifies discourse as comprising the speaker (addresser), the listener (addressee), the speech situation, and language units (Susov, 2000: 128). V.Z. Demyankov further categorizes the elements constituting discourse into: the narrated event, participants of the event, performative information, and extra-event elements. Extra-event elements include: 1) circumstances related to the event; 2) background information clarifying the event’s meaning; 3) evaluative perspectives of participants; and 4) information derived from similar discourses (Demyankov, 1982: 6–7).

The following Table 8 illustrates the discourse components of garments such as the *shapan* and *fes*, providing a structured analysis of how clothing functions as a communicative and culturally embedded text.

Table 8. Discourse Components of the Shapan and Fes

Garment	Narrated Event	Participants	Performative Information	Extra-Event Elements	Discourse
Shapan	Arrival of a person wearing a shapan at a celebration during the Kazakh Khanate period	Kazakhs	Embellishment and ceremonial display manifested through fabric and ornamentation	1) The celebration; 2) Reason for the celebration; 3) Interest in the shapan; 4) Similar shapan garments	1) Expressing pride in Kazakh identity through wearing the shapan; 2) Setting an example for others
Shapan	Wearing a shapan at celebrations during the Soviet era	Kazakhs and members of other ethnic groups	Observed as a worn-out form inherited from elders	1) The celebration; 2) Reason for the celebration; 3) Perceiving the shapan as old-fashioned; 4) Shapan worn only by elderly men	1) Preserving ancestral heritage; 2) Passive resistance to Soviet policies; 3) Representing a style out of step with contemporary life
Fes	Wearing the fes on the streets of Turkey in the 19th century	Turks	Quality of stitching and materials signifying value	1) Everyday streetwear; 2) Demonstrating Turkish identity; 3) Interest in the fes; 4) Adoption by other Turks	1) Expressing pride in Turkish identity; 2) Setting an example for others

Fes	Wearing the fes on the streets of Egypt in the 19th century	Turks and Egyptians	Quality of stitching and materials signifying value	1) Everyday streetwear; 2) Demonstrating Turkish identity; 3) Identifying fes wearers as remnants of the Ottoman Empire; 4) Signifying the dominance of Turks	1) Expressing pride in Turkish identity; 2) Distinguishing themselves from Egyptians; 3) Signifying Egypt's subordination under the Ottoman Empire

A concept that defines national characteristics determines the national content of discourse as a structural unit of the linguistic representation of the world, reflecting the key notions of a culture. Only concepts, which constitute the second-dimensional symbolic linguistic representation of the world exclusive to humans (Luria, 1979:35), manifest through discourse and reveal the values and content of a particular culture.

From this perspective, the discourse of national clothing represents a system of concepts embedded in ethnic consciousness, reflecting the cultural and social context of a specific historical period and space, and transmitted across generations. From the standpoint of language and cognition, national attire is not merely an element of material culture; it also constitutes an integral component of collective memory and national identity. It functions as a cultural code that shapes societal values, social structures, gender roles, and ethnic self-identification.

The structure of national clothing discourse operates across multiple semiotic levels, in which linguistic and non-linguistic tools hold particular significance. The discursive space of national attire is constructed through visual representations, material artifacts, and semiotic signs. Its semantic structure extends beyond mere nominal designations, encompassing the historical evolution of clothing-related concepts, social status, and the hierarchies of power.

Conclusion

As an element of culture, clothing functions as a multifaceted artifact that integrates material, symbolic, and linguistic dimensions, thereby occupying a unique position in human life. National attire not only fulfills material needs but also embodies symbolic properties that regulate relationships between individuals, between humans and nature, and between humans and objects, manifesting at the level of cultural codes.

Based on the theories of M. Wartofsky, M. Foucault, and M. Cole, the external, idealized aspect of clothing is determined through naming and nomination, while its internal meaning is interpreted through mythologemes. From this perspective, the discourse of national clothing constitutes a system of concepts embedded in ethnic consciousness, reflecting the cultural and social context of specific historical periods and transmitted across generations.

According to scholars such as A.A. Ufimtseva and V.N. Telia, nomination is a process through which real-world facts are projected into an idealized linguistic space. The denotative meaning of a garment's name engages with the cultural environment, producing cultural connotations, thereby transmitting information and values across generations via clothing discourse.

Scholars including C. Lévi-Strauss and C. Geertz conceptualize culture as a form of textuality, suggesting that its content can be interpreted to elucidate the processes through which a community perceives, understands, and structures social experience. This approach enables clothing to be seen not merely as a visual or material object but as a discourse conveying cultural and symbolic information, firmly rooted in ethnic consciousness.

As an artifact, clothing attains meaning through its designation, with connotations expanding through discourse to reveal its cultural significance. Human cultural experience—encompassing values, traditions, mythologemes, and worldview – forms the substantive content of the cultural units that shape clothing discourse.

By examining the components of national clothing discourse—namely, cultural units and linguocultural units—researchers can comprehensively identify the historical, cognitive, aesthetic, social, and symbolic functions of attire. Furthermore, the discourse surrounding national clothing actively contributes to the articulation of ethnic identity and the intergenerational transmission of cultural values, establishing it as a pivotal instrument in the preservation of national culture and uniqueness.

References:

Alkebaeva, 2014 – *Alkebaeva D.* Qazaq tiliniń pragmastilistikası [Pragmastylistics of the Kazakh Language] Almaty: Qazaq Universiteti, 2014. 247p. (in Kaz).

Vartofsky, 1988 – *Vartofsky M.* Modeli. Reprezentatsiya i nauchnoe ponimanie: Per. s angl. [Models: Representation and Scientific Understanding] Progress, 1988. 507p. (in Rus).

Girts, 2004 – *Girts K.* Interpretatsiya kul'tur / Per. s angl. [The Interpretation of Cultures (trans. from English) – M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya ROSSPEN, 2004. 566p. (in Rus).

Dalabayeva, 2015 – *Dalabayeva A.S.* Qazaq halqynyń ulttyq kiim-keshek leksikasynyń lingvomädeni aspektisi men semantikalyq körsetkişi [Linguocultural aspect and semantic indicators of the lexicon of Kazakh national clothing.]// Eurasian Journal of Philology. Science and Education, 2015.147(1). (in Kaz).

Deyk van 2000 – *Deyk van T.A.* Yazyk, poznanie, kommunikatsiya. [Language, Cognition, Communication]: BGK im. I.A. Boduen de Kurtene, 2000.308p.

Demyankov, 1982 – *Demyankov V.Z.* Anglo-russkie terminy po prikladnoy lingvistike i avtomaticheskoy pererabotke teksta: Vyp.2. Metody analiza teksta. [English–Russian terms in applied linguistics and automatic text processing: Issue 2. Methods of text analysis]: Vsesoyuzny Tsentr Perevodov GKNT i AN SSSR, 1982. 288. (in Rus).

Yessenamanova, Kalysh A, 2025 – *Yessenamanova, A. Kalysh.* Dästürli kiim arqyly materialdyq mädenietti reprezentaciýalau: Qazaqstan muzey keñistigindegi Türkı mädeni murasy [The Representation of Material Culture Through Traditional Costume: The Turkic Cultural Heritage in The Museums Space of Kazakhstan] // Asian Journal «Steppe Panorama» 2025. 12(3), 8 (in Kaz).

Il'enkov, 2019 – *Il'enkov E.V.* Problema ideal'nogo [The problem of the ideal] // Psikhologicheskie issledovaniya. 2019.T.12, No. 65-66. (in Rus).

Isova., Izturganova, 2024 – *Isova E.A., Izturganova G.M.*, Qazaq halqynyń ulttyq kiimderi men äşekey buiymdarynyń etnolingvistikalyq sipaty [The ethnolinguistic characteristics of traditional clothing and jewelry of the kazakh people] // Вестник КГПИИ_2024._№4 (in Kaz).

Kenshibaeva, 2005 – *Kenshibaeva Zh.* Qazaq metininiń semantika-intonatsiyalyq mushelenwi (eksperimentti-foneticheskiy zhetnu): filol. ğyl. kand. diss. avtoref. [Semantic–intonational segmentation of the Kazakh text (experimental-phonetic study)]: Author's abstract of Cand. Sci. (Philology) dissertation Almaty, 2005. 27p. (in Kaz).

Kole, 1997 – *Kole M.* Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya. [Cultural-Historical Psychology: A Science of the Future]. M: Kogito-tsentr 1997. 432p. (in Rus).

Levi-Strauss, 1985 – *Levi-Strauss K.* Strukturalnaya antropologiya [Structural Anthropology] – M.: Nauka, 1985. 399p. (in Rus).

Lotman, 2000 – *Lotman Yu.M.* Semiosfera [Semiosphere] St.-Petersburg: Iskusstvo-SPb, 2000. 704p. (in Rus).

Luria, 1979 – *Luria A.R. Yazyk i soznanie* [Language and Consciousness] / Pod redaktsiyey E.D. Khomskoy. M.: Moscow University Press, 1979. 320 p. (in Rus).

Nygmanova, Abidenkyzy, Masimkhanuly, Dalelkyzy, Akim, 2022 – *Nygmanova, D.K., Abidenkyzy, A., Masimkhanuly, D., Dalelkyzy, K., Akim, K.S. Semantic elements in ancient Kazakh ethnographic clothing (lingvocultural research)* // Journal of Language and Linguistic Studies, 2022 .18(1), 309-322. (in Eng).

Orlenko 1996 – *Orlenko L.V. Terminologicheskiy slovar' odezhdy* [Terminological Dictionary of Clothing] M.: Russkiy yazyk, 1996. 345p. (in Rus).

Oxford Learner's Dictionaries. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com> (accessed 05.02.2025)

Salkynbai , 1999 – *Salkynbai A. Tarikhi sozhasam. Semantikalyq aspekt. Filol. ğyl. dok. diss.* [Historical Word Formation: Semantic Aspect. Doctoral dissertation (Philology)] Almaty, 1999. 284 p. (in Kaz)

Susov, 2000 – *Susov I.P. K predmetu pragmalingvistiki* [On the subject of pragmalinguistics] // Soderzhatel'nye aspekty predlozheniya i teksta. Kalinin. 2000.3–9. (in Rus).

Teliya, 1996 – *Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty* [Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects]. M.: Yazyki russkoy kultury, 1996. 288p. (in Rus).

Ufimtseva, 1977 – *Ufimtseva A.A. Leksicheskaya nominatsiya (pervichnaya neytral'naya)* [Lexical nomination (primary neutral)] // Yazykovaya nominatsiya (Vidy naimenovaniy). M.: Nauka, 1977. 5–86. (in Rus).

Faizullina, Hristidis, 2020 – *Faizullina E., Hristidis T. Traditsionnyi kostium kak kul'turnyi kod: ikonografiya, simbolika i semantika (na primere zhenskogo kostiuma)* [Traditional costume as a cultural code: iconography, symbolic and semantics (on the example of a women's costume)] // Pedagogy and Psychology. 2020. № 1(42). 206–212: (in Rus).

Faizullina, 2008 – *Faizullina A.G. Nominatsiya kak metodologicheskaya osnova issledovaniya invektivnoy leksiki* [Nomination as a methodological basis for the study of invective lexicon] // Vestnik ChGU, 2008 No.4. (in Rus).

Fuko, 2004 – *Fuko M. Arheologiya znaniya* [The Archaeology of Knowledge] / Per. s fr. M.B. Rakovoy, A.Yu. Serebryannikovoy; vstup. st. A.S. Kolesnikova. SPb.: IC "Gumanitarnaya Akademiya"; Universitetskaya kniga, 2004. 416p. (in Rus).

Монтанай Э.Э.

Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: elmiramontanay@gmail.com

ҰЛТТЫҚ КИІМ МӘДЕНИ АРТЕФАКТ РЕТІНДЕ: ЛИНГВОМӘДЕНИ ДИСКУРСТАҒЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық киім мәдени артефакт ретінде қарастырылып, оның лингвомәдени дискурстағы репрезентация ерекшеліктері теориялық-әдіснамалық тұрғыдан талданады. Зерттеудің мақсаты ұлттық киімді материалдық мәдениет нысаны ретінде ғана емес, этностың тарихи жадысын, мәдени кодын және дүниетанымдық бағдарын жинақтайтын семиотикалық әрі концептуалдық құрылым ретінде сипаттау болып табылады. Аталған мақсатқа сәйкес ұлттық киімді артефакт, концепт және дискурс деңгейлерінде талдау, оның лингвомәдени мәнін айқындау және дискурстық репрезентация тетіктерін анықтау міндеттері қойылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін сипаттамалы, салыстырмалы, концептуалдық және дискурстық талдау әдістері құрайды. Мақаланың ғылыми жаңалығы ұлттық киімді «артефакт–концепт–дискурс» үштағаны негізінде жүйелі түрде талдап, лингвомәдени дискурстың құрылымдық компоненттері арқылы оның репрезентациялану

үлгісін ұсынуымен айқындалады. Зерттеу нәтижелері ұлттық киімнің мәдени кодты жеткізудегі, этностық бірегейлікті қалыптастырудағы және мәдени коммуникация үдерісіндегі маңызды ролін теориялық тұрғыдан негіздейді. Лингвомәдени дискурста ұлттық киім этностың мәдени құндылықтарын, дәстүрлі дүниетанымын және тарихи тәжірибесін бейнелейтін мәнді мәдени белгі ретінде репрезентацияланатыны дәлелденеді. Мақала қорытындылары ұлттық мәдени мұраны тілдік деректер негізінде зерттеуге арналған ғылыми ізденістер үшін теориялық және практикалық маңызға ие.

Кілт сөздер: мәдени артефакт, мифологема, ұлттық киім, лингвомәдени дискурс, концепт, семиотика, бірегейлік, мәдени код

Монтанай Э.Э.

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: elmiramontanay@gmail.com

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОСТЮМ КАК КУЛЬТУРНЫЙ АРТЕФАКТ: РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В ЛИНГВОКУЛЬТУРНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье национальный костюм рассматривается как культурный артефакт, а особенности его репрезентации в лингвокультурном дискурсе анализируются с теоретико-методологической точки зрения. Целью исследования является описание национального костюма не только как объекта материальной культуры, но и как семиотической и концептуальной структуры, аккумулирующей историческую память этноса, его культурные коды и мировоззренческие ориентиры. В соответствии с поставленной целью в работе решаются задачи анализа национального костюма на уровнях артефакта, концепта и дискурса, выявления его лингвокультурного содержания и механизмов дискурсивной репрезентации. Методологическую основу исследования составляют описательный, сравнительный, концептуальный и дискурсивно-аналитический методы. Научная новизна статьи определяется системным применением аналитической модели «артефакт – концепт – дискурс» при изучении национального костюма и разработкой модели его репрезентации через структурные компоненты лингвокультурного дискурса. Результаты исследования теоретически обосновывают роль национального костюма в передаче культурного кода, формировании этнической идентичности и процессах культурной коммуникации. Доказано, что в лингвокультурном дискурсе национальный костюм репрезентируется как значимый культурный знак, отражающий ценности этноса, традиционное мировоззрение и исторический опыт. Полученные выводы обладают теоретической и практической значимостью для исследований национального культурного наследия на материале языка.

Ключевые слова: культурный артефакт, мифологема, национальный костюм, лингвокультурный дискурс, концепт, семиотика, идентичность, культурный код.

Information for autor:

Montanay Elmira Azimbayevna, PhD Al-Farabi Kazakh National University, Eurasian Research Institute of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Монтанай Элмира Азимбаевна, Әл Фараби атындағы ҚазҰУ PhDi, Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Монтанай Элмира Азимбаевна, PhD КазНУ им. Аль Фараби, Евразийский научно-исследовательский институт Международного казахстанско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Яссави, Алматы, Казахстан.

*Келіп түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

¹ Омаров Е.М. ² Омарова У.А. ³ Шамшиденова Ф.М.

¹Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева, Алматы, Казахстан.

²Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

E-mail: ¹Erlik017@mail.ru, ²unsyaykz@mail.ru, ³fakiya.sh.1960@gmail.com

ТЮРКИ-ШАТО – «ИСЧЕЗНУВШИЙ» ЭТНОС ЖАТ: «ПЯТЬ ДИНАСТИЙ КИТАЯ»

Аннотация. В статье рассматривается история древней народности тюрк-шато периода «Пяти династий Китая» в контексте взаимодействия народов прототюркского происхождения Туркестана, династии Тан и регионов Индокитая. Впервые анализируются работы, использующие термин «шато» в различных фонетических и семантических вариантах: «шат-о», «багаргарам», «жете», «тсат», «сот», «жахед». Автор опирается на реконструкцию древнего этнонима и выдвигает гипотезу о его связи с понятием «жат», интерпретируемым как обозначение «иног» или «чужеземного» происхождения. Целью статьи является выявление историко-лингвистической и культурной общности этноса тюрк-шато с другими народами Центральной и Юго-Восточной Азии, а также обоснование непрерывности его развития в изменённых этнонимических формах. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: проанализировать источники по истории «Пяти династий Китая»; сопоставить различные варианты наименований этноса; исследовать их лингвистические трансформации; выявить культурно-исторические связи между регионами. Методологическую основу исследования составляет дискурсивный анализ в интерпретации М. Фуко, позволяющий рассматривать исторические нарративы как структурированные системы знаний, допускающие множественность интерпретаций и прерывность традиций. Дополнительно применяются сравнительно-исторический и лингвистический методы. В заключении делается вывод о том, что этнос «жат» не исчез, а трансформировался, сохранившись в названиях отдельных народов и языковых групп. Его наследие прослеживается в культурно-языковом пространстве Индии и Юго-Восточной Азии, что свидетельствует о более широкой и глубокой взаимосвязанности древних цивилизаций, чем это принято считать в традиционной историографии.

Ключевые слова: тюрки-шато, джаты, пять династий и десять царств Китая, Юэчжи, Цзяочжи

Введение

Современные историки, ссылаясь на китайские тексты в виде «Пинхуа» (Пинхуа, на тему «Пяти династий», составлена как жанр повествования истории, допускают pejоративный характер изложения как «жужащие иноземцы», «варвары», «варварская письменность» и так далее. И в стихах говорится: «Шато – это варваров край в огромной пустыне. Отважных и смелых в том племени много, но лишь одному император пожаловал имя - Чи-синь верно служит стране в невзгодах и бедах. Когда туфани, заподозрив Шато в сговоре с уйгурами, вознамерились переселить их за реку, вождь Шато посоветовался со своим сыном Чжи-и, и они решили восстать и перейти под власть танского двора. У Чи-синя родился сын по имени Кэ-юн. А перед тем как родиться Кэ-юну, его отцу Чи-синю приснился ночью сон: здесь излагается вся история династии Поздняя Тан...»), свидетельствуют о существовании в IX-X вв. этноса «тюрки-шато» (кит. 沙陀 *туцзюэ*) как потомков центральноазиатских сюнну (хунну) из чуских племен тюрков - чуюэ (род чжусе). Они, двигаясь на восток в IX веке во главе с Ли Кэюн (李克用), по прозвище «Одноглазый

дракон» (Синь бянь-дай ши пинхуа), являвшемся сыном Ли Гочана из побережья реки Чу и отцом Ли Цуньсюй, продолжившем дело отца, «получили название «Шато», или «Чжао», при танских императорах, как Чао Сиуан (Tchao Siuan), сын Tchao Tsong, по-видимому, известное только в китайских источниках» (Абдысадыр уулу). Народность *чуюэ* [Чу (название реки) + юэ (народ) = чуский народ], проживавшая перед этим на побережье реки Сырдарья (до озера Балхаш), оказались здесь при распаде державы сунну (хунну: около 600-661) в период кризиса Жужанского каганата, когда ослабленное Уйсунское государство было в составе Западно-Тюркского каганата. «Находясь в различных отношениях с династией Тан в начале X века приняли участие в создании «Пяти династий» (Поздняя Лян, Поздняя Цзинь, Поздняя Тан. Поздняя Хан и Поздняя Чжаоу) в эпоху «Пяти династий и десяти царств Китая» (Таскин, 1984: 37).

Согласно С.Г. Кляшторному, эта народность является одним из представителей рода Ашина (552-745), утвердившиеся в Тохаристане при Тон-ябгу кагане, который передал эти земли своему сыну Тарду-шаду: «наследниками Тарду-шада (жата) стала династия ябгу Тохаристана из дома Ашина» (Кляшторный, 1980: 159-160). Путешественник Сюань-Цзана (602-664) отправившийся за книгами буддийского канона (Трипитаки) в 629 году из Чаньани без разрешения императора Тай-цзуна через Камул (Кхам-эль или «Чампа» - Автор), попал на Тянь-Шань и в 629 году, обогнув озеро Иссык-куль, прибыл в Суяб (в Чуйской долине), где встретил кагана западных тюрков, «отношения которого с Китаем были дружественные». Сюань Цзан оставил замечательные описания об особенностях быта и других примечательных чертах культуры тюрков, которые многие десятилетия являются предметом внимания ученых. «Но нет никаких сведений о тюрки-шато и Солто». Затем путешественник оказался в Тохаристане через «Мынбулак» (совр. Туркестан) (Osawa, 2009: 55).

По сведениям Л.Н. Гумилева Тун-ябгу-каган расположил свою западную ставку в местности Минг-булак (город Туркестан), где он принимал посольства от императоров Византии и Танской империи, куда в 628 году прибыл буддийский монах-китаец Сюань Цзан (Гумилев, 1967: 155). Данные дискурсы (разговоры) свидетельствуют о том, что народность «шато», если она так называлась в то время, то находилась на территории современного Казахстана. Они выпускали свои монеты с согдийской надписью с изображением Тун ябгу каган. Вершины своего могущества каганат достиг во время правления Шегуй кагана (610-618) и его младшего брата Тон-ябгу-кагана (618-630 гг.).

Эти и другие сведения рассматриваются в различных китайских, европейских и российских источниках, но первоначальная работа в виде Пихуа (поэмы) найдена в 1901 г. китайским коллекционером Цао Юаньчжун, который впервые обнаружил в одной из книжных лавок г. Ханчжоу для устного изложения: «Синь бянь у-дай ши пинхуа (УДПХ), составленной, возможно в эпоху Сун (960-1279). В этой книге на сюжет «Пяти династий» зафиксирована история конца правления Тан (Синь бянь-дай ши пинхуа). Американский синолог Дж. Крамп исследовал языковую особенность пинхуа (Crump, 1950).

Российский ученый И. Измайлов на основе книги «Заново составленное пинхуа по истории пяти династий» и «Синь Тан шу» отмечает, что «Шато являются отдельным племенем западных тюрков (туцзюэ) рода чуюэ» ... «от жужаней до киргизов в период их ослабления в Центральной Азии. По его мнению, «как ни странно, большинство из них вели свое происхождение от «царственного» народа татар. Состав шато формировался в основном из татар, которые вместе с остатками уйгуров отступили к границам империи, в IX веке произошло замещение тюрков на татар в составе шато». Это сообщение, по его мнению, «ясно показывает, что «шато» были тюрко-татарского происхождения» (Измайлов, 2023: 125).

Между прочим, французский ученый П. Пелио, изучая историю Танской династии в этот период, писал о городе, известном как Кочо или о народе Хо - *чжоу* [хо (народ) + *чжоу* (прибывший) = *иноземцы*] (тюрк. *Qoço*), (Pelliot, 582). Европейский исследователь Альбэрт

Грюнвёдель обнаружил массивные руины около Гаочана, близ древнего Хочо (Кара-ходжа). Автор находит королевство Киу-че, 火州火州 – Kiu-che в 118 главе «Хынь хань чжоу». Здесь он имеет две китайские формы Кара-ходжа: Kao-tchi'ang (高唱碧) et 火州 Houo-tcheou (Pelliot, 2010: 581).

Материалы и методы исследования

Рассматривая древние неструктурированные и дискретные факты о народе «тюрк-шато» и его роли в создании «Пяти династий и десяти царств Китая», автор попадает в «поле» дискурсивного (гипотетического) анализа, разработанного, но не всегда признаваемого, «метода Фуко» (Foucault, 1969), когда факты прошлого или «там» и настоящего или «здесь» иногда рассматриваются одновременно и связанным образом и обретают некое новое понимание. То есть, беря *дискретные* (разрозненные) дискурсы (слово, предложение, абзац, книгу, высказывания компетентных лиц) создается новый дискурс (статья) на основе выбранного корпуса дискурсов и полевых практик автора в странах обитания жатов (Казахстан, Киргизия, Китай и ЮВА), особенно в библиотеках Сайгона и Пном Пеня в 2011, 2013, 2016 и 2018, когда приходилось слышать нелицеприятные реплики как представитель шатов (жатов).

Методологическую основу статьи составили принципы историзма, объективности и системного подхода, что позволило объединить различные методы анализа и синтеза.

Обсуждение

Много труда вложили эпиграфисты, археологи, переводчики и просто любители истории и лингвисты, особенно из Франции, на предмет этноса жатов («шат» - Автор) в контекст чамского народа. Результатом их усилий стали труды, опубликованные, особенно, на страницах журнала BEFEO (фр. Bulletin de l'école française d'Extrême-Orient) во главе с Кэдесом, которыми мы и воспользовались.

Мы рассматриваем миграцию кочевников «шато» с реки Чу до китайской реки Таошуй и создание «Пять династий Китая» в контексте «жат - шато», затем их миграцию до Индокитая с народом Жат / Utsat [u (народ) + tsat (жат)], но не ставим цели доказать, что этносы «татарцать» и «солто» не «шато» династии Тань, а доказать, что общепринятый термин «турки-шато» является одним из вариантов названий тюркских племен (экзонимов), то есть верна формула *шато* [шат (жат) + о (народ) = жатский народ (*иноземцы*)] как «жете», «сот», «гот», «ют» и другие, производные от казахского «жат» и русского, «иноземцы», экзонимы. Даже языки «жат - шат» и «Tsat» в ЮВА, возможно едины, хотя существуют разные названия, экзонимы.

Мы анализируем работу европейского ученого Joseph de Guignes, первого европейского ученого, использовавшего термин «шато». но как «багаргарам» из Тагазгазы (Туркестан), и так же историка Pétis de La Croix, назвавшего перед этим жителей Туркестана как «жете», и современного G. Maspero, доказавшего наличие этноса «Утсат» в Китае. Последний сообщает, что «Чао Сиуан (Tchao Siuan), сын Tchao Tsong и последний император династии Тан, сел на трон в 905 году в возрасте 13 лет. Он был свергнут в 907 году Tchou Wen, который стал императором Лян Т'аи Тсоу, первым императором династии Поздней Лянь (Первая династия «Пяти династий Китая» - Автор)» (Maspero, 1928: 118).

Канадский ученый индийского происхождения В. Диллон утверждает, что жители Индии (70 млн.) - «джаты прибыли из современной территории Казахстана» (Dhillon, 1994).

Французские ученые Agnes De Feo, определившая элементы идентичности этноса с языком «жат» (Tsat) в её интерпретации как «Чам-Сот», и Cabaton, всесторонне исследовавший жатский народ в Камбоджи и Вьетнаме и говоривший: «qui se disent eux-memes Cham- Jate ou Cham- Pak et Chams dits brahmanistes ne se differentient pas»,

затем J. Vassot рассмотревшая жатов Камбоджи как народ из Центральной Азии с религией ислама (шиитского толка), которые комбинирует в себе анимистов и буддистские ритуалы, в дополнение к шаманским наклонностям - «бон», утверждает, что жаты, возможно, пришли из Сибири.

Результаты исследования

Многие историки и антропологи, изучая этнос шато, указывают на их происхождение в долинах семи рек (Семиречье), особенно реки Сырдарья с народом «сыр», где историк Сыма Цянь в «Исторических записках» («Ши цзи») доказывает, что посол Чжан Цянь застал «юэчжи» во II в. до н.э. как жителей, «прибывших» («чжи») с гор Тянь-Шаня, европеоидной расы: «белые люди с длинными каштановыми волосами», которые вторглись в Бактрию (Царство Кушан) и южные рубежи Азии.

Считается, что именно юэчжи во главе с Цзидоулоу (寄多羅), изгнанные около 177 до н.э. сюнну (хунну) во главе с Модэ в Ганьси, разделились на два: «большие» и «малые». «Малые юэчжи» (小月氏) бежали на юг через Тибет к цяням в Наньшане. Согласно династийной «Истории Хань», спаслось 150 семей во главе с сыном (имя не приводится - Автор) правителя большой орды Цзидоулоу, ушедшего на запад. В их стране была буддийская пагода, якобы, построенная в 292 году до н.э.

Большая группа юэчжи во главе с Цзидоулоу смогла убежать из Таримского бассейна и Ганьсу на северо-запад. Первоначально поселившись в долинах рек Или, Чу и Талас, ушли на побережье Сырдарьи как «Большие юэчжи» [массагеты (большие жаты) -Автор], затем оказались в пределах Бактрии и под предводительством своего царя Герая основали Кушанскую империю. По мнению современных историков (профессор Б.С. Диллон) именно эти юэчжи создали «индуистских жатов (हिन्दू जाट): джаты (70 млн).

Ссылаясь на китайские хроники, проф. А. Абдысадыр уулу сообщает, что племена «шато» до падения Тана (907) находились в Западно-Тюркском каганате как народ чуюэ и служили как вассалы. Шаты в конце VII в. - начала VIII в. находились под властью Тибетского царства.

Первым вассалом был Цзиньшань (沙陀金山) (661- ок. 714), затем его сын Фуго (輔國) (714-742), внук Гудочжи (骨咄支) (742-?) и другие как: Цзиньжун (盡忠) (? - 808), Гэлэй Або (葛勒阿波) (ок. 808 -?), Чжусе Чжи-и (朱邪執宜) (808 -830), Чжусе Чисинь (赤心) (ок. 830/839-887), он же Ли Гочан (отец Ли Кэюна). Они управляли движением кочевников (Термин «кочевник», по мнению некоторых историков, происходит от «ко-чжи» [ко (народ)+чжи (прибывший)], подобно «Юэ-чжи») с экзонимом «шато» (Абдысадыр уулу, 2013), (Абрамзон, 1961: 120).

В 808 году 30 000 юрт шатосцев спешно двигаясь вдоль северного склона Наньшаня (Наньшан (Синьззянь) - другое название горы Усунь. Расположена в южной части реки Или, в провинции Юньнань (или Наньчжао) со столицей г. Куньмин), и по реке Таошуй прибыли в земли Тан (регионы современного Каракорума и Ордоса). В течение 70 лет шато жили там в мире и спокойствии. За период с 830 по 907 год тюрки-шато стали (или сделались) своего рода китайскими поданными. Больше всех при этом отличился Ли Кэюн. Он стал главным вождём шато, в 878 г. приняли участие в освобождении столицы Тан, Чанъана (883) (Чанъань, историческая часть современного города Сиань, являющийся в наст. время административным центром провинции Шэньси. В 202 г. до н.э. была столицей империи Хань (206 г. до н.э. - 220 г. н.э.). Именно здесь, китайцы стали называться «ханьжэнь», людьми «Хань», ханьцами, и это название сохраняется в Китае до сих пор. В 3-6 вв. Чанъань была перестроена и переименована снова в Чанъань и под этим названием являлась столицей Танской династии (618-907) от бунтовщиков (под началом «Триады Хуан Чао» и Чжу Вэнь). Чжу Вэнь был военначальником в районе Кайфына и к 904 г.

контролировал обе столицы империи Тан – Чанъань и Лоян. Император Чжао-Цзун был убит по его приказу, а последний император Тан Ай-ди низложен тремя годами позже и был убит в 908 г. (Maspero, 1928: 118).

В знак благодарности Ли Кэюн был назначен главой всего Шаньси: «В 896 году Ли Кэюн получил новый титул Цзинь-вана (кит. 晉王), а его владения в Шаньси стали называться в 907 княжеством Цзинь» (Абдысадыр уулу, 2013). Отмечается, что в то время, в 907 году, Чжу Вэнь (или Тай-цзу), военный начальник династии Тан, низложил власть своей страны, провозгласил себя императором новой династии «Поздняя Лян».

Поздняя Лян просуществовала (было 7 царей) до 923 г., когда была уничтожена династией Поздняя Цзинь и создана Поздняя Тан [Sin Tang Chou, X, 40 a]. Таким образом создана 2 (3) из 5 династий Китая по линии «шато» (Абдысадыр уулу, 2013). К этим сведениям, российский ученый Исмаилов И., ссылаясь на работу Сыма Гуаня «Цзы-чжи тунцзянь», отмечает, что в 868 году в состав шато на границе с Тан входили татары и некоторые телесские племена (в частности цибя). Возглавлял одно из племен шато, подчинившихся Тан, вождь из племени чигиль (по-китайски чжусе/чуюэ) Чжуе Чжинь. За боевые заслуги он был пожалован браком с китайской знатной дамой из рода Цинь и новым именем Ли Гочан (отец «одноглазого Дракона» Ли Кэюн). Именно к нему, вождю шатов Ли Гочану в критической ситуации обратился император Ли Сюань. Возглавил же правительственную армию сын вождя шато Ли Кэюн (Измайлов, 2023). Однако, император Si - gap - fou обратился за помощью к царю Тагазгаза в городе Туркестане. Тагазгазы, которых еще называют Багаргарами, - это Турки Шато, спасшие китайцев (Joseph de Guignes, 1756).

По высказыванию Измайлова И., до падения империи Тан (907), в 874 году на юге вспыхнуло восстание под обобщающим названием «Триад Хуан Чао» (Измайлов, 1923). Хуан Чао, разбогатева на контрабандной торговле солью, собрал значительную армию недовольных, опираясь на поддержку Триад и недовольство местного населения. смог взять столицу Чанъань и провозгласить себя императором Тан. Казалось, империи Тан пришел конец. Но выяснилось, что захват столицы еще не является гарантией успеха очередного узурпатора. Гораздо большее влияние в стране имели не столичные чиновники, а губернаторы провинций, имевшие свои вооруженные силы.

Умелый, жестокий и смелый командующий Ли Кэюн сумел разобщить войска мятежников и сокрушил их в нескольких полевых сражениях. Хуан Чао был разбит, он бежал и погиб, окруженный врагами. Победивший Ли Кэюн получили высшие почести. В 895 году ему присвоили высший титул Цзинь вана (Золотого князя) и новые владения в северо-восточной провинции Шаньси, которые приобрели статус княжества «Цзинь». А в 907 году произошло окончательное крушение империи Тан, которая распалась на мелкие владения. Данная эпоха (907–960 годы) в китайской истории получила название «Пяти династий и Десяти царств» (Измайлов, 2023).

Ученый А.К. Камалов утверждает, что основными территориями, на которых жили кочевые племена тюрки-шато, на которые опирались императоры Тан, были современные провинции Шаньси и Хэбэй (Камалов, 2017). Здесь обитали уйгуры, сяньбийцы, тангуты, туюйхуни и др. кочевники (кит. фань), а также инкорпорированные в состав шато и уйгуров, согдийцы (Камалов, 2017: 96). В южной части Сычуани отдельные районы перешли под власть государства Наньчжао. Ссылаясь на данных составителей «Кембриджской истории Китая», посвященной Суйской и Танской империям, где говорится, что «большая часть Китая была поделена между независимыми автохтонными губернаторами и некитайского происхождения правителями областей Сясуи (сяньби Тоба Сыгун, 881-890 гг.), Лулун (шато Ли Кэцзюй, 876- 887 гг.), Чэндэ (уйгур-абуз Ван Жун, 883-907 гг.), Датун (Хэлянь До, 880-891 гг.), Дайбэй (шато Ли Гочан, 883-887 гг.), Хэдуна (шато Ли Кэюн, 883-907 гг.) и Чжаоли (шато Ли Госю, 883-890 гг.). В результате, в 907 г. власть некогда могущественной танской

династии была свергнута одним из местных губернаторов - Чжу Вэнем, который в свое время был союзником Хуан Чао, а с 883 г. являлся губернатором Бяньчжоу (Сюань). Чжу Вэнь провозгласил создание династии Поздняя Лян, первой из династий, существовавших в период после распада Танской империи, «эпоху пяти династий» (кит. Удай) (Камалов, 2017). Он добавляет, что «с созданием объединенной империи Сун тюрки-шато исчезли с исторической сцены» (Камалов, 2017).

После падения династии Тан (907) новые династии «Поздняя Лян» в Чанъани (907-923) и «Поздняя Цзин» (907-923) в провинции Шаньси со столицей в Лояне параллельно сосуществовали до 923 года и часто враждовали, особенно после смерти в 908 году Ли Кэюн (Ли Кэюн, которому его сын Ли Цуньсюй посмертно дал титул императора У-ди, происходил из рода Чжусе/Чуюэ и был сыном Чисиня (Ли Гочана) и ему наследовал его сын Ли Цуньсой. В течение 910-913 гг. Ли Цуньсой подчинил себе земли на севере, от Хуанхэ и дальше, завоевал государство Янь, а в 920-921 гг. ещё два княжества. В 923 году Ли Цуньсюй уничтожил династию Лян (Не все историки включают Позднюю Лян в список «Пяти династий» по линии «Шато») и своё княжество Цзинь переименовал в империю «Поздняя Тан» (923-936) и перенёс столицу в древний город Лоян, где была система администрации и титулатуры, которые использовались в последующих государствах Тюркского мира (Joseph de Guignes, 1756).

В 936 г. был свергнут Поздняя Тан силами других тюрков-шатов – киданей во главе с генералом Шэ Кинтаном, со столицей в Кай-фыне (936-946). А их в 946 г. свергли кидани монгольского происхождения, которых называли «варварами» и «Поздней Ханью» (947-951), и четвертой династией из пяти династий по линии Шато, которая, по мнению Моута, была свергнута два года спустя, когда ханьский китаец по имени Го Вэй совершил военный переворот и провозгласил себя императором «Поздней Чжоу» (951-960) (Mote, 1999: 13).

В течение 50 лет, от падения династии Тан до начала правления династии Сун период (907-960), названный западными учеными «периодом столкновения Цзинов и Сунов» (Maspero, 1928) в стране царили внутренние распри и хаос. На севере Китая, пять династий последовательно сменяли друг друга (Поздняя Цзинь, Поздняя Лян, Поздняя Тан, Поздняя Хань и Поздняя Чжоу) и в тот же период, в отдельных регионах южного Китая, доминировали 10 режимов (их было больше-Автор). Они стали известны под общим названием «Десять царств»: У, У Юэ, Минь, У Цзиннань, Чу, Южная Тан, Южная Хан, Северная Хан, Ранняя Шу, Поздняя Шу, Annam (В 602 году объединившая весь Китай империя Суй начала войну против вьетского государства Вансуан, названная китайцами «Зяоти», затем «Зяотяу», а с 679 года – «Аннам дохофу»).

Этот период от свержения правящего монарха Чжао-цзуна / Tchao Siuan (889-904 гг.), короля Танов и возведенного на трон государя-марионетку Ай-ди (905-907 гг.), до прихода Т'ай Тсу, короля династии Сун (960), описывается в 2-х официальных историях из 24 «Истории» Китая как «Периодом Wou Tai (Пять династий)»: «Kieu Wou Tai Che» и «Wou Tai Che». Французский ученый Масперо говорит, что в «Wou Tai Che» приводятся посольства из Чампы (в 951, 957 и 958 годы) и о Коуо Wei, назначенном короле после убийства L Tch'eng Yeou (Yieng Ti), последнего императора династии Поздней Хан (Maspero, 1928: 119).

Несмотря на политическую нестабильность, произошли важные ключевые события как создание новых империй в ЮВА как Вьетнам, Линь и Чампа (с языком «тсат»), начавшееся во времена династии Тан и был одним из самых процветающих в Индокитае. Государство, созданное Ли Кэюном, имело бурную историю, и не закончилась она «после его включения в состав других империй» (Омарова, 2021).

Французский ученый Ж. Масперо рассматривает период «Поздняя Чжаоу», когда «Королевство Чампа» (758-1471) образовалось рядом с Цзяочжи (вьетн.: *Jiāozhǐ*) или Зяоти, название некой части или всего северного Вьетнама, который поглощен Аннамом, установленным династией Тан. Аннам известна в составе Тан с названием «Зяоти» или

«Зяотяу» как южная провинция Китая (679-866) на территории нынешнего Вьетнама. В истории Индокитая Аннам отмечается как «Королевство Чампа») с языком жат (Tsat) и воевал в 1282 г., когда на эти земли вошел монгольский военачальник Согэту. Приводятся там сведения о юэчжи из китайских текстов как жителей ираноязычных европеоидных племен Туркестана, отношения которых с китайцами и хунну были небезоблачными. Малая группа юэчжей ушла на юг (Тибет), где осели у тибетоязычных цянов и были ими ассимилированы как «Малые юэчжи» или представители Ранней и Поздней Чжао-У. Приводится, В 952 г. «в лясских областях Инчжоу, Мочжоу и Ючжоу произошло большое наводнение, из-за которого четыреста тысяч пострадавших бежало в пределы Китая... Император Поздней династии Чжоу приказал местным властям оказать беженцам помощь и расселить их».

Ко времени Ранней Чжао-У, по мнению Масперо, относятся поздние сведения о наиболее древней эпиграфике «Во Кань» с королем Шри Мара и предполагает его идентичность с Цзюлиена (на севере Чампы): «Если мы признаем идентичность Лиена и Шри Мары, его королевство простирается, по крайней мере, до границы страны Каутхара (совр. город Нячанг), где была найдена надпись Во-кана» (Maspero, 1928: 52-57).

Следует отметить, что работа Ж. Масперо очень критикуемая западными, местными и русскими учеными из-за вольности рассуждения, является пока наиболее подробным об истории Индокитая. Она была настольной книгой нескольких поколений археологов Индокитая. Она до сих пор привлекает внимание как исследователей, так и просто любителей истории.

Рассматриваем слабое доказательство того, что «династии» Китая (династия Чжаоу) создали Царство гуптов и жатов в Фунани (Вьетнам и Камбоджа) и составили эпиграфическую надпись Во-Кань «Vo - Canh» (Lem Chuck Moth, 2012), где доказывается, что расцвет империи Гуптов (готов) является одним из знаковых проблем современной индийской истории, так как до сих пор история Индии не предоставила достоверной информации о ее происхождении.

Статья Лем Чука «The Inscription of Vo-Canh» представляет большой научный интерес в связи с тем, что, по мнению автора, на эпиграфической надписи «Во - Кань», в строках 9 и 10 приводятся имена двух первых правителей Гуптов (из Индии), одного по имени Chanda Sri Mararaja Kulavamsa (Чандрагупта II), а другого как Kula Nandana (Нандана), отца и сына, по-видимому, правивших в Прей-нокоре (в Камбодже), которые как жаты (Индии: 70 млн., Индонезии: 30 млн. - Автор) претендуют на свои территории в Юньнани (Наньчжао) в Китае (Lem Chuck Moth, 2012).

Анализ геометрии (формы) слова «шато» как китайского экзонима «沙陀» в Киргизии, показывает, что имеет формулу семантики на пратюркском языке – «джодо» [джод (каз. жат) + о (каз. народ) = жатский народ (рус. «иноземцы»)] или «Jod» / «жод» (каз. жат) [санскр.: जट दжат, пендж. جات жат, фр. Jate). По мнению Азат Абдысадыр уулу, шато относится к крупному кыргызскому племени «Солто», на основе того, что племя солто имело отличную от большинства племен киргизов тамгу (букв. «лунная тамга»), начертание которой близко по начертанию к тамгам древних племен хуй-гэ (уйгур) и хунну (Абдысадыр уулу, 2013: 125). Согласно древнекитайским источникам, предки императора Чжуан-цзуна (908-926), первый император государства Поздняя Тан, правил в 923-926 годы, был из племени «Чжао-у» («шато») первоначально именовавшийся на праалтайском языке «bogde» (иноземный)». Лишь при последующих поколениях выделилось название Шато (с фамилией Чжусэ на побережье реки Чу)». «Шато», как топоним обозначал территорию Джунгарской равнины, с его каменистой, щебневой почвой на пратюркском языке - «jodo» или «Joldo» (涿). По его мнению, от «Жолто» происходит (переход «ж» на «с») этноним «Шато» и транскрибируется как «Чжао-у» (Абдысадыр уулу, 2013: 125).

Термин «шато», используемый у русскоязычных авторов (Павловская, 1984), (Нестеров, 2016), по нашему мнению, идет от старо франкоязычных лингвистов, в частности от почти забытого сегодня автора книги «Всеобщая история гуннов» Жозефа де Гиня (1756). Книга в то время представляла собой синтез всех знаний по истории центральной Азии того времени. Он впервые в 1756 году говорит о «шато» / *Turcs Cha – to* в Тартарии: «L'Empire de la Tartarie passa successivement aux Tartares Khitans & aux Niu - tche qui le possederent jusqu'au tems de Genghis – khan (Joseph de Guignes? 1756). Татарская империя перешла последовательно к киданям и ньютче / *Niu - tche*, владевшими ею до времен Чингисхана. Автор, ссылаясь на книгу «Древние отношения Индии и Китая» Аббата Ренодо / *l'Abbé Renaudot*, арабского автора, сообщает, что «император *Si - gan - fou* обратился за помощью к царю Тагазгаза в Туркестане. Тагазгазы, которых называют Багаргарами - это Турки - Шато, спасшие китайцев» (*Si - gan - fou, alors l'Empereur demanda du secours au Roi de Tagazgaz dans le Turkestan . Les Tagazgaz que l'on appelle aussi Bagargar font les Turcs Cha - to qui secoururent les Chinois*).

Однако отметим, что до него в книге о Тимуре, изданной во Франции в 1722 году, термин «шато» приводится как «*Gete*» (или *Jate*) (*Pétis de La Croix, 1722*), который был транскрибирован на казахский шрифт, как «жете», хотя конечный звук «е» во французском языке не читается и сегодня этот ошибочный термин широко применяется в прессе и в различных научных исследованиях.

Отметим, что индийский историк Б.С. Диллон сообщает, что «изначальное место проживания джатов - земля современного Казахстана» (*Dhillon, 1994: 62*). Этот факт был повторен и утвержден на Московском VII конгрессе по Индии (Кудрявцев З., 1984).

Слово «Жат» является особой проблемой западных исследователей - «ориенталистов». Диссертационная работа *De Feo* посвящена элементам чамской идентичности с языком «жат» (*Tsat*) в её интерпретации как «Чам-Сот» (*Agnes De Feo, 2005*). Народ жат (фр. *Jate*) с экзонимами: «чампажат», «чамжат», мы встречаем в провинциях Нинь Туан и Винь Туан (во Вьетнаме) из уст Кабатона: «*Les Chams Bani qui se disent eux-memes Cham- Jate ou Cham- Pak et Chams dits brahmanistes ne se differentient pas*». в Кампонгчаме (в Камбодже) (*Cabaton, 1901*). Всесторонне исследовала жатский народ Камбоджи французский антрополог *Vassot, J.* как народ из Центральной Азии с религией ислама (шиитского толка), которые комбинирует в себе анимистов и буддистские ритуалы, в дополнение к шаманским наклонностям – «бон», возможно принесённым из Сибири (*Vassot, 1968*). Коллинс термин *Jate* транскрибируют как *Jahed* (*Collins, 1996*).

Наш литературный анализ этноса «шато» - «жатский народ» (иноземцы) в ареале Евразии, включая Южный Сибирь обнаруживает подмену этнонима экзонимами, как хазаржат, «татарцат» «жалаиржат», «буржат», «баскажурт», «иадикут».

Таким образом, по нашему мнению, общепринятый термин «турки-шато» является одним из вариантов названий тюркских племен (экзонимов).

Мы хотели бы войти в дискуссию с авторами как *W. Collins* из-за *Jahed* (плохо верующий), *Agnes De Feo* из-за *Sot* (глупый), *Азат Абдысадыр уулу* и *Измайлов И* из-за идентичности *шато*, и с казахскими учеными, отказавшимися от термина «*жат*» (иноземцы) в пользу *Geme* (*жете* - разбойник), и другими, которые используют этнонимы: *Tsat* (варвары), *Ghots* и *Juts* (вандалы). Что касается «солто», то, по мнению видного советского этнографа *Абрамзона*, «несмотря на то, что Солто входят в состав исходного «этнического ядра» киргизской народности, их происхождение (как и многих других племён правого крыла) не удаётся увязать с какими-либо другими конкретными тюрко-монгольскими или иными племенами существовавшими в период средневековья» (*Абрамзон, 1960*).

Заключение

Народность «тюрки-шато» 沙陀 *туцзюэ* [*туцз* (тюрк) + *юэ* (народ) = тюркский народ] - потомки хуннов из побережья реки Чу, которая как народность возникла между рекой Сырдарья («Мын булак» - город Туркестан с народом «Сыр») и озером Балхаш. Эта народность с названием *Шато* [*шат* (жат) + *о* (народ) = жатский народ = *иноземцы*] в Чаньане и Лояне основали династий (тюркские империи) на современной территории Китая, с названием «Пять династий» (Поздняя Цзинь, Поздняя Лян, Поздняя Тан, Поздняя Хань и Поздняя Чжоу) на севере Китая.

В течение 50 лет от падения династии Тан (907 г.) до начала правления династии Сун, в стране царила внутренняя распри и хаос, Пять династий последовательно сменяли друг друга и в тот же период, в отдельных регионах южного Китая, доминировали 9 (или 10) режимов с названием «Десять царств»: У, У Юэ, Минь, У Цзиннань, Чу, Южная Тан, Южная Хан, Северная Хан, Ранняя Шу, Поздняя Шу, Аннам, под общим названием «Пяти династий и десяти царств» (907-960 гг.).

Основание и укрепление династии Сун при Тай-цзу (960–976), Тай-цзуне (976-997) и Чжэнь-цзуне (997-1022), несмотря на политическую нестабильность, Китай отличается процветающим в китайской истории периодом, важными ключевыми событиями как дальнейшее развитие книгопечатания, создания Вьетнама, Линь-И, Чампы.

Дискурсивный анализ (как говорят другие) *Шат-о* [*шат* (жат) + *о* (народ) = жатский народ = *иноземцы*] названии *шат-о*, транскрибируемый в стране уйгуров как *иадикут* [*иад* (жат) + *кут* (журт) = жатжурт (рус. *иноземцы*)] тюркского племени, сильно влиявшего на политику Северного Китая, показывает слабую доказуемость термина «шато» как этнонима. Геометрия (форма) экзонима «Шато» в Киргизии показывает, что слово имеет форму «沙陀» лишь в Китае со семантикой на пратюркском языке - «*jodo*» или как «*Jod*» («жод») и «звучит как название кыргызского племени Солто». По нашему мнению, оно звучит и по-казахски как «жат» или по-французски *Jate* (англ. *Jut*, санскр.: जट दжат, пендж. جٹ دжат). К тому же наличие генеалогических связей тюрков с правящим танским домом Ли (Тюрки-Шато-Жете) послужило основанием для утверждения о сяньбийско-тюркском происхождении Танской династии.

По мнению некоторых ученых, шато как этнос исчез: «многие из них аккультурировались и ассимилировались с окружающим китайским населением в целом». Но, по мнению западных (особенно французских) ученых они двинулись в глубь Индокитая с языком жат (кит. Tsat), когда процесс санскритизации способствовал созданию новых государств как Линь-И, Чампа и развитию синкретического индуизма и ислама. Например, камбоджийский ученый Лем Чук в связи с эпиграфической надписью «Во-кань», хранимый в Ханое, под влиянием китайских «чжао-у» в ЮВА создались Царство Гуптов (гаут-гот-жат) и Чампа с языком жат в Фунани (Камбоджа, Вьетнам). Данный факт имеет большой научный интерес, так как в случае подтверждения дискурса (гипотезы) автора, что надпись «Во-Кань» составлена Царством Гуптов, а не Кушанов, многие труды, опубликованные в BEFEO, будут пересмотрены.

Автор полагает, что следует изменить геометрию «шат» на термин «жат» с положительным значением - «иноземный». Это позволило бы соотнести разные экзонимы с их принадлежностью к наследию (тсат – не автохтонной, некитайской, тюркской) нации, устранило бы пористость дискриминационных экзонимов (варвары, вандалы, разбойники, глупые, плохо верующие) и подтвердило бы первоначальную этническую идентичность жатов к территории современной Центральной Азии.

Литература:

Абдысадыр уулу, 1925 - *Абдысадыр уулу А.* Об этнониме «Шато» - «Солто» // <https://kghistory.akipress.org/unews/un post:1925> (Дата обращения 29.01.2025).

- Абдысадыр уулу, 2013 - *Абдысадыр уулу А.* Об этнониме «Шато» - «Солто». Бишкек, 2013.
- Абрамзон, 1990 - *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 480 с.
- Baccot, 1968 - *Baccot J.* Syncretisme religieux dans un village Cham du Cambodge. These de Doctorat de 3-è cycle. Paris, EPHE, VI-è sec., 1968
- Гумилев, 1967 - *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. М.: Наука, 1967. 504 с.
- Гумилев, 2019 - *Гумилев Л.Н.* В поисках вымышленного царства. М.: Азбука, 2016. 240 с.
- Dhillon, 1994 - *Dhillon B.S.* History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths, and Jutes. Canada, 1994.
- Измайлов, 2023 - *Измайлов И.* Древняя история татар: таинственные шато – друзья и враги Китая // <https://dzen.ru/a/ZLttqkX3deicMjIE4> 22 июля 2023. (Дата обращения: 31.01.2025).
- Cabaton, 1901 - *Cabaton A.* Nouvelles recherches sur les Chams. Paris: É.FEO, 1901.
- Cambridge History of China, 1979 - *Cambridge History of China* / ed. by D. Twitchett and J.K. Fairbank. Vol. III (Sui and T'ang China). London, 1979.
- Collins, 1996 - *Collins W.* The Chams of Cambodia. Pnom Penh. 1996.
- Crump, 1996 - *Crump J.* Some Problems in the Language. New York, 1950.
- Камалов, 2017 - *Камалов А.К.* Тюрки и иранцы в Танской империи. Алматы: ИД МИР, 2017. 384 с.
- Кляшторный, 1980 - *Кляшторный С.Г.* Версия древнетюркской генеалогической легенды у Ал-Бируни // Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. М., 1980. С. 159-160.
- Кудрявцев, 1992 - *Кудрявцев З.К.* Кастовая система в Индии. М.: Восточная литература, 1992. 679 с.
- Maspero, 1928 - *Maspero G.* Le royaume de Champa. Paris, 1928. 160 p.
- Mote, 1999 - *Mote F.W.* Imperial China: 900-1800. Harvard University Press, 1999. 160 P.
- Нестеров, 2016 - *Нестеров А.Г.* Тюрки шато и тюркская империя Поздняя Тан в Китае в первой трети X века // *Türkolojiya*. 2016. № 1. С. 58-67.
- Joseph, 1756 - *Joseph de Guignes.* Histoire générale des Huns, des Turcs chato, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux // Ouvrage tiré des livres chinois. 1756. Т. 8. С. 34-123.
- Osawa, 2009 - *Osawa.* The Cult-religious relation between Old Turkic Kingship and their sacred mountains in the early periods of the Western old Turkic Kaganate, 2009. P. 55.
- Омарова, 2021 - *Омарова У.А.* Политическая история чамов Чампы. Монография. Санкт-Петербург, 2021. 200 с.
- Pelliot - *Pelliot P.* Related articles. <https://agorha.inha.fr/detail/820>
- Синь бяньу-дай ши пинхуа. Заново составленное пинхуа по истории пяти династий. Глава вторая // URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/X/900-920/Pinhua5_din/framepred2.htm (Дата обращения 27.01.2025).
- Таскин, 1984 - *Таскин В.С.* Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Введение и комментарии. М.: ГРВЛ, 1984. 486 с.
- Фуко, 1994 - *Фуко М.* Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. СПб.: А-сэд, 1994. 280 с.

References:

- Abdysadyr ýýlý A. Ob etnonime «Shato» - «Solto» [About the ethnonym “Chateau” - “Solto”] // https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1925 (Data obraeniia 29.01.2025). [In Rus].

Abdysadyr ýýlý, 2013 - *Abdysadyr ýýlý A.* Ob etnonime «Shato» - «Solto» [About the ethnonym “Chateau” - “Solto”]. Bishkek, 2013. [In Rus].

Abramzon, 1990 - *Abramzon S.M.* Kirgizy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kýltýrnye svyazi [The Kyrgyz and their ethnogenetic and historical-cultural connections]. Frýnze: Kyrgyzstan, 1990. 480 s. [In Russian].

Baccot, 1968 - *Baccot J.* Syncretisme religieux dans un village Cham du Camboge. These de Doctorat de 3-è cycle. Paris, EPHE, VI-è sec., 1968

Gumilev L.N. - *Gumilev L.N.* Drevnie tiurki [Ancient Turks]. M.: Naýka, 1967. 504 s. [In Rus].

Gumilev, 2016 - *Gumilev L.N.* V poiskah vymyshlennogo tsarstva [In search of an imaginary kingdom]. M.: Azbýka, 2016. 240 s. [In Rus].

Dhillon, 1994 - *Dhillon B.S.* History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths, and Jutes. Canada, 1994.

Izmailow, 2023 - *Izmailow I.* Drevniaia istoriia tatar: tainstvennye shato – drýzia i vragi Kitaia // <https://dzen.ru/a/ZLtkX3deicMjLE4> 22 iiýlia 2023. (Data obraeniia: 31.01.2025).

Cabaton, 1901 - *Cabaton A.* Nouvelles recherches sur les Chams. Paris: É.FEO, 1901.

Cambridge History of China, 1979 - *Cambridge History of China* / ed. by D. Twitchett and J.K. Fairbank. Vol. III (Sui and T'ang China). London, 1979.

Collins, 1996 - *Collins W.* The Chams of Cambodia. Pnom Penh. 1996.

Crump, 1950 - *Crump J.* Some Problems in the Language. New York, 1950.

Kamalow, 2017 - *Kamalow A.K.* Turki i irantsy v Tanskoi imperii [Turks and Iranians in the Tang Empire]. Almaty: ID MIR, 2017. 384 s. [In Rus].

Kliashtornyi, 1980 - *Kliashtornyi S.G.* Versiia drevnetiýrkskoi genealogicheskoi legendy ý Al-Birýni [Al-Biruni's version of the ancient Turkic genealogical legend] // *Srednevekovyi Vostok.*

Istoriia. Kultura. Istochnikovedenie, 1980 - *Istoriia. Kultura. Istochnikovedenie.* M., 1980. S. 159-160. [In Rus].

Kýdriavtsev, 1992 - *Kudriavtsev Z.K.* Kastovaia sistema v Indii [Caste system in India]. M.: Vostochnaia literatýra, 1992. 679 s.

Maspero, 1928 - *Maspero G.* Le royaume de Champa, Paris, 1928. 160 p. [In Rus].

Mote, 1999 - *Mote F.W.* Imperial China: 900-1800. Harvard University Press, 1999. 160 P.

Nesterow, 2016 - *Nesterow A.G.* Tiýrki shato i tiýrkskaia imperiia Pozdniaia Tan v Kitae v pervoi treti X veka [The Shato Turks and the Late Tang Turkic Empire in China in the first third of the 10th century] // *Türkologiya.* 2016. № 1. S. 58-67. [In Rus].

Joseph de Guignes, 1756 - *Joseph de Guignes.* Histoire générale des Huns, des Turcs chato, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux // Ouvrage tiré des livres chinois (1756). T. 8. C. 34-123.

Osawa, 2009 – *Osawa.* The Cult-religious relation between Old Turkic Kingship and ther sacred mountains in the early periods of the Western old Turkic Kaganate, 2009. P. 55.

Omarowa, 2021 - *Omarowa U.A.* Politicheskaia istoriia chamov Champy [Political History of the Chams of Champa]. Monografiia. Sankt-Peterbýrg, 2021. 200 s. [In Rus].

Pelliot - *Pelliot P.* Related articles. <https://agorha.inha.fr/detail/820>

Sin bianý-dai shi pinhýa. Zanova sostavlennoe pinhýa po istorii piati dinastii. Glava vtoraia [The Newly Compiled Pinghua of the Five Dynasties] // URL: [https:// www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/X/900-920/ Pinhua_5_din/framepred2.htm](https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/X/900-920/Pinhua_5_din/framepred2.htm) (Data obraeniia 27.01.2025). [In Rus].

Taskin, 1984 - *Taskin V.S.* Materialy po istorii drevnih kochevyh narodov grýppy dýnhý [Materials on the history of the ancient nomadic peoples of the Dunhu group]. Vvedenie i kommentarii. M.: GRVL, 1984. 486 s. [In Rus].

Fuko, 1994 - *Fuko M.* Slowa i vei: Arheologiia gýmanitarnyh naýk [Words and Things: Archaeology of the Humanities]. - SPb.: A-cad, 1994. 280 s. [In Rus].

¹ Омаров Е.М., ² Омарова У.А., ³ Шамшиденова Ф.М.

¹ Д.А. Қонаев атындағы Еуразия заң академиясы, Алматы қ., Қазақстан.

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: ¹ Erlik017@mail.ru, ² unsiyakz@mail.ru, ³ fakiya.sh.1960@gmail.com

ШАТО ТҮРКІЛЕРІ – «ЖОҒАЛҒАН» ЖАТ ЭТНОСЫ: «ҚЫТАЙДЫҢ БЕС ДИНАСТИЯСЫ»

Аңдатпа. Мақалада «Қытайдың бес әулеті» кезеңіндегі түркі-шато атты көне халықтың тарихы Түркістандағы прототүркі тектес халықтар, Тан әулеті және Үндіқытай аймағымен өзара байланысы контекстінде қарастырылады. Алғаш рет «шато» терминінің әртүрлі фонетикалық және семантикалық нұсқалары — «шат-о», «багаргарам», «жете», «тсат», «сот», «жахед» — талданады. Автор көне этнонимді қайта қарастырып, оны «жат» ұғымымен байланыстырады, бұл атау «бөтен» немесе «өзге текті» мағынасында түсіндіріледі. Мақаланың мақсаты — түркі-шато этносының Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарымен тарихи-лингвистикалық және мәдени ортақтығын анықтау, сондай-ақ оның өзгерген этнонимдік формаларда жалғасқанын негіздеу. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: «Қытайдың бес әулеті» кезеңіне қатысты деректерді талдау; этнос атауының түрлі нұсқаларын салыстыру; олардың тілдік трансформациясын зерттеу; өңірлер арасындағы мәдени-тарихи байланыстарды айқындау. Зерттеудің әдіснамалық негізін М. Фуконың дискурстық талдау әдісі құрайды, ол тарихи нарративтерді құрылымданған білім жүйесі ретінде қарастырып, олардың көпмәнділігі мен үзіктілігін мойындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи және лингвистикалық әдістер қолданылды. Қорытындыда «жат» этносы жойылып кетпей, трансформацияланып, кейбір халықтар мен тілдік топтардың атауларында сақталғаны туралы тұжырым жасалады. Оның мұрасы Үндістан мен Оңтүстік-Шығыс Азияның мәдени-тілдік кеңістігінде байқалады, бұл ежелгі өркениеттер арасындағы байланыстардың дәстүрлі тарихнамада көрсетілгеннен әлдеқайда терең әрі ауқымды екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: Түркі-шато, Джаттар, Қытайдың бес династиясы және он патшалығы, Юэчжи, Цзяочжи.

¹ Omarov E.M., ² Omarova U.A., ³ Shamshidenova F.M.

¹ D.A. Konayev Eurasia Lae Academy, Almaty, Kazakhstan.

² Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan.

³ Abay Kazakh National pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹ Erlik017@mail.ru, ² unsiyakz@mail.ru, ³ fakiya.sh.1960@gmail.com

TURKEY-SHATO – ETHNOS «ZHAT»: «FIVE DYNASTIES OF CHINA»

Abstract. The article examines the history of the ancient Turkic-Shato people during the period of the “Five Dynasties of China” in the context of interactions between proto-Turkic populations of Turkestan, the Tang dynasty, and the regions of Indochina. For the first time, various phonetic and semantic interpretations of the term “Shato” are analyzed, including “shat-o,”

“bagargarām,” “jete,” “tsat,” “sot,” and “jakhed.” The author reconstructs the ancient ethnonym and proposes its connection with the concept “zhat,” interpreted as denoting “alien” or “foreign” origin.

The aim of the article is to identify the historical, linguistic, and cultural commonality of the Turkic-Shato ethnos with the peoples of Central and Southeast Asia, as well as to substantiate the continuity of its development in transformed ethnonymic forms. To achieve this aim, the following objectives are set: to analyze sources on the history of the “Five Dynasties of China”; to compare various forms of the ethnonym; to investigate their linguistic transformations; and to reveal cultural and historical connections between the regions.

The methodological framework of the study is based on Michel Foucault’s discourse analysis, which allows historical narratives to be considered as structured systems of knowledge characterized by multiplicity and discontinuity. In addition, comparative-historical and linguistic methods are employed.

The conclusion asserts that the “zhat” ethnos did not disappear but transformed, preserving itself in the names of certain peoples and language groups. Its legacy can be traced in the cultural and linguistic space of India and Southeast Asia, indicating deeper and broader interconnections among ancient civilizations than is commonly assumed in traditional historiography.

Keywords: Shato Turks, Jats, Five Dynasties and Ten Kingdoms of China, Yuezhi, Jiaozhi.

Информация об авторах:

Омаров Ерлік, Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева, магистрант 2 курс, Алматы, Казахстан

Омарова Унсия, кандидат исторических наук, ст. преподаватель Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Шамшиденова Факия, кандидат исторических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Омаров Ерлік, Д.А. Қонаев атындағы Евразия заң академиясы, 2 курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Омарова Унсия, тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Шамшиденова Факия, тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Omarov E. - D.A. Konayev Eurasia Law Academy, Almaty, master's student, 2nd year Kazakhstan.

Omarova U.A., candidate of historical sciences Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan

Shamshidenova F.M., candidate of historical sciences, Abay Kazakh National pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 1 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

*¹Жұбатова Б.Н. ²Ахметбекова А.К.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz, ²Akbota.Akhmetbekova@kaznu.edu.kz

ШЫҒЫС ЖАЗБА ДӘСТҮРІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсатына жазба дәстүрдің әмбебап теориясы негізінде ескі қазақ жазба тілі құбылысына кешенді талдау жүргізу арқылы оның ұлттық тілдердің қалыптасуына дейінгі ислам өркениетіндегі кітаби жүйеге қатысын танытатын типологиялық сипатын ашу жатады. Зерттеу міндеттеріне ескі қазақ жазба әдеби тіл құбылысына байланысты кітаби тіл, ортаазиялық жазба әдеби тіл, шағатай тілі ұғымдарын нақтылау; араб-парсы (исламдық) жазба дәстүрі ұғымын лингвистикалық және өркениеттік тұрғыдан анықтау; ескі қазақ жазба тілі мәтіндеріндегі араб-парсы жазба дәстүрінің тілдік және дискурсивтік белгілерін айқындау; ислам өркениеті кеңістігінде жазба дәстүрге сүйенген ескі қазақ жазба тілінің қазақ интеллектуалдық тарихындағы рөлін анықтау кіреді. Зерттеу нысаны – тарихи-лингвистикалық және мәдени құбылыс ретінде танылған ескі қазақ жазба әдеби тілі. Зерттеу пәні – ескі қазақ жазба тілінің типологиялық, функционалдық және жанрлық-стильдік сипаты. Зерттеу гипотезасы: араб-парсы (исламдық) жазба дәстүрі ескі қазақ жазба тілінің құрылымдық, функционалдық және жанрлық қалыптасуына әсер еткен өркениеттік-лингвистикалық эталон ретінде танылады. Ескі қазақ жазба тілін назардан тыс қалдыруға тырысқан кеңестік кезеңдегі редуccionистік бағыт пен islamicate бағытын салыстыру ескі қазақ жазба тілін көпқырлы мәдени-тілдік құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін көрсетті, себебі ол діни дискурспен ғана шектелмейді. Зерттеу материалдарына ескі қазақ жазба тілінде араб жазуымен жазылған мәтіндер жатады: Қадырғали Жалайыридің «Жами'ат тауарих» (XVI ғ.) шежіресі, Зерттеудің эмпирикалық материалдарына араб графикасымен жазылған ескі қазақ жазба тіліндегі Қадырғали Жалайыридің «Жами'ат тауарих» (XVI ғ.) шежіресі, сондай-ақ XX ғ. басында жарық көрген қисса-дастандар сияқты мәтіндер жатады. Сонымен қатар ескі қазақ жазба тіліне арналған Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымұлы, Г.Мамырбек зерттеулерін қамтиды. Шығыс жазба дәстүрінің теориялық-әдіснамалық негізін Дж. Гуди, М. Ходжсон, У. Онг, Ш. Поллок және т.б. зерттеулері құрайды. Мақалада тарихнамалық (историографиялық), салыстырмалы-тарихи, лингвистикалық талдау әдістері қолданылады. Зерттеу жаңалығына жазба дәстүрдің тілдік құрылымдарға кешенді ықпал еткенін анықтау жатады. Ескі қазақ жазба тілі алғаш рет тарихи-мәдени контексте қалыптасқан, канондық үлгілер мен нормаларға сүйенген және жазбаша дискурстың өзіндік нормаларын ұсынған жүйе ретінде бағаланады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі грантының шеңберіндегі «BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодологиялық зерттеу» ғылыми жобасының қолдауымен орындалды.

Кілт сөздер: ислам өркениеті, ескі қазақ жазба тілі, араб-парсы жазба дәстүрі, кітаби тіл, шағатай тілі, ортаазиялық жазба әдеби тіл дәстүрі, жазба тілдердің әмбебап теориясы

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі екі түрлі мәселемен анықталады. Оның біріншісі араб жазумен хатқа түскен қолжазбалармен байланысты. Соңғы уақытта Қазақстанда қолжазбаларды жинау, сақтау және зерттеу мәселелеріне үлкен көңіл бөлінуде. Осыған байланысты зерттеу орталықтары ашылып, қолжазбаларды ғылыми айналымға түсіру ісіне байланысты ғылыми

жобалар орындалуда. Қазақстандағы деректанудың дамуы мен міндеттері арнайы қарастырылды (Қалиева, Мустафаева, 2025). Мәдени мұраны зерттеу ісінің жандануы тарихшылар, әдебиеттанушылар, шығыстанушылар және т.б. мамандар арасында лингвистикалық термин ретінде қалыптасқан ұғымдарды түсінудегі бірізділікті қалыптастыру қажеттігін байқатады. Тарихи жәдігердің тілін, жанрын анықтау мәселесінде ұғымдардың нақтылығы, терминдердің бірізділігі қажет-ақ. Осыдан келіп, қазақ тіл біліміндегі *ортаазиялық жазба әдеби тіл, ескі қазақ жазба әдеби тілі, кітаби тіл, шағатай тілі* деген терминдер мен ұғымдарды сараптап, айқындап алу қажеттігі пайда болды. Ал екіншісі ескі қазақ тілі бастауларының бірі болып табылатын жазба дәстүрмен байланысы. *Ескі қазақ жазба тілі* (бұдан әрі - ЕҚЖТ) деген құбылыс өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап қазақ лингвистерінің назарын аудара бастаған болатын. Бүгінгі күні бұл феноменнің қазақ тілінің тарихында алатын орны, даму динамикасы біршама зерттелгенмен, ЕҚЖТ-нің бастауларымен байланысты *жазба дәстүр* әлі күнге дейін қарастырылмады.

Түркі тілдерінің тарихындағы ортаазиялық әдеби тіл деп аталатын ортақ тілдік дәстүрдің ескі қазақ жазба тілінің қалыптасуындағы рөлін анықтау тек қана тілдің тарихына емес, сонымен бірге интеллектуалдық тарихымызға қатысты құнды мәліметтер беретіні анық. Түркологияда тілдік дәстүр мәселесін зерттеу қажеттілігіне мән беріп, олай болмаған күнде әдеби тілдің қалыптасуы белгілі бір этностың диалектісімен ғана байланысты деген сыңаржақ пікір орын алатынын ғалымдар өткен ғасырдың 90-жылдарында ескерткен болатын (Тенишев, 2000).

ЕҚЖТ-ін арнайы зерттеуге соңғы онжылдықтарда назар аударылып келеді. Ол әдеби тілдің қалыптасуындағы кеңестік көзқарасты қайта қараумен, тіл дамуындағы еуроцентристік модельдерден бас тартумен байланысты. Классикалық тарихи-лингвистикалық парадигма аясында ескі қазақ жазба тілі қазіргі қазақ тілінің дамуындағы белгілі бір кезең ретінде түсіндіріліп келді. Алайда бұл әдіснамалық тұрғыдан шектеулі, себебі ол Шығыс жазба дәстүрлерінің ұлттық тіл қалыптасқанға дейінгі сипатын жоққа шығарады, мұнымен бірге жазба әдеби тілдің дамуындағы өркениеттік контекстке көңіл бөлінбейді. Осы тұста Э.Р. Тенишевтің мына сөзі ойға оралады: «Жазба ескерткішті филологиялық талдау, оның тілін зерттеу ормандағы жеке тұрған ағашты зерттеу секілді: орман – оны құрайтын элементтерге (ағаштарға) қарағанда сапалық тұрғыдан басқа құбылыс, яғни орманның өзі назардан тыс қалады. Алайда орман туралы түсінік қалыптастырып, сол арқылы ағаштардың қасиеттері туралы білу мүмкіндігіне қол жеткізу керек қой. Ағаштардың қасиеттері туралы түсінік ағашты жеке-дара алып қарастырғанда, назарға ілікпейді»⁵ (Тенишев, 2000:39). Мұндағы айтпағымыз: ЕҚЖТ құбылысын жеке қарастырмай, жазба дәстүрмен байланысты қарастыру қажет.

Шығыс мәдениеттеріне ортақ бір белгі бар: ол – жазба дәстүрінің стандартты ұлттық тілден бұрын қалыптасуы. Мысалы, санскрит, вэньянь, араб тілі сияқты классикалық шығыс жазба тілдері кітаби, диалектіден жоғары тұрған, этнос қалыптасуына дейін қызмет атқарған жүйелер ретінде танылып, дін, әкімшілік және білім беру салаларына қызмет етті. Олар адамдар арасындағы күнделікті қарым-қатынасты қамтамасыз етуге емес, мәдени дәстүрді қалыптастыру, билікті символдық тұрғыдан легитимді деп таныту, білімді институциялау сияқты маңызды рөлдерді атқарды. Осы тұрғыдан ЕҚЖТ де мұсылман Шығысы өркениетінің шеңберінде қарастырылуы керек. Мұндай талдау метатеориялық әдіснама ретінде қарастыратын шығыстанудағы, әлеуметтік лингвистикадағы, жазу теориясындағы Шығыс жазба тілдерінің әмбебап теориясына жүгінуді қажет етеді. Бұл ЕҚЖТ қызметін, құрылымын, мәдени рөлін қайта пайымдауға және тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан ЕҚЖТ жеке тілдік жүйе ретінде жеткілікті сипатталғанымен, ендігі жерде оның исламдық араб-парсы жазба дәстүрі аясындағы өркениеттік, институционалдық және

---

⁵ Орысшадан аударған өзіміз

мәдени-лингвистикалық табиғатына арнайы теориялық модель негізінде кешенді түрде зерттеу қажеттігі бар.

Қазақ тіл білімінде ЕҚЖТ мәтіндерінің тілдік ерекшеліктері, графикасы, лексика-грамматикалық құрылымы, тарихи кезеңдері мен мәтіндер корпусы анықталып, тарихи лингвистика тұрғысынан сипатталды. Соның нәтижесінде ЕҚЖТ-нің дербес тілдік құбылыс екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденді. Осыған қарамастан, қазіргі кезеңде бұл мәселенің жаңа теориялық деңгейде қайта қарастырылатын аспектілері бар. Атап айтқанда, ескі қазақ әдеби тілінің араб–парсы исламдық жазба дәстүрі аясында қалыптасуы, оның осы дәстүрдің аймақтық нұсқасы ретінде қызмет етуі, сондай-ақ жазба тілдің өркениеттік, институционалдық және мәдени-лингвистикалық табиғаты әлі күнге дейін арнайы теориялық модель негізінде кешенді түрде талданған жоқ. Көптеген зерттеулерде ескі қазақ жазба тілі араб графикасымен жазылған мәтіндер тілі ретінде сипатталып, көбіне лексикалық деңгейдегі араб және парсы кірме элементтерін талдаумен шектеледі. Алайда қазіргі гуманитарлық ғылымда жазба тіл ұғымы тек графикамен немесе тілдік элементтердің жиынтығымен ғана емес, жазба дәстүр, мәтін өндіру институттары, жанрлық жүйе, нормативтік модель және мәдени легитимация тілі сияқты кешенді категориялар арқылы түсіндіріледі. Осы тұрғыдан алғанда, ЕҚЖТ негізіндегі дәстүрлік бастауларды, мәдени-лингвистикалық үлгілерді айқындау өзекті ғылыми міндеттер қатарында.

Осылайша, ескі қазақ әдеби тілі жеткілікті деңгейде сипатталған тілдік жүйе болғанымен, оның араб-парсы жазба дәстүрімен сабақтастығы, исламдық кітаби мәдениет аясындағы қызметі мен мәдени-лингвистикалық табиғаты арнайы теориялық тұрғыдан кешенді зерттеуді қажет етеді. Бұл жағдай зерттеу тақырыбының ғылыми өзектілігін айқындайды және оның қазіргі тіл білімі мен жазба дәстүрлер теориясы үшін маңыздылығын көрсетеді.

Мақаланың мақсаты – жазба тіл дәстүрінің әмбебап теориясы негізінде ескі қазақ жазба тілі құбылысына кешенді талдау жүргізу арқылы оның ұлттық тілдердің қалыптасуына дейінгі өркениеттік кітаби жүйеге қатысын танытатын типологиялық сипатын ашу. Зерттеу міндеттеріне ЕҚЖТ-не байланысты кітаби тіл, ортаазиялық жазба тіл, шағатай тілі ұғымдарын нақтылау; араб-парсы (исламдық) жазба дәстүрі ұғымын лингвистикалық және өркениеттік тұрғыдан нақтылау; ЕҚЖТ мәтіндеріндегі араб-парсы жазба дәстүрінің тілдік және дискурсивтік белгілерін айқындау; ислам өркениеті кеңістігінде жазба дәстүрге сүйенген ЕҚЖТ-нің қазақ интеллектуалдық тарихындағы ролін анықтау кіреді.

Зерттеу нысаны – тарихи-лингвистикалық және мәдени құбылыс ретінде танылған ескі қазақ жазба әдеби тілі. Зерттеу пәні – ескі қазақ жазба тілінің типологиялық, функционалдық және жанрлық-стильдік сипаты.

Зерттеу гипотезасы: араб-парсы (исламдық) жазба дәстүрі ескі қазақ жазба тілінің құрылымдық, функционалдық және жанрлық қалыптасуына әсер еткен өркениеттік-лингвистикалық эталон ретінде танылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада қолданылған зерттеу материалдарын екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші топты (немесе біріншілік материал) ескі қазақ жазба тілінде араб графикасымен жазылған мәтіндер құрайды. ЕҚЖТ-нің алғашқы үлгісі болып танылатын Қадырғали Жалайыридің «Жами’ат тауарих» (XVI ғ.) атты шежіресі, XX ғ. басында араб жазуымен кітап болып жарық көрген қиссалардан Ж.Шайхусламұлының «Қисса-и Йусуф ‘әлейһи-с-сәләм илән Зулейха мәс’әласы» (Қазан, 1917), «Қисса’и ‘Абд ‘әл-Мәлік» (Қазан, 1909) қисса-дастандары алынды. Эмпирикалық материалдар ретінде (Қадырғали Жалайыридің «Жами’ат тауарих» (XVI ғ.) атты еңбегі, эпистолярлық материалдар) Р. Сыздықова, Б. Әбілқасымов, Ғ. Мамырбек зерттеулерінде берілген түпнұсқа мәтіндердің факсимелелерінен алынды.

Зерттеу материалдарының екінші тобына ескі қазақ жазба тіліне арналған маңызды еңбектер болып есептелетін жоғарыда аталған авторлардың зерттеулері жатады. Бұл зерттеулерде ескі қазақ жазба мәтіндерінің тілдік фактілері ғылыми айналымға енгізіліп, жүйеленіп, егжей-тегжейлі сипатталған, орфографиялық, морфологиялық және лексика-семантикалық ерекшеліктердің мысалдары ұсынылған. Тарихи синтаксис мәселелеріне арналған Т.Р.Қордабаев еңбегі (Қордабаев, 1964) ЕҚЖТ-ін зерттеуді мақсат етпейді, араб-парсы жазба дәстүрін қарастырмайды, соған қарамастан бұл дәстүрдің синтаксистік деңгейдегі көрінісін тануға эмпирикалық материал ұсынады. Осылайша, аталған еңбектер әрі зерттеу материалдары да, әрі дереккөз де бола алады. Материалдар мен дереккөздер араб жазуымен жазылған жазба деректерді де, бізге дейінгі зерттеушілердің еңбектерінде келтірілген тілдік деректердің репрезентативті корпусын да қамтиды. Шығыс жазба дәстүрінің теориялық-әдіснамалық негізін анықтауда Дж. Гуди (Goody, 2000), М.Ходжсон (Hodgson, 1974), У.Онг (Ong, 1982), Ш.Поллок (Pollock, 2006) сияқты еуропалық ғалымдардың еңбектеріне сүйендік. Бұлардың барлығы бізге дәстүрлі филологиялық дәлдікті ескі қазақ жазба тілін өркениеттік контексте қайта қарастыруға бағытталған жаңа әдіснамалық тәсілмен біріктіруге мүмкіндік береді.

Мақалада тарихнамалық (историографиялық), салыстырмалы-тарихи, лингвистикалық талдау әдістері қолданылады.

Тарихнамалық (историографический) талдау әдісі талдау шағатай тілі, ескі қазақ жазба тілі, ортаазиялық жазба тілі сияқты тілдік құбылыстар мен дәстүрді зерттеуге арналған кеңестік, посткеңестік және әлемдік кеңістіктегі ғылыми бағыттарды зерделеуде қолданылды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс ескі қазақ жазба тілін шағатай тілімен салыстыруда, олардағы функционалдық, жанрлық, графикалық ортақтықтарды анықтауда қолданылды. Жазба тіл дәстүрінің негізгі белгілерін анықтауға, сонымен бірге ескі қазақ жазба тілінің аймақтық-локальдық ерекшелігін нақтылауға көмектесті.

Текстологиялық талдау нақты жазба ескерткішті олардың тарихи, мәдени және әлеуметтік контексте исламизация (islamicate) концепциясына негізделген құбылыс ретінде қарастырады. Зерттеудің теориялық тұжырымдарын иллюстрациялаудағы мәтіндерден алынған мысалдарды пайдалану болып табылады.

Екіншілік талдау әдісі (қайта талдау) әдісі ғылыми зерттеулерде қолданылған мысалдарды өз жұмысымызда пайдалануды білдіреді. Мысалы, Т.Қордабаевтың қазақ тілінің тарихи синтаксисін зерттеуге арналған жұмысындағы материалдарды біз өз талдауымызда қайта қолдандық. Сипаттау, шолу түріндегі зерттеулер белгілі бір мәтіннің тілін сипаттап, тілдік құбылыстарды тіркеп, тілдік фактілер ұсынады. Мұндай материалдарды дәл сол үлгілердің орын алу себептерін түсіндіруде қайта қолдануға болады.

Талқылау

Ескі қазақ жазба тілінің түркологияда және қазақ тіл білімінде зерттелуіне шолу ғылыми әдебиетті екіге бөліп қарастыруға болатынын көрсетті: кеңестік және посткеңестік кезең.

Кеңестік түркологияда ЕҚЖТ ұғымы *шағатай тілі, ортаазиялық жазба әдеби тіл* деп аталған құбылыстарға, негізінен, қазақ жазба әдеби тілінің тарихына, ондағы кітаби тіл, шағатай әдеби дәстүрі, араб-парсы кірме лексикалық бірліктері деген мәселелер қатарында сөз болады.

Кеңестік қазақ тіл білімінде зерттеліп отырған құбылыс өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап қарастырыла бастайды. Аталған феноменге көне қазақ жазба әдеби тілі (Мұсабаев, 1952), ескі қазақ жазба тілі (Әбілқасымов, 1982), түркінің локальдық-қазақтық түрі (Сыздықова, 1984) атаулар беріліп, мәселе ретінде көтеріліп келді. Тілдік дәстүр, жазба әдеби тіл дәстүрімен тікелей байланысты араб, парсы кірме сөздерін зерттеу мәселесінде тек

таза лингвистикалық заңдылықтарға емес, халықтардың әлеуметтік, мәдени, рухани дүниесінің тарихына, исламның, оқу ағартудың, поэтикалық дәстүрдің сыры мен тарихына үңілу қажеттігін ескерткен Р.Сыздықова пікірі (Сыздықова, 2014: 81) әлі де күн тәртібінде. Жалпы, жазба тіл дәстүрін зерттеуге шақыру академик Р.Сыздықованың қазақ әдеби тілінің тарихына қатысты барлық еңбектерінде бой көтереді. Оны «болашақта қарастырылатын мәселе» деп қысқа қайыруының да өз себептері бар деп топшылаймыз. Ол кеңестік идеологиямен байланысты. XX ғасырдың басына дейін қоғамға қызмет еткен жазба дәстүр араб жазуымен байланысты болды, ал бұл дәстүрдің бастауларында ислам өркениеті жатқаны мәлім. Дінге шектеу қойылған заманда бұл мәселені көтерудің өзі оңай болмағанын түсінеміз. Ислам өркениеті, араб-парсы жазба дәстүрінің мәселелері кеңестік идеологияға қайшы келгендіктен, ол туралы жазуға шектеу қойылған да болар. Алайда қазақ тілінің тарихында XV ғасырдан бастап, XX ғасырдың басына дейін кезеңге дейін жеткен араб жазулы мәтіндердің тілі, ЕҚЖТ мәселесіне соқпай, оны қатысты зерттеулерде айналып өту мүмкін емес еді. Сондықтан Қадырғали Жалайыридің шежіресі, Абай, Ыбырай, Шоқан, «кітаби ақындар» деген атпен танылған қиссашыл ақындар шығармаларын қарастырғанда, бұл құбылыс үнемі аталып жүрді. Сондықтан аталған кезеңдерді зерттеген еңбектерде ЕҚЖТ мәселесі қозғалады.

Ислам өркениеті контексіндегі жазба тіл дәстүрінің белгілерін сақтаған ЕҚЖТ немесе *кітаби тіл* феноменіне кеңестік кезеңде әділ баға берілмей келді. Мұны әдіснамалық редуccionизм деп сипаттауға болады. Мұнда көпқырлы тілдік және мәдени құбылыстарға «діни» деген айдар тағылып, көп уақытқа дейін өз дәрежесінде зерттелмей келді. С.Малов, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев сынды ғалымдардың бірқатары, әсіресе діни қиссалардың тіліне *қоспа тіл, жаргон тіл, суррогат тіл* деген ат берді, кейде өз пікірлерін өзгертіп те жатты. Қалай болғанда да кітаби тілдің қазақ әдеби тіліндегі рөлін жокқа шығара алмады. Кеңес кезеңіндегі зерттеулерінде Р.Сыздықова, Ә.Әбілқасымов бастаған ғалымдар кітаби тіл құбылысына оң баға беріп, оның болашақта зерттелетін мәселелер қатарына қосты.

Ал мәселенің арнайы зерттелуі кеңес дәуірінен кейінгі кезеңде қолға алынды. Мұндай зерттеулер әзірге санаулы. Оларға ЕҚЖТ -нің әртүрлі тілдік қырларын қарастыратын Н.Уәли, М.Малбақов, Ғ.Мамырбек, Е.Өмірбаев, Д.Әбіләшімұлы зерттеулерін жатқызамыз. Ескі қазақ жазба тілін дербес ғылыми нысан ретінде қарастыруға бағытталған зерттеулер қатарында Ғ.Мамырбектің монографиясы (Мамырбек, 2024) лингвистикалық талдауларына қоса, жазба үлгілердің транскрипциясымен бірге факсимилелерін ұсынуымен құнды. Аталған еңбектерде араб жазулы қазақ мәтіндерінің фонетикалық, морфологиялық, лексика-семантикалық ерекшеліктері талданады.

Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов, Ә.Құрышжанов, Н.Уәли, Ғ.Мамырбек т.б ғалымдар зерттеулері ЕҚЖТ-нің қазақ тілінің қалыптасу тарихына сипаттап, ЕҚТ жазылған мәтіндерге жан-жақты лингвистикалық талдау жасайды. Бұған қоса ЕҚЖТ-дегі мәтіндердегі араб, парсы лексикасының мол қолданылу себебін тек қана тілдік байланыстардан емес, тілдік дәстүрден іздеу керек деген пікірлер орын алды. Оның генезисін ислам өркениетімен байланыстыра қарастыру туралы ұсыныстар да болды (Сыздықова (б), 2014: 81). Бұл лингвистикалық талдаулар материалды эмпирикалық сипаттауға қосылған үлес деп тануға болады, алайда олар лингвистикалық талдаумен шектеледі. ЕҚЖТ құбылысын, оның генезисін ислам өркениеті контексіндегі дәстүр ретінде қарастыру ендігі жерде шығыстанушылардың міндеті болмақ.

Әдебиетке шолу ЕҚЖТ зерттеуде Шығыс жазба әдеби тілдеріндегі типологиялық және өркениеттік ерекшеліктер зерттелмей келгенін көтерілген көрсетті. Алайда араб-парсы жазба дәстүрінің өзге түркі жазба тілдеріндегі ықпалына қатысты жүйелі еңбектің болмауы да біздің зерттеуіміздің әдіснамалық шектелуіне әкеледі. Біздің мақаламыз осы бағыттағы алғашқы талпыныс болғандықтан, барлық мәселені қамти алмайтынын ескертеміз. Мақала

бағдарламалық сипатқа ие, мұнда қозғалатын мәселелер болашақта арнайы зерттеуге лайық деп есептеймін.

Шығыстану мен тарихи лингвистикада Шығыстағы жазба тіл құбылысы ерекше тілдік жүйе болып танылады. Жазба тілдің қалыптасуы кітаби мәдениет, діни білім беру және әкімшілік практика сияқты әлеуметтік-мәдени институттармен байланысты. Тіл мәтіндер, оқу канондары және танымал жазба үлгілер арқылы «бекітіліп», ұрпақтан ұрпаққа жетеді (Goody, 2000:64). Соның нәтижесінде жазба әдеби тіл лингвистикалық қана емес, сонымен бірге діни, құқықтық және ғылыми білімдерді қамтитын өркениеттік ақпараттарды жеткізуші ретінде танылады (Hodgson, 1974).

Зерттеуіміздің теориялық негізінде Джек Гудидің жазба дәстүр концепциясы жатыр. Дж. Гуди өз еңбектерінде, атап айтқанда «*The Power of the Written Tradition*» атты зерттеуінде жазуды ауызша мәтінді хатқа түсірудің техникалық құралы ретінде ғана емес, тұрақты тәжірибелер жиынтығы деп түсіндіреді. Бұл тәжірибелерге мәтінді жасау, қайта құрастыру, сақтау, классификациялау және интерпретациялау жатады. Ауызша коммуникациядан жазбаша дәстүрге өту білімнің жаңа түрлері мен жаңаша ойлауға жол ашады. Жазу білімді жеткізудің формальды формаларын (кесте, тізім, реестр) қолдану мүмкіндігіне жол ашты, дерексіз категориялардың дамуына жағдай жасады, логикалық аргументацияны күрделендірді, осылайша әлеуметтік шындықты реттеудің, қалыпқа салудың механизміне айналды. Жазу мәтінді канонға салу феноменін дүниеге әкелді. Жазба (кітаби) мәдениетте беделді, «дұрыс» мәтін туралы түсінік қалыптасты, осыған байланысты оған түсініктеме беру, интерпретациялау және оны нормаға салу әрекеттері жүрді. Жазбаша дәстүр «билігі» ойлау, тіл және әлеуметтік коммуникацияның нормативтік үлгілерін қалыптастыра алатын күшке айналды.

Гудидің теориялық моделі ислам өркениетіне қатысты талдауларда қолданылды. Мысалы, М. Ходжсон өз еңбектерінде *Islamicate civilization* концепциясын ұсынады. Оның пікірі бойынша, ислам әлемінің тұтастығын тек қана діни доктринамен түсіндіруге болмайды, оны араб-парсы жазба дәстүріне арқа сүйеген ортақ мәдени-интеллектуалды құрылымдардан іздеу керек. Құран, хадис, фикһ, тәпсір, тарихи шежірелер мен классикалық әдеби үлгілер сияқты мәтіндер ислам қоғамындағы нормалар мен құндылықтарды, білім модельдерін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Канондық мәтіндер мен жанрлар білімді хатқа түсіріп қойған жоқ, сонымен бірге дұрыс ойлау мен тіл арқылы ойды дәйекті жеткізу үлгілерін ұсынды. Осы контексте араб, парсы тілдері кітаби мәдениет тілі және білімге ғылыми статус беретін «өркениеттік тіл» немесе «өркениеттік код» ретінде танылған тілдер қатарында.

Өткен ғасырдың 60-жылдарында ол *islamicate* терминін енгізіп, бұл терминмен тарихи тұрғыда мұсылман өркениетімен байланысты болғанымен діни дискурстан бөлек мәдени-тілдік тәжірибені атады. М. Ходжсон ұсынған *islamicate* концепциясы біздің зерттеуімізге әдіснамалық негіз бола алады (Hodgson, 1974). Бұл теория исламды мәдени-өркениеттік контекст деп кең мағынада түсіндіреді. Ходжсон концепциясында Түркі әлемі – *islamicate-кеңістік*. Ол түркі әлемін ислам өркениетінің перифериясы деп түсіндірмейді, керісінше, X-XI ғ. бастап түркілердің ислам әлеміндегі саяси, әскери және әлеуметтік күш ретінде танылғанын ескертеді. Түркілер ислам институттарын өздеріндегі әлеуметтік-мәдени құрылымдармен ұштастырып, көптілді *islamicate-кеңістік* қалыптастырған. М.Ходжсон идеяларына сүйенсек, ЕҚЖТ-ін *islamicate-мұра* деп қарастыруға, ал бұл тілдің графикалық, лексикалық, жанрлық сипаты қазақ қоғамының да осы кеңістіктің бір бөлшегі, аймақтық жазба тілдің *islamicate-көрінісі* деп тануға болады.

Ислам дінімен байланысты дүниелердің бәрін, соның ішінде ескі қазақ жазба тілін назардан тыс қалдыруға тырысқан кеңестік кезеңдегі редуccionистік бағыт пен *islamicate* бағытын салыстыру мынаны көрсетеді: жазба тіл дәстүрін дін призмасы арқылы қарастыру зерттеудің аналитикалық мүмкіндіктерін шектейді, ал ЕҚЖ тілін көпқырлы мәдени-тілдік

құбылыс ретінде қарастыру қажет, себебі ол ислам өркениеті шеңберінде қалыптасса да діни дискурспен ғана шектелмейді.

Ходжсон теориясының заңды жалғасы ретінде Девин ДеУис концепциясын атауға болады. Оның жазба дәстүр концепциясы ЕҚЖТ құбылысын түсіндірудің әдіснамалық негізін толықтыра алады. Ол өз еңбегінде (DeWeese, 2018) ЕҚЖТ тікелей қарастырмаса да, оның ұсынған интерпретациялау үлгісі жазба дәстүрге қатысты дұрыс пайымдауға көмектеседі. Бұл концепцияның тезисі: жазба дәстүр тек қана діни дискурспен шектелмейді. Орталық Азияда дүниеге келген жазба дүниелердің басым бөлігі ислам терминдері мен символдарын актив түрде қолданылса да, діни мәтіндер емес (DeWeese, 2018). Бұл тезис ЕҚЖТ-ін діни немесе кітаби құбылыс ретінде қарастырмау керектігін айтады. Мұндай мәтіндер әлеуметтік, әдеби, әкімшілік, тарихи жад функцияларын атқарды. Жазба дәстүрді, ең алдымен, әлеуметтік тәжірибе ретінде қарастыру керектігін тұжырымдайды.

Өртүрлі ғылыми концепцияларды салыстыра талдау арқылы мынадай қорытынды жасауға болады: ЕҚЖТ, бір жағынан, өркениеттік-мәдени құбылыс, екінші жағынан, ол әлеуметтік қызмет атқарды. Ол исламикеит-жазба дәстүрдің бөлігі, сонымен бірге күнделікті коммуникация, басқару, ұжымдық жадыны сақтау құралы қызметін атқарған. Көзқарастардың мұндай синтезі қазақ жазба мәдениеті үлгілерін кешенді қарастыруға жол ашады.

Дж. Гудидің жазбаша дәстүр теориясы М.Ходжсон мен ДеУисс концепцияларымен толығы келіп, ЕҚЖТ-ін өркениеттік үдерістің жемісі деп қарастыруға мүмкіндік береді. Қолданылған теориялық негіз арқылы ЕҚЖТ-ін тарихи-лингвистикалық сипаттау нысаны ретінде ғана емес, сондай-ақ ислам мәдени-тілдік экожүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қайта пайымдай аламыз.

Араб-парсы жазба дәстүрлері кітаби мәдениеттің тұрақты үлгілері ретінде әлдеқашан танылған. Ал бұл үлгілерді мұсылман әлеміндегі өзге де халықтар қабылдап, өз игіліктеріне айналдырды (Hodgson, 1974; Schimmel, 1990). Мақаламызда бұл үлгіні интерпретациялауда *ислам жазба дәстүрінің өркениеттік эталоны* немесе *үлгісі* деген терминді қолданамыз. Мұсылман Шығысында араб тілі сакралды және ғылымның тілі қызметін атқарса, парсы тілі поэзия тілі және әкімшілік тілі, тілі ретінде маңызды рөл атқарғаны мәлім. Нәтижесінде жазба мәдениеттің қостілді үлгісі қалыптасты. Бұл үлгінің түркі тілдеріне әсері жазба әдеби тіл жүйесін меңгеруге жол ашты.

Араб-парсы жазба дәстүрі шағатай және ортаазиялық жазба әдеби тіл дәстүрінде жалғас тапты. Түркологияда шағатай тілі дәстүрлі түрде Орталық Азия аймағына қызмет еткен жазба тіл ретінде түсіндіріледі. Шағатай тілі - ескі осман тілі секілді қалыпқа түскен нормасы бар, дамыған әдеби дәстүрі бар тіл. Самойлович шағатай тілі деген терминнің орнына «ортаазиялық жазба әдеби тілі» деп атауды ұсынады да, шағатай тіл деген терминді ортаазиялық жазба әдеби тілдің классикалық кезеңін атау үшін қолданады (Самойлович, 1928:23). Мұның өзі шағатай тілін анықтауда бірізділік жоқтығын көрсетеді. Біз бұл мәселеге тоқталмаймыз. Шағатай тілінің қызметі араб-парсы жазба дәстүрімен тығыз байланысты, бұл жазба кодтың беделі де жоғары болды. Әйтсе де шағатай тілін әмбебап эталон ретінде пайдалану аймақтағы өзге де жазба тіл дәстүрлерін түсіндіруде әдіснамалық қиындық туғызып келді (Тенишев, 2011: 207). Осыған байланысты ЕҚЖТ-нің дербестігінің дәрежесіне және оны шағатай тілінен ажырату кретийлеріне қатысты мәселелер туындайды. Бұл тұста Қазақстандағы ескі осман тіліне қатысты Е.Есбосынов зерттеулері де ғылыми мәліметтер береді (Есбосынов, 2025 (а), Есбосынов, 2025(б)). Күні бүгінге дейін шағатай тілі және ортаазиялық жазба әдеби тілі деген терминдік тіркестерді бір ұғымның екі түрлі атауы немесе синонимдес терминдер ретінде түсіну орын алып келеді. Ғылыми зерттеулерге шолу нәтижесі мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: ортаазиялық жазба әдеби тіл деген терминдік тіркес Орта Азия мен Орталық Азиядағы араб-парсы жазба мәдениетінің дәстүрін білдірсе керек. *Дәстүр* деген сөзді қолданбаса да Э.Р.Тенишев, Р.Сыздықова

қолданыстарындағы бұл термин тілден гөрі кең ұғымды – әлеуметтік практиканы білдіретін тілдік дәстүр ұғымына саяды. Біз де *ортаазиялық жазба әдеби тіл* деген терминді ортаазиялық жазба әдеби тіл дәстүрі деп түсінуді ұсынамыз.

Осылайша, ескі қазақ жазба тілінің қалыптасуын бір сәттік құбылыс немесе сырттан дайын күйінде қабылданған тіл ретінде емес, ортаазиялық түркілік жазба дәстүрдің негізінде дамыған, бірақ қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени сұраныстарына бейімделген тарихи үдеріс ретінде түсіну орынды. Бұл тұжырым ескі қазақ жазба тілінің ұлттық қазақ әдеби тілінің тікелей алғышарты болғанын көрсетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттерге жасалған шолу ескі қазақ жазба әдеби тілінің қазақ тіл білімінде біршама зерттелгенін көрсетті. Алайда зерттеулерде ЕҚЖТ ислам өркениеті аясында немесе Шығыстағы жазба тіл дәстүрімен байланыстыра қарастыру көзделмейді. Әртүрлі кезеңдерде ЕОЖТ-нде жазылған мәтіндерге жеке-жеке талдау жасалады. Осы жеке-жеке қарастырылған мәтіндердің негізінде ортақ тұжырымдар жасау, алынған білімдерді синтездейтін жұмыстар аз. Бұл зерттеу жұмысымызға белгілі дәрежеде кедергі болды. Ескі қазақ, ескі татар, ескі қырғыз, ескі өзбек т.б. түркі тілдеріне ортақ белгілердің анықталмауы ұлттық жазба тілдердің дамуын жазба әдеби тілдердің әмбебап теориясы аясында қарастыруды күрделендіреді.

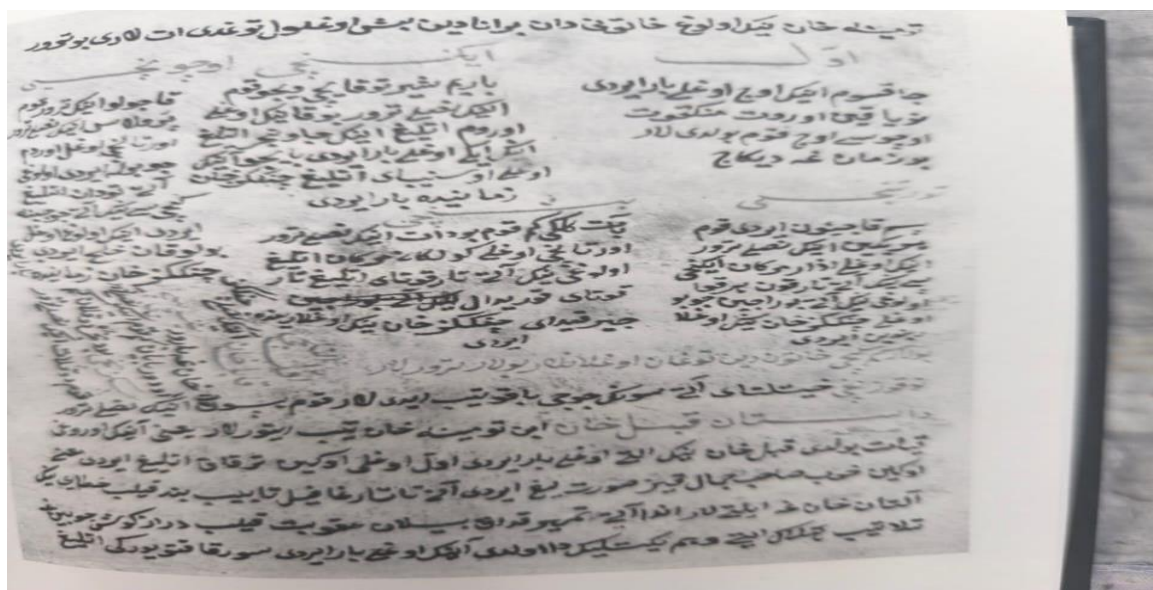
Қорыта келгенде, ЕҚЖТ қазақ тіл білімінде белгілі бір дәрежеде зерттелген, ЕҚЖТ-ін Шығыс жазба әдеби тілдерінің әмбебап теориясы негізінде кешенді қарастырып, қайта пайымдау қажеттігі бар екенін көрсетті. ЕҚЖТ қазіргі күнге дейін Шығыс жазба әдеби тілдерінің әмбебап теориясы аясында жүйелі түрде қарастырылмай келгенін айтамыз. Біздің мақаламыз осы «ақтандақты» толтыру мақсатында ЕҚЖТ-ін ислам өркениетіндегі араб-парсы кітаби мәдениет негізінде қалыптасқан жазба әдеби тіл ретінде интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Араб-парсы жазба дәстүрі Орталық Азия аймағындағы шағатай тілі және ортаазиялық жазба әдеби тіл дәстүріне ұласты. Түркологиялық еңбектерде шағатай тілі Орталық Азия кеңістігінде дамыған жазба әдеби тіл ретінде қарастырылады. Орныққан орфографиясы, бай әдеби дәстүрі бар шағатай тілі араб-парсы жазу моделіне негізделген. Бірқатар еңбектерде түркі жазба мәдениетін сипаттаудағы әмбебап эталон рөлін атқарды деп атайды. Шағатай тілі деген терминнің қолданысында әдіснамалық проблемалар да бар: кейбір еңбектерде оны жазба дәстүрдің жалғыз бастауы деп санау локальдық түркі тілдерінің дамуындағы ерекшеліктерді жете бағаламауға соқтырады. Осы тұрғыда өзге түркі тілдерінің дербестігі мен оларды шағатай тілінен ерекшелігін анықтаудың критерийлерін жасау қажеттігі туады. Бұл проблема ЕҚЖТ қарастыруда ерекше маңызға ие, себебі ЕҚЖТ кейбір ғалымдар ескі өзбек тілі мен шағатай тілі бір ұғымның екі түрлі атауы деп түсіндіруі түркі тілдерінің даму эволюциясындағы логикалық тізбекті бұзады. Сондықтан ескі қазақ тілі, ескі өзбек тілі, ескі татар тілі т.с.с. түркі тілдерінің арқауы шағатай жазба әдеби тілі, түркі тілдері оның дамуының заңды жалғасы. Сонымен бірге ортаазиялық жазба тіл деген ұғым мен шағатай тілін де бір ұғым деп атау бар, бір ұғымды әртүрлі терминмен беру қолайсыздық тудыратынын ескере отырып, *ортаазиялық жазба әдеби тіл* аталған аймақтағы жазба тілдің өзін емес, оны қамтитын дәстүрді атауды ұсынғандарын еске саламыз. Сондықтан шағатай тілін орталық Азия аймағында қолданыста болған, бастауларын араб-парсы жазба дәстүрдің жалғасы болып табылатын жазба әдеби тіл де, ал ортаазиялық жазба әдеби тіл деудің орнына ортаазиялық жазба дәстүрі деп түсіндіреміз.

Ислам өркениеті кеңістігіне ену тек араб, парсы тілдері сияқты өркениет тілдерін ғана емес, сонымен бірге жазба дәстүрдің терең құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін меңгеруге алып келді. Бұл қандай ерекшеліктер? Оған араб жазуының қолданылуы, мәтіндердің жанрлық сипаты (діни, дидактикалық, тарихи шежіре), жазба тілге тән формулалар мен клишелердің, кітаби синтаксистік конструкциялардың қолданылуы, нормаланған жазбаша үлгіге сүйену не еліктеу, сонымен бірге тілдің институтталған

салаларда - діни білім беру, құқық пен заң және тарихи жад қалыптастыруда – қолданылуы жатады. Осы тұрғыдан қарастырғанда ЕҚЖТ – екіншілік немесе перифериялық тіл емес, жалпыисламдық жазбаша дәстүрдің жергілікті, яғни локалдық көрінісі.

Дж. Гуди теориясы бойынша, жазба тіл адамдардың өз білімдерін жүйелеп, ұйымдастыру тәсіліне түбегейлі өзгеріс енгізеді. Дәстүрлі мәдени және тілдік ақпараттар ендігі жерде желілі баяндау арқылы ғана берілмейді. Қордаланған білім тізбектеу, жіктеу және каталогтау сияқты құрылымдау тәсілдері арқылы ұйымдастырылады, нәтижесінде тізімдік-реестрлік логика қалыптасады. Тізімдік-реестрлік логика мен тәсіл ислам жазба дәстүрінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде діни және діни емес (зайырлы) мәтіндерден көрініс тапты. Бұл тәсілдің қолданысына Қадырғали Жалайыри бидің жылнамасы мысал бола алады. Жылнама-шежіресін оқып, танысудан бұрын, оның факсимилесіне көз жүгіртудің өзінде бұл тәсіл көзге бірден түседі. Қадырғали би араб жазулы мәтінді бағандарға бөліп, топтастырып, әрқайсынының үстіндегі жолға арабтың «бірінші» деген мағынадағы اول *аууал*, *екінші*, *үшінші*, *төртінші*, *бешінші* ... деп, реттік сан есімдермен беруі – осы логиканың көрінісі. Ақпаратты беруде оны бірнеше бағанаға бөліп беру секілді графикалық тәсілдердің қолданысы мәтіннің визуалды тұрпатынан да байқалады. Ақпараттарды мағыналық жағынан жүйелеп, бағаналарға топтастырып беру – осы тәсілдердің бірі. Төменде келтірілген мәтін үзіндісі осыны көрсетеді.

Қосымұлы Қадырғали би «Жами'ат тауарих («Жылнамалар жинағы»)⁶

Қадырғали би жылнамасының Һулагу ханға арналған бөлімінде ханның он төрт ұлы мен жеті қызын реттік сан есіммен санамалап береді: «*Аууал Һулагу хан ның оғлы Абака хан. ...Екінші оғлы Һулагу хан ның Жумқур ... Үшінші оғлы Һулагу хан ның Йушмут. ...Он төртүнші Һулагу хан ның оғлы Тағай Темур*» (203-206-бб.), он төрт ұлдан кейін қыздары санамалап көрсетіледі (207-бетте) де, бөлімді былай қорытындылайды: «*Һулагу хан ның оғлан лары, қыз лары жүмләсі, аның нәслі тамам болды, мұндағ тафсил қылынды*» (207-б.). XVI ғасырдағы жылнама авторының қолданысындағы *тафсил қылу* – араб тіліндегі «талдау, жіктеу» мағынасындағы араб философиясында қалыптасқан термин. Терминнің тарихына қысқаша тоқталатын болсақ, ежелгі гректердегі Аристотель логикасын араб тіліне аудару арқылы араб тілінде VIII-XIX ғасырларда алғашында логикада қалыптасқан термин (al-Maghni, 181-182).

⁶ Сурет Р.Сыздықова мен М.Қойгелдиевтің «Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы» атты еңбегінде берілген қолжазба факсимилесінен (263-бет) түсірілді

Оған қарама-қарсы мағынадағы *иджмāl* «синтез, жинақтау» терминін жылнамада *джумлā* (мәтінде *жүмләсі*) сөзімен берілген. Жалпыдан жалқыға көшу, тілдегі жалпылықты білдіретін «барлығы» мағынасындағы *джумлā* сөзінен кейін келген тафсил қылу жалпыны тарқатып түсіндіру мақсатындағы ойдың бағытын білдіріп тұр. Байқағанымыз: жазбаша мәтін белгілі бір құрылымға ие. Мәтін басында ортағасырлық автор не туралы жазатынын айтып, оқырманды дайындайды, содан кейін негізі ойы қатаң жүйеленіп, тізбектеліп, реттік сан есіммен белгіленіп беріледі де, мәтін соңында айтқандарын қорытындылайды. Қадырғали би санамалап беруде мүлде жаңылыспаған, реттік сандар қатаң тәртіппен, бірінен кейін бірі жүйелі түрде берілген. Егер Қадырғали бидің бұл жылнамасын Әлкей Марғұлан «қазақ жазба мәдениетінің алғашқы үлгісі» деп бағаласа (Сыздықова, Мәмбетов, 2014:33), ортаазиялық тарихи шығармалар құрастыру дәстүрінде жазылса (Сыздықова, Мәмбетов, 2014:30), бұған қоса жылнаманың бір бөлігін Рашид ад-Диннің парсыша жазылған «Тарихи Рашиди» еңбегінен аударғаны туралы жылнамашының өз сөзін ескерер болсақ, онда бұл еңбекті ортағасырлық жазба дәстүрдің, ортағасырлық тарихи-әлеуметтік ойлау логикасының репрезентанты деп танымыз. Ортағасырлық тарихнамада адам, ру атауларының бірізді тізімдер арқылы берілуі бұл дәстүрдің жазбаша сипатына байланысты, мұнда мәтін жаңа мағыналар тудырудан гөрі, бұрыннан қалыптасқан ұжымдық білімді бекіту және қайта жаңғырту қызметін атқарады. Тізбектеу тәсілі рулық жадының сақталуын және генеалогиялық тізбектердің дәлме-дәл қайта жаңғыруын қамтамасыз етіп, ру-тектік әлеуметтік құрылымды бейнеледі. Жылнаманың тізімдік формасы генеалогиялық баяндауға нормативтік сипат беріп, оны сакралданған жүйе ретінде танытады. Бұл – қоғамды классификациялау моделі ретіндегі жазбаша нарратив.

Дж.Гуди белгілеп көрсеткен білімді санамалар беру, жүйелей отырып жеткізу ЕҚЖТ-де жазылған діни-дидактикалық қисса-дастандарда да қолданылған. Діни мазмұндағы мұндай мәтіндерде парыз, уәжіп, сүннет секілді діни міндеттерді белгілі бір тәртіппен санамалап беру, күнә мен жақсы амалдардың тізімі, ақыл-кеңесті айтуды белгілі бір құрылыммен беру дәстүрі сақталған.

Ислам өркениеті – интеллектуалды өмірі мәтін төңірегіне ұйысқан кітаби өркениет (Schimmel,1990). Құранның хатқа түсуі мәдениеттің жаңа моделін жасады деуге болады. М.Ходжсон айтқандай, қордаланған білімді сақтау, жеткізу және оны ақылмен зерделеу қажеттігі дерексіз ұғымдармен, концептуалды схемалармен байланысты теология, құқық, философия сияқты ғылымдарды өмірге әкелді. Гуди жазуды тікелей абстракт біліммен байланыстырады: жазба дәстүрдің жауызша дәстүрден ерекшелігі сонда, ол білімді ұйымдастырудың ерекше тәсілдерін ұсынады. Жазудың пайда болуы идеяны талдау нысанына айналдырады. Бұл ислам әлеміндегі ғылыми трактаттар, тәпсірлер, құқықтық мәтіндер секілді жанрлардың дамуына алып келді. Осылайша, кітаби мәдениет дерексіз ұғымдар салтанат құрған когнитивті ортаға айналды. Егер ауызша дәстүрде айтылмақ ой белгілі бір жағдаятқа тәуелді, ал жазба дәстүр (не жазу) ұғымның нақты жағдаяттан қол үзіп, дерексіз категориялардың қалыптасуына жағдай жасайды. Басқаша айтқанда, тілдегі дерексіз сөздер мен ұғымдардың пайда болуы жазба дәстүрмен тығыз байланысты. Қазақ әдеби тілі тарихындағы жазба тілі мәтіндеріне қатысты зерттеулердің бәрінде дәл осы пікір орталық идея ретінде көрініс тапқан. Мұндай дерексіз сөздер мен ұғымдарды, негізінен, араб, парсы тілдерінен енген бірліктер құрайды. Қадырғали Қосымұлы шежіресіндегі араб сөздерінің дені осындай. Олардың басым көпшілігі қазақ әдеби тілінде орныққан кірме сөздер : «мемлекет» және «бақыт», «байлық» мағынасындағы *даулат*, *асл* (*негіз, түбір*), *илтифат*, *ихлас*, *ишарат*, *қаһар*, *файда*, *мадх*, *ма'на* (*мағына*), *расм*, *мурат*, *дин*, *рахм*, *адат*, *хақ*, *хукм* және т.с.с. Және бұл жәдігердегі кейбір түркі сөздерінің араб сөздерімен жарыса, қатар қолданылуы – сол кезеңдегі түркі жазба әдеби тілінің нормасына ден қоюынан (Сыздықова, Қойгелдиев, 2014:73). Одан кейінгі кезеңдерде араб, парсы сөздері дерексіз ұғымдар атауы ретінде жалпыхалықтық тілде берік орныққан. Ал XIX ғасырда Абай өз тұсындағы

жалпыхалықтық қолданыстан орын алған араб, парсы сөздерінің мағыналық аясын кеңітіп қана қоймай, өзінің дүниетану, дін, өнер, этика туралы прозалық шығармаларында өзіне дейін қолданыста болмаған жаңа арабизмдер мен фарсизмдерді әкеледі. Мұның себебін түсіну үшін экстралингвистикалық мәліметтерден іздеу керек: Абайдың сол тұста иран ғалымы Дауани (XV ғ.) еңбектерімен таныс болған, өзінің дін, этика және философия туралы жазған дүниелерінде шағатай тілі мен парсы әдеби тілдеріндегі араб тілінен алынған діни-ғылыми лексиканы пайдаланған (Сыздықова(в), 2014:107). Демек, ескі қазақ жазба тіліндегі дерексіз сөздердің мол қабаты араб-парсы тілдерінен алынған, мұның себебі де ислам өркениеті кеңістігіндегі жазба тіл дәстүрімен байланысты Ескі қазақ жазба тілінде бұл араб, парсы тілінен енген кірме сөздер қабатынан көрінеді. *‘ilm* (ғылым), *‘adl* (әділет), *īmān* (иман), *niyyet* (ниет), *taqwa* (тақуалық) секілді тілдік бірліктер нақты жағдаятқа байланбаған, жалпыға ортақ концепт қызметін атқарады, ең алдымен, ауызша емес, жазбаша дискурстан көрініс табады.

Жазба тіл нормасына тән белгілердің бірі – тілдегі категориялық оппозициялардың орнығуы: *дүние/ақырет*, *заһир/батин*, *хақ/батил*, *о дүние/бұ дүние*, *асан болу/мүшкіл болу*; *фәни/бақи т.б.* Шындық болмысты бинарлық және иерархиялық категориялар арқылы пайымдау – жазба дәстүр қалыптастырған тәсіл. Әрине, бинарлық және иерархиялық қатынастағы ұғымдар қашанда адам ойлауына тән әмбебап қасиет екені анық. Ол ауызша тілге де, жазбаша тілге де тән. Бірақ жазба дәстүр оның нормативтік сипатын күшейтіп, оған канондық сипат берді, жазбаша мәтіндермен бекітті. Дәйектелер, түсініктемелер, аллюзиялар мен реминисценциялар арқылы оларға қайта оралу, қайта қалпына келтіру мүмкіндігін берді. Оған қисса-дастандардағы Құран аллюзиялары мен реминисценциялары, қазақ тілінде тұрақты тіркестерге, фразеологизмдерге айналып, қалпын сақтап жеткен тілдік үлгілер мысал бола алады (*аманатқа қиянат жасамау*, *жүрегіне дерт түсу*, *өмірдің гүлі*, *алмисақтан бері*, *Қарынбайдай сараң*, *Лұқпандай мың жасау*, *нұр үстіне нұр*, *(жетімнің) ақысын жемеу* т.с.с. (Жұбатова, 2014: 165-187).

Жазба мәтіндер логикалық дәйектеудің күрделенуін көрсетеді. Жазу ұзақ, күрделі, көп сатылы аргументтер құруға мүмкіндік береді, ауызша сөйлеу тілінен осынысымен ерекшеленеді. Ал бұл тілдің синтаксистік жүйесінен көрінеді. Қазақ тілінің тарихи синтаксисіне қатысты зерттеулерде жазба материалдар синтаксисінің даму динамикасы сипатталады. Ықшам, келте қайырылатын жай сөйлемдер уақыт өте келе шұбалаңқы, ұзақ сөйлемдерге айналатын даму эволюциясын бастан кешіреді. Бұл пікірді Т.Қордабаев сөзі қуаттайды: «... (сөйлемдердің) құрылыстары барлық дәуірде бірдей емес: неғұрлым арғы заманға қарай кетсек, соғұрлым сөйлемнің аз сөзді, жабайы, ықшамды, бір-бірімен нашар ұштасқан, келте-келте қайтарылатын сөйлемдер (болып келеді)» (Қордабаев, 1964:20). Ескі қазақ жазба тіліне араб, парсы тілдерінің әсері тек лексикалық емес, синтаксистік деңгейінде жүргені анық, себебі тілдік құрылымның күрделенуі дегеніміз ойдың күрделенуі. Қазақ тілші ғалымдарының айтуынша, XV-XVI ғасырлардағы жазба ескерткіштерде жалғаулықтар аз қолданылған, олардың саны аз, ал сол аз жалғаулықтардың дені араб, парсы тілдерінікі екенін айтады (Қордабаев, 1964:61). Ислам өркениетіндегі модель қызметін атқарған араб, парсы тілдерінің синтаксистік деңгейдегі ықпалы әлі күнге дейін арнайы зерттеу нысаны болмағанға ұқсайды, алайда XVI-XVIII ғасырлардағы жазба дәстүрде қарама-қарсылық, себеп-салдардық, шарттылық қатынастарын білдіретін сөйлемдердің *егер*, *ләкин*, *сол себепті* сияқты араб, парсы жалғаулықтарымен келуі, төл сөз бен автор сөзінің қолданысы, алдыңғы айтылған ойды басқаша айтып түсіндіруде *яғни* сөзімен келетін оңашаланған айқындауыш түріндегі сөйлеммен берілу – осындай толып жатқан ерекшеліктер ойдың күрделене түскенін танытатын жазба тіл дәстүрінің айқын. Синтаксистік ерекшеліктер араб, парсы тілдерінен аударылған мәтіндер, мысалы шежірелер тілінен анық байқалады. Оларды түпнұсқа мәтіндермен салыстырғанда, қазақша сөйлемдегі сөздер тәртібінің өзі араб, парсы тілдерінің ықпалын білдіріп қояды. Сондықтан түркі тілдерінің нормасына «сыймайтын» «төңкеріліп

жүрген сөйлемдердің» (Сыздықова, Қойгелдиев, 2014:106; Сыздықова, 2014 (в):313) болуын, араб, парсы, тіпті орыс тілі секілді генеологиялық тұрғыдан да, типологиялық жағынан да бөлек тілдер үлгілерін қазақ тіліне әкелуге талпыныс аударма арқылы қалыптасқаны сөзсіз. Себебі Қадырғали би парсы тіліндегі үлгіні тұтты, ал Абай болса, шағатай тіліндегі интеллектуалдық дүниелерді оқыды. Бүгінгі қазақ тілінің нормасына қайшы келетін мұндай олқылықтардың орын алу себебі мәтін жазылған өткен ғасырларда түркі прозасының синтаксистік, нормасының әбден қалыптасып, қатаң жүйеге айналып үлгермегенімен байланысты, сонымен бірге аударма орын алған жердегі парсы синтаксисінің әсері де жоққа шығарылмайды. Ескі қазақ жазба тіліндегі аударма арқылы қалыптасқан кітаби модельдердің түпнұсқа тілдердегі нұсқасы грамматикалық тұрғыдан өзгеріссіз бүгінгі тілге жеткен конструкциялардан байқалады: *дін мұсылман, дін ислам, лаухулмахфуз, бісмілла, машаалла, алаху акбар*, хуснихат секілді араб тіліндегі фраземалармен бірге жартылай калькаланған тұрақты тіркестерді де осы қатарға қосамыз (*нұшайман болу, әбілхаят суы, раушан жүзді, жүзі раушан т.с.с*).

Белгілі бір схемаға негізделген аргументтердің қолданылуы да кітаби дәстүрдің жемісі. Ойдың белгілі бір формулаға сай өрбуі – логикаға құрылған күрделі ойлауға тән. Мұнда ой **Тезис** → **Дәлел** → **Қорытынды** схемасымен өрбиді. Бұған мысалды Қадырғали бидің «Жылнамалар жинағынан» көптеп келтіруге болады. Мысалы: *Затың сенің айға ұқсайды. Ал айдың мұраты барша ғаламдағы жандыға нұрын төгу. Сенің де барлық барлық елге рақымың тиер». Мұндағы тезис «сен – айсың», айға теңеудің дәлелі айдың қасиеті, яғни жандыларға нұрын төгеді, бұдан шығатын қорытынды: «сен де ай секілді елге нұрыңды төгесің, яғни елге қайырың тиеді* (Жылнамалар жинағы, 227-б). Келтірілген поэтикалық үзіндіде ойдың құрылымы «тезис–дәлел–қорытынды» логикасы арқылы жасалып тұр. Алдымен адресат ай бейнесі арқылы концептуалданады («сен – айсың»), бұл тұста ай образы тек астрономиялық нысан ретінде емес, мәдени-символдық мәні бар концепт қызметін атқарып тұр. Теңеудің семантикалық уәжі айдың барша ғаламдағы жанды нәрсеге жарығын төгу қасиетімен айқындалады. Аталған қасиет поэтикалық ойда адресатқа телініп, нәтижесінде ай бейнесі арқылы оның елге рақымын төгетін, қайырын тигізетін қамқор әрі жарылқаушы тұлға ретіндегі әлеуметтік-этикалық сипаты түйінделеді. Осылайша ай концепті арқылы жеке адам бейнесі қоғамдық мәнге ие болып, поэтикалық теңеу логикалық қорытындымен аяқталады. Не болмаса, келесі бір түйдекті байқайық: *Сүюргал үлестіріп жарылқауың теңізге ұқсайды. Теңіздің мұраты ... дәрия түгенбесе түгенбеу. Дария суын ешкім де тауыса алмас. Сол сияқты сенің де қазынаңдағы дәулетің қаншама сыйға, жәрдемге үлестіргеніңмен мәңгі ортаймас* (Жылнамалар жинағы, 227-б.). Мұндағы тезис: «Сенің дархандығың теңізге ұқсайды», дәлел: теңіздің суы ешқашан таусылмайды, бұл дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома, бұлтартпас айғақ. Қорытынды: сенің байлығың ешқашан бітпейді, тұрақты болмақ. Осылайша, ойдың жүйелі, белгілі бір логикалық тәртіпке сай өрбуі, сөз жоқ, жазба мәдени дәстүр жетістігіне жатады.

Беделді дереккөздерге жүгіну, белгілі бір формулалардың көмегімен сөзінің шындыққа сәйкестігін жеткізу, сендіру жазба тіл дәстүрінің анық көрінісі. «Құранда айтылғандай...», «Ғалымдар айтқан...», «Пайғамбар хадисінде...» деген секілді деректерге сілтеу не болмаса Құран аяттарынан, пайғамбар хадистерінен дәйектеме келтіру дәстүрі 16 ғасырдағы Қадырғали Жалайыри тілінен бастап, XIX ғасырдың II жартысынан бастап - XX ғасырдың басына дейін жазылған қисса-дастандарда орын алды. Аталған дәстүрдің түркі тілдерінде көрініс табуының айқын мысалын М.Қашғаридің «Диуан луғат әт-түрк» сөздігінен көреміз. Ислам мәдени дәстүріне сай, М.Қашқари жалғасыра отырып, өзінің ғылыми тұжырымдарын бекіту үшін ғылыми дереккөз - Құран мен хадистерге сүйенеді. Өзінің лексикографиялық қағидаттарын түсіндіруде оқырмандарын сендіру үшін риторикалық құрал ретінде қасиетті мәтіндерден алған аяттарды қолданады: «Мен келтірген барлық ережелер мен мен сүйенетін барлық қағидалар осы келтірілген тілдерге қолдауға болады, Ұлы да күдіретті Алланың

қалауымен, олар белгілі болсын» (Диуан луғат ат-турк:22). Түркі диалектілеріндегі й дыбысының қайталану заңдылығын араб тіліндегі мысалмен салыстыра түсіндіру мақсатында Құранға жүгінеді (Диуан луғат ат-турк:68). Түркі сөздерінің семантикасын ашу үшін де сакральды мәтіндерге жүгінеді. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысал келтірейік: *«Этот вид [отглагольного имени] используется для подтверждения и констатации [действия], как в словах Аллаха, Благословенного и Всевышнего: ва каллама ллаху муса таклиман [«Аллах обратился к Мусе с речью...» (Коран, 4:162) (Диуани луғат ат-турк:19). Хадистерді мысал ретінде қолданады: «Я слышал от благонадежного Эмира Бухарского, а также от другого имама, живущего в Нишапуре, что посланник Аллаха (да благословит его Аллах и приветствует) – говоря о свойствах нынешних дней, о сумятице, присущей концу эпохи, и выступлении тюрок – огузов, сказал: «Учите язык тюрок, так как их правление будет длительным.... Если этот хадис достоверен, - а ответственность лежит на тех двоих, его необходимо изучать, а если и не достоверен, его требует разум» (ДЛТ:4).*

Здесь можно приводить и словарную статью слова *ūzāk* («спинной мозг»), где автор цитирует слова Пророка, в которых говорится о спинном мозге: «Пророк – да благословит его Аллах и приветствует – сказал о нем: «Трапеца в Хайбаре напоминает о себе: тогда был перерезан мой спинной мозг» (ДЛТ:48). Махмуд әл-Қашгаридің Құран мен хадистерге арабтарға түркі тілін үйрету мәселесіне легитимдік беру мақсатында қолданады (Ауэзова:2005). М.Қашқари сөздігінің метатілі араб тілі болғаны мәлім, олай болса ислам өркениетіндегі дәстүрге мойынсұнуы заңды, енді сол дәстүр ХІҲ ғасырдағы да, одан кейінгі ғасырлардағы мәтіндерде жалғасын тапқанын көреміз. Осылайша жазба мәтіндерде көрініс тапқан дәстүр ХХ ғасырға дейін жетті. Оған ғылыми-шежірелік мәтіндерді былай қойғанда, әдеби үлгілерге жататын қисса-дастандар тілінен де молынан табамыз. Қисса-дастандардың авторлары араб, парсы тілдерінен жекелеген лексикалық бірліктер, сөз тіркестерін алып қана қойған жоқ, сонымен бірге бүтіндей фразаларды қиссаларына енгізіп отырды. Қасиетті Құраннан, пайғамбар хадистерінен дәйектемелер келтіру - бұл тек түркі әдебиеттерінде ғана емес, ислам мәдени кеңістігіндегі әдебиет пен тілде орын алған үрдіс. Оны мұсылман халықтарының әдебиетінде Мұхаммед пайғамбар заманынан бері қолданылып келе жатқан тәсіл. Құран ислам кезеңіндегі араб әдебиеті мен басқа да мұсылман халықтарының әдебиетіне ықпалы орасан зор болды. Мұсылман діні мен шарифатқа қатысты діни трактаттарды былай қойғанда, ортағасырлық әдеби туындылар ислам дүниетанымын бойына сіңіріп, тұнып тұрған құраннан сөзбе-сөз алынған дәйектемелермен, құран реминисценцияларымен қамтамасыз етілді (Фильштинский, 1991). Бұл бір жағынан жазба дәстүрдің әдебиеттегі көрінісі болса, екінші жағынан, өркениет тілі болған араб тілін меңгергендіктерін, өз кезеңіндегі сауаттылықты көрсету ниетінде, үшіншіден, өздерінің ағартушылық-гуманистік идеяларын таныту мақсатымен де байланысты. Олар ислам өркениетіндегі озық идеяларды насихаттап, дидактикалық функция атқарған мәтіндерді дүниеге әкелді: болды. Мысалы, «Қисса-и Йусуф уа Зулейха мәс'еласы» қиссасында Құранның «Йусуф» сүресінен жекелеген аяттар келтіріп, бұл аяттар дәл Құрандағыдай қысқа дауыстылармен (харакаттармен) берілген, мысалы: 'Atuni bi'ahlikum ajma'in (Йусуф сүресі, 93-аят) немесе «Yā bushrā hathā ghulām» деді Мәлік» (Йусуф сүресі, 13-аят).

Осылайша, білімдегі легитимдікке қол жеткізу жазбаша түрде өмір сүретін беделді канондарға арқа сүйеу арқылы жүрді, соларға жүгінді.

Жазбаша тіл институционалды салаларға қызмет етті, сонымен бірге институттар бұл дәстүрдің өміршеңдігін қамтамасыз етті. Мұндай институттарға қазақ даласындағы медреселерді, діни білім беру мекемелерін, шарифат практикасын, тарихи жад қалыптастырудағы шежіре жазу дәстүрін жатқызамыз. Жазба дәстүр институттарға қызмет етеді, ал институттар болса, сол жазба тіл нормасын қалыптастырып, оны әрі қарай бекітуге қызмет етеді.

Ал енді институттардың мазмұнына келетін болсақ, Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ даласындағы исламдық білім мазмұны белгілі дәрежеде жүйеленген еді. Жазба дәстүрге сүйенген пәндер мен оқу мәтіндерінің тұрақты, белгіленген корпусы, жүйесі болды. Бастапқы деңгей мектептерде (мақтаб) жүрді, араб жазуын меңгеруге, оқуға және Құран сүрелерін жаттауға көңіл бөлінді. Осылайша жазба дәстүрдің негізгі факторы – араб графикасына негізделген сауат ашу, алғашқы жазбаша мәтіндермен жұмыс істеу дағдысының негізі мектептерді қаланды (Frank, 2001).

Оқудың келесі деңгейі медреселерде жалғасты. Медреселердің оқу бағдарламасына классикалық циклды құрайтын атап айтқанда тәжуид, тәпсір негіздері, ислам құқығы (фикх), хадистану, араб тілінің грамматикасы секілді пәндер кірді. Бұл пәндерді игеру арабша жазба мәтіндермен жүйелі жұмыс істеуді қажет етті. Осының нәтижесінде оқушы арабша оқу мен жазудың нормативті формаларын меңгеруі қажет болды. Білім беру практикасына парсы тіліндегі мәтіндер де енді. Парсы тіліндегі поэзия мен проза рухани-этикалық тәрбие беру мақсатын көздеді, сонымен бірге әдеби стиль мен жанр туралы түсініктер қалыптастырды. Парсы мәтіндері арқылы оқушылар поэтикалық формаларды, метафора мен символдар тілін меңгерді, олар кейін осы білімдерің түркі жазба әдебиетін жасауда қолданды. Бұл үдерістен түркі тілі де тыс қалмағаны белгілі. Араб-парсы тілдеріндегі оқу материалдарын түсіндіру мен тәрбие беру ісінде оқушылардың ана тілі - түркі тілі маңызды рөл атқарғаны анық. Түркі тілінде күрделі діни идеяларды түсіндіруде, аударма және интерпретация жасауға түркі тілі қатысты. Осылайша түркі тілі сакралды білім мен жергілікті білім алушылар арасындағы дәнекер тіл қызметін атқарды. Түркі тілі ислам өркениетіндегі негізгі жазба тілдердің діни-дидактикалық қызметтерін меңгеруге мүмкіндік берді (Frank, 2001). Осылайша, қазақ даласындағы ислам білім беру жүйесі ескі қазақ жазба тілінің қалыптасуындағы негізгі институционалды механизм болғандығын көреміз. Араб графикасын, араб-парсы жазба дәстүрінің негіздерін түркі тілі арқылы меңгеру діни-дидактикалық және әлеуметтік салаларда қызмет атқарған жазбаша формаларды қалыптастыруға, тұрақтандыруға жағдай жасады.

Ислам өркениетіндегі жазбаша тіл дәстүрі «дұрыс мәтін», «үлгілі нұсқа» деген түсініктерді қалыптастырды. Ескі қазақ тілі де бұл дәстүрден алшақ кеткен жоқ. Үлгілі нұсқа қызметін Құран мен хадис секілді діни мәтіндер атқарды. Мұндай жазба дәстүрде айқын көрінетін белгілерге мәтіннің басында және аяғында келетін тұрақты формулаларды, кітаби конструкциялардың – штамптар мен клишелердің – қайталануын, біріздендірілген орфографияны сақталуын жатқызамыз. Осының барлығы жазба тілді ауызша тіл дәстүрінен ерекшелейді. Жазба тіл постулаттарын сақтау сауаттылардың бәріне бірдей міндетті болды. Тіпті діни емес еңбектерде де осы заңдылық қатаң сақтады. Мысалы, Махмуд Қашғари лексикографиялық еңбегінде түркі сөзінің семантикасын ашып түсіндіру үшін Құран мен хадистерге сүйенді. Бұл түсінікті де, себебі түркілік ғалымның метатілі араб тілі болды, ал сакралды мәтіндер ортағасырлық араб лексикографиясы үшін жазба тіл үлгісі қызметін атқарды. Махмуд Қашғари қасиетті түркі-мұсылмандар тілін зерттеу ісіне легитимдік беру үшін Құран мен хадистерге жүгінеді. Одан кейінгі дәуірлерде жазылған еңбектерден де дәл осындай заңдылықтардың сақталғанын көреміз. Оған ЕҚЖТ-нің соңғы үлгілері – қисса-дастандарында да молынан кездеседі. Егер қисса-дастандардың XX ғасыр басында Қазан, Ташкент қалаларында араб графикасымен жазылған нұсқаларын алып оқитын болсақ, кітаби дәстүрдің тұнып тұрған мысалдарын табамыз. Соның бірі «Әбд әл-Мәлик» қиссасындағы Сейіткерей ақынның өз сөзін:

*Бисмилла деп Саид Герей қалам алар,
Алла деб ақ қағазға назар салар;
Әбд әл-Мәлик Сахиб Жамал екі ғашық,
Ғаламға миқал болғаны шаһзадалар.*

Қолыма хат жазарға алдым қалам,

Аллаға хәмд сәнә болсын тамам (Қисса и Абд әл-Мәлік», Қазан, 1909)

деп, Алланың атымен қиссасын бастауы, аллаға мақтау (хәмд сәнә) айтуы – осы дәстүрге беріктік. Осы тұста қисса-дастандарды кітап етіп бастырған кітаби ақындардың бәріне дерлігі қолданатын әдісті айта кетуге болады: қиссалардың соңында автор оқырмандарынан өзінің кеткен қателері болса, кешіріп, есімін дұғаларына қосуды сұрайды. мысалы бірнеше қисса шығарған Сейіткерей ақында: *Бар шығар арасында хаталары, Хатасын айып етме, асыл затым* (Қисса'и 'Абд әл-Мәлік) деп бірнеше қиссаларда қайталануы назар аудартады. Бұл жердегі қате тек жазудағы орфографиялық қатемен байланысты емес (әрине, ол да бар), жазба дәстүрде орын алған белгілі бір канондар туралы, сол канондардан ауытқулар туралы. Ал тілдегі дәстүрге беріктік соныдан сүрлеу салуда айналып соғып отыратын үлгі болғаны, дәстүрге берікті араб жазуы өз қызметін тоқтатқанға дейін жалғасқаны рас.

Қорытынды

Ескі қазақ жазба тілі ауызша тілдің қарапайым жазба көрінісі емес, ол ислам өркениеті кеңістігінде қалыптасқан жазба дәстүрдің жалғасы ретінде, он екі ғасыр бойы халық игілігіне қызмет етті. Бұл дәстүр білімді ұйымдастыру мен жазбаша дискурс нормасын ұсынды.

ЕҚЖТ ауызша дәстүрдің хатқа түскен қарапайым формасы ретінде емес, білімді жүйелеп, құрылымдаудың, ұйымдастырудың тәсілдерінің жиынтығы деп түсіндіруге болады. Алынған нәтижелер жазбаша мәдениет дәстүрін жүйе ретінде қарастыратын механизмдерін орнықтырды. Оған тізімдеу мен санамалау арқылы құрылым түзу, дерексіз ойлау категорияларын дамыту, логикалық категориялардың күрделенуі жатады. Бұл аталған механизмдер ЕҚЖТ-дегі діни мәтіндерде ғана көрініс тапқан жоқ, сонымен бірге араб графикасымен жазылған зайырлы ғылыми, эпистолярлық коммуникацияда, жазбаша әдеби үлгі ретіндегі қисса-дастандарда көрініс тапты. Қадырғали Қосымұлының «Жами'ат тауарих» еңбегіндегі генеалогиялық тізбектер мен тезис–дәлел–қорытынды үлгісіндегі пайымдаулар жазбаша дискурстың нормативтік сипатын айқындап, ескі қазақ жазба тілінің исламдық араб-парсы кітаби дәстүрінің құрамдас бөлігі болғанын дәлелдейді.

Сонымен бірге зерттеу жазбаша дәстүрдің тілдік құрылымдарға кешенді ықпал еткенін аңғартады. Араб-парсы тектес дерексіз лексиканың орнығуы мен синтаксистік құрылымдардың күрделенуі ойлау жүйесінің рационалдануымен және мәтіндік аргументацияның күшеюімен тығыз байланысты. Медреселік білім беру, діни мәтіндер корпусы және шежіре жазу практикасы жазба тіл нормаларын институционалдық деңгейде бекітіп, «дұрыс мәтін» ұғымын қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, ескі қазақ жазба тілі тарихи-мәдени контексте қалыптасқан, канондық үлгілер мен нормаларға сүйенген және жазбаша дискурстың өзіндік нормаларын ұсынған жүйе ретінде бағалануы тиіс.

Әдебиеттер:

Ауэзова, 2005 - *Ауэзова З-А. Предисловие/* в кн.: Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк /Перевод, предисловие и комментарии З-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - С.6-50.

Әбілқасымов Б 1982 - *Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II-жартысындағы қазақ әдеби тілі* (баспа нұсқалары тілі негізінде). -Алматы: Ғылым, 1982. -224 б.

Есбосынов, 2025 (а) - *Есбосынов Е. (а) Осман тіліндегі алғашқы оқулық: Каваид-и Османийе// Қазақстан шығыстануы. 2025. №4. Т.16. Б. 49-61.*
<https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.49>

Есбосынов, 2025 (б) - Есбосынов Е. (б) Осман-түрік тілі зерттеулерінің қазақтілді контенттердегі көрінісі//Қазақстан шығыстануы. 2025. №2. Т.14. Б. 255-271 <https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.255>

Жұбатова - Жұбатова Б. Қазақ тіліндегі араб, парсылық кірме фразеологизмдер. Алматы:Қазақ университеті, 2014. -314 б.

Калиева, Мустафаева - Калиева Ш., Мустафаева А. Шығыстану ғылымының деректанулық сипаты және Қазақстанда араб дереккөздерін зерттеудің бағыттары мен міндеттері// Қазақстан шығыстануы. 2025. №1.Т.13. Б. 230-240. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.230>

Қордабаев - Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері (XV-XVIII ғасырлар материалдары бойынша). Алматы: Ғылым, 1964. -214 б.

Мамырбек, 2024 - Мамырбек Г. Ескі қазақ тілінің жазба нұсқалары. Алматы: Асыл ЖК, 2024. -360 б.

Мамырбекова, 2006 - Мамырбекова Г.М. XVIII-XIX ғғ. Араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: филол.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. А, 2006. -136 б.

Махмуд ал-Кашгари, 2005 - Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк /Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. -1288 с.

Мусабаев, 1951- Мусабаев Г. Об изучении истории казахского языка// Вестник АН КазССР, 1951. №9. с.82

Самойлович, 1928 - Самойлович А. Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка, в сборнике: Мир-Али-Шир, Л., 1928. -С.1-23 <https://abashin.org/wp-content/uploads/2025/06/3navai.pdf> дата обращения 26.01.2026

Сыздықова - Сыздықова Р. (а). Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.7. -Алматы: Ел-шежіре, 2014.-664 б.

Сыздықова - Сыздықова Р. (б) XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы: Мектеп, 1984. -216 б.

Сыздықова, 2014 - Сыздықова Р.(в) Абай шығармаларының тілі. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.1. А. : Ел-шежіре, 2014. -384 б.

Сыздықова, Қойгелдиев, 2014 - Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы: көптомдық шығармалар жинағы. Т.5. Алматы; Ел-шежіре, 2014.-344 б.

Тенишев, 2011 - Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга 3. -Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011.-256 с.

Тенишев, 2021 - Тенишев Э.Р. История тюркских письменных литературных языков донациональной поры //Российская тюркология. Москва, 2021. №1-2 (30-31). С.30-43

Фильштинский, 1991 - Фильштинский И.М. История арабской литературы. – Москва: Наука, 1991. -726 с.

References:

al-Maghni, 2021 - al-Maghni Muhammad Fauzi. Mughni al-tullābwa-ma’ahu sharh Isaghuji Seyful-Gullāb.- Lebanon: Dar Tahkik al Kitab, 2021. - 580 p. (арабша).

DeWeese, 2018 - DeWeese D. Islamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources. — Bloomington: Indiana University Press, 2018. - 338 p.

Frank, 2001 - Frank A. J. Muslim Religious Institutions in Imperial Russia. The Islamic World of the Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910. Leiden - Boston - Köln, Brill, 2001 (Islamic History and Civilization, 35). -341 p.

Goody, 2000 - Goody Jack. The Power of the Written tradition. Washington: Smithsonian Institution Press, 2000. 192 p.

- Hodgson, 1974 - *Hodgson M.* The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization. Vols. 1–3. — Chicago: University of Chicago Press, 1974. 1320 p.
- Ong, 1982 - *Ong W. J.* *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* — London: Methuen, 1982. 201 p.
- Pollock, 2006 - *Pollock Sh.* The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit Culture and Power in Premodern India. — Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2006. 703 p.
- Schimmel, 1990 - *Schimmel A.* Calligraphy and Islamic Culture. New York and London: New York University Press. 1990. 264 p.
- al-Maghni, 2021 - *al-Maghni Muhammad Fauzi.* *Mughni al-tullāb wa-ma'ahu sharh Isaghuji Seyful-Gullāb.* - Lebanon: Dar Tahkik al Kitab, 2021. - 580 p. (in Arabic).
- Aujezova, 2005 - *Aujezova Z-A.* Predislovie/ v kn.: Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk /Perevod, predislovie i kommentarii Z-A.M.Aujezovoj. Indeksy sostavleny R.Jermersom. — Almaty: Dajk-Press, 2005. - S.6-50.
- DeWeese, 2018 - *DeWeese D.* Islamic Central Asia: An Anthology of Historical Sources. — Bloomington: Indiana University Press, 2018. - 338 p.
- Esbosynov, 2025 (a) - *Esbosynov E.* (a) Osman tilindegi alrashky oqulyk: Kavaid-i Osmanijje// Қазақстан shygystanuy. 2025. №4. T.16. B. 49-61. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.49>
- Esbosynov, 2025 (b) - *Esbosynov E.* (b) Osman-tyrik tili zertteuleriniң qazaqtildi kontentterdegi kōrinisi//Qazaqstan shygystanuy. 2025. №2. T.14. B. 255-271 <https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.255>
- Fil'shtinskij, 1991 - *Fil'shtinskij I.M.* Istorija arabskoj literatury. — Moskva: Nauka, 1991. - 726 s.
- Frank, 2001 - *Frank A. J.* Muslim Religious Institutions in Imperial Russia. The Islamic World of the Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910. Leiden - Boston - Köln, Brill, 2001 (Islamic History and Civilization, 35). -341 p.
- Goody, 2000 - *Goody Jack.* The Power of the Written tradition. Washington: Smithsonian Institution Press, 2000. 192 p.
- Hodgson, 1974 - *Hodgson M.* The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization. Vols. 1–3. — Chicago: University of Chicago Press, 1974. 1320 p.
- Kalieva, Mustafaeva - *Kalieva Sh., Mustafaeva A.* Shygystanu gylmynyn derektanulyq sipaty zhane Qazaqstanda arab derekkozderin zertteudin bagyttary men mindetteri// Qazaqstan shygystanuy. 2025. №1.T.13. B. 230-240. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.230>
- Mahmud al-Kashgari, 2005 - *Mahmud al-Kashgari.* Divan Lugat at-Turk /Perevod, predislovie i kommentarii Z-A.M.Aujezovoj. Indeksy sostavleny R.Jermersom. Almaty: Dajk-Press, 2005. -1288 s.
- Mamyrbek, 2024 - *Mamyrbek G.* Eski qazaq tilinin zhazba nusqalary. Almaty: Asyl ZhK, 2024. -360 b.
- Mamyrbekova, 2006 - *Mamyrbekova G.M.* XVIII-XIX ғғ. Arab zhazuly qazaq zhazbalarynyn grafikalyq-orfografialyq erekshelekteri: filol.g.k. gylmy dārezhesin alu ushin zhazylgan dissertaciya. A, 2006. -136 b.
- Musabaev, 1951- *Musabaev G.* Ob izuchenii istorii kazahskogo jazyka// Vestnik AN KazSSR, 1951. №9. s.82
- Ong, 1982 - *Ong W. J.* *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* — London: Methuen, 1982. 201 p.
- Pollock, 2006 - *Pollock Sh.* The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit Culture and Power in Premodern India. — Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2006. 703 p.

Samojlovich, 1928 - *Samojlovich A. N.* K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazyka, v sbornike: Mir-Ali-Shir, L., 1928. -S.1-23 <https://abashin.org/wp-content/uploads/2025/06/3navai.pdf> data obrashhenija 26.01.2026

Schimmel, 1990 - *Schimmel A.* Calligraphy and Islamic Culture. New York and London: New York University Press. 1990. 264 p.

Syzdyqova - *Syzdyqova R. (a).* Jasaui «Hikmetterinin» tili. Koptomdyq shygarmalar zhinagy. T.7. -Almaty: El-shezhire, 2014.-664 b.

Syzdyqova - *Syzdyqova R. (b)* XVIII-XIX gasyrlardagy qazaq adebi tilinin tarihy. -Almaty: Mektep, 1984. -216 b.

Syzdyqova, 2014 - *Syzdyqova R.(v)* Abaj shygarmalarynyn tili. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. T.1. A. : El-shezhire, 2014. -384 b.

Syzdyqova, Qojgeldiev, 2014 - *Syzdyqova R., Qojgeldiev M.* Qadyrgali bi Qosymuly zhane onyn zhylnamalar zhinagy: koptomdyq shygarmalar zhinagy. T.5. Almaty; El-shezhire, 2014.-344 b.

Tenishev, 2011 - *Tenishev Je.R.* Izbrannye trudy. Kniga 3. -Ufa: IJaL UNC RAN, 2011.-256 s.

Tenishev, 2021 - *Tenishev Je.R.* Istorija tjurkskih pis'mennyh literaturnyh jazykov donacional'noj pory //Rossijskaja tjurkologija. Moskva, 2021. №1-2 (30-31). S.30-43

Zhubatova - *Zhubatova B.* Qazaq tilindegi arab, parsylyq kirme frazeologizmdar. Almaty:Qazaq universiteti, 2014. -314 b.

Abilqasymov, 1982 - *Abilqasymov B.* XIX gasyrdyn II-zhartysyndagy qazaq adebi tili (baspa nusqalary tili negizinde). -Almaty: Gylym, 1982. -224 b.

Qordabaev - *Qordabaev T.R.* Tarihi sintaksis maseleleri (XV-XVIII gasyrlar materialdary bojynsha). Almaty: Gylym, 1964. -214 b.

^{*1}Джубатова Б.Н., ²Ахметбекова А.К.

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz, ²Akbota.Akhmetbekova@kaznu.edu.kz

СТАРОКАЗАХСКИЙ ПИСЬМЕННЫЙ ЯЗЫК В КОНТЕКСТЕ ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ ВОСТОКА

Аннотация. Цель статьи заключается в раскрытии типологического характера староказахского письменного языка, отражающего его принадлежность к книжной системе исламской цивилизации на основе универсальной теории письменной традиции и комплексного анализа данного явления. В задачи исследования входят: уточнение понятий *книжный язык, среднеазиатский письменный литературный язык, чагатайский язык* в связи с феноменом староказахского письменного литературного языка; определение понятия арабо-персидской (исламской) письменной традиции в лингвистическом и цивилизационном аспектах; выявление языковых и дискурсивных признаков арабо-персидской письменной традиции в текстах староказахского письменного языка; определение роли староказахского письменного языка, опиравшегося на письменную традицию в пространстве исламской цивилизации, в истории казахской интеллектуальной культуры. Объект исследования — староказахский письменный литературный язык как историко-лингвистическое и культурное явление. Предмет исследования — типологические, функциональные и жанрово-стилистические характеристики староказахского письменного языка. Гипотеза исследования состоит в том, что арабо-персидская (исламская) письменная традиция выступала цивилизационно-лингвистическим эталоном, оказавшим влияние на структурное, функциональное и жанровое формирование староказахского письменного языка. Сравнение редукционистского подхода советского периода, стремившегося игнорировать

староказахский письменный язык, с концепцией *islamicate* показало необходимость рассмотрения данного явления как многогранного культурно-языкового феномена, не ограниченного исключительно религиозным дискурсом. Материал исследования составляют тексты староказахского письменного языка, записанные арабской графикой: летопись Кадырали Жалаири «Жами' ат-таварих» (XVI в.), а также кысса-дастаны, опубликованные в начале XX века. Кроме того, привлекаются исследования, посвящённые староказахскому письменному языку (Р. Сыздыкова, Б. Абилкасымов, Г. Мамырбек). Теоретико-методологическую основу исследования письменной традиции Востока составляют труды Дж. Гуди, М. Ходжсона, У. Онга, Ш. Поллока и др. В статье применяются историографический, сравнительно-исторический и лингвистический методы анализа. Научная новизна исследования заключается в выявлении комплексного влияния письменной традиции на языковые структуры. Староказахский письменный язык впервые рассматривается как система, сформированная в историко-культурном контексте, опирающаяся на канонические образцы и нормы и выработавшая собственные нормы письменного дискурса.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR28712621 «Рукописное наследие Казахстана: реестрирование, реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексные кодикологические исследования»

Ключевые слова: исламская цивилизация, староказахский письменный язык, арабо-персидская письменная традиция, книжный язык, чагатайский язык, среднеазиатская письменная литературная традиция, универсальная теория письменных языков.

*¹Jubatova B.N., ²Akhmetbekova A.K.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: ¹baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz, ²Akbota.Akhmetbekova@kaznu.edu.kz

OLD KAZAKH WRITTEN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF THE WRITTEN TRADITION OF THE EAST

Abstract. The article aims to reveal the typological character of the Old Kazakh written language, reflecting its affiliation with the book-based system of Islamic civilization, based on a universal theory of written tradition and a comprehensive analysis of this phenomenon. The objectives of the study include: clarifying the concepts of book-based language, Central Asian written literary language, and Chagatai language in connection with the phenomenon of the Old Kazakh written literary language; defining the concepts of the Arab and Persian (Islamic) written tradition in both linguistic and civilizational aspects; identifying the linguistic and discursive features of the Arab-Persian written tradition in the texts of the Old Kazakh written language; and determining the role of the Old Kazakh written language—grounded in the written tradition within the space of Islamic civilization—in the history of Kazakh intellectual culture. The object of the research is the Old Kazakh written literary language as a historical-linguistic and cultural phenomenon. The subject of the research comprises the typological, functional, and genre-stylistic characteristics of the Old Kazakh written language. The research hypothesis is that the Arab and Persian (Islamic) written tradition functions as a civilizational and linguistic model that influenced the structural, functional, and genre formation of the Old Kazakh written language. A comparison between the reductionist approach of the Soviet period, which sought to ignore the Old Kazakh written language, and the concept of the *Islamicate* has demonstrated the need to consider this phenomenon as a multifaceted cultural and linguistic entity not limited exclusively to religious discourse. The research material consists of texts in the Old Kazakh written language recorded in

Arabic script: the chronicle of Qadyrgali Zhalayiri, Jāmi‘ al-Tawārīkh (16th century), as well as qissa-dastans published in the early 20th century. In addition, studies devoted to the Old Kazakh written language (R. Syzdykova, B. Abilkassymov, G. Mamyrbek) are examined. The theoretical and methodological foundation of the study of the written tradition of the East is based on the works of J. Goody, M. Hodgson, W. Ong, S. Pollock, and others. The article employs historiographical, comparative-historical, and linguistic methods of analysis. The scientific novelty of the research lies in identifying the comprehensive influence of written tradition on linguistic structures. The Old Kazakh written language is examined for the first time as a system formed within a historical and cultural context, grounded in canonical models and norms, and having developed its own norm of written discourse.

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the research project funded by a grant from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR28712621 “Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scholarly Cataloguing, Digitization, and Comprehensive Codicological Studies”.

Keywords: Islamic civilization, Old Kazakh written language, Arab and Persian written tradition, book-based language, Chagatai language, Central Asian written literary tradition, universal theory of written languages.

Автор туралы мәлімет:

Жұбатова Баян Нұсұлтанқызы, филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Арабтану орталығының директоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы

Ахметбекова Ақбота Кәрібайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы

Информация об авторах:

Джубатова Баян Нурсултановна, доктор филологических наук, директор Центра арабистики КазНУ им. Аль-Фараби, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан

Ахметбекова Ақбота Карибаевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры Ближнего Востока и Южной Азии КазНУ им. Аль-Фараби, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан

Information about authors:

Bayan Jubatova, Doctor of Philological Sciences, Director of the Center for Arabic Studies, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan

Akhmetbekova Akbota Karibayevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Middle East and South Asia, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave., 71, Almaty, Republic of Kazakhstan

*Келін түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

¹Рысбекова А.Б. , ²Әбиденқызы А.

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: aknur_rysbekova2023@mail.ru, ainurbai-67@mail.ru

ҚАҢЛЫ ЭТНОНИМІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ МЕН ТАРИХИ МӘНІ

Аңдатпа. Қаңлы тайпасы — XII-XIII ғасырлардан бастап тарихи деректерде кездесетін және түркі халықтарының этногенезінде маңызды рөл атқарған ірі тайпалардың бірі. Қазіргі қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, және башқұрт халықтарының құрамында кездеседі. Кейбір зерттеушілер қаңлы тайпасының тарихын б.з.д. II ғасырда Қытай жылнамаларында кездесетін Кангюй мемлекетімен байланыстырады. Шетелдік және отандық ғалымдар қаңлы тайпасының тарихын XII-XIII ғасырдан бастап қана қарастыруды жөн көреді. Б.з.б. II ғасырдағы қытай жылнамаларында Жетісудың батысы мен Арал теңізінің шығысындағы Кангюй елі туралы деректер келтірілген. Осыдан кейін қаңлылар туралы XII ғасырға дейін ешқандай деректер кездеспейді. Қаңлы тайпасының шығу тегіне қатысты төрт негізгі ғылыми болжам бар. Ең біріншісі, жоғарыда айтып өткендей қаңлылар Кангюй мемлекетінің тікелей мұрагерлері деген тұжырым. Екіншісі, 659-750 жылдары Жетісу мен Маңғыстау аймақтарын санамағанда Қазақстанның қалған аумақтарын жайлаған Қаңғар бірлестігі мен оғыздардың Қимақ пен құман-қыпшақ тайпаларының бірігуінен шыққандығы туралы болжам. Яғни қаңлылар Қаңғар бірлестігінің құрамында қалыптасқан этностық топ ретінде қарастырылады. Үшінші болжам, қаңлылардың қыпшақ тайпасының бір бөлігі екендігі, нақтылай айта кетсек шығыс тармағынан тарайтындығы туралы болжам. Төртінші болжам бойынша, қаңлыларды IV-VI ғасырлардағы Гаогюй тайпасымен байланыстырады. Аталған мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың қаңлы тайпасының шығу тегі туралы ғылыми тұжырымдары қарастырылып, этнонимнің түркі халықтарының этногенезіндегі орны айқындалады. Зерттеу нәтижелері қаңлы тайпасының тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және де аталған мәселенің түркітану ғылымында өзекті ғылыми бағыттардың бірі екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: қаңлы, тайпа, этноним, түркі халықтары, кангюй, қаңғар, қыпшақ, гаогюй.

Кіріспе

Түркі халықтарының тарихында елеулі орын алған ірі әрі ықпалды этникалық бірлестік саналған қаңлы тайпасы XII-XIII ғасырлардан бастап жазба деректерде кездеседі. Қаңлы тайпасының ұрпақтары қазіргі қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек және башқұрт халықтарының құрамында сақталған. Бұл олардың этникалық мұрасының ауқымдылығы мен тарихи мәдени ықпалының басымдылығын көрсетеді.

Ғалымдар қаңлы тайпасын б.з.д. II ғасырдағы Қытай деректеріндегі Кангюй мемлекетімен байланыстырады. Қытай деректерінен Кангюй мемлекетінің Жетісудың батысынан бастап Арал теңізінің шығысына дейінгі аймақта орналасқан мемлекет екенін білеміз. Кангюй туралы осы мәліметтерден кейін тарихи жазбаларда қаңлы этнонимі ұзақ уақыт кездеспейді. Тек XII ғасырдан бастап қана қайтадан дереккөздерде атала бастайды. Сондықтан да кейбір отандық және шетелдік ғалымдар қаңлы тайпасының нақты тарихи мәнін XII-XIII ғасырлардан бастап қарастыруды жөн санайды.

Зерттеу жұмысында қаңлылардың ерте ортағасырлық кезеңдегі шығу тегіне байланысты зерттеушілердің түрлі ғылыми болжамдары мен тұжырымдарына тоқталынып, саралау көзделген.

Қаңлы тайпасының этногенезіне байланысты негізгі төрт ғылыми болжам бар. Олар: Кангюй мемлекетімен сабақтастық, Қаңғар бірлестігімен байланыс, қыпшақ тайпаларымен туыстық және Гаогюй бірлестігімен этникалық байланыс. Аталған болжамдар дереккөздер мен тарихи-мәдени дәлелдерге сүйенгенімен, қаңлылардың шығу тегіне қатысты ортақ ғылыми көзқарас қалыптаспағандықтан бұл тақырып әлі де жан-жақты зерттеп, зерделеуді қажет етеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Ежелгі этносаяси бірлестіктердің бірі саналатын қаңлы тайпасының тарихы мен мәдениеті отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан едәуір уақыттан бері ғылыми тұрғыда зерттеліп келеді. Қаңлыларды Жетісу және Сырдария өңіріндегі ежелгі Кангюй мемлекетімен байланыстыра зерттеген ғалымдар қатарында Н.А. Аристов, В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам, А. Қайдаров, З.В. Тоган, К.А. Ақышев және т.б. сияқты танымал тұлғалар бар. Аталған ғалымдар қаңлылардың Кангюй мемлекетімен тығыз байланыста болғанын археологиялық, тарихи-мәдени деректерге сүйене отырып, дәлелдеуге тырысты.

Қаңлылар туралы алғашқы және негізгі деректер Қытай дереккөздерінен алынған. Аталған тақырып бойынша екі негізгі дереккөзі бар. Біріншісі, Сыма Цяньның «Ши цзи» («Тарихи жазбалар») еңбегі. Бұл дереккөзінде Кангюй мемлекеті, оның географиялық орналасуы, саяси құрылымы туралы алғаш рет жазбаша түрде мәліметтер берілген. Екіншісі, Бань Гудың «Ханьшу» («Хань әулетінің тарихы») еңбегінде Кангюй елінің Қытай, Үйсін, Ғұн секілді мемлекеттермен қарым-қатынастары туралы мәліметтер келтірілген. Сонымен қатар, Ю.А. Зуев сияқты ғалымдар ежелгі түркі және иран жазба деректеріне сүйене отырып, қаңлылардың шығу тегі мен тарихи дамуына қатысты тұжырымдар жасаған. В. Шотт, С.А. Толстов, С.Г. Кляшторный, В.В. Бартольд, Л.Н. Гумилев, Ю.А. Зуев және т.б. қаңлыларды түркі кезеңіндегі қаңғарлармен байланыстыру бағытын қолдайтын ғалымдар қатарына жатады.

Қаңлылардың Солтүстік Қытай мен Орталық Азияда өмір сүрген Гаогюй мемлекетімен тарихи байланысын анықтау маңызды бағыттардың бірі саналады. «Юаньши» жылнамасындағы «Бухумудың өмірбаяны» бөлімінде «Қаңлы Хань патшалығы дәуіріндегі Гаогюй мемлекеті» (ЮШ, 130-цзюань) деп жазылған. Хуань Цзиньнің «Қаңлы әулетінің ата-бабаларына арналған құлпытас» еңбегінде (Хуан Цзинь, «Қаңлы») «Қаңлы —көне Гаогюй мемлекеті» деген тұжырым жасалған. Аталған деректерді Рашид ад-Дин еңбектеріндегі және «Оғызнамадағы» қаңлы туралы мәліметтермен салыстыра отырып қарастыру олардың тарихи-этникалық сабақтастығын айшықтай түседі. «Гаогюй» атауы «биік дөңгелекті арбалы ел» деген мағынаны білдіреді (Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері IV, 2006: 48). Бұл атау түркі тіліндегі «қаңлы» этнонимінің қытай тіліндегі аудармасы саналады. Т. Омарбеков, А. Ташагыл, О. Йорулмаз, А.Ш. Қадырбаев, В.В. Ушницкий, т.б. сынды ғалымдар өз еңбектерінде аталған тақырыптарға қатысты тың тұжырымдар ұсынып жүр.

Мұсылман дереккөздерінде қаңлы тайпасы туралы мәліметтер Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде кездеседі. М. Қашқари еңбегінде қаңлы тайпасы «қыпшақтардың ұлы адамдарының бірі» ретінде сипатталады. Бұл қаңлы тайпасының қыпшақтар арасында ықпалды тайпа болғанын көрсетеді. XII-XIII ғасырлардағы мұсылман авторларының еңбектерінде «қаңлы» және «қыпшақ» атаулары синоним ретінде жиі қолданылғанын көруге болады.

«Қаңлы» этнонимі әлі де толық зерттелмеген, күрделі тарихи бағыттардың бірі саналады. Осы тақырыптағы зерттеулер қаңлылардың бай мәдениеті мен саяси құрылымын жан-жақты зерттеп, зерделеуге мүмкіндік береді. Қаңлылардың Кангюйлермен байланысы, қаңғарлармен сабақтастығы немесе Гаогюйлермен тарихи байланысы аталған мәселені жаңа көзқараспен пайымдауға зор мүмкіндік береді.

Жұмыстың сипатына қарай аталған мақалада негізінен тарихи зерттеуге бағытталған жалпы ғылыми әдістер, деректанулық, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жүйелеу әдістері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс көлемді деректерді жинап, талдау жасауға мүмкіндік береді. Жинақталған деректерді талдап, көне тарихи кезеңдегі оқиғаларды кешенді түрде зерттеу ортағасырлық мемлекеттер мен тайпалардың қаңлы тайпасымен этникалық байланыстарын айқындауға көмектеседі.

Талдау

Қаңлы тайпасының Кангюй мемлекетімен байланысы. Кангюй мемлекеті, оның географиялық орналасуы, халқының саны, көрші елдермен қарым-қатынасы туралы алғашқы мәліметтер б.з.д II ғасырдағы қытай деректерінде кездеседі. Кейбір ғалымдардың пікірінше, «қаңлы» этнонимі ежелгі иран тілінен аударғанда «өзен», «өзен бойын мекендегендер» деген мағынада қолданылған болуы мүмкін (Кляшторный, 1964: 150).

Кейбір зерттеушілер Кангюй мемлекетін Соғдымен байланыстырып, иран тектес халық ретінде қарастырады. Ю.А. Зуевтің пайымдауынша, Соғд атауының өзі Канцзюй және Канг атауларымен тікелей байланысты (Зуев, 2002: 91). «Солтүстік династиялар тарихында» атты қытай деректерінде Кан (Канг, Соғд) мемлекеті Кангюй ұрпақтары ретінде атап өтілген. Канцзюй халқы юэчжилерден шыққан және цзе деген атпен белгілі тайпалар тобын құрайды. Аталған тайпа антропологиялық тұрғыдан қалың сақалдары, үлкен мұрындарымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, цзе тайпасы Қытайдың Ішкі Моңғолиясындағы Хинган тауларын мекендеген. Сол жерлерде Кангань өзені орналасқан. Ю.А. Зуев көне мифтерде кездесетін «канг» сөзі тохар тілінде «тастар» дегенді білдіреді деген тұжырым жасайды (Зуев, 2002: 99-100).

Қаңлы тарихын зерттеп жүрген түрік ғалымы Осман Йорулмаз «қаңлыларды «Кангюй» халқы деп қарастыру немесе олармен байланыстыру Жетісу, Мәуереннахр және Сырдария бойларында қаңлы тайпалары үздіксіз өмір сүріп келді деген тұжырымды мойындау дегенді білдіреді» (Yorulmaz, 2012: 33-34), деп пайымдайды. Алайда Омейялар, Аббасилер, Самани әулеті кезеңдері мен Қараханидтер мен Селжұқтардың алғашқы дәуірлері туралы мәлімет беретін дереккөздерде Жетісу мен Мәуереннахрдың ішкі аймақтарында Кангюй да, Қаңлы атауы да кездеспейді. «Кангюй» елі Махмұт Қашқаридің зерттеу жүргізген негізгі аймағында орналасқан. Кангюй халқы М. Қашқари кезеңінде де белсенді этнос ретінде өмір сүрсе, «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде осы атауды жер атауы немесе тайпа, ру атауы ретінде атап өтуі керек еді. Алайда, аталған еңбекте мұндай мәлімет кездеспейді.

Б.з.д. II–I ғасырларда Сырдарияның орта ағысында мемлекет ретінде тарих сахнасына шыққан Кангюй – ғұндардан кейін, әсіресе түркілер кезеңінен кейін қайта кездеспейді. Н.А. Аристов бастаған кейбір зерттеушілер аталған халықтың негізгі бөлігі селжұқтармен бірге Анадолыға, ал кейбір топтары ғұндармен, печенегтермен және қыпшақ-құман тайпаларымен бірге Еуропаға көше бастады деп есептейді. Көптеген зерттеушілер «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде қаңлы атауының тайпа ретінде кездеспеуін сол кезеңде мүлде болмауымен байланыстырады. Алайда, М. Қашқаридің өзі атап өткендей «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегі ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының аумағымен шектелген. Аталған еңбек жазылған уақытта қаңлылардың негізгі бөлігі Алтайдың шығысында, яғни бұл шеңберден тыс аймақта өмір сүріп жатқан болатын. Сонымен қатар, М. Қашқаридің еңбегінде қазақ, өзбек және қырғыздардың құрамында өмір сүрген көптеген ру-тайпалардың да атауларының кездеспейтінін айтып өткен жөн. Бұл ол ру тайпалар сол дәуірлерде болмаған дегенді білдірмейді. Себебі көптеген ру-тайпалар Қарақытайлар мен Шыңғыс хан жорықтары кезінде батысқа қарай қоныс аударған болатын (Yorulmaz, 2012: 33-34).

Зерттеушілердің пікірінше, ежелгі Кангюйлер мен Қазақстан аумағында өмір сүрген Қаңғарлар бірлестігі (659-750 жж.) арасында тарихи сабақтастық болуы мүмкін. Бұл жағынан зерттеушілер арасында ортақ көзқарас қалыптасқан. Алайда, кейбір зерттеушілер бұл

атауларды «Қаңлы» этнонимінің түрлі тарихи кезеңдердегі нұсқалары ретінде де қарастырады.

«Канг/кан» сөздері түркі тілінен емес, ежелгі иран тілінен шыққан деген болжам бар. Авестада Канга (Кангха) қаласы Тұранның аңызға айналған астанасы ретінде аталады. Уақыт өте келе бұл атау түрлі формаларда трансформацияланып отырғаны байқалады: *Кангха — Канг — Кангюй — Кангу — Тарбан — Кангар — Кенгерес* (Кляшторный, 1964: 161-179).

Зерттеушілер арасында Кангюй ұрпақтары туралы да әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Кейбір деректерге сүйенсек, Кангюй иелігінің орталығы көне түркі эпитафияларында Кангю-Тарбан қаласы деп аталады. Аталған халық түркілер арасында «кенгерес» деген атаумен белгілі болған (Советская этнография, 1951: 55-59). С.Г. Кляшторныйдың пайымдауынша, орта ғасырларда «кенгерес» немесе «қаңғар» атауларымен белгілі болған Кангюй тайпалары VIII-IX ғасырларда кимактардың Сырдарияға келуімен және оғыздардың қысым көрсетуі салдарынан батысқа қарай көшкен.

Жоғарыда айтылғандай, бастапқыда кангюйлықтар соғдылықтармен байланысты, иран тілдес халық ретінде сипатталады. Кейіннен олардың этникалық және тілдік сипаты айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған. Ю.А. Зуевтің пікірінше, Түрік және Ұйғыр қағанаттары дәуірінде соғдылықтардың түркілену үрдісі қарқынды жүрді. Осы кезеңде соғдылықтар түркілерге сіңісіп, кейбірі жоғары әлеуметтік мәртебеге де ие болды. М. Мори атап өткендей, соғдылықтардың бірі «тегін» атағын иеленді. Ал «тегін» деген атақ қағанның ұлы немесе інісі дегенді білдіреді (Зуев, 2002: 159). С.Г. Кляшторный, Л.Н. Гумилев, Ю.А. Зуев, т.б. сынды ғалымдар өз еңбектерінде кангюй – қаңғар – қаңлы тайпалары арасындағы тарихи және этникалық сабақтастық мәселелеріне тоқталып өткен.

Оғыздар жаулап алған печенег тайпаларынан Кангюй ұрпақтарының тарихи жалғастығы байқалады. Печенегтер құрамындағы кейбір қаңғарлық әулеттер өздерінің ежелгі «канг» этнонимін сақтап қалған. Бұл атау «канга-киши» яғни, «канга халқы» деп түсіндіріледі (Кляшторный, 1964: 173-175). Зерттеулерге сүйенсек, «қаңғар» атауы тек үш печенег тайпасының құрамында сақталған.

Қаңлылардың Қаңғар мемлекеті және қыпшақ тайпаларымен байланысы. Қаңлы тайпасының атауы және оның этникалық бірлестіктермен байланысы туралы алғашқылардың бірі болып С.П. Толстов зерттеді. Ол «қаңғар» атауының уақыт өте келе «қаңлы» формасына өзгеруін қыпшақтар мен оғыз-печенег тайпаларының ассимиляциялануы нәтижесінде орын алған үрдіс ретінде түсіндірді (Толстов: 1964: 101). С.Г. Кляшторныйдың пікірінше, қыпшақтардың «қаңғар» атауын қабылдауы олардың осы этникалық топтар мекендеген аумақтарды жаулап алуымен байланысты болған (Кляшторный, 1951: 63). Осыған сүйене отырып, қыпшақтар жаулап алған жерлердегі этнонимдерді өз этникалық құрылымына енгізіп, атауларды жалғастырушы рөл атқарған деген тұжырым жасауға болады.

Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде қаңлы тайпасын «қыпшақтардың ұлы адамдарының бірі» ретінде сипаттайды (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 1023). Бұл қаңлы тайпасының қыпшақтар арасында беделді орны болғанын көрсетеді. XII-XIII ғасырлардағы мұсылман авторларының еңбектерінде «қаңлы» мен «қыпшақ» атаулары синоним ретінде жиі қолданылған.

Бістықкөл мен Балқаш көлдері арасындағы аймақта пайда болған деп есептелетін және он оқ бірлестігіне жататын печенегтердің құрамында сегіз негізгі тайпа болған. Солардың арасында басқа ру-тайпаларға қарағанда текті саналатын ертим (немесе іртим), чор және юла тайпалары «қаңғар» деп аталған. Аталған тайпалардың ерекше мәртебеге ие болуы олардың тарихи-этникалық маңызын көрсетеді.

Қарлұқтар мен ұйғырлардың қысымынан батысқа қарай жылжыған печенегтер Балқаш көлінің оңтүстігінен Сырдария бойына жетіп, шамамен 860 жылдан кейін Оғыз-Хазар одағының құрылуы нәтижесінде Дон-Кубань алқабына және Қара теңіздің солтүстігіндегі

далаларға қоныс аударып, 1040 жылдан кейін бір бөлігі Балқан түбегіне дейін жетеді. Қаңғарлар немесе кенгерлер де осы қозғалыстарға қатысып, печенегтердің ең ержүрек тайпаларының қатарында болды. Бұл туралы Византия императоры Константин Багрянородныйдың (X ғасыр ортасы) «De administrando imperio» (Империяны басқару туралы) атты еңбегінен білеміз (Кляшторный, 2003: 211).

Ирандық кангюй тайпаларына қатысты «қаңлы» этнонимін алғаш рет қаңғарлар және Кангюй елімен байланыстырған зерттеуші В. Шотт болды. Неміс тарихшысы, шығыстанушы ғалым И. Маркварт «қаңлы» атауының Батыс түрік қағанаты құрамындағы кенгерес және печенегтердің ең беделді үш тайпасының бірі қаңғармен, кейіннен Соғды аумағына таралған Канг елімен ешқандай байланысы жоқ деген тұжырым жасады. Қаңғарлар мен қаңлыларды бір этникалық негізге біріктіру мүмкін емес деп санайды. Өйткені печенегтер (қаңғарлар) IX ғасырдың соңында Қара теңіз жаққа қоныс аударған болатын [Маркварт, 2002: 50-90]. Осылайша, И. Маркварт қаңғар және қаңлы этнонимдері арасында ешқандай тарихи-этникалық байланыстың жоқтығын дәлелдеді.

Қаңлы тайпасының Гаогюйлермен байланысы. Қаңлылар туралы нақты жазба деректердің барлығы дерлік XII ғасырдан бастау алады. Бұған дейінгі кезеңге қатысты қаңлы тарихы туралы нақты әрі бірізді деректер жоқ. Сол себептен аталған тақырып әлі күнге дейін ғалымдар арасында ортақ тұжырымға келмеген күрделі мәселелердің бірі саналады. Дегенмен, көптеген зерттеушілер қаңлыларды қыпшақтардың бір тармағына жатқызады. Қаңлылардың IV-VI ғасырларда Солтүстік Қытай және Монғолия аумағындағы Гаогюй тайпаларымен туыстас болуы мүмкін деген көзқарас кеңінен таралып келе жатқан болжамдардың бірі саналады.

Ежелгі Кангюй мемлекетінің атауы иран тілімен байланыстырылса, ерте ортағасырдағы қаңлы немесе Гаогюй сөзі «биік арбалылар» деген мағынаны білдіреді. VII ғасырдың басында Гаогюй (гаоцзюй) атауы қытай жылнамаларында теле тайпасының атауымен ауыстырылған (Бичурин, 1950: 218). Дж.Гамильтон аталған сөздің «теле» деп жазылуы қытай тіліндегі транскрипциясы екенін анықтады. Ол бастапқыда көне моңғол тіліндегі «тегрек» сөзінен шыққан, «дөңгелек», арба» деген мағыналарды білдіреді. Жоғарыда атап өткеніміздей, гаогюй атауы «биік арбалар» деп аударылады және ол тек гаоцзюй терминінің басқаша жазылу нұсқасы саналады. Дили, чиле және тиле атаулары теле-тегрек сөзінің түрлі нұсқалары болып есептеледі (Сарткожаулы, 2002: 157).

«Қаңлы» сөзі де түркі тілдерінде «арба» деген мағынаны білдіреді. В.В. Бартольдтың пікірінше, «арба» сөзінің орнына қолданылған алғашқы түркі нұсқаларының бірі саналады. Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегінде «қаңлы» сөзінің екі мағынасы бар екенін атап өткен. Оның бірінші мағынасы «қаңғы» (қаңғы арбасы), яғни «үстіне жүк артылатын арба» дегенді білдіреді [Махмуд ал-Кашғари, 2005: 1023]. «Қаңлы» сөзі Койбал, Сагай және басқа да Енисей түркілерінің тілінде «канга» формасында айтылып, мағынасы жағынан «арба» сөзімен синонимдес болып келеді (Yorulmaz, 2012: 33-34). Олай болса, «қаңлы» арбаның түркі тіліндегі атауы, гаогюй қытайша аудармасы. Гаогюй, теле және қаңлы атаулары бір мағынаны, яғни «арба» дегенді білдіреді.

Қысқаша Гаогюйлерге тоқталып кетсек. Гаогюйлер IV-VI ғасырларда Қытайдың солтүстігінен Моңғолияға дейінгі аймақта өмір сүрген ең көне түркі тайпаларының бірі. Алғашқы деректерге қарағанда, олар Қытайдың солтүстігінде құрылған Вэй мемлекетіне (табғаштар, 386-550 жж.) дейін-ақ Лухун (Лукчун) теңізінің солтүстігінде, қазіргі Тұрфан өңіріндегі Као-чаң маңын мекендеген.

V ғасырдың алғашқы ширегінде Гаогюй тайпаларының бір бөлігі батысқа қарай Іле өңірі мен Сырдария бойына дейін жетіп, сол аймақтарға қоныстанған. Сол себепті Шығыста қалғандары «Шығыс тайпалары» деп аталған. Сол ғасырдың екінші жартысында Фу-фу-ло тайпасынан шыққан А-фу-чжих-ло есімді көсемнің басшылығымен саяси бірлік құрып,

мемлекеттік сипат ала бастағанға дейін табғаштар мен жужандар арасындағы күрестің ортасында қалып, жағдайға қарай біріне немесе екіншісіне бағынып отырған.

485-486 жылдары А-фу-чжих-ло басшылығымен құрылған мемлекет Ұлы Жібек жолы өтетін Тұрфан маңында орнап, күшейе бастаған кезде Батыс Түркістанда билік еткен эфталиттер (акғұндар) табғаштар мен жужандардан бөлек жаңа бәсекелестері болды. 540 жылдарға дейінгі кезең осы үш елдің ықпал аймағында жүргізілген күрес уақыты ретінде бағаланады (Yorulmaz, 2012: 44).

Бұл кезеңнен кейінгі Гаогюй тарихына қатысты қытай деректерінде төмендегідей мәліметтер кездеседі: Шығыс Вэй патшалығының синхэ жылнамасының 3 жылы (541 ж.) бойынша Гаогюй мемлекеті жойылған болып есептеледі. Алайда бір әулеттің биліктен кетуін сол әулет билеген елдің жойылуы дегенді білдірмейді. Гаогюй мемлекеті тарихи сахнадан кеткеннен кейін де олар туралы деректер мүлдем жойылып кеткен жоқ. Қытай деректерінен Гаогюйлер туралы маңызды мағлұматтар ала аламыз.

1. Гаогюйлер VI ғасырдың соңына дейін өз мемлекеттілігін жоғалтпаған, тек мемлекет атауы өзгерген болуы мүмкін. Оған төмендегі деректемелер дәлел бола алады:

а) «Тун-дянь», «Вэнь-сянь тун као» еңбектеріндегі «Гаогюйлер» тараушасында былай делінген: «Суй патшалығы дәуірінде (581-618 жж.) Ту-юе-ши мемлекеті болды. Ол Соңғы Вэй (Солтүстік Вэй) заманындағы Гаогюй мемлекетінің ұрпағы» деп жазылған.

ә) «Тай пин хуан юй цзи» атты еңбекте аталмыш Ту-цзюе-ши немесе Ту-юе-ши мемлекетінің қай өңірде орналасқаны туралы былайша баяндалады: «Соңғы Вэй патшалығы кезіндегі Гаогюй мемлекеті болып табылатын Ту-цзюе-ши мемлекеті Бейтиннің (Тан дәуірінен кейінгі көне қытай деректерінде қазіргі ШУАР Жемсары өңірі «Бейтин» деп аталған) солтүстігінде, Лэйчжу теңізінің шығысында орналасқан».

Лэйчжу теңізі туралы ғалымдардың пікірлері әртүрлі. Біреулері оны Каспий теңізімен, ал енді біреулері Арал теңізімен байланыстырады. Қалай болғанда да, «Тай пин хуан юй цзи» еңбегіндегі осы деректемеден біздің білетініміз Ашина түріктері биліктен түскен кезеңде Гаогюйлер тарихи сахнадан әлі де болса кете қоймаған. Олар мемлекеттілігін сақтап қана қоймай, батыста Каспий немесе Арал теңізіне дейін өз ықпалын жүргізген. Мұны «Суйшу» еңбегіндегі мына сөздер қуаттай түседі: «Телелердің арғы тегі сюньнулардың ұрпағы болып саналады. Олардың түрлері (тайпалары, ұлыстары) өте көп. Олар Сихайдан («Батыс теңізі» деген мағынаны білдіреді. Бұл жерді кейбір ғалымдар Балқашпен, кейбіреуі Аралмен, Каспиймен байланыстырады) шығысқа қарай сай-саланы бойлап созылып кете береді» (Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері IV, 2026: 48). Демек, Гаогюй тайпалары мемлекеттілігін жоғалтқаннан кейін Каспий немесе Арал теңізінен бастап, Қытай жеріне дейінгі аралықта өмір сүрген.

2. Монғол-Юань дәуірінде жазылған төмендегі қытай деректемелерінде Гаогюйлер мен қаңлылар өзара байланыстырылады:

а) «Юаньши» кітабындағы «Бухумудың өмірбаянында» бөлімінде былай делінген: «Қаңлы (қытайша «Канли») Хань патшалығы дәуіріндегі (бұл жерде Солтүстік және Оңтүстік патшалықтар дәуірі дегеннің орнына Хань патшалық дәуірі деп қате атаған) Гаогюй мемлекеті» (ЮШ, 130-цзюань); ә) Юань дәуіріндегі қытай қаламгері Хуан Цзиньнің «Қаңлы әулетінің ата-бабаларына арналған құлпытас» атты еңбегінде «Қаңлы бұл көне Гаогюй мемлекеті» деп жазылған (Хуан Цзинь, «Қаңлы»). Осы деректерді Рашид ад-Диннің еңбегіндегі және «Оғызнамадағы» қаңлы (қаңқалы) елі туралы берілген мәліметтермен салыстыра отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: «Гаогюй», яғни «биік дөңгелекті арбалы ел» деген атау «қаңлы» деген түркі тіліндегі этнонимінің қытайша аудармасы саналады. Түркі (теле) тайпаларының бірі болып саналатын қаңлылар Ашина түріктері Орталық Азияда өз үстемдігін орнатқанға дейін қазіргі Жоңғария мен Қазақ даласында билік құрған. Аталмыш ел кейін әртүрлі саяси күштердің ықпалында қалып, моңғол шапқыншылығы кезеңінде ғана қайта бой көтере бастаған» (Қазақстан тарихы туралы Қытай

деректемелері IV, 2026: 48). Демек, қаңлылар Каспий теңізінен Монғолия, Қытай территориясына дейін шашыраңқы түрде өмір сүрген. Қазіргі кезде қазақтар құрамындағы қаңлылардың қара, сары, ақ, қызыл болып бөлінуі де осылай шашыраңқы өмір сүруі себебімен түсіндіріледі.

А.Т. Қайдаров «қаңлылар құрамындағы сары, қара, қызыл және ақ атаулары тек түсті ғана білдіріп қоймайды, бұл сын есімдер тікелей түстік мағынадан бөлек, белгілі бір географиялық ұғымдарды, әлемнің төрт бағытын, яғни олардың аймақтық орналасуы мен ішкі рулық бөліністерін білдіреді. Түркілік топонимикада «қара» түсі батысты, «сары» солтүстікті, «қызыл» шығысты немесе жоғарыны, «ақ» орталықты немесе оңтүстікті білдіреді (Тюркская ономастика, 1984: 41).

Хангалас пен қаңлы тайпаларының арасындағы сәйкестікті алғаш рет Г.В. Ксенофонт «Ураангхай сахалар» атты жарияланбаған екінші томында анықтаған. Г.Ф. Ксенофонт қаңлы мен Гаогюйлерді хангалас тайпаларының ата-бабалары санайды (Ушницкий, 2009: 50-51).

Айта кетерлік жайт, Гаогюй тайпалары ұйғырлар мен хунну тайпаларының ұрпақтары және Забайкалье аумағындағы түркілердің ең көне өкілдері саналады. Гаогюй атауы орта ғасырларда теле (тйеле, туле) формасына өзгерген. Бұл өзгеріс VI ғасырдың ортасында «биік арбалар» атанған Гаогюй тайпаларының шығыс түріктерінің саяси бірлестігіне қосылғаннан кейін кең тарай бастады (Бичурин, 1950: 48).

Ұйғырлар басқарған тайпалар бірлестігі көне түркі жазба ескерткіштерінде «тоғыз оғыздар» деп аталған. Ал бұл атау өзінің негізін Гаогюй-теле тайпаларынан алады. Ұйғыр тайпаларының ата-бабалары хунну кезеңіне барып тіреледі. Олар әдетте биік дөңгелектері бар арбаларда жүрген, сондықтан Юань-Вэй әулеті кезінде оларды «Гаогюй» немесе «чилэ» деп атаған. Бұдан басқа да осы тайпаларға қатысты «тэле» (тегрек) немесе «телэ» (терега, тирек) атаулары кездеседі (Бичурин, 1950: 218). Осы деректердің негізінде Гаогюй – Ұйғыр қағанаты – Қаңлы арасындағы тарихи-этникалық байланыстың бар екенін байқауға болады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, «Юань-Ши» жылнамасында (XIV ғасыр) қаңлылардан шыққан бірнеше билеушілер мен билеуші әулеттер туралы деректер келтірілген. А.Ш. Қадырбаев «Юань ши» жылнамасында табылған мәліметтерге сүйене отырып, қаңлы мен Гаогюй тайпалары арасындағы этникалық және тарихи тұтастыққа тоқталады: «Қаңлы (Канли) бұл Хань дәуірінде (б.з.б. 206 – б.з. 220) Гаогюй деп аталған ел, яғни биік арбалар елі» (Қадырбаев, 1990: 21).

Қаңлы этнонимінің Махмұд Қашқари еңбегінде емес, Юань Ши жылнамасында кездесуі қаңлылардың Жетісу, Сырдария өңірінде емес, Қытай аумағына жақынырақ аймақтарда өмір сүргенін көрсетеді. Бұл дерек қаңлылардың этникалық тарихын Гаогюй, теле, ұйғыр тайпаларымен біртұтас қарастыру керектігін аңғартады.

Қытай тарихшысы Чи Танда осы деректі келтіреді: «Қытай дереккөздерінде Қаңлы тайпасы К'анг-ли немесе К'анг-лин деп жазылған. Синь Юань-Шидің пікірінше, қаңлы тайпасы ежелгі Гао-чэ тайпаларынан шыққан. Қытай деректеріне қарағанда, Гао-чэ «биік арба (үлкен доңғалақты арба)» дегенді білдіреді. Бүгінгі түркі тілінде «канглы» деген мағынада қолданылады. Қаңлылар Гаогюйден шыққан» [Yogulmaz, 2012: 52].

Бұдан басқа да қаңлы атауы кездесетін тарихи деректерге тоқтала кетсек. Б.Е. Көмеков IX ғасырдың екінші жартысында ұйғыр елшісінің «қара қаңлы» немесе «қара қаңлық» деген атауды қолданғанын атап өтеді және аталған тайпалардың басмыл, тоғыз оғыз және қарлұқ тайпаларымен көршілес Алтай аймағында орналасқандығына тоқталады.

Аталған дерек П. Пельо сипаттаған №1283 нөмірлі ұйғыр-тибет қолжазбасында сақталған. Аталған қолжазба қазіргі кезде Париж қаласында сақталған. Қолжазба шамамен 750 жылдары жазылған ұйғыр тіліндегі түпнұсқаның тибет тіліндегі аудармасы саналады. Мәтінде қырғыздардың бір тайпасының солтүстігіндегі үлкен ел туралы баяндалады. Қолжазбаның 57 жолында «Ga ra gang lig» (གར་གང་ལིག) атауы кездеседі (Erkos, 2024: 160).

Бұдан басқа «қара қаңлы» атауы ұйғыр жазуымен жазылған, 1981 жылы Безекликте (Қытайдағы Тұрфан аймағындағы тарихи орын) табылған мәтінде кездеседі. № 81ТВ10: 06-3а манихейлік мазмұнда жазылған қолжазбада манихей дін өкілдерінің Ұйғыр қағанатына діни мәтіндер және жібек маталар алып келгені баяндалады. Мәтіннің 7-ші жолында олардың жүріп өткен жолдарына байланысты маңызды деректер берілген. Онда манихей дін қызметкерлерінің Шығыс Түркістан мен қара қаңлы жері арқылы өткені баяндалған (Егкос, 2024: 160).

Жоғарыдағы жазбалардан кейін ұзақ уақыт бойы қаңлылар туралы деректер кездеспейді. XII ғасырда қарақытайлар кезеңінде «қаңлы» атауы қайтадан атала бастайды. Қаңлылардың XII ғасырдың бірінші жартысында Қарақытай билеушісі Елуи Дашиге (1130-1142) бағынғаны белгілі. Алайда, көп ұзамай олар Қытай империясының (1123/1125-1215) ықпалында қалады. Олар тарихи деректерде «кангли» формасында аталған. XII ғасырдың ортасында көсемдері Бо-гу Қытаймен көршілес басқа тайпалармен бірге Қытай империясына елші жіберіп, өздерін вассал ретінде қабылдауды өтінген және кезінде Елуи Даши берген мөрді қайтарып, Қытай билігінен жаңа мөр алған (Yorulmaz, 2012: 70). Бұл жайт олардың саяси бағыттары мен тәуелділік деңгейлерінің өзгергенін көрсетеді.

Қаңлы тайпасының керейіттермен тығыз байланыста болғанын дәлелдейтін деректер де кездеседі. «Юань ши» атты қытай дереккөзінде қаңлы ақсүйектерінің өкілі Қайранбайдың керейіт хандарының сарайында қызмет атқарғаны, ал қытайлық «Менуар шицзы» еңбегінде олардың туыстық байланысы нақты көрсетілген. Онда: «Керейіттер қаңлының аталары болды. Батысындағы халықтар қаңлы, шығысындағы халықтар керейіттер деп аталды» деген мәлімет келтірілген (Кадырбаев, 1990: 35-36). Бұл деректер қаңлылар мен керейіттердің этникалық және саяси тұрғыда жақын байланыста болғанын білдіреді. Аталған кезеңдегі қаңлы тайпаларына тиесілі нақты бір мемлекетті және оның билеушісін атау қиындық тудырады. Алайда тарихи деректердегі мәліметтерден қаңлылардың өздеріне тиесілі аумағы, билеуші әулеттерінің болғанын аңғаруға болады. Осындай деректердің бірі, Қайранбай атты қаңлы ақсүйегінің есімімен байланысты болып келеді. Ол Темүжінмен (Шыңғыс хан) бірге Керейіт Тұғырыл ханның билігіне кірген тұлға ретінде аталады. Алайда Шыңғыс хан Тұғырыл ханға тұтқиылдан шабуыл жасап, оны жойып жібергеніне наразы болған Қайранбай одан кек алуға бел буып, аз ғана атты жасағымен солтүстік-батысқа қарай бет алады.

Шыңғыс хан оның бұл әрекетінің себебін білу үшін адам жібергенде, Қайранбай былай деп жауап береді: «Мен Шыңғыс ханмен бірге Оң ханның (Тұғырыл ханның) қызметінде болдым. Енді ол оның қолымен жойылды. Мен одан кек алғым келді. Алайда тәңірдің әмірімен ол хан болды. Егер мен Шыңғыс ханның қызметінде қалсам, мұны көтере алмаймын. Сол себепті алыс жаққа кетіп, өмірімнің соңына дейін сонда тұруды жөн көрдім» (Yorulmaz, 2012: 72). Бұл дерек Қайранбайдың саяси ұстанымын ғана емес, қаңлылардың сол кезеңдегі тарихи үрдістерге де қатысы бар екенін көрсетеді.

Біз сөз етіп отырған төрт Қаңлы әулетінің ішінде Орос пен Қамар әулеттерінің орналасқан жері мен саяси жағдайы белгісіз. Алайда Юань Ши деректеріне сүйенсек, Құмар Хатун әулетіне жататын қаңлылар таңғұттардың билігінде немесе соларға көрші Кансу аймағында өмір сүрген болуы мүмкін. Ал Пу-ху-му әулетіне қарасты қаңлы топтары Керейіттердің ықпалында болып, Оңтүстік-Батыс Моңғолия мен Алтайға дейінгі далалық аймақтарда қоныстанған.

Дереккөздерде Құмар Хатун мен Пу-ху-му әулеттері үшін «билеуші әулет» деген атаулардың қолданылуы қаңлылардың белгілі бір саяси мәртебеге ие болғанын аңғартады. Олардың әртүрлі екі мемлекеттің билігінде болуы және бірнеше орталыққа бағынуы аталған кезеңде шашыраңқы күйде болғанын, әрі түрлі саяси күштердің ықпалында болғанын көрсетеді (Yorulmaz, 2012: 75). Бұл кезеңде қаңлы тарихына қатысты мәліметтердің

тапшылығы олардың саяси ықпалының болмауымен, яғни нақты бір саяси күшке ие бола алмағандықтарымен байланысты болуы мүмкін.

Шыңғыс ханның билігі тұсында осы аймақта өмір сүрген Қаңлы тайпалары оған бағынуға мәжбүр болды және түгелге жуығы Моңғол билігінің құрамына енді. Олар моңғол әскерінің құрамында әскери жорықтарға белсенді түрде қатысып қана қоймай, Моңғол империясының, әсіресе Қытайдағы Юань әулетінің құрамында әртүрлі жоғары лауазымды қызметтер атқарған (Yogulmaz, 2012: 76). Бұл олардың моңғол билігіне толық интеграцияланғанын және саяси құрылымда маңызды рөл иеленгендерін көрсетеді.

Дешті Қыпшақ пен Жетісу өңірлерінде өмір сүрген қаңлылардың бір бөлігі XII ғасырдың соңында Хорезмшахтар билігіне өтіп, Хорезм мемлекетінің әртүрлі аймақтарына қоныстандырылды (Ахинжанов, 1995: 216).

Зерттеу нәтижелері

Аталған тақырыпты зерттеу барысында қаңлы тайпасының этногенезіне қатысты ғылыми тұжырымдардың көпқабатты әрі күрделі сипатқа ие екенін аңғардық. Дереккөздер мен түрлі зерттеу бағыттарын салыстыра отырып талдау нәтижесінде төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді:

Қытай деректеріндегі Кангюй мемлекеті туралы мәліметтер мен түркі дәуіріндегі қаңлы атауы арасындағы сәйкестіктер ғалымдар арасында кеңінен таралған тұжырымдардың бірі саналады. Алайда деректердің үзілмелі сипатына қарап аталған тұжырымды толық дәлелденген деп те айта алмаймыз.

Неміс шығыстанушы ғалымы И. Маркварттың қаңғарлардың батысқа кетуін дәлелдеген тұжырымына сүйене отырып, қаңлылардың Қаңғар (Кенгерес) бірлестігімен еш байланысы жоқтығын аңғаруға болады.

Қаңлылардың қыпшақ тайпаларымен тілдік, антропологиялық және мәдени жақындығы оларды Дешті Қыпшақ әлемінің құрамдас бір бөлігі ретінде көрсетеді. Дегенмен қыпшақтар мен қаңлылардың этникалық шекарасы әрдайым бірдей болмағаны белгілі. Сондықтан аталған болжамды нақты деп айта алмаймыз.

Қаңлылардың Гаогюй тайпасымен байланысы туралы болжам этнолингвистикалық деректерге сүйенгенімен, бұл бағытта нақты тарихи дәлелдер аз. Сол себептен аталған болжам қаңлылардың шығу тегіне қатысты қосымша нұсқа ретінде қарастырылады. Әйткенмен, қаңлыларды түркі тайпасымен байланыстыруды дұрыс деп санаймыз. Аталған болжам келешекте жақсылап зерттелуді қажет ететін тақырыптардың бірі саналады.

Жоғарыда келтірілген зерттеу нәтижелері қаңлы тайпасының этногенезін бір ғана тарихи фактімен анықтауға болмайтындығын көрсетті. Қаңлылар түрлі кезеңдерде түрлі саяси бірлестіктермен байланыста болған, көп компонентті этникалық қауымдастық. Қаңлыларға байланысты дереккөздер арасындағы үзілістер мен этнонимдердің өзгеріске ұшырап отыруы зерттеуді күрделендіре түседі.

Аталған зерттеу қаңлы тайпасының этникалық тарихының әлі де болса толық ашылмағанын, оны анықтау үшін археологиялық, лингвистикалық және жазба деректер негізінде жан-жақты кешенді талдаулардың жалғасуы керектігін көрсетеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, көптеген түркі тайпаларының, оның ішінде қаңлы тайпасының ерте ортағасырлық тарихы әлі толықтай зерттеліп, ғылыми тұрғыда нақты тұжырымдала қойған жоқ. Осы кезеңге қатысты тарихи жазба деректердің жетіспеушілігі аталған мәселенің жан-жақты зерттелуіне кедергі келтіріп отыр.

Қаңлы тайпасының бірнеше түркі халықтарының құрамында кездесуі олардың ежелгі замандарда ықпалды тайпалық бірлестік болғанын білдіреді. Дегенмен, қаңлы тайпаларының нақты бір орталыққа біріге алмауы және географиялық тұрғыда шашыраңқы орналасуы олар

туралы мәліметтердің тарихи жазба деректерде жүйесіз және үзік-үзік көрініс табуына себеп болуы мүмкін.

Түркі халықтарының этногенезінде маңызды рөл атқарған ірі тайпалық бірлестіктердің бірі қаңлы тайпасының шығу тегіне қатысты ғылымда түрлі болжам қалыптасқан. Олар: Кангюй мемлекетімен сабақтастық, Қаңғар бірлестігімен байланыс, қыпшақтармен туыстық және Гаогюйлермен ұқсастық. Аталған болжамдардың әрқайсысы тарихи деректерге сүйенгенімен, қаңлы тайпасының нақты этникалық негізі әлі күнге дейін түбегейлі анықталмаған. Бұл мәселе түркітану ғылымы мен тарихи антропология саласында одан әрі терең зерттеулерді қажет етеді.

Жоғарыда келтірілген тарихи деректер мен жазба мәліметтерге сүйене отырып, қаңлыларды иран тектес Кангюй мемлекетімен емес, түркітілдес Гаогюйлермен байланыстыру ғылыми тұрғыдан анағұрлым негізді деп санаймыз.

Әдебиеттер:

Ахинжанов, 1995 – *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. Алматы: Ғылым, 1995. 216 с.

Бичурин, 1950 – *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. // Т. I. М.-Л.: 1950. 218-219 с.

Зуев, 2002 – *Зуев Ю.А.* Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 91-157 с.

Кадырбаев, 1990 – *Кадырбаев А.Ш.* Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII-XIV в. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 21-36 с.

Кляшторный, 1951 – *Кляшторный С.Г.* Кангюйская этно-топонимика в орхонских текстах // Советская этнография. №3. Редактор С.П. Толстов. Москва: Изд. Академии Наук СССР, 1951. 55-63 с.

Кляшторный, 1964 – *Кляшторный С.Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: «Наука», 1964. 150-179 с.

Кляшторный, 2003 – *Кляшторный С. Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. 211 с. — (Азиатика).

Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV, 2006 – Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 48-49 б.

Маркварт, 2002 – *Маркварт Й.* О происхождении народа куманов. 1913. Пер. с нем. в 2002 г. А. Немировой. 50-90 с.

Махмуд ал-Кашгари, 2005 – *Махмуд ал-Кашгари.* Диван Лугат ат-Турк // Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауезовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1023 с.

Сарткожаулы, 2002 – *Сарткожаулы К.* Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах: (по материалам рунических надписей). Астана: Фолиант, 2002. 157 б.

Толстов, 1947 – *Толстов С.П.* Города гузов // Советская этнография. №3. 1947. 55-112 с.

Тюркская ономастика. Алма-Ата: Наука, 1984. 41 с.

Ушницкий, 2009 – *Ушницкий В.В.* Средневековые народы Центральной Азии (вопросы происхождения и этнической истории тюрко-монгольских племен). Казань: «Фэн» АН РТ, 2009. 50 с.

Yorulmaz, 2012 – *Yorulmaz O.* Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri. İstanbul: Ötüken, 2012. 33-72 s.

Erkoç, 2022 – *Erkoç H.İ.* Kanglı Türklerinin Kökenleri ve Ortaya Çıkışları Üzerine // XIX. Türk Tarih Kongresi. 2022. Kasım. Cilt.4, Sf.155-185.

References:

- Akhinzhanov, 1995 – *Akhinzhanov S.M.* The Kipchaks in the History of Medieval Kazakhstan. Revised edition. Almaty: Gylym, 1995. 216 p. (in Rus.).
- Bichurin, 1950 – *Bichurin N.I.* Collection of Information about the Peoples Who Inhabited Central Asia in Ancient Times. Vol. I. Moscow–Leningrad, 1950. 218-219 p. (in Rus.).
- Zuev, 2002 – *Zuev, Y.A.* Early Turks: Essays on History and Ideology. Almaty: Daik-Press, 2002. 91-157 p. (in Rus.).
- Kadyrbayev, 1990 – *Kadyrbayev A.Sh.* Turks and Iranians in China and Central Asia in the 13th–14th Centuries. Alma-Ata: Gylym, 1990. 21-36 p. (in Rus.).
- Klyashtorny, 1951 – *Klyashtorny S.G.* “Kangju Ethno-Toponymy in the Orkhon Texts.” Soviet Ethnography, no. 3, 1951, pp. 55–63. (in Rus.).
- Klyashtorny, 1964 – *Klyashtorny S.G.* Ancient Turkic Runic Monuments as a Source on the History of Central Asia. Moscow: Nauka, 1964. 150-179 p. (in Rus.).
- Klyashtorny, 2003 – *Klyashtorny S.G.* The History of Central Asia and Runic Script Monuments. St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University, 2003. 211 p. (Asiatica). (in Rus.).
- Chinese Sources on the History of Kazakhstan, 2006 – *Chinese Sources on the History of Kazakhstan. Vol. IV.* Dynastic Historical Chronicles. Part 2. Almaty: Daik-Press, 2006. 48-49 p. (in Kaz.).
- Marquart, 2002 – *Marquart J.* On the Origin of the Cuman People. Originally published in 1913; Russian translation from German by A. Nemirova, 2002. 50-90 p. (in Rus.).
- Mahmud al-Kashgari, 2005 – *Mahmud al-Kashgari.* Dīwān Lughāt at-Turk. Translation, introduction, and commentary by Z.-A. M. Auezova. Indexes compiled by R. Ermers. Almaty: Daik-Press, 2005. 1023 p. (in Rus.).
- Sartkozhauly, 2002 – *Sartkozhauly K.* The United Turkic Khaganate in 745–760: Based on Runic Inscriptions. Astana: Foliant, 2002. 157 p. (in Rus.).
- Tolstov, 1951 – Soviet Ethnography. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, editor S. P. Tolstov, no. 3, 1951. 55-63 p. (in Rus.).
- Tolstov, 1947 – *Tolstov S.P.* “The Cities of the Oghuz.” Soviet Ethnography, no. 3, 1947. 55-112 p. (in Rus.).
- Turkic Onomastics, 1984 – *Turkic Onomastics.* Alma-Ata: Nauka, 1984. 41 p. (in Rus.).
- Ushnitsky, 2009 – *Ushnitsky V. V.* Medieval Peoples of Central Asia (Issues of Origin and Ethnic History of Turkic–Mongolian Tribes). Kazan: “Fen” of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2009. 50 p. (in Rus.).
- Yorulmaz, 2012 – *Yorulmaz O.* Kanglı Turks from Past to Present. Istanbul: Ötüken, 2012. 33-72 p. (in Turk.).
- Erkoç – *Erkoç H.I.* On the Origins and Emergence of the Kanglı Turks // 19th Turkish History Congress. 2022. November. Volume 4, pp. 155–185. (in Turk.).

¹Рысбекова А.Б., ²Абиденкызы А.

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹aknur_rysbekova2023@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЭТНОНИМА «КАНГЛЫ» И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. Племя Канглы — одно из крупнейших племен, упоминаемых в исторических источниках с XII–XIII веков и сыгравшее важную роль в этногенезе тюркских

народов. Оно встречается среди современных казахов, киргизов, узбеков, каракалпаков и башкиров. Некоторые исследователи связывают историю племени Канглы с государством Кангюй, упоминаемым в китайских хрониках II века до н.э. Зарубежные и отечественные ученые предпочитают рассматривать историю племени Канглы только с XII-XIII веков. Китайские хроники II века до н.э. содержат информацию о стране Кангюй на западе Семиречья и востоке Аральского моря. После этого информация о народе Канглы отсутствует до XII века. Существует четыре основные научные гипотезы относительно происхождения племени Канглы. Первая — это гипотеза о том, что, как уже упоминалось, Канглы являются прямыми наследниками государства Кангюй. Вторая — это гипотеза о том, что они произошли от слияния кангарской общины, занимавшей остальную часть Казахстана, за исключением Семиречья и Мангистауской областей, и кимакских и куман-кипчакских племен огузов в 659-750 годах. То есть Канглы считаются этнической группой, сформировавшейся внутри кангарной общины. Третья гипотеза заключается в том, что Канглы являются частью кипчакского племени, или, скорее, произошли от его восточной ветви. Согласно четвертому предположению, канглы связаны с племенем гаогюй IV-VI веков. В данной статье рассматриваются научные выводы отечественных и зарубежных ученых о происхождении племени канглы и определяется место этнонима в этногенезе тюркских народов. Результаты исследования позволяют глубже понять историю племени Канглы. Кроме того, они показывают, что данный вопрос является одним из наиболее актуальных научных направлений в тюркологии.

Ключевые слова: канглы, племя, этноним, тюркские народы, кангюй, кангар, кипчак, гаогюй.

¹Rysbekova A.B., ²Abidenkyzy A.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Institute of Oriental Studies named after. R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹aknur_rysbekeva2023@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

THE ORIGIN OF THE ETHNONYM «KANGLY» AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

Abstract. The Kangly tribe is one of the largest tribes mentioned in historical sources from the 12th-13th centuries and played a significant role in the ethnogenesis of the Turkic peoples. It is found among modern Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Karakalpaks, and Bashkirs. Some researchers link the history of the Kangly tribe to the Kanyu state, mentioned in Chinese chronicles of the 2nd century BC. Foreign and Russian scholars prefer to consider the history of the Kangly tribe only from the 12th-13th centuries. There are four main scholarly hypotheses regarding the origins of the Kangly tribe. The first suggests that, as already mentioned, the Kangly are direct descendants of the Kangju state. The second suggests that they descended from the merger of the Kangar Pecheneg confederation, which occupied the rest of Kazakhstan, with the exception of Semirechye and the Mangystau regions, in 659-750, and the Kimak and Kuman-Kipchak Oghuz tribes. The third point of view suggests that the Kangly are part of the Kipchak tribe, or rather, descend from its eastern branch. According to the fourth hypothesis, the Kangly are related to the Gaogyu of the 4th-6th centuries. This article examines the scientific findings of Russian and international scholars on the origins of the Kangly tribe and determines the ethnonym's place in the ethnogenesis of the Turkic peoples. The research results provide a deeper understanding of the history of the Kangly tribe. Furthermore, they demonstrate that this issue is one of the most pressing areas of research in Turkic studies.

Keywords: Kangly, tribe, ethnonym, Turkic peoples, Kangju, Kangar, Kipchak, Gaogyu.

Авторлар туралы мәлімет:

Рысбекова Ақнұр Бақытжанқызы, Түркітану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана қ., Қазақстан

Әбиденқызы Айнұр, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері

Информация об авторах:

Рысбекова Ақнұр Бақытжановна, докторант кафедры тюркологии Евразийского национального университета им.Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, г. Астана, Казахстан

Абиденкызы Айнур, PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Information about authors:

Rysbekova Aknur Bakytzhanovna, PhD doctorant at the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev St. 2, Astana, Kazakhstan

Abidenkyzy Ainur, PhD, leading researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov

*Келіп түсті 8 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды 25 қаңтар 2026 жыл*

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматық., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы»
журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021
жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.